

**ПОЛІТИЧНИЙ
ТЕРОР
І ТЕРОРИЗМ
В УКРАЇНІ**

ВСТУП

Історики оперують терміном «століття» не лише в календарному, а й у календарно-подієвому сенсі, а тому нерідко говорять про «короткі» та «довгі» віки. На відміну від завжди однакових календарних віків, початок і кінець подієвих століть визначається подіями, які мають винятково велике історичне значення. Так, найбільш значна подія, що межує з початком XX ст., це – Перша світова війна. Завершує це століття інша виняткового значення подія – розпад Радянського Союзу. Обмежене шими двома подіями – від 1914 до 1991 рр. – XX ст. є коротшим за свій календарний термін. Останнє десятиліття календарного XX ст. автоматично приєднується до нового календарно-подієвого XXI ст.

Розпад СРСР і припинення у зв'язку з цим «холодної війни» ознаменували входження людства у новий етап розвитку світової цивілізації. Однак чекати зримих ознак відмінності XXI ст. від попереднього довелося досить довго. Після 1991 р. цілих 10 літ не відбувалося подій, що свідчили б про нові якості століття, в яке увійшло людство.

Особливих змін не сталося і тоді, коли відбувся календарний перехід від 2000 до 2001 року. Лише 11 вересня 2001 р., коли трапилася та подія, що висвітлила несхожість двох століть, усі зрозуміли її переконливість без будь-яких дискусій.

Зруйнування нью-йоркських близнюків має перш за все символічне, знакове значення. Воно окреслило той головний вектор світового розвитку, який потужно формується після 1991 р. і який, на нашу думку, пов'язаний з тероризмом.

Щоб усвідомити суть цього вектора, необхідно вивчити, зокрема, весь фактичний матеріал, який може нам надати історична наука з проблем терору і тероризму. Саме аналізу цієї проблеми на матеріалі української історії і присвячена ця книга. На превеликий жаль, нам є що розповісти читачам.

Словосполучення «терор і тероризм» визначає зріз нашого авторського дослідження української історії. Дефініції самі по собі в історичному аналізі мало що означають. Про терміни треба домовлятися, а не сперечатися. Ми відокремлюємо поняття «терор» від поняття «тероризм», і це є частиною нашого концептуального бачення проблеми.

Слово «терор» латинського походження і означає сильний страх, жах. Після Великої французької революції це слово увійшло в усі європейські мови переважно у політичному значенні – як політичний терор, політичне залякування, як особливий спосіб домогтися своїх політичних цілей.

Залякувати може «сильний» «слабого» або «слабий» «сильного». Зважаючи на це, в дослідженні історичного процесу, на наш погляд, важливо

розрізнати політичне залякування «крупною» стороною «дрібною» стороною і навпаки. Тому домовляємося перше з цих залякувань називати терором, а друге – тероризмом.

У політиці «крупною» стороною найчастіше виступає держава. Тому поняття «терор» ми пов'язуємо передусім з державою. Словосполучення «державний тероризм» теж має право на існування. Як правило, воно може бути вжите тоді, коли держава здійснює терористичні акти за межами своїх кордонів.

Досліджуючи проблему терору і тероризму в Україні, ми беремо тільки ті українські землі, які входили до складу Російської імперії та міжвоєнної Речі Посполитої. Українські землі у складі Австрійської імперії (Австро-Угорщини) практично не знали державного терору і тероризму.

Історія терору і тероризму в Україні багатопланова. Але вона чітко поділяється на періоди. «Довге» ХІХ ст. – це в українській історії головним чином століття тероризму, «коротке» ХХ ст. – століття терору. Історичні реалії ХХІ ст., якщо вести відлік подій від 1991 р., свідчать про те, що ми знову потрапляємо в добу тероризму.

Причини такої закономірності лежать на поверхні. Самодержавна Росія, у складі якої перебувала основна частина територій України, не користувалася методами залякування своїх підданих. Щоб прищепити повагу до законів, їй досить було традиційних структур – адміністративних, судових, релігійних, освітніх тощо. Державна влада до 1917 р., як правило, не втручалася в повсякденне життя населення. Вона не ставила перед собою завдань змінити суспільство.

Навпаки, радянська держава одразу запланувала докорінно змінити умови життя і побуту переважної частини громадян. Усіх, хто не відповідав певним критеріям, було ухвалено позбавити самого права на життя. Масовий державний терор в СРСР тривав не одне десятиліття. З його припиненням почався поступовий розклад суспільно-економічної системи, заснованої на насиллі та залякуванні.

Остаточний розпад тоталітарної системи влади і власності у 1989–1991 рр. створив умови для трансформаційного періоду. Перехід від командної економіки до ринкової, від тоталітаризму до демократії та громадянського суспільства вельми непростий: він руйнує підґрунтя для державного терору, але разом з тим створюється ґрунт для терористичних проявів. Ймовірність останніх неминує зростає внаслідок кризи в народному господарстві та в духовному житті, накопичення болючих і суперечливих процесів у ході формування структур суспільства. Проблема організації ефективної протидії проявам тероризму стає надзвичайно актуальною.

Ця колективна монографія є першим узагальнюючим дослідженням проблеми терору і тероризму в українській історіографії. Авторський колектив складається, як правило, з відомих спеціалістів. За плечима майже кожного з них – значний доробок наукових публікацій з проблем, які він досліджує вже багато років. Переосмислення останніх під кутом зору терору і тероризму дало, на наш погляд, непоганий результат.

Ми сподіваємося, що поява цієї книги стимулюватиме розвиток комплексних досліджень питань терору і тероризму, здійснюваних методами і засобами всіх суспільствознавчих наук.

ТЕРОР і ТЕРОРИЗМ У ТЕОРЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

1. Терор і тероризм у російській історії

У науковій літературі, яка стосується дослідження масового терору і насилля в СРСР у добу Сталіна, зазвичай зазначається, що здійснення жорстких акцій щодо власного населення було своєрідним наслідком суттєвої трансформації суспільства, змін у суспільній свідомості, моралі, духовній культурі. Також стверджується, що ця трансформація розпочалася в період ленінських соціально-економічних та політичних експериментів. Іноколи картина доповнюється зображенням суспільно та економічно позитивного життя самодержавної Росії, а на цьому фоні — жорстких наслідків експериментування більшовиків. Такої точки зору дотримується, зокрема, відомий радянський, а від 1991 р. — російський історик Д.Волкогонов.

Однак слід зауважити, що інкразія моральності та духовний занепад суспільства, що стали передумовою самої можливості застосування більшовицькою диктатурою терору і насильства у загальнодержавному масштабі, мали місце в російській історії задовго до 1917 р. Вони були своєрідним продовженням історичного процесу, який, на думку низки авторів (їхні міркування будуть викладені далі), триває у російському суспільстві з доби монголо-татарського поневолення. І тут є певна рація.

Формування громадянського суспільства у Східній Європі відбувалося далеко не так, як у Західній. Від XII—XIII ст. в Західній Європі спостерігається поліпшення моральності, звичаї м'якшають, а пануючі верстви все більше вдаються до милосердя і доброчинності. Навпаки, єдиною метою поневолених монголо-татарами слов'ян було елементарне виживання.

Моральне розтління суспільства, на думку М.Карамзіна, розпочалося саме з навали Батия. «Ми забули гордість народну і навчилися низьким хитрощам рабства, які давали силу кволим; обдурюючи татар, обдурювали й себе теж; відкуповуючись грошима від насильства дикунів, зробились користолюбцями й стали нечуливими до образ, сорому, зухвалості іншокровних тиранів»¹.

Першопричину жорстокості державницького насильства в Московії М.Карамзін пов'язує саме з необхідністю подолати ситуацію занепаду: «Коли жорстока п'янка суспільної невлаштованості почала відходити, коли заціпеніння минуло, і душа громадянського суспільства неначе прокинулася зі сну, стало необхідним застосувати суворість, яку не відати давні русичі. Добросердечний Володимир Мономах заповідав дітям: «Не вбивайте то-

го, хто завинив; життя християнина священне»; не менш добросердечний переможець Мамай, Дмитро, запровадив смертну кару, оскільки не бачив іншого засобу проти злочинців. Легкі грошові пені утримували наших предків від грабіжництва; проте у XIV ст. крадіїв уже вішали»².

Зростання Москви було також пов'язане зі своєрідною милістю ординських ханів³. Кожен з правителів, аби залишатись правителем, був змушений змагатися з іншими претендентами на своє місце у пограбуванні власного народу. А цей процес, в свою чергу, не міг не призвести до встановлення деспотичної влади московських князів над населенням. Саме в той час з суспільного життя почав зникати передзвін вічових дзвонів — голос народного законодавства давніх слов'ян. Міста були позбавлені права обирати тисяцьких. Гідність і незалежність вищих суспільних верств почала все більше залежати від великого князя, згодом самодержця російського.

В історичному розвитку Англії, Франції і Росії, з деякою різницею в часі, спостерігаються схожі явища. В середині XIII ст. Англія протистоїть іноземному засиллю в країні. Франція на початку XIV ст. намагається протистояти папській владі. Московія у цей період веде боротьбу з монголо-татарськими поневолювачами. Багато чого тут є дуже подібним. Однак в Англії з прийняттям Оксфордських (1258) та Вестмінстерських (1259) провізій і заснуванням тріумвірату Монфора (1265) утверджується парламент. У Франції скликана Філіппом IV загальнонаціональна нарада стає поштовою для утвердження феодальної монархії з кастовим представництвом. В Московській державі, навпаки, «консолідація нації у боротьбі з зовнішнім ворогом відбувається через внутрішню антидемократизацію»⁴.

Процес формування Російської держави позначений роздвоєністю наслідків: посиленням влади самодержця й послабленням суспільного устрою, моральності та духовного життя значної частини населення. В цьому процесі із життя почали зникати набутки давньогрецького впливу. Натомість збільшувався компонент азійський. Проте відхід від традиції цивілізаційного розвитку західного типу, занепад досягнень власної культури дивним чином поєдналися на теренах Московської Русі з несприйняттям суспільством також основних принципів азійського устрою і культури. Елементи народної демократичності (свободи) не були остаточно замінені визначеністю (несвободою) азійського деспотизму. Натомість сформувався дивний феномен суто російської некерованості — народного бунтарства і деспотичного свавілля.

Нова, або Московська Русь намагалася побудувати своє існування на принципі централізації та обов'язкового служіння усіх підданих самодержцю, починаючи від «тяглових людей» (землеробів, ремісників) і закінчуючи «служилими людьми», які несли на собі військові та адміністративні обов'язки й були змушені віддавати себе цареві цілком. Усі вони разом були лише колішатками урядової машини. Цей принцип організації життєдіяльності ґрунтувався на запереченні будь-яких громадянських свобод. Він культивував панування службового обов'язку, дисципліни і, зрештою, рабської покори, призводив до знеособлення людини. Водночас почала проявлятися тенденція до нівелювання суспільних відмінностей

російських підданих. У Судебнику 1497 р. законодавець звів нанівець усі відмінності історично сформованих соціальних станів, окрім розмежування населення на «служилих» та «неслужилих» людей. До першої категорії були залічені і бояри, і князі, і придворні особи, і люди нижчого походження (ковалі, гарматники, прості воїни). Категорія «неслужилих» об'єднала купців, землеробів та інші верстви населення.

Практика позбавлення традиційного права власності та введення замість вотчин помість, які могли передаватися у спадок лише разом з обов'язком нести державну службу, доповнювалась практикою повсякчасного і, як правило, раптового переміщення служилих людей з одних щаблів владної ієрархії на інші, що зрівнювало соціальний статус усіх членів суспільства. Поступово, один за одним, російське суспільство втрачало основні елементи інституту приватної власності.

Петро I продовжив розпочату Іваном IV насильницьку трансформацію суспільства. Указом від 1714 р. помісне володіння землею юридичне було прирівняно до вотчинного, спадкового. Введення «Табеля про ранги» (1722 р.) засвідчило цілковите скасування традицій намісництва. Грошова і торговельна реформи разом з реформою державного управління остаточно утвердили необмежене самодержавство. Олігархічна боярська Дума була замінена на призначуваний царем Сенат. Було реорганізовано армію, введено рекрутський набір, проведено секуляризацію церковного майна. Сама церква перейшла під управління чиновників через створення призначуваного царем Синоду. «З цього моменту, — стверджували В.Ільїн та В.Кузицин, — в Росії посилюється бюрократично-поліційна кастова (номенклатурна) держава, у багатьох своїх ознаках не порушена й сьогодні»⁵. Від часу царювання Петра I центральна-адміністративна система стала, на думку цих дослідників, характерною рисою життя російського суспільства. Не випадково М.Шербагов розглядав петровські реформи як «ущкодження моральності» росіян, а слов'янофіли (зокрема, К. Аксаков) вважали їх «підривом самобутності» російської нації.

Розбудовуючи російську імперію Петро I так само, як Іван IV, не рахувався ані з правом, ані з людськими жертвами. Не рахувався він і з народною психологією, намагався викоринити вікові звичаї. Результатом цього, вважав В.Ключевський, стало формування у значного прошарку суспільства «духу лиходійської солідарності». «Якщо боярина скрізь обкрадали слуги, а іноді й видавали його, то він зловживав своєю владою над ними, порушуючи найістотніші їхні права. Так само й бояри не втрачали нагоди обдурити самого самодержця, й де тільки це було можливо збагачувались за його рахунок; були не проти й запродати останнього в найбільш слушний для цього момент. Грозний усе своє життя переслідував й карав своїх підданих за підступність і в той же час знаходив виконавців для будь-яких завдань. Ці люди були пронизані особливою мораллю. В ній не було понять добра та зла, не було місця совісті, проте виявлявся — у звершеннях абсолютного самозречення — єдиний принцип — служба. Цей категоричний імператив було покладено у підвалини суспільної та політичної організації»⁶.

Наголосимо ще на одному наслідкові трансформації моральних парадигм середньовічного російського суспільства. Історики віддавна, описуючи роль так званих видатних осіб в історії, задавались питанням, чому дії та вчинки цих осіб не вдається оцінити у загальновизнаній системі моральних координат. «Історик повинен виявити, на чий рахунок занести усі ті звірства та жорстокості, які потрібно приписати «духові часу», а що пояснити характером перетворювача. Час був винятковий, він вимагав особливих заходів, але потрібно було дуже багато, щоб виникло, в сутності своїй парадоксальне, уявлення нібито у подоби царя з'явився сам антихрист»⁷, — стверджував, наприклад, Г.Балицький.

Перехід від кастово-представницької монархії до самодержавства визначив необхідність створення таких державних установ, які тримали б під своїм контролем практично усі сфери суспільного повсякденного життя підданих, унеможливлювали б супротив державному устрою та політиці. Таємна канцелярія, яка займалась політичним наглядом, разом з фіскальними та прокурорськими установами й Рекетмейстерською конторою впроваджували в життя ті 400 указів, за допомогою яких Петро I придушував суспільний опір своїм діям і своїй політиці. Заходи покарань «політичних злочинців» визначались у «Соборному укладенні» та «Артикулі військовому» 1725 року. Останній містив не тільки перелік покарань, а й залякувань. До кола реальних та уявних «політичних злочинців» тут вперше в історії Росії були віднесені «підбурювачі», «недоносителі», «пособники» і «приховувачі». Законодавство абсолютизувало покарання смертю. З 209 артикулів «Артикулу військового», який був обов'язковим для усієї системи судочинства Росії, смертне покарання передбачав 101. У кожному з цих артикулів відповідно до провини визначались види смертного покарання: повішення, колесування, четвертування, відсікання голови, розстріл, спалювання, заливання горлянки розпеченим металом тощо.

Трагедія народів СРСР у сталінський період мала своїм аналогом історичну практику періоду деспотизму Петра I: арешти за наклепом («по извету»), свідчення доносителів та інформаторів, інквізиційна форма судочинства, катування в темницях, висилання на каторгу (будівництво підприємств, портів, укріплень, копалень), і навіть працю на царевих лавах під наглядом спостерігачів на караульних баштах, — прообразу сталінських ГУЛАГів, — усе це знаходимо в Російській імперії часів Петра Великого⁸.

Отже, зазначені моменти багатовікового розвитку Росії, а не лише кінця XIX ст., були істотною передумовою неможливості усього суспільства і кожного окремого громадянина реально протистояти жадливій практиці державного терору, застосованого більшовиками щодо власного народу в XX ст.

Стосовно тероризму в дореволюційній Росії цілком впевнено можна стверджувати: багато в чому це явище було спровоковане заскорузлістю й навіть тупістю самодержавної еліти, того панівного прошарку, який не тільки не вмів маневрувати, але й вперто не бажав поступитися власними привілеями. «Перебуваючи у полоні віковичних традицій непорушності інституцій влади, ця влада ніколи насправді не шукала діалогу в суспільстві»

ві, покладаючись на могутність та давні традиції свого панування. Коли правителі зорієнтовані тільки на те, щоб придушувати будь-яке вільнодумство, екстремістський вибух, внаслідок якого гинуть й безневинні люди, є неминучим»⁹, — стверджує Ю.Антонян.

Дослідниками, як вже підкреслювалось, була помічена асинхронність розвитку Росії: в періоди посилення державності в ній відбувається занепад суспільства, спотворюються або набувають специфічного вигляду взаємозв'язки між суспільством та особистістю. Російські історики пояснювали цей феномен (до речі, як і деспотичний характер російської державності) тим, що росіянам в процесі розвитку довелося опановувати величезний простір землі. Саме тому, стверджував у свій час Ключевський, «держала пухля, народ згасав». У певному сенсі, — зазначав з цього приводу М.Бердяєв, — це має місце і в радянській комуністичній державі: інтереси народу приносяться тут у жертву могутності та організованості країни.

М.Бердяєв запропонував своє бачення особливостей трансформації моральної парадигми у суспільній свідомості російського народу. Він звернув увагу на феномен церковного розколу XVII ст., під час якого простий народ почав вірити, що відбулася підміна справжньої віри, а державною владою та вищою ієрархією церкви оволодів антихрист. Народне православ'я розірвало стосунки з офіційною церквою. Реформа Петра I була здійснена, як і реформа Івана IV, шляхом жорсткого насилля над суспільством, і, як це відзначає М.Бердяєв, над народною душею та народними віруваннями.

Заходи Петра I щодо старообрядництва та старовірства за своєю суттю дуже нагадували антирелігійні маніфестації більшовиків у радянській Росії. «Можна зробити порівняння між Петром та Леніном, — стверджував М.Бердяєв, — між переворотом петровським та переворотом більшовицьким. Та ж сама грубість, насильство, нав'язування згори народу відомих принципів, така ж саме перервність органічного розвитку, заперечення традицій, той же самий етатизм, гіпертрофія держави, те ж саме створення бюрократичного прошарку, той самий централізм, те ж саме бажання різко й радикально змінити тип цивілізації»¹⁰.

Як показав М.Бердяєв, для розуміння російської історії важливим є аналіз феномену російського народництва, яке в XIX ст. набуло якостей максималістського терористично-революційного руху (мається на увазі товариство Нечаєва «Сокира, або народна розправа»), як «породження розколу» епохи Петра Великого. Відчуття сорому і провини перед власним народом, відповідальності за його долю, що були викликані реальною ситуацією і були засновані на принципах гуманного ставлення й високої моральності, саме в народництві дивним чином трансформуються спочатку в принципи безбожної революційної аскези, а потім — в революційний деспотизм і нову мораль, яка виправдовує вбивство будь-кого з тих, хто є перешкодою на шляху досягнення певної мети. Саме тут моральним стає навіть найбільше насилля, якщо воно сприяє революційним перетворенням. Саме таку мораль запозичить надалі й застосує у своїх діях В. Ленін.

Нечаївщину М.Бердяєв назвав «замежовою формою революційного аскетичного світовідторгнення». «Нечаєв був, звичайно, абсолютно ширим,

віруючим фанатиком, що дійшов до бузувірства, — стверджував М.Бердяєв. — У нього психологія розкольника. Він готовий спалити іншого, але готовий і сам у будь-який момент згоріти. Нечаєв налякав усіх»¹¹.

Виникнення філософії лєнінізму М.Бердяєв пов'язує з доволі тривалим процесом формування, точніше спробами формування, моральнісної позиції у російській суспільній свідомості. У цьому процесі екстремізму Нечаєва та Бакуніна протистояли більш м'які та помірковані спрямування революційно-соціалістичного, народницького мислення. Дехто з представників подібних спрямувань намагалися подолати грубий утилітаризм в моралі, вийти за межі нігілізму.

У своїх «Історичних листах», які перетворились на моральний катехіс російської народовольницької інтелігенції, П.Лавров висловив мотиви каяття та провини освіченого прошарку російського суспільства перед народом і поставив проблему тієї ціни, яку народ мусив сплатити за досягнення прогресу та культури.

Проявом процесу спотворення моралі, який був започаткований в минулому трансформаційними змінами моральної парадигми російського суспільства, наприкінці ХІХ ст. стала діяльність і філософія П.Ткачова.

Мораль терору і насилля як засобів дезорганізації існуючого суспільного устрою, ствердження влади меншості над більшістю за допомогою революційної організації була однією з причин поразки в Росії західно-європейської моделі соціалістичної трансформації суспільства. Права Ткачова, як вважав М.Бердяєв, була не правотою народництва супроти марксизму, а історичною правотою більшовиків супроти меншовиків, Леніна проти Плєханова: «в Росії не комуністична революція виявилася утопією, а ліберальна, буржуазна революція виявилася утопією»¹². Цінності західноєвропейських лібералів, як згодом і цінності західноєвропейської демократії, були не тільки незрозумілими, а й непотрібними для суспільної свідомості, мислення та суспільно-політичної практики Росії. І це, до певної міри, було наслідком минулого шляху розвитку моральної свідомості російського суспільства. З одного боку, це можна розглядати як трагедію Росії, трагедію, що мала виразний суспільно-політичний характер, а з іншого — як суперечність між мораллю християнства та незастосовністю цієї моралі у практиці суспільно-політичного життя. Той спосіб вирішення соціально-політичної суперечності російської дійсності, до якого вдався Желябов у 1881 р., переконливо засвідчує істинність запропонованої тези.

Обґрунтування виправданості застосування насильства до «ворожого класу», яке знаходимо в марксизмі, також ґрунтується на певних моральних та ідеологічних засадах, освячується вірою у справедливість істинності теорії соціально-політичного та соціально-економічного розвитку. Важко прослідкувати, як саме відбувалась імплантація марксизму в суспільну свідомість. Однак незаперечним є факт спорідненості тієї трансформованої моральної парадигми, яка панувала над усією суспільною свідомістю та суспільно-політичною думкою російської соціал-демократії, й основними постулатами марксистської теорії, яка припускала таку трансформацію і стверджувала її аксіологічно.

Питання про те, чи може марксистська теорія претендувати на абсолютно істинне відтворення процесів соціальної реальності і, таким чином, є «абсолютним реалізмом», чи ця теорія уособлює в собі прагматичне підґрунтя (тема постійних теоретичних дебатів в радянський період), має не лише пізнавальний сенс, а й переводить проблему в площину моральну. Моральний аспект проблеми в традиціях російського духу був вирішений В.Леніним, і лідер більшовиків це зробив всупереч застереженням інших російських марксистів, які виступали проти насильства, проти революційно-соціалістичного захоплення влади, проти соціальної революції у тій формі, в якій вона відбулася в Росії. Поразка Г.Плеханова і угруповання так званих меншовиків засвідчила перемогу поєднання постулатів більшовицьки витлумаченого марксизму з попередніми традиціями російського духу, підсиленого російською революційністю (ідеями та діяльністю Бакуніна, Нечаєва, Ткачова), де також постулювалось морально-негативне світобачення. І як би це не здавалось парадоксальним, але цей синтез цілепокладання, волі, моральних парадигм і традицій у російському житті на початку ХХ ст. виявився міцним і дієвим.

Російський більшовизм певною мірою виступав як спадкоємець традицій російської великодержавності. За визначенням М.Бердяєва, він став «третім явленням» цієї великодержавності, першим було московське царство, а другим — петровська імперія.

З М.Бердяєвим можна сперечатися. Проте, на наш погляд, ніхто з мислителів ХХ ст. не спромігся більш глибоко й коректно, ніж він, подати сутність історичних трансформацій російської духовності, простежити взаємозв'язок між моральністю суспільства різних історичних періодів, дати відповідь на питання, чому позитивні душевні прагнення і духовні шукання у певній ситуації обернулися жадливим волевиявленням у здійсненні насильства і терору щодо супротивників певних ілюзій. На думку М.Бердяєва, уся історія російської інтелігенції, або ж, іншими словами, уся історія російської духовності, була своєрідною пропедевтикою радянського комунізму. До комуністичної свідомості, зазначав М.Бердяєв, увійшли такі риси російської ментальності: прагнення соціальної справедливості та рівноправності, визнання трудящих верств населення найпрогресивнішим типом людства, зневага до капіталізму і буржуазії, бажання цілісного сприйняття життя, підозріле і вороже ставлення до культурної еліти, заперечення першовартості духовних цінностей. Історичною аберацією, втратою пам'яті від емоційного струсу назвав М.Бердяєв нездатність старої російської інтелігенції розпізнати в новій революційно-комуністичній еліті засадничі риси власного буття та світорозуміння. «Стара революційна інтелігенція, — підкреслював він, — просто не думала про те, якою вона стане, коли отримає владу, вона звикла сприймати себе безвладною і пригніченою, а тому нова влада й нове пригнічення здалися їй породженням абсолютно іншого, стороннього їй типу, в той час як насправді останній був її прямим породженням»¹³.

2. Терор і тероризм як соціально-історичний феномен сучасності

Проблема тероризму стає сьогодні однією з найактуальніших. Події останніх років, особливо 11 вересня 2001 р. у США, привернули до цього феномену увагу всіх країн світу. І це цілком зрозуміло. Адже тероризм перетворився на реальну планетарну загрозу існуванню світової спільноти.

Сьогодні, коли земна цивілізація вступила у третє тисячоліття, на жаль, доводиться констатувати, що мораль гуманізму на практиці все ще поєднується з дикунським насиллям, яким було відзначено середньовіччя. Насилля над людською особистістю модифікувалося і поширюється по планеті як епідемія. Мета сучасних терористичних акцій — через насильство, антигуманні дії досягти бажаного психологічного впливу на населення.

Тому не випадковою є пильна увага дослідників до цього феномену. Розуміння суті цього явища, його причин, мети, методів і засобів дій терористів сприяє не тільки практиці протидії насильству в суспільстві; воно необхідно для створення адекватної законодавчої бази, системи міжнародних правових відносин, які регулюють і вирішують конфліктні ситуації, мінімізують насильство в суспільному житті.

Вважається, що «системний» тероризм з'явився в 2-й пол. XIX ст. На думку Ю.Антоняна, безмежний тероризм бере свій початок від пострілу Каракозова, що стався 4 квітня 1862 року. Саме від того часу, стверджує він, терористичні дії перетворились на універсальний засіб вирішення багатьох проблем, що виникають у суспільному житті. Характерними носіями ідеології тероризму у спеціальній літературі визнано російських революціонерів, радикальних націоналістів з Ірландії, Македонії, Сербії, турецької Вірменії тощо.

В історичних дослідженнях підкреслюється, що специфічна хвиля тероризму в Європі була інспірована революційними війнами та анархістською пропагандою в 90-х роках XIX ст. В період від 1880-х до 1910-х років жертвами терористичних акцій стали американські президенти Гарфілд та Мак-Кінлі, французький президент Карно, іспанський прем'єр Кановас, австрійська імператриця Єлизабет, італійський король Умберто. Цю низку терактів дослідники пов'язують передусім з особливим політико-ідеологічним різновидом тероризму, до якого вдавалися екстремістські групи та окремі особи.

Існувала й інша лінія розвитку терористичної діяльності, мало відома на теренах колишнього СРСР. Вона була пов'язана з трудовими конфліктами в США: маються на увазі група Моллі Магвайре, що діяла у 1870-х роках, терористи з площі Хаймаркет (1886 р.), вбивці губернатора штата Айдахо (1905 р.) тощо.

До Першої світової війни тероризм пов'язували перш за все з лівим радикалізмом, хоча до терористичних акцій вдавалися й окремі особи без певного ідеологічного підґрунтя, які скоювали звичайні кримінальні злочини «за аналогією» з терористичними актами. Зокрема, «чорні сотні» в

Росії і багато інших організацій не мали безпосереднього відношення до ліворадикальних рухів.

Після Першої світової війни методи терору використовували хорватські усташі, «Залізна гвардія» в Румунії, нацисти в Німеччині. У спеціальних дослідженнях навіть відомі політичні вбивства (К.Лібкнехта та Р. Люксембург у 1919 році, Ратенау — в 1922, югославського короля Олександра та французького прем'єра Барту в 1934 р.) відносять до терористичної практики. В Іспанії історію тероризму розпочинають досліджувати з періоду так званих карлістських війн і наступної діяльності деяких організацій анархістського типу, таких як ІФА (Іберійська федерація анархістів) з її лідером Буонавентуро Дурутті.

Своєрідний «ренесанс» тероризму в 2-й пол. ХХ ст., як правило, пов'язують з діяльністю неофашистських організацій. Кривавий терор початку 80-х років у Італії (підриб бомби на вокзалі в Болоньї, тоді загинуло 80 осіб та більше 200 було поранено, підриби поїздів «Неаполь—Мілан») були наслідками спланованих дій ІСР — НФ (Італійський соціальний рух — Національний фронт) або ж неофашистських екстремістів, що безпосередньо не входили до складу цієї організації. Відомими є акції підпалювання німецькими неофашистами будівель, де розміщувались емігранти, вбивства французькими неофашистами емігрантів у передмісті Парижа.

В Уругваї терористичне угруповання МЛН (тупамарос) було засновано на початку 60-х років. В Бразилії кампанію міського тероризму почали декілька порівняно невеликих угруповань: ВПР («народно-революційний авангард»), АЛН («національно-визвольна акція»), ВАР Палмарес («озброєний революційний авангард»). В Перу до терористичної діяльності вдавались декілька військово-політичних організацій, передусім КПП-СЛ (комуністична партія Перу «Сендеро Луміносо») та революційний рух Тупак-Амару (МРТА). Вирішальне значення у своїй тактиці революційної боротьби сендеристи надавали «революційному насилью», терору, саботажу, нападам на банки, фізичній ліквідації осіб. Зазначається, що внаслідок політичного насилья, розпочатого сендеристами, протягом лише десяти років в Перу загинуло понад 20 тис. осіб¹⁴.

Період після Другої світової війни найбільш знані закордонні дослідники тероризму пов'язують з революційним насильям¹⁵. Прототипами сучасного тероризму вважаються три його форми: сепаратистсько-націоналістичний тероризм (Ольстер, Близький Схід, Канада, Іспанія), латиноамериканський тероризм і так званий міський тероризм Північної Америки, Західної Європи та Японії. Ультраправий і ультралівий тероризм, особливо в різновидах його антиетатистської спрямованості, існує й тепер. Він є надзвичайно поширеним явищем в Туреччині, Англії, Італії та в багатьох інших країнах світу.

Буквально десятиліття тому в радянській літературі, коли мова заходила про тероризм, то йшлося виключно про далеке зарубіжжя: Латинську Америку, Близький Схід, Західну Європу тощо. Від початку 90-х років ситуація стрімко змінилася. На теренах колишнього СРСР відновились практика тероризму в формі вбивств депутатів, журналістів, профспілкових та політичних лідерів, захоплення заручників, нападів на офіси відомих фірм

та політичних партій, підривів вокзалів, викрадення літаків тощо. Акти тероризму, що застосовуються у міжнародних конфліктах, перетворилися сьогодні в Росії на детонатор військових збройних конфліктів, які дуже часто завдають істотної шкоди цивільному населенню та супроводжуються дикими формами насилля.

Характеризуючи тероризм 2-ї пол. XIX — початку XX ст., Ю.Антонян виокремлює вісім, на його думку, суттєвих мотиваційних причин тероризму:

1) ілюзорне уявлення про надзначне насилля з боку влади та пануючих груп населення, про непромірне зростання економічної та соціальної нерівності, що виправдовує тероризм як адекватну відповідь на насилля влади;

2) чорно-біле бачення світу, розподіл людей на своїх та чужих і обґрунтування у цьому зв'язку можливості фізичного знищення чужих;

3) налаштованість на спрощення, примітивізацію суспільних відношень, ігнорування складних взаємин в суспільстві, суперечливих та внутрішньоконфліктних явищ і процесів, психологічних факторів, природи людини;

4) доведення критики існуючого права та основних правових інституцій до заперечення права взагалі та проголошення принципу припустимості порушення будь-яких правових норм, навіть тих, що базуються на віковичній загальнолюдській моралі;

5) моральне виправдання тероризму посиленнями на аморальність пануючих класів;

6) віра в те, що мета виправдовує засоби, та створення культу насилля;

7) переконання в тому, що побудувати суспільство справедливості можливо в будь-який час і будь-де, незважаючи на конкретні історичні умови та історичний досвід людства;

8) нетерпимість та месіанські претензії багатьох лідерів революційно-терористичного руху, неприязнь до людей, схильність до некрофільії значної частини терористів¹⁶.

І Ю.Антонян, і О.Будницький (у дослідженні «Історія тероризму в Росії»¹⁷) абсолютно справедливо акцентують увагу на зв'язку психологічних мотивацій тероризму зі специфічним станом суспільно-економічних та суспільно-політичних взаємин:

1) *розчаруванням* у здатності основної частини суспільства протистояти соціальному і політичному гнобленню;

2) *пасивністю* більшості населення;

3) *бажанням* помститися уряду і створити новий соціальний лад.

Разом з тим, коли мова заходить про некрофільію, психологічну ізоляцію, потребу самореалізації через участь у ситуаціях емоційно насичених смертельним ризиком, у працях вищезгаданих авторів, ця плідна площина аналізу причин виникнення російського тероризму відходить на задній план. Водночас доволі справедливою виглядає теза цих авторів про те, що до причин появи тероризму в Росії слід віднести, окрім згаданих, і надзвичайну уповільненість суспільно-економічного та суспільно-політичного розвитку, і дух «загальної неповороткості та консерва-

тизму», і переконання революціонерів-терористів у можливості раптовій зміні усіх існуючих усталених законів існування.

Відсутність бачення можливості компромісу між різними соціальними верствами суспільства, невдоволення життям та бажання доленосних раптових змін поза необхідними соціальними, політичними, економічними, психологічними та іншими передумовами зазвичай породжують дух тероризму. Політичне вбивство в моральній системі координат «теоретиків» тероризму, наприклад Морозова, Степняка-Кравчинського, Савинкова, інтерпретується як «найбільш справедлива із усіх існуючих форм революції» дія, що «надає можливість здолати непереможність тиранії». «Історичний розвиток Росії, — стверджує у цьому зв'язку Ю. Антонян, — був таким, що у способі життя, світо- і самосприйняття її народів закріпилися громадські скрижалі та колективні форми адаптації. Через це завжди були активними неформальні норми, що регулювали міжгрупові відносини, а також низькі спроможності супротиву масовому психозу та груповому впливу. Вищезгадані норми створювали особливу замкнену культуру, в межах якої неможливо було вирішити усі складні проблеми, що виникали. Держава тому була змушена, зламуючи ці межі, наполегливо і в широких масштабах, іноді дуже жорстко, втручатися у життя людей та їх спільноти, що створювало нерозривний зв'язок між ними та владою»¹⁸.

3. Проблеми історико-філософської інтерпретації понять «терор» і «тероризм»

Тероризм, як правило, і історично, і з огляду на площину моральну, і площину політичну відрізняється від терору, який завжди є державним терором. Однак у багатьох випадках практику сучасного «класичного» тероризму ототожнюють з практикою «державного тероризму», незважаючи на нетотожність цих явищ. У випадку застосування терактів спецпідрозділами одних держав щодо інших держав мова не може йти про «іраціональні початки» або ж «політизацію емоцій» як про визначальну мотивацію таких акцій. В даному випадку мова має йти про ретельно заплановані дії на рівні державних органів та спецслужб та про певний різновид державної ідеології, яка активно формує масову свідомість, створює ілюзорні моделі міркувань, які мають переконати кожного громадянина у необхідності та «справедливості» подібного роду акцій проти інших країн.

Часто діяльність терористичних груп важко відрізнити від кримінальних дій звичайних злочинців; про це свідчать, наприклад, виконані Я. Немешем дослідження діяльності групи Баадера-Майнхофа з Німеччини¹⁹. Дж. Сеймовський, доповідач на 5-й сесії Міжнародної школи з роззброєння та конфліктів в Урбіно (Італія, 12–24 серпня 1974 р.), так висловився з цього приводу: «Ймовірно, ми ніколи не знайдемо чіткого юридичного визначення для тероризму, так само, як ми не знайшли його для ху-

ліганства»²⁰. Подібні висловлювання характерні і для найновіших монографічних досліджень. Незважаючи на масштаби, зазначає Ю. Антонян, тероризм «зовсім недостатньо досліджено; є стислі коментарі до кримінального закону, окремі статті в журналах і невеличкі розділи у підручниках з кримінального права та кримінології, є збірник документів (з дуже змістовними невеличкими коментарями) з історії тероризму в дореволюційній Росії, але досі немає великих праць, насамперед монографічних, з даної проблематики. Відсутнє кримінологічне поняття тероризму, а його визначення у російському кримінальному законодавстві викликає серйозні нарікання. Не виписана феноменологія тероризму, не виокремлені його окремі вияви, й загалом відсутня його типологія, незважаючи на те, що деякі різновиди терористичних акцій мають доволі специфічні риси. Нерозробленість типологічних питань перешкоджає адекватному розумінню природи й причин розглядуваного явища, соціальних та психологічних механізмів його реалізації. Звідси недостатня проробленість юридичних аспектів й недостатня продуманість заходів профілактики й знешкодження терористичних актів»²¹.

Вірно констатуєчи недоліки сучасних теорій тероризму, Ю. Антонян у своїй цікавій і доволі великій за обсягом праці припускається тієї ж самої, що й інші дослідники, на нашу думку, головної помилки у розумінні самого явища: ототожнює тероризм з терором. Саме тому в його книзі є, наприклад, розділ «Терорист Ленін», в якому автор визнає, що основною причиною для визначення практики ленінізму як терористичної є те, що «Ленін та більшовики одразу після захоплення влади розгорнули кривавий терор проти населення»²².

Практику тероризму і терору Ю. Антонян не розрізняє і в аналізі сталінських репресій в СРСР. Свідченням цього є назва розділу: «Безпрецедентний сталінський терор (спроба пояснення державного тероризму)».

На перший погляд може здатися, що вказані ототожнення в одних випадках не є принциповими, а в інших мають відповідні підстави. І справді, історія доводить, що Ленін мав відношення і до практики тероризму (що яскраво виявилось в його закликах до «любовання чорносотенців», «підривів їхніх штаб-квартир», до «обливання співробітників поліції кислотою»), і до практики терору (коли культивував застосування особливих заходів насильства з метою пристрашення своїх політичних супротивників). Проте між практикою терору і практикою тероризму з самого початку їхнього виникнення існували й існують доволі суттєві різниці й розбіжності, які унеможливають їхнє цілковите ототожнення в теорії.

Для розмежування смислів феноменів терору і тероризму як явищ соціально-історичних потрібно здійснити спеціальний історико-філософський аналіз, визначити особливості їх взаємозв'язку як категорій.

Якщо насильство розуміти як «спосіб самоздійснення історії», як «народний промисел», як засіб, за допомогою якого різні суспільні верстви, класи, нації та народи вирішували або захищали свої інтереси та існування, то терор і тероризм слід вважати за різновиди насильства, які в історії застосовуються у тих випадках, коли «пряме», «звичайне» насильство

3. Проблеми історико-філософської інтерпретації понять «терор» і «тероризм»

не призводить до запланованої мети. Відмінність терору від тероризму полягає в наступних моментах.

Терор здійснюється владою заради пристрашення, паралізації волі, придушення опору супротивника. Він завжди відзначався:

- а) системністю і періодичністю застосування;
- б) підвищеною жорстокістю і безумовністю виконання;
- в) спрямованістю на визначене коло людей, до яких застосовувалося насильство;
- г) специфічним станом суб'єкта насильницьких дій (особливістю ідеологічної, політичної та психологічної мотивації).

Історично терор застосовувався переможцем до переможеного супротивника.

Тероризм — це насильство, що застосовується пригніченою, слабшою стороною до сторони сильнішої, і насамперед, до її політики.

Саме таке розмежування цих феноменів є вихідною позицією російських спецслужб. «Між державним терором та опозиційним тероризмом існує відмінність, яка полягає у тому, що державний терор — це відкрите насильство з боку правлячих еліт, що спираються на міць державних інституцій, а опозиційний тероризм — це насильство та залякування, до якого вдаються опозиційні режими утруповання. Головною зброєю державного терору є репресії, опозиційного тероризму — теракти»²³.

Для терору не є обов'язковим конфлікт інтересів «внутрішнього» плану (наприклад, морально-психологічного). Але обов'язково потрібен конфлікт ситуації (як правило, — «зовнішній конфлікт», що носить міждержавний, або міжкласовий характер). Тероризм у своїй «родовій формі», навпаки, як домінуючий передбачає конфлікт інтересів та цінностей (конфлікт «внутрішнього плану»), який відбувається всередині певної спільноти (суспільства, громади, об'єднання). Такий конфлікт може носити соціальне, культурологічне, конфесійне (релігійне) забарвлення. Але насамперед він є конфліктом морального і психологічного плану.

Історично терор здійснювався суспільно-легітимними особами, які очолювали чи брали участь у діяльності військових підрозділів або ж спеціальних організацій. Тероризм натомість історично був започаткований легітимно невизнаними у функціонуючій системі державної організації та суспільної ієрархії індивідами.

Тероризм — це, передусім, протестна, нелегітимна форма насильницьких дій. І разом з тим форма захисту інтересів поневоленої, пригніченої, обійденої у своїх правах, ображеної верстви у відповідній суспільній структурі.

Терор — це насильство заради ствердження інтересів пануючих верств, це нав'язування їх волі, інтересів та цінностей, і тому історично він виступає насамперед як *легітимне насильство*.

Досліджуючи питання, чи було застосування терору в умовах більшовицької диктатури випадковістю чи історичною неминучістю, Д. Волкогонов відзначав, по-перше, елементарну розгубленість В. Леніна перед значною кількістю проблем із-за відсутності досвіду керування такою величезною країною, як Росія; по-друге, специфічну шкалу моральних цінностей,

якою у своїх діях керувалися більшовики (загальна ситуація в країні визначалася суттєвою трансформацією моралі і моральності усіх суспільних верств населення країни); і по-третє, яскраво виражений соціальний характер більшовицького терору. «За допомогою терору, — констатував Д. Волкогонов, — Ленін розраховував зломити волю до супротиву в мільйонів людей»²⁴.

У випадку нацистського холокосту жакливі репресії та терор перетворились із засобу досягнення цілі на власне мету діяльності. На рівні держави було вирішено винищити цілий народ — дорослих, перестарілих, дітей, навіть тільки-но народжених малюків; і це рішення здійснювалося всіма засобами, що були у розпорядженні нацистської держави.

Існує ще одна доволі суттєва відмінність між терором та тероризмом. Терористичні акції — це передусім акції насильства, що мають кримінальне визначення. Акції терору, як правило, незважаючи на їх злочинний характер з огляду на моральність, завжди були поза межами кримінального законодавства, і їхні виконавці не підлягали покаранню за чинним у тій чи іншій країні законодавством (історичним винятком є засудження на Нюрнберзькому процесі нацистських злочинців). З цим пов'язано два феномени: по-перше, намагання подолати тероризм за допомогою терору, а по-друге, що у періоди демократизації суспільного життя після розпаду тоталітарних режимів спостерігається зростання рівня злочинності та з'являється тероризм.

Виникнення та поширення тероризму — це історичний наслідок появи в суспільстві можливості застосування насильства слабшою стороною по відношенню до сильнішої.

Дії терористичних організацій передбачають утвердження цінностей, що містять у собі елементи «правди», «істинності», «достеменності» життєвого плану, але які не можуть бути втіленими іншим шляхом, ніж специфічним застосуванням сили й залякування владної частини суспільства.

Ці цінності поділяє тільки частина суспільства, як правило, та, що є у меншості. Вони існують, але є невизнаними у пануючій системі цінностей та офіційній світоглядно-ідеологічній системі.

Разом з тим і терор, і тероризм — це завжди застосування насилля, це дії, що суперечать загальнолюдським критеріям гуманізму, окрім того, це застосування насильства в ситуації розпаду загальносуспільної ціннісної парадигми та норм моралі. Практика терору і практика тероризму містять в собі не лише відповідні політичні та ідеологічні мотивації, а ще й яскраво виражений моральний (або ж морально-психологічний) компонент.

В теоретичних дослідженнях феноменів терору та тероризму відбулася одна дивна і доволі прикра, на наш погляд, річ. У визначеннях цих понять (ми маємо на увазі перш за все характер інтерпретації, розуміння цих термінів) зникла історична *специфіка смислу* феноменів терору і тероризму як явищ соціально-історичного буття.

А це є суттєвою перешкодою для створення цілісної теоретичної концепції про терористичну діяльність. Відсутність такої концепції призводить на практиці до неправильних рішень владних структур та керівників спеціальних організацій, покликаних протистояти практиці тероризму.

Так, наприклад, теоретичне отожднення тих моментів чеченських подій, які можуть бути визначені як національно-визвольний рух чеченського народу за його незалежність (і такий рух може мати не тільки політичний, а й соціальний та економічний характер), з акціями так званих міжнародних терористів на практиці означає для владних структур Росії небезпеку вибору невірних засобів для вирішення багатьох кричущих загальнодержавних проблем, небезпеку змішування елементів війни проти чеченського народу з практикою боротьби проти терористів.

Ми не будемо вдаватися до аналізу дій уряду Російської Федерації. Конфлікт і військове протистояння, що відбувається в межах Російської Федерації, з огляду на міжнародні правові відносини, це внутрішня справа цієї держави. Однак в цьому конфлікті існують і проблеми суто теоретичного, соціально-філософського та історико-філософського плану. Протистояння Росії та Чечні, з яким пов'язано скоєння ряду жакливих терористичних акцій в Москві, Волгодонську та інших містах (підриви житлових будинків, вокзалів, знищення безневинних людей в установах торгівлі), має у своєму підґрунті не тільки конфлікт сьогодення, а й конфлікт історичний.

Взаємодія представників різних цивілізацій, — стверджує у цьому зв'язку український дослідник тероризму В.Антипенко, — зміцнює їхню цивілізаційну самосвідомість, а це, в свою чергу, загострює суперечності, що поринають у глибину історії, або ж, можливо, що тільки сприймаються таким чином. Доволі прозоро це видно на прикладі російсько-чеченського конфлікту, де «існі» післявоєнні відносини православних та мусульман на Кавказі не стільки сприяли вирішенню проблеми, у підґрунті якої складні історичні реалії, скільки відіграли роль каталізатора конфлікту²⁵.

Плутанину змістів та смислів понять тероризм і терор яскраво видно на прикладі застосування терміна «державний тероризм». «Державний тероризм» визначається у спеціальній літературі як «протиправне застосування державою сили або загрози сили для залякування інших держав та народів з метою зміни їхнього суспільно-політичного ладу або іншого зазіхання на їхній національний та державний суверенітет»²⁶. На наш погляд, будучи так визначеним, «державний тероризм» має до тероризму доволі опосередковане відношення.

«Державний тероризм» багатьма створювачами цього терміна кваліфікувався як «діяння, здійснюване у відповідності до прямого задуму». «Державна воля, детермінована в кінцевому підсумку інтересами правлячого класу, виявляється, — зазначав у своїй науковій праці стосовно державного тероризму один з відомих російських дослідників, — передусім в діяльності вищих органів влади та управління державою — суб'єкта цього міжнародного злочину»²⁷. Ми бачимо, що ознаки тероризму як специфічного різновиду насильства у даному випадку просто поширюються на окремі випадки міждержавницького протистояння.

У. Латишов в якості «родового об'єкта» «державного тероризму» визначав «загальний мир та міжнародну безпеку», в якості «загального об'єкта» — «міжнародний правопорядок», який розумів як «правовідно-

шення». Особливістю «державного тероризму», вважав він, є його «комплексний характер», який полягає в тому, що «державний тероризм» об'єднує в собі інші міжнародні злочини та правопорушення.

У правовій літературі того часу і сформувався підхід до «державного тероризму» як до різновиду міжнародного злочину особливого характеру. З огляду на це в окремих дослідницьких працях підкреслювалося, що поняття «державного» та «міжнародного» тероризму частково збігаються: терористичні акти міжнародного характеру, суб'єктом яких є держава, визначаються одночасово і як «міжнародний тероризм». Акти ж «міжнародного тероризму», які здійснювалися окремими фізичними особами, «автономно», зараховували до категорії злочинів міжнародного характеру й відмежовували від сфери «державного тероризму».

Поняття «міжнародний тероризм», як зазначає Є. Ляхов, виникло на початку 70-х років. Термін «державний тероризм», який в ті самі роки лише зрідка з'являвся в дискусіях, що велися в ООН, остаточно увійшов у науковий обіг у середині 80-х років, особливо після прийняття 34-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН резолюції «Щодо неприпустимості політики державного тероризму та будь-яких дій держав, спрямованих на підрив суспільно-політичного устрою в інших суверенних державах»²⁸.

Термін «державний тероризм» з огляду на історичний контекст змісту феноменів терору і тероризму є некоректним. Адже реальні події, що їх намагаються визначити за допомогою цього терміна, у кожному конкретному випадку, з огляду на їх зміст, спрямованість, мотивацію, мету, способи організації, систему забезпечення та інші чинники, є практикою терору, а не тероризму. Наприклад, підрив лівійськими терористами Боїнга PAN AMERICAN в повітрі Великої Британії над Локербі, на наш погляд, це реальність, в якій переплелися ознаки феномену тероризму і зміст феномену терору: за формою це терористична акція, до якої вдалися особи, які належать до спецслужб іншої держави, що таємно виконують політичну волю цієї держави, а тому по суті чинять терор у подібні тероризму. З огляду на це «державний тероризм» не може водночас не виступати і як тероризм «міжнародний».

Характерним для практики застосування терміна тероризм є те, що цей термін може мати різний обсяг. «С.А. Ефіров у 1994 р. на засіданні «круглого столу» журналу «Держава та право», — відзначає, наприклад, Ю. Антонян, — висловив доволі розумну думку: у *широкому розумінні* поняття тероризм можна застосовувати як об'єднуюче поняття, воно об'єднує і нелегальну підривну діяльність, і всі різновиди державного терору, терористичної політики і геноциду. У звуженому значенні це поняття слід застосовувати головним чином по відношенню до нелегальних терористичних актів. Поняття ж терору в даному випадку зберігає своє первісне значення, яке виникло в період якобінської диктатури, — тобто значення державного терору»²⁹. Ю. Антонян стверджує існування ще й «повсякденного тероризму», тероризму в «повсякденному розумінні». Як бачимо, і нелегальна підривна діяльність, і геноцид, і терор, і деякі явища повсякденного життя можуть ототожнюватися. Подібні казуси знаходимо і у практиці застосування терміна «тероризм політичний»³⁰.

До чого призводить «вільне» використання термінів «терор» і «тероризм» можна побачити на прикладі пропозицій Ю. Антоняна, який пропонує у Кримінальному кодексі Російської Федерації додатково виокремити «групу терористичних злочинів» за такою ознакою тероризму, як залякування. На думку Ю.Антоняна, до цієї групи поряд з «викраданням людей», «захопленням заручників», «диверсіями», «застосуванням насилля щодо представника влади» та іншими подібними акціями варто включити і «збройне повстання», і «заклики до насильницької зміни конституційного устрою», і збудження національної, расової та релігійної ворожнечі», і «геноцид»³¹, і ще багато інших протиправних дій, які вочевидь є надзвичайно віддаленими від феномену тероризму. Хоча залякування як певна ознака терористичної дії не впливає на характеристику вчиненого, стверджує при цьому Ю.Антонян, «вона має суттєве значення для оцінки ступеня суспільної небезпеки злочину та характеристики особистості винного, максимально наближує його (злочин) до тероризму»³². Важко навіть уявити, що могло б статися, якби ці пропозиції були реально втілені в практику судочинства.

4. Методологічні проблеми дослідження тероризму

Терористичний бум став характерною ознакою останнього десятиліття. Тому не дивно, що постійно друкуються все нові й нові монографії, статті в наукових виданнях та періодичній пресі, в яких автори намагаються пояснити природу, сутність і причини тероризму та його ренесансу³³.

Тероризм досліджується як явище соціальне, соціально-психологічне, соціально-правове, як тип політичної поведінки, як різновид злочинної (кримінальної) діяльності тощо. Соціально-політичним аспектам сучасного тероризму присвячені праці багатьох відомих російських дослідників, зокрема В.Вітюка, О.Грачева, С.Ефірова. Аналіз міжнародно-правових аспектів можна знайти в розробках І.Блищенко, П.Валеева, Л.Галенської, М.Жданова, І.Карпеца, Є.Ляхова, Л.Моджорян, Ю.Рібакова, Г.Старушенка та багатьох інших авторів. В Україні відомими дослідниками у цій сфері є В.Антипенко, В.Глушков, В.Глушенко, В.Крутов та інші.

Втім, незважаючи на величезну кількість праць з проблем тероризму, на сьогодні ми ще не маємо тієї узагальнюючої роботи, яка б науково-коректно пояснювала цей феномен соціального життя.

Специфіка досліджуваного феномену, багатоманітність його форм та виявів, відсутність чітких його меж, істотно перешкоджають створенню простої парадигми його розуміння. «Достатньо, наприклад, поставити завдання визначитися в тому, чим є на сьогодні *політичний тероризм*, — відзначає відомий російський дослідник тероризму С.Ефіров, — щоб переконатися, що визначення цього поняття не така вже й легка справа³⁴».

Якщо не зважати на те, чи правомірно взагалі говорити про «політичний тероризм» як про тероризм, то слід погодитися з Ефіровим у тому, що тут не зрозуміло, як і на якій підставі можна науково правильно відокремити «політичний тероризм» від інших «різновидів» терористичної діяльності, зокрема від державного тероризму чи від терористичних дій деяких угруповань повстансько-національного типу. Адже у кожному окремому випадку маємо прецедент вияву певного політичного кредо, політичного інтересу, мотиву, який визначається суспільно-прийнятними або ж суспільно-неприйнятними цінностями.

Інколи стверджують, що підставою для виокремлення «політичного», «державного», «націоналістичного», «транснаціонального», «внутрішньо-державного» та інших різновидів тероризму є варіативність самої терористичної діяльності в сучасних умовах. Досить часто звертають увагу на багатоманітність мотивацій такої діяльності, зазначаючи, наприклад, що сучасні акції так званого політичного терору давно перестали інспіруватися добродійними ідейно-політичними настановами, як це було, скажімо, за часів російської «Народної волі», і відтепер все більше межують з інтересами фінансово-промислових еліт, а їхньою головною метою у багатьох випадках є перш за все залякування найширших верств населення, створення відчуття всемогутності окремих злочинних кланів, які намагаються збільшувати свій вплив на владні структури та демонструвати беззахисність своїх супротивників. Однак на мою думку, сам факт ускладнення мотивів і цілей терористичної діяльності не може бути достатньою підставою для виокремлення у її загальнотеоретичній концепції додаткових підвидів тероризму.

Те, як в сучасній правовій та соціально-філософській літературі визначається феномен тероризму, на мій погляд, швидше нагадує термінологічну еквілібристику, ніж науковий спосіб визначення змісту, сутності поняття. Типовим прикладом тут можуть слугувати різні тлумачення «міжнародного тероризму». Американські дослідники Р.Клайн та І.Александр визначають «міжнародний тероризм» як «особливий різновид таємних військових дій». Р.Міллер натомість стверджує, що міжнародну терористичну діяльність слід розглядати в якості «конфліктів малої інтенсивності». Незбіжності сутнісних характеристик «міжнародного тероризму», якими у своїй діяльності послуговуються держдепартамент, Федеральне бюро розслідувань та Міністерство оборони США, наводить Є.Ляхов у праці «Тероризм та міждержавні стосунки»³⁵.

Невирішеною є і проблема класифікації «різновидів» сучасного тероризму. Німецький дослідник Г.Мадлох, наприклад, виокремлює:

1. «Державницький терор», приклади якого знаходить в Чилі, Парагваї, Бразилії, Гватемалі;

2. Терор, який здійснюється відроджуваними організаціями неофашистського спрямування: Національним фронтом у Великій Британії, Партією національного руху та її відомим підрозділом «Сірі вовки» в Туреччині, Італійським соціальним рухом та його «Чорним порядком», «Фронтом дії національних соціалістів» в Німеччині тощо;

3. Терористичну діяльність дрібнобуржуазних, націоналістичних та сепаратистських сил (баскські, бретонські та корсиканські угруповання);

4. Тероризм, що приховується під псевдодобрими гаслами³⁶.

Німецькі дослідники І.Фетчер, Х.Мюмклер та Х.Людвіг вважають, що існує три основні типи сучасного тероризму:

1. Тероризм пригнічених етнічних меншин (баски, корсиканці, північні ірландці, палестинці), що прагнуть культурної та політичної автономії;

2. Тероризм визвольних рухів в країнах «третього світу»;

3. Тероризм «груповий» або ж «індивідуальний» у високорозвинутих країнах Заходу, який спрямовано на зміну соціального та політичного устрою.

Відомий дослідник тероризму Л. Дісно вважає, що слід виокремлювати «тероризм лівих держав», «тероризм правих держав», «тероризм правої опозиції», «тероризм лівої опозиції»³⁷.

Г. Денікер схиляється до поділу тероризму на три «виміри»:

1. Внутрішній;

2. Транснаціональний (коли терористи чинять тиск на своїх співвітчизників, які перебувають на території інших країн);

3. Міжнародний (коли групи терористів змішані за національним складом і здійснюють терористичні акції в третіх країнах)³⁸.

Існує чимало інших схем класифікації сучасного тероризму, що базуються на тих чи тих особливостях цього феномену.

Одна з перших спроб систематизувати усю багатоманітність терористичних дій була зроблена на конференції з приводу уніфікації кримінального права, що відбулася в Мадриді 1964 р., де вперше з огляду на потреби кримінального права прийняли рішення розрізнити тероризм «політичний» та «соціальний».

Пізніше, в 1970 р., Міжамериканська комісія із захисту прав людини, розглядаючи проблему тероризму, дійшла висновку, що відповідно до мотивів суб'єктів терористичної діяльності потрібно розрізнити тероризм соціальний, політичний та ідеологічний.

Згодом англійський дослідник Пол Уїлкінсон в концепцію визначальних чинників терористичної діяльності до мотивів суб'єктів такої діяльності додав мету діяльності. З огляду на це він виокремив такі види тероризму: «революційний» (коли діяльність спрямовується на зміну політичної системи), «підреволюційний» (коли діяльність спрямовується на певні зміни в межах існуючої політичної системи) та «репресивний» (коли справа йде про діяльність однієї держави проти іншої або ж проти опозиції).

Отже, кожна найменша зміна у характері терористичної діяльності розглядається сьогодні як підстава для перегляду сутності самого феномену тероризму та його різновидів. Видові ознаки у визначенні самого поняття тероризму почали превалювати над ознаками родовими. За такого підходу до справи, як зауважив російський дослідник А.Горбунов, не можна сподіватись на створення наукової типології тероризму. Маючи на увазі працю І.Фетчера, Х.Мюмклера та Х.Людвіга, А.Горбунов стверджував, що в ній класифікація тероризму здійснюється з порушенням правил поділу об'єму поняття. Так, «тероризм індивідів та груп, — зауважує цей аналітик, — за

певних умов може бути складовою «тероризму пригнічених етнічних меншин» і навпаки»³⁹. Це ж саме можна стверджувати і щодо інших типів класифікацій, які здійснюються тільки за формальними ознаками.

Необхідно зазначити також, що в усіх цих класифікаціях поняття тероризму не відокремлюється від поняття терору. Ці класифікації не розрізняють цих нетотожних понять, які відображають нетотожні феномени суспільного буття. Подібними вадами позначені й праці багатьох інших дослідників, які працюють на теренах СНД⁴⁰.

Формальний спосіб протиставлення історичних і сучасних ознак терору, що здійснюється за умови ототожнення понять «тероризм» та «терор», знаходимо, наприклад, в концепції В.Лунеева⁴¹. «Революційний» і «контрреволюційний» («білий» і «червоний») терор, «державницький внутрішній» і «державницький міжнародний» тероризм протиставляються у цій праці новітнім різновидам терористичних актів, скоєних на ґрунті сучасних політичних інтересів, мотивації кримінального характеру, націоналістичних інтенцій тощо. В.Лунеев розуміє недоліки власної позиції, а тому стверджує, що вона є умовною і неповною, а спектр мотивацій терористичних дій, на якому будується його варіант класифікації, не є цілісним і однорідним.

Відразу ж відзначимо, що дослідження тероризму, зроблені в 1960—1980-х роках, майже завжди страждали на світоглядну, ідеологічну і політичну заангажованість. Радянські дослідники, як правило, критикували своїх західних колег за абстрактність у визначенні суті цього явища, намагалися ввести ідеологічні та світоглядні уточнення, щоб у міжнародній юридичній практиці у вигідному світлі кваліфікувати терористичні акції груп, ідеологічно близьких більшовизмові (особливо це стосувалося практики національно-визвольної боротьби в Латинській Америці). Візьмемо, наприклад, працю Є.Ляхова «Політика тероризму — політика насилля та агресії», що була видана в Москві 1987 р., і звернемо увагу на розділ цієї книги під назвою «Політичні та правові проблеми поняття міжнародний тероризм. Два підходи до проблеми».

Є.Ляхов, критично розглядаючи праці В.Маллісона і С.Маллісона, Дж.Дугарда, С.Агровала, Ю.Динштейна, Л.Кобрала і багатьох інших дослідників, доходить висновку, що західні автори прагнуть «підвести міжнародний тероризм під категорію загальнокримінальних злочинів»⁴². Однак «радянська правова наука, — відзначає Ляхов, — при аналізі будь-якого виду злочину виділяє такі його обов'язкові елементи, як об'єкт, суб'єкт, об'єктивна і суб'єктивна сторони діяння». Тому він запропонував ввести і до практики судового розгляду «міжнародного тероризму» відмінності між об'єктом і предметом злочинного посягання. «...Виявлення предмета міжнародного правопорушення, і особливо міжнародного злочину, може мати позитивне значення під час аналізу об'єкта і об'єктивної сторони міжнародного тероризму, — відзначав цей дослідник, — у з'ясуванні його правової і соціально-політичної сутності...»⁴³.

При цьому «предмет міжнародних правопорушень» кваліфікувався як певні матеріальні та нематеріальні блага, що мають інтерес для суб'єктів міжнародного права; «об'єкт міжнародного правопорушення» — як регульовані міжнародним правом суспільні відносини, які існують з приводу

відповідних матеріальних і нематеріальних благ; «об'єкт міжнародного злочину» визначався як певні міжнародні правовідносини з приводу благ, що мають особливе значення для цих відносин⁴⁴.

Під предметом міжнародного злочину передбачалося розуміти певні матеріальні та нематеріальні блага, а також носіїв цих благ, залучених до сфери міжнародних відносин. Є.Ляхов критикував західних учених-правознавців за те, що вони, як правило, не розрізняли понять предмета і об'єкта міжнародного тероризму. «У буржуазних міжнародно-правових дослідженнях головним чином йшлося про предмет, а не про об'єкт міжнародного тероризму»⁴⁵. Але якщо приділяти увагу лише предмету злочину, то це, на його думку, не дасть можливості правильно визначити характер і спрямованість терористичних дій і призведе до змішування понять «міжнародного» і «внутрішньодержавного» тероризму, кримінальних акцій міжнародного бандитизму і «політичного» тероризму. «На нашу думку, — писав Є.Ляхов, — не лише теоретично неправильно, але й політично небезпечно надавати вирішальне значення предмету міжнародного тероризму, залишаючи поза увагою його об'єкт. Це може призвести до неправильної оцінки юридично-політичної сутності цього міжнародного злочину, звуження сфери співробітництва держав у боротьбі з ним, а також до вживання неадекватних ступеню його небезпеки заходів і способів боротьби з ним»⁴⁶. Штучне виявлення того чи іншого предмета злочинного посягання без його зв'язку з об'єктом дає, на думку Є.Ляхова, можливість визнати такими, що підпадають під дію конвенцій у боротьбі з міжнародним тероризмом, практично будь-які внутрішньодержавні або міжнародні кримінальні чи політичні насильницькі дії, в тому числі будь-які дії революційно-визвольних сил, спрямовані проти агресивної і контрреволюційної політики імперіалістичних держав.

Таким чином бачимо, що хоча метою запропонованого Є.Ляховим нововведення був певний політичний та ідеологічний інтерес, однак він вперше відзначив також необхідність звернення до суттєвих внутрішніх характеристик тероризму як соціального явища. І все ж, результатом його нововведення було те, що терористичні акції, здійснені, скажімо, «Тупако Амаро», треба було б вивести за межі суто кримінальної відповідальності й розглядати як предмет іншого розділу міжнародних правових відносин. На цьому прикладі добре видно, як те чи інше розуміння сутності феномену, як та чи інша теоретико-філософська концепція, в рамках якої формулюється така сутність, може впливати на процес юридично-правової оцінки та судового розгляду відповідного соціального процесу або соціальної дії.

За умови розширеного тлумачення сутності феномену тероризму деякими дослідниками пропонувалося навіть пов'язати його з «ірраціональною мотивацією» або інтересами користюлюбців. Показовим у цьому плані є дослідження тероризму, проведене Г.Міньковським і В.Ревіним, які заявили, що «традиційне визначення тероризму через політичні мотиви у вузькому розумінні (залякування населення, послаблення держави, змушування до певних дій або фізичне усунення політичних противників) заважає бачити справжні масштаби явища і адекватно програмувати й організувати боротьбу з ним»⁴⁷. «Ми вважаємо, — відзначали ці дослідни-

ки, — що поняття тероризму охоплює і діяння з такою мотивацією, як користь, помста, екологічна конкуренція, ірраціональна мотивація психічно хворих людей тощо». На їхню думку, перш ніж розробляти основні характеристики тероризму як соціально-правового явища, необхідно розглянути диференціацію тероризму за обсягом дій його учасників та за наслідками, що наступили чи можливі. Тероризм може переслідувати мету вчинення дій серійних або разових, — відзначали Г.Міньковський і В.Ревін, — здійснюється глобально або локально. Він може спрямовуватися на повалення керівництва країни (регіону), зміну політичного ладу, порушення територіальної цілісності, стабільності або налякування суспільства, однак треба мати на увазі, що мотивація тероризму не обов'язково має політичний характер у строгому значенні цього слова. Навіть у випадках суто політичної спрямованості (ускладнення міжнародних відносин, вплив на внутрішню і зовнішню політику держав) внутрішня мотивація учасників може бути найрізноманітнішою: від фундаменталістського, сектантського, релігійного, націоналістичного фанатизму до прагнення самотвердження, прославлення себе, помсти. Такою мотивацією може виступати як інтерес великомасштабної підприємницької діяльності, так і фактори морально-психологічного, суб'єктивного плану.

Збільшення різноманітності характеристик терактів, (як то: облік у кваліфікаційних моделях характеру збитків, чисельність і організованість учасників терористичних акцій, способи їхніх дій, ставлення до матеріального зиску, наявність зв'язків з офіційними структурами), безперечно, сприяє розвитку правового законодавства і кримінально-правового регулювання у цій сфері. Однак загалом, концепція цих російських дослідників не вносить кардинальних змін у методологію дослідження сутності сучасного тероризму.

Депо інший характер з погляду методології дослідження мають роботи, присвячені аналізу соціально-психологічного коріння терористичної діяльності. «З психологічної точки зору, — відзначав, наприклад, І.Задорожнюк, — важливо не лише виявити схильність до такої поведінки, але й підкреслити її соціальну деструктивність, оскільки тероризм — це майже завжди шлях до саморуйнування носіїв протерористичної поведінки, яке обов'язково має статися, якщо зберігається громада цих носіїв або їхня спільність»⁴⁸. «Терорист або група таких, — відзначав цей дослідник, — завжди сліпі у постановці й здійсненні своєї мети, навіть у разі ретельної проробки самого акту терору. І один з важливих параметрів такої сліпоти — розбіжність мотивів, коли мала гомогенна (етнічно, соціально, релігійно) група ніби нав'язує свою волю громаді, яка гетерогенна, тобто відрізняється плюралізмом у постановці й здійсненні своїх цілей»⁴⁹.

У сучасній конфліктології правові та психологічні дослідження насильницьких дій та агресивної поведінки також пов'язуються із специфічними суб'єкт-об'єктними взаємозалежностями, які зумовлені суперечностями інтересів, що стосуються різноманітних суб'єктивних цінностей⁵⁰. Причому, ці цінності можуть мати найрізноманітніший характер. Багатьма західними дослідниками агресивна поведінка пов'язується з жахом, що виник унаслідок появи джерела можливої шкоди, або з ба-

жанням самоствердження чи необхідністю зберегти престиж, утримати владу в умовах непокори іншого суб'єкта тощо. Агресія може бути зумовлена і спонуканнями, пов'язаними із втратою честі та гідності соціального обличчя⁵¹. Злочинне насилля, — відзначає у цьому зв'язку С.Кудрявцев, — є не абстрактною складовою частиною суб'єкт-об'єктної взаємодії, а результатом певного її розвитку, перебігом у ній певних психологічних процесів. Дії злочинця завжди підпорядковані цілком визначеному мотивові, вони «забарвлені» особистим сенсом. Коли ми говоримо про немотивований злочин, це означає лише те, що ці мотиви приховані, не виражені, «непросвічені» в системі ціннісної орієнтації дослідника, який їх розглядає. Мета кожного опонента в конфлікті — добитися реалізації власного сенсу, власного інтересу. У випадку теракту досягнення мети через насилля може бути пов'язане навіть з деструктивною негачею всіх соціальних рівнів змісту.

Ось чому, на нашу думку, в теорію сучасного тероризму необхідно внести такі поняття, як самореалізація суб'єкта та суспільна реалізація престижу окремих соціальних груп (якщо йдеться про групові дії або терор, здійснюваний на рівні владних структур). Ця теорія має відобразити також широкий пласт ціннісно-психологічних відносин, які у підсумку і формують структуру соціального конфлікту, що вирішується через насильницькі терористичні дії.

Послідовне введення в поле зору аналізу терору і тероризму ціннісних і смислових параметрів передбачає спеціальне дослідження вихідних світоглядних принципів, картини бачення світу, способу інтерпретації соціальної дійсності, що характерні для суб'єктів терористичних дій. Сучасна цивілізація, базуючись на певних принципах розуміння насилля і його можливого застосування, вочевидь, повинна змінити парадигму мислення, оскільки терор і тероризм є продуктами саме цього способу мислення. Наявність загрози тероядерної, біологічної та інших видів катастроф, у результаті яких людство може взагалі припинити своє подальше існування, вимагає зміни багатьох підходів до розуміння можливостей взаємодії різних соціальних, суспільних і громадських структур, потребує нового підходу до конфліктів, можливого зіткнення інтересів і ціннісних орієнтацій.

З цього погляду вимагає і докорінного перегляду методологічна парадигма розуміння і дослідження тероризму як практики насильницьких дій, спрямованих на розв'язання різного роду конфліктів у сучасному суспільстві.

¹ Карамзин Н.М. Предания веков. — М., 1988. — С. 424.

² Там само. — С. 424.

³ Там само. — С. 640.

⁴ Ильин В.В., Кузицин В.И. Иван III — устроитель русского национального государства // Власть. — М., 1998. — № 5. — С. 73.

⁵ Там само.

⁶ Ключевский В.О. Исторические портреты. — М., 1990. — С. 253.

⁷ Балицкий Г. От редакции // Валишевский К. Петр Великий. — М., 1908. — С. 5.

- ⁸ Див.: Яновский О. Прежде, чем читать эту книгу // Семевский М.И. Тайная служба Петра I: Докум. пов. — М., 1993. — С. 8—14.
- ⁹ Антоян Ю.М. Терроризм. — М., 2001. — С. 91.
- ¹⁰ Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма // Сочинения. — М., 1994. — С. 248.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Там само. — С. 252.
- ¹³ Там само. — С. 308.
- ¹⁴ Детальне висвітлення діяльності цих організацій наведено у статті: Слутко А.А. Терроризм и кризис политической системы (1980—1993 гг.) // Латинская Америка. — 1994. — № 5. — С. 44—50.
- ¹⁵ Bell J.V. A time of terror: How democratic societies respond to revolutionary violence. — N.Y., 1978. — P. 167.
- ¹⁶ Антоян Ю.М. Терроризм. Криминалистическое и уголовно-правовое исследование. — М., 1998. — С. 72—73.
- ¹⁷ Див.: Будницкий О.В. История терроризма в России в документах, биографиях, исследованиях. — Ростов-на-Дону, 1976. — С. 5—22.
- ¹⁸ Антоян Ю.М. Терроризм. — М., 1998. — С. 86—87.
- ¹⁹ Дарчиева Г.С., Немеш Я. Террористы в ФРГ (группа Баалера-Майнхофа). — М., 1980. — С. 103.
- ²⁰ International terrorism and world security / Ed. by Carlton D., Schaerf C. — L.: Helm, 1975. — P. 71.
- ²¹ Антоян Ю.М. Терроризм. — М., 1998. — С. 5.
- ²² Там само. — С. 94.
- ²³ Белая книга российских спецслужб. — М., 1995. — С. 57.
- ²⁴ Волкогонов Д.А. Ленин. Политический портрет. — Кн. 1. — М., 1994. — С. 330.
- ²⁵ Антипенко В.Ф. Современный терроризм: состояние и возможности его предупреждения (Криминалистическое исследование). — К., 1998. — С. 24.
- ²⁶ Латипов У.Р. Международно-правовая борьба с государственным терроризмом. — Автореф. дисс... канд. юрид. наук. — М., 1988. — С. 4.
- ²⁷ Там само. — С. 8.
- ²⁸ Див.: Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения. — М., 1991. — С. 15.
- ²⁹ Антоян Ю.М. Терроризм. — М., 1998. — С. 11.
- ³⁰ Див. напр.: Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического поведения // Социологические исследования. — 1993. — № 8. — С. 32—37. Таку позицію поділяють і деякі дослідники з «далекого зарубіжжя»: П. Уілкінсон, автор книги «Політичний тероризм» (1974 р.) та американський дослідник А.П. Шмід, автор книги «Політичний тероризм: дослідження концепцій, теорій та літератури» (1983 р.).
- ³¹ Антоян Ю.М. Терроризм. — М., 1998. — С. 12.
- ³² Там само.
- ³³ Вже у 80-х роках були відомі декілька об'ємних досліджень тероризму, здійснених ЦРУ США, спеціальними підрозділами НАТО, науковими відділами великих концернів та фірм (таких, як Ренд-корпорейшн) тощо. Дослідження тероризму ведуться за допомогою електронної техніки за участю спеціалістів найрізноманітніших галузей: психології та економіки, соціології та математики, експертів зброярів та криміналістів.
- ³⁴ Ефиров С.А. Предисловие. Терроризм в современном капиталистическом обществе. — Вып. 1. — М., 1980. — С. 6.
- ³⁵ Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения. — М., 1991. — С. 19.
- ³⁶ Madloch H. Trojanisches Pferd der Imperialismus. Terroristen-Spiege gesellen der Reaktion. — Horizont. — Berlin, 1979 — 2 Juni, № 21, S. 8—10.
- ³⁷ Дисто Л. Машина террора // Терроризм в современном капиталистическом обществе. — Вып. 1. — М., 1980. — С. 226.
- ³⁸ Денкер Г. Стратегия антитеррора: факты, выборы, требования. Новые пути борьбы с терроризмом // Терроризм в современном капиталистическом обществе. — Вып. 2. — М., 1982. — С. 76—80.

³⁹ Горбунов А.С. К вопросу о классификации терроризма // Московский журнал международного права. — 1993. — № 1. — С. 53.

⁴⁰ Лыхов Е.Г. Политика терроризма — политика насилия и агрессии. — М., 1987; Миньковский Г.М., Ревин В.П. Характеристика терроризма и некоторые направления повышения эффективности борьбы с ним // Государство и право. — 1977. — № 8. — С. 84—91; Безопасность человека и преступность: Материалы научно-практической конференции в Санкт-Петербургском юридическом институте // Государство и право. — 1995. — № 12; Лазарев Н.Я. Терроризм как тип политического повеления // Социологические исследования. — 1995. — № 8; Сливко А.А. Терроризм: психологические корни и правовые оценки // Государство и право. — 1995. — № 4.

⁴¹ Дунеев В.В. Выступление на «круглом столе» журнала «Государство и право» «Терроризм: психологические корни и правовые оценки» // Государство и право. — 1995. — № 4. — С. 27.

⁴² Лыхов Е.Г. Политика терроризма — политика насилия и агрессии. — М., 1987. — С. 26.

⁴³ Там само. — С. 47.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. — С. 48.

⁴⁶ Там само. — С. 51.

⁴⁷ Миньковский Г.М., Ревин В.П. Там само. — С. 84.

⁴⁸ Задорожнюк И.Е. Выступление на «круглом столе» журнала «Государство и право»: «Терроризм: психологические корни и правовые оценки» // Государство и право. — 1995. — № 4. — С. 23.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Кудрявцев С.В. Конфликт и насильственное преступление. — М., 1991. — С. 14.

⁵¹ Там само. — С. 13.

РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТЕРОРИЗМ У ХІХ ст.

1. Витоки тероризму

Російський масовий тероризм Нового часу бере початок у 60-х роках ХІХ ст. Історики одностайно називають батьківщиною терору Францію, а тероризму — Російську імперію. Та частина України, що входила до складу цієї імперії, також була втягнута в його орбіту: на її території революціонери здійснювали терористичні акти; представники різних народів, які мешкали в Україні, брали участь у революційних організаціях, тут постійно перебували терористи — уродженці й інших регіонів Росії. «Український слід», зазначав М.Грушевський, яскраво простежується у найгучнішому в історії ХІХ ст. теракті — вбивстві народовольцями російського царя Олександра ІІ.

Після поразки Росії в Кримській війні 1853—1856 рр., яка яскраво показала відсталість самодержавно-кріпосницького ладу, і вступу на трон Олександра ІІ, що змушений був стати на шлях реформ, російське суспільство почало докорінно мінятися. Неросійська частина його прагнула вирватися з-під національного гніту імперії. Це насамперед поляки, що у 1863 р. підняли збройне повстання. Свідоміші українці висловили солідарність і підтримку визвольному рухові польського народу й самі почали боротьбу за національне відродження. Чимало українців включилося в загальноросійський визвольний рух.

Можна упевнено твердити, що тероризм неприйнятний для українського менталітету. Це, як правило, зброя невеликих народів, досить відсталіх або ж пригноблених настільки, що єдиний порятунок для себе вони бачать у знищенні монархів, а також представників влади різних рівнів. В Україні терористами часто були, зокрема, євреї, які мешкали тут у відведеній їм «смузі осілості» і яких змовники часом просто «використовували», та поляки.

Першими жертвами тероризму у ХІХ ст. стали саме українці. Під час повстання декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі 14 грудня 1825 р. внаслідок теракту, здійсненого відставним поручиком П.Каховським, загинув нащадок українського дворянського роду, герой Вітчизняної війни 1812 р., столичний військовий губернатор М.Милорадович. Взагалі декабристи були першими, хто проголосив тероризм зброєю у своїй боротьбі проти царя. Вони планували здійснити теракт проти Миколи І

напередодні виступу, потім послали декабриста Якубовича вбити царя прямо на Сенатській площі, але декабрист не наважився на цей крок.

У жовтні 1835 р. польський дворянин Ф.Рутковський зібрав групу своїх прибічників ніби для того, щоб заарештувати У.Кармалюка (Карманюка) — відомого ватажка подільського селянства. У хаті селянки О.Процюкової у селі Кориченцях-Шляхових Летичівського повіту (нині це Деражнянський р-н Хмельницької обл.) 10 жовтня Рутковський відразу ж після появи У.Кармалюка, не думаючи про арешт, підступно забив на місці селянського бунтаря пострілом у голову¹.

Тероризм був важливим чинником боротьби із самодержавством, феодально-монархічним ладом, хоча й не головним. Після тривалого і жорсткого царювання Миколи I Олександр II намагався діяти ліберальними методами. Це, за словами російського історика В.Ключевського, значно послабило позиції самодержавства. На арену вийшли «нові люди», яких не задовольняли ні скасування кріпосного права, ні реформи, що відкривали Росії шлях до розвитку ринкових відносин.

Це була велика соціальна група, яка складалася переважно з молодих людей. Маючи досить певні як на той час знання, здобуті у гімназіях, духовних семінаріях, інститутах чи університетах, вони прагнули посісти престижні місця в суспільстві, змінити його на свій лад. Це були діти священнослужителів, купців, міщан, лікарів, учителів та ін. Вони хотіли витіснити дворянство — «священну основу імперії», — яке впродовж століть обіймало високі державні посади. Ф.Достоевський висловив почуття молодих людей того часу, заявивши на процесі петрашевців про те, що безглуздо було вчитися, здобувати знання та освіту, якщо твоя власна думка не впливає на суспільне життя. Молодь, яка «вивчилася», хотіла не лише вільно говорити, а й активно діяти. Крім тих, хто перебільшував або міг об'єктивно оцінити та практично застосувати свої здібності, були тисячі молодих людей, які розуміли, що в силу різних причин не зможуть чогось досягти у житті й самоствердитись. Єдине, що їм лишалося, — скептично дивитись на суспільно-політичні процеси та піддавати все критиці.

Освіта дала підстави багатьом представникам молоді, які з різних причин не змогли закінчити вузи, вважати себе вищими і розумнішими за інших людей. «Нових людей» називали різночинцями. Російський письменник І.Тургенєв увів в ужиток термін «нігілізм». Його сповідував герой роману «Отцы и дети» Євгеній Базаров. Він відкидав усе і вся й проголошував, що руйнівний дух є духом творчим. Активним популяризатором і пропагандистом нігілізму став літературний критик і публіцист Д.Писарєв. До речі, обидва ці літературні діячі тривалий час підтримували тісні стосунки з відомою українською письменницею Марко Вовчок.

Пізніше з легкої руки письменника П.Боборихіна освічена молодь почала називатися «інтелігенцією» (до цього вони називали себе «публікою»). Людей, які тоді вийшли в Росії на політичну арену, називали ще «шістдесятниками». Вони й стали тією аудиторією, для якої творили О.Герцен, Ф.Достоевський, М.Добролюбов, М.Чернишевський. Ця аудиторія сприйняла їхні погляди і прагнула зробити їх зрозумілими для народних мас. Переводячи ідеї літераторів на суспільно-політичну колію,

революційні мислителі створили багато праць, які (кожна на свій лад) закликали боротися проти реакційної гнобительської політики царизму, визначали шляхи досягнення політичних свобод. Це були, зокрема, М.Бакунін, П.Ткачов, П.Лавров, Г.Плеханов, а також М.Драгоманов, який обстоював право українського та інших народів Російської імперії на вільний національний розвиток.

Варто зазначити, що російська інтелігенція завжди відмежовувала себе від народу і водночас розуміла, що без селян і робітників вона нічого не зможе змінити у суспільстві. Тому й ставила собі за мету шляхом агітації та пропаганди підняти маси на революцію.

Майже водночас із «воцарінням» Олександра II пролунали відверті заклики до тероризму як найефективнішого засобу досягнення соціальних і політичних змін у країні. 1862 р. П.Зайчневський оприлюднив прокламацію «Молодой России», у якій прозвучали ультратерористичні заклики. Тут яскраво простежувався зарубіжний вплив — невдачі революцій 1848 р. й поширення після цього тероризму в країнах Європи (наприклад, член організації «Молода Італія» Ф.Орсіні 1858 р. вчинив замах на французького імператора Наполеона III).

У Росії почали виникати гуртки, в яких романтично налаштована молодь вела тривалі дискусії «про світле майбутнє людства». Інколи вона порушувала питання про антиурядовий тероризм як ефективний шлях до побудови нових, справедливих і демократичних відносин у країні. Один із таких гуртків був створений 1863 р. М.Ішутіним. Його члени вивчали теоретичні питання тероризму. 14 квітня 1865 р. в США театральний актор Дж.Бут здійснив теракт і забив президента А.Лінкольна. Тоді один із членів організації Д.Каракозов вирішив організувати замах на Олександра II.

Теракт вчинили 4 квітня 1866 р. у Літньому саду під час прогулянки імператора. На заваді терористові-дворянину став селянин Й.Комісаров, який вибив зброю у Д.Каракозова. Ця подія мала великий резонанс у Росії. Вперше у царя стріляв простий підданий. Раніше царевбивцями були наближені імператора або ж члени його свити. Й хоча наступного року подібну акцію здійснив учасник польського повстання 1863 р. А.Березонський у Парижі, саме постріл Д.Каракозова в царя зробив тероризм реальністю. 1866 р. Санкт-петербурзький градоначальник створив таємно-розшукове відділення, яке мало забезпечувати охорону імператора і боротьбу з державними злочинами, зокрема з терактами.

Помітну роль у популяризації та поширенні ідей тероризму в Росії відіграв авантюрист С.Нечаєв. 1869 р. він деякий час мешкав у Києві та Одесі. Нечаєв не міг змагатися в інтелекті з Герценом, Чернишевським, Бакуніним, Лавровим та іншими теоретиками різних революційних напрямів і течій. Він перебував під сильним впливом замаху Д.Каракозова. Бажаючи якось заявити про себе і прагнучи впливати на інших людей, він проголосив теракти обов'язковою складовою діяльності будь-якої революційної організації. С.Нечаєв склав навіть список перших жертв, до якого, щоправда, цар не входив. Останнього, на його думку, треба було зберегти для «мужицького суду». І хоча С.Нечаєв створив таємну революційну організацію «Народна розправа», до якої увійшли й кілька уродженців

України, здійснив спробу теоретично обґрунтувати тероризм, реально він вчинив лише один теракт та й то проти свого соратника І.Іванова, який виступив проти диктаторських вихваток керівника організації.

Вбивство, яке потрясло країну, здійснили п'ять членів «Народної розправи». «Нечаєвщина» була розгромлена царськими властями у 1871 р., а ідеї та дії С.Нечаєва викликали у революціонерів своєрідну алергію до тероризму майже на 10 років. Щоправда, певна частина молоді продовжувала бачити у тероризмі єдиний спосіб боротьби проти будь-якої реакції.

Вбивство І.Іванова послужило Ф.Достоевському сюжетом для філософсько-психологічного роману «Бесы». У нечаєвському гуртку з азами тероризму познайомилися: В.Засулич, В.Дебогорій-Мокрієвич, Ф.Волховський та ін. Інтелігенція створювала революційні гуртки, які ще О.Пушкін називав «мишоловками для молоді», висувала десятки їхніх лідерів. Вони займалися переважно революційною роботою серед студентів, з яких рекрутували нові кадри. У цьому середовищі формувалися майбутні терористи.

В.Засулич — відома діячка народницького руху, загальноновизнана родоначальниця тероризму.

Територіально народники поділялися на «північних» — Петербург, Москва і т. д. — та «південних» — Україна (у сучасній російській літературі їх чомусь називають «українофільськими» та ще й «націоналістичними»), — які підтримували між собою зв'язки. Один із перших народницьких гуртків, т. зв. «чайковці», виник у Петербурзі в 1871 р. і мав відділення в Москві, Києві (очолювали П.Аксельрод, Я.Стефанович та ін.), Одесі й Херсоні (А.Желябов, А.Франколі, Ф.Волховський та ін.). Ці гуртки існували недовго і займалися переважно поширенням літератури, проведенням агітації, передусім серед студентів, тощо.

Найбільшою організацією в Україні стала заснована у вересні 1873 р. «Київська комуна» — знята К.Брешко-Брешковською та її товаришами велика квартира стала притулком революційного студентства. Тут відбувалися диспути на політичні теми, пропагувалися ідеї М.Бакуніна й П.Лаврова, точилися дискусії про шляхи поліпшення становища селян, розроблялися плани проведення пропагандистсько-роз'яснювальних заходів на селі. Багато членів «Київської комуни» «ходили в народ». Адреса квартири, де збиралися члени цього гуртка, постійно змінювалася. У діяльності комуни брали участь П.Аксельрод, В.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, М.Коленкіна та багато ін. Жили на конспіративній квартирі. Відвідували її багато випадкових людей, і займалася тут молодь не лише революційною роботою. Часто точилися на зібраннях розмови про тероризм як

Розділ II. Революційний тероризм у XIX ст.

найефективніший засіб боротьби проти самодержавства. «Відчайдухи», які пропагували тероризм, мали особливий авторитет і панівне становище в організації. Розпалася «Київська комуна» восени 1874 р. після арешту більшості її відвідувачів.

20 народників, які залишилися на волі, організували у 1875 р. гурток, що дістав гучну назву «Південні бунтарі». До його складу увійшли відомі народники В.Дебогорій-Мокрієвич, Я.Стефанович, М.Фроленко, Л.Дейч, В.Засулич та ін. Вони продовжували справу своїх попередників, живучи в селах Київщини та Херсонщини з метою підготовки там селянських повстань.

Вони були чужими для селян, не знали їхнього життя й побуту, ніколи не займалися сільськогосподарськими роботами. Тому їхні ідеї було неможливо втілити у життя. І вони знову заговорили про тероризм. Саме із цих народницьких гуртків вийшло згодом багато терористів, хоча спочатку деякі з них справляли жалюгідне враження. Л.Дейч, приміром, писав про родоначальницю російського тероризму В.Засулич та її подругу М.Коленкіну так: «Обидві вони були дуже сором'язливі, скромні, схильні до «самодокорів» і сумніву в своїх силах та здібностях»². Після розпаду гуртка «Південних бунтарів» наприкінці 1876 р. В.Засулич боялася залишити Київ і переїхати до Петербурга, щоб працювати в організації «Земля і воля».

У Києві, крім революційних гуртків, до яких входили різночинці (переважно студенти), існували терористичні групи кримінальних злочинців. Відбувалося злиття карних злочинців з революціонерами. Об'єднував їх тероризм. У 1878 р. під керівництвом І.Басова в Києві було створено революційний гурток «Злодіїв бунтарів терористичної фракції російської соціально-революційної партії». Найяскравішою постаттю у цій організації був онук київського купця О.Овчинников. Карний злочинець, який чотири рази сидів у в'язниці, він познайомився там із політв'язнями і з задоволенням примкнув до борців із самодержавством. О.Овчинников не читав забороненої літератури, не виступав на якихось зібраннях чи сходках, а продовжував разом з такими, як сам, здійснювати кримінальні злочини, прикриваючись гаслами боротьби з існуючим ладом. Навесні 1879 р. вони разом з П.Горським та Й.Більчанським убили на березі Дніпра міщанина Кирилова, а потім біля пам'ятника св. Володимиру він застрелив дворянина Барановського. У проміжку між цими двома терактами «народоволець» устиг вкрасти пальто прокурора Київського окружного суду.

На суді 3 липня 1879 р. О.Овчинников із задоволенням описав свій життєвий шлях, зокрема перетворення з карного злочинця на революціонера-терориста. Його «виступ» опублікувала газета «Народная воля», чим продемонструвала, що під свої знамена народовольці беруть усіх, без огляду на їхнє минуле. Київський військово-окружний суд засудив О.Овчинникова і його соратників — «бандитів-терористів» до смертної кари, заміненої багаторічним ув'язненням. Повісили лише Й.Більчанського³.

Це був не єдиний випадок, коли народники вербували карних злочинців, яких використовували для терористичних дій та здійснення крадіжок задля придбання грошей на революційну боротьбу. Так, у 1878 р. членом миколаївського революційного гуртка став уродженець Катерино-

славської губернії, колишній матрос Чорноморського флоту, відомий убивця і злодій І.Тищенко. Він зновна використовував свій кримінальний досвід для добування грошей на потреби гуртка.

У тих революційних гуртках, які діяли в Україні й зараховували себе до загальноросійського народництва, було чимало українців, але лише деякі з них сповідували національну ідею. Серед них можна назвати сина полтавського поміщика М.Дзвонкевича, який товаришував з М.Драгомановим, брав участь в українському національному русі та входив до складу «громади». Водночас він підтримував стосунки з терористами В.Осинським, М.Фроленком і А.Желябовим. З останнім навіть разом тренувався у киданні вибухових пристроїв у ціль. Сам же М.Драгоманов критикував російський терористичний рух, зазначаючи, що він породжений діяльністю царського уряду, політичною та духовною атмосферою самодержавства.

У 70-х роках XIX ст. в революційній боротьбі спочатку було зроблено акцент на агітаційно-пропагандистську діяльність, видання й розповсюдження радикальної літератури. Цим займалися народники як у російських, так і в українських губерніях (зокрема у містах Києві, Одесі, Чернігові). Русійною силою революції вони вважали селянство. Революційна інтелігенція розпочала активну пропаганду соціалізму серед них. Це була спроба донести в гушу народу деформовані народниками (так здебільшого називають революційну інтелігенцію, яка об'єднувалася у різні організації та гуртки) до рівня простого люду різні теорії революціонерів-демократів, суспільно-політичних діячів усіх гатунків, а також власні погляди на зміни соціального ладу. Однак революційна інтелігенція, яка з самого початку демонструвала свою зверхність над простими людьми, була зустрінута вороже, оскільки селяни не розуміли її ідей.

Найбільша централізована організація, створена у 1876 р., дістала у 1878 р. назву «Земля і воля», що, на думку народників, мала бути зрозумілою селянству і забезпечити їй його підтримку. У 1879 р. «Земля і воля» розпалася на дві організації — «Народну волю» та «Чорний переділ». Народники з «Чорного переділу» навіть спробували підняти в Чигиринському повіті на Київщині, де відбувалась колись знаменита «Коліївшина», повстання проти царя та існуючої влади. Але ця акція ще раз засвідчила, що вони неспроможні очолити селянський рух. Багато з них знову поставили на порядок денний тероризм, сподіваючись, що вбивство царя, деяких міністрів, інших високих урядовців викличе масове народне повстання проти існуючого ладу.

Справа, за яку взялися Я.Стефанович, Л.Дейч, І.Бохановський, із самого початку була авантюристичною. Селяни тоді сліпо вірили у доброго царя. Скориставшись «монархічними» ілюзіями, народники написали і поширили на Чигиринщині від імені Олександра II «Височайшу таємну грамоту», у якій цар ніби закликав селян повалити дворянське панування і радив їм створювати «таємні дружини». Жандарми розкрили у середині 1877 р. т. зв. «Чигиринську змову»: у 1879 р. учасники цієї організації були засуджені до різних термінів ув'язнення, аж до каторги.

Народники спробували вести агітаційно-пропагандистську роботу і серед робітників. У 1880 р. вони створили у Києві «Південноросійський робітничий союз». Основним засобом політичної боротьби члени цієї організації вважали терор проти експлуататорів. Усі революційні організації 70—80-х років вирощували у своїх лавах терористів і проходили один і той самий шлях: від агітації та пропаганди тероризму до терактів. Це цілком зрозуміло, адже революційна теорія мала перерости у збройну боротьбу, а вона проявлялась у тероризмі.

Радянські історики приділяли тероризмові дуже мало уваги. Народники (деякі сучасні українські дослідники вживають популярний у 20-х роках XX ст. термін «народолюбці») у їхніх працях постають людьми, що виробили чітку програму боротьби проти самодержавства, за докорінне поліпшення становища народу, який мав сам управляти державою після здійснення соціальної революції. Однак найбільш дієвою формою революційної боротьби народників був тероризм. Аналіз різних програмних документів «Народної волі», висловлювання, плани та дії її членів переконливо свідчать, що ця організація із самого початку створювалася як терористична. У народовольчій літературі магістральною лінією проходили матеріали про терористичні дії революціонерів (як успішні, так і невдалі), про жертви тероризму й розправи царських властей з тираноборцями. Агітаційно-пропагандистська робота цих революціонерів, «ходіння в народ», випуск і розповсюдження антиурядової літератури не давали їм не могли дати бажаних результатів. Практично головним результатом діяльності «Народної волі» та інших революційних організацій у 70—80-х роках XIX ст. стало вбивство Олександра II, кількох генерал-губернаторів, високих жандармських чинів, багатьох інших представників влади нижчого рівня, численних провокаторів (або підозрюваних у цьому) тощо.

Тероризм у теорії був яскравою формою для самоутвердження молодих революціонерів, завоювання авторитету серед товаришів. Особливо прагнули стати терористами ті, хто був не здатний вести серед народу політичну антисамодержавницьку пропаганду, писати відозви, не входив до керівних органів революційних організацій і навіть провінційних гуртків. Ті, хто посідав провідні місця у виконавчому комітеті «Народної волі» чи активно (хоча й безрезультатно) працював у масах, не хотіли займатися безпосередньо тероризмом. Теоретично таку форму боротьби проти існуючого ладу допускали всі, хто вважав, що саме вони або їхні покоління змінять життя на краще. Загалом гуртки були нечисленними, справжніми терористами у них були одиниці, хоча практично всі говорили про теракти та їх вплив на життя суспільства. До лав терористів ішли здебільшого люди, далекі від революційних ідеалів. Їх просто вербували представники інтелігенції, пропонуючи те, що їх цікавило.

Теоретично в основі тероризму лежать суперечності між різними соціальними групами, які прагнуть досягти своїх цілей. Однак для терористів 70—80-х років XIX ст. це визначення не підходить. У пропаганді тероризму, підготовці та здійсненні терактів брали участь потомки дворян, високих чиновників, священнослужителів, купців, лікарів, учителів, військовослужбовців і міщан, інколи селян й, зовсім рідко, — робітників. Єди-

не, що їх об'єднувало, — бажання брати участь у революційній боротьбі та неспроможність завершити навчання у вузі. Практично всі народовольці, зокрема відомі терористи, навчалися у різних університетах або інститутах, але закінчити їх так і не змогли. Виняток становили, можливо, кілька десятків молодих людей. Викликає подив те, з якою легкістю молоді революціонери вступали до вузів, кидали їх і невдовзі на рік або півтора ставали студентами інших університетів чи інститутів, з яких їх виключали або які вони залишали за власним бажанням. Майбутні терористи навчалися переважно у Петербурзькому, Московському, Київському, Харківському та Новоросійському університетах, столичних Медико-хірургічній академії, Технологічному інституті та Інституті шляхів сполучення, Петровській землеробській і лісній академії у Москві, Харківському ветеринарному інституті.

У другій половині XIX ст. в Росії поширилося вживання морфію. Воно не було масовим, але деякі терористи погоджувалися брати участь у терактах, якщо їм будуть видавати «отруту». У Каракозова, який стріляв в Олександра II, під час затримання знайшли «вісім порохів морфію», а також був помітним неприродний колір обличчя терориста. Історики не вдавалися у ці деталі, натомість оголосили його психічно хворим⁴.

У революційну боротьбу, починаючи від середини XIX ст., активно йшли молоді дівчата. Єврейки часто тікали з дому, щоб порвати з ортодоксальним життям і здобути свободу. Так, учасниця вбивства Олександра II Г. Гельфман утекла від батьків з Бердичева до Києва, де й прилучилась до революційного терористичного гуртка. Багато жінок із заможних родин залишали своїх чоловіків та дітей і включалися до боротьби із самодержавством. Так вчинила київська дворянка Л. Олександрова (Волкенштейн), яка після теракту В. Засулич покинула чоловіка й дитину і стала терористкою. Керівники революційних груп та організацій використовували таких жінок, які ототожнювали емансипацію з революційно-терористичною боротьбою, щоб залучити більше молодих людей, переважно студентів і представників інтелігенції, до революційного руху. Часто це робилося шляхом укладання шлюбу. Так, дочка полтавського поміщика Л. Сокологорська стала дружиною дворянина С. Єлпатьєвського, щойно згадана киянка Л. Олександрова — чернігівського лікаря А. Волкенштейна тощо.

Деякі терористи, що вважали себе вищими від інших членів революційних гуртків, висували свої вимоги, які були аж надто далекі від ідеалів боротьби за народні інтереси. Так, член «Київської комуні» В. Ларіонов зажадав, щоб найкрасивіша дівчина-комунарка Ідалія Польгейм жила з ним у «цивільному шлюбі», інакше він вийде з гуртка. Керівництво комуні звернулося до Польгейм, щоб вона «заради революції» погодилася на умови Ларіонова. І той віддячив соратникам тим, що виготовив фальшиві печатки, пограбував пошту й убив одного поміщика.

Терористи вважалися до ореолізації своїх вчинків, хоч насправді не були такими вже й героями. Вони дуже боялися, що будуть схоплені поліцією ще до здійснення теракту і зазнають суворої кари. Тому найпершими їхніми ворогами і жертвами були провокатори й зрадники. Не дивно, що в 70-х роках XIX ст. перший серйозний терористичний акт було здійс-

нено проти революціонера — члена «Київської комуни» М.Гориновича. Він проходив у «справі 193-х» і був випущений на волю. Після цього приїхав до Єлисаветграда, де діяв підпільний гурток, створений євреєм з Миколаєва Лейбою Розенфельдом, і зайшов до одного з його учасників — фельдшера 7-го Білоруського гусарського полку, що дислокувався в місті, Л.Майданського. Один із членів гуртка, Л.Дейч дуже злякався проникнення у нього «провокатора». Разом із сином багатого українського землевласника В.Малинкою, Л.Майданським та І.Дроб'язгіним він вирішив ліквідувати М.Гориновича. «Добро» на здійснення цього теракту дав керівник гуртка Л.Розенфельд. Щоб не поставити під загрозу єлисаветградську організацію, вбивство «провокатора» вирішено було здійснити в Одесі.

10 червня 1876 р. М.Гориновичу була призначена зустріч біля товарної станції. Терористи завдали йому кілька ударів металевим предметом. Вирішивши, що М.Горинович мертвий, учасники замаху облили його соляною кислотою, яку привіз із Єлисаветграда Лейба Майданський. Залишивши записку з роз'ясненням причини здійснення теракту, вони втекли. Але М.Горинович вижив, і невдовзі єлисаветградський революційний гурток припинив існування. Його керівник Л.Розенфельд утік за кордон. В.Малинка, Л.Майданський і І.Дроб'язгін були заарештовані поліцією й засуджені Одеським військово-окружним судом до смертної кари. Л.Дейч утік за допомогою товаришів із київської в'язниці й виїхав за кордон. Повернувшись у середині 1879 р. в Росію, він став противником систематичного терору.

І терористи, й жертва були уродженцями України і здійснювали революційну пропаганду в її південних районах. До речі, рідний брат Миколи Гориновича Василь, син волинського дворянина, брав участь у діяльності народовольчих гуртків Кременчука та інших міст України. На початку 1881 р. він став терористом і очолив Київську бойову дружину, яка планувала, але не змогла здійснити замах на ад'ютанта київського губернського жандармського управління Г.Судейкіна.

1 лютого 1878 р. член «Південноросійського робітничого союзу», а пізніше — учасник терористичної групи В.Осинського Г.Івичевич разом із сином катеринославського поміщика О.Сентянїним здійснив теракт проти Я.Никонова, якого революціонери вважали провокатором. Вони вистежили його у Ростові-на-Дону і там забили. Жандарми досить легко знаходили терористів. Трохи більше, ніж через місяць Г.Івичевич під час арешту вчинив збройний опір і був смертельно поранений.

Згадані провокатори були дрібними фігурами, які не могли завдати серйозної шкоди терористам. Але серед членів терористичних груп з'явилися зрадники, які були активними організаторами і учасниками терактів. На них аж ніяк не могла впасти підозра. Саме в 70—80-х роках III відділення, а потім департамент поліції вербували агентів, які інформували їх про плани революціонерів і викривали терористів. Народовольці, а пізніше — есери також прагнули влаштувати своїх людей на службу до російської охоронної служби. Проте у XIX ст. це краще вдавалося царським силовим структурам. Серед найвідоміших зрадників із числа терористів, які діяли в Україні, був уродженець Бердичева Г.Гольденберг. Наприкінці

70-х років у III відділенні служив діловодом лише один член «Народної волі» — М.Клеточников.

Саме в той період розпочалася активна таємна боротьба між жандармами і революціонерами-терористами, які намагалися заслати якомога більше своїх агентів у ворожий табір. Секретні служби мали більше можливостей робити це із заарештованих бойовиків-провокаторів, засилаючи їх в революційні групи та організації як своїх агентів. Але й революціонери робили все можливе (чим далі — тим успішніше), щоб їхні люди потрапляли до державних органів, які вели антитерористичну боротьбу. Невдовзі інтереси тероризму й охоронки тісно переплелися. Очевидно, уряд вважав, що тероризм — менше зло, ніж революція.

Царські власті пильно стежили за діяльністю різночинців, громили їхні гуртки й організації, членів яких судили на показових процесах. Особливо загострилися стосунки між владою і революціонерами під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. У Росії й за кордоном друкувалися тисячі прокламацій антивоєнного характеру, у яких аналізувалися причини невдач російських військ. У багатьох із них говорилося про те, що Олександр II воює за свободу болгар від турецького ярма, а його власний народ фактично перебуває в неволі. Каральні органи нещадно і жорстоко переслідували революціонерів.

У програмі «Землі й волі» тероризмові відводилася незначна роль. В друкованому органі організації було зазначено, що мета терористів — охороняти агітаторів від підступних ударів ворога. Однак народницькі організації діяли фактично на свій розсуд і продовжували застосовувати тероризм. Терористи виробили інструкції щодо конспірації місцеперебування бойовиків і шляхи та способи їх утечі з місця теракту. Займався цією справою один з організаторів «Землі й волі» та «Народної волі», відомий терорист, який брав участь у замаху на Олександра II, уродженець Путивля О.Михайлов. Згідно з інструкціями, терористи повинні були обирати конспіративну квартиру обов'язково із запасним виходом у такому місці, де можна легко організувати надвірний нагляд, щоб розмови в помешканні не було чути у сусідніх будинках. Особлива увага приділялася можливості вчасно виставити умовний «знак небезпеки».

Зарубіжні й вітчизняні історики ведуть відлік тероризму від конкретної дати — 24 січня 1878 р., коли Віра Засулич — «бойовик українофільської націоналістичної організації», яка пройшла відповідну стрілецьку підготовку в Києві, приїхала до Петербурга і вчинила замах на столичного градоначальника Ф.Трепова. Вина останнього була в тому, що він віддав наказ піддати тілесному покаранню «бойовика українофільської організації Омелянова (Боголюбова)» за порушення ним правил розпорядку місця попереднього ув'язнення⁵. Сучасні правознавці стверджують, що Ф.Трепов діяв у рамках закону, але тоді ця подія викликала величезний резонанс. Так, відомий французький письменник і філософ, лауреат Нобелівської премії Альбер Камю писав: «Тероризм в Росії народився у 1878 р. 24 січня юна Віра Засулич стріляє у губернатора Санкт-Петербурга генерала Трепова... Цей постріл із револьвера спровокував цілу лавину репресій і замахів, які відбувалися один за одним. Було цілком ясно, що вони припиняться лише тоді, коли обидві сторони виб'ються із сил»⁶.

В.Осинський — організатор терористичних актів в Україні.

До речі, аналогічні акти планували здійснити також інші революціонери, зокрема київська група бойовиків у складі В.Осинського, Д.Лизогуба, Г.Попка і М.Фроленка. Саме вони першими серед терористів почали пильно стежити за майбутньою жертвою, вивчали час її виїзду на роботу та повернення додому, маршрути поїздок по місту тощо. Згодом це взяли на озброєння народовольці, а ще пізніше — есерівські бойовики.

Київська «бунтарка» В.Засулич діяла помірковано і все продумала до дрібниць. У 1877—1878 рр. у російській столиці відбувався т. зв. «великий» процес над 193 учасниками народницького руху. В.Засулич боялась, що її теракт позначиться на вирокі, а тому дочекалася закінчення процесу. Коли ж 23 січня «особое присутствие Сената

вынесло» відносно м'який вирок, відправивши народників на каторгу або на поселення в Сибір, В.Засулич наступного дня здійснила теракт. Потрапити до столичного градоначальника було дуже легко. Ф.Трепов, згадував жандармський генерал В.Новицький, приймав практично всіх, хто записувався на прийом.

Подруга В.Засулич по гуртку «Південних бунтарів» М.Коленкіна у той же день пішла до прокурора В.Желиховського з наміром застрілити того за його ставлення до підсудних «великого процесу». Однак прокурор з невідомих причин відмовив Коленкіній у прийомі.

Останнім часом російські історики висунули версію, що В.Засулич виконувала завдання англійських спецслужб. Завоювання Олександром II у 60—70-х роках Середньої Азії викликало занепокоєння Англії, яка боялась впливу Російської імперії на Індію — найбільшу британську колонію. Тому, нібито, її спецслужби вирішили ослабити царат масовим антидержавним терором. Це питання спірне, хоча й справді багато терористів переховувалися в європейських країнах, проходили там спеціальну підготовку, здобували зброю. Так, уродженець Херсонщини землеволець С.Кравчинський убив 4 серпня 1878 р. у Петербурзі шефа жандармів генерал-лейтенанта М.Мезенцева спеціально виготовленим в Італії ножем. До речі, там він пройшов і спеціальну підготовку щодо володіння цією зброєю (як і Засулич). Кравчинський відразу ж після теракту втік до Швейцарії. Ця версія (автором її є М.Литвинов) цікава, але навряд чи відповідає дійсності: відразу після терактів В.Засулич та С.Кравчинського здійснено замах на кайзера, королів Італії та Іспанії.

Спробу революціонерів підняти селянське повстання у Чигиринському повіті, а також серію терактів 1878 р. в Петербурзі та Україні, яка

була тилом під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр., також можна трактувати як підступний удар іноземних ворогів по Російській імперії. З'явився навіть термін «судовий терор царизму».

Терористичні акти населення не схвалювало. Часто обивателі намагалися перешкодити терористові або допомогти затримати його під час втечі. Більш заможні з них виділяли кошти на те, щоб знайти, заарештувати й покарати бойовиків. Так, одна приватна особа виділила 50 тис. крб. (на ті часи величезна сума) тому, хто повідомить ім'я вбивці шефа жандармів М.Мезенцева (теракт здійснив С.Кравчинський 1878 р.). Водночас відзначений за героїзм у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр. херсонський дворянин О.Кривошеїн, зв'язавшись із революціонерами у Кишиневі, розклеював по місту прокламації, у яких схвалювалося вбивство головного жандарма Російської імперії.

Будь-який теракт загрожував життю невинних людей. Коли стався вибух у Зимовому палаці в 1880 р., загинуло, крім інших людей, близько 70 солдатів. Жертви були і того разу, коли терористи пустили під укіс поїзд із прислугою Олександра II, думаючи, що там їде цар. Навіть тоді, коли народувольці, зрештою, вбили імператора, також загинули невинні люди.

Провідний теоретик та ідеолог українського національного руху М.Драгоманов вважав терористичну боротьбу не менш страхітливим злом, аніж те, проти якого повставали революціонери. «Погляд же теоретиків і систематиків тероризму, — наголошував він, — ми вважаємо за шкідливий, як тому, що він, справедливо обурюючи суспільну совість, схиляє її на користь уряду, так і тому, що він створював у російському суспільстві, і без цього вихованому у традиціях суб'єктивної сваволі, нові прецеденти, вкрай небезпечні для майбутнього політичного життя і боротьби партій, так, нарешті, і тому, що виправдання свавілля (а те, що в основі терористичного вчення знаходиться ідея особистого свавілля, це ми вважаємо за аксіому) притягає до партії особистості сумнівні, котрі обов'язково виявляються шкідливими їй самій, як базикали і нечисті, а то й просто зрадники»⁷.

На території України не виникло землевольських груп та організацій. Тут діяли лише окремі представники «Землі й волі», та й то самостійно і незалежно. Вони вважали тероризм найкоротшим шляхом до поставленої мети. 1877 р. з Петербурга до Києва прибув син багатого таганрозького дворянина В.Осинський, який діяв від імені Виконавчого комітету й поставив як основне для київських революціонерів завдання «тероризувати уряд». У нього знайшлося багато однодумців. Найпомітнішими з них були

Д.Лизогуб — учасник народницького руху, звинувачений у підготовці замаху на царя Олександра II.

М.Фроленко, Г.Попко та чернігівський дворянин Д.Лизогуб, батько якого, Андрій, дружив із Тарасом Шевченком. Перехід Д.Лизогуба з табору землевольців до терористичної організації був великим успіхом для бойовиків, які отримали від багатого українського поміщика значні кошти для підготовки й здійснення терактів. Терористичним групам потрібні були великі гроші для придбання зброї, утримання своїх членів, які здебільшого не мали засобів для існування, інших витрат. Найбільші кошти надходили від народника-терориста Д.Лизогуба, якому в 1875 р. у спадок дісталось кілька маєтків, ліси, земельні ділянки в Чернігівській і Подільській губерніях, що оцінювалися сумою близько 200 тис. крб. Спочатку Д.Лизогуб передавав кошти на організацію тероризму власноруч, хоча відчайдушно торувався з візниками за кожен п'ятак, а після його арешту 1878 р. і страти це робив управитель лизогубівських маєтків — чернігівський дворянин В.Дриго. Останній фактично видав одеським жандармам Д.Лизогуба, не бажаючи ділитися грошми з терористами. Він хотів привласнити їх собі, але був заарештований поліцією, а власність Д.Лизогуба конфіскували на користь держави. В.Дриго був заарештований і писав жандармському начальству слізни листи про свою непричетність до терористів. Врешті-решт він вимолив собі каторгу.

Революціонерами ставало багато дворян, які захоплювалися тероризмом і асигнували на нього значні кошти. Так, спадковий дворянин М.Дзвонкевич не лише підтримував тісні стосунки з В.Осинським, А.Желябовим, М.Фроленком і давав їм притулок, а й регулярно посилав грошові перекази для підготовки замаху на царя. І таких було багато. Історики висувають кілька версій про те, що штовхало молодих поміщиків на стежку тероризму. Одні вважають, що вони прагнули спокутувати перед селянством вікові гріхи своїх предків, інші пояснюють це невдоволенням, викликаним скасуванням Олександром II кріпосництва, а деякі — бажанням представників дворянського стану, який деформувався й вироджувався, жити цілком новим життям, докорінно відмінним від того, яке вели їхні батьки й діди.

Появу терору відомий в Україні революціонер В.Дебогорій-Мокрієвич пояснював тим, що народники розчарувалися у «ходінні в народ», коли селянство не підтримало їх. Ця версія побутувала тривалий час в історичній літературі. Але біографи терористів свідчать, що це не так. Вони практично не брали участі в масовій агітаційно-пропагандистській діяльності народників, жили здебільш у великих містах і займалися переважно підготовкою та здійсненням терактів. Близькими до терористичного гуртка Осинського — Лизогуба в Україні були одеський гурток І.Ковальського й миколаївський гурток С.Віггенберга. Одесити здійснили кілька терактів проти зрадників і вчинили збройний опір поліції.

У середині XIX ст. в Європі серед терористів почалася ера «бомбового періоду». Член «Київської комуні» Кролиць першим закликав висадити у повітря за допомогою динаміту Зимовий палац разом із царем та його оточенням. Практично здійснити подібну акцію спробували терористи в Миколаєві у серпні 1878 р. На той час там планувалося перебування Олександра II. Теракт не вдався, а його учасників заарештували. 2 серпня 1878 р. в

Одесі керівників терористичного гуртка було розстріляно. Це — другий смертний вирок, винесений військово-окружним судом терористам після страти Д.Каракозова. Після цього власті розпочали масові розправи з ними. Така ж доля спіткала у грудні того самого року й учасників теракту проти М.Гориновича в Одесі. 9 грудня 1879 р. сотні революціонерів були кинуті за ґрати каторжних тюрем або заслані до Сибіру. У 1879—1880 рр. у Києві було заарештовано 157 революціонерів⁸.

Сучасний російський письменник В.Войнович, якому, очевидно, не відомі ці факти, стверджує, що під час страти у 1881 р. царєвбивць у Росії був лише один кат — Іван Фролов, а після цього їх з'явилися десятки. Він фактично повторив фразу Л.Толстого, сказану ним у 1908 р. У Російській імперії завжди не бракувало тих, хто виносив чи виконував смертні вирoki. Але на межі 70—80-х років карний злочинець Фролов став відомим на всю Росію душогубом-віртуозом.

Київські терористи викликали величезне захоплення у російських письменників, зокрема у Л.Толстого, якому належать слова: «...людошу прекрасного Осинського повесили в Києве». Д.Лизогуб став прототипом героя його оповідання «Божеское и человеческое» Анатолія Світлогуба.

Переважна більшість істориків вважає, що тероризм кінця 70—початку 80-х років XIX ст. спричинений насамперед репресіями царизму проти учасників терактів. Проте це не зовсім так: «Першопрохідниця» тероризму В.Засулич була виправдана судом присяжних. Однак саме після цього здійснено кілька терористичних замахів на тих, хто боровся з революціонерами. Найгучніші з них відбулися у Києві, де діяла терористична група В.Осинського. Київські терористи вирішили розправитися з тими, хто заарештував учасників «чигиринської змови» й вів слідство над ними — товаришем київського губернського прокурора М.Котляревським та жандармським штабс-капітаном Г.Гейкінгом. Уночі 23 лютого 1878 р. було вчинено замах на М.Котляревського, який вертався з братом і дружиною з театру. В.Осинський, О.Медведев і Г.Івичевич відкрили вогонь по своїх жертвах прямо у центрі міста. Однак теракт не вдався через те, що було темно, а «бунтарі» погано володіли зброєю.

Після цієї події видуманий В.Осинським так званий «виконавчий комітет» розклеїв прокламації, в яких роз'яснювалися причини замаху на М.Котляревського. Попереджалося, що коли не буде припинено «чигиринську справу», буде здійснений новий теракт, і не лише проти товариша прокурора, а й проти жандармського офіцера Г.Гейкінга. На всіх листівках стояла печатка російської соціально-революційної партії із зображенням перехрещених сокири, револьвера і кинджала. Це теж була ідея В.Осинського, яка нажахала самого царя. З того часу народюльці, а потім — есери після кожного теракту пояснювали у своїх друкованих органах або спеціальних прокламаціях причини своїх дій.

Під час невдалого замаху на М.Котляревського останній зміг лише в загальних рисах описати терористів — зріст, кремезну постать тощо. Маючи такі дані, жандарми заарештували студента М.Подольського і справжнього терориста Г.Гольденберга, якого невдовзі випустили. В.Осинський та його товариші організували серед студентів Київського університету висту-

І.Попко — учасник народницького руху, засуджений за вбивство жандармського ад'ютанта на довічну каторгу.

ли на захист невинного М.Подольського, які переросли у хвилю невдоволення існуючим ладом. Затриманого жандарми випустили на волю, проте 150 студентів було виключено з університету, а найбільш активних учасників «безпорядків» заслано до Сибіру⁹.

З метою помсти Київському ГЖУ терористи вирішили здійснити теракт проти барона Г.Гейкінга. За цю справу взявся І.Попко — онук запорозького козака. Оскільки дядько його був істориком, народоволець вирішив здійснити вбивство за допомогою кинджала, відповідно до ще античних традицій тираноборства. І.Попко провчився кілька років у духовній семінарії, вузах Москви та Петербурга, де входив до різних гуртків, які сповідували різні теорії. У Києві, познайомившись з В.Осинським та Д.Лизогубом, став переконаним терористом.

28 травня 1878 р. об 11 годині вечора І.Попко зустрів на розі Хрещатика і Бібіковського бульвару Г.Гейкінга у супроводі чиновника В.Вошиніна й завдав жандармові смертельного удару, а сам почав тікати в бік університету. Навздогін йому кинулися з різних боків поліцейські. Перехожий Федоров майже схопив терориста, але той вихопив револьвера і відкрив стрілянину. У переслідувача І.Попко не влучив, а своїми пострілами привернув увагу перехожих. Один з них, робітник Віленський, спробував схопити втікача, але той убив його на місці й поранив поліцейського. Терористові вдалося втекти від переслідування і заховатися на квартирі свого університетського товарища.

29 травня Г.Гейкінг, який досить ліберально ставився до українофілів, помер. Його посаду — ад'ютанта Київського ГЖУ — обійняв Г.Судейкін. Начальником Київського губернського жандармського управління 28 червня 1878 р. було призначено генерала В.Новицького. Йому дали додатково 2 помічників та 18 жандармів. Г.Судейкін виявив на цій посаді «поліцейські здібності». Він не лише заарештував В.Осинського і членів його групи в січні 1879 р., а й налагодив серйозне вербування агентів із тих революціонерів, які потрапляли до рук поліції.

Арешт В.Осинського було здійснено просто і професійно. 26 січня Валер'ян проходив мимо Старокиївського поліцейського відділку. Його зупинив городовий і попросив зайти у відділок для перевірки документів. Терорист знав, що паспорт його, хоча й фальшивий, у пристава підозри не викличе. Коли Осинський увійшов до приміщення, то документи у нього зажадав подивитися сам Г.Судейкін. Зрозумівши, що потрапив у пастку, бойовик спробував вихопити пістолет, але жандарми виявилися сприт-

нішими і враз скрутили терориста, який чинив шалений опір. У той же день жандарми налянули на квартиру В.Осинського, який мешкав разом з революціонеркою С.Лешерн фон Герцфельд. Жінка вихопила револьвера і, навівши його на жандарма, натиснула курок. Однак постріл не пролунав — револьвер дав осічку. Того самого дня на цій же квартирі було заарештовано й І.Волошенка.

В Одесі та Києві наприкінці 70-х років XIX ст. між терористами і жандармами відбувалися справжні бої. Терористи знали, що їх чекає багаторічна каторга або заслання до Сибіру. Особливо жорстокою була перестрілка у Києві на Жилинській вулиці 11 лютого 1879 р. Затриманих тоді революціонерів засудили до розстрілу. Але Олександр II, взявши під особистий контроль цю справу, дав доручення міністрові внутрішніх справ негайно надіслати київському, подільському і волинському генерал-губернаторові М.Черткову наказ замінити підсудним розстріл смертною карою через повішення¹⁰. Саме через це Олександра II часто називали ще й «вішателем».

При арешті В.Осинського перестрілки не було, і С.Лешерн фон Герцфельд потрапила лише за ґрати. В.Осинського за розпорядженням царя було повішено 14 травня 1879 р. у Києві. Місце страти «піонера тероризму» охороняли піхотний та козацький полки і резервний батальйон. Навколо ешафоту зібралося близько 3 тис. охочих побачити страту¹¹. У передсмертному листі В.Осинський виклав програму дій майбутніх терористів. Генерал-губернаторові М.Черткову надійшло багато листів з вимогою скасувати смертний вирок В.Осинському, а після страти терориста — безліч погроз розправитися з губернатором. Взагалі, на межі 70—80-х років XIX ст. Київ був своєрідним центром тероризму і столицею політичних процесів. З 1879 до 1882 р. тут відбулося 22 політичних процеси (у Петербурзі — 15)¹². Ці процеси, матеріали яких публікувалися у пресі та окремих стенографічними звітами, сприяли, поряд із прокламаціями народодовольців, пропаганді тероризму й своєрідній ореолізації учасників терактів. Зокрема, згаданий нами один з найвідоміших і надзвичайно впливових серед терористських діячів Д.Лизогуб у передсмертному листі просив друзів дістати стенограму засідань суду і якимось чином опублікувати її, щоб роз'яснити з позицій революціонерів роль тероризму й терористів у боротьбі з існуючим ладом. 10 серпня 1879 р. Д.Лизогуба було повішено в Одесі, хоча він не брав участі в жодному теракті. А вбивця жандармського офіцера Гейкінга І.Попко був лише засланий до Сибіру. Однак усі вони посідають чільне місце в історії тероризму в Україні.

У 1879 р. найгучніші вдалі та невдалі теракти були здійснені на території України, або участь у них брали її уродженці. Ще в грудні 1878 р. київські терористи Г.Гольденберг, Г.Орлов та інші під керівництвом В.Осинського розробили план убивства харківського губернатора князя Д.Кропоткіна за його жорстоке ставлення до в'язнів і розігнання студентської демонстрації. За свідченням двоюрідного брата губернатора, революціонера-анархіста П.Кропоткіна, той був людиною не жорстокою, а скоріше безвільною, а тому нічого не робив для того, щоб припинити знущання над ув'язненими.

На початку 1879 р., коли В.Осинського й переважну більшість учасників його гуртка було заарештовано, Г.Гольденберг взявся за здійснення цього теракту. До Харкова він виїхав разом з Л.Волкенштейн та сином миргородського протоієрея О.Зубковським. Вони мали видавати себе за подружжя Петрушкевичів і найняти конспіративну квартиру. Всі троє разом зі своїм спільником, польським дворянином родом з Волині Л.Кобилянським мали стежити за Д.Кропоткіним і вибрати найзручніше місце й час для здійснення теракту. О.Зубковський двічі давав Г.Гольденбергу гроші на придбання пістолета і набоїв.

Ці факти нашоувхнули російських дослідників історії тероризму на висновок, що в 70-х роках XIX ст. народовольці практикували залучення до терористичних акцій своєрідних кілерів — найманих убивць. На їхню думку, для замаху на Д.Кропоткіна з-за кордону спочатку до Києва, а потім у Харків прибув Л.Кобилянський, який за 300 крб. і убив губернатора. Насправді це було не так.

9 лютого 1879 р. об 11 годині вечора, коли губернатор вертався додому з балу в Інституті шляхетних дівчат, Г.Гольденберг вибіг з Вознесенського скверу й, заскочивши на підніжку карети, вистрілив крізь відчинене вікно у Д.Кропоткіна. Наступного дня учасники теракту зникли, окрім Л.Волкенштейн, яка повинна була поширити звернення народовольців до мешканців Харкова про причини замаху на губернатора. Через п'ять днів Д.Кропоткін помер. У різних містах Російської імперії з'явилися листівки, у яких повідомлялося про вбивство харківського губернатора¹³. Л.Волкенштейн, виявивши, що поліції нічого не відомо про терористів, які здійснили замах, виїхала до Києва.

У зв'язку зі сплеском тероризму на півдні імперії Олександр II для боротьби із цим небезпечним явищем призначив замість забитого Д.Кропоткіна тимчасовим харківським генерал-губернатором бойового генерала М.Лорис-Мелікова. Він насамперед узяв під суворий контроль придбання населенням зброї, облік усіх, хто приїжджав до Харкова та знімав у місті житло, налагодив роботу військово-окружного суду, збільшив кількість жандармів тощо. М.Лорис-Меліков, який тривалий час служив на Кавказі й воював із горцями, був прихильником репресивних методів боротьби з революційним рухом. «Сила і значення суворих каральних заходів, — заявляв він, — ефективна доти, поки суспільство не встигло до них звикнути»¹⁴.

Зміцнивши поліцію і посиливши репресії, М.Лорис-Меліков одночасно спробував за допомогою ліберальної громадськості і місцевих органів влади ліквідувати причини участі молоді у революційному русі. Його дії отримали схвальну оцінку царя, і у 1880 р. М.Лорис-Меліков був відкликаний до Петербурга та призначений міністром внутрішніх справ. Невдовзі він став «правою рукою» Олександра II.

Г.Гольденберг почав готуватися до замаху на Олександра II в Петербурзі. З цією метою туди прибув народник О.Михайлов, поляки О.Квятковський і Л.Кобилянський, А.Зунделевич, а також О.Соловійов. Вони хотіли організувати терористичну групу для здійснення царевбивства. О.Соловійов вирішив, подібно до Д.Каракозова, зробити це самотужки.

2 квітня 1879 р. він 5 разів стріляв у царя, але промахувався. Цей замах не викликав особливого резонансу в суспільстві. У Олександра II не було особистої охорони, і щоб врятуватися, він побіг через площу перед Зимовим палацом, ухиляючись від куль терориста.

О.Соловійов — яскравий приклад того, як керівники «Народної волі» залучали до лав терористів-невдач. Він не зміг зробити кар'єри, про яку мріяв, не створив сім'ї. «Пішов у народ», але й там у нього нічого не вийшло, бо не володів жодною професією, селяни ставилися до нього зневажливо. Остаточно розчарувавшись у житті, О.Соловійов приїхав до Петербурга, де потрапив у поле зору одного з лідерів «Народної волі» — О.Михайлова. Останній зумів переконати О.Соловійова, що тероризм — його покликання, а царевбивство — головна мета життя.

До замаху на Олександра II готувалися Г.Гольденберг, Л.Кобилянський і О.Соловійов. Під час обговорення способу здійснення теракту О.Соловійов рішуче заявив, що саме він має вбити царя і не дозволить зробити це нікому. І в тероризмі О.Соловійов виявився невдахою. Заявляючи про готовність убити царя, О.Соловійов насправді дуже боявся і просив О.Михайлова дати йому «яду» (справжньої отрути чи морфію?).

5 квітня Олександр II видав наказ про організацію шести тимчасових генерал-губернаторств, що фактично означало запровадження у країні воєнного стану. Імператор скликав Особливу нараду для вироблення надзвичайних заходів боротьби з революціонерами-терористами. Військово-польовим судам дозволялося на місці судити тих, хто здійснював замах чи напади на посадових осіб або чинив збройний опір поліції. Було вирішено справи затриманих розглядати негайно на закритих процесах, а апеляцій не приймати.

В історії й літературі часто фігурують терористи-одиначки. На перший погляд, це наче й справді було так, але терорист завжди перебував у групі. Одномумці готували його до теракту, супроводжували, визначали мету, докладали зусиль, щоб урятувати його. Імена терористів входили в історію, а імена співучасників часто залишали невідомими. Взагалі, згідно зі своєрідним «кодексом честі» терориста, він мав залишитися на місці теракту, дати себе схонити й розповісти поліції або на судовому процесі, чому він зробив такий крок і в чому провина жертви й існуючого ладу. Але в деяких випадках терористів підстраховували їхні колеги. Якщо вдавалося, вони організовували втечу з місця замаху.

С.Степняк-Кравчинський став яскравим прикладом реалізації тираноборців, міфу про безстрашного терориста-самітника. Цьому сприяли не лише вчинене ним убивство шефа жандармів, а й його літературна діяльність. Та індивідуального тероризму в чистому вигляді не існує. За найвідчайдушнішим терористом завжди стоять співучасники, цілі організації й т. ін. С.Кравчинський 4 серпня 1878 р. о 9 годині ранку на Михайлівській площі у Петербурзі завдав кинджалом смертельного удару жандармському генерал-ад'ютанту М.Мезенцеву, який разом із підполковником Б.Макаровим вертався з прогулянки. Б.Макаров спробував затримати С.Кравчинського, але того підстраховував інший терорист — дворянин Путивльського повіту О.Баранников. Він відкрив стрілянину по жандармському

М.Фроленко — учасник підготовки замаху на царя Олександра II, засуджений на довічну каторгу по «процесу 20-ти».

підполковнику і разом із С.Кравчинським підбіг до екіпажу іншого співучасника теракту О.Михайлова, на якому вони й зникли з місця злочину. Свідкам вбивства М.Мезенцева запам'яталися не так терористи, як вороний кінь «Варвар», на якому вони втекли. Першим у жовтні 1878 р. жандарми знайшли саме «Варвара», а потім уже терористів, окрім головного — С.Кравчинського, який одразу ж після вбивства М.Мезенцева назавжди покинув Росію. С.Кравчинський увійшов у історію тероризму, а його помічник і рятівник О.Баранников, який пізніше входив до виконавчого комітету «Народної волі», брав участь у підготовці замахів на Олександра II у 1879—1880 рр. і виготовляв разом з М.Кибальчичем динаміт, залишився практично невідомим.

Говорячи про перші теракти, звернемо увагу на їх романтизм та символізм. Вони були притаманні щойно

згаданому теракту С.Кравчинського проти шефа жандармів М.Мезенцева. Терорист хотів спочатку викликати свою жертву на дуель. Після теракту він видав брошуру «Смерть за смерть», в якій виклав своє бачення тероризму — нагнітання численними вбивствами урядовців, чиновників та жандармів смертельного страху в суспільстві. Цікаве одне з його висловлювань: «Чи багато треба, щоб наповнити жахом такі міста, як Харків і Київ?..»¹⁵

Терористичних актів у Західній Європі й Російській імперії впродовж XIX ст. було багато, але їх пік припав на кінець 70—початок 80-х років. Особливо багато їх було в Росії, тому її й охрестили «батьківщиною тероризму». Чимало терористів не здійснили на практиці задуманого (здебільшого через недостатню підготовку, слабо розроблені плани операцій, власну нерішучість). Жоден із терористів, навіть якщо йому пощастило уникнути арешту і кари, не наважувався здійснити новий теракт. Л.Дейч, В.Засулич, С.Кравчинський та інші відомі революціонери, які починали боротьбу із самодержавством з тероризму, засудили його і перейшли до лав інших партій та організацій. Багато запланованих терактів не вдавалося здійснити, тому що вони були дуже складними за задумом. Переважна частина тогочасного суспільства не сприймала й не підтримувала тероризм, хоча було багато людей, які прихильно ставилися до бойовиків і політичного тероризму. Одиниці з них вступали у підпільні організації, бралися за зброю й були готові виконати накази лідерів народників. Але попри невдачі та провали в Росії знайшлися люди, які готові були ціною власного життя вбити Олександра II.

2. «Український слід» у вбивстві Олександра II

1879 р. «Земля й воля» остаточно розкололася. Утворилася одна з найбільш значущих та чисельних організацій «Народна воля». Сталося це на Липецькому (15—17 червня) та Воронежському (18—21 червня 1879 р.) з'їздах. Як і раніше, на них точилася жвава полеміка з питання: що має бути головним для революціонерів — тероризм, ідейна чи політична боротьба. На цих з'їздах тероризм був проголошений основною, хоча й не єдиною формою боротьби проти самодержавства. У зв'язку з тим, що переважна більшість учасників з'їздів висловилися за тероризм, Г.Плеханов покинув зібрання, сподіваючись цим кардинально змінити їхні погляди. Але з цього нічого не вийшло. Для керування «Народною волею» було створено виконавчий комітет. До нього ввійшли українці А.Желябов, О.Михайлов, С.Перовська, уродженці України Г.Гольденберг та С.Златопольський¹⁶.

На Липецькому з'їзді фактично було винесено смертний вирок Олександру II за страту на Півдні (Одеса, Київ) терористів, насамперед Д.Лизогуба. 26 серпня ВК затвердив цей вирок і направив групу своїх бойовиків в Україну для підготовки теракту проти царя. Імператор відпочивав у Криму, а повертався до Петербурга залізницею, яка проходила через Україну. Одночасно готувалися терористичні замаху на одеського генерал-губернатора Е.Тотлебена та його помічника Л.Панютина, петербурзького генерал-губернатора Й.Гурка, командуючого КВО генерала П.Ванновського, військового прокурора Ф.Стрельникова й жандармського офіцера Г.Судейкіна.

Погляди народовольців швидко мінялися. Ті, хто кілька місяців тому віддавав перевагу політичній боротьбі та засуджував тероризм, ставали його активними прихильниками. Провідними особами в «Народній волі» стали українці, насамперед А.Желябов — син козачки і панського «дворяного», який добре знав життя й злигодні українського селянства. Будучи студентом Новоросійського університету, він потрапив у коло української інтелігенції. А.Желябов працював домашнім учителем у сім'ї С.Яхненка — члена відомої української родини Яхненків-Семиренків, у фірмі яких служив і П.Чубинський. А.Желябов підтримував тісні зв'язки з М.Драгомановим. Однією з провідних фігур у «Народній волі» та організації вбивства Олександра II була онука фактично останнього українського гетьмана О.Розумовського С.Перовська, а також син чернігівського священика, дуже здібна і талановита в технічних науках людина, М.Кибальчич. Особливу увагу М.Грушевського привертала фігура А.Желябова, який пройшов шлях від революціонера-«землевольця» до керівника виконавчого комітету «Народної волі» й став головним теоретиком і практиком тероризму в Росії. Проте, як і його попередники, він так і не здійснив жодного терористичного акту. «У Желябова, — писав М.Грушевський, — не могло бути ніяких компромісів з переконаннями, він віддавав себе без останку тому, що признавав у сей мент справедливим і того ж ригористично вимагав від близьких людей. При кінці 1870 рр. він переймається ідеями боротьби за

А. Желябов — учасник народницького руху, головний організатор вбивства царя Олександра II.

політичну волю, виступає як один з провідників цієї течії на липецькому з'їзді в червні 1879 р., входить до виконавчого комітету народовольців і весь віддається організації терористичних актів проти царя. Визначний політичний талант висував його на провідну роль. Можна з певністю сказати: на чолі тимчасового революційного правительства або на чолі сильної революційної партії став би напевно А.Л.Желябов. Це був єдиний безперечний кандидат на роль диктатора революційної Росії.

Він був роджений для цієї ролі, і як тільки на хвилю, перед кінцем, перед смертю піднявся над підпіллям, так його оцінили і зрозуміли в своїй ролі і революційна, і реакційна Росія. Але революційний темперамент загнав його в суточки терору. Він бере своєю спеціальністю терористичні акти. Пере-

ходить на нелегальне становище. Розходить з ріднею, щоб її не компрометувати, рве всі старі зв'язки. Переводить підкопи під царський поїзд у листопаді 1879 р., потім, у лютому 1880 р. під царську палату, нарешті організує березневий акт 1881 р.»¹⁷

Головним у планах терористів було вбивство Олександра II. У цьому не було нічого особливого. Коронованих осіб убивали й раніше. Особливо багато замахів на них було зроблено у XIX ст. Але для Російської імперії з її усталеними монархічними традиціями це було якісно новим проявом боротьби з самодержавством. Народжувалася плеяда революціонерів, яких раніше не існувало в Росії. Вони були не спроможні здійснити революцію, хоча й мріяли про це. Але народовольці довели, що можуть розхитати основи царизму і фактично зрівняти імператора у сприйнятті усього, що відбувається навколо, із простим смертним.

Цар-реформатор, на якого було вже здійснено кілька невдалих замахів, поводився досить безпечно. У нього фактично не було спеціальної власної охорони, він сам регулярно прогулювався у Літньому саду, де у 1866 р. у нього вперше стріляв Каракозов. Саме тут у жовтні 1872 р. він зустрівся з майбутнім теоретиком і практиком революційного тероризму, людиною, яка вперше серйозно заговорила про необхідність здійснити акт царевбивства в Росії — студентом Валер'яном Осинським. Молодий чоловік пішов прямо на царя, і Олександр II змушений був поступитися йому дорогою. На виході з Літнього саду В.Осинського за цей нахабний вчинок було вперше заарештовано. Подейкують, що страх є головною причиною смерті в екстремальних умовах. Олександр II не боявся терористів. Живучи постійно поруч зі смертельною небезпекою, він почав звика-

ти до неї. За словами Ф.Трепова, імператор інколи потай залишав Зимовий палац і їхав у гості до мадам Шебеко, яка мешкала в Мошковському провулку. Олександр не знав, що навіть у цей час спеціальні агенти поліції стежили за кожним його кроком.

Восени 1879 р. цар мав вертатися з Криму в Петербург через Україну. Терористи вирішили підірвати царський поїзд. Партію динаміту із Швейцарії було затримано на кордоні й конфісковано. Довелося терміново переправляти кілька пудів виготовленої у Петербурзі вибухівки. Зробив її один із терористів С.Ширяев. Але найбільший авторитет серед терористів мав М.Кибальчич. Вони вважали, що зроблена ним вибухівка краща, аніж порох та динаміт заводів Нобеля, хоча насправді це було не так.

Як активний терорист, М.Кибальчич привертав велику увагу М.Грушевського. Учений так охарактеризував народовольця: «В протилежність нервовому, імпульсивному А.Желябову, була се людина дуже зрівноважена, безконечно витримана, працездатна, притім незвичайно здібна, різносторонньо талановита.

Серед курсу кидає він духовну семінарію і вступає, маючи тільки 17 літ, до інституту шляхів: для вихованця духовної школи, де науки математичні, рисунки тощо стояли завжди на рівні дуже низьким, — се крок прямо-таки незвичайний. Далі переходить він до медичної академії — але не покидає занять технічними науками. Не маємо ніяких безпосередніх вказівок щодо його національної свідомости, але ясно, що се була людина глибоко перейнята — як і Желябов — свідомістю свого обов'язку перед трудящим народом, і сей нарід був не який абстрактив, а конкретно той нарід, серед которого він виріс»¹⁸.

Спочатку терористи хотіли підірвати царський поїзд на станції під Одесою, куди виїхали В. Фігнер, М.Фроленко, Т.Лебедева та М.Кибальчич. Але невдовзі стало відомо, що цар цим шляхом не поїде. Тоді вони зайнялися організацією вибухів в інших пунктах пересування царського потягу. 18 листопада 1879 р. біля Олександрівська Катеринославської губернії (групу очолював А.Желябов) спеціально втілений у групу залізничників терорист заклав під залізничні рейки дві міни і 32 кг динаміту. Розрахунок був на те, що вибухне увесь потяг — з голови до хвоста, після чого упаде під укіс. Та вибуховий пристрій не спрацював. Царський потяг попрямував далі, де його теж чекали терористи. 19 листопада під Москвою за сигналом С.Перовської об 11 годині ночі терористи підірвали вибухівку, внаслідок чого зазнав аварії поїзд з обслугою й багажем Олександра II.

Терористи готувалися до цих акцій ретельно: завчасно купували або наймали під вигаданими прізвищами та за фальшивими документами будинки і земельні ділянки неподалік від залізниці, копали багатометрові тунелі. Теракти не вдалися в першому випадку через недосконалість вибухових пристроїв, у другому — через те, що було змінено традиційний порядок руху поїздів: спочатку — царський, а потім з особами, які його супроводжували.

Принагідно зазначимо, що наприкінці 70-х років XIX ст. більш ефективно й результативно почали діяти жандармські управління, поліція. На

залізничних станціях агенти та філери пильно стежили за підозрілими людьми, які могли бути потенційними терористами. Так було затримано одного з головних терористів 70-х років — Г.Гольденберга. Після того, як Олександр II не поїхав з Лівадії через Одесу, тримати там динаміт було нецільно. Терористи вирішили переправити його у Москву. Це було доручено зробити Г.Гольденбергу, який мав при собі документи на ім'я почесного громадянина Тули Єфремова. 14 листопада у Єлисаветграді занато важка валіза Гольденберга, хоча він, згідно з посвідченням, був досить солідною особою, привернула увагу вагара, і той одразу ж повідомив про це своє начальство. Поліція знайшла у валізі підозрюваного півтора пуди динаміту й заарештувала його, хоча Гольденберг зробив спробу втекти й навіть вчинив збройний опір¹⁹. Жандармський майор Польшау, розуміючи значущість затримання Г.Гольденберга (тоді він фігурував під прізвищем Єфремова), надіслав термінову телеграму в III відділення. Там одразу здогадалися, що людина з динамітом має відношення до проїзду імператорського потягу.

21 листопада жандарми встановили особу затриманого і відправили його до Одеси. Г.Гольденберг, уродженець Бердичева й мешканець Києва, який здійснював активну терористичну роботу в Україні, став зрадником і значною мірою допоміг жандармам та властям у розгромі народовольства. Цьому сприяло його надмірне честолюбство і неврівноважена психіка та вміння жандармів використовувати слабкість характеру, нездатність терористів об'єктивно оцінити свою роль у революційному русі.

В камеру одеської тюрми, де сидів Гольденберг, за розпорядженням генерал-губернатора Е.Тотлебена з дозволу III відділення було підсаджено провокатора Куріцина. Йому терорист у деталях розповів про замах на харківського губернатора Д.Кропоткіна та підготовку вибухів на залізниці, по якій їхав царський потяг. Згодом начальник Київського ГЖУ В.Новицький порадив посадити в камеру до Гольденберга його матір — Рахіль Ільївну, щоб та умовила сина назвати прізвища всіх учасників терористичних акцій. Але Гольденберг сам із задоволенням розповідав про свої терористичні акції та участь у них інших народників.

Особливий психологічний вплив на Гольденберга справив прокурор І.Доброжанський. Почувши від терориста високопарні фрази про велику честь і щастя померти на шибениці за ідеали свободи й т. ін., прокурор почав удавати, що співчуває людині, яка готова віддати життя за високі ідеали, і запевнювати Гольденберга, що він навічно увійде в історію. Це було великою втіхою для непомірного самолюбства містечкового єврея, який кілька років пропрацював у мануфактурному магазині свого батька в Києві, не зміг вступити до Петербурзького технологічного інституту і не мав жодної професії.

Високі жандармські чини побачили перед собою настільки унікальну людину, що почали з терористом фантастичну гру. Вони називали Г.Гольденберга керівником «Народної волі» й запропонували через нього укласти угоду про те, що народовольці відмовляться від тероризму, а власті — від терору проти революціонерів. Ця угода привела до викриття Гольденбергом усієї терористичної мережі «Народної волі».

Упродовж січня—березня 1880 р. він виказав практично всіх терористів, яких знав, набагато перебільшивши свою роль у діяльності «Народної волі». Ознайомивши із його свідченнями про те, що він дав вказівку і керував замахом О.Соловйова на Олександра II 2 квітня 1879 р., що є цілковитою вигадкою, можна погодитися з версією сучасних російських істориків, що замах на харківського губернатора князя Д.Кропоткіна здійснив не Гольденберг, який на слідстві узяв вину на себе, а польський дворянин, терорист Л.Кобилянський. Підтверджують це деякі учасники тих подій, зокрема жандармський генерал В.Новицький, а також відомий дореволюційний історик тероризму В.Бурцев.

Г.Гольденберг був незамінним свідком на судових процесах проти терористів і народовольців. 9 квітня його, закутого в кандали, відправили з Одеси до Петербурга, де він дав свідчення про діяльність терористів самому М.Лорис-Мелікову. Він перебував у Трубецькому бастіоні Петропавлівської фортеці, в окремій ізольованій камері № 35.

Через чотири дні після прибуття у Петропавлівську фортецю Г.Гольденберг написав листа рідним, у якому стверджував, що у столичній в'язниці йому набагато краще, ніж в Одеській. У зверненні до матері він радів, що вона перестала плакати і не турбується за його долю. Очевидно, Гольденберг розповів їй про свою змову із жандармським керівництвом і вірив у своє «світле майбутнє». З Трубецького бастіону Г.Гольденберг написав 15 листів, які тюремщики підшили до його справи. З їх змісту можна з упевненістю стверджувати, що терорист був душевнохворою людиною: йому подобалося бути закутим у ланцюги, він мріяв про пам'ятник собі, який буде набагато вищим від Олександрівської колони. Оскільки Г.Гольденберг перебував на пільговому становищі, тюремне керівництво дозволило йому зустріч з народником Ароном Зунделевичем, котрий також перебував в ув'язненні у тому самому Трубецькому бастіоні. А.Зунделевич роз'яснив Г.Гольденбергу, якої непоправної втрати він завдав своїм співробітництвом з охоронкою російському тероризму. 15 липня 1880 р. Г.Гольденберг — зрадник, який завдав найбільшої шкоди «Народній волі», покінчив життя самогубством.

Зрада Г.Гольденберга, внаслідок якої багато терористів було заарештовано й засуджено, а решта емігрувала за кордон, змусила Виконавчий комітет більш реально оцінити свої сили, приділити більше уваги підготовці боротьби із самодержавством.

У 1880 р. ВК розробив таємну інструкцію «Підготовча робота партії». Згідно з нею, паралельно з підготовкою і здійсненням терактів почала проводитися організаційна й політична робота серед робітників та військових. Терористи здійснили ще кілька невдалих замахів на Олександра II. У березні С.Перовська в Одесі намагалася організувати теракт проти царя. А.Желябов, який став фактичним керівником Виконавчого комітету, влаштував справжнє «полювання» на імператора. Він допомагав С.Халтуріну, який працював столяром у Зимовому палаці, організувати 5 лютого 1880 р. вибух під їдальнею царя. Останній затримався, зустрічаючи гостя, принца Гессенського, і знову залишився живим. Коли терористи висадили в повітря царську резиденцію, це викликало не лише жах і паніку в оточенні Олександра II, а й розгубленість в усій Росії.

На цьому А.Желябов та його соратники не вгамувалися. Влітку вони заклали у Петербурзі міну під Кам'яний міст, по якому часто їздив Олександр II. Наприкінці 1880 — на початку 1881 р. готувався аналогічний замах на імператора на Малій Садовій вулиці. Для цього народовольці Ю.Богданович та Г.Якімова придбали на ім'я подружжя Кобозєвих магазин, з якого терористи прорили тунель для встановлення міни. Кибальчич вважав, що такий теракт більш ефективний, аніж кидання бомби в царську карету.

Царський уряд провадив активну антитерористичну боротьбу. Під керівництвом М.Лориса-Мелікова після вибуху в Зимовому палаці було створено «Верховную распорядительную комиссию по охранению государственного порядка и общественного спокойствия». До учасників революційного руху і терористів почали застосовувати надзвичайні репресії. Було, приміром, розстріляно унтер-офіцера М.Лозинського і студента З.Розовського лише за те, що вони розповсюджували відозви «Народної волі».

Яскравий приклад нещадної боротьби з тероризмом продемонстрував М.Лорис-Меліков після замаху на його особу народовольця І.Млодецького. Молодий терорист хотів вбити «царя-визволителя» 19 лютого 1880 р. — у день видання указу про скасування кріпосного права, але зробити це йому не вдалося. У вілчачі наступного дня, 20 лютого, він сховався у під'їзді будинку на розі Великої Морської та Почтамтської вулиць (це навпроти помешкання міністра внутрішніх справ), і коли граф М.Лорис-Меліков приїхав додому, вистрілив у нього. Млодецький не влучив і був схоплений охороною міністра на місці. 21 лютого терориста було засуджено до смертної кари військово-окружним судом, а 22 лютого об 11 годині, попри те, що вночі до М.Лорис-Мелікова приїжджав письменник В.Гаршин із проханням пом'якшити вирок і міністр ніби пообіцяв йому це, І.Млодецького було повішено.

Того самого дня Виконавчий комітет «Народної волі» видав традиційну прокламацію з приводу страти І.Млодецького, в якій терористів знову називали кращими представниками революційної молоді. Нервово хворий В.Гаршин, який вірив, що йому вдалося врятувати І.Млодецького, був надзвичайно вражений діями М.Лориса-Мелікова. Він поїхав на Харківщину, де закликів селян боротися проти насилля і зла.

Страта була прилюдною, й інший письменник, Ф.Достоевський побував на цьому видовищі. Тоді ж М.Лорис-Меліков, який продовжував видавати себе за ліберала, борця за прийняття конституції, 14 травня 1880 р. відвідав камеру смертників у Петропавлівській фортеці, де перебував терорист О.Михайлов. Пообіцявши йому замінити смертну кару каторгою, міністр внутрішніх справ дізнався від нього про подробиці вбивства ще у 1878 р. шефа жандармів М.Мезенцева та прізвища учасників цього гучного теракту.

25 вересня—10 жовтня 1880 р. відбувся перший процес над народовольцями — «процес 16-ти терористів». За його вирокком 4 листопада було повішено одного із засновників «Народної волі», О.Квятковського, а також А.Преснякова, 6 листопада 1880 р. ВК «Народної волі», як завжди,

видав прокламацію з приводу страти своїх товаришів. У ній, поряд із традиційними мотивами викриття винуватців злочину, прозвучала якась збентеженість та розгубленість. ВК не погрожував цареві, а закликав окремих товаришів і цілі гуртки не піддаватися почуттям гніву та помсти ворогам, а діяти помірковано, збирати сили, які знадобляться, коли настане слушний час.

А.Желябов та його спільники були у розпачі й хотіли навіть переключитися на агітаційну роботу серед робітників, селян та військових, але народ залишався байдужим до революційних закликів. 6 листопада ВК закликав інтелігенцію повести за собою маси під відомим гаслом «Смерть тиранам!». А.Желябов та інші народовольці вірили, що лише після убивства Олександра II народ розпочне активну боротьбу проти існуючого ладу. А.Желябов

вбивство царя вважав честю для партії. Бажання вбити Олександра II було типовим для тероризму XIX ст. — воно мало стати помстою за розправи над революціонерами, за численні страти терористів. Однак, щоб надати своїм діям більшого ідеологічного забарвлення, народники пояснювали їх так. Мовляв, необхідно докорінно змінити економіку й політику царської Росії. Вона ж зосереджена в руках Олександра II, тому лише його вбивство може змінити життя імперії. Більш примітивним було пояснення, що царевбивство приведе до селянської революції в Росії та зміни суспільно-політичного ладу в державі.

Спеціальні комісії з боротьби із тероризмом було створено по всіх губерніях, зокрема у м. Києві — на чолі з сенатором О.Половцевим. Діяла вона не репресивними методами, а гнучко. Передусім з посади київського генерал-губернатора було усунуто М.Черткова. О.Половцев дав зрозуміти українофілам, що Олександр II готує конституцію, яка покращить життя українців. Сенатор встановлював контакти з лідерами українського національного руху, щоб виробити і представити українське питання на найвищому рівні. В.Антонович почав готувати документи з «українського питання», а П.Житецький надіслав керівництву жандармського управління листа, в якому роз'яснював, що українофільство не має нічого спільного із соціалізмом, а тим більше з тероризмом²⁰.

За іронією долі, численні теракти проти Олександра II зазнавали краху, поки існувало III управління. Та 6 серпня 1880 р. цар ліквідував цю установу і передав її функції департаментові державної поліції МВС. Багато істориків вважають, що цим актом Олександр II підписав собі смертний вирок. Шоправда, в нову структуру влилися всі, хто працював у III

С.Перовська — безпосередньо очолювала підготовку і здійснення замаху на царя Олександра II 1 березня 1881 р.

М.Кибальчич — за дорученням виконавчого комітету «Народної волі» розробляв і виготовляв вибухові пристрої для замахів на царя Олександра II.

управлінні, усі таємні агенти, 332 інформатори й провокатори²¹. В числі останніх були навіть терористи, які готували замах на царя на території України. Особливу послугу поліції зробив І.Складський, який після «процесу 16-ти терористів» подав прохання про помилування і став зрадником та провокатором. Саме він допоміг департаментові поліції 27 лютого 1881 р. заарештувати на квартирі керівника одеських народників М.Трігоні А.Желябова.

«Народну волю» та її терористичну групу було обезглавлено. Здійснення нового теракту проти Олександра II очолила С.Перовська. Зробила вона це не лише для того, щоб здійснити заплановану партією акцію, а й щоб помститися, як пишуть сучасні російські історики, за арешт свого кохання А.Желябова, довести його справу до кінця і показати тим самим своє палке

кохання до нього. Адже задля неї тираноборець, мовляв, покинув свою сім'ю. Крім того, С.Перовська хотіла врятувати А.Желябова. Здійснення замаху на царя у той час, коли він перебував у в'язниці, означало б, що він неприємний до теракту.

Відомий український історик М.Грушевський залишив такі записи про С.Перовську: «Як характеристику її морального аскетизму (проти ходячих тоді оповідань, що вона жила з Желябовим як з чоловіком) брат наводить її слова з останніх літ її життя. Мовляв, ті, що борються за свободу, мають безсумнівне право на ту частку щастя, яку може дати їм подружжя — хоч би й скороминуще, але для неї персонально така доля щастя цілком неможлива, — бо як би сильно й глибоко вона не полюбила чоловіка, для неї навіть хвилинка захоплення була б затруєна невідступною свідомістю, що в той самий мент дорогі й близькі друзі гинуть на шибеницях, по в'язницях, а нарід томиться під утиском деспотизму... Коли арештовано Желябова в переддень акту 1 березня, вона з сталевією витриманістю провела те, що мусів зробити він, але не виїхавши з столиці зараз по тім, протягнувши свій побут всупереч усім попередженням, вона сама віддала себе на муки і смерть — може, більше несвідомо, ніж свідомо, бажаючи розділити долю Желябова і вийти з лави терористів, до котрої він її увів»²².

У ніч на 1 березня 1881 р. терористи все робили нашвидкуруч: на конспіративній квартирі М.Сабліна і Г.Гельфман цілу ніч М.Кибальчич виготовляв чотири «снаряди» для «метальників» — М.Русаківа, Г.Гриневичького, Т.Михайлова та ін. Одним з варіантів замаху на царя була організація вибуху на Малій Садовій вулиці. Перовська та Михайлов зняли

там квартиру, з якої народовольці проконали своєрідний тунель і заклали у нього виготовлену Кибальчичем бомбу. В разі, якщо екіпаж Олександра II не поїде цією вулицею або вибух буде невдалим, кілька терористів повинні були закидати його «бомбами».

1 березня 1881 р. цар поїхав не по Малій Садовій, а по Катерининському каналі. С.Перовська зрозуміла, що вертатиметься він тим самим шляхом, і розставила «метальників» уздовж каналу, а сама перейшла на інший бік, аби дати сигнал терористам кидати в карету вибухові пристрої. О 14 год. 15 хв. царський екіпаж від'їхав разом з ескортом кубанських козаків від Михайлівського палацу, й С.Перовська помахала білою хустинкою. Першим кинув бомбу Русаков, але карета їхала дуже швидко, і вибух лише пошкодив

карету. Було тяжко поранено козака з охорони й хлопчика, що саме проходив вулицею. Олександр II вийшов з карети неподалік від того місця, де стояв Гриневицький, і підійшов до Русакова. Цар перекинувся кількома словами зі схопленим натопном терористом, поцікавився станом здоров'я поранених і на запитання обер-поліцмейстера Дворницького, чи не поранено його, відповів, що, слава Богу, ні. Потім Олександр II забажав подивитися на місце теракту і пішов пішки назад. У цей момент Гриневицький кинув бомбу під ноги імператорові. Замах удався: в той самий день, не приходячи до пам'яті, Олександр II помер у Зимовому палаці, над яким о 16 годині було піднято чорний прапор. У той же день царем став другий син убитого царя — Олександр III. Загинув і терорист: він помер увечері того ж дня. М.Русаков видав явочні квартири й учасників теракту.

3 березня поліція оточила будинок по вул. Теліжній, 5, де була конспіративна квартира терористів Г.Гельфман і М.Сабліна. Спочатку пролунало три постріли, а потім Г.Гельфман відчинила двері й заявила, що М.Саблін покінчив життя самогубством. Більше 100 років ця версія вважалася незаперечною. Лише нещодавно криміналісти повернулися до цієї справи і встановили, що постріли були зроблені з відстані не менше метра. До того ж, М.Саблін не міг тричі вистрілити у себе. Таким чином, цілком очевидно, що, згідно з попередньо розробленим планом, скромна колишня київська швачка ліквідувала одного з активних терористів, який міг потрапити до рук поліції і стати зрадником. Гельфман було відомо, що філери стежили за М.Сабліним ще від 27 лютого. Така версія, як свідчать спогади учасниці замаху І березня Г.Якимової, є цілком вірогідною. Тим більше, що терористи залишили підкоп у будинку Г.Гельфман та М.Сабліна для можливого здійснення теракту безпосередньо проти Олександра

Цар Олександр II. 1855—1881 рр.

ра III. Зрозуміло, що якби новий цар дізнався про це, слідство пішло б за іншим сценарієм, а страчених терористів було б більше.

5 березня саперами була знайдена і знешкоджена міна на Малій Садовій. У першій половині березня були заарештовані С.Перовська, М.Кибальчич, Т.Михайлов, М.Фроленко, Г.Ісаєв, М.Суханов, Г.Якімова, Т.Лебедєва, М.Ланганс. Жандарми вели широке розслідування, перевіряючи й родичів терористів. Так, 4 березня Департамент поліції звернувся до Київського ГЖУ із запитом про дружину А.Желябова Ольгу Яхненко, її сестру Наталю та їхнього батька²³. ВК «Народної волі» випустив прокламації з приводу вбивства Олександра II, у яких роз'яснював народові причини цього теракту. Перша прокламація була написана 1 березня і розповсюджена наступного дня. У ній не називалися прізвища учасників теракту, які на той час ще не були відомі жандармам. Через тиждень була опублікована відозва ВК європейському суспільству. Звернувся ВК 10 березня і до наступника трону Олександра III, в якому закликав його запровадити у Росії демократичні свободи, оголосити амністію всім політв'язням тощо. У цьому зверненні висловлювалася головна ідея народовольців: громадянин повинен жертвувати собою, життям інших людей задля своєї країни. Лист до нового царя справляв враження, що народники боролися не стільки проти самодержавства, скільки проти Олександра II. Цар залишив це звернення без уваги.

Треба зазначити, що обидві відозви ВК — про вбивство Олександра II і лист до Олександра III — були написані Л.Тихоновим, хоча автор фактично залишився невідомим. Основною ідеєю звернення до нового царя було намагання виправдати теракт тими жорстокостями, які допускав уряд у 1878—1879 рр. У листі до нового імператора ВК «Народної волі» висловлював намір відійти від революційної боротьби (тероризму) і перейти на колію лібералізму. Пізніше ці ідеї, що прозвучали у листі Олександру III, народовольці відкрито приписали Л.Тихонову, який став ренегатом.

З 26 до 29 березня 1881 р. відбувся суд над убивцями царя. Судові процеси завжди використовувались терористами для виправдання їхніх дій і засудження політики властей. Оскільки після вбивства Олександра II до рук жандармів потрапив лише Русаков, то Желябов, подумавши, що судитимуть лише його одного і це сильно скомпрометує «Народну волю», 2 березня заявив прокуророві судової палати про свою причетність до теракту проти царя.

На суді з яскравою промовою, яка засуджувала політику Олександра II і його жорстокість щодо революціонерів та виправдовувала терористів, виступив А.Желябов. Стійко і мужньо поводитись на суді С.Перовська й М.Кибальчич. Але кожен з них у своїх промовах проголосив у тій чи іншій формі ідеї, які містилися у листі ВК «Народної волі» до Олександра III — тероризм зникне, якщо уряд припинить переслідування революціонерів і стане до них більш ліберальним. Царевбивці були приречені, суд мав закінчитися смертним вироком і для тих, хто розкається й допомагав слідству, і для тих, хто вважав замах на Олександра II справою неминучою і справедливою. Не врятував, приміром, М.Кибальчича розроблений у в'язниці проект реактивного літального апарата. За однією версією, Олександр III був ознайомлений з цим унікальним винаходом, але залишив

його без уваги (для нього М.Кибальчич був терорист, а не винахідник), за іншою — проект залишився у слідчих справах і пролежав у документах Департаменту поліції аж до серпня 1917 р.

Процес над учасниками теракту 1 березня 1881 р. привернув велику увагу громадськості. У залі суду був художник К.Маковський, який залишив для історії портрети терористів. Л.Толстой надіслав Олександрові III листа з проханням помилувати царевбивць. Ще більший інтерес до суду виявили революційно налаштовані студенти, які читали рукописні тексти виступів А.Желябова, С.Перовської, М.Кибальчича на процесі, переказували їхній зміст один одному.

30 березня головним терористам, які брали участь у вбивстві Олександра II, — А.Желябову, С.Перовській, М.Кибальчичу, Т.Михайлову і навіть дев'ятнадцятирічному М.Русакову, було винесено смертний вирок. Лише вагітній Г.Гельфман смертну кару замінили на довічне ув'язнення, але через рік вона померла у в'язниці.

3 квітня 1881 р. на Семенівському плацу перед чисельним натовпом терористів — А.Желябова, С.Перовську, М.Кибальчича, Т.Михайлова і М.Русакова — було повішено. У мемуарній, художній та історичній літературі багато написано про цю подію. Особливий акцент робиться на те, що перед стратою А.Желябов і С.Перовська розцілувалися. М.Русаков був жалюгідним і самотнім, а С.Перовська в останній момент життя відвернулася від зрадника.

Якщо не бути упередженим, то треба згадати, що М.Русакова у терористи завербував сам А.Желябов, «бомбу» йому дала С.Перовська, на лаві підсудних він був єдиним, хто брав реальну участь у теракті. Велика кількість терористів, які потрапляли до рук поліції, поводитись саме так, як і М.Русаков, — видавали всіх і все, що їм було відомо. Такі часті випадки зрадництва терористів ті народовольці, які не потрапляли до жандармських катівень, пояснювали їх романтичним захопленням терактами за відсутності глибоких ідейних переконань, сили характеру, загартованої волі. Деякі ідеалісти вважали, що натовп навколо ешафоту, оточеного солдатами і офіцерами Ізмайловського полку, зробить спробу врятувати царевбивць і з цього заколоту почнеться революція в Росії. Але нічого такого не сталося. Називаючи пізніше діячів «Народної волі» героями, лідер більшовиків В.Ленін зазначав, що вони проявили величезну самопожертву і своїм героїчним терористичним методом боротьби викликали подив усього світу. Без сумніву, ці жертви полягли не даремно, без сумніву, вони сприяли — прямо чи опосередковано — дальшому революційному вихованню російського народу. Але своєї безпосередньої мети — пробудження народної революції — вони не досягли і не могли досягти.

4 квітня ВК «Народної волі» випустив прокламацію з приводу страти «первомартовців». Головним винуватцем розправи над царевбивцями було названо Олександра III, якому народовольці погрожували розправою. У прокламації були названі 22 терористи, яких стратили у 1878—1880 рр. за наказом Олександра II. Першим у цьому списку стояв син священника з Гайсинського повіту Подільської губернії Іван Ковальський, який організував в Одесі підпільний революційний гурток і вчинив зі своїми това-

ришами перший в Росії збройний опір поліції. У цьому ж зверненні ВК «Народної волі», зрозумівши, що Олександр III та його оточення не підуть на поступки революціонерам, все-таки натякнув новому цареві, хоча не досить рішуче та непевно, на продовження в майбутньому терористичної боротьби з верховною владою.

М.Грушевський у 1931 р. до 50-річчя вбивства народовольцями Олександра II написав до журналу «Україна» статтю «Вікопомна дата», яка не була надрукована. М.Грушевський з гордістю пише, що із п'яти страчених царевбивць троє — А.Желябов, С.Перовська й М.Кибальчич — були українцями. До них він зараховує і «спольщеного українця» Г.Гриневицького, а також уродженку України єврейку Г.Гельфман. Якщо ж згадувати всіх, хто брав участь у восьми терактах «Народної волі» проти Олександра II, то українців і тих, хто народився чи проживав в Україні, виявиться серед них більше десяти осіб.

М.Драгоманов, який підтримував тісні стосунки з народовольцями і насамперед з А.Желябовим, висловив жаль та докір на адресу українців — учасників царевбивства через те, що ніхто з них не вважав за потрібне у своїх декларативних прокламаціях згадати про тяжке становище українців. Не виступили вони й месниками російським деспотам за кривди, заподіяні українському народові. «Читаючи біографію Желябова, — писав він, — бачиш, як впливали і на нього і українська кров — від матері, полтавської козачки, і вражіння української поезії й історії. Але між товаришами Желябова були й чистіші українці — тільки ні один з них не згадав своєї країни і свого народу — ні друком, ні в прилюдній промові»²⁴.

Убивство Олександра II звело нанівець надії «Старої Громади», що їх обіцяв здійснити сенатор О.Половцев, який від 1880 р. очолював у Києві спеціальну державну розпорядчу комісію щодо поліпшення українського національно-культурного становища. 2 березня він залишив Київ, заявивши делегації українофілів, що тепер на довгий час доведеться покинути надії на успішне розв'язання українського питання, оскільки в Російській імперії запанує люта реакція. У Києві поширилися чутки, що Олександра II вбили пани за те, що він відібрав у них кріпаків. Щоб роз'яснити народові справжню мету теракту проти царя, київські народники випустили 4 березня звернення «До всіх добрих людей».

Народовольці постійно стверджували, що після вбивства царя народ підніметься на боротьбу проти самодержавства, повалить існуючий лад, доб'ється свободи та незалежності. Уряд із жахом чекав 1 і 2 березня 1881 р. якихось революційних виступів та масових бунтів, через що у бойову готовність були приведені не лише поліція й жандарми, а й війська. Проте нічого подібного не сталося. Єдине, що сколихнуло Російську імперію — єврейські погроми. М.Грушевський шукав «український слід» в убивстві Олександра II, а преса Петербурга, Москви, Києва, Харкова, Вільно та інших міст, а також місцеві органи влади і простий народ, на який покладали такі надії терористи, відкрито заявляли, що це — «справа єврейських рук».

Особливо масові єврейські погроми відбулися на території України. Перший за погурання властей та поліції пройшов 15 квітня в Єлисаветтра-

ді, другий — 29 у Києві, де було зруйновано й пограбовано більше тисячі магазинів і будинків. Потім єврейські погроми сталися в Одесі, Жмеринці, Конотопі, Ніжині, Смілі, Борисполі, Переяславі, у багатьох містечках, що входили до смуги осілості Київської та Чернігівської губерній. До літа 1881 р. було розгромлено більше 100 єврейських общин у південно-західних регіонах імперії²⁵. Це становило вже небезпеку для держави, й уряд за допомогою військ припинив погроми. Ізраїльські історики стверджують, що погроми були спровоковані спеціальними агентами, яких власті засиляли з Росії в Україну.

Народольчий тероризм, набувши широкого розмаху на межі 70—80-х років XIX ст., закінчився найгучнішою в історії Російської імперії акцією — вбивством царя Олександра II, замаху на якого посприяли багатьом представникам влади у швидкому просуванні по службі. Яскравим прикладом цього стала карколомна кар'єра М.Лорис-Мелікова від тимчасового харківського генерал-губернатора до найбільш наближеної до Олександра II особи з майже диктаторськими повноваженнями. Французький журналіст А.Леру-Бальє з цього приводу писав у 80-х роках XIX ст., що якби не замаху на царя, не розгубленість уряду перед «нігілістами», то Олександр II ніколи б не тримав біля себе всевладного міністра М.Лориса-Мелікова. Останній не приховував цього і з гордістю заявляв: «Ніхто з тимчасових правителів — ні Меншиков, ні Бірон, ні Аракчєєв — ніколи не мали такої всеосяжної влади...»²⁶ Зрозуміло, що після вбивства Олександра II кар'єра М.Лорис-Мелікова, який, врешті-решт, теж був винен у тому, що народольцям вдалося здійснити задумане царевбивство, зазнала краху.

Після убивства Олександра II замість М.Лорис-Мелікова МВС очолив М.Ігнат'єв. Поліція розпочала нещадний розгром народольців, не зважаючи на те, чи були вони терористами, чи сповідували лише політичну боротьбу проти самодержавства й шляхом агітації прагнули підняти народні маси на соціальну революцію.

3. Занепад народовольчого тероризму

Після 1 березня 1881 р., суду над царевбивцями та їх страти на волі залишилися лише деякі терористи, які брали участь у замаху на Олександра II. Вони прагнули реабілітувати себе новими терактами. Найбільш відомим серед них був С.Халтурін. Після невдалого теракту в Зимовому палаці він, перебуваючи у депресії, виїхав в Україну, де займався пропагандою народовольчих ідей серед робітників. У 1882 р. С.Халтурін мешкав в Одесі, де вирішив здійснити теракт проти воєнного прокурора генерал-майора Ф.Стрельникова, який, за розпорядженням Олександра II, вів активну боротьбу проти революціонерів на півдні країни.

За законами терористів, Ф.Стрельников був саме тією людиною, яку вони мали вбити за численні криваві злочини й знущання над революціонерами. До 1881 р. він як київський військовий прокурор керував дізна-

нями і виступав обвинувачем на процесах терористів у Києві, зокрема на суді над В.Осинським. У 1881—1882 рр. він став справжнім садистом і неначе інквізитором. Генерал залякував заарештованих, артистично демонстрував їхні муки на шибениці тощо. Така поведінка В.Стрельникова викликала невдоволення навіть у начальника Київського жандармського управління генерала В.Новицького, який поскаржився у Департамент поліції, що після спілкування з військовим прокурором проводити суди неможливо, оскільки вони дискредитують владу і примножують ряди борців проти самодержавства. В.Стрельников не зважав на начальство і з кожним процесом поводився дедалі нахабніше, задаючи тон судовим процесам. Боротьба з революціонерами після вбивства Олександра II велась уже не згідно із законом: з ними розправлялися як із державною крамолою.

Така людина потрібна була Олександрові III для розгрому народовольців і передусім терористів, які залишилися на волі. 5 серпня 1881 р. міністр внутрішніх справ М.Ігнатьєв за розпорядженням царя призначив В.Стрельникова здійснювати «дїзнання у справах про державних злочинців» у губерніях, підпорядкованих київському, подільському і волинському, а також тимчасовому одеському генерал-губернаторам. Каральні судові дії Стрельников міг здійснювати і в інших регіонах України. Він чинив розправи у Києві, Одесі, Миколаєві, на Поділлі та Волині²⁷.

С.Халтурін повідомив про своє рішення ВК, дістав згоду і почав виконувати допоміжну роль — візника, який мав після теракту врятувати головного терориста М.Желвакова, якому «Народна воля» доручила розправитися з катом. Терористичний замах вирішено було вчинити в Одесі. Халтурін взявся здійснити теракт проти В.Стрельникова і тим самим реабілітувати себе перед «Народною волею» за невдалий замах на Олександра II.

В.Стрельников завжди обідав у французькому ресторані, після чого прогулювався без жодної охорони Приморським бульваром. Так було і 18 березня 1882 р. Коли військовий прокурор присів на лавочку, М.Желваков підкрався ззаду й, вистрілюючи йому в голову, почав тікати вуличками до місця, де його чекав С.Халтурін. Його почали переслідувати перехожі, по яких терорист відкрив вогонь з двох револьверів. Халтурін зрозумів, що його товаришу не пробитися до екіпажу. Вихопивши зброю, він побіг виручати спільника, але спіткнувся, впав і був схоплений євреями, які працювали на вугільному складі.

У 1882—1883 рр. у Російській імперії розпочалася друга хвиля погромів, причиною яких євреї вважали теракти, а тому всіляко допомагали поліції в боротьбі з терористами. Натовп схопив і обеззброїв і М.Желвакова. 19 березня Олександр III надіслав телеграму міністру внутрішніх справ такого змісту: «дуже жалкую про генерала Стрельникова. Втрата, яку важко замінити. Накажіть генералові Гурку судити убивць воєнно-польовим законом, і щоб протягом 24 годин вони були повішені без усяких відмовок»²⁸. У ніч з 20 на 21 березня відбувся суд над терористами під головуванням одеського генерал-губернатора Й.Гурка. 22 березня С.Халтуріна і М.Желвакова було повішено. Цей процес був проведений у стилі самого В.Стрельникова. У залі суду не було публіки й свідків. Судді лише зачитали терористам смертний вирок віч-на-віч і завершили свою справу.

За традицією народвољців Виконавчий комітет 3 квітня виступив із прокламацією з приводу вбивства В.Стрельникова. Це був гучний, але не найбільш резонансний теракт обезкровленої після 1 березня 1881 р. «Народної волі» проти вищих посадових осіб каральних органів самодержавства. Цей теракт і швидка розправа з народвољцями яскраво засвідчили, що Олександр III не зупиниться ні перед чим, щоб остаточно ліквідувати народвољчий тероризм. З іншого боку, «Народна воля» продемонструвала рішучість продовжувати шляхом терористичних заходів боротьбу проти царських властей, насамперед проти тих, хто жорстоко розправлявся з їхніми товаришами.

Незважаючи на криваві розправи жандармів та поліції з народвољцями, після страти учасників теракту 1 березня 1881 р. лави терористів поповнилися. Особливо ореолізували вони першу жінку-терористку, яку було страчено в Росії. Як колись теракт В.Засулич став прикладом для багатьох молодих революціонерок, які активно включилися у тероризм, так і С.Перовська стала взірцем для тих, хто сповідував тероризм. Так, киянка Л.Волкенштейн після замаху В.Засулич на Ф.Трепова примкнула до групи терористів, які здійснили теракт проти харківського губернатора Д.Кропоткіна у 1879 р. Після зради одного з них — Г.Гольденберга — вона через Полтаву виїхала за кордон. Після 1 березня 1881 р. й страти царевбивць вона твердо вирішила вернутися в Росію й знову зайнятися тероризмом.

У 1883 р. терористи вбили колишнього ад'ютанта Київського ГЖУ Г.Судейкіна, якого, за порадою В.Стрельникова, Олександр III призначив у перших числах березня 1881 р. інспектором столичного охоронного відділення. Він запровадив нові форми та методи боротьби з народвољцями, широко застосовуючи вербування провокаторів із числа викритих революціонерів. Найбільшим його успіхом стало перетворення одного з діячів «Народної волі», колишнього штабс-капітана С.Дегаєва на активного провокатора. Успіхи Г.Судейкіна на ниві поліцейського розшуку змусили народвољців нейтралізувати такого ворога і здійснити проти нього теракт.

Цю справу було доручено членові ВК «Народної волі» М.Грачевському, який взявся виготовити динаміт у спеціально організованій майстерні. Вистежити інспектора охорони було практично неможливо. До того ж, у ніч на 5 червня 1882 р. Г.Судейкін провів небувалу за своїм розмахом обласу на народвољців у Петербурзі, внаслідок чого заарештували 120 учасників «Народної волі»²⁹. Серед них були й ті, хто готував на нього замах. Зокрема, М.Грачевський, який у тюрмі психічно захворів і, облившись газом, запалив себе. Після 5 червня 1882 р. у Петербурзі не залишилося жодного члена ВК «Народної волі».

Напередодні цього акту Г.Судейкін направив свого агента С.Дегаєва з дружиною на південь країни, зокрема в Харків і Кобеляки Полтавської губернії, де мешкала В.Фігнер, яка ввела провокатора, не знаючи про це, до складу керівництва партії. С.Дегаєв інспектував місцеві організації у південних регіонах, після чого поліція заарештувала народвољців, які ще залишалися на волі. 26 серпня 1882 р. С.Дегаєв зі своєю дружиною оселився в Одесі під прізвисьмом Суворових і відкрили там таємну друкарню. У

середині грудня її було розгромлено поліцією, а всіх, хто у ній працював, заарештовано. Сюди ж зі столиці відразу приїхав Г.Судейкін, щоб урятувати свого цінного агента. 14 січня 1883 р. С.Дегаєву було організовано втечу з одеської поліції, й він поїхав у Харків до В.Фігнер. 10 лютого відомою народоволка була схоплена жандармами, С.Дегаєв вернувся до Петербурга й очолив «Народну волю». Таким чином, провокатори, починаючи від XIX ст., досить легко ставали керівниками терористичних організацій, і всі їхні дії були або мали бути під керівництвом жандармів.

На рахунку С.Дегаєва було багато жертв. Серед них і робітниця одеської друкарні В.Калюжна, арешт якої спричинив ще один теракт в Одесі проти високого поліцейського чиновника. З Петропавлівської фортеці її повернули до Одеси. Жандармський полковник А.Катанський спробував завербувати В.Калюжну на службу до охоранки, а коли та відмовилася, пустив чутку, що вона зрадниця. Доведена до відчаю, знаючи, як революціонери розправляються з провокаторами, В.Калюжна 8 серпня здійснила замах на А.Катанського. Одеський військово-окружний суд засудив її до 20-річного ув'язнення.

Г.Судейкін вважав себе видатною людиною, хоча таких, як він, в охоронних відділеннях було багато. Він вірив, що варто йому лише наблизитися до імператора і висловити йому свої поради та побажання, як усе в Російській імперії зміниться на краще. Судейкіну було мало того, що він завдав смертельного удару «Народній волі», йому хотілося стати міністром внутрішніх справ. Щоб досягти цього, він розробив спеціальний план, у якому важливу роль мав відіграти і С.Дегаєв. За його задумом, під час однієї з прогулянок по Петровській алеї провокатор мав вистрілити в нього і втекти з місця теракту на екіпажі, який заздалегідь повинен був підготувати сам інспектор охоранки. Під час удаваної хвороби Г.Судейкіна від поранення члени терористичної групи, сформованої С.Дегаєвим, мусли вбити міністра внутрішніх справ графа Д.Толстого. Тоді Судейкін розкриє учасників теракту і заарештує їх, а сам вийде у відставку. Після чого бойовики С.Дегаєва уб'ють великого князя Володимира Олександровича, здійснять низку гучних терористичних актів, але поліція і охоранка не зможуть розкрити злочинців. Цар і суспільство перебуватимуть у паніці й страху. За таких обставин цар призначить міністром внутрішніх справ Г.Судейкіна. А С.Дегаєв цими терактами здобуде небачений авторитет у колі революціонерів і очолить «Народну волю» або ж створить нову партію.

Ці ідеї до смерті налякали провокатора. До того ж, товариші С.Дегаєва почали підозрювати його у зраді. 1883 р. він попросив у свого шефа дозволу на виїзд за кордон, з'явився у Парижі й зізнався членом Виконавчого комітету, які встигли емігрувати, у своїй зраді та провокаторській діяльності під контролем С.Судейкіна. Народовольцям, які зазнали відчутних втрат, постійно переслідувалися жандармами та поліцією і були на грані краху, розправлятися з провокатором не було сенсу, хоча раніше вони зробили б це насамперед. Для терористів головним завданням було вбити Г.Судейкіна, і не стільки (як це робилося раніше) для того щоб помститися жандармському чиновникові, як щоб урятувати свою організацію. ВК дав С.Дегаєву завдання допомогти терористам ліквідувати Г.Су-

дейкіна, причому обов'язково самому взяти участь у теракті, після чого наказав назавжди покинути Росію і ніколи не брати участі в революційному русі.

Для виконання цього завдання з Києва були викликані до столиці молоді терористи В.Конашевич та М.Стародворський. Теракт було здійснено ввечері 16 грудня 1883 р. на квартирі С.Дегаєва, куди інспектор охоранки прибув разом зі своїм племінником М.Садовським. Г.Судейкін, мабуть, ніколи не думав про долю свого попередника по службі у Київському жандармському управлінні Гейкінга, якого терорист І.Понко вбив у центрі міста. С.Дегаєв вистрілив у Г.Судейкіна, а вже потім київські терористи, що сховалися в квартирі провокатора, добивали жандармського офіцера ломами. С.Дегаєв боявся, що, розправившись із Г.Судейкіним, терористи, як це велося в них, уб'ють і його.

Убивство талановитого сищика викликало велике обурення Олександра III. Уряд пообіцяв винагороду в 5 тис. руб. тому, хто видасть С.Дегаєва та його спільників. У свою чергу, ВК видав прокламацію, де погрожував розправою будь-кому, хто допоможе поліції. С.Дегаєв виїхав до Південної Америки. Його ім'я назавжди увійшло в історію поліцейської провокації. Народвољці вважали, що С.Нечаєв і С.Дегаєв завдали найбільшої шкоди революційному тероризму в XIX ст.

У 70—80-х роках тисячі народників були кинуті до в'язниць, зіслані на каторгу. Деякі з них уже на засланні намагалися здійснити теракти проти тамтешніх жандармів та представників влади. Так, член одеського революційного гуртка М.Кутітонська, яка, згідно з вироком від 5 серпня 1879 р., відбувала 15 років каторги в Забайкальській області, 16 вересня 1882 р. у м. Читі стріляла у місцевого губернатора Ільшевича за знущання над засланцями. Суд виніс терористці смертний вирок, замінений безстроковою каторгою. Були затримані та віддані під суд і вбивці Г.Судейкіна, київські терористи В.Конашевич та М.Стародворський. Вирок — смертна кара — був замінений довічною каторгою.

Після практично повного розгрому «Народної волі» відродити її спробував відомий народник, один із провідних революціонерів 60—80-х рр. Г.Лопатін. Бажаючи привернути до революційної боротьби насамперед молодь, він покладав великі надії на тероризм, яким займався (за деякими винятками) переважно теоретично. Один з ідеологів тероризму Л.Штернберг написав брошуру «Политический террор в России», що стала програмою «Південноросійської організації» й була схвалена на її з'їзді в Катеринославі у 1885 р.

Г.Лопатін зробив спробу організувати гучний терористичний акт проти московського прокурора М.Муравйова. Це була своєрідна помста революціонерів за «процес 1 березня 1881 р.», на якому останній виступав обвинувачем. Виконання цього теракту було покладене на П.Ковальова — дворянина, сина харківського міського голови, який перебував у московській в'язниці й виявив бажання поквитатися за засуджених до смертної кари убивць Олександра II. У цій же тюрмі сидів, нібито за борги, провокатор Беліна-Бржозовський. Він пообіцяв П.Ковальову дістати зброю, оскільки його часто випускали на волю. Провокатор домагався зустрічі із

самим Г.Лопатіним. «З волі» П.Ковальову принесли револьвер з отруєними кулями (їх було оброблено отрутами, які нейтралізували дію одна одної). Коли 3 листопада 1884 р. до в'язниці прийшов М.Муравйов і П.Ковальов зробив спробу дістати зброю, його відразу ж схопили жандарми. Цей теракт був відвертою провокацією охранки, можливо, навіть самого М.Муравйова: 1894 р. він став міністром юстиції. Спробу замаху на московського прокурора молодого харків'янина навіть не пригадали Г.Лопатіну під час процесу над народовольцями в 1887 р.

У середині 80-х років здійснено кілька спроб відродити осередки «Народної волі». Особливо активно це робилося у Харкові. Влітку 1886 р. була створена група, яка прийняла за основу програму народовольчого Виконавчого комітету. Основним напрямом її діяльності була революційна пропаганда і розповсюдження забороненої властями літератури серед учнівської молоді. Лідерами цього гуртка були харківські студенти, євреї за національністю: Самуїл Рашін, Мендель Уфланд та Герша Шур. Неонародовольці ставили за мету здійснювати терористичну та руйнівну роботу: вбивати високопоставлених урядових осіб і зрадників, підпалювати й підривати державні та жандармські установи тощо. Харків'яни встановили зв'язки з аналогічними осередками в Петербурзі, Москві, Одесі, Катеринославі та інших містах імперії. Однак вони виявилися здатними лише до пропагандистської роботи. Терористична діяльність була їм не під силу. Тому вони встановили контакти з невеликим терористичним гуртком, який створили учні Харківського реального училища на чолі з Іваном Мейєнером. Їхні дії звелися до того, що в липні 1887 р. молоді терористи поштою розіслали представникам влади листи, начинені вибуховою сумішшю, які при необережному розпечатуванні пакета могли спричинити невеликий вибух. Діяльність харківської неонародовольчої групи й терористичного гуртка ніяких практичних результатів не дала. У 1887 р. поліція заарештувала цих «революціонерів».

Того самого року в Москві студенти Петровської землеробської і лісної академії та Технологічного училища створили «Соціально-революційну партію». Авторами її програми були учасники народовольчого руху, які залишалися на той час на волі. Нова організація розіслала проект своєї програми революційним гурткам у Петербурзі, Києві, Харкові, Одесі, Орлі та Курську. Однак вона була відхилена через те, що в ній чільне місце посідала терористична боротьба. Це яскраво свідчило про те, що народовольчий тероризм вичерпав себе і відійшов у минуле. Упродовж майже 10 наступних років тероризм не відіграв серйозної ролі у революційному русі в Російській імперії. Це слово, яке символізувало, власне, найдієвішу форму революційної боротьби у 70–80-х роках, почало забуватися й в Україні.

Те, чого не вдалося зробити Г.Лопатіну, — відродити народовольчий, а значить, терористичний рух у Російській імперії, — спробувала здійснити терористична фракція партії «Народна воля». Виникла вона у грудні 1886 р. До неї увійшли студенти петербурзьких вузів віком переважно від 20 до 25 років. Серед них: П.Шевирьов, О.Ульянов, П.Андреюшкін, В.Генералов, В.Осипанов та ін. О.Ульянов написав «Програму терористичної

фракції» партії «Народна воля», яка була своєрідним синтезом ідей, викладених у попередніх народвољчих документах. Тероризм О.Ульянов характеризував як боротьбу із царизмом інтелігенції, яку уряд позбавляє можливості мирним шляхом культурно впливати на суспільне життя, тобто вільно вести соціалістичну пропаганду. Молоді терористи спрямували свій удар на Олександра III, який не злякався погроз народвољців і вів активну й послідовну боротьбу з революціонерами. Нове покоління терористів діяло із врахуванням досвіду своїх попередників, які концентрували свої зусилля переважно на вбивстві Олександра II, що відкривало перед бойовиками широке поле діяльності. «Ми вважаємо, — говорилося у «Програмі терористичної фракції», — корисним не тільки терористичну боротьбу з центральним урядом, а й місцеві терористичні протести проти адміністративного гніту»³⁰.

Народвољці поставили за мету здійснити замах на Олександра III в день убивства його батька, 1 березня. Діяли терористи дуже швидко: 9 лютого 1887 р. виготовили вибухові снаряди, з 15 — почали постійно стежити за пересуваннями імператора по Петербургу, 25 — провели нараду учасників замаху на Олександра III під керівництвом О.Ульянова, а наступного дня виставили на Невському проспекті «метальників» та «сигнальників». Через день терористи на тому самому місці знову чатували на імператорський кортеж.

Департамент поліції, у свою чергу, дуже пильно стежив за «неблагонадійними», перлюстрував листи підозрілих осіб, насамперед студентів, і т. ін. Саме так до рук поліції потрапив наприкінці січня 1887 р. лист підозрілого змісту на ім'я студента Харківського університету І.Нікітіна. Департамент поліції надіслав до ГЖУ Харкова прохання надати відомості про останнього і особливо про його зв'язки з Петербургом. 27 лютого прийшла відповідь, що листа Нікітіну написав студент столичного університету П.Андреюшкін. За добу поліція узнала все про П.Андреюшкіна та його оточення, встановила, що 28 лютого він із товаришами п'ять годин провів на Невському проспекті. Під пальто в них були заховані якісь важкі предмети. 1 березня, коли підозрілі знову з'явилися на тому самому місці, поліція заарештувала П.Андреюшкіна, В.Осипанова, В.Генералова з бомбами і «сигнальників» П.Горкуна, М.Канчера та С.Волохова. 2 березня був затриманий О.Ульянов³¹. Так Харківське ГЖУ сприяло зривові нового терористичного акту проти царя.

1 березня, в день убивства батька, Олександр III щорічно бував у Петропавлівському соборі на панахиді, й Департамент поліції мобілізував сотні своїх співробітників, агентів, провокаторів для унеможливлення теракту. Олександр III на доповіді міністра внутрішніх справ Д.Толстого написав: «Цього разу Бог нас урятував, чи надовго? Дякую усім чинам і агентам поліції, які не дремають і діють успішно». Після арешту терористів цар щедро нагородив усіх, хто брав участь у забезпеченні його надійної охорони.

Загалом до спроби замаху Олександр III поставився дуже спокійно. Він підтримав ідею міністра внутрішніх справ Д.Толстого уникнути перебільшення чуток про теракт, що могло збурити революційно налаштовану

молодь і викликати нові теракції в імперії. Олександр III писав міністрові: «Взагалі бажано не надавати дуже великого значення усім арештам. На мою думку, краще було б узнавати від них усе, що тільки можна, не віддавати їх до суду й просто без будь-якого галасу відправити до Шліссельбурзької фортеці. Це найсильніше і найнеприємніше покарання»³². Однак пізніше монарх змінив свої наміри. Радянські історики пояснювали це тим, що він ознайомився 22 березня з написаною О.Ульяновим програмою терористичної групи, яка ставила ту саму мету, що й «Народна воля». Сучасні російські дослідники стверджують, що судити терористів вимагав закон, а Олександр III не хотів його порушити.

У цей час імператорові написала листа М.Ульянова, в якому просила у нього побачення із сином і запевняла Олександра III: «Син мій завжди був переконаним і палким ненависником тероризму в будь-якому вияві». Олександр III написав на проханні М.Ульянової лише одну фразу: «Добре ж вона знає сина!» і дозволив зустріч, щоб мати наочно переконалась, хто є її Олександр³³.

Говорячи про цю невдалу спробу царевбивства, згадують переважно Олександра Ульянова — старшого брата В.Леніна, якого за здібностями до наук його оточення прирівнювало до М.Кибальчича. В терористичній групі було багато українців та вихідців з України, але вони не відіграли в ній провідної ролі, як під час убивства Олександра II 1 березня 1881 р. Серед них варто назвати одного з керівників терористичної фракції партії «Народна воля» харків'янина П.Шевирьова, полтавчан М.Канчера, П.Горкуна і С.Волохова, уродженку Мелітополя єврейку Р.Шмідову та ін. На процесі нових «первомартовців», що відбувся 15—19 квітня 1887 р., розглядалася справа 15 терористів. Усіх їх було засуджено до смертної кари, але Олександр III залишив вирок суду в силі лише для Ульянова, Шевирьова, Генералова, Андреюшкіна та Осипанова. Їх повісили 8 травня в Шліссельбурзькій фортеці. Інші терористи дістали різні покарання: від довічного ув'язнення до 10 років каторжних робіт або поселення у Сибіру. Як відомо з численних публікацій радянських часів, майбутній вождь більшовиків В.Ленін був прикро вражений стратою брата і став непримирним борцем із царатом. Ще на початку своєї боротьби він, як нераз писали в літературі, заявив: «Ні, ми підемо не таким шляхом. Не таким шляхом треба йти».

Олександрові III за підтримки жандармів, поліції, таємних агентів та провокаторів, з допомогою військово-окружних судів, численних політичних процесів вдалося придушити терористичний рух у Російській імперії. За роки царювання Олександра III (з 1 березня 1881 р. до 1894 р.) було притягнуто до суду 5851 революціонера, з них 27 страчено, 342 засуджено на каторгу, 5482 — дістали інші покарання. Найбільш жорстоко карали терористів та революціонерів, які пропагували тероризм³⁴.

Тероризм XIX ст. знайшов гідне історичного роману продовження в масовому терорі у XX ст. 2 березня 1887 р. було заарештовано царевбивцю-невдачу О.Ульянова, а через 30 років у той самий день зрікся престолу син імператора Олександра III Микола II. Наступного року в середині ли-

пня за розпорядженням В.Леніна (Ульянова) — молодшого брата страченого за наказом Олександра ІІІ терориста — були розстріляні Микола ІІ й уся царська сім'я з дітьми та прислугою включно.

* * *

Серія терактів народвољців та інших революціонерів 60—80-х років ХІХ ст. породила своєрідний бум тероризму в Росії. Найбільшим результатом було вбивство після ІІ замахів імператора Олександра ІІ. Жертвами тероризму ставали генерал-губернатори, високі жандармські чини, юристи, десятки провокаторів. Російські письменники, літератори, філософи, спираючись на традиційну неповагу до людського життя в Росії, розробили певну систему теоретичних поглядів на тероризм як на найбільш ефективну й дієву форму революційної боротьби проти самодержавства, за свободу і незалежність людей.

Інтелігенція лише збурювала всіх, хто вважав себе позбавленим того місця, яке він має посідати у суспільстві й житті взагалі. Теоретики тероризму, інтелігенти, які прагнули тільки впливати на уми всіх верств населення, не займалися терактами. Виняток становить лише участь членів ВК «Народної волі» в убивстві Олександра ІІ. Поєднання теорії й практики тероризму керівниками найбільшої та найвпливовішої революційної організації ХІХ ст. залишилося своєрідним явищем в історії терористичної боротьби, оскільки надалі існуватиме постійна межа між керівництвом і рядовими бойовиками терористичних формувань. Серед терористів було мало робітників і селян. Здійснювали теракти переважно напівінтелігенти й студенти, які не закінчили вузів. Жодному з них не вдалося здійснити двох успішних терористичних акцій — уже після першого теракту вони або тікали за кордон, або потрапили до рук жандармів. І якщо на судових процесах вони ще якось трималися, то на каторзі зовсім мінялися — ставали психічно хворими, робили спроби покінчити життя самогубством, деякі ставали провокаторами.

Спалах тероризму в Російській імперії на межі 70—80-х років ХІХ ст. пояснюється різними причинами. Деякі історики вважають однією з них невдале «ходіння в народ», коли провалилася спроба інтелігенції підняти масове селянське повстання проти самодержавства. Дехто стверджує, що тероризм був зумовлений участю у революційній боротьбі різночинної, а не дворянської інтелігенції. Велика увага акцентується на тому, що масові терористичні дії стали відповіддю народників на криваві розправи над терористами і т. ін. Однак усі ці версії не дуже переконливі.

Селянство дійсно байдуже, а то й вороже поставилося до агітації інтелігенції, яка погано знала життя села, але самовільно брала на себе право вирішувати його долю і майбутнє. Проте у «ходінні в народ» брали участь тисячі народників, а за зброю взяли лише десятки. До того ж, багато терористів взагалі ніколи не вели агітаційної роботи на селі й не цікавилися проблемами селянства. Теза про те, що дворянська інтелігенція не допустила б пролиття крові, теж не витримує критики, оскільки серед терористів було дуже багато вихідців із дворянських родин.

Тероризм набрав обертів, незважаючи ні на репресії проти революціонерів, ні на виправдальні вироки. Родоначалнишо тероризму В.Засулич було виправдано судом присяжних, але після цього народники вчинили серію вбивств високих посадових осіб. Цікаво, що 31 березня 1878 р., в момент виходу В.Засулич із приміщення суду, де її урочисто зустрічав натовп людей, київський дворянин Г.Сидораський вчинив теракт прямо там — стріляв з револьвера у жандарма. Терорист був убитий на місці, а 4 квітня у Петербурзі відбулася панахида-демонстрація революціонерів.

Причинами розгулу тероризму в Російській імперії стали реформи Олександра II, які якоюсь мірою полегшили становище народу, дали йому незначну свободу порівняно з періодом царювання Миколи I, відкрили перспективи для розвитку країни за європейським зразком. Однак це лише збурило «нових» людей — нігілістів, різночинців, інтелігентів, до яких належала міська молодь, студентство, нащадки представників заможних верств населення, які прагнули більшої свободи, послаблення влади самодержавства, посилення власного впливу на життя народу. Вони хотіли одним ударом знищити усталені норми і правила життя свого оточення. Значний вплив на них мали твори письменників-демократів, ідеологів різних суспільно-політичних течій, які зароджувалися у той період.

Росія була аграрною державою, у якій ніколи не відбувалося революцій, а лише селянські заворушення. Тому люди, які вважали себе революціонерами, звернули свої погляди до селянства, сподіваючись підняти його на боротьбу із самодержавством, хоча у XIX ст. це було утопією, оскільки селяни були вже давно промонархічно налаштовані. Однак реалізувати свої політичні домагання виявилось для них справою складною. Агітація, пропаганда, заклики до боротьби з панівним ладом, які не давали бажаних результатів, зрозуміло, не могли задовольнити революціонерів-народників. Вони перейшли спочатку до пропаганди тероризму, а згодом — і до втілення його в життя. Здійснюючи терористичні акти, багато народовольців вважали, що таким чином вони беруть участь у революції. Насправді ж тероризм був лише прелюдією до революції, яка так і не відбулася в імперії у XIX ст.

Тероризм XIX ст. був двогострим (викликав страх як у терористів, так і тих, хто з ним боровся, хто захищав царизм). У першу чергу жертвами ставали ті, хто загрожував революціонерам (таємні агенти, провокатори, зрадники), а там уже — жандарми та поліцейські, які кидали революціонерів за ґрати, запроторювали на каторгу, жорстоко розправлялися з терористами. Їх коло було надзвичайно широким: від жандармських офіцерів та членів військово-окружних судів до міністрів внутрішніх справ, до самого царя Олександра II, якого бойовики нарекли «вішателем». З 1860 до 1900 р. в Російській імперії жертвами терористів стали близько 100 осіб³⁵. Загалом у XIX ст. ставлення суспільства, як радикалів, так і демократів, до тероризму було толерантним, тому що він зачіпав незначні верстви суспільства. Таке ставлення громадської думки до теорії й практики тероризму сприяло його поширенню в суспільстві. Попри те, що Олександр III доклав усіх зусиль для розгрому народовольчого тероризму і що він теоре-

тично зник у Росії (переважна більшість революціонерів, які не відбували ув'язнення у тюрмах чи на каторзі, виїхали у Європу), в деяких містах Російської імперії практично існували революційні гуртки, які вважали себе наступниками народовольців. За рік до смерті Олександра III агенти поліції розкрили у 1893 р. спробу представників нової генерації терористів помститися монархові за розгром їхніх попередників.

Революційний тероризм XIX ст. у Росії мав велике значення для перетворення його на початку XX ст. на одну з активних і більш ефективних форм боротьби проти самодержавства. Відіграв він значну роль і у поширенні тероризму в країнах Європи.

Наприкінці XIX ст. була здійснена перша спроба міжнародного співробітництва 34 країн у боротьбі проти тероризму. 21 грудня 1898 р. Римська конференція виробила і затвердила Акт, яким передбачалася низка заходів адміністративного, законодавчого і політичного характеру, які б запобігали поширенню масових терористичних акцій³⁶. Підписала цей документ і Російська імперія. Щоправда, ніяких практичних результатів він не дав. З початком XX ст. державу охопила нова, більш страшна, аніж у попередньому столітті, хвиля політичного тероризму.

- ¹ Центральный державный историчний архів України у Києві (далі ЦДІАУК). — Ф. 442. — Оп. 1. — Спр. 1836. — Арк. 4—7.
- ² Каторга и ссылка: Историко-революционный вестник. Кн. 54. — М., 1929. — С. 15.
- ³ Деятели революционного движения в России: Библиогр. словарь. — Вып. 3. — М., 1931. — Т. 2. — С. 1073, 1074.
- ⁴ *Литвинов Н.Д.* Террористические организации: формирование и деятельность. — М., 1999. — С. 75.
- ⁵ Там само. — С. 8.
- ⁶ *Камо А.* Миф о Сизифе // Бунтующий человек. — М., 1998. — С. 343.
- ⁷ *Драгоманов М. К.* биографии А.И. Желябова. — Женева, 1882. — С. 34.
- ⁸ *Новицкий В.Д.* Из воспоминаний жандарма. — Л., 1929. — С. 132.
- ⁹ *Дейч Л.* Валерьян Осинский (к 50-летию его казни) // Каторга и ссылка. — 1929. — № 54. — С. 29.
- ¹⁰ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 829. — Спр. 123. — Арк. 9.
- ¹¹ *Седов М.Г.* Героический период революционного народничества. — М., 1966. — С. 78.
- ¹² *Троицкий Н.А.* Безумство храбрых. Русские революционеры и карательная политика паризма 1866—1882 гг. — М., 1978. — С. 185.
- ¹³ ЦДІАУК. — Ф. 385. — Оп. 1. — Спр. 131. — Арк. 1241.
- ¹⁴ *Посохов С.И., Ярмыш А.Н.* Губернаторы и генерал-губернаторы. — Харьков, 1997. — С. 131.
- ¹⁵ *Кравчинский С.М.* Смерть за смерть. (Убийство Мезенцева.) — Иг., 1920. — С. 19—20.
- ¹⁶ *Волк С.С.* Народная воля. 1879—1882. — М.; Л., 1966. — С. 101.
- ¹⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. — Ф. 10. — Од. зб. 17169. — Арк. 5—7.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ ЦДІАУК. — Ф. 442. — Оп. 830. — Спр. 41-а.
- ²⁰ Архівна справа. — 1927. — № 4. — С. 13—22.
- ²¹ *Лурье Ф.* Полицейские и провокаторы: Политический сыск в России. 1649—1917. — М., 1998. — С. 83.

Розділ II. Революційний тероризм у XIX ст.

- ²² Інститут рукопису... — Ф. 10. — Од. зб. 17169. — Арк. 10.
²³ ЦДАУК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 232. — Арк. 35—38.
²⁴ Історія України. — 2000. — № 4. — С. 2.
²⁵ *Кандель Ф.* Очерки времен, событий из истории российских евреев. — Иерусалим, 1994. — Ч. 3. — С. 13.
²⁶ *Посохов С.И., Ярмиш А.Н.* Цит. праця. — С. 131, 132.
²⁷ *Седой.* Миссия Стрельникова // Каторга и ссылка. — 1924. — № 2. — С. 58—60.
²⁸ Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). — Ф. 677. — Оп. 1. — Спр. 599. — Арк. 1.
²⁹ *Лурье Ф.* Цит. праця. — С. 150.
³⁰ История терроризма в России. — Ростов-на-Дону, 1996. — С. 157.
³¹ 1 марта 1887 г. Дело П.Шевырева, А.Ульянова и др. — М.; Л., 1927. — С. 362.
³² *Боханов А.* Император Александр III. — М., 1998. — С. 378.
³³ Там само.
³⁴ *Седой.* Цит. праця. — С. 361.
³⁵ *Гейфман А.* Революционный террор в России. 1894—1917. — М., 1997. — С. 13.
³⁶ *Петрищев В.Е.* История терроризма в России // Современ. терроризм: состояние и перспективы. — М., 2000. — С. 19.

ТЕРОРИЗМ НА ПОЧАТКУ XX ст.

1. Есерівський тероризм

Останні 15 років XIX ст. Російська імперія прожила без гучних терористичних актів. Після вбивства народниками Олександра II і невдалого замаху на Олександра III, який фактично розгромив «Народну волю», тероризм втратив у суспільстві ореол дієвого героїзму і вже не сприймався як можливість для революціонерів вписати свої імена в історію тираноборства, стати для наступних поколінь прикладом боротьби із самодержавством та пошуку шляхів побудови справедливого суспільства.

Однак існували численні революційні гуртки з різними назвами, людьми, які до них входили, та діаметрально протилежними програмами. Зрештою, усі вони боролися проти царизму, прагнули виплеснути свої емоції на владу, усталені порядки й закони. Шукаючи та обираючи свої шляхи для досягнення накреслених цілей, нове покоління враховувало досвід попередників, пристосовуючи його до нових умов. Найбільш яскравими для борців із самодержавством у цьому плані були народники. Їхніми прямими послідовниками стали соціалісти-революціонери. В умовах поживання суспільно-політичного життя наприкінці XIX ст. у 1897 р. на з'їзді у Воронежі київської, полтавської, харківської, петербурзької та воронезької нелегальних народницьких груп виникли Південна партія есерів, а також Південна група соціалістів-революціонерів. У 1899 р. колишній студент Київського університету Г.Гершуні заснував у Мінську «Робітничу партію політичного визволення Росії», яка мала групи у Петербурзі, Катеринославі, Житомирі, Бердичеві та низці міст Білорусії. Ці організації разом з «Аграрно-соціалістичною лігою» об'єдналися наприкінці 1901 р. у Всеросійську партію соціалістів-революціонерів.

Лев Толстой, який схвалював боротьбу терористів-народників проти царя та його вірних слуг і виступав на захист тираноборців, на межі XIX—XX ст. уже інакше сприймав це. Він стверджував, що примкнути до революціонерів — означає убивати людей, висаджувати в повітря будинки, спалювати, грабувати, воювати із солдатами, страчувати, вішати¹. Але тепер відомого російського письменника мало хто слухав з багатьох причин. До тероризму знову рвалися люди, які за своїми поглядами, рисами характеру, психічним станом нагадували бойовиків-народників. У здійсненні своїх намірів вони не могли вигадати чогось нового: усе ті самі револювери, вибухівка і дуже рідко символ тираноборства — кинджал. Неона-

Г.Гершуні — організатор Бойової організації партії есерів.

родницькі організації, які називали себе есерами, розпочали свою діяльність практично з тероризму. «Південна партія соціал-революціонерів» майже одностайно висловилися за те, що тероризм є основною формою революційної боротьби. Г.Гершуні поставив за мету створеній ним бойовій організації здійснити кілька гучних терактів, які б стали широко відомими громадськості, з метою потім оголосити її однією з головних ланок загальної партії есерів.

Теоретики есерівського вчення В.Чернов, М.Гоц та ін., які жили за кордоном, у програмних документах і численних статтях у центральному органі ПСР «Революционная Россия» висловлювалися за негайне проведення у безправній Росії в життя тероризму, який, вважалося, є практично єди-

ним засобом хоч якось приборкати всевладних і безкарних царських насильників. За задумом головного терориста — Г.Гершуні, масова пропаганда есерівського тероризму повинна була розпочатися після замаху на міністра внутрішніх справ Д.Сипягіна або обер-прокурора К.Победоносцева. До цього пропаганда тероризму мала проводитися не дуже широко, а есерам необхідно було створити бойову організацію, яка б здійснила заплановані терористичні заходи.

Познайомившись із народоволкою К.Брешко-Брешковською, яку називали «бабунею» російської революції, Г.Гершуні взявся за створення терористичної есерівської організації. На початку XX ст. вони об'їздили низку міст Росії та передусім України, де вербували агентів для терористичних дій. Найбільше було залучено революціонерів, готових стати на шлях тероризму, в Києві, передусім серед виключених з університету за революційну діяльність студентів, а саме: С.Балмашова, О.Покотілова, М.Блінова, поручика Є.Григор'єва і його кохану Ю.Юрковську. У Харкові вони завербували міщанина М.Мельникова, у Катеринославі — дочку місцевого купця Л.Ремяніннікову та житомирського єврея А.Вейценфельда, який, будучи членом Катеринославського комітету есерів, залучив до терору робітника Х.Качуру. Кілька разів К.Брешко-Брешковська їздила до Вологди, щоб залучити до бойової організації одного з найвидатніших терористів початку XX ст. — уродженця Харкова Б.Савинкова. У інших містах Росії були завербовані відомі терористи Є.Сазонов, І.Каляєв, Є.Дулебов та ін. Усього бойова організація у перші роки XX ст. нараховувала 10—15 осіб, дотримувалася суворої конспірації й незалежно виконувала усі накази Г.Гершуні, що його терористи називали «диктатором».

Г.Гершуні, якого високі поліцейські чини називали «артистом терору», був людиною розумною, хитрою, вольовою, мав сильний характер. Він умів підкоряти собі людей, які рвалися в революційну боротьбу, часто не бачачи її кінцевої мети, незадоволених своїм становищем у суспільстві, слабкодухих, з невірноваженою психікою. Хоча Г.Гершуні особисто не брав участі у терористичних актах, а був лише їх натхненником та організатором, він став великим прихильником і пропагандистом тероризму й своїми палкими словами переконував співрозмовників, що тероризм — найефективніша і найяскравіша форма революційної боротьби. Терористи повністю підкорялися Г.Гершуні, беззастережно виконували його накази та розпорядження й навіть боялися свого керівника. Ходили чутки, що він має гіпнотичну силу, впливає на екзальтовану молодь, яка без жодних сумнівів і вагань готова втілювати в життя його плани знищення найвідданіших самодержавству міністрів, губернаторів, інших високих чинів. Зрозуміло, що під вплив Г.Гершуні потрапляли не всі революціонери, а специфічні люди з притаманними лише їм емоціями і поглядами на життя. Велику допомогу у справі створення терористичної організації подала Г.Гершуні ветеран народовольчого руху уже не раз нами згадана К.Брешко-Брешковська. Вона, хоча ніколи не брала участі у терактах, була своєрідним символом тих тираноборців, які у 1881 р. вбили Олександра II.

Як і в XIX ст., для боротьби з революціонерами-терористами жандарми і поліція активно засилали у революційні гуртки та організації своїх агентів, щоб тримати їх у полі зору і попередити їхні активні дії, зокрема терористичні заходи. Найбільш вдалою на цій ниві була діяльність начальника московської охоронки С.Зубатова. Він добре розбирався у провокаторській діяльності, оскільки сам пройшов шлях від участі у революційних гуртках 80-х років через співробітництво з охоронкою, роботу в ній рядовим філером до високого поліцейського начальника. У 1900 р. до його рук потрапив Г.Гершуні, якому С.Зубатов запропонував стати агентом охоронки і взяти участь у втіленні в життя його ідеї боротьби з революційним рухом — створення легальних робітничих організацій під наглядом поліції. Г.Гершуні С.Зубатов порадив очолити створювану охоронкою Незалежну єврейську робітничу партію. Терорист відмовився від цього. С.Зубатов не дуже наполягав. Він мав розгалужену мережу провокаторів і згодних очолювати підконтрольні охоронці робітничі організації.

Найбільш колоритною постаттю серед його агентів став Є.Азеф, який увійшов в історію як символ «кровозмішання» революціонерів і поліції на межі XIX—XX ст. Євню Фишелевич Азеф народився у бідній єврейській сім'ї у Білорусії. Навчався в гімназії в Ростові-на-Дону, де примкнув до революційного гуртка й деякий час вів пропаганду серед робітників. У 1892 р. втік до Німеччини з украденими у одного мариупольського купця грошми. Наступного року надіслав до Департаменту поліції листа, в якому запропонував свої послуги у ролі поліцейського-провокатора. Деякі історики вважають, що Є.Азеф був засланий до Росії німецькою розвідкою.

У 1899 р. С.Зубатов заслав Є.Азефа агентом охоронки до Північного союзу есерів. Невдовзі він став не лише лідером ПСР, а й керівником бойової організації, яка саме тоді здійснила найгучніші в Росії теракти, і

нарешті, найвідомішим провокатором в історії російського революційного руху.

Дороги Г.Гершуні й Є.Азефа обов'язково мали перетнутися. Хоча Г.Гершуні добре розбирався в людях, майже безпомилково визначав, кого і як можна використати в організації та здійсненні терактів, він помилився в Є.Азефі, який був агентом Департаменту поліції, хоча і входив до керівництва ПСР. Між Гершуні і Азефом існували тісні контакти, які ґрунтувалися, очевидно, не лише на належності до однієї партії та схильності до тероризму, а й на тому, що обидва вони були євреями і мстилися царським властям за утиски свого народу. Усі відомі ватажки есерівського тероризму — Гершуні, Азеф та Савинков — мало займалися партійними справами, розробленням програми партії. Основним у їхній діяльності був тероризм. Однак без ЦК партії есерів, який діяв за кордоном, їм неможливо було існувати. Вони часто перебували за кордоном, отримували від ЦК ПСР кошти, а також рішення про вироки, які мали здійснити терористи.

Тероризм, що, на думку революційно налаштованих верств суспільства, мав усунути найреакційніших чинів, тих високих посадових осіб, які притісняли свободу і жорстоко розправлялися з будь-якими проявами невдоволення існуючою владою, глибоко засів в умах багатьох революціонерів, особливо в активному протестуючого студентства. Царський уряд притісняв будь-які маніфестації студентів, їхні виступи проти викладацько-професорського складу університетів та інститутів, взагалі будь-яку непокору заведеним порядком. Тому й не дивно, що перший у XX ст. теракт було здійснено проти міністра народної освіти М.Боголепова, який у липні 1899 р. затвердив тимчасові правила про проходження відрахованими з вузів за участь у колективних виступах студентів військової служби як відповідного покарання, а на початку 1900 р. санкціонував віддачу у солдати 193 студентів Київського і 27 Петербурзького університетів. Ідея розправи над міністром виникла у студентському середовищі.

У січні 1901 р. до Петербурга приїхав колишній студент Київського університету О.Покотілов. Він звернувся до керівництва столичних революційних груп «Соціаліст» та «Рабочее знамя» з проханням допомогти йому здійснити теракт проти міністра народної освіти за розправу над студентами Києва та Петербурга. О.Покотілову було відмовлено, оскільки терористичні заходи проти М.Боголепова були визнані недоцільними і нездійсненними. О.Покотілов залишився у столиці й вирішив сам убити міністра. Він і не підозрював, що до Петербурга прибув його товариш по Київському університету з тією самою метою. Це був син чернігівського поміщика П.Карпович. Він за власною ініціативою приїхав з Берліна, де навчався, до Петербурга і 14 лютого 1901 р. смертельно поранив М.Боголепова. П.Карпович не належав до жодної революційної організації чи партії, а тому його теракт залишився в політичних колах ніби непоміченим. Та й убивство першого у XX ст. міністра не викликало якогось панічного страху серед властей. Тому 17 березня Петербурзька судова палата винесла першому терористові XX ст. досить «м'який» вирок — 20 років каторги. Пізніше П.Карпович, після втечі з в'язниці, став есером і вступив

у 1907 р. до їхньої бойової організації. Таким чином, можна вважати, що політичний тероризм у ХХ ст. розпочали есери.

Першим офіційним терористичним актом Бойової організації партії есерів (БО ПСР) стало вбивство 2 квітня 1902 р. колишнім студентом Київського університету св. Володимира С.Балмашовим міністра внутрішніх справ Російської імперії Д.Сіягіна.

С.Балмашов народився у 1881 р. у сім'ї дворянина, який став у 70-х роках ХІХ ст. народником і був засланий за революційну діяльність в Архангельську губернію. 1899 р. юнак вступив до Київського університету на юридичний факультет. С.Балмашов з дитинства ріс революціонером. Ставши студентом, відразу вступив у модний тоді марксистський гурток. У 1900 р. був одним із керівників виступу студентів Київського університету проти гнобительської політики самодержавства, обмежень свободи. 7 грудня 1900 р. був виключений у числі 183 студентів з університету і відданий у солдати. Після нетривалого ув'язнення в Лук'янівській тюрмі, у квітні 1901 р. був відправлений для проходження військової служби до Смоленської губернії. У травні йому дали 6-місячну відпустку для лікування в Криму. У Сімферополі С.Балмашов взяв участь у створенні Кримського соціал-демократичного комітету. В липні виїхав до Харкова, де був звільнений від проходження військової служби, а в наступному місяці поновив своє навчання у Київському університеті.

С.Балмашов вважав себе просто революціонером — людиною, яка бореться з існуючим ладом, а тому пропонував свої послуги як соціал-демократам, так і соціал-революціонерам. Восени 1901 р. відбулася його зустріч з організаторами Бойової організації есерів Г.Гершуні та К.Брешко-Брешковською, які переконали С.Балмашова, що тероризм — справжня революційна боротьба. У грудні він залишив навчання в університеті й виїхав із Києва до Саратова. До цього він очолював «Київський союз соціалістів», але, захопившись ідеєю тероризму, який, за словами Г.Гершуні та К.Брешко-Брешковської, був сферою вияву «великої революційної долесті», покинув партійно-пропагандистську роботу. Знаючи, що перебуває під наглядом поліції, С.Балмашов заявив, що повертається до Києва, а насправді виїхав до Петербурга.

Г.Гершуні вибрав дві жертви для першої акції Бойової організації — міністра внутрішніх справ Д.Сіягіна і обер-прокурора Синоду К.Победоносцева. Перший прославився жорстоким придушенням антиурядових виступів та насильницькою русифікацією усіх народів, які населяли

Є.Азеф — керівник Бойової організації партії есерів і — водночас — агент Департаменту поліції.

імперію. Другий був радником Олександра III та Миколи II і символізував торжество реакції в Росії. У 1901 р. у вікно квартири К.Победоносцева вистрілив «самодіяльний» терорист В.Лаговський. Ця акція була безрезультатною.

Теракт мав здійснити один із бойовиків, але у підготовці замаху йому допомагали спеціально завербовані люди, які були потенційними терористами. Підручними у С.Балмашова були завербовані Г.Гершуні в Україні М.Мельников, Є.Григор'єв, Ю.Юрковська, Л.Ремяннікова.

Ще у 1901 р. дочка київського дворянина Юлія Юрковська познайомилася з поручиком Євгеном Григор'євим, з яким поїхала до Петербурга, де він розпочав навчання у Михайлівській артилерійській академії. У Києві батько Юлії Фрол Юрковський познайомив Є.Григор'єва спочатку із забороненою літературою, а потім і з самими революціонерами, зокрема з Г.Гершуні. На початку 1902 р. Г.Гершуні розшукав Є.Григор'єва. Зустрічалися вони часто, Г.Гершуні спочатку розповідав поручикові політичні новини, знайомив з опублікованими у забороненій пресі матеріалами. Григор'єв невдовзі потрапив під такий вплив Гершуні, що готовий був виконати в ім'я революції будь-який терористичний акт. Гершуні приніс Григор'єву браунінг, щоб той підготував його до використання для замаху на високу урядову особу, розпитав як носять аксельбанти ад'ютанти генералів, чи потрібно їм носити шпори тощо. Все це було необхідно у підготовці замаху Балмашова на Сипягіна або Победоносцева (залежно від того, хто перший потратить на очі терористові). Підготовка Балмашова проходила у Фінляндії. За наказом Гершуні терорист написав свою автобіографію і сфотографувався (це потім робили й інші бойовики), щоб про виконавця теракту взнала широка громадськість, а сам він служив прикладом для молоді.

Перед самим терактом Гершуні заявив Балмашову, що надалі він матиме справу з його заступником. Для цього з Харкова було викликано Михайла Мельникова. По дорозі до Петербурга він зупинився наприкінці березня 1902 р. у Києві й переночував у прийомному будинку Михайлівського монастиря. Мельников і Григор'єв відвідували Балмашова у Виборзі, в готелі «Константинополь», де він мешкав, уточнювали подробиці теракту. 27 березня 1902 р. Балмашов, який називався Биковим, замовив за 116 крб у магазині Сагалова ад'ютантську форму. В інших місцях він купив португалею, шашку та атрибути, необхідні ад'ютантові.

2 квітня С.Балмашов прибув до Петербурга. Одягнувши військову форму, він купив нову шаблю, яка, на його думку, більше пасувала до нового мундира, і на замовленій задалегідь кареті поїхав до Маріїнського палацу. О першій годині дня Балмашов у військовій формі рішуче увійшов до Комітету міністрів, де мав бути Сипягін. Міністра внутрішніх справ не було, але через кілька хвилин він приїхав. Балмашов підійшов до нього і відрекомендувався ад'ютантом великого князя Сергія Олександровича, який нібито передав Сипягіну пакет з документами. Терорист двічі вистрілив у міністра. Рани були смертельними, оскільки, за вказівкою Г.Гершуні, головки куль були порозпилювані навхрест для збільшення їх руйнівної дії.

Сипягін помер через годину, а Балмашов був затриманий на місці. У затриманого вилучили браунінг зі стертими номерами, а у папці конверти, адресовані Сипягіну і Победоносцеву. У разі невдачі замаху на Сипягіна, Балмашов мав здійснити теракт проти обер-прокурора Синоду. Після затримання Балмашова на місце теракту збіглися міністри, що засідали у Маріїнському палаці. Особливо збуджений був генерал П.Ванковський, якій замінив на посаді міністра народної освіти вбитого за рік перед тим терористом М.Боголепова. Уродженець Києва П.Ванковський не міг знати, що на цей раз терористом був студент Київського університету. Він лише кричав, що Балмашов не офіцер, оскільки у нього форма, хоча й подібна, але не військова.

Після вбивства Сипягіна Гершуні відкрито заявив про існування партії есерів та її революційного ядра — Бойової організації. Щоправда, тут на шпальтах газети «Искра» виникла суперечка із соціал-демократами, які заявили, що С.Балмашов належить до їхньої партії, а не до есерів². Загалом же вбивство Д.Сипягіна мало негативні наслідки для революційного руху в Російській імперії. На його місце було призначено більш реакційного і жорстокого В.Плеве. Коли він обійняв посаду міністра внутрішніх справ, на Харківщині спалахнули селянські повстання, які місцевий губернатор І.Оболєнський жорстоко придушував, влаштовуючи варварські для початку ХХ ст. покарання — масові шмагання батогами селян. В.Плеве негайно виїхав до Харківської губернії і як міністр внутрішніх справ схвалив методи І.Оболєнського у боротьбі з бунтівниками. Це була, по суті, перша акція нового керівника МВС. Саме вона й послужила приводом до винесення наприкінці 1902 р. на порядок денний Бойової організації замах на В.Плеве. Вбивство міністра внутрішніх справ тоді розглядалось як проста справа, подібна до кримінального злочину. У В.Плеве була кохана — графиня Кочубей, і Є.Азеф запропонував залучити до теракту покоївку графині, яка б відкрила у потрібний час двері і впустила бойовиків, а ті розправилися б із В.Плеве. Однак терористи вважали такий спосіб вбивства міністра не гідним революціонерів, а тому «справа Плеве» була відкладена.

С.Балмашов на слідстві не визнав своєї причетності ні до партії есерів, ні до Бойової організації, заявивши, що його дії були відповіддю на репресії уряду проти борців із самодержавством. Петербурзький військово-окружний суд засудив терориста до смертної кари. 3 травня 1902 р. С.Балмашова було страчено у Шліссельбурзькій фортеці. Як з'ясувалося пізніше, Г.Гершуні хотів направити до Синоду бойовика, щоб той, подібно до С.Балмашова, застрелив К.Победоносцева. Але через технічні причини зустріч керівника Бойової організації з потенційним убивцею не відбулася. Г.Гершуні вирішив здійснити терористичний акт проти обер-прокурора за допомогою завербованих у Києві терористів, не відкладаючи задумане у довгу шухляду.

5 квітня 1902 р. у столиці мали відбутися похорони Д.Сипягіна. Гершуні вирішив використати їх для подвійного теракту — вбивства К.Победоносцева і майбутнього київського генерал-губернатора, а тодішнього петербурзького градоначальника М.Клейгельса. До участі у цій акції були залучені Є.Григор'єв та Ю.Юрковська. Гершуні видав терористам гроші

на придбання гімназичної форми і, якщо їм вдасться після теракту зникнути з місця події, на квитки, щоб виїхати з Петербурга. За задумом Гершуні, Григор'єв і Юрковська повинні були вийти з під'їзду одного з будинків на Невському проспекті, змішатися з натовпом, протиснутися до карет намічених жертв і застрелити Победоносцева (Григор'єв) і Клейгельса (Юрковська). Однак терористи не наважилися на теракт. Г.Гершуні, прикро вражений нерішучістю бойовиків, насамперед Григор'єва, відразу виїхав з Петербурга.

Член Бойової організації Л.Реминнікова кілька разів нагадувала підпоручику Є.Григор'єву, що він мусить виконати доручення Г.Гершуні, яке не спромігся виконати у лютому 1902 р. — убити К.Победоносцева. Є.Григор'єв боявся цього завдання (деякі автори вважають, що підпоручик просто жалів чиновника похилого віку) і прагнув якнайшвидше утекти зі столиці до Києва.

Навесні 1902 р. Г.Гершуні розпочав підготовку до замаху на харківського губернатора князя І.Оболенського, який прославився жорстоким придушенням селянських виступів на Харківщині, а перед тим (з 1894 р.) суворо карав невдоволених у Херсонській губернії. Для виконання завдання Г.Гершуні та його помічники шукали потрібну людину. Нею став Ф.Качура, який приїхав 1901 р. до Катеринослава і став членом одного з місцевих робітничих гуртків. Він привернув до себе увагу тим, що головним у революційній боротьбі вважав не вивчення забороненої літератури, організацію страйків, антиурядових маніфестацій, а тероризм. Ф.Качура не раз заявляв, що покине роботу, переїде у Петербург і уб'є обер-прокурора Синоду К.Победоносцева.

У травні 1902 р. у Катеринославі сталася демонстрація робітників. Ф.Качура теж був робітником, проте участі у ній не брав, а мирно стояв на тротуарі. Біля нього зупинився єврей і також почав спостерігати за колоною маніфестантів. Це був Арон Вейценфельд, якому було доручено Г.Гершуні по можливості вишукувати серед робітників потенційних терористів. Ф.Качура завів бесіду з незнайомцем про тяжке становище робітничого класу. А.Вейценфельд був досвідченим пропагандистом і зумів увійти в довіру до Ф.Качури. Він захотів ще раз зустрітися з кмітливим робітником, почав давати йому заборонену літературу. Обговорюючи прочитане Ф.Качурою, А.Вейценфельд почав відкрито заявляти, що найефективнішим способом боротьби з урядом та існуючим ладом є тероризм, займатися яким здатні лише непересічні особи і справжні революціонери. Одного разу Ф.Качура заявив, що хоче включитися в терористичну боротьбу. А.Вейценфельд сказав, що сам не належить до Бойової організації, керівництво якої перебуває за кордоном, а в Російській імперії існують її філії у Петербурзі та Києві, й пообіцяв звести Ф.Качуру з необхідними людьми.

Вейценфельд відправив Качуру до Києва і дав йому адресу квартири, де на нього чекали бойовики, але той нікого там не застав і почав сам розшукувати потрібних людей. Він знайшов роботу, вступив до київського гуртка соціалістів-революціонерів і навіть був заарештований поліцією у квітні 1902 р. (після вбивства міністра Сипягіна єсерами), але через місяць

звільнений. Після цих «випробувань» до нього знову з'явився А.Вейценфельд, який влаштував йому зустріч із Г.Гершуні на Бібіковському бульварі. Ф.Качура був зарахований у члени Бойової організації есерів і отримав гроші від Г.Гершуні, як раніше отримував їх від А.Вейценфельда, на необхідні витрати.

Улітку 1902 р. Бойова організація есерів, яка після теракту проти Д.Сипягіна і відповідних прокламацій про те, що це справа рук партії соціалістів-революціонерів, була визнана її Центральним комітетом, хоча й діяла самостійно, почала визначати представників влади, проти яких треба здійснити терористичні акти. 22 липня 1902 р. БО ПСР винесла смертний вирок харківському губернатору князю І.Оболенському.

Спочатку Г.Гершуні вибрав для здійснення теракту члена БО ПСР колишнього студента Київського університету О.Покотілова, який уже поривався вбити міністра освіти М.Боголепова, а потім міністра внутрішніх справ Д.Сипягіна. Але й на цей раз О.Покотілову було відмовлено. Г.Гершуні бажав надати замахові ідейного забарвлення — у кривдника селян стріляє представник робітничого класу, а не виходець із дворян. Він доручив здійснити теракт Ф.Качурі, але той розгубився, оскільки не знав ні І.Оболенського, ні його розпорядку дня, ні самого Харкова. Г.Гершуні знав, що така необізнаність терориста може призвести до провалу операції. Він знав також, що Ф.Качура до вступу в БО ПСР сам вів агітацію серед київських робітників за здійснення терористичних заходів проти представників влади, нахвалявся убити К.Победоносцева. Один з його товаришів-робітників, Чепегін самостійно вирішив убити начальника Київського жандармського управління В.Новицького, але, не знаючи його, розрядив револьвер у першого зустрічного — генерала Вейса. Гершуні сказав Качурі, що поїде до Харкова разом з ним і допоможе йому здійснити теракт, до того ж, там діє спеціальне «Розвідувальне бюро», яке збирає усі відомості про губернатора.

24 липня Качура і Гершуні приїхали до Харкова. Керівник БО дотримувався суворої конспірації, пильно стежив за Качурою і зустрічався з ним на приміських залізничних станціях, де передавав терористові гроші на придбання зброї, набоїв та нової одежі. На зустрічі, яка відбулася 26 липня на станції Дергачі, Гершуні продиктував Качурі текст листа, в якому той мав викласти мотиви вбивства губернатора Оболенського. Разом з вирокком БО ПСР лист Качури мав стати відомим усім громадянам імперії. Гершуні заповнив бойовика, що із семи куль шість будуть отруєними, але краще влучити в губернатора першою, бо вона містить найбільше отрути. На револьвері мають бути вигравіровані слова: «Смерть царському катові». Теракт, заявив Гершуні, необхідно здійснити 29 липня у саду «Тіволі» під час вистави у театрі.

Коли Ф.Качура прийшов туди, то побачив Г.Гершуні, який сидів на лавці. Коли терорист підсів до нього, Г.Гершуні сказав, що князь зараз у театрі й кращий шанс для його вбивства навряд чи випаде. У антракті між другою і третьою дією вистави Оболенський вийшов із театру під руку з якоюсь дамою і попрямував до лавки, де сиділи його вбивці. Гершуні раптово й непомітно зник, а губернатор, не доходячи кілька кроків до Качу-

ри, вернувся назад. Качура пішов за Оболенським. Він не хотів стріляти губернатору в спину і чекав, поки той повернеться до нього лицем. Це сталося лише біля театру. Качура вихопив револьвера і хотів вистрілити, але між ним і Оболенським раптово з'явився якийсь перехожий. Терорист почав пересуватися вправо і зробив постріл у губернатора. Качура схибив, і у цей же час на нього напали поліцейські, які хотіли відібрати у зловмисника зброю. У процесі боротьби терорист встиг зробити ще чотири постріли, одним з яких було поранено харківського поліцмейстера Безсонова. Качуру було схоплено на місці. У кишені його одягу знаходився смертний вирок БО ПСР І.Оболенському, на браунінгу були зроблені написи, про які говорив попередній замаху Гершуні. Останньому вдалося утекти не лише з місця теракту, а й взагалі з Харкова.

Замах на І.Оболенського був широко висвітлений у есерівських засобах інформації. Вийшла в світ спеціальна брошура «Чому стреляли в харківського губернатора» та багато прокламацій і відозв з цього приводу, у яких друкувалися фото Ф.Качури, а сам він називався «народним героєм». Однак цей «захисник народу», якого було спочатку засуджено до смертної кари, подав 15 липня 1903 р. прохання про помилування. До того ж, сам Оболенський просив залишити терористові життя. Ф.Качура у в'язниці розповів усе, що знав про Г.Гершуні та БО ПСР. Щоправда, зробив він це, коли йому показали фото заарештованого Гершуні, та ще й у наручниках, оскільки Качура панічно боявся «головного терориста». Есери не хотіли компрометувати Бойову організацію і тривалий час мовчали про те, що Ф.Качура зрадник, залишаючи його в когорті «незламних і самовідданих борців за народну справу».

Відразу ж після невдалого замаху на Оболенського Гершуні виїхав за кордон, де зустрівся з членами ЦК партії есерів. Ті запитали Гершуні про причини провалу операції, керівник БО спокійно відповів, що головною зброєю тероризму слід обрати вибухівку, яку успішно застосовували народовольці, а не револьвери³. Бомбовий тероризм був складнішим, вимагав спеціальних фахівців та більших коштів, але був більш ефективним, хоча при його застосуванні майже неодмінно гинули й випадкові люди.

Тоді ж Гершуні представив ЦК ПСР Азефа у найкращому світлі і домогся призначення його своїм заступником. Азеф відразу ж після вбивства Сипягіна познайомився з одним із теоретиків партії есерів М.Гоцем і справив на нього добре враження, але рекомендації Гершуні відкрили провокаторові широкі перспективи у БО ПСР. Авторитет Гершуні сприяв Азефові у здійсненні карколомної кар'єри в есерівській партії. Азеф, хоча й був підозрюваний у зраді, остаточно викритий лише після смерті Гершуні у 1908 р.

Азеф звернувся до Департаменту поліції (ДП) з проханням дозволити йому увійти до складу БО ПСР. Діставши згоду, він провів у Києві у жовтні 1902 р. нараду бойовиків, куди привіз цілу групу філерів на чолі з Є.Медніковим. У київській нараді терористів взяли участь Гершуні, Мельников, Крафт. Після цього Бойова організація есерів повністю опинилася у полі зору жандармів та поліції, які зрозуміли і те, хто такі есери, і те, що вони продовжують справу народовольців, але в інших умовах.

Агент Департаменту поліції Азеф, який регулярно інформував своє керівництво про діяльність есерів, приховував свідчення про терористичну діяльність Г.Гершуні, промовчав про наміри вбити міністра внутрішніх справ Д.Сипягіна, а коли теракт було здійснено, Азеф доповів лише, що Г.Гершуні пересилає з Європи якусь літературу, але заарештовувати його не варто. Не попередив Є.Азеф ДП і про підготовку Г.Гершуні замаху на харківського губернатора І.Оболенського, хоча й знав про це заздалегідь. Азеф не міг не видавати поліції окремих терористів і робив це. У 1903 р. було заарештовано у Києві кілька підручних бойовиків, які й розповіли про Бойову організацію есерів та справжню роль в організації тероризму її керівника. Департамент поліції й, особливо, С.Зубатов були обурені діями Азефа, але залишили його виконувати функції поліцейського інформатора.

Для багатьох царських урядовців усі терористи були анархістами, як писав, приміром, у своїх спогадах С.Вітте про вбивство М.Боголєпова та Д.Сипягіна. Охоронка звернула увагу на те, що багато бойовиків, хоча й не були українцями, мали тісні зв'язки з Україною: навчалися у Київському університеті, мешкали у Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах, куди завжди приїжджали після терактів (як вдалих, так і невдалих). Азеф не видав поліції Г.Гершуні, а назвав головним терористом М.Мельникова, якого було заарештовано ще у Києві. До рук поліції потрапили практично всі активні члени БО ПСР: Григор'єв, Юрковська, Вейценфельд, Ремяннікова. Схоплені на місці терактів з подачі Азефа члени терористичної організації розповіли жандармам, ким є насправді Г.Гершуні⁴.

«Диктатор» Бойової організації розумів, як вкрай необхідно продовжити терористичну боротьбу з високими чинами Російської імперії, аби підняти авторитет терористів, не втратити авторитету ЦК партії есерів і тримати в напруженні владу й суспільство. 27 березня 1903 р. БО ПСР винесла смертний вирок уфимському губернаторові М.Богдановичу за криваву розправу над страйкуючими златоустівськими робітниками. Планувалося доручити виконання Азефові, який мав привезти терористів із-за кордону, але очолив операцію Гершуні. Все мало відбутися за відомим сценарієм: з револьверами, вироком БО ПСР. Виконавцем теракту призначили одного із членів місцевої терористичної есерівської організації, слюсаря місцевих залізничних майстерень Є.Делебова.

6 травня 1903 р. в людному місці — міському парку — кількома пострілами з браунінга Богданович був убитий. Поряд з ним знайшли пакет, де лежала записка про винесення БО ПСР смертного вироку уфимському губернаторові. Терористи зникли з місця злочину і виїхали на південь країни, Є.Делебов та Г.Гершуні — до Києва, який останній добре знав і де у нього було багато помагачів. Звідти керівник БО ПСР планував перебраться у Смоленськ і виїхати за кордон.

Провокатор Азеф видав поліції майже всіх підручних Гершуні, які були заарештовані саме у Києві. 13 травня 1903 р. було схоплено й Гершуні, але допомогли у цьому жандармам місцеві агенти. Один з них — студент Розенберг — зайшов до відомої київської есерки Розалії Рабинович і по-

мітив, що та спішно сховала якусь телеграму. Він одразу ж кинувся до начальника охорони, жандармського полковника О.Спиридовича і догнів, що есери чекають якогось «гостя». Спиридович негайно приїхав до начальника поштового телеграфного округу і дізнався про текст телеграми, яку отримала Рабинович. У ній говорилося: «Тато приїде завтра, хоче побачити Федора Дарниченка». У своїх спогадах О.Спиридович писав, що відразу здогадався: тато — Гершуні, Федір — есер, який мав його зустрічати, а Дарниченко — назва залізничної станції — Дарниця.

Київська охорона направила на всі вокзали своїх людей для зустрічі керівника БО ПСР. Гершуні згадував пізніше, що інстинктивно боявся Києва, але поїхав у Дарницю. Не зустрівши там потрібної людини, він наступним поїздом приїхав на станцію Київ-2, де його відразу заарештували поліцейські⁵. У його портфелі знайшли рукописну прокламацію про те, чому і як терористи вбили Богдановича. ЦК ПСР, як завжди, опублікував повідомлення у газеті «Революционная Россия» про вбивство в Уфі місцевого губернатора. Це був останній теракт, який організувала й успішно здійснила БО ПСР під проводом Г.Гершуні. Його негайно відвезли у старокиївський поліцейський відділок і насамперед закували в кайдани. Робилось це так поспішно, що арештантові було серйозно пошкоджено ногу, і він кульгав до кінця життя.

З Києва Г.Гершуні відправили до столиці, де він перебував у Петропавлівській фортеці. У лютому 1904 р. Петербурзький військово-окружний суд розглянув справу Гершуні та його помічників, у яких керівник БО ПСР сильно розчарувався (Григор'єв, Качура та інші виявилися зрадниками і всю вину поклали на свого колишнього кумира). Гершуні засудили до смертної кари, яку було замінено на довічне ув'язнення. Після перебування у Шліссельбурзькій фортеці, Бутирській в'язниці терориста вислали до Сибіру, звідки він у 1906 р. через Японію утік до США. Звідти він перебрався до Швейцарії, де й помер. У 1908 р., як і переважна більшість теоретиків і організаторів терористичних заходів, він відійшов від тероризму і займався суто партійною роботою та мав великий вплив на діяльність ЦК есерів. Відразу ж після арешту Гершуні виїхала за кордон його соратниця по пропаганді тероризму і створенню Бойової організації Брешко-Брешковська. Місце Гершуні на посаді керівника БО ПСР зайняв Азеф, а практичну роботу виконував фактично Б.Савинков. Від 1903 р. есерівський тероризм перейшов від т. зв. «революційного» до «бомбового» способу дії.

Хоча були й спроби застосувати давню зброю, якою користувалися фанатично налаштовані терористи. Одну з таких спроб здійснила есерка Фрума Фрумкіна. Сталося це у Києві, де діяла невелика група есерів, що складалася тільки з євреїв. Перебуваючи під впливом Г.Гершуні, вони марили тероризмом. Він зумів їх переконати, що для євреїв у революційному русі важлива не кількість учасників, а їх значущість.

У травні 1903 р. з Мінська до Києва приїхала ця терористка, щоб налагодити передусім роботу друкарні. За наказом начальника київської охорони О.Спиридовича на конспіративну квартиру терористки нагрянули жандарми. Ф.Фрумкіна зустріла їх брудною лайкою, а на О.Спири-

довича кинулася з кухонним ножом. Коли її доставили до в'язниці, вона заявила, що вбивати начальника охоранки не мала наміру, оскільки це для неї дуже незначна постать. Київське ГЖУ добре знало про наміри Ф.Фрумкіної здійснити теракти проти мінського жандармського офіцера і одеського градоначальника.

Ф.Фрумкіна усе ж таки здійснила теракт проти начальника Київського ГЖУ В.Новицького. Вона попросилась 27 травня 1903 р. на допит до генерала. Своїми розмовами і похвалами на адресу В.Новицького, який саме у цей період був звільнений В.Плеве з посади начальника ГЖУ і передавав справи своєму наступникові, приспала пильність досвідченого жандарма і завдала В.Новицькому удару ножом у шию. Спиридович і жандарми, які увірвалися до кабінету, скрутили терористку, незважаючи на її шалений опір. Пояснюючи свої дії, есерка заявила: «Терористичні акти є покищо у безправній Росії єдиним засобом хоча б якось приборкати видатних російських насильників»⁶. Ф.Фрумкіна була незламною терористкою з есерівського середовища. Пізніше вона накинулася з ножом на начальника Московської пересильної тюрми Метуса, зробила спробу замаху на московського градоначальника А.Рейнбота та поранила начальника Бутирської тюрми Багрецова. Врешті-решт, 11 липня 1907 р. терористку стратили. Її нестримний потяг до тероризму пояснюють двома причинами: психічним захворюванням і потворною зовнішністю, через яку вона викликала огиду в усіх людей, окрім її поплічників-терористів.

Азеф продовжив підготовку намічених Г.Гершуні замахів на міністра внутрішніх справ В.Плеве і М.Клейгельса, якого з 24 грудня 1903 р. призначено київським, подільським і волинським генерал-губернатором, і він переїхав з Петербурга до Києва. Якщо В.Плеве був об'єктом № 1 для БО ПСР, то Клейгельс, про якого несхвально відгукувався С.Вітте, а газета «Діло» писала, що він є «запеклим реакціонером і другом поляків»⁷, міг стати жертвою терористів насамперед тому, що після кожного невдалого замаху на міністра бойовики збиралися у Києві, розробляли нові плани, а щоб не втратити остаточно свого авторитету, задовольнялися вбивством хоча б місцевого генерал-губернатора.

Азеф був дуже сміливим і винахідливим у своїх планах, але надзвичайно обережним та нерішучим у їх здійсненні. Це, а також його тривала відсутність за кордоном для членів БО ПСР були незрозумілими. Вони, природно, не знали, що їхній жорстокий і суворий керівник був агентом Департаменту поліції й водночас керівником партії есерів. Увійшовши до складу ЦК ПСР, Азеф практично задовольнив свої амбіції, ставши лідером однієї з популярних і впливових політичних партій Російської імперії, яка здійснила найгучніші терористичні акти проти впливових урядових осіб. Роль агента Департаменту поліції втратила для нього колишня привабливість, зводила нанівець роль вершителя людських дол, чим Азеф пишався раніше. Він почував себе неоднозначно: прагнучи очолити й здійснити терористичні акції, які збурили б усе суспільство, він, з іншого боку, мав попереджувати замаху на високих царських сановників, оскільки вважався найкращим агентом і отримував досить високу зарплатню у Департаменті поліції.

Б.Савинков — керівник терористичного крила партії есерів.

У російській історичній літературі з'явилися свідчення, що Є.Азеф був німецьким шпигуном і, організовуючи вбивства міністрів, представників влади на місцях, завдавав шкоди Російській імперії. Хоча, готуючи вбивство В.Плеве, який підштовхував Росію до війни з Японією, Азеф фактично намагався, або й робив спроби врятувати царизм від неминучої катастрофи.

Б.Савинков зібрав своїх бойовиків за кордоном, де зустрівся у Женеві з М.Гоцом, а потім з Є.Азефом. З останнім Б.Савинков і М.Гоц обговорювали планований замах на В.Плеве і наявність людей, здатних здійснити теракт. У Німеччині Є.Азеф виклав Б.Савинкову детальний план убивства міністра внутрішніх справ, який мешкав у Петербурзі в приміщенні Департаменту поліції на Фонтанці, 16 і щоденно їздив у Зимовий палац, Царське Село та Петергоф з доповіддю до Миколи II. Убити В.Плеве вдома було неможливо, тому вирішили зробити це на одній із петербурзьких вулиць, підірвавши карету бомбою. Пізніше Азеф планував використати навіть таке нове для того часу досягнення, як автомобіль. Для цього необхідно було влаштувати постійне спостереження за пересуваннями карети Плеве. Оскільки він мав численну охорону, а по Петербургу постійно снували не лише жандарми та поліцейські, а й філери і агенти охоранки, нагляд за Плеве мали здійснювати люди, які увесь день перебувають на вулиці: візники, торговці газетами, різним дрібним крамом тощо. Таку форму стеження за міністром Азеф запозичив у С.Зубатова, щоправда, той використовував її для виявлення революціонерів. Терористам здійснити таку справу було складніше, ніж агентам охоранки, оскільки стихійних, а не надісланих охоранкою, вуличних торговців розганяла поліція, а також конкуренти.

Готуючи замах на Плеве, терористи широко використовували вуличне спостереження за часом виїзду міністра з Департаменту поліції, маршрутами його пересування по столиці тощо. Робили це візники, а також дрібні торговці, які увесь час перебували на вулиці й практично не викликали щодо цього підозри ні у поліції, ні у переодягнених філерів. Б.Савинков стверджував, що раніше цим не займалися ні бойовики Гершуні, ні члени «Народної волі». Проте добре відомо, що такі методи стеження за потенційними жертвами застосовували ще київські терористи Осинського, а потім — убивці Олександра II. Щоправда, есери робили це дуже ретельно та професійно і про В.Плеве невдовзі знали уже все.

Замах на міністра було вирішено зробити 18 березня 1904 р. Але терористи зірвали його — Д.Боришанський, який стояв біля воріт, з яких

мала виїхати карета Плеве, почав раптом тікати, бо йому здалося, що філери хочуть його схопити. По дорозі на міністра чатував з бомбою візник — Є.Сазонов. Він спочатку не помітив умовного сигналу Мацеєвського, а коли карета Плеве під'їхала досить близько, не встиг швидко дістати семифутовий снаряд, що лежав у нього під фартухом на колінах. На перший погляд, теракт не вдався через нерішучі дії терористів, а насправді цьому посприяв поліцейський агент і водночас голова БО ПСР Азеф. Він розумів, що потрібно служити обом сторонам: і рятувати міністрів, і убивати їх. На відміну від Гершуні, Азеф завжди тримався подалі від терористів, які ніколи не знали його місцеперебування. Після невдалої теракції проти В.Плеве терористи утекли до Києва, де 1 квітня під головуванням Б.Савинкова провели нараду. Вирішено було здійснити два теракти — проти Плеве у Петербурзі, й проти Клейгельса у Києві.

Б.Савинков не знав місця перебування Азефа і вважав, що без керівника БО ПСР терористам не під силу вбити Плеве. Він вважав за доцільне спробувати спершу вбити Клейгельса і, набувши певного досвіду організації теракту — опанувавши насамперед вибухову техніку, після цього здійснити основне завдання — замах на Плеве.

Весною 1904 р. в Одесі зібралось засідання ЦК ПСР, яке після тривалих дебатів вирішило, що Бойова організація не зможе вбити Плеве і над нею потрібно встановити контроль Центрального комітету. Але лідери партії, що жили за кордоном, зокрема М.Гоц — ідейний керівник тероризму, не ухвалили таке рішення. Практичну організацію есерівського тероризму в Росії самостійно здійснював Азеф.

У період підготовки теракту на київського генерал-губернатора до Києва приїхав Азеф, який нагадав, що першочерговою справою терористів є ліквідація Плеве. Члени Бойової організації приходили до тероризму кожен своїм шляхом, але кожен з них бачив у ньому мету свого життя, найкращу форму політичної боротьби, своєрідну моральну і релігійну жертву. Тероризм робив бойовиків не лише спільниками, а й своєрідним братством. Група Савинкова була більш згуртована і віддана тероризму, ніж члени БО ПСР Гершуні. «Наша Запорозька Січ, наше лицарство було просякнута таким духом, — заявляв Є.Сазонов, — що слово «брат» недостатньо яскраво виражало сутність наших відносин»⁸.

Однак цього виявилось замало, щоб успішно здійснювати теракти. Окрім боротьби з жандармами і поліцією, провокаторам, якими керував БО, необхідна була відповідна підготовка та досконале володіння вибуховими пристроями. Ті, хто виготовляв вибухівку, робили це не зовсім досконало і постійно перебували під загрозою смерті. 31 березня 1904 р. у процесі підготовки замаху на Плеве підірвався на бомбі й загинув фанатик тероризму О.Покотілов. Азеф направив після цього до Харкова техніка організації М.Швейцера, щоб той виготовив у земській лабораторії нуд динаміту. Пізніше він відкривав динамітні лабораторії за кордоном. Коли у ніч на 26 лютого 1905 р. Швейцер виготовляв чергову бомбу, його розірвало вщент. Вибух вразив увесь Петербург. Вибухи бомб і снарядів, які готували есери для «центрального» терору, були частими.

У 1906 р. у Києві на Подолі в готелі «Купеческий», де оселилася молода єврейка Фрейга Каплан, розірвалася саморобна бомба. Виявилось, що вона з двома подругами хотіла підкласти бомбу київському генерал-губернаторові. Але, не маючи ніякої підготовки, впустила бомбу і дістала серйозну контузію та поранення. 30 грудня Київський військово-окружний суд засудив неповнолітню невдачу-терористку на довічне ув'язнення.

Попри численні невдачі, невміння володіти вибухівкою і зброєю взагалі терористи продовжували здійснювати теракти. Азеф повинен був знищити В.Плеве, хоча він і був його шефом, насамперед як затятого антисеміта. Та й в усіх верств суспільства міністр викликав невдоволення і антипатію.

Тероризм, який здійснювала Бойова організація, називався «центральним» і був спрямований проти високих посадових осіб. Коло терористів було обмежене, тому Б.Савинков займався залученням до організації нових бойовиків. На есерівську молодь великий вплив мав масовий тероризм у Македонії. Один з відомих есерівських терористів, який тривалий час мешкав у Катеринославі, І.Каляев писав у 1904 р. Б.Савинкову в Харків: «Ось дивись — Македонія. Там терор масовий, там кожен революціонер — терорист, а у нас? П'ять, шість чоловік і все... Решта у мітинговій роботі. Та хіба есер може працювати мирно? Адже есер без бомби уже не есер. І хіба можна говорити про тероризм і не брати у ньому участі? О, я знаю... по всій Росії розгориться полум'я. Буде і у нас своя Македонія. Селянин візьметься за бомбу. І тоді — революція...»⁹

Значна частина членів БО ПСР були далекі від політики, яку проповідували есери, а просто мріяли здійснити якомога гучніший теракт. Особлива боротьба точилася серед терористів за честь стати убивцею Плеве. Готуючись до цього замаху, Бойова організація поповнилася новими терористами. Найбільш фанатично налаштованими серед них були І.Каляев, Є.Сазонов та уродженка Полтавщини Дора Брильянт (двоюрідна сестра компартійно-радянського діяча Г.Сокольников). Уся їхня революційна боротьба зводилася до тероризму, який був для них і особистою трагедією, й подвигом, і чудовою агітацією для молоді, перед якою блякли моральні роздуми на тему «не убий».

Замах на В.Плеве було призначено на 8 липня 1904 р. У ньому безпосередньо повинні брати участь чотири металники: перший пропускав карету міністра і перешкоджав їй вернутися назад; другий мав кинути бомбу; третій — зробити це у разі, якщо вибухівка не спрацює, а четвертий — кинути бомбу в разі невдачі двох попередніх терористів. Першим металником призначили Д.Боришанського, другим — Є.Сазонова, третім — І.Каляєва і четвертим зовсім молодого терориста — Л.Сікорського. Д.Брильянт зажадала обов'язково взяти участь у теракті проти Плеве і віддати своє життя за терористичні ідеали. Її письмові прохання на ім'я Азефа і Савинкова залишилися без уваги, і вона виїхала до Харкова. З Петербурга виїхав Азеф та інші члени БО ПСР.

8 липня замах на Плеве не вдався. Металники запізнилися і не прибули вчасно на відведені їм місця. Лише І.Каляєв прибув вчасно і тримаючи в руках бомбу, дивився на карету В.Плеве, що проїхала мимо. Раніше

він ходив петербурзькими вулицями і сподівався, що випадково зустріне карету міністра внутрішніх справ і вб'є його. Тенер терористові така нагода випала, але він не кинув бомби, бо боявся, що замах буде невдалим.

Б.Савинков переніс здійснення теракту проти В.Плеве на 15 липня 1904 р. Цього разу Є.Сазонов з 4 метрів кинув бомбу в карету В.Плеве, який разом зі своїм кучером загинув на місці. Цей гучний теракт не був таким героїчним, як його представляли есери. Терористи покидали свої бомби у воду і повтікали з Петербурга. І.Калиєв вечірнім поїздом виїхав до Києва, а Савинков — у Варшаву, де його чекав Азеф. Л.Сікорського взагалі ніде не змогли знайти і сумнівалися у його участі у теракті. Це швидше зробила поліція. Є.Сазонову, який був лише поранений, зробили в Олександрійській лікарні операцію і віддали разом із Л.Сікорським та іншими есерами під суд. Убивцю Плеве засудили до довічної каторги. Сазонов 1910 р. покінчив життя самогубством.

Суспільство сприйняло вбивство Плеве, якого вважало «диктатором» і гнобителем усіх верств населення, схвально. Саме тому Є.Сазонову було засуджено не до смертної кари, як інших терористів, а лише до довічної каторги. Вбивство таких постатей, як Плеве, сприймалося урядовцями схвально. Для когось відкривалися перспективи просування по службі, для інших — помста за завдану колись образу. Начальника Київського ГЖУ Новицького звільнив з цієї посади Плеве, і він був задоволений, що з ним поквиталися есери. До того ж, жандармський генерал пустив чутку, що свого часу Плеве влаштував убивство уфимського губернатора Богдановича. Взагалі, могло скластися враження, що на початку есерівського тероризму його жертвами ставали міністри, яких «замовляли» інші високі посадові особи. Відомий радянський письменник Ю.Семенов у своєму романі «Горіння» впевнено стверджував, що усі теракти у 1901—1904 рр. організовані поліцією.

У Швейцарії та Франції есери-терористи святкували свою перемогу — вдалий замах на Плеве. Є.Азеф отримав за це від ПСР 30 тис. крб.¹⁰ Тероризм був визнаний головною формою політичної боротьби. У серпні 1904 р. був підготовлений новий устав БО ПСР, яку очолив Є.Азеф. Він замінив написаний Г.Гершуні проект аналогічного документа. Після успішного теракту проти В.Плеве терористи визнали тероризм вершиною революційної боротьби і єдиним шляхом, який веде до перемоги над самодержавством. Партію соціал-революціонерів терористи неофіційно перейменували на «партію терору» і заявили, що не есери повинні боятися царських властей, а власті їх. Усі ці рішення ухвалювалися за кордоном. Саме там було проведено низку нарад, на яких терористи ухвалили здійснити теракти проти тоді петербурзького генерал-губернатора М.Клейгельса. Вирішено було направити до Петербурга Швейцера, до Москви — Савинкова, а до Києва — Боришанського. Керівники терористичних груп мали поповнити їх бойовиками, залучаючи на місцях нових людей, організувати нагляд за потенційними жертвами і вбити їх на вулиці за допомогою бомб. Наприкінці 1904 р. терористи виїхали у призначені пункти.

Великий князь Сергій Олександрович (1857–1905 рр.) — п'ятий син Олександра II.

Найбільш активно діяла група Б.Савинкова, до якої входив Каляев з паспортом українського селянина Йосипа Ковалю з Поділля, Д.Брильянт, яка спеціально прибула до Москви з України, П.Куликовський та інші терористи з БО. Члени московської есерівської організації не залучалися до цієї справи. Вони встановили, що великий князь мешкає на Тверській площі, й простежили шляхи його переміщення по Москві, час перебування у Кремлі. Петербурзька та київська терористичні групи робили ставку на місцевих есерів і не виконали поставлених перед ними завдань.

9 січня 1905 р. царські війська розстріляли мирну делегацію робітників, які хотіли вручити Миколі II петицію про свої нужди під проводом уродженця Полтавщини поета Г.Ганона. БО ПСР не помстилася головним дійовим особам цієї трагедії, а продовжувала виконувати поставлені ще раніше завдання.

У Петербурзі М.Швейцер на вербував нездатних до тероризму есерів, частина з яких, зрозумівши, що їх чекає, розбіглась. Убити петербурзького генерал-губернатора в установленій термін терористи не могли, бо по посаду Д.Тренов обійняв лише із середини січня 1905 р., а до цього він працював у Москві. Есерам-терористам випадково вдалося вистежити лише пересування по Петербургу міністра юстиції М.Муравйова. Терористи хотіли здійснити на нього замах і таким чином відплатити царським властям за «криваву неділю», але поки готувалися, М.Муравйова було звільнено, і його убивство втратило свій ефект й значущість.

У Києві група БО ПСР взагалі зазнала повного краху. Боришанський залучив до вбивства київського генерал-губернатора М.Клейгельса подружжя місцевих есерів, які невдовзі відмовилися брати участь у терористичних акціях. Перебуваючи у безвихідному становищі, Боришанський вирішив дочекатися, коли по Хрещатику проїде губернаторська карета, і власноручно кинути у неї бомбу. Наприкінці січня 1905 р. Боришанський із готовим до вибуху снарядом вийшов на Хрещатик і почав чекати М.Клейгельса. Для нього це була знайома робота, оскільки, полюючи на Плеве, Боришанський годинами чекав свою жертву. Генерал-губернаторові пощастило. Терорист більше години ходив по Хрещатику і, врешті-решт, пішов додому, а через п'ятнадцять хвилин центральною вулицею Києва пролетіла карета Клейгельса. Зрозумівши, що самотужки нічого не вдіє, Боришанський виїхав до Петербурга.

Групі Савинкова Азеф поставив завдання вбити великого князя Сергія насамперед тому, що він був затятим антисемітом. У одній з московсь-

ких газет Б.Савинков прочитав, що 2 лютого 1905 р. у Великому театрі відбудеться спектакль, організований дружиною великого князя на користь Червоного Хреста. І.Каляев та П.Куликовський із зарядженими Д.Брильянт бомбами мали здійснити замах на Сергія Олександровича. П.Куликовський кудись зник, а І.Каляев, побачивши у кареті великого князя княгиню і двох дітей, не кинув вибухівку. Цей вчинок є апофеозом морального виправдання російського тероризму. 4 лютого 1905 р. той же І.Каляев в Кремлі кинув бомбу в карету великого князя Сергія, а сам був заарештований. Суд засудив І.Каляева до смертної кари і у ніч на 10 травня 1905 р. його було повішено у Шліссельбурзькій фортеці.

Один з бойовиків, П.Куликовський через страх і нерішучість двічі уникав участі у теракті. Але він не хотів «знеславити» своє ім'я і вирішив здійснити теракт на якусь високу особу. Московські есери доручили йому вбити градоначальника П.Шувалова, який був у Москві людиною новою і зовсім недавно приїхав з Одеси. 28 липня 1905 р. П.Куликовський потрапив на прийом до П.Шувалова і вбив його. Коли терорист перебував на каторзі, виявилось, що він душевнохворий.

З початком революції 1905—1907 рр. тероризм трансформувався з політичного в охлократичний. Це був етап його кульмінації й водночас деформації. Центральний тероризм, який здійснювався під керівництвом ЦК ПСР і Бойової організації, переродився у місцеві терористичні рухи. У 1901—1904 рр. есери обирали об'єктами тероризму міністрів, генерал-губернаторів, градоначальників та інших відомих своїми антиреволюційними і антидемократичними діями осіб, які символізували державні репресії. Саме через це ПСР і тероризм знаходив певну підтримку і співчуття в суспільстві. Під час революції жертвами терактів ставали рядові жандарми і поліцейські, дрібні службовці та чиновники, заможні люди, які відмовлялися давати гроші на революцію, випадкові люди. Якщо до революції есери сповідували лише політичний тероризм — убивства представників влади, то у 1905—1907 рр. вони кидали бомби в поліцейські пікети, висаджували в повітря ешелони з нижчими жандармськими чинами, займалися експропріаціями тощо.

Серед есерів виділилася група, яка виступала не лише за політичний, а й за економічний тероризм. Перша група есерів-максималістів виникла у першій половині 1906 р. в Москві. «Нові терористи» протягом 1905—1907 рр. у результаті терактів знищили 17 тис. осіб. Загалом у роки рево-

І.Каляев — есер, який убив московського губернатора, великого князя Сергія Олександровича, рідного брата царя Олександра III.

лющі есери вчинили 78 % терактів. Це були переважно місцеві терористичні групи. БО ПСР здійснила лише 5 % замахів¹¹.

Підняти на належний рівень діяльність БО ПСР есери вирішили шляхом організації замаху на київського генерал-губернатора М.Клейгельса. Влітку 1905 р. до Києва була направлена група терористів на чолі з Б.Савинковим. До її складу входили євреї А.Шпайзман, М.Школьнік та ін. Б.Савинков планував замах на день св. Володимира (15 липня) або день народження спадкоємця трону (30 липня), коли М.Клейгельс мав з'явитися у центрі Києва. Але замах не вдався. Терористи попросили у Б.Савинкова бомби, щоб здійснити теракт місцевого значення, і залишили Київ. 1 січня 1906 р. у Чернігові терористи за розпорядженням місцевої організації ПСР здійснили замах на місцевого губернатора Хвостова. Бомба А.Шпайзмана не розірвалась, а М.Школьнік — поранила губернатора. Першого було повішено, другу — засуджено на 20 років каторги.

В Україні есери-терористи вважали справою честі убивство представників вищої влади та причетних до придушення революційних заколотів. Так, 18 січня 1906 р. у Полтаві терорист убив Ф.Філіппова, який керував кривавою розправою над повсталими селянами у с. Сорочинцях. 14 травня було здійснено замах на коменданта Севастопольської фортеці генерала В.Неплюєва. В листопаді у Полтаві бойовики вбили тимчасового генерал-губернатора Полковникова тощо.

Хоча були й невдачі. Ні бойовики ПСР, ні терористи Бойової організації максималістів, створеної у Петербурзі в 1906 р., не змогли здійснити замаху на командуючого Одеським військовим округом генерала О.Каульбарса. Охорона його була організована на такому рівні, що терористи відразу зрозуміли — ніякого теракту організувати не зможуть, і покинули Одесу. Можливо, О.Каульбарса заздалегідь попередили про плани терористів, і генерал як міг забезпечив своє життя.

Серед летючих місцевих есерівських бойових загонів тривалий час успішно діяла Українська бойова група ПСР. Заснована вона була наприкінці 1905 р., коли революційний рух у Донбасі пішов на спад. Центром її був Катеринослав. Терористами стали члени бойових робітничих дружин. Методи їхньої боротьби практично не відрізнялись від методів терористів, переважну більшість яких складали студенти, представники інтелігенції, євреї або поляки за національністю. До Української бойової групи спочатку увійшли робітники катеринославських заводів: Є.Величенко, М.Комаров, І.Конюхов, О. і В. Куракіни, П.Нізяєв, О.Голобородько та Л.Шелякін. Група діяла у тісному контакті з місцевою есерівською організацією. У групу бойовики приймалися таємним голосуванням (тільки одноголосно), а виключалися двома третинами голосів.

Свою терористичну діяльність бойовики вирішили розпочати на початку 1906 р. з теракту проти місцевого генерал-губернатора, генерала Сандецького, який жорстоко розправлявся з революційними виступами. Терористи лише розпочали спостереження за генералом, як його перевели у Казань. На посаду генерал-губернатора призначили генерала В.Желтоновського, який свого часу жорстоко розправився із селянами Єлисаветградського повіту. Катеринославські есери повідомили ЦК ПСР, що здійснять замах на В.Желтоновського.

23 квітня 1906 р. генерал мав виїхати з Катеринослава до Криму. Бажаючих взяти участь у теракті було дуже багато, тому було визначено кілька металників, які розташувалися вздовж Катеринославського проспекту до вокзалу. В успіху бойовики були впевнені, а на випадок невдачі «бомбового удару» М.Комаров, О.Куракін та С.Малий були готові застрілити губернатора на пероні. Вийшло трохи інакше: коли карета В.Желтоновського під'їхала до вокзалу, де публіка проводжала депутатів і Державної думи до Петербурга, терористи з револьверів відкрили шалений вогонь. Охорона втекла, як і присутні на вокзалі, а генерал-губернатор, прошений 10 кулями, намагався вийняти шашку, але не встиг. Як і інші терористичні організації, Українська Бойова група ПСР випустила спеціальну відозву, де роз'яснювала причини теракту проти В.Желтоновського.

Як і інші терористичні організації есерів, українська група розправилася з тюремщиками, які жорстоко поводитися з ув'язненими. 1 травня у київській в'язниці політичні в'язні зазнали кривавих тортур. У відповідь на це Бойова група ПСР ухвалила рішення здійснити теракт проти начальника тюрми Кривенка-Яновського, якого було розстріляно впритул 9 травня 1906 р. біля приміщення цирку. Після цього українська Бойова група ПСР послабила свою діяльність — частина терористів переїхала до Петербурга і влилася у лави есерів-максималістів, які були палкими прихильниками тероризму, інші зайнялися експропріацією грошей на потреби революційної боротьби. Після цього бойова група перетворилася на дєтучий загін Українського обласного комітету ПСР і поширила свою діяльність на Харківську, Катеринославську та Курську губернії. Кілька терористичних акцій було здійснено бойовиками на Кубані.

Після придушення грудневого (1905 р.) повстання у Москві БО ПСР у січні 1906 р. офіційно відновила свою роботу, яку припинила після прийняття Маніфесту 17 жовтня 1905 р., і прагнула впливати на терористичний рух по всій імперії. Для цього було визначено кілька жертв — найпомітніших на той час постатей. Серед них — командувач Чорноморського флоту Г.Чухнін, який придушив Севастопольське збройне повстання 1905 р. і підписав смертний вирок його керівникам, зокрема лейтенантові П.Шмідту. Є.Азеф дав доручення членам БО ПСР знайти найефективніший шлях для здійснення замаху на Г.Чухніна. Проте Азефа випередили члени бойового загону центральної області. 27 січня 1906 р. К.Ізмайлович записався на прийом до адмірала і, увійшовши до його кабінету, почала стріляти з револьвера. Чухніну вдалося захватитися від куль терористки під столом, хоча він і був поранений. Ад'ютант і охорона затримали її. Дружина командувача флоту прибігла на постріли і наказала матроському патрулю розстріляти терористку. Без суду і слідства К.Ізмайлович була розстріляна на подвір'ї будинку адмірала.

Після невдалого замаху Г.Чухнін ужив надзвичайних застережних заходів. Лише влітку він почав частіше виїжджати в Севастополь та на свою дачу в Північній бухті «Голландія». Саме там служив матрос Ф.Акимов. Після розстрілу П.Шмідта і його соратників по Севастопольському повстанню він вирішив помститися Г.Чухніну. Спочатку Ф.Акимов запропонував севастопольським соціал-демократам вчинити теракт проти адміра-

ла, але ті з політичних міркувань відмовилися. Ф.Акимов зв'язався із севастопольськими есерами, й ті дістали згоду ЦК ПСР на вбивство командувача Чорноморського флоту. До Севастополя виїхав також терорист Б.Савинков, який, правда, не знав, що БО ПСР на час засідань I Державної думи припинила центральний тероризм. Але місцеві бойовики здійснили вирок катові революції, хоча й випадково. 28 червня 1906 р. Г.Чухнін раптово прибув до «Голландії» на катері й зустрівся з Ф.Акимовим, який стояв на варті. Побачивши адмірала, моряк прицілився і вистрілив, але постріл не пролунав. Ф.Акимов вирішив тікати, відстрілюючись на бігу з браунінга, однак, переборовши страх, зробив іще один постріл. Г.Чухнін був смертельно поранений, а терористові вдалося втекти з дачі.

Грудневе (1905 р.) збройне повстання у Москві придушили царські війська під командуванням генерал-майора Г.Міна. Летючий бойовий загін Північної області вирішив розправитися з карателем. Терористка З.Конопляннікова 13 серпня 1906 р. кількома пострілами з револьвера убила генерала.

Вбивство генерала Г.Міна глибоко вразило Миколу II й усіх урядовців. За весь час революції 1905—1907 рр. політично-охлократичний масовий тероризм досяг кульмінації саме у серпні 1906 р. Цар надіслав голові уряду П.Столипіну розпорядження, у якому вимагав ужити найсуворіших заходів для припинення безчинств у державі. 19 серпня 1906 р. уряд ухвалив положення про запровадження військово-польових судів, які сприяли посиленню боротьби проти тероризму. Першою жертвою цих судів стала З.Конопляннікова. 26 серпня на процесі, що тривав півтори години, їй було винесено смертний вирок. Наступного дня З.Конопляннікова була повішена у Шліссельбурзькій фортеці. На ешафоті вона читала вірші про декабристів. Це була друга, після С.Перовської, страта жінки-терористки в Російській імперії. За період існування цих каральних органів з 19 серпня 1906 р. до 20 квітня 1907 р. (з початком роботи II Державної думи вони були скасовані) до смертної кари було засуджено 683 особи. Загалом же терористи в період революції вбили 2691 особу і поранили 3029. До смертної кари засуджено 4680, страчено 2990 осіб¹².

I та II Державні думи розуміли загрозу, яку становили терористи для суспільства й держави, але лише побіжно торкалися цього лиха. Радикально налаштовані депутати виступали за скасування військово-польових судів. Активним борцем проти тероризму був П.Столипін. У своїй промові 13 березня 1907 р. він навіть використав зброю самих терористів, заявивши, що уряд протиставить насиллю силу, тобто розправи військово-окружних судів. Однак депутатів, які вважали, що політичний тероризм сприяв досягненню певних свобод у Росії й, зокрема, створенню Державної думи, рішуче захищали від розправи терористів. У квітні 1907 р. військово-окружні суди офіційно були ліквідовані. Проте смертні вирoki продовжували виноситися.

У роки революції 1905—1907 рр. есери здійснювали терористичні акти подібно до того, як це свого часу робили народники: розправлялися з провокаторами, здійснювали теракти проти тих, хто жорстоко розправлявся з революційними виступами. Терористи, здебільшого на свій розсуд,

убили сотні есерів, яких вважали провокаторами. В Києві були випадки, коли радикально налаштовані робітники, щоб помститися зрадникам, кидали їх у бачки з кип'ятком.

Найгучніші замаху на провідних есерівських діячів, які співробітничали з поліцією, були здійснені проти Г.Гапона та М.Татарова. Здійснені ці теракти були під керівництвом БО ПСР. М.Татаров був представником партії есерів у Одесі і водночас агентом поліції. За словами Б.Савинкова, у березні 1905 р. М.Татаров видав поліції 17 членів БО ПСР, після чого вона була знекровлена і вже не змогла відродити своєї могутності та значущості. Щоправда, крім цього, Татаров відверто заявив, що Азеф є агентом Департаменту поліції.

Щоб урятувати репутацію керівника головної есерівської терористичної організації, Савинков від її імені вирішив ліквідувати провокатора. Він залучив до замаху на Татарова п'ять терористів, які зняли у Варшаві квартиру, куди Савинков спробував заманити провокатора, щоб бойовики мали можливість убити його. Але й цей теракт, як і переважна більшість, з першого разу не вдался. Савинков разом з іншими терористами виїхав з Варшави і залишив лише одного бойовика — Ф.Назарова. Йому доручили прийти на квартиру М.Татарова і там застрілити провокатора. 22 березня 1906 р. Ф.Назаров прийшов до будинку, де жив Татаров із батьками. Двері відчинила мати, а провокатор був у кімнаті. У нього й почав стріляти Назаров. На допомогу кинулися усі члени сім'ї. В сутичці терорист двічі ударив кинджалом Татарова і пострілами з револьвера поранив його матір. На місці злочину Назаров лишив записку «БО ПСР» і втік.

Через тиждень, 28 березня 1906 р., за розпорядженням керівництва БО ПСР, було вбито добре відомого в Росії та за кордоном у зв'язку із «кривавою неділею» політичного діяча Г.Гапона, який водночас співробітничав з Департаментом поліції. У травні 1905 р. Гапон вийшов з РСДРП і за сприяння одного з лідерів ПСР став есером. Наприкінці того самого року він вернувся в Росію. Тут він зустрівся зі своїм товаришем П.Рутенбергом, розповів йому про свої зносини з начальником Санкт-Петербурзького охоронного відділення О.Герасимовим та начальником політичного відділення Департаменту поліції П.Рачковським і запропонував удвох видати їм бойову організацію есерів, якою керував Є.Азеф, — за це, з його слів, уряд обіцяв сто тисяч рублів.

Рутенберг був збентежений. Адже пропозицію стати на шлях зради-цтва, заробити великі гроші зробив той, кого він урятував 9 січня, кого мав за свого друга, у чюю чесність і порядність свято вірив. До того ж, вони були земляками, обидва з Полтавської губернії. М.Рутенберг негайно поїхав до Гельсінфорса і доповів про цю розмову Чернову, Савинкову та Азефу, які там перебували. Спільно, від імені партії, вони вирішили стратити запроданця, але не самого — це сприйняли б як зведення рахунків із популярним у робітничому середовищі лідером, — а вдвох із Рачковським. За планом, що його запропонував Азеф, Рутенбергові доручалося дати згоду виказати своїх товаришів, домогтися побачення з Гапоном і Рачковським, під час якого і покінчити з обома.

Виманити Рачковського було важко, й есери вирішили розправитися з ним на дачі в с. Озерках, під Петербургом. Виконавцями були призначені

ні не члени Бойової організації, а чотири робітники-есери з гапонівської організації. Рутенберг зустрів на станції Гапона й привів його на дачу. В сусідній кімнаті знаходилися робітники. Рутенберг розпочав з «гостем» розмову про його співробітництво з поліцією, після чого відчинив двері і впустив виконавців, які повісили Гапона.

Цим терактам есери знайшли виправдання формально через кілька років, а 1906 р. змушені були приховувати їх від громадськості. Вони свідчили, що БО ПСР пережила свій зоряний час і не викликбля того захоплення у простих людей, як у 1901—1904 рр. Її членам було далеко до попередників, готових в ім'я тероризму, який прирівнювався ними до найвищої революційної форми боротьби, пожертвувати всім, навіть життям. БО ПСР, попри спроби відновити свій авторитет й очолювати есерівський терор, втратила свій ореол і унікальність. У роки революції з'явилися сотні терористів на місцях, до того ж, крім есерів, у терористичну боротьбу включилися представники інших партій.

У жовтні 1907 р. ЦК ПСР офіційно відродив БО партії на чолі з Азефом, який навіть говорив про підготовку замаху на царя Миколу II. Але 7 січня 1909 р. ЦК партії есерів оголосив керівника Бойової організації Є.Азефа секретним агентом Департаменту поліції й провокатором. Російська преса, а за нею й світова, глибоко зацікавилася справою Азефа, зазначаючи величезну суспільну й державну важливість останньої, пов'язуючи її із загальним становищем революційної боротьби й із реакцією у країні. Невдовзі про справу Азефа заговорили в Державній думі.

Ще більше привернув увагу до цієї справи арешт 18 січня 1909 р. за вказівкою П.Столипіна колишнього директора Департаменту поліції О.Лопухіна, який повідомив близькому до есерів редакторові історичного журналу «Былое» В.Бурцеву про провокаторство Є.Азефа. Лопухіна було засуджено до 5 років каторги, всупереч всім фактам і законам логіки. Він був визнаний винним у належності до соціалістів-революціонерів лише на тій підставі, що говорив із членами цієї партії про Є.Азефа. Це була спроба реабілітувати поліцію за терористів-провокаторів, про що писала преса та спеціальні видання, як, приміром, книга товариша голови I Держдуми Н.Гердескула «Терор і охранка».

Терористи не помстилися зрадникові, як робили це з іншими. Очевидно, він влаштував і ЦК партії есерів, бо організував гучні теракти. З іншого боку, будучи агентом Департаменту поліції й водночас начальником БО ПСР, він урятував від замахів царя та багато представників урядового табору. Є.Азеф фактично «дозував» терор, не давав йому перетворитися на криваву некеровану охлократичну вакханалію. Однак звістка, що керівник і організатор есерівського терору — провокатор, деморалізувала бойовиків. ЦК ПСР зробив спробу в 1908 р. відновити есерівську терористичну організацію на чолі з Б.Савинковим, але зробити її хоча б подібною до тієї, якою вона була на початку XX ст., виявилось неможливим, і у 1911 р. БО ПСР самоліквідувалася.

Есерівський тероризм продовжив традиції народників-терористів, використовуючи форми й методи їхньої діяльності. При цьому техніка, яку застосовували есери-терористи, не дуже вдосконалилася порівняно з часами народовольців, кадрове забезпечення терористичних акцій, підго-

2. Інші партії та організації у терористичній боротьбі

товка бойовиків залишалася практично такими самими, як і у II половині XIX ст. Соціально-економічний розвиток Росії, завдання, які ставили перед собою революціонери у XX ст., активізація тероризму в європейських країнах сприяли удосконаленню терористичного обґрунтування есерівського тероризму. Керівники ПСР не брали, як члени ВК «Народної волі», безпосередньої участі у терористичних акціях. Виконували їх спеціально підготовлені, насамперед морально, есери, які хотіли, передусім, заявити про себе, стати жертвами задля кращого майбутнього народу. Есерівський тероризм мав успіх до революції, яку він, власне, і ставив за мету розпочати. Коли ж вона спалахнула, тероризм став більш масовим і жорстоким, жахливі теракти яскраво виділялися на тлі народних заворушень і збройних повстань, а тероризм став, врешті-решт, складовою революції. Загалом же есери підготували десятки терористів, які виявили себе у 1917–1921 рр. і вписали найвиразнішу сторінку в історію тероризму XX ст.

2. Інші партії та організації у терористичній боротьбі

На початку ХХ ст. в Російській імперії було створено багато партій та організацій, до лав яких потягнулися тисячі обивателів. Деякі з них були потенційними терористами, оскільки вбачали у ньому найефективнішу форму боротьби із самодержавством.

У роки революції 1905—1907 рр. в Україні діяли численні терористичні групи, які представляли анархістський рух. Він не був згуртованою і міцною силою, складався з багатьох течій, кожна з яких обирала свій шлях до безвладного суспільства, необмеженої свободи особистості, відсутності будь-якого насильства над нею тощо. Тероризм були невід'ємною складовою їхньої боротьби проти існуючого ладу.

Як завжди, тероризмові передувала пропаганда анархістських ідей через журнали, які відображали позиції різних напрямів і течій у анархізмі. Тільки від жовтня 1905 р. до квітня 1906 р. було випущено у світ 70 назв видань загальним накладом 8—10 млн прим.¹³

Анархізм як теорія виник за кордоном і поширювався в Російській імперії в адаптованому вигляді. Усі лідери-засновники анархістських течій сформувалися як такі в країнах Західної Європи. В Росії ці течії були поєднані з тероризмом. Найвпливовішими теоретиками анархістського тероризму стали М.Бакунін та — на тодішньому етапі — лідер анархістів-комуністів П.Кропоткін. Останній вважав тероризм неминучим і говорив, що революціонер мусить брати у ньому участь, коли це відповідає інтересам народних мас. Тероризм, за словами П.Кропоткіна, неефективний, коли має лише політичний характер. Він повинен радикально змінювати й економічні структури суспільства. Однак з початком революції 1905—1907 рр. ідеї анархізму відійшли на другий план: головним став тероризм. Анархістські теракти не були такими гучними і вагомими, як у есерів, але вони сприяли зростанню кількості жертв тероризму. За найновішими, сучасними підрахунками з 1900 до 1910 р. у Російській імперії ре-

волюціонерами різних напрямів було підготовлено і здійснено 23 000 терактів, які вони вважали політичними¹⁴. Російські та українські анархісти, які у переважній більшості були євреями, запозичили досвід своїх західноєвропейських колег, але досягти їхнього рівня (приміром, здійснити убивство італійського короля Умберто — 1900 р. — або президента США Мак-Кінлі — 1903 р.) не змогли.

Перший теракт здійснили в Україні ніжинські анархісти. У липні 1905 р. член організації — робітник Абрам Малий вчинив замах на ніжинського поліцейського пристава Крещанівського, за що був засуджений до страти, заміненої 20 роками каторги. 12 вересня у Ніжині бойовики вступили у перестрілку з поліцією і втратили кількох терористів. Через 10 днів анархісти висадили у повітря поліцейський участок. Поліція вжила необхідних заходів, і вже до кінця 1905 р. анархістський тероризм у Ніжині припинився. Нічого істотного не зробили й житомирські анархісти, яких розгромила поліція, за винятком кількох дрібних терактів. Центри анархістського тероризму перемістилися до Одеси та Катеринослава. Відтак він набув широкого розмаху в районах т. зв. смуги осілості, де мешкала переважна більшість єврейського населення. Саме тому Одеса і Катеринослав стали головними центрами анархістського тероризму в Російській імперії.

Анархістський тероризм був масовим, майже некерованим, його учасниками у переважній більшості були декласовані елементи, люди, які потрапили у безвихідь і не мали жодних перспектив на подальше більш-менш нормальне життя, карні злочинці, душевнохворі та ін. Серед учасників анархістського тероризму було багато бойовиків, які раніше перебували у лавах інших партій. Так, П.Аршинов — відомий катеринославський терорист, згодом ідеолог махновщини, до 1906 р. був більшовиком. Одеські терористи І.Гроссман та К.Ерделевський починали свою революційну кар'єру як соціал-демократи. Чимало есерів перейшли до анархістів тому, що їм було не до вподоби керівництво терористичною діяльністю ЦК ПСР або її Бойової організації.

Особливо багато серед терористів було євреїв — мешканців «смуги осілості», яких зовсім не цікавили ідеї анархізму, які до ладу не знали навіть російської мови. Їхньою мішенню була будь-яка людина, яка жила краще за них, мала якісь перспективи у житті. На відміну від есерів, анархічні групи не мстилися чиновникам чи жандармам, які чинили кривди народу, а готові були вбивати усіх, хто служив на будь-якій посаді в державному апараті. «Достатньо побачити людину в білих рукавичках, — закликав одеський анархіст Ушеров, — щоб признати у ній ворога, гідного смерті... Оскільки винний не якийсь об'єктивний устрій суспільства, а кожен індивід, що підтримує цей лад і має з нього користь»¹⁵.

На протипагу партійному, контрольованому теророві, анархісти від кінця 1905 р. почали застосовувати так званий «безмотивний тероризм» (часто його називали «антиексплуататорським»), який, на їхню думку, втілював право особи на повну свободу вираження. Суть його зводилась до того, що терористичні акти спрямовувалися проти представників буржуазії тільки через те, що вони належали до цього класу. Автор однієї із

Група політв'язнів з Одеси у в'язниці. 1906 р.

статей в анархістському збірникові «Альманах» писав: «Треба бити буржуазію, хай не буде серед них «невинних». Ці акти повинні хоча б на мить відвернути маси від демократичних лозунгів, розкрити горизонти істинно класової боротьби, поглибити і розширити кругозір анархістів»¹⁶.

Широке застосування «безмотивного тероризму» призвело в грудні 1905 р. до розколу в осередках анархістів на прибічників і противників цього методу боротьби. Поштовхом до розколу послужив терористичний акт 17 грудня, здійснений групою Б.Шерешковської-Вейсбрем в Одесі. В результаті вибуху кинutoї представниками групи в кафе Лібмана бомби було вбито і поранено багато невинних людей. До того ж, це були звичайні обивателі, а не представники експлуататорів. У Катеринославі анархісти кинули бомбу в вагон першого класу, де сиділи пасажири, одягнені краще, ніж бойовики.

«Безмотивники» кидали вибухівку в козачі пікети, загони солдатів, стріляли серед білого дня у городових, поліцейських та ін. Оскільки бідні євреї примкнули до терористів, вони вбивали багатіїв і інших національностей, і своїх одноплемінників. В Одесі траплялися випадки, коли бідні євреї-терористи вбивали багатих євреїв у дні свят прямо біля входу до синагог, не кажучи вже про подібні теракти на людних вулицях.

Хоча різні анархічні групи й організації по-різному ставилися до «безмотивного тероризму», він існував і в наступні роки. Власні Одеси й Катеринослава вели рішучу боротьбу проти анархістського тероризму. У лютому 1906 р. командувач Одеського військового округу генерал О.Калубарс видав розпорядження, згідно з яким у губернії оголошувалася во-

енний стан. Усі особи, які брали участь у замаху або застосовували вибухівку для здійснення терактів, підлягали смертній карі. Першою жертвою в Одесі став анархіст-комуніст Д.Тардло, якого поліція заарештувала у вересні 1906 р. Він убив поліцейського пристава і поранив городового. Після цього було страчено ще кілька терористів. Одеські бойовики-анархісти кілька разів намагалися вчинити теракт проти О.Каульбарса, але, як і есе-ри, не змогли здійснити задумане.

Окрім терористичної боротьби проти військ, поліції, чиновників, різних експлуататорів, одеські та катеринославські анархісти здійснювали теракти проти чорносотенців, захищаючи від них місцевих євреїв. Інколи вони робили це одночасно. У Катеринославі для цього було створено спеціальний загін, а в Одесі на початку 1907 р. анархісти-терористи Драгомиров та Лагун убили начальника одеської тюрми Шафарука за знущання над в'язнями і разом з іншими бойовиками хотіли висадити в повітря приміщення «Союзу руського народу» на вулиці Торговій. Для боротьби із чорносотенцями наприкінці 1905 р. з робітників одеського заводу Гена з 30 анархо-комуністів була створена організація бойовиків «Молода воля» на чолі з П.Мочманом. Жандарми досить швидко заарештували 25 її членів і вилучили у них багато вогнепальної зброї, вибухівку, 40 заготовок для бомб тощо. «Молода воля» продовжувала існувати й на початку 1907 р. У її лавах нараховувалося близько 200 осіб. Але схильність переважної більшості бойовиків до криміналу, ідейні розбіжності, постійні арешти поліцією її членів спричинили ліквідацію цієї організації наприкінці 1907 р.

Однак терористичні анархістські групи здійснювали багато замахів. Так, лише у Катеринославі протягом 1907 р. анархісти здійснили майже 70 терористичних актів¹⁷.

Поліція успішно боролася з терористами, навіть організованими у спеціальні групи. Загалом терористичні анархічні групи існували у роки революції 1905—1907 рр. не більше як по півроку. На початку 1907 р. відомий анархіст Абрам Гроссман, уродженець Єлисаветградщини, активно пропонував тероризм, створив у Одесі «Південно-руську групу анархістів-комуністів». Її члени мріяли про гучні теракти, яких здійснити не могли. Так, Р.Леві готував замах на Миколу II. Інші бойовики загрожували поліції серією вибухів на Дерибасівській вулиці, якщо власті заборонять святкувати Перше травня. Але жандарми 30 квітня 1907 р. заарештували 55 членів групи і, таким чином, зірвали терористичну акцію на центральній вулиці Одеси. А.Гроссман виношував план замаху на командувача Одеського військового округу О.Кальбарса, але зробити цього не зміг, бо був вистежений охранкою і 28 лютого 1908 р. під час затримання у Києві застрілювався.

Поряд із «безмотивним тероризмом» у терористичній діяльності анархістів виникає «економічний терор». Він полягав у тому, що терористичні акти здійснювалися проти представників адміністрації, не пов'язаних із державними структурами. Здійснювалися напади на фабрикантів, директорів заводів і фабрик, убивства майстрів, аби примусити їх піти на поступки під час страйків.

В «економічному тероризмі» активну участь брали анархісти-синдикалісти. Аrenoю цього виду тероризму в 1906—1907 рр. став одеський порт. Тут терористи вбили капітанів двох пароплавів — Сенкевича та Золотарьова, які їм не сподобалися, було завдано ушкодження океанському судну «Григорій Мерк», що мало з'єднати морським шляхом Одесу з Нью-Йорком; підірвали терористи також теплохід «Імператор Микола II» та шхуну «Ай-Тодор». Аналогічні теракти, але не такі масштабні, були спрямовані переважно проти директорів та управляючих заводів. Саме тут було здійснено перший акт «економічного тероризму». 4 жовтня 1905 р. у себе на квартирі був убитий динамічною бомбою директор машинобудівного заводу. Анархісти убили також начальника Катерининської залізниці, про що сповістили у спеціально надрукованих 400 прокламаціях. Поліція заарештувала 6 терористів, двоє з яких брали участь у теракті, й стратила їх у Каховці. Анархістськими терористами був тяжко поранений в самому центрі Катеринослава директор заводу ЕЗАУ. 7 березня 1907 р. анархіст-бойовик Г.Аршинов убив начальника залізничних майстерень у м. Олександрівську.

«Економічний терор» застосовувався анархістами не лише в містах, а й у селах, проти поміщиків, купців, представників сільського самоврядування, священнослужителів та ін. Найбільш широко практикувався цей вид тероризму членами «Спілки бідних хліборобів» с. Гуляйполе Катеринославської губернії. Очолювали її анархісти-комуністи брати Семенюти — Олександр та Прокіп — та В.Антоні. Здебільшого організація займалася експропріаціями — грабуванням місцевих багатіїв і терактами проти місцевих поліцейських та чиновників провінційного рівня. 16 жовтня 1906 р. до «Спілки» вступив Нестор Махно. Він майже рік брав участь у експропріаціях, а 26 вересня 1907 р. взяв участь у теракті проти місцевих поліцейських. Ця акція виявилася безрезультатною, якщо не рахувати поранення селянина Назаренка, який переслідував Н.Махна. Останній потрапив за ґрати, інші члени «Спілки бідних хліборобів» 28 липня 1908 р. убили урядника Лепетченка, хоча у перестрілці загинув П.Семенюта. Цей факт мав резонанс у Російській імперії. Ним зацікавився голова уряду і одночасно міністр внутрішніх справ П.Столипін. Проти гуляйпільських терористів успішну й наполегливу боротьбу вів пристав Караченцев, який і ліквідував «Спілку бідних хліборобів». Щоб притягти Махна до суду, він звинуватив його у вбивстві провокатора Гури, до якого той був непричетний. Пристав Караченцев за розгром терористичної групи був нагороджений орденом, після чого 22 листопада 1909 р. на нього здійснив успішний замах О.Семенюта.

Анархістський тероризм почав згасати у 1908 р., хоча й у наступні роки подекуди траплялися поодинокі терористичні акції. Ефективні терористичні акти у роки революції 1905—1907 рр. сприяли популярності анархістського руху серед певних прошарків населення. Анархістський тероризм об'єктивно був складовою частиною революційної боротьби пригноблених мас проти самодержавства. Водночас терористичні акції характеризувались короткочасністю впливу на революційні маси. Як правило, терористичні акти викликали поліцейські репресії, що приводило до розгрому

анархістських груп і організацій. Анархічний тероризм зацікавив інтереси величезної кількості населення, зокрема безпосередньо торкався їхнього життя, а тому швидко втратив у суспільстві ореол героїзму, чогось привабливого і незвичайного.

На початку XX ст. і, особливо, в роки революції 1905—1907 рр. крім анархістів інші партії також демонстрували своє ставлення до тероризму і певним чином брали в ньому участь. Соціал-демократи загалом виступали проти тероризму, який розпочали есери. Багато про це писали Г.Плеханов, Ю.Мартов, В.Ленін та ін., наголошуючи, що тероризм відволікає народні маси від масової боротьби із самодержавством, перешкоджає створенню робітничої партії. Рупором їхньої боротьби проти тероризму стала газета «Искра». На перші убивства царських міністрів, коли було не зовсім зрозуміло, хто здійснив ці теракти, «искровці» реагували двоєко. Позаяк терористи часто переходили з лав однієї партії до іншої, а то й взагалі не могли точно визначити свою належність, «Искра» перших терористів XX ст. вважала соціал-демократами. У ній, зокрема, згадувалось, що виконавець замаху на міністра внутрішніх справ Російської імперії Д.Сипягіна С.Балмашов був студентом і деякий час входив до київської організації РСДРП. Пізніше він, що правда, став есером і одним із перших членів їх Бойової організації.

Щодо вбивства Д.Сипягіна схвально висловилися полтавські соціал-демократи, які у спеціальній прокламації схвалювали терор революціонерів проти жандармів та поліції, що жорстоко розправлялися з робітничими демонстраціями й селянськими заворушеннями. Хоча лідери соціал-демократичних організацій засуджували тероризм, рядові їхні члени підтримували терористів. Влітку 1902 р. полтавські соціал-демократи виступили на захист есерівських терористів, які вчинили замах на харківського губернатора І.Оболенського, що, як згадувалося, жорстоко придушував селянські виступи.

Соціал-демократи, критикуючи тероризм, згадували про нього, коли йшлося про придушення карателями збройних виступів робітників. Найкращою формою відплати й самозахисту, на їхню думку, був тероризм проти найреакційніших представників силових структур. Саме у 1901 р. соціал-демократи ввели в ужиток дуже популярні в роки революції та громадянської війни терміни: «білий» та «червоний» терор. «Білий терор» царського уряду спричинював «червоний терор»¹⁸.

Значна частина соціал-демократів перебувала за кордоном. Саме вони були найбільш активними борцями проти тероризму. Перші антитерористичні статті на шпальтах «Искры» опублікувала родоначальниця російського тероризму, київська народниця Віра Засулич. Вона заявляла, що теракти звужують фронт революційної боротьби і відволікають маси від повноцінної та ефективної діяльності революціонерів. Г.Плеханов також критикував тероризм, переконливо доводячи, що він не дасть того ефекту і користі, на яку сподіваються радикали й демократи. «Цар Олександр II загинув, — зазначав він, — царизм продовжує існувати»¹⁹.

Уродженець України Л.Троцький, хоча й перебував у Лондоні, підтримував тероризм, який мав стати своєрідною помстою за смерть старих

терористів. Проте він наголошував, що тероризм треба спрямувати не проти членів кабінету міністрів, а проти самодержавства загалом.

Коли есери посіли провідне місце в російському тероризмі, проти них розпочав непримиренну боротьбу В.Ленін. З початком революції 1905 р. соціал-демократи стали поблажливо ставитись до тероризму на тлі збройної боротьби робітничих дружин. Навіть В.Ленін підтримував тероризм разом з іншими видами збройної боротьби проти самодержавства.

Соціал-демократи були далекі від «централізованого» та масового тероризму есерів і анархістів, але приєднувалися до нього. Як правило, вони спільно з відверто терористичними партіями та організаціями брали участь у терактах. У Росії закавказькі більшовики практикували експропріації — пограбування банків, заводських контор, окремих заможних людей і т. ін. Особливо прославилися на цій ниві С.Камо, Й.Сталін, А.Єнукідзе та ін. В Росії більшовики на чолі з випускником Харківського технологічного інституту Б.Красіним налагодили виготовлення вибухівки, яку есери-максималісти використовували для організації замаху на міністра внутрішніх справ П.Століпіна 20 серпня 1906 р. на його дачі на Аптекарьському острові під Петербургом. Теракт не вдалося здійснити, як було задумано, через пильність охорони. Усі бойовики загинули. Крім них, загинуло ще 25 чоловік та 32 було поранено (серед них трирічний син міністра та чотирнадцятирічна дочка, якій було сильно пошкоджено ноги)²⁰.

У Україні соціал-демократи особливої активності не проявляли. Діяли вони, як завжди, спільно з терористами з інших партій та організацій, інколи навіть керували терактами. У одеському порту в 1906 р. терористи-анархісти під керівництвом соціаліста-демократа Я.Вехова підірвали пароплав «Новоросийск». Ця акція була зарахована до «економічного терору». Здійснювали більшовики також замах на жандармських та поліцейських чинів, які нерідко відбувалися, коли революціонерів заганяли у безвихідь, коли у них не витримували нерви або ж їх опановував смертельний страх. Такий випадок трапився з майбутнім командувачем збройних сил України та Криму і заступником Раднаркому УСРР М.В.Фрунзе в районі Іваново-Вознесенська 21 лютого 1907 р. М.Фрунзе та П.Гусев, які постійно перебували під страхом переслідування поліції, побачивши у вікно сани, у яких їхав шуйський урядник Микита Перлов, вискочили на вулицю і хотіли вбити його. Цей акт не був виконанням рішення парторганізації, він був продиктований почуттям страху. Стріляли Фрунзе і Гусев погано. Випустивши 8 куль в сани, самі змушені були тікати від Перлова і сховалися у лісі. Про цю подію місцеві поліцейські доповіли самому П.Століпіну. Бойовики були схоплені й засуджені до смертної кари, яку Фрунзе замінили на 6, а Гусеву — на 8 років каторги. Після революції видатний радянський воєначальник із соромом згадував про свою терористичну діяльність.

Представники соціал-демократичної партії єврейських робітників (БУНД), як і більшовики, були проти політичних убивств. Якщо у Прибалтиці, Білорусі, Польщі члени цієї організації здійснили кілька спроб замахів, то в Україні вони виявляли пасивність. У деяких випадках вони

Політв'язні на прогулянці у Лук'янівській в'язниці. Київ, 1906 р.

заслали до есерівських та анархістських терористичних груп підготовлених у Житомирі й Одесі фанатично налаштованих євреїв, які нічого серйозного так і не зробили.

Тероризмом займалися і члени «чорної сотні», тобто створеного наприкінці 1905 р. «Союзу руського народу» (СРН), який боровся за царя, віру і неподільність Росії, та їхні ідейні противники. Основними заходами чорносотенного руху були єврейські погроми та боротьба з революційними масами. Однак поряд із масовими акціями чорносотенці здійснювали індивідуальні терористичні акти. На Україні вони мали провінційний характер як щодо розправ чорносотенців, так і в разі відплати їм з боку селян. У квітні 1907 р. мешканці с. Воловиці Чернігівської губернії вбили свого земляка Куца за причетність до чорносотенної організації. Через місяць на станції Унеча були застрілені голова Калинцівського відділу СРН та поліцейський пристав. У вересні того самого року в Шенетівці були підпалені хати членів місцевої організації СРН. Траплялися випадки, коли проти чорносотенців влаштовували теракти місцеві євреї, як-от у жовтні 1912 р. у с. Кам'яні Чигиринського повіту.

Теракти здійснювали й провідні чорносотенці, зокрема засновники «Союзу руського народу» — О.Дубровін, В.Пуришкевич та чимало ін. О.Дубровін підготував у Фінляндії 18 липня 1906 р. теракт проти багатого одеського підприємця, депутата I Державної думи М.Герценштейна. В.Пуришкевич, хоча тоді не був членом СРН, став організатором убивства 17 грудня 1916 р. горезвісного Г.Распутіна. Члени бойової дружини чор-

носотенців у роки революції 1905—1907 рр. багато говорили про здійснення гучних терактів (проти П.Столипіна, Г.Гапонна та ін.), але реально нічого не зробили.

Різноманітні партії та організації, які діяли на початку XX ст. в Російській імперії й, зокрема, на території Надніпрянської України, незалежно від їхніх програмних цілей, більшою або меншою мірою застосовували тероризм. Він був невід'ємною складовою як революційної, так і антиреволюційної боротьби. У роки першої російської революції 1905—1907 рр. тероризм досяг своєї кульмінації, а потім пішов на спад. Суспільство, яке спочатку всіляко його підтримувало, а потім частково розчарувалося в терористичній боротьбі (такий шлях пройшло й багато революціонерів), після революції добре усвідомило, що з допомогою тероризму можна лише розхитати царизм, але остаточно повалити — ні. Соціал-демократи та їхній лідер В.Ленін, розуміючи, що есери були на початку XX ст. основною силою тероризму і багато чого зробили для його втілення в життя, розпочали активну пропагандистську боротьбу проти терористичного руху, який і так почав сходити нанівець. Це стосувалося й анархістського тероризму. Після революції 1905—1907 рр. майже до 1908 р. цей вид революційної боротьби практично зник, хоча окремі теракти, і досить гучні, мали місце в подальшій політичній історії Російської імперії.

3. Замах на П.Столипіна

Поряд з добре організованими або ж поспішними чи спонтанними терактами, в історії тероризму траплялися випадкові замаху, які залишаються незрозумілими для істориків та широкого загалу. Таким є, зокрема, один з найгучніших — теракт проти прем'єр-міністра і водночас міністра внутрішніх справ Російської імперії, відомого реформатора Петра Аркадійовича Столипіна.

1 вересня 1911 р. у Київському міському театрі під час показу опери М.Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана» у присутності царя Миколи II, його родини та численної свити відбувся найгучніший замах століття. Микола II перебував тоді у Києві з нагоди освячення пам'ятника цареві-реформаторові Олександрові II, який 50 років тому скасував кріпацтво. Одночасно з цією подією на Михайлівській площі мав відкритися пам'ятник легендарній княгині Ользі.

Через 10 хвилин після теракту стало відомо, що стріляв у П.Столипіна київський єврей, колишній член революційної організації анархістів-комуністів і водночас агент місцевої охоранки, юрист Дмитро Григорович (Мордко Гершкович) Богров.

Фігура П.Столипіна багатогранна. З одного боку, він — великий реформатор, з іншого — каратель, «обер-вішатель», активний борець проти тероризму, винахідник горезвісних «століпінських вагонів».

Відповідь на запитання про те, чому агент охоранки стріляв у свого фактичного шефа, виникла відразу ж — у історії російського тероризму було кілька гучних випадків, коли провокатори вбивали своїх начальників

і тим самим спокутували свою вину перед революціонерами й рятували собі життя. Як уже говорилося, серед перших жертв терористів були зрадники, провокатори та таємні агенти поліції. У суспільстві активно циркулювали чутки, що високі поліцейські чини (зокрема, убитий есерами міністр внутрішніх справ В.Плеве) влаштували проти представників урядового табору теракти і знищували впливових міністрів. Перша версія згадувалася, але здебільшого побічно, а друга стала фактично офіційною версією цього терористичного замаху. Щоб розкрити таємницю цього терористичного акту, почнемо з біографії терориста.

Д.Богров походив із досить багатой єврейської сім'ї. Дід його — Г.Богров — був відомим літератором, опублікував у некрасовських «Отечественных записках» «Записки єврея». Батько, за професією юрист, став домовласником, мав будинок на Бібіковському бульварі, 4, вартістю 400 тис. крб. За квартал від будинку Богрових була Перша київська гімназія, де вчився Дмитро. Він вчився добре, що дало йому змогу 1905 р. вступити на юридичний факультет університету св. Володимира. Однак через революційні події вуз був закритий, і він поїхав на навчання до Мюнхена. Наприкінці 1906 р. все ж повернувся до Києва, де вступив у гурток анархістів-комуністів. «Пристав я до групи анархістів, — писав Богров у своїх свідченнях, — тому що вважав вірними їхні теорії й бажав докладніше ознайомитися з їхньою діяльністю»²¹.

Перша російська революція відіграла велику роль у політизації населення. До революційної боротьби в міру суб'єктивного розуміння потягнулися тисячі обивателів, представників дрібнобуржуазної стихії, різні авантюристи, шукачів пригод та гострих відчуттів. Багато з них, не маючи ні ясної мети, ні переконань, захоплювались революцією як модою. При першій же небезпеці або розчаруванні вони переходили на інший бік барикад. Очевидно, саме тому охоронці вдавалося досить легко залучати на службу таких неймовірних провокаторів, як Гапон, Азеф, Малиновський та ін. Мода на революцію не обійшла й студента Богрова, який примкнув до анархістів-комуністів: до цієї організації входило багато молодих євреїв, яких він добре знав ще з дитинства. Його захоплювала революційна романтика, але пригнічувала «чорнова робота», революційна дисципліна, відсутність негайних результатів і, зрозуміло, обмаль грошей. Отже, молодика, який дуже хотів жити на «всю губу», така робота не лише швидко набридла, а й почала драгувати. Тут і сталася несподівана зміна курсу — Богров запропонував свої послуги охоранці.

«Невдовзі, до середини 1907 р., — говорив Богров, — я розчарувався в діяльності цих осіб, тому що дійшов висновку, що всі вони переслідують головним чином суто розбійницьку, корисливу мету. Через це я, залишаючись, для годиться, в партії, вирішив повідомити київському охоронному відділенню про діяльність цієї партії. Рішучість така була викликана ще й тією обставиною, що я хотів отримати деякий надлишок грошей. Для чого мені потрібен був цей надлишок грошей, я пояснювати не бажаю»²².

Агентом охоранки його взяли без вагань. Богров-старший добре знав жандармів, зокрема, О.Спиридовича, з яким проводив вечори за картами. Його наступник, начальник київської охоранки М.Кулябко справно спла-

чував Д.Богрову щомісяця по 100—150 крб, фінансував поїздки за кордон, де його агент «Алієнський» вів досить розкішне життя. Під час служби в охоронці (вона тривала до 1910 р.) Богров видав Кулябці 13 груп революціонерів. Він видавав здебільшого есерів-максималістів та анархістів-комуністів і не лише в Києві та губернії, а й у Воронежі, Борисоглібську. В результаті його провокаторської діяльності більш як 110 осіб було заарештовано поліцією й кинуті за ґрати, а деяких з них — на каторгу²³.

Робота на охоронне відділення дала Богрову, нарешті, можливість поєднувати «духовну» насолоду з матеріальною зацікавленістю. З'явилось відчуття зверхності над оточенням, здатності впливати на долі людей, змінювати їх докорінно, відправляючи їх на каторгу чи до в'язниці. Проте він не був кровожерливим і майже ніколи не давав охоронці вичерпної інформації про революціонерів, чим рятував декого від смерті або більш тривалого ув'язнення. Це й збивало тривалий час його соратників на манівці. Помічаючи, що поліція не знає багато чого з того, про що було відомо Богрову, вони не мали підстав його підозрювати.

Богров досить швидко полишив агітаційно-пропагандистську роботу серед київських обивателів і очолив партійну касу. Гроші він часто використовував для своїх особистих потреб. За свідченням його прислуги, юнак, як правило, вертався додому після півночі, а то й уранці, часто напідпитку. Чим далі, тим більше він розумів, що революція — це миттєвість у його біографії, яка аж ніяк не збігається з його далекоглядними кар'єристськими планами на майбутнє, мріями стати відомим юристом, досягнути популярності. Проте розпрощатися з гріхами молодості — участю в революційних організаціях та службою в охоронному відділенні — виявилось не так уже й легко. Будь-коли до нього могли звернутися у справах і революціонери, й працівники охоронки. Це дуже пригнічувало Богрова, виводило з рівноваги, заважало жити так, як він мріяв. Дедалі частіше молодий юрист марив про те, що в Києві він навряд чи зможе зробити пристойну кар'єру, мріяв поїхати працювати до Сибіру.

Кулябко був задоволений роботою свого агента і давав йому повну волю. Коли Богров хотів, то приходив в охоронне відділення, коли ні — тривалий час не підтримував жодних контактів зі своїм шефом. Переїхавши у січні 1910 р. після закінчення університету до Петербурга, він і там почав співробітничати з місцевою охоронкою, заручившись рекомендаціями своїх київських покровителів. Секретний співробітник столичної охоранки, Богров чотири місяці регулярно отримував зарплатню, постачаючи своєму начальнику фон Котгену якусь вигадану інформацію. «У 1910 р. в липні чи серпні, — заявив на слідстві Богров, — я зустрівся із Століпіним під час огляду ним Санкт-Петербурзького водопроводу. Відстань між нами була кроків 10—12, але за розпорядженням начальника водопроводу я пішов собі геть. Чи був у мене тоді револьвер, не пам'ятаю, але наміру здійснити замах не було». У грудні 1910 р. Богров виїхав на лікування до Франції, а повернувшись у Росію, не входив ні до якої партії.

А тим часом над Богровим згущалися хмари. До нього дедалі більше доходили чутки, що революціонери підозрюють його у зв'язках із поліцією. Богров розумів, що все таємне стане явним, пам'ятав, як револю-

П.Століпін — російський державний діяч, смертельно поранений 1 вересня 1911 р. у Київському оперному театрі Д.Богровим.

ціонери повісили в 1906 р. за зраду свого колишнього кумира Гапона. На пам'яті було також викриття Азефа. Знав він і те, що викриті провокатори нерідко, щоб реабілітувати себе, вчиняли замах на високих царських сановників. Тому під час свого перебування в Петербурзі він за власною ініціативою зайшов до есера Є.Лазарева і заявив, що хоче знищити П.Століпіна як найближчу до царя особу і попросив його всіляко сприяти у реалізації цього задуму. 19 лютого 1911 р., коли до нього на квартиру прийшов щойно випущений з тюрми П.Лятковський, Богров випередив його і почав першим говорити про наміри вчинити замах спочатку на царя, а потім на Століпіна. «Тільки вбивши Миколу II, я буду вважати, що реабілітував себе, — говорив із запалом Д.Богров. — Ні, Микола — пусте. Микола — іграшка в руках Століпіна. Адже я — єврей —

убивством Миколи спровокую небувалий єврейський погром. Краще вбити Століпіна: завдяки його політиці задушена революція і наступила реакція»²⁴. П.Лятковський пішов від Д.Богрова збентежений, не знаючи, правду той говорив, чи це була чергова провокація.

Влітку революціонери, які вийшли на волю, вирішили, щоб дати про себе знати або показати перед зарубіжними товаришами (насамперед анархо-комуністичною організацією «Буревісник») свою силу, використати Богрова для здійснення замаху на якусь високу особу. Вони не наважилися доручити здійснення терористичного акту особисто Богрову, а наказали йому допомагати О.Муравйову (Бізокову). Останньому загрожувала каторга, і він прагнув виїхати за кордон. Лідери анархістів-комуністів пообіцяли О.Муравйову влаштувати втечу з Росії, якщо той здійснить замах на когось із високих чинів Російської імперії під час перебування Миколи II зі світою у серпні 1911 р. у Києві. Теракт не обов'язково мав бути успішним, та й стріляти можна було у будь-кого. Вибрано було дві особи — прем'єр П.Століпін або міністр народної освіти Л.Кассо. Вибір останнього як об'єкта теракту був незрозумілий, бо його щойно перед тим призначили на міністерську посаду. Можливо, підсвідомо терористи згадували, що першим у Росії в XX ст. бойовиками був убитий у 1901 р. саме міністр народної освіти М.Боголенов.

О.Муравйов був людиною нерішучою, боязкою і погано знав Київ. Допомагати йому в здійсненні терористичної акції мав Богров. Муравйов оселився недалеко від будинку Богрова — на вул. Фундуклеєвській у квартирі своєї сестри Марії, яка жила в помешканні лікаря Кисельовича. Він

приїхав у Київ у липні 1911 р., маючи кілька паспортів на різні прізвища. За свідченнями прислуги Богрова, Муравйов кілька разів заходив до їхнього будинку. Дмитро знайомив людину у формі інженера з містом, обговорював плани теракту.

Отже, селянин Коломенського повіту Московської губернії Олександр Муравйов (він же Олексій Бізюков) мав здійснити замах на П.Столипіна, проти якого вже було вчинено 11 терактів, або ж на Л.Кассо. Надій на успіх було обмаль, але випадок спітував усі карти і неабияк вплинув на подальшу долю Російської імперії.

24 серпня 1911 р. київський губернатор О.Гірс отримав телеграму з грифом «таємно». В ній директор департаменту поліції повідомляв: «Голова Ради Міністрів має відбутися з Вільно о 9 годині 15 хвилин ранку 27 серпня і прослідкує через Сарни до Києва. Будьте ласкаві вжити заходів щодо охорони»²⁵. Це попередження було зайвим. Адже майже місяць у Києві велися ретельні, насамперед по лінії охоранки та поліції, приготування до приїзду Миколи II з родиною у супроводі вищих чинів державної влади. Самодержець та його свита мали взяти участь у проведених маневрів Київського військового округу, а також побувати на урочистостях з нагоди відкриття у Києві пам'ятників царю Олександрові II та блаженній княгині Ользі. Микола II і його міністри планували ознайомитися зі станом справ у Києві.

Охорона царя та його сім'ї, а також урядових осіб займала особливе місце. За традицією, ця почесна й відповідальна місія покладалася на місцевого генерал-губернатора. Але цього разу справу охорони коронованих осіб і міністрів було доручено товаришу міністра внутрішніх справ П.Курлову, а не генерал-губернатору Ф.Трепову. Навколо цієї, здавалося б, не такої вже й важливої події виникло багато колізій і суперечок. Ф.Трепов, удавши себе смертельно ображеним, навіть погрожував подати прохання про відставку. О.Гірс міркував по своєму: П.Курлов — фактичний заступник самого П.Столипіна — мав набагато більше можливостей організувати надійну охорону царя, голови уряду та інших перших у Росії державних осіб, аніж Ф.Трепов. Хіба зміг би останній зібрати у Києві кращих філерів, таємних агентів, жандармів, поліцейських із Петербурга, Москви, Харкова та інших міст Російської імперії, домогтися виділення 300 тис. крб на охорону коронованих осіб? Щоб допомогти начальникові київської охоранки М.Кулябкові, до Києва прибули його родич — завідувачий таємною агентурою при царському дворі О.Спиридович та віце-директор департаменту поліції М.Веригін. Перший добре знав Київ і стан справ у місті, оскільки у 1903—1905 рр. виконував обов'язки начальника місцевого охоронного відділення. Саме тут він був поранений терористкою, після чого особливо велику увагу став приділяти боротьбі з терором. Та й П.Курлов з грудня 1906 р. по лютий 1907 р. обіймав посаду тимчасового київського губернатора.

Задовго до приїзду царя з Києва було вислано, заарештовано або затримано усіх підозрілих осіб, усіх, хто перебував на обліку київської охоронки. На залізничному і річковому вокзалах спеціальні агенти щільно стежили за всіма, хто приїжджав наприкінці серпня до Києва. Особливих

інцидентів або несподіваних ситуацій не виникало. Щоправда, у переддень приїзду П.Столипіна до Києва, 26 серпня був затриманий підозрілий громадянин О.Бізоков (він же О.Муравйов). Проводився всього лише звичайний, «профілактичний» захід. Але серед поліцейського пікету випадково опинився прикомандирований до Києва жандармський чин, який розшукував Бізокова. Побачивши останнього на Бессарабці, він наказав негайно заарештувати злочинця. Поліція навіть не обшукала Бізокова, а відразу доставила його у приміщення міського охоронного відділення по вул. Рейтарській, 5. О.Муравйов подумав, що його виказав Д.Богров, якого підозрювали у зв'язках із поліцією, і, скориставшись слушним моментом, вихопив зброю й застрілювався. Після цього до кінця дня було заарештовано ще кілька осіб, серед них і сестру покійного, які засвідчили, що це був селянин с. Новосьоловки Коломенського повіту Московської губернії О.Муравйов.

Арешт і самогубство О.Муравйова для Д.Богрова були несподіванкою. Члени революційної організації, які хотіли перевірити Д.Богрова, у цій ситуації без сумніву переклали вину за провал О.Муравйова на нього. У той же день Богров помчав до Кулябки. Перше, що прийшло йому в голову, — вчинити замах на останнього і тим самим реабілітувати себе. Так у часи народовольчого тероризму вчинив провокатор Дегаєв, який, вже розповідаючи, у 1883 р. заманив до себе додому інспектора Департаменту поліції Г.Судейкіна і разом з іншими бойовиками убив його. Навесні 1905 р. свого шефа — начальника київської охоранки О.Спиридовича — хотів убити таємний агент поліції Руденко.

Але, побачивши жандармського підполковника у звичайній, домашній обстановці, Богров відмовився від свого задуму й розповів йому вигадану історію про терористів. Говорячи відкритим текстом, що вони переходять у нього вдома, Богров сподівався, що охоранка вчинить у нього обшук з метою арешту зловмисників і це хоч якоюсь мірою відведе від нього підозру і тим самим — загрозу розправи з боку революціонерів. Час був проти нього. Проте Кулябко, а з ним і вищі чини — Курлов, Спиридович та Веригін, прагнучи розкрити грандіозну змову, вичікували. Неправильним є твердження, що охоранка нічого не робила. Будинок агента «Капустянського», або «Алленського» (як називали поміж себе працівники охоранки Богрова), весь час був під наглядом найдосвідченіших сищиків, які приїхали до Києва з Мінська, Харкова, Москви, Петербурга, Іркутська та інших міст Росії. Богров був у безвихідному становищі. Всі його дії свідчать про те, що він не думав убивати Столипіна. Адже, здійнявши тривогу в охоранці, він фактично спровокував посилення охорони прем'єра. Та й сам Столипін, дізнавшись від жандармів про підготовку замаху на нього, мав би стати обережнішим. Щоб змова терористів видалася більш вагомю, Богров заявив, що одночасно планується вбивство міністра освіти Кассо.

Щоправда, міністр внутрішніх справ сам говорив своїм підлеглим про те, що готується терористичний акт, заявивши Курлову і Спиридовичу: «Якщо мені принесуть бомбу, то я не повірю в існування змов. Я довірю у це лише тоді, коли ви привезете до мене цю дівчино-терористку»²⁶. У жан-

дармських чиновників не було тепер іншого виходу, як взяти змовників на гарячому. Тому вони вичікували, а Богрову, якому Кулябко повністю довіряв, доручили пильнувати за терористами, сподіваючись в слушний момент заарештувати їх. Зволікання охоранки, яка ніяк не хотіла нагрянути на квартиру Богрова, де нібито переховувався «Микола Якович», було для дворушника рівноцінним смерті. Не знаючи, що йому робити, Богров побував у Купецькому парку, потім пішов до літнього театру, який, до речі, досить пильно охоронявся, особливо ззовні. Коли під час другого акту Кулябко наказав Богрову йти додому і стежити за «Миколою Яковичем», той зрозумів, що у нього залишився останній шанс врятувати себе. І він, доведений до відчаю, вирішив стріляти у Столипіна, який стояв біля сцени без будь-якої охорони. Пізніше Богров зізнався, що зробив це майже несвідомо, що якби хтось трапився на його шляху, то, безумовно, він не наважився б вчинити замах на статс-секретаря.

Можна припустити, що Богров хотів імітувати замах на Столипіна, щоб потрапити до рук поліції і, таким чином, врятуватися від помсти революціонерів. З огляду на це не дивно, що, стріляючи з двох кроків, він влучив у праву руку Столипіна і орден Святого Володимира. Маючи в обоїмі вісім патронів, Богров зробив лише два постріли. Він навіть не намагався тікати. Зі зброєю в руках Богров досить спокійно віддав себе в руки натовпу. Від самосуду Богрова врятувала поліція. Коли ж граф Потоцький, який під час замаху втік із місця трагедії, не зміг точно сказати, чи стріляв затриманий, то Богров сам підтвердив це. Таким чином, викритий провокатор, щоб уникнути кари товаришів, вирішив шляхом імітації замаху на Столипіна врятувати своє життя.

Та про це згодом. Повернемося до початку подій. Поінформованість охоранки про плани терористів ніяк не вплинула на підготовку урочистостей для зустрічі царя. Вранці 27 серпня в 12 годин 44 хвилини до Києва прибув П.Столипін. Напередодні приїзду самого царя зустріч прем'єр-міністра, зрозуміло, не була велелюдною. Високого гостя поселив у своєму будинку генерал-губернатор на першому поверсі у просторій трикімнатній квартирі й виділив прем'єрові автомобіль для поїздок по місту. Особистим охоронцем Столипіна Курлов призначив ротмістра Дексбаха. Крім цього, на допомогу секретареві прем'єра Граве був прикомандирований штабс-капітан Єсавулов, який також охороняв Столипіна.

Пізніше з'явилося багато спогадів про те, що П.Столипін у Києві був приречений і неодмінно мав тут загинути. В.Шульгін згадував, що Г.Распутін, побачивши екіпаж, у якому їхав Столипін, зловісно прокричав: «Смерть за ним! Смерть за ним... за Петром!»²⁷ Тодішній міністр фінансів В.Коконцов, який жив на одній вулиці із П.Столипіним у приміщенні контори Державного банку і найчастіше зустрічався з прем'єром, згадував 1917 р.: «Враження у нас, в усіх співробітників Столипіна, було таке, що дні його злічені»²⁸.

Однак наприкінці літа 1911 р. П.Столипін почувався досить упевнено. Проїжджаючи вулицями Києва, що були прикрашені численними біло-синьо-червоними прапорами, дивлячись на підфарбовані будинки у центрі Києва, мешканці яких повиставляли на підвіконня квіти, а на пе-

рила балконів повісили різнокольорові килими, він був задоволений копіткою діяльністю місцевих властей щодо підготовки зустрічі високого гостя. Цар прибув до «матері городів руських» 29 серпня об 11 годині ранку.

З вокзалу Микола II заїхав до Софійського собору, а потім прибув до Маріїнського палацу, де й зупинився разом з дружиною, дочками, болгарським царевичем Борисом та численними придворними.

30 серпня о 12 годині відбулося урочисте освячення пам'ятника імператорові Олександрові II на Думській площі. По-різному дивилися на чудово виконану скульптором Ксіменесом фігуру царя-реформатора Микола II і П.Столипін. Для першого це був його дід, а для прем'єр-міністра — насамперед цар-реформатор, який, по суті, здійснив революцію в аграрній політиці Росії, скасував кріпосне право. Між Олександром II і собою П.Столипін міг провести багато паралелей: обидва були реформаторами, на обох революціонери влаштували справжнє полювання по 11 замахів на кожного, 12-й став роковим для реформаторів. Щоправда, 1 березня 1881 р. народовольцям удалося вбити Олександра II, у Києві охранка натякнула Петру Аркадійовичу про те, що є певні, хоча й не достовірні, відомості про підготовку революціонерами замаху на нього і (чомусь) на міністра народної освіти Л.Кассо. П.Столипін, не відступаючи від свого життєвого кредо «не залякаєте», вдав, що не звертає на це ніякої уваги.

Д.Богров страшенно нервував і ще двічі приходив до М.Кулябка з надією, що на його квартиру налетять жандарми й, не знайшовши терористів, заарештують самого Дмитра. Затримання його охоронкою стане для нього тим самим життєво необхідним алібі, яке врятує його від розправи терористів. Але жандармське керівництво продовжувало стежити за будинком Богрова і сподівалося з його допомогою затримати бойовиків, коли ті почнуть діяти.

Для виявлення терористів М.Кулябко дозволив Д.Богрову бувати на всіх урочистостях. 31 серпня П.Столипін разом з іншими міністрами, які супроводжували Миколу II, відвідав кийвський іподром, а ввечері взяв участь у масовому святковому гулянні на схилах Дніпра в Купецькому саду. Якби Богров шанував здійснити теракт, то це місце було, стверджували експерти, найбільш придатним для того, щоб, вистріливши, утекти з місця злочину.

1 вересня 1911 р. о 21 годині у Київському міському театрі почалася вистава опери М.Римського-Корсакова «Казка про царя Салтана», влаштована на честь високих гостей. О 20 годині агент охранки передав Богрову від Кулябки квиток на виставу. Коли той прийшов до театру, Кулябко відразу ж поцікавився, де перебуває терорист. Богров відповів, що, як і раніше, він у нього на квартирі і, можливо, помітивши, що за будинком стежать, нікуди не виходить. Жандармський підполковник дуже нервував і послав Богрова додому, щоб той ще раз дізнався, чи не збирається «Микола Якович» кудись іти. Богров вийшов о 20.25 вечора з театру й, постоявши хвилин 15 на протилежному боці Володимирської вулиці, вернувся назад. Черговий жандармський офіцер Гінзбург, помітивши, що контроль на квитку Богрова відірвано під час першого відвідання театру,

не пропустив його. Той звернувся по допомогу до Кулябка, і начальник охоранки дав розпорядження пропустити свого агента.

Театр щент був заповнений київською елітою. У першому ряду сиділи міністри, губернатори, генерали... П'ять крісел відділяли царя від його правої руки — Голови Ради міністрів, міністра внутрішніх справ, статс-секретаря П.Столипіна. Він був, як завжди, суворий і зосереджений, на його білосніжному кітелі виблискував орден Святого Володимира. 2 вересня Столипін мав супроводжувати царя на військових маневрах, а потім їхати з ним до Чернігова. Далі маршрут коронованої особи пролягав до Криму, а голова уряду планував повернутися в Київ.

Впродовж усього спектаклю за П.Столипіним уважно стежили двоє. У 9-му ряду не зводив очей і з прем'єра начальник Київського охоронного відділення М.Кулябка, який влаштувався у кріслі під № 192^а, а з 18-го ряду пильно спостерігав за П.Столипіним смаглявий молодий чоловік у модному фракту, який займав 406 місце. Час від часу погляди жандармського підполковника і модно вдягненого молодика зустрічалися. Закінчилася друга дія опери. П.Столипін подивився на свій годинник, який показував 22.40. Побачивши, що цар та його сім'я покинули ложу, він підвівся зі свого місця й, підійшовши до бар'єра оркестрової ями, повернувшись обличчям до залу, став спостерігати, як публіка швидко виходила в фойє театру.

У цей час жандармський підполковник, кинувши погляд на прем'єра, обернувся до молодого чоловіка з 18 ряду і непомітним жестом запросив іти за ним. У коридорі Кулябка висловив занепокоєння з приводу того, що «квартирант», врешті-решт, може непоміченим покинути квартиру. Він запропонував Богрову негайно їхати додому і пильно стежити за терористом. Богров зрозумів, що для нього це загибель, і наважився на останній крок. Він повільно відійшов від Кулябка й, коли той завів із кимось розмову, непомітно прослизнув у зал. Зал майже спорожнів, лише подекуди сиділи окремі глядачі, переважно похилого віку, а біля сцени П.Столипін розмовляв з міністром імператорського двору бароном Фредеріксом. Невдовзі до них приєднався граф Потоцький. Саме у цей час до залу повернувся смаглявий молодий чоловік і, тримаючи в руці програмку, пішов вільним проходом до сцени. Столипін побачив його і згадав розмову із губернатором Гірсом, який запевняв, що вхід на парадний спектакль дозволено лише за спеціальними іменними квиткам. Євреїв до театру вирішено було не запрошувати, за винятком лише двох місцевих мільйонерів.

Можливо, П.Столипін, подумав, що це і є один із тих двох київських багатіїв. У Петра Аркадійовича не було сумнівів, що цей молодий чоловік іде до нього, «щоб про щось попросити. На відстані всього якихось двох кроків молодий чоловік вихопив з кишені браунінг і навів на прем'єра. Столипін навіть не поворухнувся. Він із зверхністю дивився на терориста, руки якого помітно тремтіли. Колись отак, як і тепер, Петро Столипін із викликом дивився в очі свого суперника під час дуелі, коли той наводив на нього револьвер. Щоправда, тоді його охоплювала люта ненависть до супротивника, оскільки той був убивцею брата, і Столипін поклявся від-

платити йому в чесному поєдинку. Тепер прем'єр Росії дивився на свого потенційного вбивцю більше з подивом.

Богров двічі вистрілив. Одна куля пробила праву руку Столипіна та, зрикошетивши, втрапила в ногу музиканта Берглера. Друга — влучивши в орден Святого Володимира й змінивши після цього напрям польоту, ввійшла у правий бік грудей статс-секретаря.

Поранений Столипін важко опустився в крісло і спробував зняти свій білий сюртук, на якому швидко розповзалася кривава пляма. До пораненого підбігли лейб-медик професор Г.Рейн, який сидів через ряд від статс-секретаря, та лікар М.Афанасьєв. Останній встиг

Д.Богров — вбивця П.Столипіна. Фото зі слідчої справи.

уже викликати карету швидкої допомоги. Рейн був у розпачі, адже напередодні замаху він радив П.Столипіну одягнути легкий металевий панцир, на що той відповів, що пострілу можна запобігти, а від бомби ніякий панцир не врятує. Невдовзі до П.Столипіна підбігли міністри, сановники, генерали. На балконі з'явився Микола II. Прем'єр повернувся до нього і підняв поранену руку, показуючи жестом, що все гаразд. Потім присутні скажуть, що Столипін перехрестив царя, показуючи цим, що готовий віддати за нього життя, і знепритомнів. За іншою версією, втрачаючи свідомість, він тихо прошепотів: «Передайте государеві, що я радий смерті за нього і батьківщину». Відразу після пострілів до залу вбіг блідий і збентежений жандармський підполковник Кулябко. Він з жахом дивився то на Столипіна, якого виносили з залу, то на Богрова, якого жандарми, захищаючи від натовпу, намагалися проникнути до театрального буфету. Кулябко хотів особисто вести допит Богрова, але його відразу ж усунули від слідства, а прокурор заявив, що тепер начальникові охоранки самому доведеться давати свідчення. Жандармський підполковник ридав, час від часу повторюючи, що у нього немає іншого виходу у цій ситуації, як пустити собі кулю в скроню. Тим часом прямо в театрі начальник київського губернського жандармського управління підполковник Іванов вів допит Богрова. Тоді, як і пізніше, 2, 4 та 6 вересня, коли його було переведено до фортеці Косий Капонір, терорист дав приблизно ті самі свідчення.

Револьвер і 50—60 патронів він придбав у 1908 р., перебуваючи в Берліні. Готуючись до замаху, Богров стріляв разів 30. В усіх своїх свідченнях заарештований незмінно повторював, що все, повідомлене ним Кулябці, — вигадка. Богров на допитах тримався з гідністю і спокійно. Це відразу ж стало широко відомо. Невдовзі кияни вже знали, що Богров бере всю вину за замах на себе, заявляючи, що ніяка політична партія не причетна

В камері Київської в'язниці «Косий капонір».

до замаху. Вигороджував він як міг і начальника київської охоранки Кулябку, доводячи слідству, що той став жертвою його обману. Це дало привід для пліток, що Кулябка гарантував йому втечу, а якщо навіть і засудять терориста до страти, обіцяв, що замість нього повісять опудало. Ще більше розпалили пристрасті публікації у місцевій пресі про те, що до Богрова суд може застосувати статтю 279. Вона передбачала смертну кару за збройний опір властям або напад на них під час виконання службових обов'язків із заподіянням ран, каліцтва тощо. На заміну смертної кари тривалим ув'язненням можна було сподіватися лише за однієї умови — особистого заступництва самого потерпілого.

Столипін був доставлений у хірургічну клініку С.Маковського на Мало-Володимирській вулиці. За розпорядженням царя було зроблено все, щоб врятувати П.Столипіна. З Петербурга викликали відомого хірурга професора Цейдлера, який через 22 години прибув зі столиці до Києва. За тогочасними мірками це було зроблено досить швидко, але щоб здійснити такий «рекордний пробіг», довелося зупинити рух усіх поїздів на цій ділянці залізниці. Таким самим літерним ешелоном до Києва була доставлена з Ковно дружина Столипіна. Відразу ж після арешту Богрова поліція зробила обшук у його будинку. Не знайшовши там терористів, вона затримала його тітку з дітьми та прислугу. Тєї ночі у Києві було заарештовано близько 50 чоловік, переважно євреїв. Опинилися у поліції також брат Богрова з дружиною, які мешкали у Петербурзі.

Існувала версія, що Богров насправді хотів убити царя, але боявся єврейських погромів у Києві та інших містах. Однак це вигадана версія,

оскільки на початку XX ст. відбулося дуже багато таких погромів, які не пов'язані з убивствами перших осіб у державі. Столипін був Головою Ради міністрів Росії, і замах на нього єврея майже стовідсотково мав викликати у «руських людей» прагнення вчинити «у відповідь» єврейські погроми. Це відразу зрозуміли київські євреї і почали масово тікати з міста через годину після теракту.

Далеко за північ до тимчасово виконуючого обов'язки голови уряду В.Коковцова прийшла депутація від заможних євреїв Києва, яка попросила вжити термінових заходів щодо відвернення можливих погромів. Наступник П.Столипіна дотримав слова — рано-вранці у Київ було введено три козачі полки.

Наступного дня по місту поширювалося багато чуток про події в оперному театрі. Усі газети повідомили, що стріляв у П.Столипіна єврей Мордко Гершкович Богров отруєними кулями, що врятував життя прем'єра покровитель Києва і всієї Русі — Святий Володимир, оскільки друга куля влучила саме в орден його імені й ніби відвернула смертельний її політ. Ні для кого вже не було таємницею, що пройшов терорист у театр із квитком, який йому видала охранка.

2 вересня П.Столипіну стало краще. Його лікар, академік Рейн, упевнено заявив, що через два-три тижні хворий буде на ногах. Професор Цейдлер також визнав стан свого підопічного задовільним і запевняв усіх, що на 90 % упевнений у позитивному кінці хвороби. Щоправда, консилиум лікарів офіційно заявив, що остаточний висновок можна буде зробити лише через кілька днів. Багато прибічників Столипіна не дуже довіряли вітчизняним лікарям і вимагали, щоб його лікували закордонні спеціалісти, але цього не було зроблено.

Прийшовши до тями, П.Столипін досить бадьоро сказав: «Ну, слава Богу, і на цей раз пронесло». Потім він з уїдливою іронією задав про Богрова: «Цей єврейчик дуже був жалюгідний, коли блідий, зігнутий і тремтячий ішов до мене»²⁹. Тоді ж прем'єр поцікавився про стан здоров'я свого товариша по нещастю — музиканта Берглера. Коли ж йому повідомили, що пораненому зробили операцію і він почуває себе задовільно, П.Столипін перехрестився і сказав: «Слава Богу».

Цар не дуже турбувався про стан здоров'я свого найближчого помічника. Імператриця Олександра Федорівна взагалі поставилася до цієї події спокійно. Очевидно, Миколу II поінформували про зміни на краще, оскільки першу половину дня імператор пробув на маневрах під Києвом, а потім, давши парадний обід, відбув до Овруча. З вересня о 6 годині вечора Микола II повернувся у Київ. Прямо з вокзалу він поїхав в лікарню Маковського, щоб провідати П.Столипіна. Він зазначив його непоганий стан і погодився з думкою лікарів про недоцільність робити операцію найближчими днями.

Коли Миколі II і П.Столипіну повідомили, що в оперному театрі напередодні була показана опера Глінки «Життя за царя», дружина прем'єра заявила царю: «Ваша величносте, як Ви бачите, Сусаніні й досі не перевелися на Русі»³⁰. У відповідь на цю високопарну фразу Микола II сказав, що дав розпорядження провести розслідування дій київського охоронного

відділення у зв'язку із замахом на П.Столипіна, для чого з Петербурга виїжджає спеціальна комісія на чолі з сенатором, таємним радником М.Трусевичем.

Побажавши П.Столипіну, до якого лікарі його так і не пустили, швидкого одужання, цар через годину покинув лікарню. Попереду його чекала поїздка до Чернігова, а потім відвідання Криму. Вночі П.Столипіну зробили операцію, яку він, як повідомлялося у щоденних бюлетенях про стан здоров'я статс-секретаря, переніс цілком задовільно. Було вилучено кулю, яка розбивши орден, сплющилася і, поранивши П.Столипіна, зробила рану більшою, а тому й небезпечною.

5 вересня стан здоров'я П.Столипіна погіршився, і о 8 годині вечора академік Г.Рейн заявив, що становище потерпілого безнадійне. Трохи більше ніж через дві години київський губернатор Гірс послав у Петербург термінову телеграму: «10 годині 12 хвилин вечора Голова Ради міністрів статс-секретар Столипін помер»³¹. Уранці 6 вересня пароплавом із Чернігова до Києва вернувся Микола П. Прямо на пристані йому повідомили про смерть П.Столипіна. Цар відразу поїхав до лікарні Маковського, де була відслужена панахида. На цьому імператор вирішив, що його місія щодо померлого прем'єра виконана, і об 11 годині разом з родиною виїхав з Києва.

Усі близькі П.Столипіна знали останню волю покійного — поховати його в тому місті, де його настигне смерть. Міські власті вирішили поховати П.Столипіна біля Аскольдової могили. Проте цар запропонував зробити це на території Києво-Печерської лаври, біля «історичних могил вірних слуг царя Іскри та Кочубея». Цих героїв часів петровської Росії Микола П., можливо, згадав тому, що 8 вересня у містечку Борщагівка мав відкритися пам'ятник Іскрі та Кочубею.

Тієї ж ночі про смерть П.Столипіна дізнався і Богров. «Я, — заявив він, — не визнаю себе винним у тому, що був учасником злочинної зради, яка іменувала себе групою і ставила за мету своєї діяльності насильницьке повалення встановленого основними законами способу правління, але визнаю себе винним у тому, що, заздалегідь задумавши позбавити життя статс-секретаря Столипіна, зробив у нього 1 вересня два постріли під час парадного спектаклю і заподіяв йому небезпечні для життя рани, від яких статс-секретар Столипін 5 вересня помер. Злочин цей, однак, був здійснений мною без попередньої змови з іншими особами і не як членом будь-якої революційної партії»³². Далі Богров назвав кілька прізвищ людей, з якими зустрічався напередодні замаху, та їхні адреси.

Преса заявила, що після смерті П.Столипіна необхідно визначити, чи помер він від кулі Богрова, чи у цьому винні лікарі, які нібито не направили статс-секретаря на лікування за кордон, а самі неправильно визначили пораненому діагноз і курс лікування. Все це було сприйняте громадськістю як спроба врятувати Богрова від заслуженої кари. Підготовка до похорону П.Столипіна, численні панахиди у малих і великих церквах, безперервний потік телеграм зі словами співчуття, депутації з різних міст Росії ще більше схилили громадську думку до необхідності якомога швидше покарати злочинця і взагалі навести порядок у країні.

Процесія на Софійській площі у Києві під час похорону П.Столипіна.

7 вересня здавалося, увесь Київ вийшов на вулиці, щоб взяти участь у похороні П.Столипіна. О 2 годині дня траурна процесія рушила від клініки Маковського до Києво-Печерської лаври. Очоловав процесію митрополит Флавіан. Труну із тілом П.Столипіна везли 6 білих коней. Безперервно дзвонили у дзвони в усіх соборах і церквах Києва³³. 4 години рухався траурний кортеж по Великій Підвальній, Володимирській вулицях, Софійській, Михайлівській, Думській площах, Хрещатику, Царській площі, Олександрівській вулиці через Маріїнський парк до Лаври, де у Трапезній церкві було встановлено труну колишнього всемогутнього статс-секретаря. Поховано П.Столипіна біля стін цієї церкви.

9 вересня о 4 годині дня у фортеці «Косий Капонір» розпочав роботу військово-окружний суд під головуванням генерал-майора Рейнгартена. На суді Богров заявив, що не визнає себе винним і що замах на П.Столипіна «здійснив без будь-якого злочинного заміру і навіть несподівано для самого себе». Як і на попередньому слідстві, підтвердив, що був платним агентом охоранки. Далі він розповів, що влітку 1911 р., коли відпочивав на дачі біля Кременчука, до нього приїжджали члени революційної організації з Парижа, які вимагали звіту про витрачені Богровим партійні гроші. Вони ж висунули проти нього звинувачення у співробітництві з охоранкою і поставили ультиматум: або він візьме участь у замаху на когось із високих царських сановників, або його провокаторська діяльність стане загальновідомою. Останнє для Богрова було «гірше смерті», і він вирішив спочатку вчинити

замах на Кулябка, але не наважився цього зробити і вигадав історію про підготовку терористичного акту проти П.Столипіна.

Термін, який встановили Богрову його колишні товариші по партії, закінчувався, і він вирішив стріляти у будь-кого. Прем'єр-міністра Богров обрав тому, що той був найбільш показним і примітним серед публіки й привертав до себе пильну увагу громадськості. Вбачається дивним, що Богров усіяко вигороджував свою потенційну жертву — Кулябка. А той, у свою чергу, на усі лади вихваляв колишнього агента, доводив його великі заслуги у викритті й розгромі революційних організацій.

Однак це не могло вплинути на рішення членів військово-окружного суду, який визнав Богрова винним у тому, що в 1906 р. він вступив до організації анархістів-комуністів, яка насильницьким шляхом прагнула повалити існуючий лад, брав участь у засіданнях членів цієї організації, на яких йшлося про знищення представників вищих ешелонів влади, зокрема, організацію замаху на П.Столипіна. Другим пунктом звинувачення Богрова було те, що він здійснив замах на статс-секретаря Столипіна, завдавши йому смертельних ран. За перше «діяння» суд засудив злочинця на 8 років каторги, за друге — позбавив усіх громадянських прав і виніс смертний вирок. За сукупністю злочинів Богрова присудили до страти через повішення. Вирок був переданий на остаточне затвердження київському і подільському губернаторові Ф.Трепову.

У той час, коли за мурами Печерської фортеці йшов суд над Богровим, на території Лаври відбувалися похорони Столипіна. Похмурий дощовий день не став на заваді киянам, які зібралися довкола Трапезної церкви, біля Великих воріт Києво-Печерської лаври. Бажаючих було дуже багато, і поліція пропускала на територію Лаври лише делегації та високих осіб. Київська міська дума обрала П.Столипіна почесним громадянином Києва, а донське козацтво проголосило його почесним козаком.

10 вересня правитель краю Ф.Трепов остаточно затвердив смертний вирок Богрову. У ніч на 12 вересня о 3 годині Богрова було страчено в районі Лисогорського форту Київської фортеці.

Восени 1913 р. на Думській площі в Києві було відкрито пам'ятник Столипіну, який стояв на повний зріст, ніби виступаючи перед величезною аудиторією. Після Лютневої революції 1917 р. фігуру «царського посіпаки» було скинуто з постаменту. На це місце дехто хотів встановити статую його вбивці — Богрова. Однак провокаторам пам'ятників не споруджують. Ім'я терориста Богрова згадується лише у контексті з убивством великого реформатора П.Столипіна.

Розділ III. Тероризм на початку XX ст.

- ¹ Антонян М.Ю. Терроризм. Криминологическое и уголовно-правовое исследование. — М., 1998. — С. 75.
- ² Искра. — 1902. — № 21. — С. 8.
- ³ Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX — начало XX ст.). — М., 2000. — С. 148.
- ⁴ Дело Гершуни или о т. н. Боевой организации. — СПб., 1906. — С. 33—40.
- ⁵ Спиридович А. Записки жандарма. — М., 1991. — С. 124; Гершуни Г. Из недавнего прошлого. — М., 1917. — С. 12—13.
- ⁶ Дело Фрумкиной // Революционная Россия. — 1904. — № 39.
- ⁷ Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832—1914). — К., 1999. — С. 136.
- ⁸ Савинков Б. Воспоминания террориста. — М., 1991. — С. 38.
- ⁹ Там само. — С. 30.
- ¹⁰ ДАРФ. — Ф. 1699. — Оп. 1. — Спр. 133. — Арк. 51.
- ¹¹ Будницкий О.В. Цит. праця. — С. 170, 178.
- ¹² Прайсман Л.Г. Террористы и революционеры, охранники и провокаторы. — М., 2000. — С. 222.
- ¹³ Лебедеко А.М. История анархизма в Украине (кон. XIX—нач. XX в.). — К., 1995. — С. 72.
- ¹⁴ Москва. — 1997. — № 8. — С. 153.
- ¹⁵ Лебедеко О.М. Анархізм в Україні. — К., 1994. — С. 53.
- ¹⁶ Альманах. Сборник статей по истории анархистского движения в России. — Париж, 1909. — С. 22.
- ¹⁷ ДАРФ. — Ф. 102. — 1907. — Оп. 237. — Спр. 12. — Арк. 1—6; Буревестник. — 1907. — № 6—7. — С. 29.
- ¹⁸ Листок «Рабочего дела». — 1901. — Квітень. — № 6. — С. 5.
- ¹⁹ Плеханов Г.В. Сочинения. — М., б/г. — С. 202.
- ²⁰ Раззаков Ф. И. Век террора. Хроника покушений. — М., 1997. — С. 14.
- ²¹ Держархів Київської області. — Ф. 846. — Оп. 10. — Спр. 23. — Арк. 70.
- ²² Волковинський В.М. Документи слідчої справи про вбивство П.А.Столишина // Архіви України. — 1990. — № 2. — С. 44.
- ²³ ЦДАУК. — Ф. 275. — Оп. 1. — Спр. 2662.
- ²⁴ Лазарев Е. Дмитрий Богров и убийство Столыпина // Воля России. — 1926. — Вып. 8—9. — С. 42.
- ²⁵ Держархів м. Києва. — Ф. 2. — Оп. 227. — Спр. 319. — Арк. 2.
- ²⁶ Волковинський В.М. Цит. праця. — С. 27.
- ²⁷ Шульгин В.В. Дни. 1920 : Записки. — М., 1989. — С. 144.
- ²⁸ Падение царского режима : По материалам Чрезвычайной комиссии Временного правительства. — М., 1927. — Т. 7. — С. 91.
- ²⁹ Волковинський В.М., Левенець Ю.А. П.А.Столишин: з життя та державної діяльності // Укр. істор. журнал. — 1991. — № 9. — С. 94.
- ³⁰ Убийство Столыпина. — Рига, 1990. — С. 163.
- ³¹ Держархів Київської області. — Ф. 2. — Оп. 227. — Спр. 319. — Арк. 58.
- ³² Там само. — Ф. 864. — Оп. 10. — Спр. 23. — Арк. 118.
- ³³ Киевлянин. — 1911. — 8 верес.

ГРОМАДСЬКА ВІЙНА: РІЗНІ КОЛЬОРИ ТЕРОРУ

1. Перша українсько-російська війна

Лютнева революція кардинально змінила державний і суспільний лад Росії, остаточно дестабілізувавши суспільство. Світова війна стала додатковою причиною загального озлоблення, зубожіння та маргіналізації населення. Колосальні людські втрати призвели до знецінення людського життя як такого. Миттєва демократизація держави надала народові широкі права й свободи, до яких він не звик і якими не вмів користуватись. Свобода перетворилась на анархію. В армії почалися самосуди та вбивства офіцерів. Тривали погроми поміщицьких маєтків. Ситуація швидко виходила з-під контролю. Уряд почав серйозно розглядати питання про встановлення в країні військової диктатури.

Стан суспільства, яке вже звикало до насильства, дав змогу більшовикам у жовтні 1917 р. здійснити переворот. Безпідставне захоплення влади однією партією викликало спротив інших політичних сил, що мало наслідком жорстоку й кровопролитну громадянську війну. На терені України вона тривала майже чотири роки і теж стала уособленням терору. Населення потерпало від бойових дій, частой зміни політичних режимів, господарської розрухи, утопічних соціальних експериментів радянської влади.

За своєю суттю громадянська війна завжди є більш жорстоким випробуванням для народу, в тому числі в моральному плані. У війні між державами усе визначено: є лінія фронту, за нею — ворог. Армія захищає свою батьківщину, герої вмирають в ім'я її інтересів. У громадянській війні лінія фронту проходить крізь кожне місто й село, іноді — крізь дім і сім'ю. У ворогах можуть опинитися колеги, сусіди, друзі й родичі. Ворогуючі табори мало враховують інтереси населення. Трапляються парадокси, коли населення страждає більше саме від тієї влади, яку підтримує.

Першим етапом громадянської війни в Україні стала українсько-російська війна (грудень 1917 — березень 1918 рр.), розв'язана більшовиками. Протистояння політичних сил у Києві в жовтні 1917 р. завершилося на користь Української Центральної Ради. 7 (20) листопада III Універсалом була проголошена автономна Українська Народна Республіка. УНР відмовилась визнати петроградський Раднарком верховною владою на всій території колишньої Російської імперії. Вона вважала його регіональним урядом одного із суб'єктів майбутньої Російської демократичної федерації.

Спроби місцевих більшовицьких організацій встановити свою владу в Україні мирним шляхом, через здобуття більшості у Центральній Раді, зазнали невдачі. Адже більшовиків підтримували не більше 10 % населення. На початку грудня 1917 р. Раднарком переконався, що без збройного втручання ззовні більшовики в Україні не зможуть прийти до влади. 3 (16) грудня з'явився «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» і майже одночасно загони російських військ почали просування в Україну. Офіційно вважалося, що територією України вони прямують на Дон для боротьби з Каледінім. 8 грудня перші ешелони прибули до Харкова. Радянський командувач Р.Сіверс, ігноруючи українську владу — Раду Слобідської України, Харківську раду робітничих депутатів і навіть комітет більшовицької партії, які були проти втручання, 9 грудня захопив штаб Харківської військової ради та Вільного козацтва, арештував представника УЦР Н.Петренка та українського коменданта міста М.Чеботарьова.

В такій обстановці більшовики за вказівкою з Петрограда наспидкуруч провели у Харкові Всеукраїнський з'їзд рад, проголосили в Україні радянську владу і створили маріонетковий уряд — Народний секретаріат. Це було потрібно для прикриття прямої агресії радянської Росії проти УНР. «Боротьбою з контрреволюцією на півдні Росії» керував радянський нарком В.Антонов-Овсієнко.

У Харкові Антонов-Овсієнко, загрожуючи фізичною розправою, примусив промисловців і банкірів заплатити мільйонну контрибуцію. Його дії були схвалені Ленінім. Матроси-анархісти проводили обшуки і арешти, розстрілювали без суду й слідства. Дисципліна у війську була низькою, в загонах панували пияцтво, грабунки й дезертирство. Моральний рівень радянських військ та їх поведінка у Харкові викликали протести навіть серед місцевих більшовиків.

Методом терору була встановлена радянська влада у Полтаві. При наближенні до міста загону, яким командував начальник штабу радянських військ М.Муравйов, у нього виник конфлікт з Полтавською радою робітничих і солдатських депутатів. Представники ради просили, щоби війська не займали Полтаву. Міська влада воліла лишитись нейтральною щодо Центральної Ради і щодо харківської радянської влади. Муравйов заявив, що його армія прийшла з єдиною метою — відновити «спаллюжену» радянську владу у Полтаві і не піде, поки цього не зробить. Під загрозою арешту і розстрілу своїх членів Полтавська рада була змушена проголосити у місті радянську владу.

Далі на шляху до Києва відбувся бій під Крутами, який став резонансною подією початку громадянської війни. Крути стали символом героїзму і жертвності молодого покоління в боротьбі за незалежну Україну. Але водночас Крути явили приклад брутального порушення норм моралі і права щодо полонених, сваволі та знущання людського життя.

Ця подія набула певної міфологізації. То ж розкажемо про неї докладніше. Для охорони кордонів України на станцію Бахмач у середині грудня 1917 р. прибув український гарнізон у складі чотирьох сотень (старших курсів) 1-ї Київської юнацької (юнкерської) школи ім. Богдана Хмельни-

Бронепоезд № 2, направлений з Петрограда в Україну для боротьби з Центральною Радою. 1918 р.

цького. 14(27) січня 1918 р. до них прибуло підкріплення — 1-ша сотня (115—130 осіб) новоствореного Студентського куреня, складена з добровольців — студентів та гімназистів старших класів українських гімназій. Українські сили становили близько 700 осіб: 500 юнкерів, озброєних рушницями нового зразка, студентська сотня, 80 добровольців з підрозділів місцевого Вільного козацтва; 16 кулеметів та саморобний бронепоезд (артилерійська гармата на залізничній платформі). Командири — сотник Аверкій Гончаренко і 20 старшин. Радянське угруповання, яке наближалось до Бахмача, нараховувало до 6 тис. осіб, мало кулемети й артилерію.

Не наважуючись зустріти ворога у Бахмачі, де перебувало до 2 тис. по-більшовицьки настроєних робітників, А.Гончаренко наказав відступити до станції Крути. Українські позиції, розташовані за кілька сотень метрів від станції, були непогано підготовлені до оборони. На правому фланзі вони мали штучну перешкоду — насип залізничної колії, на лівому — споруджені окопи. Три студентські чоти (взводи) зайняли оборону в окопах, четверта, що складалася з наймолодших та тих, хто не вмів ще й стріляти, перебувала у резерві.

Ранком 16(29) січня о 9-тій годині розпочався наступ. Перші атаки виявились невдалими, юнкери на правому фланзі під прикриттям насипу стріляли досить влучно. Допомагав обороні бронепоезд під командою сотника Семена Лощенка, який виїжджав у тил наступаючому ворогові і вів вогонь з гармати. Втрачаючи вбитих і поранених, радянські сили уперто просувались вперед. Бій тривав більше 5 годин, українці відбили кілька атак, під час яких зазнали значних втрат. Почали виходити з ладу кулемет-

ти, кінчалися набої, довелось відправити бронепоезд за боєприпасами. В цей час до більшовиків підійшло очікуване підкріплення — 1-й Петроградський загін та бронепоезд. Командир А.Гончаренко віддав наказ відходити до ешелону, який чекав у 2—3 км від Крут.

Юнкери відступали під прикриттям насипу. У студентів і спереду, і позаду була відкрита місцевість. Командир студентської сотні сотник Омельченко підняв студентів у багнетну атаку, яка виявилась невдалою: юнакам протистояли професійні вояки. Сотня зазнала втрат, загинув і Омельченко. Допомога резерву не дала змоги більшовикам оточити та знищити студентів. Забравши вбитих і поранених, українське військо відходило до ешелону. Коли близько 17 години зібрались усі підрозділи, з'ясувалося, що не вистачає однієї чоти студентів, що стояла найближче до станції. Відступаючи в сутінках, студенти втратили орієнтир і вийшли прямо на станцію Крути, вже зайняту червоногвардійцями. У полон потрапили 34 студенти. Сімох поранених під час багнетної атаки передали представникові харківської радянської влади і їх встигли відправити до Харкова.

Коли радянський командуючий П.Сгоров дізнався, що його військо втратило не менше 300 осіб, він наказав забити полонених. Надвечір 27 студентів та гімназистів розстріляли на дворі станції Крути. Перед смертю вони співали «Ще не вмерла Україна». Розстріл під Крутами виявився однією з перших розправ над полоненими в роки громадянської війни. Він показав, що ця війна ведеться за іншими правилами. Адже на фронтах Першої світової війни воюючі дотримувались Женевських конвенцій щодо полонених, за якими останнім гарантувалося життя.

Усі політичні сили, що брали участь у боротьбі за владу в Україні, в тій чи іншій мірі вдавались до терору. Проте терор більшовицької влади, який отримав назву червоного, став цілком відмінним явищем. До ворогів революції були зараховані всі політичні опоненти більшовиків навіть із соціалістичного табору — есери, меншовики, українські соціалісти тощо. Більшовики не тільки скасували існуючі закони, а й відкинули загальнолюдські норми моралі, виправдовуючи це «революційною доцільністю». Вони вдались до насильства не лише як засобу покарання ворожих їм діячів чи політичних організацій, а й проти цілих верств суспільства, існування яких визнавалось недоцільним (дворянство, духовенство, буржуазія, урядовці старого режиму, офіцерство, заможне селянство тощо). Один з ідеологів червоного терору М.Лацис (у 1919 р. він очолював Всеукраїнську ЧК) давав цілком відверті настанови своїм підлеглим: «Не шукайте у справі звинуваченого доказів того, чи повставав він проти радянської влади зброєю або словом. По-перше, ви повинні його запитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка його освіта та яка його професія. Ці питання повинні вирішити долю звинуваченого»¹. Вперше класовий підхід у репресивних заходах проти населення був застосований російськими більшовиками під час захоплення м. Києва.

Одинадцять днів, з 15 (28) січня до 26 січня (8 лютого) 1918 р. тривала збройна боротьба за Київ. Вона розпочалась із більшовицького повстання проти Центральної Ради, яке відоме як січневе. Київський комітет РСДРП(б) за вказівкою з Петрограда заздалегідь готувався до повстання,

яке планувалося розпочати з наближенням до міста радянських військ. Подібна тактика використовувалася, по-перше, для відтягування українських сил з антибільшовицького фронту, по-друге, для прикриття прямої агресії радянської Росії проти УНР. При наближенні загонів з Росії в українських містах спалахували повстання, організовані місцевими більшовиками. Це давало підставу стверджувати, що радянську владу встановлювали самі українські трудящі за «братньою» допомогою революційного російського війська. У такий спосіб перемогла радянська влада у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Конотоні та ін. містах.

Підготовка до повстання велась на заводі «Арсенал». На початку січня військовий комендант Києва, отаман міського Вільного козацтва М.Ковенко вилучив з «Арсеналу» велику кількість зброї, провів обшуки на інших підприємствах міста, заарештував деяких більшовицьких лідерів і закрив їхню газету «Голос социал-демократа». Він також збирався вивезти з «Арсеналу» запаси вугілля, що мало викликати зупинку виробництва та закриття заводу. Це стало відомо більшовикам і вони вирішили починати повстання негайно, ще до підходу військ М.Муравйова. 15 січня був утворений ревком на чолі з Я.Гамарником. Тієї ж ночі розпочався збройний виступ. До нього приєдналися робітники інших підприємств міста, частина українських вояків з Богданівського, Шевченківського полків та полку ім. Сагайдачного. Головною метою повстання було захоплення будинку Педагогічного музею, де перебувала Центральна Рада, і проголошення у Києві радянської влади.

З 16 січня у місті тривали збройні сутички. Головні сили повсталих зосереджувалися навколо «Арсеналу» на Печерську. Осередки повстання з окремим керівництвом виникли також на Шулявці, Деміївці, Подолі. Повсталим вдалося захопити залізничну станцію Київ-товарний. Звідти вони повели обстріл центральної частини міста — вулиць Великої Васильківської та Хрещатика. Обидві сторони застосовували у вуличних боях кулемети і легку артилерію. Особливо небезпечними були дії червоногвардійців Подолу, яким вдалося захопити Старокиївську поліцейську дільницю та готель «Прага» неподалік від Центральної Ради. 17 січня у місті розпочався загальний страйк. Припинили роботу водопровід, електростанція, міський транспорт.

Центральна Рада звернулася до киян з відозвою, у якій повідомляла, що урядові сили контролюють усі ключові установи міста. Вона закликала робітників припинити страйк, від якого найбільше потерпає населення міста, обіцяла вирішення найближчим часом пекучих потреб робітництва та проведення широких соціально-економічних реформ. Становище почало виправлятися після 19 січня, коли до Києва прибули Гайдамацький кіш Слобідської України під командою С.Петлори, що відступав під ударами військ Муравйова, та Гордієнківський полк, який привів з Північного фронту полковник В.Петрів. 19–20 січня повстання на вулицях Києва було придушене. Тримався лише його головний оплот — завод «Арсенал». Після кровопролитного штурму він був взятий військами С.Петлори ранком 22 січня. Більшовики розповсюдили брехливе повідомлення про те, ніби українці розстріляли у дворі «Арсеналу» триста його захисників. На-

Похорон у Маріїнському парку жертв Київського повстання в січні 1918 р.

справді вони були заарештовані та перебували у в'язницях. Січневе повстання тривало сім днів. Воно призвело до численних жертв як серед повсталих, так і серед українських бійців, до загибелі мирних жителів.

Армія УНР, втомлена вуличними боями, була не в змозі протистояти військам М.Муравйова, які 21 січня захопили Бровари, а 22 січня — Дарницю і мости через Дніпро. Перша спроба штурму добре укріплених кулеметами та гарматами крутих схилів міста в лоб, по мостах і замерзлому Дніпру зазнала невдачі. Вирішено було брати місто обхідним маневром. Почався чотириденний артилерійський обстріл з важких гармат з боку Дарниці, а також захопленої невдовзі станції Київ-товарний. Батареї влучно били по місту, намагаючись найбільше пошкодити центральні райони «багатіїв» — Липки, Хрещатик, Нову забудову (район сучасних вулиць Васильківської, Саксаганського, бульвару Шевченка). Місту було завдано значних пошкоджень. Гинули люди, розпочалися пожежі.

Кияни згодом пережили ще десяток переворотів, евакуацій і погромів. Але ці дні артилерійської канонади згадували з особливим жахом. Майже весь час населення провело у підвалах, у холоді й темряві, відчуваючи нестачу води та продовольства. Очевидець згадував: «Жертв серед жителів було порівняно небагато, але руйнування були жахливі. Думаю, що не менше половини будинків в тій чи іншій мірі постраждало від снарядів. Виникали пожежі, що справляло найбільш жахливе враження. Водопровід не діяв, тому пожежні команди й не намагалися гасити»².

Намагаючись врятувати історичні пам'ятки Києва від руйнування, делегація міської думи і політичних партій за допомогою більшовиків діста-

«Будинок М.Грушевського» у Києві, зруйнований під час артилерійського обстрілу міста військами Муравйова у 1918 р.

лася у Дарницю для переговорів з командуванням радянських загонів про умови припинення бойових дій. Їх прийняв Муравйов і члени Київської ради робітничих депутатів. Але поки вироблялися умови перемир'я, радянські загони почали штурм Києва. Червоні козаки В.Примакова 22 січня переправились по льоду через Дніпро проти Межигірського монастиря. Через Пущу-Водицю вони прорвались на Куренівку і Поділ, де зав'язалися жорстокі бої. Ця операція відтягла значні сили УНР, що дало змогу червоногвардійським загонам прорватись по залізничному і ланцюговому мостах у місто. 23 січня інша група загонів увірвалась на Печерськ, зайняла Лавру, фортецю, завод «Арсенал» і повела наступ на центр Києва.

Байдужою до долі Києва та його жителів виявила себе й українська влада. Її становище було безнадійним, достатніх військ для організації сталої оборони вона не мала. Проте свідомо затягувала свій відхід та евакуацію, наражаючи 430-тисячне місто на смертельну небезпеку й руйнування. Кияни фактично стали заложниками політичних амбіцій Центральної Ради. Саме в цей час у Брест-Литовську українська делегація вела мирні переговори з країнами Четверного союзу, на яких УНР вперше була визнана як суб'єкт міжнародного права. Переговори тривали, і за всяку ціну провід УНР намагався утриматись у своїй столиці до підписання мирного договору.

Два наступні дні точилися жорстокі бої. Було захоплено більшу частину Печерська, Поділ, вокзал, залізничні станції Київ-товарний та Пост-Волинський. Українці утримували лише центр і Брест-Литовське шосе — єдиний шлях відходу з міста. Один із сучасників свідчив: «Ніч з 25 на 26

січня можна назвати ніччю жаху та божевілья. Канопада, посилюючись під вечір, вночі досягла апогею. Місто обстрілювалось з боку Печерська, Володимирського базару і Слобідки... Суцільний туркіт пострілів та вибухів наводив жах. Багато хто тієї ночі, як нам повідомляють, збожеволів. Слабкіші на серце люди довго не могли витримати. Тієї ночі здавалося, що Київ буде стерто з лица землі»³.

В ніч на 26 січня (8 лютого), скориставшись з того, що більшовики не наважувались наступати в темряві, М.Ковенко оголосив евакуацію. Українські війська відступали за маршрутом: Кунецьке зібрання — Хрещатик — Бібіковський бульвар — Брест-Литовське шосе. Рано-вранці уряд та частина членів Центральної Ради виїхали до Житомира. З Києва організовано відступило до 3 тис. українського війська, артилерія, обози.

Зранку бої поновилися і тривали до вечора, коли останні українські підрозділи відійшли Брест-Литовським шосе в бік Ірпіня. Того ж дня більшовики оволоділи Києвом. Радянським комендантом міста був призначений матрос А.Полупанов. Муравйов влаштував у місті криваву пакханалію. У своєму «Наказі №9 революційним арміям східного фронту», виданому 22 січня (4 лютого) у Дарниці, він наказував своїм військам «безпощадно знищити всіх офіцерів, юнкерів, гайдамаків, монархістів і всіх ворогів революції»⁴.

Радянське військо не треба було наказами заохочувати до нищення «ворогів революції». Воно складалося з елементів, які скоріше треба було стримувати від насильств. Революційні війська з Росії вели себе в Україні як завойовники. Революційна правосвідомість заміняла їм право і закон. Навіть більшовики характеризували колишнього підполковника російської армії Муравйова як політичного авантюриста. Він відзначався неконтрольованістю дій, крайньою агресивністю, безглуздою жорстокістю. В.Антонів-Овсієнко згадував: «Муравйов особливо любив хизуватися своєю жорстокістю. “Скільки крові, скільки крові, скільки крові”, — повторював він, розповідаючи, як проводив якесь приборкування, і говорив зовсім без страху перед цією кров'ю, але з відтінком фаталізму й фатівства»⁵.

Три дні у захопленому місті відбувались грабежі, обшуки, вбивства. Вбивали без розбору, загинуло багато військовиків, інтелігенції, просто жителів міста, які чимось не сподобались новій владі. Є різні дані про кількість жертв тих страхітливих днів: від 2 до 5 тис. осіб. Переважали офіцери старої російської армії, які тримали нейтралітет у київських подіях, а деякі навіть й тішилися з поразки українців. Українських урядовців загинуло порівняно небагато. У більшовиків була погано поставлена розвідка, і вони не мали відповідних відомостей. До того ж значна частина українців встигла евакуюватись. Серед жертв були члени Центральної Ради О.Зарудний (колишній міністр землеробства), І.Пугач (редактор «Народної волі»), есер Л.Бочковський.

Київський адвокат А.Гольденвейзер писав у спогадах, що перші дні були сповнені жаху й крові. Більшовики систематично вбивали всіх, хто мав хоч яке відношення до армії, особливо офіцерів. Невдовзі перед тим українська військова влада провела реєстрацію офіцерів, і вони тепер пред'являли видані їм реєстраційні картки, тим самим підписуючи собі

смертний вирок. Солдати і матроси, обвішані кулеметними стрічками й ручними гранатами, ходили по домах, робили обшуки й забирали військових. У Маріїнському палаці, де містився їхній штаб, відбувався короткий суд, а поруч, у Царському саду — розправа. Відомий київський мистецтвознавець Ф.Ернст свідчив: «Групи розстріляних везли на підводах ломовики через усе місто — по 10—15 чоловік, накиданих навалом на підводи, неприкритих, у скривлених позах, залитих кров'ю — цілими рядами»⁶.

Тисячі молодих офіцерів загинули тоді. Багато було жертв серед військових лікарів. Був забитий відомий у місті хірург доктор Бочаров, який їхав до шпиталю і показав патрулю, що його зупинив, свою реєстраційну картку. Загинув командир 1-го Українського корпусу генерал Я.Гандзюк, який приїхав з району Білої Церкви, де стояв корпус, у справах до військового міністерства. На околиці Києва генерала розстріляв більшовицький патруль. За даними австро-німецької окупаційної влади, у Києві за три тижні перебування більшовиків загинуло 2576 офіцерів⁷.

Особливо нещадно розстрілювали в районі Печерська й Липок, де мешкали заможні громадяни і багато військових. Ці райони Києва більшовики захопили першими. Саме тут був скоєний жахливий злочин, який виступає з ряду навіть масового більшовицького терору. У ніч з 25 на 26 січня розстріляний київський митрополит Володимир, канонізований на Архієрейському соборі Руської православної церкви в 1992 р. як священномученик, який зазнав страждань за віру в Ісуса Христа.

Зайнявши Лавру увечері 23 січня, більшовицькі військові чинили там безчинства й насильства: озброєні натовпи вривалися до храмів під час богослужінь з шапками на головах та цигарками в зубах, здимали галас і лайку, стріляли, вчиняли наруги над святинями, били й знущалися з ченців. Вони відкрито погрожували «усіх монахів перебити й перерізати, або зібрати до одного корпусу та підірвати. Лавра і її мешканці були цілком тероризовані»⁸. Усе це супроводжувалося грабунками, брали все: від церковних цінностей до особистих речей ченців. Увечері 25 січня 1918 р. п'ятеро солдатів на чолі з командиром у чорній шкірянці та матроській шапці прийшли до покоїв митрополита Володимира (Богоявленського Володимира Никифоровича, 1848—1918). Після розмови віч-на-віч вони вивели владика та заявили, що заарештували «важливого злочинця» й ведуть його до штабу на Печерську. Вранці 26 січня тіло митрополита, розстріляного і поколотого багнетами, було знайдене неподалік від економічної брами Лаври. Одяг та особисті речі його були пограбовані. Проведене за наказом Муравйова слідство не виявило вбивць. Більшовицька влада списала цей злочин на невідому «купку анархістів».

Терористичного характеру набула в цей час громадянська війна в українському селі. Заворушення серед селян тривали майже весь 1917 р., проте випадки насильства мали поодинокий характер. Нового імпульсу класова боротьба на селі отримала на початку 1918 р. Слідом за декретом про землю, прийнятим в радянській Росії, Центральна Рада 18 (31) січня ухвалила земельний закон, який проголосив соціалізацію землі. Його впровадження на селі перетворилось на хвилю терористичних дій селян щодо землевласників. Зазнало цілковитого погрому велике сільськогоспо-

дарське виробництво, включно з багатьма рентабельними господарствами з високою культурою сільського господарства. Будівлі, сільськогосподарські машини, реманент були не стільки розподілені серед нових власників, скільки розграбовані, знищені, спалені під час погромів маєтків. Пограбування супроводжувались знущанням, насильством та вбивствами поміщиків. Іноді вбивали цілими сім'ями, включаючи малих дітей. Так загинула з сім'єю у своєму маєтку від рук невідомих злочинців український історик та етнограф О.Сфименко.

Мали місце поодинокі випадки насильства й української влади щодо більшовицьких діячів. Українськими військовиками був заарештований і 15 січня 1918 р. знайдений забитим голова Київського комітету РСДРП(б) Л.Пягаков. Загинув член УЦР, український соціал-демократ Є.Неронович, який співробітничав з радянською владою: у березні 1918 р. його розстріляв без суду і слідства український підрозділ, який наступав на Полтаву.

Перший період громадянської війни в Україні характеризувався масовим червоним терором. У радянській Росії ця політика була офіційно запроваджена восени 1918 р., вже після її «апробації» в Україні.

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Рішення про запрошення чужоземних військ в Україну діалою лідерам Центральної Ради нелегко. Розуміючи можливі наслідки такої «послуги», вони одночасно усвідомлювали, що без сторонньої підтримки не подолають більшовиків, за якими стояла радянська Росія. 2 березня німецькі й українські війська вже вступили до Києва. Ще під час наступу, коли Центральна Рада перебувала в Житомирі, було ухвалено низку важливих законодавчих актів, якими запроваджувалися новий стиль у літочисленні, національна валюта — гривня, вироблено державний герб — тризуб Володимира Великого. Важливе значення мало прийняття закону про громадянство. З переїздом до столиці УЦР окремим зверненням заявила про незмінність свого політичного курсу, проголошеного Третім і Четвертим універсалами. Зокрема, підтверджувалася чинність демократичних свобод, декларованих цими документами.

Центральна Рада відновила свої повноваження в Україні за складних обставин. Ціна за допомогу німецько-австрійських військ виявилася занадто високою в економічному, моральному і в політичному вимірах.

З 26 березня до 23 квітня в Києві працювала комісія з представників України, Німеччини й Австро-Угорщини по виробленню умов матеріальної компенсації. УЦР прийняла зобов'язання надати Німеччині й Австро-Угорщині 60 млн пудів зерна та виробів з нього, 400 млн штук яєць, 2,75 млн пудів великої рогатої худоби (живою вагою), 3 млн пудів цукру, а також регулярно постачати їм овочі, фураж, руди тощо.

Іноземне втручання обмежило суверенітет УНР, змінило співвідношення сил не на користь Центральної Ради. Недаремно П.Христюк пи-

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Вступ німецьких військ до Києва. 1918 р.

Парад німецьких військ на Думській площі у Києві (нині — Майдан Незалежності). 1918 р.

сав, що окупаційне «військо стало рішенням чинником для внутрішньої політики Республіки спочатку посереднім, а потім і безпосереднім»⁹.

Загалом ставлення різних верств населення до Центральної Ради після її повернення до Києва виявилось досить стриманим. Пояснення цього треба шукати в неефективній господарській та соціальній політиці українського уряду. Вдаючись до популістських декларацій, діячі УЦР і Генерального секретаріату не виявили наполегливості у створенні чіткої програми соціально-економічних реформ та їх проведенні в життя. Тому вони майже постійно перебували в ар'єргарді народного руху.

Центральна Рада, уряд УНР виявилися неспроможними розв'язати проблему організації виробництва, вирішити робітниче питання, не менш складним виявилось й інше завдання, що постало перед молодого Українською державою у сфері аграрних відносин.

31 січня 1918 р., коли Центральна Рада перебувала ще за межами Києва, було ухвалено нарешті довгоочікуваний закон про землю. Земельний закон, в основі якого лежала соціалізація землі, породив невдоволення не

Вибух порохових складів на Звіринці (Київ) під час австро-німецької окупації. 1918 р.

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Г.Ейхгорн (праворуч) — командувач німецьких військ в Україні, убитий есером Б.Донським у Києві у липні 1918 р.

Парад німецьких військ у Харкові. 1918 р.

Повішені німецькими окупантами робітники Катеринослава. 1918 р.

лише великих власників, а й середніх верств. Позиція німецької адміністрації засвідчувала її страх перед тим, що соціалізація ускладнить збирання сільськогосподарської продукції. Під час зустрічей міністра земельних справ і харчування УНР М.Ковалевського з німецьким послом в Україні А.Муммом фон Шварценштайном останній радив не провадити земельних перетворень конфіскаційними засобами. Проти скасування приватної власності виступили численні селянські делегації, що прибували до Києва. 7 квітня в Лубнах відбувся з'їзд хліборобів шести повітів Полтавської губернії, організований Українською демократично-хліборобською партією. Учасники зібрання зажадали скасування земельного закону й повернення поміщикам відібраних земель. Посланці з'їзду домагалися виконання своїх вимог у Києві, але їм не вдалося виступити на засіданні Центральної Ради. На базі несприйняття аграрної політики Центральної Ради почалося зближення Української демократичної хліборобської партії з Союзом земельних власників, який складався переважно з російських землевласників. Обидві організації поклалися на окупаційну адміністрацію, вбачаючи в ній можливість повернення втрачених маєтностей.

Криза влади, міжпартійний розбрат усередині Центральної Ради, посилення позицій правих сил дедалі більше розхитували владу. Вбачаючи в цьому загрозу регулярним надходженням з України сільськогосподарської продукції, німецько-австрійське командування взяло на себе певні адміністративні функції. Головнокомандувач німецьких військ в Україні

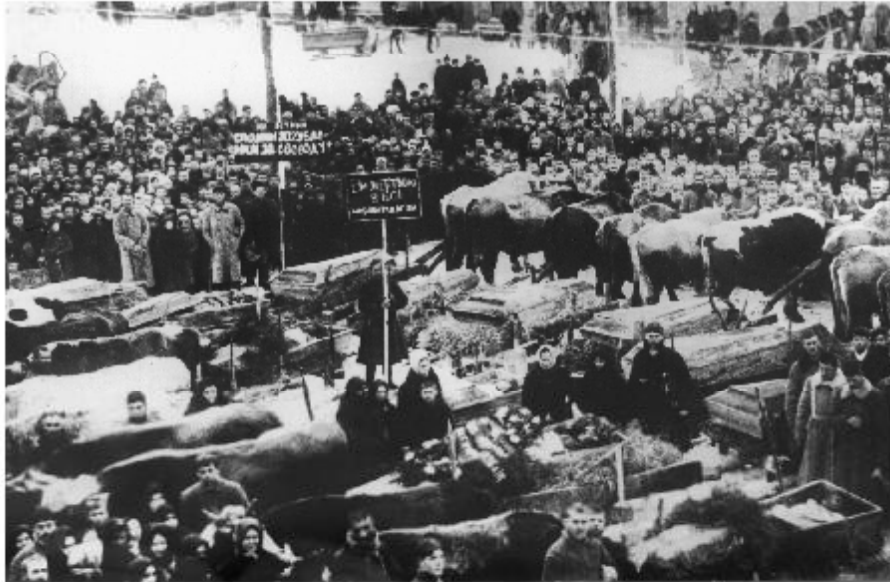

Повішені на вітряку учасники повстання проти австро-німецьких окупантів в с. Каніж Єлисаветградського повіту, 1918 р.

фельдмаршал фон Ейхгорн 6 квітня видав наказ, який стосувався термінів і порядку посівної кампанії. У документі підкреслювалося, що урожай належатиме тим, хто засіває площі. Селяни, які візьмуть землі більше, ніж зможуть обробити, підлягатимуть покаранню. Крім того, селян зобов'язували всіляко допомагати в обробітку поміщицьких угідь. Наказ Ейхгорна спричинив гостру дискусію в Центральній Раді. Міністр земельних справ на знак незгоди з втручанням німців подав у відставку. По лінії міністерства закордонних справ УЦР висловила офіційний протест Німеччині з приводу дій Ейхгорна, а по лінії міністерства земельних справ народ України було оповіщено про те, що даний наказ виконувати не варто.

За здійснення своєї програми вивозу продовольства окупанти взялися з перших днів свого перебування на Україні. Повсюдно появились накази німецьких і австрійських комендантів та командирів військових частин, що погрожували розстрілом за непокору. Міста й села України вкрилися шибеницями. Систематичними стали розстріли робітників і селян. Харківська газета «Южный край» 14 квітня 1918 р. писала, що не було дня, коли б у місті не знайшли трунів розстріляних. Уряд УНР виявився неспроможним повністю задовольнити вимоги окупантів. Уже в березні уповноважений німецького командування в Україні фон Штольценберг дійшов висновку, що Центральна Рада нездатна взяти хліб у селян.

Німецькі та австро-угорські військовики домовилися про поділ території України на зони окупації. Німеччина окупувала Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Таврійську, частину Волинської губернії і Крим, Австро-Угорщина — Подільську, Херсонську, Катеринослав-

Похорон жертв австро-німецьких окупантів у Миргороді. 1918 р.

ську і частину Волинської губернії. Німецьке командування встановило контроль над залізничним і водним транспортом.

Окупаційні власті втручались і в інші сфери українського життя. Звичайною практикою стали страти й ув'язнення за вироками польових судів. Щоб запобігти цьому, міністр юстиції М.Ткаченко 23 березня видав циркуляр, в якому вказувалося, що іноземні військові судові інстанції не мають чинності в Україні, оскільки тут існують власні цивільні та військові суди.

Ці та інші акції ще більше загострили відносини між УЦР та окупаційною адміністрацією. У листуванні представників Німеччини й Австро-Угорщини зі своїм керівництвом дедалі частіше заходила мова про необхідність усунення Центральної Ради. 24 квітня у начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Греннера відбулася нарада за участю послів та військових аташе Німеччини й Австро-Угорщини, на якій обговорювалося майбутнє України. Зустріч Греннера з делегацією «Української народної громади», що її очолював П.Скоропадський, показала, в який бік хитнувся політичний маятник¹⁰.

29 квітня Центральна Рада зібралася для ухвалення Конституції УНР. Ухвалений документ не вдалося втілити в життя, оскільки день його ухвали став останнім у діяльності Центральної Ради.

Ще 26 квітня імператор Вільгельм II санкціонував усунення українського уряду. За наказом Ейхгорна, в Україні було запроваджено військово-польові суди, обеззброєно синьожупанну дивізію, заарештовано кількох членів УЦР. Робилося все, аби розчистити шлях до якомога безболісного переходу влади до рук П.Скоропадського¹¹.

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Побиття селян с. Матвіївка німецькими солдатами під час австро-німецької окупації України, 1918 р.

Ще у березні 1918 р. за участю П.Скоропадського виникла політична організація «Українська громада» (згодом — «Українська народна громада»). Її платформа виявилася близькою до позиції Української демократично-хліборобської партії та Союзу земельних власників. Політичний консерватизм у програмних засадах «Української громади» поєднувався з прагненням до поміркованих перетворень у соціально-економічній сфері. Якщо рівень організації Союзу земельних власників П.Скоропадський визнавав досить високим, то прагнення його членів відстоювати лише власні інтереси непокоїли його. Хлібороби імпонували П.Скоропадському тим, що відстоювали дрібне землеволодіння. Саме такий шлях в організації земельної власності у поєднанні з акціонуванням переробної промисловості, на його думку, мав стати магістральним у розвитку української економіки¹².

П.Скоропадський обережно ставився до німецьких і австрійських військових чинів, розуміючи, по-перше, їхню незацікавленість у створенні суверенної Української держави, а по-друге, усвідомлюючи, що результати Першої світової війни зрештою складуться на користь Антанти. Тому він прагнув дотримуватися нейтралітету й очікував того самого від німецько-австрійського командування. Окупаційні власті ще до перевороту висунули низку вимог, виконання яких вважалося б платою за нейтральну позицію.

Необхідність великих за обсягом поставок, брак свободи політичного маневру в умовах окупації обмежували можливості гетьманської влади. З другого боку, П.Скоропадський завдяки характерові проголошеного ре-

жиму при фактичному сприянні іноземного військового контингенту був на певний час забезпечений від зазіхань політичних противників і необхідності вести полеміку з опозицією. Це з усією очевидністю розв'язувало йому руки.

Одним із елементів, який мав підтримати реалізацію внутрішньої політичної лінії на місцях, сприяти дотриманню законів і правопорядку, стала Державна варта, створена в середині травня. За задумом П.Скоропадського, департамент Державної варті мав виконувати поліційні функції. Крім того, в міністерстві внутрішніх справ було створено особливий відділ, який відігравав роль органу державної безпеки. Чітко усвідомлюючи наявність загрози, що крилася в діяльності сил, незадоволених режимом, гетьман прагнув мати інформацію про можливі антидержавні виступи.

Своєрідність становища гетьмана П.Скоропадського, що випливала з нелегітимного приходу до влади, визначала форму й — до певної міри — зміст нормативних актів нового режиму.

Протягом існування гетьманату було видано близько 400 нових нормативів на правах законів¹³. Не всі з них рівношінні: одні короткотермінові, інші мали історичне відлуння. До останніх передусім належать ті правові акти, які регулювали сільськогосподарську сферу. В масиві законодавчих актів гетьманського уряду є такі, одіозність яких від самого початку не викликала сумніву (Закон «Про заходи боротьби з розладнанням сільського господарства» від 8 липня).

Сільське господарство було традиційно провідною галуззю економіки України. Невирішеність аграрного питання, яке полягало в наявності великих латифундій та масового безземелля і малоземелля селян, загострювала соціальну кризу на селі. Центральна Рада по-своєму взялася до її розв'язання, видавши 31 січня 1918 р. закон про встановлення норми землеволодіння в 30 десятин. Більші маєтки конфіскувалися і йшли в земельний фонд, що розподілявся серед незаможних категорій селян. При цьому скасовувалася приватна власність на землю. Земля виводилася зі сфери товарно-грошових відносин, оскільки оголошувалася загальнонародною власністю.

Німецько-австрійська присутність спричинила нову хвилю невдоволення селян. Свавільні реквізиції збіжжя провокували конфлікти з господарями. Ситуацію ускладнили добровольчі каральні загони. Прагнучи повернути поміщицькі землі, передані селянам у користування, вони вдавалися до прямих розправ.

П.Скоропадський мав власну концепцію ліквідації аграрної кризи. Кінцевою метою реформ була не лише ліквідація мало- і безземелля, а й формування середнього класу власників, які мали стати господарською та військовою опорою режиму. До цієї думки гетьмана підштовхували депутати аграріїв, зокрема з Полтавщини, котрі пропонували створити зі своїх синів щось на зразок гвардії, тобто елітного збройного формування в безпосередньому розпорядженні П.Скоропадського. Розгорнувши цю ідею, гетьман міг, базуючись на здатності заможного селянства до війсь-

ково-політичної самоорганізації, розраховувати на своєрідне народне ополчення.

Домінантою реформ стало відновлення приватної власності на землю, повернення її в товарний обіг. Міністерством земельних справ на місцях створювалися регіональні управління хліборобства та державного майна, а також губернські, повітові, волосні земельні, земельно-ліквідаційні та особливі комісії. Останні вирішували питання про право на врожай 1918 р. на землях колишніх власників відповідно до спеціального закону, ухваленого 27 травня 1918 р.

Повітові земельні комісії брали на себе тимчасове управління земельними ділянками окремих власників на їхні прохання. Маєтності відсутніх господарів за розпорядженням губернської комісії передавалися повітовій комісії для управління без заяви власника або його повіреного. Суть управлінських функцій зводилася до передачі маєтків в оренду або безпосереднього господарювання з допомогою призначених фахівців. Витрати на ці заходи покривалися за рахунок прибутків, одержаних від господарської діяльності. Чистий прибуток передавався власникові, який міг у будь-який час вимагати повернення своєї ділянки.

Поряд із земельними комісіями Рада міністрів утворила тимчасові повітові та губернські земельно-ліквідаційні комісії, до компетенції яких входив розгляд справ про відновлення порушеного володіння й користування землею, про повернення відібраних після 1 березня 1917 р. підприємств, рибних ловів, знаряддя та всякого рухомого майна, про відшкодування збитків і винагороду за користування майном, про розрахунки за посіви на чужих землях без дозволу власників, володарів чи орендарів.

8 червня 1918 р. було схвалено закон, згідно з яким Державний земельний банк дістав необмежене право придбання земель для їх продажу селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин.

14 червня з'явився закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями. Якщо ділянки купували земельні товариства, то загальна площа повинна була вкладатися в розрахунок: 25 десятин на кожного члена товариства. Крім того, протягом трьох років придбану землю необхідно було розмежовувати на індивідуальні відруби. Таким чином, колективні форми господарювання виключалися.

На початку листопада було ухвалено законопроект, який регулював процес викупу Державним земельним банком надлишкових площ у землевласників та їх подальшого розподілу між селянами. Маєтки, що мали велике господарське значення (обслуговували цукроварні, розводили елітну худобу тощо) могли мати до 200 десятин землі, але вони підлягали акціонуванню.

Ці законодавчі акти, не дивлячись на їхню ринкову спрямованість, в умовах громадянської війни поставили в жахливе становище маси селянства, привели в занепад сільське господарство. Підтримувані гетьманським урядом і окупантами, поміщики не тільки повертали свої маєтності,

втрачені в період революції, а й намагалися нажитися за рахунок селян, накладаючи на них величезні контрибуції.

Стягнення контрибуцій, як правило, супроводжувалося грабунками, побоями, розстрілами. У липні на жителів с.Ожинівці Старокостянтинівського повіту на Волині наклали контрибуцію в сумі 600 тис. крб. Для її стягнення в село прибув загін на чолі з начальником повітової варті. До встановленого ним строку селяни зуміли зібрати лише 200 тис. крб. Тоді карателі вишикували селян і кожного п'ятого відшмагали різками. 30 квітня в с.Овсяники Бердичівського повіту на Київщині прибув поміщик Павловський з каральним загonom. Зігнаних на площу селян побили шомполами. Потім за наказом поміщика відшмагали нагаями ще близько 40 «комітетчиків». Після цієї екзекуції селянам запропонували негайно внести контрибуцію від кожної хати. Тих, хто не міг виконати цю вимогу, знову били. Двох селян забили до смерті.

8 липня 1918 р. гетьманський уряд прийняв спеціальний закон, що надавав місцевим земельним комісіям право видавати обов'язкові постанови про примусову працю селян на поміщиків. Ізяславська спілка земельних власників на Волині у середині липня констатувала: «Майже повсюди селяни почали виходити на роботу лише під загрозою репресивних заходів, здійснених каральними загонами».

По селах нищорили численні заготівельні й каральні загони окупантів, які відбирали у населення продовольство, худобу, птицю, фураж. Частими були випадки, коли в одне й те саме село окупанти налітали по кілька разів, внаслідок чого ці села остаточно спустошувалися. Така доля спіткала, зокрема, с.Михайлівку Маріупольського повіту Катеринославської губернії, с.Бокалів Васильківського повіту на Київщині та багато ін.

Гетьманські чиновники змушені були констатувати невпинне наростання масштабів пограбування сільського населення окупантами. «Випадки самочинних і неправильних реквізицій хліба, фуражу, худоби, масла, меду, екіпажів тощо, — говорилося в одному з донесень харківського губерньського старости, — стають дедалі частішими, набуваючи місцями масового, поголовного характеру». У серпні департамент державної варті повідомляв штаб німецького верховного командування на Україні: «В Херсонській губернії з боку австрійських військ реквізиції з населення хліба, продуктів, фуражу і рогатої худоби не припиняються, що викликає озлоблення серед населення і загрожує голодним заколотом».

За невчасне виконання розпоряджень властей, приховування продовольства, невихід на роботу, переховування зброї на селян накладалися величезні контрибуції. Окупанти негайно стягували їх, вдаючись до жорстоких репресій. Так, 20 липня в с.Лісничі Ольгопільського повіту на Поділлі прибув австрійський каральний загін і зажадав від селян здати таку кількість зброї, якої в них фактично не було. Оскільки населення не могло виконати вимоги, карателі відкрили по селу вогонь з гармат, від чого згоріло 113 будівель. Із селян окупанти стягнули контрибуцію у розмірі 600 тис. крб.

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Партизанський загін, що діяв проти австро-німецьких окупантів в с. Мала Лепетиха Олександрівського повіту. 1918 р.

Нескінченні реквізиції зерна, коней та іншої худоби, небажання селян працювати на повернутих поміщикам землях тощо призвели до занепаду сільського господарства. Восени 1918 р. порівняно з 1913 р. посівні площі скоротилися майже наполовину¹⁴.

В багатьох населених пунктах почався голод. З різних кінців надходили звістки про випадки голодної смерті. По всій Україні ширилися епідемії тифу, віспи, дизентерії, занесеного окупантами вірусного грипу (іспанки). У деяких містах спалахнула епідемія холери.

Загрозливих розмірів набувало безробіття. Власники підприємств закривали фабрики і заводи й викидали робітників на вулицю. Звільнення робітників набуло характеру класової помсти. В середині літа біржами праці було зареєстровано у Києві 35 тис. безробітних, Херсоні і Харкові — на 25 тис. Ціни на продукти харчування піднялися в кілька разів, а заробітна плата зменшилася. Так, порівняно з 1913 р. у червні 1918 р. у столяра платня зменшилася в 2 рази, у слюсаря — 1,93, муляра — 1,7, у різноробочого в 1,76 раза¹⁵.

Пролетаріат не залишався бездіяльним спостерігачем того, що відбувалося. 25 травня не стали до роботи 2 тис. зайнятих на махоркових фабриках Кременчука; трьома днями пізніше застрайкували 1500 робітників 15-ти одеських шкіряних заводів; 26 жовтня в Луганську спустили цехи гартманських заводів¹⁶.

15 липня 1918 р. припинили роботу Коростенський, Сарненський і Здолбунівський залізничні вузли. Через кілька днів почався загальноукраїнський страйк залізничників¹⁷. Він набув яскраво вираженого політичного характеру. Гетьман П. Скоропадський намагався будь-що придушити страйк, щоб відновити роботу залізниць. З цією метою 19 липня 1918 р. він затвердив рішення Ради міністрів про відновлення в Україні дії царського закону від 2 грудня 1905 р. про суворі покарання за участь у страйках.

Загін донецьких робітників веде вогонь по німецьких окупантах. 1918 р.

На його підставі гетьманська варта разом з німецькими та австрійськими військами вдалася до жорстоких репресій проти страйкарів.

Репресії й голод змусили залізничників України стати до роботи. Однак робітничий клас не здавався властям, а продовжував висувати все нові й нові вимоги. Це і підписання колективних угод, і збільшення заробітної плати, і поліпшення санітарно-гігієнічних умов тощо. Пішпримці відювали локаутами й новими звільненнями, закриттям профспілок, а окупаційна влада — драконівськими заходами на кшталт наказу командира німецького корпусу, що базувався у Харкові, генерала Менгельбіра, за яким учасників страйків чекала каторга чи трирічне ув'язнення, а призвідників — страта¹⁸.

Прийшовши до влади, генерал Скоропадський чітко визначив своє ставлення до більшовиків, анархістів та російських лівих есерів. Він спрямував проти них весь репресивний апарат. З'їзди і конференції українських політичних партій теж були заборонені. Гетьман заборонив скликати II Всеукраїнський селянський з'їзд. За його вказівкою на організаційне засідання прибули німці з гетьманцями і силою зброї розігнали селянських депутатів. Така доля чекала й делегатів Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду¹⁹. Намагаючись створити видимість піклування про робітників, гетьман вирішив організувати при міністерстві праці «комітет труда»²⁰. На нього покладалося попереднє обговорення підготовлених міністерством законопроектів. Однак комітет не зміг захистити ін-

2. Терор австро-німецьких окупантів і гетьманців щодо селян та робітників

Мітинг на братській могилі розстріляних загоном генерала Дроздовського поблизу с. Іванівка Бердянського повіту. 1918 р.

тереси робітників, а навпаки, погіршив їх становище, запровадивши під міністерським тиском 12-годинний робочий день на всіх металургійних підприємствах України²¹.

Восени 1918 р. різко змінилася міжнародна ситуація. Розпалася Австро-Угорська імперія. У Німеччині назривала революція. Антанта підтримувала російські монархічні організації, засуджуючи «сепаратизм» народів колишньої Російської імперії. Усі ці фактори зробили становище гетьманської держави хитким. Вона не мала регулярної армії, а з розпадом Австро-Угорщини та революційними подіями у Німеччині їй загрожувала окупація Антанти.

Важливим фактором дестабілізації гетьманського режиму стала діяльність більшовиків України. У листопаді був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд України на чолі з Г.П'ягоковим. Однак українські соціалістичні партії, об'єднані в УНС (Український національний союз), діяли більш енергійно.

13 листопада 1918 р. відбулося засідання УНС, на якому був остаточно схвалений план повстання проти гетьмана та обрано Директорію²². У ніч з 15 на 16 листопада вона звернулася до населення України з відозвою. «Генерал Скоропадський, — зазначалося в ній, — є насильник і узурпатор народної влади. Все правительство його, як протинародне, протинаціональне, оповіщаємо недійсним. Пропонуємо генералу Скоропадському й його міністрам залишити обманом і насильством захоплені урядові посади»²³.

Партизанський загін, що брав участь у серпневому повстанні проти австро-німецьких окупантів у Городнянському повіті на Чернігівщині. 1918 р.

Розстріл робітників Нікополя німецькими окупантами. 1918 р.

На знак протесту проти гетьманського уряду робітництво України вийшло на вулиці міста. 15 листопада 1918 р. залізничники Київського залізничного вузла оголосили загальний страйк. Через два дні застрайкували робітники заводу «Арсенал» та інших підприємств міста. Згодом почався політичний страйк у Херсоні²⁴. Масовий страйковий рух робітників на-ростав і у листопаді він паралізував дії гетьманської влади й німецького

3. Вбивство генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна у Києві

командування, посиливши їх розгубленість і невпевненість. У різних районах України успішно діяли численні селянські повстанські загони²⁵. Виступи у селі посилювали недовір'я до П.Скоропадського.

Таким чином, семимісячне правління гетьмана Павла Скоропадського, якому німецько-австрійські окупаційні власті надали архаїчного декору гетьманства, з тріском провалилося.

Безробіття, шибениці й розстріли, каторжні роботи в Німеччині, принизлива підневільна праця на залізницях і транспорті, голодна смерть — ось що принесли селянству та робітникам австро-німецькі окупанти й гетьманці. Геноцид і терор стали нормою життя австро-німецьких військових властей і гетьманського режиму.

3. Вбивство генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна у Києві

30 липня 1918 р. командуючий німецькими військами на Україні генерал-фельдмаршал Герман фон Ейхгорн був у піднесеному настрої. У цей день чотири місяці тому його було призначено командуючим групою армій «Київ». Окупаційні війська прагнули забезпечити Німеччину і Австро-Угорщину хлібом та продовольством. Для виконання цього завдання в Україну замість генерал-полковника фон Лінсінгена з Прибалтики було направлено фон Ейхгорна. Він мав розпочати боротьбу за хліб і продовольство для виснаженої в роки Першої світової війни кайзерівської Німеччини.

За плечима Ейхгорна була солідна військова кар'єра. Народився він 13 лютого 1848 р. у м. Бреслау. По матері Ейхгорн був онуком відомого німецького філософа Фрідріха Шеллінга. Праці останнього були популярні у 30-х роках XIX ст. в Росії. Ними захоплювалися, зокрема, майбутні тероретики тероризму.

Після гімназії Ейхгорн обрав шлях професійного військового. Він брав участь у австрійсько-пруській війні 1866 р. і франко-пруській війні 1870—1871 рр. Зоряним часом для нього стала Перша світова війна. Він воював на російсько-німецькому фронті в районі Прибалтики і командував 10-ю армією. Вільгельм II відзначив його найвищими військовими нагородами, а в грудні 1917 р. присвоїв звання генерал-фельдмаршала.

Приїхавши до Києва наприкінці березня 1918 р., Ейхгорн зрозумів, що його місія — «зміцнення економічних і культурних зв'язків» між Німеччиною та УНР — буде складною. Німецьке командування взяло на себе певні адміністративні функції щодо забезпечення регулярного надходження з України сільськогосподарської продукції.

Це викликало невдоволення і в Українській Центральній Раді, і в уряді України. Як уже зазначалося, міністерство закордонних справ висловило офіційний протест, відповідні кроки зробили міністерства землеробства, юстиції та ін. І, звичайно, не без належних підстав. Проте в суто господарському та економічному плані наказ Г.Ейхгорна

від 6 квітня 1918 р. щодо термінів та порядку проведення весняної посівної кампанії виглядає не таким уже й образливим чи беззмістовним. Він був спрямований насамперед на забезпечення сільськогосподарських поставок до Німеччини, але водночас там йшлося про поліпшення сільськогосподарського виробництва в Україні та зміцнення аграрних відносин. Цей момент був тоді не всіма належно оцінений.

Німеччина і Австро-Угорщина після цього зрозуміли, що Центральну Раду необхідно замінити іншим органом. Втілення в життя такого плану було покладено на Ейхгорна та начальника штабу німецьких військ у Києві генерала Греннера. Із санкції Вільгельма II Ейхгорн зробив усе необхідне для того, щоб 29 квітня 1918 р. стався державний переворот, у результаті якого до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський.

П.Скоропадський підтримував тісні контакти з Вільгельмом II. Дружні зв'язки склалися у нього і з Ейхгорном. Гетьман і командувач німецьких військ в Україні були професійними військовими, брали участь у Першій світовій війні. Щоправда, воювали один проти одного, та й посади були різні — фельдмаршал Ейхгорн командував армією, а генерал-майор Скоропадський — корпусом. «Ейхгорн, — згадував П.Скоропадський, — був поважний старик у повному розумінні цього слова, розумний, освічений дуже, з широким кругозором, доброзичливий, недарма ж він був онуком філософа Шеллінга. Йому не була притаманна та пихатість і зарозумілість, які спостерігалися інколи серед німецького офіцера»²⁶.

Влітку по Україні прокотилася хвиля селянських повстань проти австро-німецьких окупантів і гетьманських військ та створених ними місцевих органів влади. У Києві ж, на перший погляд, усе було спокійно, хоча діяло антигетьманське підпілля. Гетьман і фельдмаршал мешкали у центрі міста — на Печерську. Перший оселився в будинку колишнього генерал-губернатора, а другий мешкав на вул. Катерининській, 16.

У роки громадянської війни широкого розмаху набув масовий терор. Знишувалися десятки тисяч супротивників, що воювали між собою на боці різних влад і режимів. У цей же час відродився й політичний тероризм. Повернувшись влітку 1918 р. з Росії до Гуляй-Поля, майбутній селянський «батько» Нестор Махно задумав здійснити чимало терактів проти членів гетьманського уряду і вбити самого П.Скоропадського. Практично здійснити це для нього було нереально. Але існували такі сили, які ототожнювали тероризм з революційною боротьбою, вважали його своєю основною метою і мали за плечима великий досвід усунення політичних противників. Це були насамперед ліві есери.

Після підписання Брестського миру і окупації німецькими військами України, Білорусії та частини західних регіонів Росії ліві есери заявили про відновлення терористичних актів проти основних ворогів «революції і свободи». Для терористичної боротьби була створена Бойова організація, до якої спочатку увійшли Г.Смолянський, який обіймав відповідальну радянську посаду, кронштадтський матрос Б.Донський і колишня терористка-каторжанка І.Каховська. Вони хотіли надати терористичним замахам інтернаціонального забарвлення, яке б викликало хвилю революційних

виступів на Заході, насамперед у Німеччині. Оскільки остання здавалася есерам на тому етапі своєрідним «жандармом буржуазного суспільства», вони вирішили здійснити замах на Вільгельма II або начальника штабу німецької армії Гінденбурга.

Щоб дізнатися думки німецьких соціалістів щодо проведення замаху на одну з провідних фігур серед владних структур Німеччини, до Берліна було відряджено Г.Смолянського. В інтернаціональному теракті, на думку ЦК лівих есерів, мали брати участь представники різних національностей. Особливу увагу Бойової організації, як і в роки царизму, привертала Україна, яку есери не хотіли визнавати самостійною державою. Б.Донський та І.Каховська виїхали з Москви до Севастополя, але змушені були зупинитися в Донбасі, де кілька тижнів вели агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників і шахтарів. «У ці дні, — згадувала І.Каховська, — остаточно зміцніла воля і рішучість Донського... Усі чотири місяці... він постійно згадував цю поїздку».

Ці російські есери вернулися до Москви наприкінці квітня 1918 р. Тоді тут проходив II з'їзд лівих есерів, який засудив Брестський мирний договір і заявив про вихід лівих есерів з Раднаркому. З'їзд офіційно ухвалив постанову про застосування партією інтернаціонального терору.

Саме тоді Г.Смолянський вів переговори в Берліні з членами німецької організації лівих соціал-демократів «Союз Спартака». Вони підтримали ідею про необхідність терористичної боротьби, хоча відмовилися взяти у ній участь. Вони відкинули кандидатуру кайзера як потенційної жертви теракту і заявили: «На Східному фронті особливо помітна фігура генерала Ейхгорна, який посадив у Києві гетьмана Скоропадського. Його вбивство було б зустрінуте з величезним задоволенням не тільки в Росії й на Україні, а й німецькими робітничими масами...»

Після повернення до Москви Г.Смолянського Бойова організація почала підготовку до терористичного акту проти Ейхгорна, назвавши його «головним катом і душителем селянства». Зробити це самотужки було практично неможливо, тому вони зв'язалися з українськими есерами, які погодилися взяти участь у теракті. Крім цього, останні виношували плани усунення своїми силами гетьмана П.Скоропадського. Від Московської бойової організації у травні 1918 р. до Києва були направлені Г.Смолянський, Б.Донський та І.Каховська. Тут терористичну групу доповнили українські есери М.Залужна, І.Бондарчук (Собченко), а пізніше — член першого радянського уряду України Є.Терлецький. Окрема група українських лівих есерів займалася підготовкою замаху на гетьмана.

Столиця України справила на московських терористів велике враження. Один з них згадував про це так: «Рівний, як стріла, прямий Хрещатик впирається у купецький сад. На площі квіткові клумби, фонтани, на стовпі проста сіра дошка зі стрілкою-дорогоказом: «У штаб фельдмаршала Ейхгорна». Треба піднятися вздовж тінистого Маріїнського парку по Олександрівській, увійти в тихі, красиві вулиці Липок. Там, у краших особняках, за колючими загорожами, обплутані телеграфними дротами, захищені сталевим караулом розташувалися німецькі військові власті. Тут же, в дружньому сусідстві, — палац Скоропадського»²⁷.

Терористи розпочали підготовку до замаху на фельдмаршала за установленням ще в дореволюційні часи есерівськими бойовиками і навіть народо-вольцями сценарієм. Вони мали кілька конспіративних помешкань як у самому Києві, так і неподалік від міста: дачу в Святошині, приватні будинки у Боярці і на Глибочиці, квартиру на Бібіковському бульварі. Потім терористи почали стежити за Ейхгорном. Цей процес був досить тривалим і вимагав великої конспірації та пильності. Необхідно було не лише визначити маршрути пересування Ейхгорна по Києву, а й точно знати час його виїзду з дому або штабу, приїзд до тієї чи іншої установи. Київські есери вказали місце проживання фельдмаршала, Б.Донський купив білого коня і перетворився на «візника», що давало йому змогу вільно пересуватися по місту й вести спостереження.

Проте учасники замаху натрапили на труднощі, яких не знали дореволюційні терористи. Центр Києва — Липки, де мешкали Ейхгорн та Скоропадський і розташовано німецький штаб та інші установи, був перетворений на своєрідний військовий табір. Сюди для стеження за головнокомандуючим було неможливо проникнути під виглядом лоточника, що торгує цигарками, у цьому районі не здавалися квартири. Єдине, що могли робити терористи — швидко ходити по вул. Катерининській, змінюючи один одного, постійно перевдягаючись і навіть гримуючись. Одного разу І.Каховська зустріла Ейхгорна з ад'ютантом, що пішки йшли до штабу. Минуло багато часу, поки терористи встановили, що такі прогулянки відбуваються щоденно о першій годині дня і тривають 3—5 хвилин.

Поки у Києві терористи розробляли плани виконання «смертного вироку» Ейхгорну, у Москві 6 липня 1918 р. ліві есери, співробітники ВЧК Я.Блюмкін, уродженець Одеси, та М.Андрєєв убили німецького посла в Росії графа В.Мірбаха. Цим актом ліві есери спробували зірвати Брестський мир. Мірбах, як і Ейхгорн, належав до тих осіб, проти яких ліві есери планували здійснити теракти, але фельдмаршал був першим кандидатом. Однак сталося так, що першим загинув дипломат. Подейкували, що до цього причетне більшовицьке керівництво, яке хотіло ліквідувати головного свідка зв'язків з Німеччиною. Але ця акція певною мірою підірвала авторитет лівих есерів, що вбили дипломата, а не фельдмаршала, який в очах народу був головним катом України.

Бойовики, що діяли в Києві, почали прискорено готувати замах на Ейхгорна. Знаючи про вбивство у Москві Мірбаха, Ейхгорн не вжив додаткових заходів для посилення охорони своєї персони. Він вільно ходив по Липках і не бачив ніякої загрози з боку цивільних осіб, які йому траплялися. Б.Донський кілька разів проходив мимо фельдмаршала на Катерининській та Єлисаветській вулицях, щоб запам'ятати його і знати, в кого кидати бомбу. Теракти, як свідчить історичний досвід, ніколи не вдаються відразу, без помилок і прорахунків.

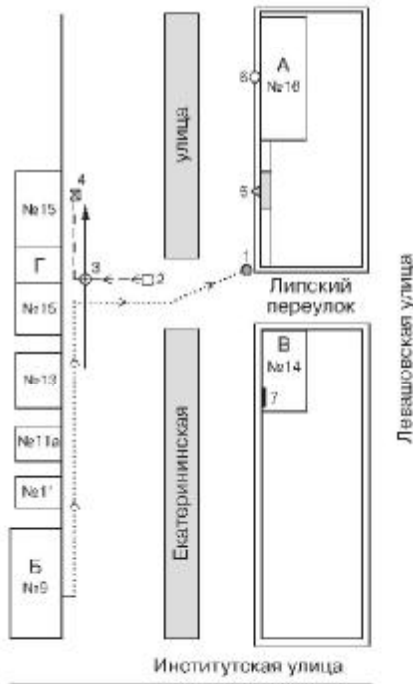
Здійсненню терористичного замаху завадив від'їзд Ейхгорна до Криму. Одного разу, коли Донський ішов назустріч фельдмаршалові і дістав термос, начинений вибухівкою, щоб кинути в Ейхгорна, на землю раптом

впала погано закручена кришка і покотилася прямо під ноги головнокомандуючому. Сполотнілий від страху Донський схопив її і на очах присутніх почав прикручувати до термоса бомби. Ні Ейхгорн, ні офіцери, які йшли поруч із ним, навіть не звернули уваги на цей епізод.

Терористичний акт бойовики вирішили здійснити 30 липня. Напередодні запланованої акції терористи зібралися у театрі «Аполло» у відкритій ложі. Однак вони привернули увагу підпоручика Алекпера Малатбекова і його товаришів по службі й одразу ж залишили театр. Бойовики спробували розробити план втечі Донського з місця теракту, але, як і їхні попередники, відкинули його. Есери у кожне вбивство високої посадової особи вкладали максимум агітаційного змісту. Кожний терористичний акт мав донести до широкого загалу мету і причини знищення ворога народу. Наприкінці липня у Києві йшли дощі. Тому Б.Донський у той день одягнув плащ, у кишеню якого поклав бомбу, і модний солон'яний капелюх «канотье». В район Липок його супроводжувала І.Каховська. Про всяк випадок Донського підстраховували Є.Терлецький (на розі Хрещатика і Прорізної) та Г.Смолянський безпосередньо на головній вулиці Києва. І.Каховська і Б.Донської повільно йшли по Лютеранській вулиці й опинилися на Катерининській рівно о першій годині дня. Щоб зняти напруження чи підбадьорити свого супутника, І.Каховська розповіла йому, що є з діда-прадіда терористкою, оскільки походить з роду декабриста П.Каховського, який 25 грудня 1825 р. на Сенатській площі у Петербурзі застрелив генерала М.Мілорадовича. Рівно в призначений час Б.Донський пішов на зустріч з Ейхгорном, але знову невдача — через хвилин 20 він повернувся назад і повідомив, що не зустрів фельдмаршала. Деякий час він мовчки стояв з І.Каховською, потім поглянув на годинник і рішуче пішов по Катерининській вулиці.

Охорону в Липках, де дислокувалося командування німецьких військ і мешкан Ейхгорн, здійснювали солдати 76-го полку. Рядовий Альфред Хількер подивився на годинник, який показував 1 год 55 хвилин дня, і підійшов до вікна караульного приміщення, яке стояло на розі Катерининської вулиці та Липського провулку. Він знав, що у цей час головнокомандуючий щоденно ходить обідати від будинку, де проживає, до приміщення офіцерського зібрання штабу, розташованого на перехресті вулиць Катерининської та Інститутської.

Все було як завжди. Ейхгорн у супроводі ад'ютанта капітана фон Дресслера йшов по тротуару Катерининської вулиці, де знаходились будинки з непарними номерами. На перехресті з Липським провулком вони мали перейти на інший бік вулиці і попрямувати до будинку № 16 — помешкання фельдмаршала. У цей час вартовий помітив, що в тому місці на бруківці стоїть цивільна людина і дивиться у бік Ейхгорна. Хількер інстинктивно схопив гвинтівку. А у цей час Ейхгорн і Дресслер пройшли мимо невідомого і зупинилися на тротуарі, ведучи якусь жваву бесіду. Людина у плащі вийняла щось із кишені і кинула невідомий предмет у бік фельдмаршала та його супутника. Пролунав сильний вибух, який почули терористи, що знаходилися на сусідніх вулицях, і ефрейтори Є.Паховий та В.Бемке, які стояли на варті біля будинку Ейхгорна.

Схематичний план місця здійснення замаху на Г.Ейхгорна (зі слідчої справи): А — будинок, де жив Ейхгорн; Б — будинок штабу й офіцерських зборів; В — караульне приміщення; Г — магазин П.Голуб;

1 — місце вибуху; 2 — місце, звідки кинуто бомбу; 3 — місце, де Б.Донський вистрибнув у повозку І.Бондарчука; 4 — місце, де він був затриманий; > шлях повозки; <—, —, — шляхи втечі Донського; ·····> шлях Г.Ейхгорна; 5 — пост Цахова біля воріт; 6 — пост Бемке біля парадного входу до буд. № 16; 7 — вікно буд. № 14, біля якого стояв вартовий А. Хількер, що із острахом сприйняв появу шквального стороннього на маршруті слідування Г.Ейхгорна.

У цей час по Катерининській вулиці в бік Єлисаветської повільно їхав візник. Терорист заскочив у фургон і конюх стьобнув руду кобилу, але та навіть не зрушила з місця. Трапилося це якраз навпроти магазину Параски Голуб, що знаходився в будинку № 15 по Катерининській вулиці.

Терорист зіскочив на бруківку і почав тікати в напрямі Єлисаветської вулиці. За ним побігли німецькі солдати. При допомозі П.Голуб ними був затриманий візник, який назвався Єфремом Бичком і заявив, що нічого спільного з терактом не має. Зловмисника наздоганяв уже єфрейтор Бемке, коли той раптово зупинився біля будинку № 15 і підняв руки. Змусила його зробити це не лише безвихідь, а й традиція есерівських терористів сповіщати і роз'яснювати властям і населенню мотиви вбивства тієї чи іншої високопоставленої особи в інтересах народу²⁸.

В результаті вибуху саморобної бомби Ейхгорн і Дресслер були смертельно поранені. Про цей теракт згадував і гетьман П.Скоропадський²⁹.

Терориста було доставлено у німецьке відділення київського арештного будинку. Відразу ж розпочалося слідство під особистим наглядом прокурора Генріхсена. На першому допиті затриманий заявив: «Винним себе визнаю. Центральним Комітетом Української і Російської партії лів. С.-Р. було ухвалено постанову вбивати всіх німецьких, французьких та інших іноземних воєначальників, які їдуть в Росію забирати у селян землю й душити російську революцію. Коли було ухвалено таку постанову, я не знаю. Та на останньому з'їзді нашої партії в Москві цю постанову було санкціоновано.

Дізнавшись про таке рішення, я запропонував свої послуги Комітету для здійснення будь-якого терористичного акту і приблизно два тижні то-

му отримав від Комітету наказ виїхати до Києва для вбивства фельдмаршала Ейхгорна.

Мені вручили бомбу великої форми, конструкції якої я не знаю, гроші і револьвер. Приїхав до Києва вчора. Втім, ні, я приїхав набагато раніше, та коли — не скажу. Жив ніде. Сьогодні я пішов на Катерининську, оскільки дізнався, що Ейхгорн піде зі штабу додому. Ейхгорна впізнав за портретом, який отримав у Москві. На запитання, чи був учора на Катерининській, не бажаю відповідати. Ні втекти, ні застрілитися не хотів. Прийшов за години три до акту і прогулювався. Коли Ейхгорн вийшов із офіцерського зібрання, я пішов слідом, кинув бомбу в його бік і здався німецьким солдатам, що підбігли. Я хотів, щоб мене зловили і дізналися, з якої причини я убив чи хотів убити Ейхгорна. Я рядовий член партії. В Москві жив з початку 1918 р. в гуртожитку на Воздвиженці. Моє партійне прізвище — Донський. Яким чином я ввійшов у стосунки з Центральним Комітетом, не бажаю говорити.

Свідчення щодо організації і мотивів убивства неточні, і Центральним Комітетом Партії лівих Соц.-Рев. винесено смертний вирок Ейхгорну за те, що він, будучи командувачем німецьких військових сил, задушив революцію на Україні, змінив політичний устрій, здійснив, як прибічник буржуазії, переворот, сприяючи вибранню гетьмана і забрав у селян землю. Коли Центральним комітетом Російської партії лівих соціалістів-революціонерів вирок було затверджено, я взявся за виконання цього вироку і погодився вбити Ейхгорна»³⁰.

Слідчі органи вели інтенсивний пошук спільників Донського. А тим часом між Києвом і Берліном відбувся обмін телеграмами. Гетьман П. Скоропадський негайно після замаху адресував Вільгельмові II наступну телеграму:

«Я не в змозі висловити вашій імператорській величності почуття глибокого обурення з приводу підступного замаху на генерал-фельдмаршала Ейхгорна, вчиненого ворогами Німеччини і України. Вдячний німецькій державі український народ, який шанує генерал-фельдмаршала Ейхгорна як найшляхетнішого захисника своєї відроджуваної державності, молить Бога про якнайшвидше його одужання. Прошу вашу імператорську і королівську величність дозволити мені від імені українського уряду і всього українського народу висловити вашій величності нашу глибоку скорботу з приводу цього обурливого злочину»³¹.

Вбивця Г. Ейхгорна Б. Донський. Схематичний рисунок преси тих років.

Слідство вело інтенсивну роботу і заарештувало чимало терористів. У результаті зірвано спробу вчинити 1 серпня під час паняхиди по Г.Ейхгорну замах на П.Скоропадського. У той же день домовини з тілами загиблих відправлено для поховання на батьківщині.

Є.Терлецькому і Г.Смолянському вдалося уникнути арешту і виїхати з Києва. І.Каховська потрапила в засідку біля дачі у Святошині і була схоплена німецькими солдатами. Заарештували й І.Бондарчука (Собченка).

В'язні, особливо Б.Донський, були піддані жорстоким тортурам. Візник Бичок, який постійно твердив, що нічого спільного з терактом не має, повісився у камері. Ліві есери піддали сумніву самогубство Бичка і стверджували, що його таємно вбили німецькі й гетьманські тюремники. Але це, очевидно, вигадка. Власті не побоюлися відкрито оголосити смертний вирок Д.Донському та І.Каховській і прилюдно стратити вбивцю Ейхгорна на Лук'янівській площі.

10 серпня о 17 годині із провулка, що веде з тюрми на площу — місце страти, вийшли дві роги німецьких солдатів і декілька чоловік в офіцерських сірих шинелях. Кат, арештант Лук'янівської в'язниці Линник, в сірій шинелі стояв біля телефонного стовпа, де висіла петля із скрученого дроту та прибіта велика дошка з написом: «Убивця генерал-фельдмаршала фон Ейхгорна». Б. Донський підійшов до стовпа і підком спокійно зняв зв'язаними руками шапку з голови, а кат спритно накинув петлю. Німецький солдат вибив з-під ніг Б. Донського лавку.

На площі було багато народу. Трун його залишили висіти на стовпі протягом двох годин. Вночі його зняли і перенесли в кашлицю.

Каховській оголосили смертний вирок майже через місяць після страти Донського — у середині вересня 1918 р. Суд під головуванням полковника Гюбнера тривав 15 хвилин. Після вироку Гюбнер підійшов до Каховської й сказав: «Повісити у нас даму не так легко. Необхідно, щоб вирок затвердив сам кайзер».

Але Вільгельм II так і не виніс свого вердикту. У листопаді 1918 р. в Німеччині спалахнула революція, яка повалила владу кайзера. В Україні з новою силою вибухнуло повстання проти гетьмана, який 14 грудня змушений був зректися влади. Петлюрівські війська зайняли Київ і звільнили в'язнів. Собченко, який готував замах як на Ейхгорна, так і на Скоропадського, був випущений на свободу, а Каховську перевели до Лук'янівської в'язниці. Нова влада не взяла на себе відповідальність звільнити терористку. Коли ж партія лівих есерів звернулася до голови німецької ради солдатських депутатів Кірхнера, той заявив, що її справа розглядалася не як політична, а як кримінальна, і Рада нічого, на жаль, зробити не може.

У справу звільнення І.Каховської втрутився навіть ЦК лівих есерів, який звернувся безпосередньо до німецької організації «Союзу Спартака». Відповідь була така — терористка покине тюрму, коли з Києва піде останній німецький солдат. Але й після цього Каховська перебувала у в'язниці. Лише завдяки настирливому клопотанню колишнього члена Центральної Ради Миколи Ковалевського вона вийшла на волю в січні 1919 р.

Проте більшовики, які захопили на початку лютого 1919 р. Київ, зробили з терористів народних героїв. 7 квітня у Києві в приміщенні Кулець-

кого зібрання відкрився революційний трибунал над убивцями Б.Донського. Судове засідання відкрив наркомюст О.Хмельницький, який коротко розповів, що собою являтиме судова розправа над ворогами радянського ладу в УСРР. Трибунал судив безпосереднього ката Б.Донського — кримінального в'язня Линника, а також причетних до тортур терористів керівників Лук'янівської тюрми та німецьких офіцерів з контррозвідки. Багатьох судили заочно. 8 квітня трибунал виніс смертний вирок Линнику та наглядачеві в'язниці Боровчуку, який був виконаний протягом 24 годин. Деяких підсудних, які не були на суді, оголосили «поза законом». Про офіцерів кайзерівської контррозвідки, які були засуджені до страти, ЦК КП(б)У сновістив «Союз Спартак» і вимагав від німецького уряду виконати винесений у Києві вирок. Ці вимоги залишилися на папері.

По-різному склалася подальша доля учасників убивства 70-річного фельдмаршала Ейхгорна. Є.Герлецький у 1919 р. увійшов до новоствореної партії боротьбістів, яка наступного року злилася з КП(б)У. У подальшому він обіймав високі державні посади, в 1938 р. був репресований і розстріляний. Практично так само склалася доля і Г.Смолянського. І.Каховська від 1921 р. постійно перебувала в радянських таборах. 1956 р. її було реабілітовано, а у 1960 р. вона померла.

Московський журнал «Родина» в 1989 р. передрукував з лівоесерівського збірника «Пути революции», що виходив у 1923 р. в Берліні, уривок зі спогадів І.Каховської «Дело Ейхгорна». Упорядники цієї публікації О.Розгон і Л.Овруцький у передмові написали: «Були б Каховська або Донський (безпосередні виконавці теракту) більшовиками, у Києві їх іменами назвали б і площу, і вулицю. А так нічого — навіть меморіальної дошки немає, ніби Ейхгорн згинув сам по собі»³². Насправді ж ім'я Б.Донського у 20—30-х роках було присвоєне Липському провулку.

4. Антиселянські дії більшовицького режиму

Найбільш виразно терористичність більшовицького режиму по відношенню до свого народу проявилася у взаємовідносинах з селянством, тобто з абсолютною більшістю населення країни.

Ще наприкінці лютого 1918 р. перший радянський уряд України — Народний секретаріат звернувся до місцевих рад з вимогою негайно приступити до реквізиції хліба та інших продовольчих продуктів³³. «Всі приховувачі, — зазначалось у його зверненні, датованому 23 лютого 1918 р., — підлягають арештові й передачі революційному суду як вороги народу та революції»³⁴. Це був прямий заклик до розгортання терору проти українського селянина. За чотири місяці більшовики встигли вивезти з України від 15 до 17 млн пудів хліба³⁵.

Друге і третє більшовицькі «пришестя» в Україну мали конкретну господарську мету: здобути сировинні та продовольчі ресурси, оскільки із втратою України більшовицький режим втрачав 92 % цукру, 55 % — пшениці, 26 % — ячменю, 20 % — вівса, 77 % — вугілля, 65 % — чавуну, більше

половини металу³⁶. Саме тому чільне місце в продовольчій політиці більшовиків мало вивезення продовольства з України. Ще в березні 1919 р. ЦК РКП(б) затвердив директиву «Про постановку продовольчої справи на Україні», яку підписав В.Ленін. Там були визначені основні положення продовольчої політики, які в подальшому неухильно виконували українські комуністи. Головною метою українського уряду була визнана продовольчо-сировинна підтримка московського уряду. Законодавчо це підтвердив декрет Раднаркому «Про продовольство для РРФСР». У ньому «якнайшвидше та найповніше постачання» радянської Росії офіційно проголошувалося завданням державної ваги³⁷.

Радянська влада заборонила ринкову торгівлю і проголосила державну монополію на заготівлю головних сільськогосподарських продуктів. Практично це означало обов'язкову задачу державі всіх надлишків цих продуктів. «Надлишки» вираховувались тільки з огляду на потреби держави. Як вказувалося в одному з пояснювальних циркулярів ЦК РКП(б), що регулярно надсилались до губкомів, «розкладка, подана на волюсть, вже сама по собі є визначенням лишків»³⁸.

Декрет РНК УСРР «Про вилучення надлишків хліба», прийнятий 5 лютого 1919 р., доводив до кінця принцип монополії, тобто вимагав передачі «... в розпорядження Республіки всіх наявних надлишків хліба». Декрет «Про розверстку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років», прийнятий 12 квітня 1919 р., завершував законодавче оформлення основних принципів продовольчої політики радянського уряду України. А вже через кілька днів постановою ВУЦВК «Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства»³⁹ в Україні були офіційно запроваджені продовольча диктатура і продрозверстка.

Майже водночас з цим декретом були схвалені декрети про вилучення хлібних лишків, встановлення твердих цін на хліб (14 — 18 крб. за пуд) та норми насіннєвих, продовольчих і фуражних хлібів, що залишались для потреб господарства при відчуженні врожаю 1918 року⁴⁰. Однак при всіх розрахунках головною була цифра продрозкладки — 140 млн пудів, які українські селяни мали віддати державі. Згодом самі більшовики визнали (наркомпрод РСФРР О.Цюрупа), що продрозкладка часто бралася «із звичайної норми споживання селян»⁴¹.

Не треба вважати, що в Україні було багато хліба, що вона «купалася» в хлібі. Незважаючи на онір, який чинило селянство австро-німецькому окупаційному режиму, в Німеччину й Австро-Угорщину було вивезено 9 млн пуд. збіжжя. Чимало з південної України вдалося вивезти і союзникам. Так, у повідомленні радянських органів відразу після взяття Херсона вказувалося: «У зв'язку з очищенням Херсона від союзницької армії, що забрала з собою продукти і харчі, населення міста перебуває в найкритичнішому і безвихідному становищі»⁴². Значну частину збіжжя під час наступу реквізували червоноармійські частини.

Продрозверстку можна було провести в життя лише силовими методами. Це добре розуміли більшовики. Для проведення в життя декретів органам наркомпроду надавалися надзвичайні повноваження. У перші місяці 1919 р. для зміцнення продапарату України з Росії було послано

Продовольчий загін Петрограда перед від'їздом в Україну. 1919 р.

2700 комуністів та робітників-активістів, які склали ядро апарату наркомпроду⁴³. На початку червня 1919 р. колегія наркомпроду РРФСР визнала за необхідне об'єднати компрод України з компродом Великої Росії.

В Україні, за прикладом РРФСР, була створена продовольча армія — воєнізоване формування, призначене для вилучення продрозверстки. Перед нею стояли широкі завдання. Її загони заготовляли і охороняли продукти, організували для цього бідноту, тобто несли в село «громадянську війну». На квітень 1919 р. продармія налічувала майже 3 тис. осіб. На кінець травня її кількість була доведена до 5 тис.⁴⁴

Для вилучення хліба у селян організувалися і робітничі продзагони. Вони почали стихійно створюватися в Росії навесні 1918 р. для реального забезпечення робітників промислових підприємств збіжжям шляхом товарообміну. Однак дуже швидко опинилися в лабетах режиму і стали використовуватися ним як додаткова сила для вилучення хліба у селян. Після встановлення радянської влади в Україні майже відразу в села виїхали робітничі загони, сформовані переважно у промислових центрах Росії. У травні 1919 р. з Росії було направлено ще 40 продзагонів загальною кількістю понад 1000 осіб. На початку липня в Україну приїхало 46 продзагонів з Петрограда чисельністю 1500 осіб, 800 продармійців — з Москви.

14 лютого 1919 р. на засіданні колегії наркомпроду УСРР було схвалено рішення про формування продзагонів з робітників України⁴⁵. Ці

загони входили переважно до складу продармії. Частина їх підпорядковувалася українській філії Воєнно-продовольчого бюро Всеросійської ради професійних спілок. Всього у першій половині 1919 р. в продзагони, за офіційними даними, залучено до 5000 українських робітників⁴⁶.

Основне ядро цих загонів, приблизно половину всіх відправлених на село, становили ті, хто мав досвід подібної "роботи" в Росії. Взагалі в 1919 р. продзагони та каральні органи радянської влади були на 90 % неукраїнськими за своїм національним складом. Це можна пояснити передусім тим, що, з одного боку, більшовицький режим розумів, що буде дуже важко змусити українських робітників, які ще залишалися тісно пов'язаними з селом, грабувати його, а з другого — розраховував спертися на перевірені російські кадри, які не були пов'язані з місцевим населенням. Розрахунок був дуже простий — "ситий голодного не зрозуміє". Український селянин пересічно був заможнішим від російського. Тому частина російських робітників і, навіть, селян, які опинилися в Україні у складі продзагонів, щиро вважали місцевих селян куркулями, у яких треба відібрати хліб для голодуючих у центральній Росії.

Всі зазначені законодавчі акти режиму не тільки позбавляли селян завоювань, здобутих ними внаслідок революції, а й ставили їх у значно гірше становище, ніж за царизму. Замість хліба, який відбирала держава, вони практично не отримували жодних промислових товарів. «Націоналізація» хліба у селян робила їхню працю беззмістовною. Це погіршення охопило майже всі верстви сільського населення і об'єднало їх у спільній протидії політиці властей. Селяни повертались спиною до влади, яка утвердилась в Україні багато в чому саме при їхній безпосередній участі. Вони по-різному протестували проти продовольчої політики, яку провадили більшовики в 1919–1920 рр. По-перше, селяни почали різко скорочувати посіви, доводячи їх до споживчих потреб. По-друге, захищаючи вже вирощений врожай, вони застосовували збройний опір намаганням влади вилучити у них хліб. Часто він проходив під гаслом «не дамо хліба в Московію»⁴⁷.

Продовольча політика більшовиків з самого початку будувалася на масових реквізиціях, контрибуціях і конфіскаціях. Це була політика окупаційної влади. Так, за березень — квітень 1919 р. в Зіньківському повіті Полтавської губ. було заготовлено та вивезено 121 тис. пудів хліба. Харківські продовольчі загони за шість днів вивезли з Лебединського повіту 38 тис. пудів, незважаючи на те, що, за висновком місцевих працівників, «хліба не вистачало для задоволення потреб населення повіту»⁴⁸.

Українське селянство вкрай вороже зустріло продрозверстку. Вилучення продовольства з самого початку супроводжувалися масовим терором і репресіями. «Вся захоплена [більшовиками] територія України, — доповідав вже в березні 1919 р. уряду УНР городнянський повітовий староста (Чернігівщина), — купається в громадянській крові з приводу ще не бувалого терору, який по своїй жорстокості не знаходить собі влину. Фраза «до забору» там вже стала звичною і вона не сходить з вуст населення як у маленьких дітей, так у знівечених віком старців»⁴⁹.

Вилучення хліба, розповідав Ф.Пігідо, робилося в такий спосіб: на село налігав каральний загін і починав викачку хліба, худоби та іншого; або, нав'язуючи до чергового убивства якогось комуніста чи продупов-

новаженого, — а такі убивства були звичайним явищем, — на село накладалася «контрибуція». Горіли хати, лилася кров, розстрілювали «контрреволюціонерів» та «саботажників». Приборкане село під ескортом величезного охоронного загону везло ніби «лишне» на допомогу «революційному місту»⁵⁰.

На X з'їзді РКП(б) О.Шліхтер, який в 1919 р. очолював наркомпрод України, змушений був визнати: «Кожний пуд заготовленого збіжжя в Україні в 1919 р. облитий краплями крові»⁵¹. Незважаючи на терор проти українського селянина, продовольчі органи змогли вилучити мізерну кількість хліба. До захоплення України А.Денікіним більшовикам вдалось зібрати, за свідченням того ж О.Шліхтера, не більше 8 млн пудів хліба. Приблизно половина з них — зерно, вивезене з поміщицьких маєтків.

Село поглинула середньовічна темрява жорстокостей: доведені до відчаю селяни практикували щодо захоплених червоноармійців, продагентів, чекістів насадження на палю, відрізання вух, обливання взимку на морозі водою тощо. Особливо жорстоко повстаті розправлялися з продармійцями, які потрапляли до них у полон. При захопленні одного з зсииних пунктів в Олександрійському повіті Кременчуцької губернії вони кинули в казан з окропом трьох знайдених там продпрацівників⁵². В селі Шельпаховці Уманського повіту ними були зарубані 24 червоноармійці на чолі з комендантом та агентом по продрозкладці⁵³.

Говорячи про теракти повстанських формувань щодо радянського державного апарату, влада свідомо замовчувала те, що їх породжувало: жорстоку каральну політику, яка застосовувалася до селянства. Так, при ліквідації одного з виступів селян Обухівського району частини Червоної армії активно використовували гармати; кораблі Дніпровської річкової флотилії не раз піддавали артобстрілу села Трипілья та Плюти, які були базами загонів Зеленого. На початку липня були спалені перші повстаті села в районі Фастова — Романівка та Хидівці⁵⁴. Незабаром цей список снащених сіл почав зростати з страхіливою швидкістю.

Не маючи наміру відмовлятися від основних положень своєї комуністичної політики, проти якої боролися селяни, режим із самого початку зробив ставку на військове придушення селянського невдоволення. 17 липня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла закриту постанову «Про придушення куркульських і білогвардійських заколотів на селі»⁵⁵. В ній, як видно з самого заголовку, селянський рух кваліфікувався виключно як «куркульський» та «контрреволюційний». Згідно з цією постановою, основні зусилля по боротьбі з повстанством покладались на повітові органи радянської влади. Для цього вони отримували надзвичайні повноваження, в тому числі діставали право брати заложників з усіх сіл, які могли співчувати повстанцям. Якби стався бунт і село не підкорилося вимогам видати його організаторів та зброю, заложники підлягали розстрілу. Під час операцій по викачуванню зброї вимагалось здійснювати повальні обшуки, вилучаючи не тільки зброю, а й перед усім продукти харчування. Передбачалися також контрибуції на бунтівні села, депортування ватажків бунту з конфіскацією їх майна.

Із самого початку для придушення опору українського селянства залучались армійські частини. У квітні 1919 р. був навіть створений Внутрішній фронт. На кінець травня, завдяки масштабному використанню регулярних військових частин, владі вдалося придушити основні осередки селянських виступів. Але у червні повстанський рух спалахнув з новою силою. Розуміючи, що частини, де переважають червоноармійці-українці, будуть «неефективно» діяти проти повсталих українських селян, більшовицький уряд намагався використовувати для подібних акцій ті з них, особовий склад яких не був пов'язаний з селянським середовищем України. Так, в Росії сформували 5-тисячний корпус з селян-великоросів, який призначався виключно для боротьби проти українських селян⁵⁶.

Розмах селянського руху вимагав дедалі більш і більш масштабного використання збройних сил для його придушення. У квітні 1919 р. в боях з повстанцями брало участь 21 тис. бійців і командирів Червоної армії. У травні тільки на боротьбу з повстанням отамана Григор'єва радянський уряд змушений був кинути близько 30 тис. бійців.

Із кінця 1919 р. на перший план у стосунках між режимом і селянством знову виступила продрозверстка. Внаслідок її проведення економічне становище селян значно погіршилося. Це дало новий сплеск повстанського руху.

За офіційними даними, наприкінці 1920 — на початку 1921 року у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб⁵⁷. Це — без врахування участі селян у місцевих повстаннях, які густою мережею покрили Україну. Так, у повстанні, яке спалахнуло взимку 1921 р. в Ямпільському повіті Подільської губ., взяло участь понад 15 тис. осіб⁵⁸. У повстанні селян села Терни (Катеринославська губ.) в липні 1920 р. взяло участь близько 2 тис. осіб⁵⁹. На кінець 1920 р. повстанці тримали під своїм контролем практично всю сільську місцевість. Небезпеку повстанського руху змушені були визнати керівники республіки. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) було визнано: «Куркуль став фактичною владою на Україні»⁶⁰. На початку 1921 р. цей факт змушена була визнати й центральна влада. На X з'їзді РКП(б) Ленін визнав, що «ми виявилися втягнутими в нову форму війни, новий вид її»⁶¹.

Не дивлячись на ще незакінчену боротьбу з білогвардійцями та іноземною інтервенцією, з середини 1920 р. боротьба з повстанським рухом стала одним з першочергових завдань більшовицького режиму. Ще 20 квітня 1920 р. Раднарком УСРР схвалив «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом та куркульськими повстаннями»⁶². Вона стала тим документом, на якому базувалися всі подальші рішення з цього питання.

Основний наголос робився на необхідності посилення репресивних заходів щодо селянства за різноманітні форми протидії владі та підтримку повсталих. Зокрема, у місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заложників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках «відверто виявленої ворожості населення, відмові у видачі повсталих кара передбачалась дуже суворою, аж до повного знищення села». Щоб запобігти масовому уходу селян до повстанців, передбачались арешти усього дорослого чоловічого населення цілих місцевостей.

Група українських партизанів. 1919 р.

Масове взяття заручників стало буденним явищем. Так, у наказі трійки в Арнаутській вол. Одеського повіту вказувалося: «Розкладка має бути виконана до 5 вересня 1920 р. Якщо протягом 3 днів від дня одержання наказу продрозкладка виконуватиметься слабо, то заарештовані від кожного села куркулі будуть розстріляні й знову заарештовані кожний десятий за рахунком куркулів від кожного села»⁶³.

У розвиток згаданої «Інструкції», згідно з постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р., при військових загонах, що вели боротьбу з бандитизмом, створювалися «революційні трійки». Вони наділялися правами репрібуналів: їхня діяльність не регламентувалась юридичними нормами, а рішення мали виконуватися беззастережно. У серпні 1920 р. наказом Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з бандитизмом створений інститут п'яти- і десятихатників⁶⁴. Вони своїм господарством, власним життям та життям своєї родини мали відповідати за «порядок» на селі.

Документом, який знаменував собою початок нового етапу в боротьбі з повстанством, стала підписана Леніним у грудні 1920 р. постанова Ради праці та оборони про надзвичайні заходи щодо ліквідації «політичного бандитизму на Україні»⁶⁵. Цим актом більшовики оголошували відкриту війну повсталому селянству.

Частини Червоної армії в широких масштабах застосовували каральні заходи, що передбачались зазначеними урядовими постановами. Наприклад, коли з'ясувалось, які повстанські загоны, що діяли в Луганському повіті під керівництвом Терезова та Нікольського, складались головним чи-

ном з жителів села Волкодавово, як каральна акція було спалено 230 дворів цього села⁶⁶.

За підтримку повстанців у Васильківському повіті Київської губ. були знищені та зрівняні з землею села Ковалівка, Триліси, Сидори, Маринці та Дрозди⁶⁷. В Ананівському повіті за три місяці 1920 р. (серпень-жовтень) було розстріляно 64 селянина⁶⁸. В с. Бобрик Лебединського повіту (Полтавська губ.), де частина селян, намагаючись сховатися від лиха, що насувалося на село, «разом з батьками та всім скарбом пішла до лісу», як показова каральна акція було спалено п'ять будинків⁶⁹.

В ході придушення селянського повстання в районі ст. Мардарівка — Затишшя — Веселий Кут — Роздільна восени 1920 р. було вбито 106 чоловік і розстріляно 118, спалено, як каральний захід, село Федеримівка, конфісковано 26 вагонів худоби. У квітні 1920 р. тільки за підозрою у зруйнуванні залізничної колії на роз'їзді Казанка — Новий Буг (Одеська губ.) радянський панцерник обстріляв село Н.Дмитрівка, що знаходилося поблизу. Внаслідок артобстрілу було вбито і поранено 30 осіб, згоріло 12 хат⁷⁰.

Репресії здійснювали не тільки військові. Цивільні структури влади дедалі частіше теж звертались до репресій. Голова Одеського повітового ревкому доповідав, що було вилучено понад 15 тис. гвинтівок. Це вдалося зробити, за його словами, лише завдяки розстрілам селян, тому що без розстрілів заложників селяни зброї не здають. В Хорольському повіті за клопотанням місцевого КНС було розстріляно 20 заложників⁷¹. В Ольгопольському повіті, що на Поділлі, за розпорядженням голови виконкому було спалено велике село Попова Гребля, а значна кількість його мешканців вислана в Росію⁷².

Про загальну кількість загиблих повстанців та тих, хто їх підтримував, ми можемо судити лише з фрагментарних даних. Це головним чином рапорти командирів військових частин, що діяли проти повстанців, та деякі інші документи. Так, у поданні до нагороди орденом Червоного прапора Окремої Заволзької бригади було вказано, що за період з 12 по 28 січня 1921 р. вона знищила до тисячі повстанців⁷³.

Про могутність селянського руху та його небезпеку для радянської влади говорить хоча б той факт, що на боротьбу з ним уряд змушений був кинути дві третини регулярних частин Червоної армії та призупинити демобілізацію частин, що дислокувалися на території України.

На боротьбу з повстанським рухом в Україні були кинуті найбільш боєздатні частини Червоної армії: корпус Червоного козацтва на чолі з В.Примаковим, 25-та Чапаєвська, 44-та стрілецька під командуванням І.Дубового, 9-та кавалерійська Г.Котовського, 51-ша стрілецька дивізія В.Блюхера. Це — не рахуючи спеціальних частин, які створювалися власне для боротьби з антибільшовицькими повстаннями. Чисельність останніх ще в середині 1920 р. сягла 50 тис. бійців, посилені кіннотою, кулеметами і навіть літаками⁷⁴.

Загальна чисельність частин Червоної армії на території України складала 1 млн 200 тис. Це становило приблизно п'яту частину її загальної кількості. Тут дислокувалися 21 стрілецька дивізія, 2 стрілецькі бригади, 14 кавалерійських дивізій, 8 кавалерійських бригад, а також технічні та

спеціальні частини. Вони були об'єднані в п'ять (4,6,12,14 та I Кінну) армій⁷⁵. Про небезпеку, яку складав повстанський рух для режиму, свідчить і той факт, що половина питань військового характеру, які розглядалися вищими партійними органами України (політбюро та оргбюро ЦК КП(б)У) в 1921 р., була присвячена саме боротьбі з ним⁷⁶.

Незадоволення селян продрозкладкою та заборонаю торгівлі на кінець громадянської війни набуло крайніх форм. Воно стало, за висловом Леніна, «основною причиною глибокої економічної та політичної кризи, з якою ми зіткнулися навесні 1921 року»⁷⁷.

Однак головна причина невдоволення селян частинами Червоної армії, за оцінкою Олександрівського губпарткому, полягала в «самозабезпеченні частин, яке доходило до збирання продуктів відрами, і розгляданні населення, як переможеного ворога»⁷⁸.

5. Денікінський терор

Білий рух в науково-історичній літературі прийнято розглядати як специфічну течію російської контрреволюції, основною метою якої було відродження «єдиної і неподільної Росії» у дореволюційних межах. Принагідно зазначимо, що наукова дефініція у даному разі повністю збігається як з оцінкою самих себе учасників білого руху, так і з відповідними поглядами їхніх опонентів. З причини монополізації «революційної справи» більшовиками останні автоматично ставали основним політичним і військовим супротивником білогвардійців.

Організаційні витoki білого руху можна побачити вже у заколоті генерала Л.Корнілова у серпні 1917 р. Після придушення заколоту Тимчасовим урядом ініціатори білого руху отримали другий шанс для цього вже наприкінці того року. Каталізатором організації білої контрреволюції став більшовицький державний переворот у жовтні. У листопаді антибільшовицьке повстання підняв отаман Війська Донського генерал О.Каледін. Одночасно з ним у Новочеркаську так звану Олексіївську організацію почав створювати генерал М.Алексєєв. На межі 1917 і 1918 рр. ця організація трансформувалась у Добровольчу армію, яка назавжди буде асоціюватися у суспільній свідомості з білим рухом в цілому. Першим командуючим Добровольчої армії став Л.Корнілов.

Отже, на початку розвитку білий рух, як організована сила, локалізувався на Нижньому Дону (Новочеркаськ, Ростов-на-Дону). Далі йому вдалось поширитися по значній території колишньої імперії і створити, крім південного театру бойових дій, ще й північно-західний, північний та східний. До України пряме відношення мала якраз та складова білого руху, що зародилася і сформувалася саме на кордоні Донської області і України.

У грудні 1917 р. три тодішні лідери білої контрреволюції — О.Каледін, М.Алексєєв і Л.Корнілов — утворили Донську громадянську раду — інституцію, яка мала характер альтернативного більшовикам всеросійського уряду. Втім, незабаром, у лютому 1918 р., повстання Каледіна було придушене, Добровольча армія була змушена шукати порятунку на Кубані. Під

час здійснення нею так званого 1-го Кубанського чи Льодового походу загинув Л.Корнілов і на місце лідера білого руху на Півдні висунувся генерал А.Денікін.

Фактичним порятунком для білої справи, як це не дивно, став прихід в Україну і пониззя Дону німецько-австрійського війська, запрошеного Українською Центральною Радою. Хоча керівники білої контрреволюції завжди підкреслювали свою відданість союзникам по Антанті, а отже, — ворожість до Німеччини, остання не дозволила більшовикам остаточно ліквідувати білих на Півдні.

Таким чином, у квітні-травні 1918 р. на Дону, підтримуваний німцями, ствердився антибільшовицький режим отамана Всевеликого Війська Донського генерала П.Краснова. Добровольча армія у червні встановила контроль практично над всією Кубанню, а у вересні контролювала вже всю західну частину Північного Кавказу. При цьому значну матеріальну допомогу денікінці отримували через П.Краснова якраз від німців.

У січні 1919 р., коли А.Денікін встановив свою владу на всьому Північному Кавказі, він оголосив себе головнокомандуючим Збройними силами Півдня Росії (далі ЗСПР), збільшивши таким чином свою політичну вагу і владні повноваження. Про своє підпорядкування П.Денікіну оголосив Краснов, і ЗСПР органічно доповнилась регулярними підрозділами донських козаків. І хоча незабаром А.Денікін сам визнав над собою політичну зверхність адмірала О.Колчака, все ж таки фактичним керівником «білої справи» на Півдні залишався саме він, і за його ім'ям ця складова білої контрреволюції отримала назву «денікінщина».

Лідери білого руху не без підстав сподівалися на всебічну підтримку держав Антанти, яка щойно вийшла переможцем зі світової війни. Отож обов'язково треба враховувати вплив цього фактора на свідомість тодішнього суспільства. Очевидно, що без допомоги Антанти — матеріальної, політичної, психологічної — армії Денікіна не досягли б значного військового успіху, зайнявши у жовтні 1919 р. території, в тому числі українські, по лінії Одеса—Київ—Орел—Царицин.

Політично-ідеологічні вади і прорахунки режиму А.Денікіна, як наслідок, призвели до військових поразок. З листопада 1919 р. під тиском червоних почався загальний відступ білих армій, що зрештою призвів до відставки А.Денікіна на користь генерала П.Врангеля (4 квітня 1920 р.). На початку 1920 р. в Криму зосередились рештки розбитих Збройних сил Півдня Росії, з яких у травні П.Врангель створив Російську армію. П.Врангель у квітні — листопаді 1920 р. очолював білий рух у південному регіоні.

Таким чином, існування білого руху ми можемо датувати листопадом 1917 — листопадом 1920 р. В межах України присутність і діяльність білогвардійців хронологічно поділяється на три етапи:

листопад 1917 — квітень 1918 р.;

січень 1919 — лютий 1920 р.;

березень — листопад 1920 р.

Перший етап розпочався в листопаді 1917 р. захопленням частини українського Донбасу білокозаками О.Каледіна. До цього ж періоду, на нашу думку, треба зарахувати перехід території Південної України доб-

ровольчих загонів (наприклад, загону полковника М.Дроздовського) з німецького фронту на Дон у березні — квітні 1918 р.

У січні 1919 р. (початок другого періоду), за наказом А.Денікіна, у Маріуполі десантувалась Добровольча армія під командуванням генерала В.Май-Маєвського. У лютому, на запрошення Кримського крайового уряду, підрозділи білих з'явилися на півострові. У першій половині 1919 р. білогвардійці вели запеклі бої у Донбасі проти підрозділів Н.Махна. З червня почався широкомасштабний наступ частин ЗСПР по території України у напрямку Катеринослава і Харкова. Пізніше білим вдалось розширити підконтрольну зону до Одеси, Києва і Чернігова включно.

Внаслідок осінньо-зимового контрнаступу РСЧА частини ЗСПР були змушені відійти за межі України. Після успішно здійснених Червоною армією Донбаської (18 — 31 грудня 1919 р.) і Ростово-Новочеркаської (3 — 10 січня 1920 р.) військових операцій від білих було очищено Південно-Східну Україну, після Одеської (11 січня — 8 лютого 1920 р.) — Південно-Західну⁷⁹.

На третьому етапі білі війська закріпились у Криму (лютий-березень 1920 р.), де під керівництвом П.Врангеля реорганізувались (квітень-травень). У червні-вересні підрозділи Російської армії захопили частину Північної Таврії і Донбасу, але в жовтні-листопаді зазнали остаточної поразки і назавжди залишили територію України й Криму.

Ідеологію білої контрреволюції визначити досить важко. Серед ідеологів можна побачити прибічників як крайньо правих поглядів (монархісти, октябристи), так і центристських (кадети) і навіть правосоціалістичних (есери), що перешкоджало виробленню якоїсь єдиної теорії і практики білого руху.

Вперше ідея білих була сформульована у так званій «Конституції» або «Політичній програмі Корнілова», в якій йшлося про оголошення загальнодемократичних свобод і знищення класових привілеїв; визначення за окремими народностями Росії прав на широку місцеву автономію і навіть підтримку прагнень до державного відродження, зокрема, Польщі, Фінляндії та України; відновлення свободи промисловості й торгівлі, приватної власності, денационалізацію банків, збереження за робітниками певних економічних завоювань Лютневої революції щодо нормування праці, свободу робітничих союзів, зібрань і страйків при одночасній денационалізації підприємств; скликання Установчих зборів, які б виробили й прийняли основні закони та остаточно встановили державний лад; заборону несанкціонованого розділу селянами поміщицьких земель; формування нової російської армії на добровольчих засадах і подальшу участь у світовій війні на боці Антанти⁸⁰.

Реальна ситуація значно підкорегувала цю програму, зробила її розпливчастою, менш визначеною. Із поразкою Донської ради і продовженням громадянської війни біла ідеологія поступово, але невпинно дрейфувала у бік монархізму і принципу територіально-державної неподільності Росії. На це вплинув і той факт, що Добармія, як правило, поповнювалась офіцерами — носіями монархічних поглядів і російськими шовіністами. Офіцерський корпус значною мірою впливав на білих генералів, лідерів ру-

ху. Отже, білу ідеологію з часу оформлення лідерства А.Денікіна визначали скоріше не теоретики, а практики, люди, які мали в руках реальну владу.

Багато хто з учасників подій та істориків підкреслювали перманентну невизначеність доктрини А.Денікіна. Аж до початку 1919 р. генерали вагалися із політичним визначенням і наповненням свого руху, вважаючи за потрібне насамперед добиватися військової переваги над більшовиками. Нарешті у січні 1919 р. А.Денікін був змушений офіційно оприлюднити програму свого режиму, визначивши тим самим загальні напрями внутрішньої і зовнішньої політики білих. Зокрема, чітко підтверджувалось гасло «єдиної, великої, неподільної Росії», було обіцяно встановлення твердого порядку і захист православної віри. У сфері державного будівництва оголошувався принцип «напередвирішеності» майбутнього державного ладу, причому будь-які територіальні поступки на користь новостворених держав Закавказзя, України тощо не передбачались. Здійснення земської, аграрної, робітничої та інших реформ відкладалося на післявоєнний час. Вперше на вищому рівні була оголошена необхідність впровадження репресивної політики щодо політичних ворогів і нелояльного населення⁸¹.

Отже, чітких програмних засад в соціально-економічній, національній і політичній сферах, а крім того, твердої відповідності практичної політики навіть вже оприлюдненій ідеології білий рух фактично не мав.

Хиткість ідеологічних засад білого руху певним чином розуміли й самі його керівники. Генерал А.Шкуро, наприклад, із сумом констатував: «Програма Корнілова була ясною і зрозумілою; із розвитком успіхів Добрармії програма її ставала більш неясною і туманною. Ідея народоправства рішуче ніяк не впроваджувалась. Навіть ми, вищі начальники, не могли тепер відповісти на питання: Яка ж насправді програма Добрармії в її основних рисах?.. Смішно сказати, але доводилось шукати добровольчу ідеологію у застільних виголошеннях і промовах, що виголошувались генералом А.Денікіним у тому чи іншому випадку; просте порівняння двох-трьох «джерел» переконувало у несталості політичного світогляду їх автора і в тому, що пізніший скептицизм і обережність поступово анулювали первісні обіцянки»⁸².

Можна цілком погодитись із висновками американського історика П.Кенеца про те, що «через відсутність спільної ідеології білі не змогли подолати суперечності всередині свого табору між окремими керівниками, між козаками та іногородніми, між «федералістами» Кубані, Дону, України, Грузії і «центристами», які виступали за «єдину й неподільну Росію», між прихильниками орієнтації на Антанту та на Німеччину тощо»⁸³.

Невизначеність білої ідеології відповідно позначалася і на практичних заходах, тобто на внутрішній політиці. Один із тодішніх білих ідеологів, кадет, професор права і член Особливої наради, що виконувала функції уряду при армії А.Денікіна, К.Соколов зазначав: «...Загальну внутрішню політику робив на свій страх і ризик кожний головначальствуючий чи губернатор, і власна земельна політика була ледь не у кожного командира окремої військової частини, в кожного начальника повіту»⁸⁴.

Така ситуація могла скластися, ясна річ, лише за умови відсутності твердої централізованої влади. Парадокс: білий рух, який розвивався переважно на мілітарній основі, не спромігся створити міцну владу. Теоре-

Військові частини Добровольчої армії на вулицях Києва. 1919 р.

тики білої справи постійно переймалися питанням: яка за своїм характером та влада, що її мали білі генерали? Припускалося, що вона є тимчасовою з огляду на продовження війни. Отож вважалося, що за умов війни, та й ще з таким добре організованим ворогом, як більшовики, кращою формою управління буде військова диктатура. Але щодо того, чи існувала насправді диктатура генерала А.Денікіна, думки і сучасників, і дослідників діаметрально розійшлися. Скажімо, К.Соколов, який представляв в Особливій нараді групу цивільних і постійно турбувався принаймні про співмірність внеску у білу справу як військових, так і цивільних діячів, був переконаний, що «диктатура була очевидною, і якщо так, то було ясно, в яких рамках була припустимою з нашого (тобто цивільних. — *Авт.*) боку вільна творчість і звідки нам треба було переважно черпати натхнення». Він же визнавав: «Ми, цивільні люди, ніколи не користувалися повноправним становищем у системі нашої урядової ієрархії, і наше управління було переважно управлінням через генералів. Теорія «військового проводу» мала, безперечно, своє пояснення в загальному дусі військової диктатури»⁸⁵.

Деякі дослідники оцінювали режим А.Денікіна як «складну державно-правову систему, на свій лад самодостатню, але в той же час таку, що мала низку слабких місць, як от: відсутність стійкої національної бази, низька дисципліна козацтва...» «Білий рух не завершився перемогою тому, що не склалася біла диктатура, — підсумовував один з істори-

ків, — бо проти червоної диктатури необхідна була «біла концентрація влади»⁸⁶.

Скоріше режим А.Денікіна можна визначити як напівдиктатуру чи недовершену диктатуру. Тобто за своєю зовнішньою формою він справді нагадував військову диктатуру, бо вища влада належала генералам і саме вони в цілому формували політику білих, спираючись на силу регулярної армії. Але, по суті, Денікіну не вдалося побудувати владу на принципах централізації, суворої дисципліни. Твердого порядку не було навіть у власних військах, не кажучи вже про зайняті білими території.

Про те, що ЗСПР, в тому числі офіцерські підрозділи, не відзначались високою військовою дисципліною, свідчить багато очевидців і учасників подій. Апологети білого руху, як правило, вважали, що високодисциплінованими, високоморальними, ледь не святими були офіцери-добровольці лише першої хвилі кінця 1917 — першої половини 1918 рр., ті, хто воював безпосередньо під командою Л.Корнілова. Вони билися за ідею. Але у міру того, як «безкорисні поборники» Л.Корнілова «були вже повибиті», «моральне розкладання поступово поширилось на офіцерський корпус». Офіцерство 1919 — 1920 рр. складалося з «нових людей, частково полонених чи перебіжчиків з Червоної армії, з мобілізованих у звільнених від більшовизму областях... Колишні гасла збереглися, але їх внутрішній зміст став іншим. Колишній дух залишив армію»⁸⁷.

Один із денікінських службовців зазначав: «Характерним було те, що ніякого натяку на гримання зверху (...) чи просто військову дисципліну не було — головною діючою силою була офіцерська молодь, старики ж робили вигляд, що нічого не помічають, і складали переможні реляції, намагаючись по можливості приховати правду»⁸⁸. Поширеними ставали масове пияцтво офіцерів, грабіжництво, мародерство, порушення військових статутів. Один з білих генералів визнавав: «Коли на варті солдати, я вневнений, що вартові стоять, але я не вневнений у цьому, коли на варті офіцери»⁸⁹.

Про «недобудованість», недовершеність владної системи режиму А.Денікіна свідчить і той факт, що, на відміну більшовиків, білі так і не створили органу, який централізовано і цілеспрямовано виконував би саме репресивно-поліцейську роботу. Відповідні завдання виконували денікінська Державна варта, армійська контррозвідка, окремі військові підрозділи і каральні загони, подекуди відновлені поліцейсько-жандармські структури, Освідомчо-агітаційне відділення (Осваг) при Особливій нараді.

Репресії щодо політичних опонентів і населення завжди були невід'ємною складовою внутрішньої політики режиму білих. Стихійно застосовуватися вони почали чи не від часу зародження білого руху. Скажімо, в листопаді-грудні 1917 р. білокозаки О.Каледіна без суду і слідства розстрілювали робітників і шахтарів у Донбасі, а офіцери М.Дроздовського під час переходу не могли обминути практично жодного українського села без розстрілів і реквізицій продовольства тощо⁹⁰.

Законну ж підставу для застосування репресій надавала, як зазначалося, політична програма Денікіна від січня 1919 р. Втім, через загальну невизначеність останньої дещо розпливчастою виглядала й мета репреси-

Похорон жертв денікінського терору в м. Артемівську. 1919 р.

вної політики білих. Скоріше застосування репресій переслідувало кілька цілей, на що впливало й те, чи була репресивна політика санкціонована вищою владою, чи була свавільною, стихійною. У першому випадку метою репресій було покарання і залякування політичних супротивників та нелояльного населення як необхідна умова військово-політичної перемоги. У другому переслідувалися, певніше, кримінальні цілі.

В цілому застосування білими на зайнятих територіях репресій викликалось наступними причинами:

політично-організаційна (бажання досягти військово-політичної мети у будь-який, в тому числі репресивний, спосіб; репресії як засіб зміцнення військової напівдиктатури; політична цензура, заборона партій тощо);

історично-ситуаційна (фактор військового часу, надмірна мілітаризація всього життя, домінант військового елементу);

правова (руйнування традиційного правового поля, посилення на до-революційні правові норми при фактичному ігноруванні завоювань Лютневої революції, досягнень Української революції, заміна цивільних законів військовими статутами, положеннями);

національна (фактор російського шовінізму, що призводив до розв'язання національного питання переважно через конфронтацію та репресії);

соціальна (світоглядне сприйняття революції і громадянської війни як «класової боротьби»);

психологічна (сліпе бажання мстити за свої реальні та уявні образи й втрати);

матеріальна (постійна матеріальна і фінансова незабезпеченість білої армії, що змушувало вояків жити за рахунок населення);

моральна (моральна деградація офіцерського корпусу, білокозаків, спотворення ідейних засад добровольства, криміналізація).

Репресії білих можна класифікувати за різними критеріями. Скажімо, за об'єктом терору вони поділялися на соціально-політичні або контрреволюційні та національні; за метою застосування — політичні та кримінальні; за ступенем організованості і «законності» застосування — організовані вищою владою (санкціоновані) та стихійні, свавільні (несанкціоновані); за ефектом дії і формою — репресії-покарання та репресії-демонстрації і попередження.

Треба враховувати, що на практиці різні види репресій часто-густо застосовувалися водночас, а також те, що репресії білих, у контексті громадянської війни, не були якимось унікальним явищем. Політика білих фактично була реакцією на революцію, точніше, спочатку на практичні, «революційні» заходи більшовиків, а потім на революцію в цілому. Якщо більшовики і теоретично, і практично якимось готувалися до революції та її наслідків, то діячі білого руху діяли навмання, виходячи з конкретної ситуації, в тому числі у сфері репресивної політики. Таким чином, вони були змушені або використовувати дореволюційний державно-правовий і поліцейський досвід, або копіювати каральні методи своїх супротивників. «Коли виявилась неможливість нормальним чином забезпечити армію теплими речами, — свідчить, приміром, К.Соколов, — пішли пересуди про необхідність «за прикладом більшовиків» реквізувати теплий одяг у буржуїв... В «Особливій нараді» багато хто енергійно закликав до «більшовицьких методів»⁹¹.

Формами білого терору були: масове обмеження громадянських, національних та професійних прав; матеріально-економічні утиски і здиригство; моральні знущання й приниження; позбавлення волі; нанесення шкоди здоров'ю; позбавлення життя.

У сучасній науковій літературі подекуди стверджується, що «білий терор» розпочався раніше, ніж «червоний», і був більш жорстоким⁹². Однак треба зазначити, що без серйозних досліджень цієї проблеми, без ґрунтовного порівняльного аналізу, без хронологічних і статистичних зіставлень подібні твердження навряд чи можуть розглядатися як наукові.

Політичний терор білих був спрямований передовсім проти більшовиків та їхніх симпатиків. У свідомості типового білогвардійця сформувався сталий образ абсолютного ворога — «комісара-жида». З-поміж полонених червоноармійців саме комісарів-комуністів, серед яких був значний відсоток євреїв, білі вбивали у першу чергу. Під час свого переходу Південною Україною (весна 1918 р.) полковник М.Дроздовський принципово розстрілював полонених червоних. Наприклад, після захоплення ворожого ешелону на станції Акимівка М.Дроздовський наказав «ліквідувати» близько 90 полонених червоноармійців, причому добивали й поранених⁹³. У Нижніх Сірогозах його офіцери самовільно відшмагали шомполами голову більшовицького комітету, іншого разу вбили двох полонених червоноармійців, не довівши їх навіть до свого штабу⁹⁴.

А.Шкуро свідчив, що генерал Покровський вважав за краще вішати полонених і заарештованих комуністів та червоноармійців. «Афоризми» Покровського на цю тему: «Повішення покращує апетит», «Вид повішеника оживлює краєвид», «Природа любить людину». Самого Шкуро Покровський вважав лібералом, який «мало вішає». Втім, Шкуро не приховував і свого «традиційного» ставлення до полонених: грабувати їх, вбивати свідомих більшовиків, тобто «жидів» і «комісарів», рядових відпускати додому⁹⁵.

Ще одне джерело повідомляє: «По суті ніякого цивільного управління у зайнятих (білими) областях не було. Генерал Кутепов прямо казав, що йому потрібні такі судові діячі, які могли б за його наказом кого завгодно повісити і за будь-який вчинок засудити до смертної кари... Людей розстрілювали і розстрілювали. Ще більше їх розстрілювали без суду. Генерал Кутепов повторяв, що нема чого заводити судову тяганину, розстрілювати, і край»⁹⁶.

П.Краснов у спогадах виправдовував репресії своїх козаків проти полонених червоних терором і жадливими злодіяннями останніх у донських станицях. Втім, отаман підкреслював, що козаки розстрілювали тільки комісарів і лише за вироком суду⁹⁷. Цьому суперечить З.Арбатов, який мешкав у 1919 р. в Катеринославі. Він повідомляє, що після приходу білих «почалось хапання людей на вулицях, у вагонах трамваїв, в установах. Заарештовували за найбезглуздішими доносами; заганяли в одну спільну велику кімнату і тримали по кілька днів без допиту...» За наказом коменданта міста, без суду козаки повісили полонених комісарів Гурсіна, Епштейна, червоного командира Трунова. Судячи з усього, білі козаки взагалі віддавали перевагу шибеницям⁹⁸.

Інший очевидець, київський юрист А.Гольденвейзер повідомляє, що за білих суспільство було охоплене духом помсти: «Багатьом невтримно хотілося вести цькування. Вони й почали цькувати усіх колишніх радянських службовців, висували фантастичні проекти про виключення всіх із [професійного] стану, про особливі реабілітаційні комісії тощо»⁹⁹. Митрополит Веніамін (Федченков), що був єпископом армії і флоту у Врангеля, згадував про обіцянку одного білого офіцера аристократичного походження власноруч вбити через помсту тисячу більшовиків¹⁰⁰. Найбільш чітко принцип помсти, як внутрішній чинник білого терору, розкрив М.Дроздовський. У своєму щоденнику він відверто зізнається: «Ми живемо у страшні часи озвіріння, знецінення життя. Серце мовчи і гартується воля, бо шми дикими розбещеними хуліганами (тобто більшовиками. — *Авт.*) визнається і поважається тільки один закон — «око за око», а я скажу: «два ока за око», «усі зуби за зуб», «той хто заніс меч...» У цій нещадній боротьбі за життя я стану в один рівень з цим страшним звіриним законом — з вовками жити.

І нехай культурне серце стискується іноді мимовільно — жребій кинуто, і цим шляхом підемо завзято і наполегливо до завітної мети через потоки чужої і власної крові», «Розправа має бути нещадною... Нехай знають ціну офіцерської крові!»

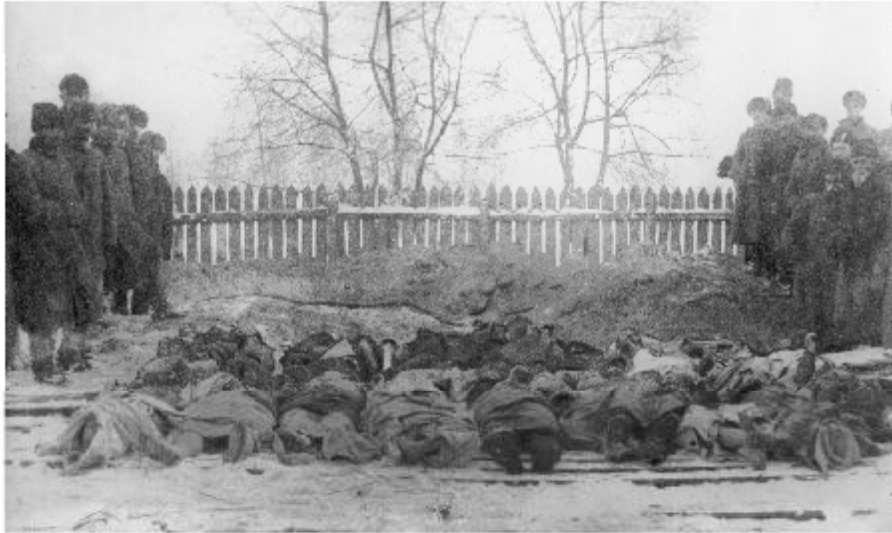
М.Дроздовский намагається осмислити суть подій, але він твердо переконаний у правоті білих, тобто у власній правоті: «...Страшна річ — громадянська війна: яке озвіріння вносить у звичаї, якою смертельною злобою і помстою насичує серця; моторошні наші жорстокі розправи, жадлива та радість, той захват вбивством, який не є чужим для багатьох добровольців. Серце моє мучиться, але розум вимагає жорстокості. Треба зрозуміти цих людей, багато хто з них втратив близьких, рідних, роздертих черню, родини і життя чий розбиті, майно знищене чи розграбоване і серед яких немає жодного, хто б не зазнав знущань і принижень; над цим панує тепер злоба й помста і не прийшов ще час примирення та пробачення...»¹⁰¹

Обмежуючи громадянські права населення на зайнятій території, білі не допускали робітничих страйків, демонстрацій, селянських виступів, вважаючи їх політичними по суті. Хоча повністю проігнорувати інтереси робітників денікінської власті в умовах громадянської війни дозволити собі не могли, фактично ж вони істотно обмежили соціальні завоювання пролетаріату. Колишнім власникам повертались їхні промислові підприємства, незалежність профспілок режимом не визнавалась. На непокору, нелояльність з боку пролетарів влада відповідала репресіями.

«Робітників заарештовувати забороняю, а наказую розстрілювати або вішати», «Наказую всіх арештованих робітників повісити на головній вулиці і не знімати три дні», — фіксував у своєму наказі красновський комендант Макіївського району в листопаді 1918 р.¹⁰², спростовуючи, таким чином, офіційні заяви отамана Війська Донського. В середині березня 1919 р. регулярні підрозділи Добровольчої армії придушили пробільшовицький страйк робітників у Севастополі. В Одесі під час денікінської окупації було розстріляно понад 3 тис. осіб, переважно робітників, у Харкові — до 2 тис., у Катеринославі — близько 3 тис. У Києві лише на середину вересня 1919 р. білими саме за політичними мотивами було заарештовано 1700 осіб¹⁰³.

Репресивна політика щодо селянства була закономірним наслідком небажання білих визнавати наявні зміни в аграрній сфері і самим щось реформувати. Під час громадянської війни вони орієнтувалися скоріше на дореволюційні стандарти, плануючи вернутися до ідеї аграрної реформи вже після завершення військових дій. Якщо коротко охарактеризувати аграрну політику білих генералів, то можна сказати, що вона зводилась до «насильного відновлення поміщицького землеволодіння та карних експедицій проти селянства»¹⁰⁴.

Таким чином, каральні загони білих допомагали поміщикам повертати привласнені раніш селянами землі, худобу, майно, реманент, будівлі тощо. Поміщики змушували селян безкоштовно на них працювати, обкладали їх контрибуціями. Крім того, згідно із денікінським законом 1919 р., селяни за визначеними командуванням білих нормами мали забезпечувати матеріальні і продовольчі потреби денікінської армії. Непоко́ра поміщикам, властям, затримка поставок сільськогосподарської продукції нещадно каралися. Велику роль у репресіях проти селян відігравала й помста.

Жертви денікінського терору в Харкові. 1919 р.

Втім, аграрна політика білих також не визначалася постійністю та однозначністю. Часто-густо деякі поміщики, здійснюючи антиселянські акції, не вважали за потрібне рахуватися з думкою офіційних властей з цього приводу. Наприклад, в одному із зведень зазначалося, що причиною незадоволень селян Харківщини є «непомірні вимоги поміщиків, які пам'ятали лише свої образи й апетити»¹⁰⁵.

Недалекоглядність денікінців саме з аграрно-селянського питання очевидна з їх ставлення до махновців, нерозуміння справжніх причин такого явища, як селянський повстанський рух і махновщина зокрема. Відомо, що стосунки білих з махновцями, як і з більшовиками, були напевно максимально непримиренними.

Більш-менш визначеною була національна політика білих, яка виходила із принципу «єдиної і неподільної Росії». Але такий підхід неминуче призводив до конфронтації білого руху з новоствореними національними державами. Щоправда, К.Соколов був переконаний, що денікінський режим мав можливості домовитися і домовлявся з такими державами, як Азербайджан, Грузія тощо. Однак, з ким знаходився «у відкритій і постійній ворожнечі, так це з українськими політичними угрупованнями петлюрівсько-самостійницького спрямування. Але в цьому випадку йшлося вже про один з корінних принципів нашої політичної ідеології, про принцип російської єдності, і тут компроміс був для нас неможливий»¹⁰⁶.

Тут доречно додати, що в історичних джерелах білогвардійського походження вкрай важко знайти протилежну думку щодо ставлення денікінців до політичного українства. Шкуро, наприклад, згадував, як у червні 1919 р. у Катеринославі А.Денікін публічно кинув в обличчя представни-

Парад військ Добровольчої армії на Софійській площі у Києві. 1919 р.

кам українців-самостійників, що їхня «ставка на Петлюру бита», а сам Петлюра при нагоді буде повішений як зрадник¹⁰⁷.

Рупором білоросійського шовінізму під час громадянської війни став В.Шульгін. Як із деяким сумом констатував спостережливий А.Гольдвейзер, «Шульгін у першому ж номері відновленого "Киевлянина" визнав доречним нагадати слова свого батька про те, що "Юго-Западный край — русский, русский, русский", і обіцяв від цього часу не віддавати його "ані українським зрадникам, ані єврейським катам"». У своєму шовіністичному засліпленні Шульгін вважав, що сила Добровольчого руху — в національних руських гаслах. Насправді міць руху була в гаслах не національних, а державних, не руських, а російських. І саме роковою помилкою для всього грандіозного руху виявилось те, що воно не змогло перемогти в собі національну пихатість і відштовхнуло від себе всі не націоналістично-руські елементи населення»¹⁰⁸.

В практичній площині антиукраїнізм денікінців призводив до закриття українських видань, вилучення літератури. Навчальні заклади з українською мовою навчання позбавлялись денікінською адміністрацією фінансової підтримки. Заборонялось викладання українознавчих предметів як шкідливих для білої справи. За спеціальним розпорядженням в усіх установах познімали портрети Т.Шевченка. Підтримувалася діяльність чорносотенних організацій.

Зрозуміло, що на окупованих білими землях України діяти легально українські політичні партії не мали можливості. «Максимальною поступкою, яку [білі] згодні були надати "хохлам", — резюмує Я.Грицак, — було право на рідну мову в школах, на театр, народні танці тощо, тобто право на "культурне самовизначення". Про якісь особливі політичні права не

могло бути й мови»¹⁰⁹. Свідомих українців вважали зрадниками Росії, «мазепинцями». Назва «Україна» була заборонена і замість неї в офіційній мові вживали терміни «Юг России», «Малороссия», «Юго-Западный край». Репресії білих проти українського національного руху подекуди перевершували царську реакцію століпінських часів.

Особливої уваги заслуговує історія взаємовідносин денікінського режиму і єврейського населення. Антиукраїнські репресії добровольців густо доповнювалися єврейськими погромами, хоча режим генерала А.Денікіна ніколи офіційно не декларував антисемітизму.

Співробітник денікінського Освагу Г.Михайловський прямо звинувачує в антисемітизмі вище керівництво білих: «Все, що накопичилося у душі рядового добровольця-офіцера через переважання єврейського елемента у більшовицькому русі, все це було і у верхах, тільки набувало форми «ідеологічного руху», підготовляючи створення у майбутньому великої антисемітської партії. Антисемітські настрої наверху були більш складними, ніж ті програми, які набували найзвірячішої форми на фронті і з якими верхи не могли боротися, бо їхня ідеологія була насичена антисемітизмом. Всі були згодні з тим, що євреї є «внутрішніми ворогами Росії». Юні офіцери фізично нищили ненависну расу, а верхи А.Денікіна шукали засобів її «знешкодити»¹¹⁰.

Той же Шульгін, наприклад, навіть диференціював євреїв: «Є добрі євреї і погані євреї... Як поганих євреїв ми розуміємо євреїв, що займаються політикою. В політиці, крім спустошливої руйнації, євреї нічого створити не змогли. Від добрих євреїв ми бажаємо, аби вони переконували своїх синів і братів не займатися політикою у Росії»¹¹¹. Розрекламований герой білого руху М.Дроздовський у щоденнику зізнався, що завжди був «переконаним юдофобом»¹¹².

Отже, треба думати, білий генералітет у своєму антисемітизмі дійсно був солідарний з підлеглими.

На думку О.Козерода і С.Бримана, були три причини, які штовхали білих до єврейських погромів: 1) прагнення до наживи; 2) відкритий, воєнничий антисемітизм; 3) прагнення помститися за співробітництво єврейського населення з більшовіками. Цілком слушною є думка дослідників про те, що «ідеологія єврейських погромів сформувалася задовго до 1919 р. Вона була вже готова, сформована у надрах старого царського режиму, особливо в практиці вирішення єврейського питання під час світової війни». У свою чергу, «погромна справа денікінських армій негативно позначилася на остаточному результаті військової кампанії 1919 — 1920 рр., ставши одним із факторів повної деморалізації вояків і загального краху білого руху в Україні»¹¹³.

Тиск на євреїв простежувався в усіх сферах життєдіяльності. Скажімо, кадрова політика уряду А.Денікіна була спрямована на витискування єврейського елемента з усіх владних структур і, особливо, з армії. Шульгін писав: «Треба змусити євреїв залишити місця, які вони можуть використати на шкоду відродженню Російської держави. Неповинні бути євреї офіцерами, чиновниками, судьями. Треба старатися, аби не були євреї земськими і міськими гласними, а також міськими та земськими службовцями»¹¹⁴.

Щоправда, абсолютної деєвреїзації, скажімо, Добровольчої армії так і не сталося. Наприклад, євреєм, правда, хрещеним, був командир 17-го стрілецького Білозерського полку, згодом генерал-майор білої армії Борис Штейфон та ін. Багато євреїв-офіцерів, за наказом А.Денікіна, перебувало в армійському резерві¹¹⁵.

Єврейські погроми, здійснені білим воєцтвом, як не намагались генерали перекласти вину за це на своїх політичних опонентів¹¹⁶, набули значного резонансу. Дослідниками підраховано, що 20 % усіх погромів (близько 400 випадків), скоєних в Україні за період революції та громадянської війни, є «заслуга» саме поборників ідеї «єдиної і неподільної»¹¹⁷.

Найжахливішими і найзначнішими за кількістю жертв і масштабами пограбувань погромами, здійснених білими в Україні, і очевидці, і історики називають: черкаський, 4 — 7 серпня 1919 р. — близько 150 жертв, багато поранених, звалтованих; фахівський, 9 — 15 вересня 1919 р. — понад 600 вбитих, поранених, покалічених, спалено понад 100 будинків і близько 60 крамниць; київський, 1 — 5 жовтня 1919 р. — загинуло 254 особи, в тому числі 29 жінок, діти, пограбовано 836 квартир у 280 будинках; погром Вовчанським загоном під команду офіцера Декунського у Кривому Озері, кінець грудня 1919 р. — початок січня 1920 р. — загинуло близько 400 чоловік, поранено близько 1000 осіб. В останньому випадку білі продемонстрували усі можливі і неможливі методи середньовічної інквізиції: підвішування на мотузках, відрубання рук, носів, вух, статевих органів, вибивання зубів, підпалення борід, побиття шаблями, катування цвяхами, тупими ножами; примушували танцювати на животі, їсти радянські гроші, гвалтували жінок і дівчат, вбивали дітей, вагітних жінок, старих та ін.¹¹⁸

Меншими за масштабами, але такими ж кривавими були погроми у Смілі, Корсуні, Білій Церкві, Кременчуці, Новоархангельському, Харкові, Одесі, Ніжині, Гостомелі, Борзні, Боярці, Россаві та ін. містах.

Джерела показують, що біле офіцерство не тільки потурало в цих звірствах своїм воюючим, а й саме брало в них безпосередню участь. Українські дослідники підкреслюють, що «погроми, які здійснювалися добровольцями, — це погроми, в котрих брали участь винятково військові. В цьому головна особливість, за якою ці погроми відрізняються від таких само багаточисельних і не менш кривавих, що їх влаштовували петлюрівці, григор'євці та ін.»¹¹⁹ Місцеве українське населення, до речі, намагалося максимально дистанціюватися від погромів.

Особливостями «погромної справи» денікінців були масові гвалтування жінок (від 50 до 100 % жіночого населення містечок; лише в Катеринославі в липні-серпні 1919 р. було звалтовано близько 1 тис. єврейських жінок) і, в межах пограбувань, вандалське нищення матеріальних і культурних цінностей (руйнування, підпалення тощо)¹²⁰.

Складовою антисемітської і, взагалі, карально-репресивної політики білих було взяття з-поміж єврейського населення заручників¹²¹. Це пояснювалося ними як необхідністю відповідати на аналогічні дії більшовиків. Євреї, таким чином, ставали розмінною монетою у боротьбі ворогуючих сторін.

Переслідування євреїв білими відбувалось за усіма правилами полювання на вільом. Характерною рисою денікінської окупації були постійні перевірки патрулями і просто вояками перехожих та подорожніх на «жидівство» з усіма відповідними репресивними наслідками¹²².

Особливо страждали полонені євреї-червоноармійці або члени єврейської збройної самооборони. Шкуро не приховує: «...Зазвичай, полонивши червону частину, козаки наказували:

Гей, жида, вперед, вперед!

І тут же рубали тих, хто виходив»¹²³.

За умов відсутності надійного фінансового і матеріального забезпечення армії, а також низької дисципліни, падіння моралі, обезцінення людського життя звичайним явищем ставало т.зв. самозабезпечення білого вояцтва. Йдеться про масові реквізиції, конфіскації продовольства, сировини, одягу тощо у місцевого населення, що набувало зазвичай форми грабунків і мародерства. Цим займалися практично всі категорії білого вояцтва: від мобілізованого солдата і рядового козака до генерала й офіцера-дворянина. Добармія отримала від населення дуже влучну і справедливую назву «грабармія». Грабунки, реквізиції, контрибуції, що супроводжувалися фізичними розправами, вбивствами і гвалтуванням, безперечно, треба розглядати як невід'ємну складову білого терору.

Грабунками супроводжувалися абсолютно всі єврейські погроми, а також каральні експедиції проти селян. Селяни, зазначалося, під загрозою покарань були змушені забезпечувати білу армію не лише продовольством, а й гужовим транспортом, конями, фуражем тощо. Доходило до того, що козаки не вирушали у наступ, поки командування не обіцяло їм значної «військової здобичі».

«Військова здобич, — констатує очевидець, — такий був термін, який дозволяв передусім грабувати євреїв і комісарів. Усе майно останніх, яких у великій чисельності просто «списували у розход» (технічне пояснення розстрілу), вважалось власністю того, хто брав їх у полон. Якщо це був взвод чи рота, то були особливі правила для «справедливого» розділу здобичі: певну частину отримував офіцер, решту — солдати. Ще гірше, коли застосовувалось більшовицьке гасло «Грабуй награбоване», що однаково свято визнавалось по ту і цю сторони фронту Добровольчої армії. Коли радянське місто захоплювалося Добровольчою армією, то часто всі крамниці з надписами «радянські» не повертались колишнім власникам, а вважались «військовою здобиччю». Телеграма Мамонтова про колосальні багатства, що він їх везе «рідному Дону», є відзеркаленням цієї політики»¹²⁴.

У своїх спогадах багато хто з білих генералів робив висновки, що грабіжницька політика армії, методи «самозабезпечення», «військової здобичі» стали однією з причин остаточної поразки білої справи¹²⁵. В принципі, вони не приховують, що знали про «грабполітику» і під час війни. Більш того, з часом вони виправдовують кожен себе персонально, перекладаючи вину на колег. А винними, якщо у не у грабунках, так у сприянні тому, дійсно був багато хто з них. Скажімо, В. Май-Маєвський, зайнявши Харків, на три дні віддав його своїм воякам на «потік і пограбуван-

Похорон шахтарів Юзівки, які загинули в боротьбі з денікінцями. 1919 р.

ня»¹²⁶. Сам А.Денікін обвинувачує колишніх генералів Мамонтова, Май-Маєвського, Краснова, Врангеля у потуранні грабіжницьким нахилам свого вояцтва¹²⁷.

Отже, можна констатувати, що недовершена, невизначена політична доктрина білого руху відповідно формувала його карально-репресивну політику. Офіційно вона спрямовувалася проти головних політично-військових опонентів білих — більшовиків, українців-самостійників, махновців, а насправді її жертвами ставали широкі верстви цивільного населення. Таким чином, проголошення Л.Корніловим на початку білого руху доволі демократичної «Конституції» на практиці перетворилося на шалену білогвардійську реакцію, для визначення характерних параметрів якої лишається тільки використовувати тодішні «революційно-класові» терміни більшовиків.

Каральна політика денікінців ніколи не складала якоїсь системи, мала різні форми і види. Частково вона ґрунтувалася на дореволюційному чорносотенному світогляді, але багато чого «білий терор» переймав у «червоного». Однак питання про первинність «білого», «червоного» та іншого терору залишається щонайменше дискусійним.

Політична й організаційна слабкість режиму А.Денікіна стала сприятливою для несанкціонованих репресій, що перетворювалися на грабіжництва, мародерства і в яких активну участь брали представники різних категорій білого вояцтва. Ті, хто колись свято вірили у чистоту, ідеальність білого кольору як символу білого руху, безпосередньо стикаючись з реальною політикою денікінського режиму, гірко розчарувались у своїх ідеа-

лах. Безперечно, білий терор, впровадження якого передбачало досягнення зрозумілої військово-політичної мети, насправді формував ґрунт для поразки білої справи.

Події 1917—1920 рр., що відбувались на теренах колишньої Російської імперії, в тому числі в Україні, на жаль, тільки зайвий раз показали, що терор був і є обов'язковим елементом громадянської війни як такої.

6. Українсько-польське протистояння

У другій половині 1919 р. навколо Української Народної Республіки стискалися лещата фронтів: радянські війська відтіснили її армію до Кам'янця-Подільського, на сході успішно розгортався наступ А.Денікіна, на заході тривали військові дії поляків проти ЗУНР, а на Волині — проти формувань республіканської армії. Позиція тогочасного уряду УНР, очолюваного українським соціал-демократом Б.Мартосом, сформульована у Декларації від 12 квітня 1919 р., була такою: головним завданням є боротьба за самостійне і незалежне життя українського народу з усіма ворогами, в тому числі проти польського панства, «котре не хоче помиритися з тим, що український люд — селяне і робітники Галичини, Холмщини і Волині не бажають бути в лядській неволі»¹²⁸.

Тим часом голова Директорії С.Петлюра, всупереч прем'єрові Б.Мартосу, бачив вихід у поновленні спроб домовитися з Річчю Посполитою, бо вважав, що головна небезпека для незалежності України виходить не із заходу, а зі сходу, від більшовиків. Наприкінці липня 1919 р. він отримав через емісара Ю.Піلسудського пропозицію останнього про можливість надання ним допомоги УНР. У листі-відповіді від 9 серпня 1919 р. С.Петлюра висловив сподівання, що поляки, як найближчі сусіди, мають співчувати визвольній боротьбі українського народу і що першим їхнім дружнім кроком могло би стати повернення в Україну перебуваючих у Польщі полонених-українців, відповідно озброєних¹²⁹. «Дружнє» листування тривало, а тим часом польські війська перейшли р.Збруч. 17 липня 1919 р. кабінет міністрів УНР доручив міністрові закордонних справ «в порозумінні з Галицьким урядом» підготувати протест проти дій Польщі, звернутися до населення з відозвою про підтримку і відрядити політичну делегацію до Варшави¹³⁰.

Наміри С.Петлюри порозумітися з поляками не підтримували навіть багато з його ширих прихильників, а тим більш населення, яке потерпало від терору польських військових властей. Річ Посполита, ведучи завойовницьку агресивну війну, втягнула у її вир не лише діючі армії супротивників, а й широкі народні маси України. У визначенні ж поняття «терор» підкреслюється, що в разі порушення встановлених міжнародними конвенціями правил ведення війни однією з воюючих країн, а саме — застосування насильства до поранених, військовополонених, мирних жителів така країна перетворюється на суб'єкт терору. Дослідники проблеми терору й тероризму наголошують, що визначальною рисою терору виступає саме масовість застосування насильства, тобто піддання під нього необмеже-

но великої кількості осіб за реальної можливості поширення ще на ширші кола людей¹³¹. Використовуючи політику залякування, деморалізації населення, придушення політичних супротивників, поляки намагалися закласти підґрунтя для перетворення загального страху на знаряддя влади. Адже державному теророві щодо іншої країни притаманна, як правило, агресивна або колоніальна політика, спрямована на захоплення чужих територій, пограбування національних багатств поневолених народів, нехтування елементарних прав людини.

Все це простежувалося у діях польських військових властей в Україні у 1919—1920 рр., як до вироблення певних угод про взаємини між УНР та Польщею, так і після підписання у квітні 1920 р. політичного договору та військової конвенції. Переконливі свідчення збереглися в архівах України. Про свавілля поляків йдеться у складеному на основі звітів губернських комісарів УНР повідомленні заступника міністра внутрішніх справ від 5 вересня 1919 р. Документ, відправлений міністрові внутрішніх справ з Кам'янець-Подільського, констатує насамперед перехід у ряді місць польськими військовими підрозділами демаркаційної лінії. У зв'язку з цим губернські комісари пропонували видати місцевим органам УНР розпорядження про необхідність «негайно запровадити точний обрахунок збитків, завданих поляками, а також факти грабунків і безчинств з боку останніх», затвердивши ці протоколи підписами урядових осіб у присутності понятих. У розісланому 17 вересня 1919 р. додатку до цього документа комісія з визначення збитків, завданих армією Речі Посполитої населенню прифронтової смути, доручала українським волосним народним управам організувати обстеження і протоколами оформити розповіді свідків з підтвердженням оцінки втрат. Факти переходу польським військом прифронтової смути із зазначенням дати і місця події фіксували старшини Кордонного корпусу УНР¹³².

Загальну уяву про становище населення окупованих поляками місцевостей України дає складене на основі доповідей повітових відділів позафронтової інформації подання до міністерства внутрішніх справ від 3 листопада 1919 р. із Старокостянтинова. Губернський комісар УНР писав: «Поляки, скасувавши всі українські державно-громадські установи, завели свій цілком національно-польський державний апарат... Співробітниками до всіх зазначених установ приймаються тільки поляки і лише за браком останніх приймаються українці або інші при умові знання ними польської мови і зложення обіцянки на вірність польській державі»¹³³. Жандармерія комплектувалася з російських поляків. Населення примушували ставати на облік і в разі переміщень отримувати перепустки. З приходом польського війська розганялися місцеві політичні національні організації, через масові арешти та реквізиції унеможлилювалася діяльність профспілок та культосвітніх установ. Закривалися «Просвіти», як це сталося у Рівному, українські школи, а нагомість з'являлися польські. Преса поширювалася лише польська і в обмеженій кількості — російська. З'явився навіть таємний наказ про арешти учасників антигетьманського повстання 1918 р. Діячі українського національного руху переслідувалися. Взагалі «до українського життя скрізь виражається повна нетерпимість,

мова українська зневажається... Все українське вважається більшовицьким і бандитським»¹³⁴. Польські військові реквізували у населення все підряд; поміщики, повертаючись до колишніх маєтків, накладали на селян контрибуцію і вивозили хліб навіть у снопах. Ксьондзи агітували населення підписати звернення до уряду Речі Посполитої про бажання прилучитися до неї, обіцяючи за це сіль, мануфактуру тощо. Проте вони домоглися успіху лише в одній волості Дубенського повіту. Офіційними грошима оголошувалися польські марки та миколаївські рублі, гривні ходили лише на біржі за курсом 10–15 за один миколаївський рубль. Але населення дуже неохоче брало польські марки.

Показово, що зазначені заходи польських властей спочатку здійснювалися на тлі заяв про нібито їхню місію визволити український народ від більшовиків і «завести порядок», але невдовзі машкара спала і вони почали відверто говорити, що зайняті ними землі прилучаються до Речі Посполитої. І все ж таки серед можновладців не зникла непевність у можливості тривалого збереження окупованих територій і тому землевласники прагнули продати майно і виїхати до Польщі. Волинський губернський комісар УНР пояснював, зокрема, таку тенденцію «більшовицько-українським» і «надзвичайно ворожо-нервовим» настроєм населення. Адже скрізь утворювалися повітові повстанські комітети, дії яких об'єднав «Центральний протипольський повстанський комітет» з представників повітів. Його політичною платформою було «визнання української самостійності і її теперішньої форми державного ладу і повна підтримка сучасного українського уряду». 5–7 жовтня 1919 р. на ґрунті «дикого поведіння поляків і реквізицій» вибухнуло стихійне повстання у селі Людвиге Шумської волості Острозького повіту. Поляки придушили його із застосуванням артилерії, село спалили, а 90 учасників виступу розстріляли у Ямполі¹³⁵. Розсіяні ж у лісах навколо Кременця невеликі загони повстанців і надалі продовжували чинити напади на поляків.

Викладені факти роблять зрозумілою причину негативного ставлення більшості українського суспільства до активізації контактів проводу УНР із Польщею. Але С.Петлюра наполягав на продовженні пошуків згоди, що привело до чергової урядової кризи наприкінці серпня 1919 р., коли налаштованого проти союзу з Річчю Посполитою Б.Мартоса на посту прем'єра замінив більш гнучкий український соціал-демократ І.Мазепа. 1 вересня 1919 р. дипломатична місія, яка привезла до Варшави лист-відповідь С.Петлюри Ю.Пілсудському, уклала угоду про перемир'я між УНР та Польщею. Проте керівник місії П.Пилипчук перевищив свої повноваження і виступив із заявою нібито про згоду української сторони на кордон по р.Збруч¹³⁶. Польське керівництво розцінило цю акцію як односторонню декларацію з боку С.Петлюри про зречення від Східної Галичини і частини Волині по р. Збруч. Уряд УНР ці дії засудив і звинуватив голову Директорії у добровільній передачі 10 млн українців «у польську неволю»¹³⁷.

Ситуація дещо змінилася після знайомства із змістом перехопленого українською розвідкою 22 вересня 1919 р. наказу командування Добровольчої армії про її наступ на УНР. Того ж дня кабінет міністрів по доповіді прем'єра І.Мазепа і на пропозицію С.Петлюри ухвалив негайно відрядити

до Варшави нову повноважну політичну дипломатичну місію під керівництвом заступника голови Ради Народних Міністрів, міністра юстиції А.Лівицького, який до того ж 2 вересня був призначений т.в.о. міністра закордонних справ. 26 вересня 1919 р. спільне засідання урядів УНР та ЗУНР затвердило інструкцію для місії, а 7 жовтня нарада за участю Директорії, керівника ЗУНР Є.Петрушевича та інших схвалила директиви для її голови.

Переговори у Варшаві відбувалися у надзвичайно складній для УНР ситуації: розгортався наступ Добровольчої армії А.Денікіна, під її командування за договором від 6 листопада 1919 р. перейшла Українська Галицька Армія, після від'їзду за кордон Ф.Швеця та А.Макаренка фактично розпалася Директорія. Верховне правління одноосібно зосередилося в руках С.Пеллори — ініціатора порозуміння з Польщею. Остання ж, попри всі вересневі домовленості про перемир'я і триваючі переговори з місією УНР у Варшаві, продовжувала дотримуватися окупаційної політики на захоплених українських землях, ігнорувала органи місцевого управління, грабувала національні багатства, гнобила населення. І все ж таки з наближенням денікінців, після зради командуючого УГА генерала М.Тарновського уряд УНР на початку листопада 1919 р. з метою врятування залишків республіканської армії вирішив перенести свої військову та державну бази на територію, окуповану поляками. Останній клаптик контрольованої УНР української землі в районі Кам'янець-Подільського та його околиць передавався «під тимчасову охорону польського правительства»¹³⁸. Тоді ж Українське головне командування звернулося з терміновим посланням до польського командування з пропозицією вивести свої частини на лінію Кам'янець-Подільський — Проскурів — Шепетівка з тим, аби під їхнім прикриттям, у їхньому тилу військо УНР могло б відпочити і переформуватися¹³⁹.

Тим часом на переговорах у Варшаві у польської та української делегацій виявилися прямо протилежні погляди з цілого ряду питань, особливо щодо кордонів. Вимоги УНР визначити їх за етнографічним принципом польська сторона безапеляційно відкинула, повернувши українцям підготований ними проект декларації. Відверто упереджене ставлення широких політичних кіл Речі Посполитої до українського питання час від часу заводило переговори у глухий кут. З необхідністю визнання самостійності УНР і встановлення з нею союзних відносин погоджувалися хіба що Польська партія соціалістична (ППС) і частково — людовці (селянська партія). Ліберальна буржуазія (зокрема «Democratyczny central») висловлювала сумнів, а націонал-демократи і консерватори — відкидали таку можливість. Тогочасний польський уряд спирався саме на останні партії. Націонал-демократи ж вважали «існування України за явище небажане» і агітували, щоб провід Речі Посполитої «коштом України мирився б з Денікіним»¹⁴⁰.

Зрештою, місія А.Лівицького виявилася нездатною дотриматися наданих їй інструкцій: розпочинати серйозні переговори лише після отримання з боку поляків згоди не підтримувати А.Денікіна, не порушувати питання про встановлення польсько-українського кордону до повного

звільнення України, а поки що заключити лише військовий договір. У найгіршому випадку місії дозволялося погодитися на умовну уступку Холмщини та Підляшшя до скликання Українського парламенту, а щодо Східної Галичини будь-які поступки вважалися неприпустимими, бо ця справа передавалася на розгляд Паризької мирної конференції. Не дали результатів і зусилля членів місії виконати даний їм наказ «застерегти поляків від офензиви на Україну»¹⁴¹. Ігноруючи протести української сторони, польське військо на кінець листопада 1919 р. просунулося за р.Збруч.

Після бурхливих дебатів на чотирьох засіданнях української та польської делегацій остання під загрозою антиукраїнських акцій на окупованих поляками українських землях змусила представництво УНР піти на істотні поступки, зафіксовані у Декларації, переданій 2 грудня 1919 р. урядові Речі Посполитої. Документ не отримав санкції уряду УНР, який був проти задоволення ряду територіальних претензій Польщі щодо кордону по р.Збруч. Заперечення викликала передача на розгляд Паризької мирної конференції визначення розподільчої лінії на Волині і особливо окрема угода, яка обумовлювала «юридичне положення польських землевласників на Україні». Остання віддавала українське селянство на поталу польським магнатам, що поверталися у свої маєтки на Правобережжі. Здобутком української сторони вважалося визначення умов розміщення і утримання частин республіканської армії УНР, її державних установ та окремих громадян на території Речі Посполитої.

Із втраченою сталою територією і неможливістю вести залишками республіканської армії регулярні військові дії уряд УНР 4 грудня 1919 р. вирішив надалі чинити опір ворогам у формі партизанської війни у їхньому тилу. З розгортанням 6 грудня 1919 р. так званого «Першого зимового походу» у розвитку українських національних змагань розпочався новий етап. Відчуваючи зростаючу залежність від визначення стосунків з Польщею і розуміючи вкрай негативне ставлення до союзу з нею широких мас населення України, і А.Лівицький, і С.Петлюра намагалися тримати все, що стосувалося змісту Декларації від 2 грудня 1919 р., у таємниці. Текст її ніде не публікувався, а скупі чутки про зроблені полякам поступки, особливо щодо Східної Галичини, викликали протести у суспільстві. Домінувала думка, що місія А.Лівицького надто перевищила надані їй повноваження і завдала Україні тяжких територіальних, політичних та економічних втрат. Газета «Трудова громада» 11 грудня 1919 р. писала навіть про наявність у згаданому документі «застереження визнання самостійності Української Народної Республіки».

Голова Ради Народних Міністрів УНР І.Мазепа, перебуваючи по інший бік фронту, дізнався про Декларацію наприкінці грудня 1919 р. і засвідчив прояви масового обурення з боку українського населення в процесі спроб реалізації настанов цього документа. Пізніше в одній із праць І.Мазепа писав: «Капітуляція представників... місії в Варшаві перед польськими вимогами, а з другого боку — жадливий режим, який завели поляки на українських територіях — на Поділлі і на Волині — все це створило сприятливий ґрунт для поширення незадоволення»¹⁴². Тодішній прем'єр УНР знову і знову нагадував, що місії доручалося активніше домагатися

визнання поляками незалежності УНР, припинення їхнього просування на схід вилізб України, а головне — дозволу на якнайшвидше поповнення республіканського війська за рахунок залучення до нього українців-полонених з-за кордону для відновлення регулярного фронту проти денікінців та більшовиків.

Інакше оцінював результати діяльності Варшавської дипломатичної місії А.Лівицький. І, мабуть, не він один, бо саме його С.Петлюра 12 грудня 1919 р. призначив тимчасово виконуючим обов'язки голови тієї частини уряду УНР, яка певний час діяла у Варшаві¹⁴³. А.Лівицький наполягав, що в умовах втрати «сталого державної території» засади, накреслені у Декларації, попри всю критику у «Новій Раді», «Громадській думці», «Трудовій громаді» та інших виданнях забезпечили ґрунт не лише для розвитку польсько-українських взаємин, а й для налагодження контактів з представниками інших європейських держав. Згодом вони лягли в основу таємних політичного договору та військової конвенції, підписаних між УНР та Річчю Посполитою у квітні 1920 р. Свою позицію А.Лівицький обґрунтував у звіті про діяльність місії від 3 грудня 1919 р. по 1 квітня 1920 р., направленому прем'єру І.Мазепі та у міністерство закордонних справ УНР. Щоправда, він не уникнув застереження, що Декларацію від 2 грудня 1919 р. все ж таки треба розглядати як документ, поданий лише до відома уряду Польщі, а не трактувати як завершений договір між сторонами. Головним здобутком цієї акції А.Лівицький вважав те, що вона начебто «зискувала для України в Польській Речі Посполитій доброзичливого сусіда, з яким уряд наш (УНР. — *Авт.*) міг вже вести переговори і умовлятися щодо допомоги Українській Народній Республіці зброєю, амуніцією, набоями»¹⁴⁴.

Подальший розвиток подій змушує піддати сумніву останню тезу. Перебільшенням уявляється і твердження А.Лівицького, що після визначення взаємин з Польщею вдалося знайти «для української державності важну фактичну точку опори». Не переконує й заява голови місії про те, що він мав нагоду особисто пересвідчитись у схильності польської сторони «до широкого підтримання України в її боротьбі за свою незалежність»¹⁴⁵. Адже він сам визнає, що найважливіші для УНР питання порушувалися ним не на офіційних дипломатичних зустрічах, а на різних політичних банкетах та презентаціях, бо тільки там траплялася можливість спілкування з представниками інших держав. У неофіційних розмовах зарубіжні дипломати часто не скупилися на запевнення у солідарності, хоч і тоді вимоги представників УНР ввести їх у коло визнаних Європою держав наштовхувалися на різкі заперечення, які мотивувалися насамперед «нетривалістю в посіданні українською владою постійної, сталої території»¹⁴⁶. І якщо послаи Фінляндії, Естонії, Литви хоч обіцяли сприяти перед своїми урядами справі визнання України, то посол Італії відверто заявив, що УНР може бути визнана його країною лише тоді, коли уряд Української Народної Республіки опанує певною територією. Представник Англії взагалі лицемірно заявив, ніби його країна не збирається допомагати жодній із сторін, які борються між собою у колишній Росії.

Така позиція європейських держав розв'язувала руки Речі Посполитій відносно України, особливо після появи 8 грудня 1919 р. «Декларації

Верховної Ради союзних і об'єднаних держав з приводу тимчасового східного кордону Польщі»¹⁴⁷. За цим документом остання фактично отримувала свободу дії на сході і відразу цим скористалася. Вона на практиці довела, що, спираючись навіть на попередні домовленості, викладені у Декларції УНР від 2 грудня 1919 р., має право хазяйнувати на захоплених українських територіях, порушуючи суверенність Української Народної Республіки. Факти терору польських військових властей на Поділлі зафіксовані у численних нотах протесту, направлених урядові Речі Посполитої як Радою Народних Міністрів, так і місією УНР у Варшаві протягом перших місяців 1920 р.

В урядовій ноті «Високому урядові Речі Посполитої» від 13 січня 1920 р. поряд з проханням про допомогу у боротьбі із загрозою «російського імперіалізму (комуністичного і реакційного)», містилися вимоги зберегти на зайнятій поляками території «непорушними адміністративні власті Української Народної Республіки й органи самоврядування», а там, де вони зруйновані, — негайно відновити. Засуджуючи самоправство польських властей, українська сторона протестувала проти масових реквізицій у населення і пропонувала вдаватися до них лише у крайніх випадках після узгодження з місцевими українськими адміністративними органами. Український уряд забороняв безконтрольний вивіз державного та господарського майна (хліба, цукру, обладнання підприємств та залізниць тощо), вимагав припинити арешти, звільнити в'язнів, усунути перешкоди на шляху вільного пересування через кордон дипломатичних агентів, не заважати поверненню до розташування центрального уряду УНР урядовців, які тимчасово опинилися на території Польщі або на окупованих нею землях. Українська сторона вважала, що виконання перерахованих умов допоможе перешкодити «витворенню атмосфери, сприяючої більшовизму»¹⁴⁸. 12 січня 1920 р. члени уряду УНР, які перебували тоді у Варшаві, визнали шкідливим даліше просування польських військ вглиб України, зажадали, аби дипломатична місія «доклала всіх старань до того, щоб застерегти поляків від офензиви на Україну»¹⁴⁹ і оповістила населення, що уряд УНР дотримується саме такої позиції.

Найбільш серйозні претензії до «союзної» Польщі містила «Нота в справі порушення суверенності Української Народної Республіки через польські військові власті на українському Поділлі», направлена дипломатичною місією УНР 22 січня 1920 р. Полякам нагадували, що навіть у грудневій Декларції 1919 р., де були зафіксовані значні територіальні поступки з боку УНР, українсько-польський кордон попередньо визначався по р.Збруч, а отже, далі на схід територія вважалася українською. Адже Кам'янець-Подільським поляки оволоділи на прохання вищої військової влади України. Дипломатична місія протестувала проти видання на згаданих територіях розпоряджень польською владою, що суперечило спрямуванню польсько-українських переговорів, порушувало суверенні права УНР, касувало урядові установи останньої, позбавляло українських урядовців можливості виконувати свої обов'язки. Особливе обурення викликала відозва польською мовою, в якій комендант Кам'янця-Подільського оповіщав, що місто з прилеглими територіями входить до складу Речі Посполитої. Крім

Вступ польських військ до Києва. Квітень 1920 р.

того, він анулював усі попередні розпорядження української адміністрації, вимагав перекладати польською мовою усі подання до місцевої влади. Дипломатична місія домагалася скасування згаданих наказів та розіуряджень, притягнення винних до відповідальності і забезпечення гарантій від подібних акцій у майбутньому¹⁵⁰. Проте чи можна було навіть сподіватися на задоволення таких серйозних вимог, коли і сама місія, і уряд перебували на територіях, підконтрольних Польщі? На засіданні ЦК УСДРП у Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. після обговорення політичного становища УНР також констатували, що на той час у польсько-українських стосунках не вдалося дійти ні політичного, ні стратегічного порозуміння. Діяльність місії у Варшаві ЦК оцінив як таку, що не створила підґрунтя для встановлення сталих взаємин УНР та Польщі¹⁵¹.

У багатьох інших нотах, направлених українською стороною урядові Речі Посполитої на початку 1920 р., висловлювався протест проти порушення недоторканності дипломатичних кур'єрів та дипломатичної пошти УНР, незаконних контрибуцій і реквізицій на українському Поділлі, привласнення польськими військовими властями державного, громадського і приватного майна в Україні, дезорієнтації українського населення заявами про те, ніби вони діють з відома Головного отамана С.Петлюри і зневажливого ставлення до Головноуповноваженого уряду УНР у Кам'янці-Подільському І.Огієнка, втручання польського командування у заплановану реорганізацію республіканської армії тощо. Суть останнього конфлікту пояснює таємне повідомлення від 7 квітня 1920 р. губернського комісара Поділля І.Огієнкові про спілкування з одним із керівників «Першого зи-

Підпалений при виступі польських військ цукровий завод на Деміївці у Києві. 1920 р.

мового походу» полковником О.Удовиченком. Останній розповів, що «поляки роблять нашому війську багато перешкод, заважаючи проведенню узгодженої з ними мобілізації, створюючи перешкоди у постачанні українського війська і навіть вдаючись до арештів старшин, що робить важке враження на козаків»¹⁵².

Деякі проблеми вдалося усунути в ході додаткових контактів, але протистояння тривало. Терор польських властей щодо широких мас населення України, залякування, деморалізація, руйнування місцевого адміністративного апарату мали на меті закласти підґрунтя для втілення у життя доктрини про перетворення загального страху на знаряддя утвердження своєї влади. Ю.Пілсудський, демонструючи на словах прихильність до УНР, після задоволення українською місією у Варшаві практично всіх вимог Речі Посполитої, не поспішав із заключенням мирного договору. Ад'ютант С.Петлори сотник Ф.Крушельницький у таємному повідомленні І.Огієнкові 10 грудня 1919 р. писав, що результат обміну думок Головного отамана УНР з Ю.Пілсудським у Варшаві «ствердив неможливість Польщі наразі прийняти на себе активну явну допомогу нашій боротьбі до декотрого часу, приблизно 2 — 3 місяці». Тепер же йшлося лише про «конфедційну допомогу по формуванню війська (українського. — Авт.)»¹⁵³. Переговори перервалися більш як на три місяці і відновилися лише 11 березня 1920 р.¹⁵⁴

Річ Посполита взагалі вела подвійну, а точніше — потрійну політику, вдаючись до переговорів не лише з УНР, а й з РСФФР і з білогвардійським урядом Південної Росії. Націонал-демократи у польському сеймі продов-

Зруйнований польськими військами Ланцюговий міст через Дніпро. Київ, 1920 р.

жували наполягати на поділі України між Польщею та радянською Росією. У зовнішній політиці поляки озиралися на Антанту, яка однозначно підтримувала відновлення «єдиної і невідомої» Росії. Тільки наприкінці березня 1920 р., вже після розгрому денікінців, Ю.Пілсудський у розмові з Л.Василевським, який певний час очолював міністерство закордонних справ Польщі, на запитання про дальшу долю УНР відповів: «Україні Раковського протиставляємо Україну Петлюри»¹⁵⁵. Отже, Ю.Пілсудський зробив ставку на перетворення УНР на буфер між Річчю Посполитою та РСФРР.

В ніч на 22 квітня 1920 р. нарешті був підписаний політичний договір між Польщею та УНР, а 24 квітня — військова конвенція. Визнавши право України на незалежність, Річ Посполита залишала за собою Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя і Полісся. За УНР залишалася територія в межах кордонів 1772 р., тобто до першого поділу Польщі. У відповідь на критику згаданих документів, С.Петлюра твердив, що, виходячи з ситуації, треба було сконцентрувати на збереженні основної території України і врятувати державу, залишення Польщі Східної Галичини не було метою його політики¹⁵⁶.

Тим часом квітневі домовленості з Польщею ставили Українську Народну Республіку у принизливе становище. Адже поряд з територіальними та економічними втратами під час воєнних дій польсько-українські війська мали перебувати під «загальним керуванням начальної команди польських військ». У розпорядження польських властей передавалися залізниці України. Продовольство, коней, підводи також мала постачати україн-

Зруйнований при відступі польських військ будинок на Кафедральній вулиці в Житомирі. 1920 р.

ська сторона. Додатково обумовлювалося, що польська армія бере участь у воєнних діях на Правобережжі. Чому так? Чи не відповідає на це запитання згадка у документі кордонів Польщі до поділу 1772 р.?

Договір з Польщею ускладнив стосунки в українському національному таборі. За свідченням І.Мазепи, у найскрутніші дні листопада 1919 р. в Українській Галицькій Армії було популярне гасло: «Хоч з чортом, тільки не з поляками!» Та й Є.Петрушевич вважав, що «Росія не є так страшна, як Польща, бо остання може забрати собі Правобережну Україну»¹⁵⁷. Широкі маси населення взагалі мало що знали про ці домовленості, а дізнаючись про них, висловлювали сумнів щодо ширості поляків і їхньої безкорисливості. Цікаво, що у фронтовій смузі і польські солдати не були інформовані про договір між країнами. Як свідчило повідомлення Радомисльського районного Українського повстанського комітету на Київщині від 28 квітня 1920 р., вони «часто висловлювалися про Україну не зовсім приязно, що утворює серед нас тяжку атмосферу»¹⁵⁸.

В.Винниченко 4 травня 1920 р. у «Листі до класово-несвідомої української інтелігенції»¹⁵⁹ називав допомогу шляхетської Польщі «лядовим лобизанням» і нагадував, як на Галичині поляками систематично винищувалася українська культура, сам дух української нації, бо вони вважали усю Правобережну Україну своєю землею, а магнати Потоцькі, Браницькі, Грохольські та інші погоджувалися «допомагати» заради відновлення свого національного і соціального панування в Україні, задля повернення маєтків, українського хліба, цукру тощо. Може, і надто емоційні вислов-

Розправа польського коменданта з мирними жителями. 1920 р.

лювання видатного письменника, але з ним не можна не погодитись, бо польські поміщики, вертаючись на українські землі, претендували, насамперед, на відшкодування свого майна. Відповідно поведився і «союзнацький» військовий контингент в ході розв'язаної Річчю Посполитою війни проти більшовиків. На початку травня 1920 р. разом з частинами республіканської армії поляки оволоділи Києвом і вийшли на лівий берег Дніпра. Місцева українська адміністрація намагалася переконати населення, що «братерське польське військо» прийшло виключно для надання допомоги, а не для окупації¹⁶⁰. Факти ж свідчили про інше. Військо Речі Посполитої завдало Києву величезних руйнувань і вдалося до розгнущаних акцій терору: у повітря висадили ланцюговий та залізничний мости, зруйнували багато будівель, складських приміщень та колій на станції Київ-товарний, частково пограбували, а потім підпалили запаси дитячого харчування, придбані місією Червоного хреста США, під час пожежі у 4-й чоловічій гімназії згорів склад медикаментів, а в охопленому вогнем генерал-губернаторському будинку — домована церква з великої художньої цінності розписами В.Васнецова. На Прорізній, 25 окупанти спалили колишню комендатуру разом із в'язнями, а на Деміївці вчинили погром у «Великій синагозі»¹⁶¹.

Протягом усієї воєнної кампанії 1920 р. польська сторона вдавалася до терору проти широких мас населення. У Житомирському повіті карателі повністю спалили села Нова Гребля, Мельничі, Кирилівка, Мичайка, Лопатинці та ін. Радник Подільської губернської управи військової повинності 30 червня 1920 р. доповідав кам'янецькому урядові УНР про враження від подорожі в ході евакуації з Вінниці, через Літин і Проскурів до Кам'янця-Подільського: «За весь час моєї дороги не приходилося мені потрапити в село, в якому не нарікали би селяни на те, що їх польські жовніри граблять. Про вчинки польського війська на селах розказують з великим жалем і болем»¹⁶².

Поляки завдали величезних збитків Україні в економічній сфері, про що свідчать документи як радянської влади, так і місцевої адміністрації УНР. Особливі нарікання викликало порушення умов військової конвенції, за якою їм могли належати лише військові трофеї. Насправді ж, за

Під час підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р.

свідченням міністра закордонних справ УНР А.Лівицького, населення окупованих ними територій постійно скаржилося, що «агентами польської влади проводиться невпинно вивіз різного державного і навіть приватного майна». Ці акції мали ознаки звичайного грабінництва, бо не існувало ніяких уповноважень, ордерів на реквізиції, розписок. Тим часом було вивезено матеріальних цінностей на мільярди. «Місцева влада польська поводить на місцях так, як звичайно поводяться окупанти на території, зайнятій по праву війни»¹⁶³, — писав щойно згаданий один із найвідданіших прихильників ідеї союзу з Польщею А.Лівицький. Ситуація ускладнювалася тим, що 16 листопада 1920 р. Рада Народних Міністрів УНР, перебуваючи вже на території, зайнятій Польщею — у Гусятині, ухвалила перевезти на територію останньої Державну скарбницю державного банку і експедицію заготівлі державних паперів УНР¹⁶⁴.

У 1976 р. на конференції у Парижі, присвяченій пам'яті С.Петлюри, відзначалося, що «поляки дивилися на Україну не як на рівноправного союзника (бо український уряд був майже без армії і території), а радше, як на сателіта»¹⁶⁵. Та й С.Петлюра, перебуваючи вже на еміграції, називав квітневий польсько-український договір 1920 р. «історично вимушеним фактом», пов'язаним із сподіванням уникнути зайвого ворога на кордоні і отримати зброю для війська.

Претензії уряду УНР до Речі Посполитої за завдані збитки узагальнені у його ноті від 10 січня 1921 р., де він нагадував відповідні положення військової конвенції 1920 р. і заявляв право власності, виключаючи військові трофеї, на усі цінності і майно, вивезені до Польщі. Їхня загальна вартість на початок 1921 р. за неповними даними визначалася майже у 45

млрд 996 млн тодішніх польських марок, в тому числі залізничне обладнання та рухомий склад — майже у 45 млрд 187 млн, обладнання пошт та телеграфу — у 200 млн марок, урядових установ — у 788 млн марок тощо. Тим часом еміграційний уряд УНР у перші місяці перебування за кордоном після неодноразових звернень до уряду Речі Посполитої зміг отримати на потреби своїх урядових установ та залишків республіканської армії лише 4 млрд марок!¹⁶⁶

Але ж до наведених вище цифр не увійшла вартість, зокрема, зруйнованих з травня до вересня лише на Південно-Західній залізниці 159 мостів, багато з яких виводилися з ладу кілька разів через перехід територій з рук у руки. Так, у вересні повторно було пошкоджено 72 залізничних мости¹⁶⁷. Серед матеріалів комісії, створеної радянською владою для визначення збитків, завданих польською армією, є дані, що на Поділлі найбільш постраждав Хмельник, де були зруйновані два мости через Буг, ряд приватних будинків, синагога, школи, млини, вивезено цукор, майно ткацьких фабрик. Втрати Літина в ході військових дій у 1918—1920 рр., в тому числі проти поляків, склали 2 600 тис. крб., а Поділля в цілому — 731 998 тис. крб.¹⁶⁸ Окремий рахунок на покриття втрат передала польським властям міська управа Кам'янець-Подільського, в якому певний час діяв уряд УНР. За грудень 1919 р. — квітень 1920 р. збитки оцінювалися у 6 млн 480 тис. крб.¹⁶⁹

Отже, польсько-українське протистояння у 1919—1920 рр., незважаючи на пошуки компромісу і значні територіальні, політичні та економічні поступки з боку уряду Української Народної Республіки, навіть після підписання квітневих 1920 р. політичного договору та військової конвенції вилілося у фактичну інтервенцію Польщі в Україну з усіма впливовими з цього наслідками: політичним терором і насильством щодо населення окупованих територій, пограбуванням економічних ресурсів краю, руйнуванням виробничих потужностей, репресіями і фізичним знищенням учасників опору іноземному вторгненню. Подібні дії визначаються не інакше, як міжнародний державний тероризм. До речі, після підписання 12 жовтня 1920 р. у Ризи «Договору про перемир'я та прелімінарні умови миру» між радянськими Росією та Україною, з одного боку, і Річчю Посполитою — з іншого, остання, у відповідь на ноту протесту міністерства закордонних справ УНР від 20 жовтня 1920 р., заявила, що таємні квітневий договір та військова конвенція між ними взагалі не існують, бо не були ратифіковані польською стороною¹⁷⁰. Не дивно, що на останньому передостаточною еміграцією засіданні Ради Народних Міністрів УНР 18 листопада 1920 р. у Фрідріхівці після заяви про неможливість продовження боротьби і необхідність для збереження сил на майбутнє подбати про перехід залишків армії та уряду за кордон, С.Петлюра наголосив, що, «між іншим, належить в'ясувати відношення уряду Речі Посполитої до переходу армії і уряду на територію Польщі!»¹⁷¹

Зрештою за договором 12 жовтня 1920 р. до останньої мала відійти територія України у 35—40 тис. кв. км, в тому числі сім повітів Волині — Володимир-Волинський, Дубненський, Ковельський, Кременецький, Луцький, Острозький, Ровенський і частина північного та північно-західного

Поділля. Це підтвердив 18 березня 1921 р. підписаний у Ризі мирний договір. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанги формально санкціонувала «включення» (тобто анексію) до складу Польщі Східної Галичини. Істотним здобутком для Речі Посполитої стала обумовлена у Ризькому мирному договорі взаємна відмова від вимог відшкодування збитків, пов'язаних з військовими діями.

7. Червоний терор у Криму

Після захоплення влади в Петрограді партія більшовиків розпочала так звану «тріумфальну ходу радянської влади» по всій території колишньої імперії. Особливу увагу вони звернули на Крим, стратегічне значення якого високо цінувалося. З Петрограда до Криму постійно прибували великі групи агітаторів і моряків Балтфлоту.

Одна з перших масових хвиль терору прокотилася по кримській землі наприкінці січня 1918 р. Організаторами терору були ревкоми і севастопольські матроси — основна база більшовиків у Криму. З особливою жорстокістю масові страти здійснювалися в Севастополі та Євпаторії. В. Єлагін* у своїх споминах зазначав, що серед більшовицьких керівників лише Ю.Гавен і М.Пожаров намагалися протестувати. Але з ініціативи голови Євпаторійського комітету РСДРП(б) Ж.Міллера (згодом він очолив Сімферопольський ревком) і голови Євпаторійського ревкому більшовика М.Демішева були проведені повальні арешти та розстріли¹⁷³. Після чергової серії розстрілів Ж.Міллер закликав «знищити всю буржуазію, незважаючи на засоби»¹⁷³.

Події 21 — 24 лютого 1918 р. вийшли за межі всього того, що було раніше. Початок поклала нова хвиля вбивств у Севастополі. Чорноморськими матросами, які вже зазнали смаку до насильства, керувало бажання негайно розправитися з «власниками й антирадянськими змовниками». Член Севастопольської ради більшовик Рябоконт відверто заявив: «Усю буржуазію треба розстріляти. Зараз ми перебуваємо при владі, тому вбиваємо. Яка це революція, коли не різати буржуазію!»¹⁷⁴

Близько 21-ої години вечора 20 лютого на лінкорі «Борец за свободу» відбулися збори комітетів кораблів, які вирішили «змусити буржуазію схилити голову». О 2-й годині ночі озброєні юрби матросів розпочали в місті масові обшуки, грабунки і вбивства. Про ці події свідчив вцілілий в'язень севастопольської тюрми: «О другій годині ночі у в'язницю ввірвалася перша банда матросів, які пред'явили комісарові в'язниці вимогу про видачу, відповідно до списку, для розстрілу... ув'язнених. Комісар по телефону запросив раду, як йому бути, видавати чи ні. З ради відповіли: видавати усіх, кого вимагатимуть матроси. Їх розстріляли впритул і вже мертвих били прикладами і каменями по голові. У забитих зняли верхній одяг, черевики, каблучки, гаманці»¹⁷⁵.

* Євпаторійський більшовик, який не визнав необхідності жовтневого перевороту і навіть відкрито заявив про це в центральній пресі. — *Авт.*

Група членів Раднаркому Криму. 1918 р.

21 лютого 1918 р. РНК видала написаний Леніним декрет «Соціалістична вітчизна у небезпеці». Восьмий пункт декрету проголошував: «Ворожі агенти, спекулянти, громилы, хулігани, контрреволюційні агітатори, німецькі шпигуни розстрілюються на місці»¹⁷⁶. Текст декрету, що санкціонував страти, телеграмою був доведений до відомих керівників органів радянської влади в Севастополі. Магроси знову почали вбивати. За дві ночі вони розстріляли до 400 осіб.

Вакханалію севастопольських вбивств перервали робітники. «Вони своїм енергійним, збройним втручанням приборкали диких звірів і поклали кінець безглузді, нелюдській бойні. — повідомлялося в кореспонденції газети «Кримський вестник». — І якби не їхнє втручання, хто знає, скільки ще кривавих жертв поглинуло б Чорне море»¹⁷⁷.

Для розуміння ситуації, що тоді склалася в Криму, наведемо висловлювання Юрія Гавена: «Треба визнати, що однією з найбільших помилок у політиці Таврійського ЦВКу в особі, головним чином, його голови (А. Слущького. — *Авт.*) було те, що він дозволяв загонам робити самостійні (на розсуд штабів) і без контролю судових органів обшуки, масові вилучення цінностей, що тягло за собою розкладання цих слабо дисциплінованих загонів і озлоблення населення. Зокрема, необхідно згадати про очолюваний Шмаковим Чорноморський загін. Займаючись експропріацією буржуазії протягом 5—6 тижнів, він цілком розклався і став небезпечною загрозою самому ТаврЦВКу»¹⁷⁸.

17 квітня 1918 р. на зборах представників берегових і судових частин та майстерень Севастополя щодо оборони Криму А. Слущький відверто казав: «Кидатися у війну ми не можемо, бо Червона гвардія перетворилася

на банду мародерів»¹⁷⁹. І це було саме так. Під час першої хвилі червоного терору лише у Севастополі загинуло 600 осіб¹⁸⁰. Цілком можливо, що й ця цифра занижена.

Хвиля терору прокотилася й по інших містах. За словами генерала П.Врангеля, який у той час мешкав у Криму, розстріли (хоча і не в таких розмірах, як у Севастополі) відбувалися і в Ялті¹⁸¹.

У Сімферополі вбито 170 мирних жителів, яких зарахували до «світової буржуазії»¹⁸². Терор і там став масовим, але був спрямований не тільки проти «класово чужого елемента», але й проти недавніх союзників: розстрілу підлягали усі есери та меншовики¹⁸³.

Очевидець свідчив: «У 70-літнього Масловського після 16 (!) обшуків знайшли металеву попільничку у формі півкулі. «Дивися, старий буржуй, у тебе, значить, бомби!», — заявив один із них. Забили на шосе»¹⁸⁴.

У Феодосії голова місцевої ради Федько 22 лютого 1918 р. видав декрет, в якому зазначалося: «Військово-революційний комітет для зміцнення радянської влади та ведення боротьби з контрреволюцією в усіх її виявах не зупиниться ні перед якими рішучими заходами, включно до застосування збройної сили»¹⁸⁵.

У Євпаторії червоні війська з'явилися 14 січня 1918 р. Почалися масові арешти офіцерів, заможних і тих, на кого показували, як на контрреволюціонерів. За 3 — 4 дні було заарештовано понад 800 осіб. За зиму 1918 р. у Євпаторії — цьому відносно невеликому місті — було репресовано близько тисячі мирних жителів¹⁸⁶.

Червоний терор здійснювався і по селах. Спочатку селянам наказали здати всі недоїмки за кілька років, починаючи з дореволюційних часів. Оскільки борги через обставини воєнного часу були величезними, а грошей, щоб негайно сплатити їх, у населення не було, по Криму знову прокотилася хвиля репресій. Потім більшовики визнали, що цей крок був помилковим. Проте він остаточно відштовхнув від радянської влади основну частину селянства Криму, велику частину якого складали татари¹⁸⁷.

Коли у квітні 1918 р. до Криму вже підступали німецькі війська, більшовики почали зганяти селян до Перекопу для риття окопів і поглиблення ровів. Подібні дії викликали нові селянські заворушення, і в «бунтівні» місцевості були послані каральні загони. Першого такого удару завдали по Алушті, яку більшовики вважали центром заворушень. Туди направили спочатку піший загін, а потім — міноносця із десантниками. 24 квітня, після тривалого артилерійського обстрілу, з міноносця на берег зійшли матроси і почали знищувати місцеве населення. Свідок цих подій уже зга-

А.Й.Слущкий.

Бронепізд, обладнаний у Севастополі і укомплектований матросами-чорноморцями.

дуваний більшовик В.Слагін пізніше писав: «Матроси, зламавши опір повсталих, увірвалися до містечка. Розсипавшись у погоні за тими, хто відступав по його вузьких вулицях, рубали без пощади всіх татар, які їм траплялися». Населення Алушти та навколишніх сіл, «кинувши свої оселі, бігло в гори і ховалося там аж до того моменту, коли матроські загони, що пройшли з боєм майже до Сімферополя, були відтягнуті в Ялту, а Алушту 27 квітня зайняв ескадрон німецьких уланів»¹⁸⁸.

Про події, які сталися тоді в Алушті, докладно відомо із свідчень Хафіза Шамрата — мешканця села Коробек. Вони були викладені у протоколах слідчої комісії кримського Курултаю: «До вечора підійшла міноноска, спустила шлюпку, і в цей час із боку Ялти прибули червоногвардійці... Озброєні греки ходили по будинках і вбивали татар. Так ми пролежали, зачинившись, із середи до понеділка. Вони отут убивали три дні, починаючи з вечора в середу, у четвер і п'ятницю до вечора. З Ялти прибув спеціальний грецький загін чисельністю в 300 — 400 осіб. Після прибуття цього загону в Алушту до нього приєдналися і місцеві греки, здебільшого «темний елемент». У суботу більшовики видали декрет про те, що більше убивств не буде, після чого голова мусульманського комітету з червоним хрестом на рукаві розпочав поховання забитих»¹⁸⁹.

Наприкінці квітня 1918 р. більшовики покинули Крим. Наступний прихід їх відбувся через рік. 14 квітня 1919 р. була створена Кримська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією та саботажем, яка повинна була «забезпечувати виконання розпоряджень обласного ревкому». Це означало винищення всіх тих, хто наслідуював виказувати невдоволення встановленими порядками. Режим «революційної законності» викликав нові хвилі червоного терору.

Вступ радянських військ у Севастополь.

Ставлення більшовицького уряду до політичних опонентів в 1919 р. було більш стриманим, ніж у 1918 р. Кримська надзвичайна комісія видала суворий наказ про заборону самочинних обшуків, арештів, самосудів, реквізицій тощо. Тому такого масового терору, як у 1918 р., в Криму не спостерігалося, хоча терор й надалі залишався засобом офіційної політики. Есери, меншовики, анархісти, національні організації у 1919 р. уникли жорстоких репресій і навіть брали участь у ревкомах та профспілках. Проте на пресу і пропаганду більшовики наклали суворе обмеження. Газети, затавровані як «буржуазні» («Крымский вестник» та ін.), негайно закрили. Так було до 12 червня 1919 р., коли в Криму висадився десант денікінського генерала Я.Слацова, а уряд більшовицької республіки евакуювався до Нікополя, потім — у Київ.

Втретє більшовики прийшли до Криму й остаточно захопили його наприкінці 1920 р. У жовтні почалася вирішальна битва за півострів, на якому закріпилася армія П.Врангеля. 7 — 17 листопада війська Південного фронту червоних під командуванням М.Фрунзе здійснили головну наступальну операцію — перехід через Сиваш і штурм Перекопу.

Ще 12 вересня 1920 р. газета «Правда» надрукувала «Відозву до офіцерів армії барона Врангеля» з пропозицією амністії тим, хто перейде на бік радянської влади. 11 листопада М.Фрунзе звернувся по радіо з цією пропозицією до врангелівських офіцерів. З аналогічними закликами виступила й реввійськрада фронту.

Однак це були лише слова. У Російському державному архіві соціально-політичної історії збереглася частина записки, яка була написана В.Леніним десь наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 р. і адресована заступникові Л.Троцького Є.Склянському. Виходячи з тексту за-

Члени Південноросійського уряду на чолі з генералом П.Врангелем. 1920 р.

писки та хронології її написання, можна зробити висновок, що вона стосувалася подій, котрі розгорталися в Криму. У ній говориться наступне: «...чудовий план! Докінчайте його разом із Держинським. Під видом «зелених» (ми потім на них і звалимо) пройдемо на 10 — 20 верст і перевішаємо куркулів, попів, поміщиків. Премія: 100 000 карбованців за повішеного»¹⁹⁰. Коментарі, як кажуть, зайві.

У Криму залишилась значна кількість солдатів та офіцерів, які не побажали або не змогли залишити півострів. Кількість тих, хто потрапив до більшовицького полону, в літературі називається різна. Так, у виданні «Гражданская война в СССР» зазначено, що за час бойових дій війська Південного фронту взяли в полон 52,1 тис. солдат і офіцерів¹⁹¹. За підрахунками кримського вченого В.Брошевана, у полон потрапило 54 696 врангелівців. Загальна кількість військових, які перебували у листопаді 1920 р. в Криму, дорівнювала 200 тис., а після евакуації, за підрахунками дослідників братів О. та В.Зарубіних, їх залишилось кілька десятків тисяч¹⁹².

Серед тих, хто залишився в Криму, були люди, котрі не бачили для себе майбутнього за кордоном, чи наївно повірили в оголошену більшовиками амністію. Так, під час реєстрації при заповненні опитувального листка багато білих офіцерів на питання «Чому Ви не поїхали разом з Врангелем?» відповідали так: «Від'їзд не відповідав моїм поглядам» (М.Ведринський), «не бажав покидати Росію і коли-небудь воювати проти неї» (В.Рукіс), «не бажав їхати з Росії» (М.Белорусов, О.Павлов), «не вважав можливим бігти з рідної землі» (О.Мельников, В.Савостьянов), «росіяни повинні бути в Росії» (М.Астреїн) та ін.¹⁹⁴ Поручик Ігор Родкевич висловився ще відвертіше: «12 листопада залишився у Феодосії. Не хотів їхати з Росії, і жителі розсіяли мій страх перед Червоною армією»¹⁹⁴.

Бійці війська Південноросійського уряду на чолі з генералом П.Врангелем. 1920 р.

Серед тих, хто не поїхав за кордон разом з Врангелем, були люди, доля яких склалася більш ніж трагічно. На півострові залишилися ті, чії родичі потерпали від туберкульозу. Для них еміграція була подібна до смертного вироку. Родичі хворих не могли кинути своїх рідних. Більша частина тих, хто залишався, мабуть, здогадувалася про те, що саме їх чекало. Але ж, незважаючи на це, вони залишалися. Зберігся опитувальний листок Євгена Беліловського, який взагалі не брав участі у революційних подіях того часу. В ньому він писав: «У Крим я прибув для того, щоб бути... у присудженої до смерті від туберкульозу дружини моєї, що знаходиться тут у санаторії і дати їй можливість, мабуть, останні дні, тижні прожити без гострої форми». Єдине, про що він просив більшовиків після свого арешту, це: «Через невідомість свого положення хочу просити порушити клопотання перед подальшою інстанцією, якщо дозволять мені не виходити звідси, не забирати мене з Ялти нікуди, тому що єдине в житті близьке моє і дороге, це моя сім'я в особі вмираючої дружини, яка знаходиться тут у дуже тяжкому стані, і мої помисли спрямовані до того, як би допомогти їй». Резолюція переможців на цю жагучу мольбу чоловіка, на очах у якого вмирала його дружина, була цілком стандартною — «Розстріляти»¹⁹⁵.

Один з очевидців подій, які відбувалися під час захоплення міст Криму військами Червоної армії, розповідав: «У понеділок, 2 листопада за ст. ст. 1920 р., у Сімферополь стали вступати війська Червоної армії, розлючені й обдерті... Увійшовши в місто, солдати накидалися на жителів, роздягали їх і відразу, на вулиці, натягували на себе віднятий одяг, шпурляючи свою роздірану солдатську нещасному роздягненому. Бували випадки, коли той самий громадянин по чотири рази піддавався подібному пере-

Члени Реввійськрапи Південного фронту М.Фрунзе і С.Гусев приймають парад частин Червоної армії, які відправляються на врангелівський фронт, 1920 р.

вдяганню, тому що наступний за першим солдат виявився ще більш обірваним і спокушався на більш цілий одяг свого попередника і т.д. Хто тільки міг із жителів, поховалися по підвалах і затишних місцях, боячись потрапляти на очі озвірілим червоноармійцям... Наступного дня, у вівторок, почався грабіж винних магазинів і повальне пияцтво червоних. Вина, розлитого в пляшки, не вистачило, почали відкривати бочки і пити просто з них. Будучи вже п'яними, солдати не могли користуватися насосом і тому просто розбивали бочки. Вино лилося усюди, заливало підвали і виливалося на вулиці. В одному підвалі у вині втопилося двоє червоноармійців, а Феодосійською вулицею від будинку виногоргонця Христофорова тік досить широкий струмок суміші червоного і білого вин, і червоноармійці, які проходили вулицею, черпали з нього іноді навіть шапками і пили вино разом із брудом. Командири самі випускали вино з бочок, щоб скоріше припинити пияцтво і відновити який-небудь порядок в армії. Пияцтво тривало цілий тиждень, а разом із ним і всілякі, часто найнеймовірніші, насильства над мешканцями. Як тільки закінчилося пияцтво, Фрунзе організував владу (Кримревком), міліцію і припинив грабунок»¹³⁶.

16 листопада 1920 р. Червона армія остаточно зайняла Крим. Цей день офіційно вважався днем завершення громадянської війни, але війна продовжувалася, на цей раз — з безбройними людьми. Виступаючи в Москві на зборах секретарів осередків Московської організації РКП(б) 26 ли-

Командний склад штабу 16-ї кавалерійської дивізії 2-ї кінної армії, яка форсувала Сивш. 1920 р.

стопада 1920 р., Ленін заявив: «Зараз у Криму 300 тисяч буржуазії. Це джерело майбутньої спекуляції, шпигунства, усякої допомоги капіталістам. Але ми їх не боїмося. Ми говоримо, що візьмемо їх, розподілимо, підкоримо, переваримо»¹⁹⁷.

З полоненими теж «розібралися» цілком у «більшовицькому дусі» — шляхом масових розстрілів. Для цього 21 листопада 1920 р. було утворено т. зв. кримську ударну групу на чолі із заступником начальника Особливого відділу Південного та Південно-Західного фронтів Ю.Євдокимовим¹⁹⁸. За результати діяльності групи її керівника було представлено до нагороди. На нагородному листку виконуючий обов'язки начальника особливого відділу ВЧК С.Дукельський зазначив: «Експедицією під керівництвом т. Євдокимова був очищений від залишків врангелівців Кримський півострів. Як наслідок, було розстріляно до 12 тис. осіб. З яких: до 30 губернаторів, більш як 150 генералів, понад 300 полководців, кілька сотень контррозвідників і шпигунів. Було попереджено можливість виникнення в Криму білих банд»¹⁹⁸.

По суті, сама належність людини до білої армії, незважаючи на те, як саме вона туди потрапила, наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. означала смертний вирок. Це стосувалося не лише військових, а й штабних працівників («чиновників військового часу») або тих, хто працював на складах, кузнях, конюшнях та інших службах. Так, семінарист Петро Сибірцев,

Б. Кун.

який працював в штабі Врангеля як писар, був розстріляний як «чиновник військового часу»¹⁹⁹, козак Яків Гладков — за те, що він працював «табунником у Врангеля»²⁰⁰, селянин Афанасій Коняшин — за те, що він є «зрадник і ворог РСФРР»²⁰¹. Вбивали навіть лікарів та ветеринарів.

14 листопада 1920 р. створили Кримський ревком на чолі з Бела Куном. Спочатку до його складу входили Ліде, Гавен, Меметов, Ідрісов, Давидов-Вульфсон. Незабаром його поповнила «більшовичка з немалим стажем» Розалія Землячка (Залкінд). Кримревкому були надані необмежені повноваження. По всьому півострову він розпочав утворювати органи міліції. Кількість людей, які в них працювали,

постійно збільшувалася. Таким чином, наприкінці 1920 р. у кримській міліції працювало 2 475 осіб²⁰².

Терор 1918 і 1919 рр. істотно відрізнявся від терору 1920 — 1921 рр. В перші роки, незважаючи навіть на постанови центрального уряду про планомірне використання терору, випадки розправ з «класовими ворогами» часто були стихійними і некерованими. Вони виникали зразу ж після зборів матроських та червоноармійських колективів. Поставити офіційно дозволений вказівками «зверху» терор на плановий потік у більшовиків не вистачило навіть часу. У 1920 — 1921 рр. після остаточного «воцаріння» більшовицької партії терор був повністю цілеспрямованим виконанням партійних настанов. Зрозуміло, що стихійні випадки були й у 1920 — 1921 рр., але це були лише випадки.

Отримавши телеграму від уже згаданого Є.Склянського, в якій говорилося: «Війна продовжиться, поки в Червоному Криму залишиться хоча б один білий офіцер», Бела Кун відреагував на неї досить своєрідно: «Троцький сказав, що не прийде до Криму, поки хоч один контрреволюціонер залишиться у Криму. Крим це — пляшка, з котрої жоден контрреволюціонер не вискочить. Оскільки Крим відстав на три роки у своєму революційному русі, ми швидко піднімемо його до загального революційного рівня Росії...»²⁰³

Кримревком встановив на півострові режим надзвичайного стану, який супроводжувався жорстоким терором, що вражав навіть на тлі жахів громадянської війни. Про це свідчать скрупульозні звіти Р.Землячки на ім'я секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського. Наказ про початок очистки Криму від «контрреволюціонерів» віддав 16 листопада 1920 р. голова ВЧК Ф.Дзержинський шифрованою на ім'я начальника особливого відділу Пів-

денного фронту В.Манцева²⁰⁴. Для загального керівництва акцією до Криму прибув один з більшовицьких лідерів Г.Пятаков.

17 листопада Кримревком ухвалив наказ № 4, в якому вказувалося: всі іноземні піддані, всі особи, що прибули на територію Криму з червня 1919 р. (разом з Добровольчою армією), а також «всі офіцери, чиновники військового часу, робітники в установах Добрармії повинні з'явитися для реєстрації в триденний термін. Ті, хто не з'являється, розглядатимуться як шпигуни, що підлягають вищій мірі покарання за всією суворістю воєнного часу»²⁰⁵.

Реєстрація майже для всіх, хто на неї з'явився, як незабаром виявилось, означала смерть. Тих, хто мав прикру наївність повірити у доброзичливість радянської влади, після реєстрації додому вже не відпускали. Їх збирали спочатку в солдатських казармах, а потім перевозили до в'язниці. Через кілька днів їх усіх забили. Вбивали в тюрмах, вішали на стовпах, розстрілювали в ярах за містом, топили у морі.

Поранених вбивали просто у госпіталях або санаторіях. Так, в архіві зберігаються відомості про те, що інструктор відділу народної освіти Ялти і повіту в Лівадії направив до Ялтинського політбюро при відділі управління Ялтинського повітового ревкому групу заарештованих разом із спеціальним повідомленням, в якому писав: «При цьому перепроводжую список контрреволюціонерів, які ховаються в затишних містечках міста Ялти та її околиці, ховаючи свою шкуру від кари твердої революційної руки трудового народу. Інформація в списку зі слів сестри милосердя із санаторію № 10 Червоного хреста в Лівадії тов. Сумцової, дружини червоного командира Робочо-селянських Червоних військ Сумцова»²⁰⁶.

Протягом перших місяців володарювання більшовиків у Криму в місцевій пресі почали друкуватися статті, основною метою яких було обґрунтування та виправдування тих насильств, що відбувалися на півострові. Вже 24 листопада 1920 р. в газеті «Красный Крым» була надрукована постанова кримського уряду, котра розпочиналася наступними словами: «Виїзд за межі Криму тимчасово, до особливого розпорядження, заборонений». Через тиждень, 30 листопада, начальник Особового відділу 6 армії Бистрих написав статтю, що називалася цілком недвозначно — «По заслугах», — і розповідала про кількість та прізвища тих, кого було розстріляно за його наказом. 5 грудня у тій же газеті була надрукована програмна стаття «Білий та червоний терор», в якій її автор М.Марголін, між іншим, за-

Г.Пятаков.

Зруйнований залізничний міст через Сиваш. Крим, 1920 р.

значав: «Нешадним мечем червоного терору ми пройдемо по всьому Криму й очистимо його від усіх катів, поневолювачів, мучителів робітничого класу. Але він повинен бути розумний і не повторювати помилок минулого. Ми були занадто великодушні після жовтневого перевороту (! — *Авт.*). Ми, навчені гірким досвідом, вже зараз великодушничати не станемо. У звільненому Криму ще занадто багато залишилося білогвардійщини. ...Ми віднімемо в них можливість мішати нам будувати наше життя. Червоний терор досягає цілі, тому що він діє проти класу, приреченого самою долею на смерть, він прискорює його загибель, він наблизить годину його смерті! Ми переходимо у наступ!»²⁰⁷

Прізвища Б.Куна та Р.Землячки в ті часи в Криму стали синонімами терору. Поет М.Волошин розповідав про те, що Бела Кун демонстрував йому списки заарештованих, яких присудили до розстрілу, і дозволяв викреслювати кожне десяте прізвище, а одного разу, зі сміхом, викреслив з такого списку прізвище самого Волошина. На думку поета, завдяки терору з кожних трьох кримських інтелігентів загинули двоє²⁰⁸. Отже, Кун і Землячка зробили багато для розгортання червоного терору. Але не варто вважати, що лише вони винні в тому, що трапилося в Криму наприкінці 1920 — першій половині 1921 р. Неабияку роль відіграла й Кримська надзвичайна комісія та особливі відділи Червоної армії.

В Державному архіві Служби безпеки України зберігаються опитувальні листи тих, хто був заарештований у перші місяці господарювання більшовиків у Криму. У графі «У чому обвинувачується?» слідчі особливих

трійок без вагань писали: «козак», «підпоручик», «чиновник військового часу», «штабс-капітан», «доброволець», «учасник армії Врангеля» та ін. Ось типове рішення, котре було прийняте на засіданні Надзвичайної трійки Кримської ударної групи управління особливих відділів Південно-Захфронтів*: «7 грудня 1920 р. слухали особисті справи 322 чоловік. УХВАЛИЛИ: Розстріляти по нижченаведеному списку: ...Абрамов Б.С. — корнет; Багратіон О.П. — дворянин, генерал царської армії; Волков В.М. — дворянин; Воротников М.М. — дворянин; Гвоздецький М.Г. — служив у поліції; Григор'єв В.М. — прапорщик; Губський О.Я. — лікар санаторію для білих; Гурвіч В.Я. — музикант в армії Врангеля; Двірський М.Л. — товариш прокурора; Жолкенський В.С. — поручик армії Врангеля; Козачина Д.Ф. — прапорщик армії Врангеля. ... Вирок повинний бути приведенний у виконання в 24 години. Голова Надзвичайної трійки Кримської ударної групи Управління особливих відділів Південно-Захфронтів тов. В.Чернобровий. Члени трійки: тт. Удріс, Гунько-Горкунов»²⁰⁹. Тобто інформація про саму людину, що містилася в анкетах, не мала для слідчих абсолютно ніякого значення. Доля «злочинця» була цілком передбачуваною вже з самого початку.

Питання в опитувальному листі ставилися з езуїтською підступністю. Так, в ньому були такі питання: «хто може підтвердити, що все те, що Ви написали, правда?», «де мешкають Ваші рідні?», «хто в більшовицькому уряді добре Вас знає?» та ін. Якщо опитувальний був досить наївним й надавав потрібну владі інформацію, він тим самим спрямовував всіх тих, чий прізвища вказував у зазначених графах, до рук надзвичайних органів на майбутнє катування та загибель. Нові заарештовані, в свою чергу, заповнювали нові опитувальні листи, в яких писали нові прізвища. І цей процес йшов далі...

Відомо, що в цей час на території Криму діяли різні органи ВЧК: особливі відділи, транспортна ЧК, морська ЧК і т.п. Між ними існували серйозні суперечності щодо «сфер впливу». Це пов'язане з тим, що Кримревком не був координуючим центром цих органів у Криму. Такий центр з'явився лише в квітні 1921 р. — Кримська обласна ЧК (КОЧК). Особливі відділи, що проводили політику терору стосовно всіх «контрреволюціонерів», були практично безконтрольними. У діях органів ЧК принципи «революційної законності» часто межували із свавіллям. Була поширена система заручників, і донос, навіть не підписаний автором, був цілком достатнім приводом для арешту як людини, на яку він був написаний, так і всієї її родини.

Разом з ЧК у терорі брали участь й частини Червоної армії та її особливі відділи. Це виявилось у допомозі проведенню продрозкладки, діяльності комендатур, які в ряді випадків могли застосовувати й позасудові розправи. Є факти прямого зіткнення між ЧК та Червоною армією на ґрунті «різного розуміння своїх владних повноважень»²¹⁰.

* Так у документі. — *Авт.*

Перед чекістами на півострові стояли «масштабні завдання у справі боротьби з контрреволюційним елементом». Умовно їхню діяльність можна поділити на два етапи. Перший — це період масового терору після перемоги над Врангелем, спрямований проти колишніх білих офіцерів та всіх інших «антибільшовицьких сил», які перебували в той час у Криму. Другий — це масова перевірка «сигналів» про антирадянську діяльність осіб після вигнання Врангеля. Сигнали почали надходити відразу до компетентних органів від «пильних товаришів». Під перевірку потрапляли особи різного віку, статі та соціальної приналежності.

Заповнюючи опитувальний лист, син лікаря Ілля Островерхов на питання про своє ставлення до радянської влади відповів «визнаю і підкоряюся». Рішення щодо нього було прийняте стандартне — розстріляти як «прихованого ворога»²¹¹.

Траплялися й цілком абсурдні підстави для арешту. Лимарю Піастро ставили за провину те, що він постачав армію Врангеля сідлами й іншими «шкіряними товарами». Однак, на відміну від багатьох інших, йому досить пощастило, адже Піастро звільнили з стандартним для того часу формулюванням «за недоведеністю обвинувачень»²¹².

У документі, підписаному Р.Землячкою ще на початку грудня 1920 р., зазначалося: «Шляхом реєстрацій, облав і т.п. було проведене вилучення офіцерів та солдат, які слугували у військах Врангеля. Більша кількість врангелівців та буржуазії була розстріляна. Наприклад, у Севастополі із затриманих під час обшуків 6 тис. осіб відпущено 700, розстріляно 2 тис. осіб, решта знаходяться в концентраційних таборах (родина тих, кого було розстріляно, висилалися з Криму. — *Авт.*). Дії особливих відділів спричинили масу клопотань з боку місцевих комуністів — завдяки їхньому зв'язку з дрібною буржуазією — за тих або інших заарештованих. Областком вказав на неприпустимість масових клопотань та запропонував партійним бюро в жодному разі не давати санкції на подібні клопотання, а навпаки, надати дійову допомогу особливим відділам в їх роботі з остаточного викорінення контрреволюції»²¹³.

Звичайно, не всі в Криму підтримували цю спрямованість на масовий терор. Так, про невдоволення та розгубленість свідчить, наприклад, протокол № 1 засідання бюро Севастопольської парторганізації, датований груднем 1920 р. Серед питань, які розглядалися на цьому засіданні, є й таке: «Про ставлення організації РКП до становища, яке склалося в місті в зв'язку із арештами та обшуками». В ході довгих дебатів та суперечок було прийняте рішення «провести агітацію серед робітничих мас про необхідність викорінення контрреволюціонерів»²¹⁴.

Кун та Землячка продовжували надсилати реляції до ЦК РКП(б), в яких наполягали на тому, щоб «забрати з Криму всіх «м'якотілих» — Ю.Гавена («через його недостатню твердість та стійкість»²¹⁵), С.Бабахана, І.Фірдева, першого редактора газети «Красный Крым», колишнього меншовика П.Новицького, Л.Немченка та багатьох інших, а замість них прислати з Москви «перевічених» товаришів. У керівництві Криму розпочався

конфлікт, який закінчився відізванням Куна та Землячки. Важливу роль у цьому відіграв відомий діяч М.Султан-Галієв.

Ім'я татарського революціонера М.Султан-Галієва на довгі десятиліття було викреслене з історії. Повна реабілітація відбулася тільки наприкінці 80-х років (посмертно). Більша частина революційної діяльності М.Султан-Галієва пов'язана з роботою в Казані та Москві. В Криму М.Султан-Галієв був лише один раз, але його приїзд мав далекосяжні наслідки.

Незручний та різкий у міркуваннях М.Султан-Галієв давно викликав роздратування у вищих колах більшовицького керівництва. Незважаючи на високі посади, він з кінця 1918 р. знаходився під неласним наглядом ВЧК. Під зручним приводом «вивчити стан справ в Криму» М.Султан-Галієв з мандатом ЦК та Наркомнацу був «висланий» з Москви.

За півтора місяця роботи в Криму М.Султан-Галієв не тільки детально вивчив стан справ, а й налагодив роботу татарського бюро обкому партії, сміливо порушив питання про припинення червоного терору. У своїй доповіді «Про становище в Криму» він зазначав: «В розвитку радянської роботи були ще інші специфічні умови, які породили ненормальність її постановки. Першою і дуже великою помилкою щодо цього є надто широке використання в Криму червоного терору. За відгуками самих кримських працівників, кількість врангелівських офіцерів, яких розстріляли по всьому Криму, досягає 20 — 25 тис. Вказують, що лише в одному Сімферополі розстріляно до 12 тис. Народний поголос збільшує цю цифру для всього Криму до 70 тисяч. Найгірше, що було в цьому терорі, так це те, що серед розстріляних опинилося дуже багато робітничих елементів та осіб, які залишилися після Врангеля з щирим та твердим рішенням чесно служити радянській владі. Особливо велику невібагливість в цьому відношенні виявили надзвичайні органи на місцях. Майже немає родини, де б хто-небудь не постраждав від цих розстрілів: у того розстріляний батько, у цього брат, у третього син і т.д.»²¹⁶

Чесна та смілива доповідь М.Султан-Галієва викликала в Москві ефект бомби, що розірвалася. М.Султан-Галієв порушив неписаний партійний етикет, адже різко викрив свавілля, що творилося у Криму, назвав прізвища, конкретні факти. Ні про що подібне не згадували М.Фрунзе, М.Бухарін, М.Ульянова, Д.Ульянов, які вже побували в Криму. Про становище в Криму на весь голос заговорили в Наркомнаці та Раді національностей. Таємне ставало явним.

Р.Землячка — секретар Кримського обкому РКП(б).

У травні 1921 р. у Москві нарешті усвідомили серйозність ситуації. В Крим була надіслана повноважна комісія ВЦВК, РНК та ЦК РКП(б) на чолі з Ш.Ібраїмовим. Вивчивши стан справ, він на засіданні обласного комітету РКП(б) 16 червня 1921 р. сказав: «У Криму не все йде нормальним шляхом. По-перше, залишки червоного терору, який провадився надзвичайно жорстоко. Надзвичайний перебір в Криму надзвичайних органів, які діють порізно, і від цього потерпало населення»²¹⁷. А Велі Ібраїмов*, виступаючи на пленумі обласного комітету 22 серпня 1921 р., сказав ще більш відкрито: «Уся тактика місцевої влади в Криму спиралася на ЧК та Червону Армію, чим остаточно тероризувалося робітниче та татарське населення»²¹⁸.

Дані про масштаби червоного терору та кількість його жертв дуже різняться. Першим газетні повідомлення про жахи кримського терору 1920 — 1921 рр. зібрав та систематизував у 1923 — 1924 рр. С.Мельгунов. У своїй книзі він наводить цифру в 56 тис. осіб. Кримський історик В.Петров прийшов до висновку, що мінімальна кількість загиблих складає 20 тис. осіб²¹⁹. М.Султан-Галієв назвав цифру в 70 тис., І.Шмельов — 120 тис. загиблих²²⁰.

Виходячи з наявного у нас матеріалу, можна цілком погодитися з висновками В.Петрова про те, що «репресивні заходи не дали бажаних результатів, а навпаки, загострили політичні умови в Криму»²²¹. У травні-червні 1921 р. сплеск антибільшовицького збройного руху досяг таких розмірів, що майже цілком припинилося автогужове сполучення між повітими²²². За словами історика С.Усова, усі «спроби особливого відділу ВЧК, Чорноморського флоту, червоних частин під командуванням Й.Якіра нейтралізувати дії банд «зелених» закінчувалися провалом. Дійшло до того, що в Ялту із Сімферополя доводилося добиратися через Севастополь морем»²²³. Подолати цей рух лише збройним шляхом більшовицька влада не змогла. Надзвичайний стан залишався в Криму фактично до листопада 1921 р.

Для того, щоб остаточно зрозуміти масштаби насильств, які протягом громадянської війни відбувалися на території Кримського півострова, наведемо дуже промовисту статистику.

Чисельність мешканців лише міст півострова за період з 1917 по 1921 рр. зменшилася більш ніж на 100 тис. осіб (табл.1). Щодо сіл Криму, то тут цифри людських втрат, мабуть, значно більші, адже відомо, що деякі татарські села залишалися зовсім без мешканців.

* Велі Ібраїмов (голова Кримського ЦВКу з 1923 р.) розстріляний за сфальсифікованим обвинуваченням у 1928 р. Доля Ю.Гавена, С.Бабаханяна, І.Фірдевса, П.Новицького та багатьох інших «старих» більшовиків буде такою ж — всі вони стануть жертвами сталінського терору в 30-ті роки. — *Авт.*

8. Індивідуальний терор

Воєнні дії під час громадянської війни супроводжувалися вибухом насильств і вбивств. Гинули десятки й сотні людей, і почалося це відразу після муравйовщини. У квітні 1918 р. труп якогось Сергія Роева з ножем у грудях було знайдено у Києві, в рові по Лютеранській вулиці²²⁶. За замах на начальника команди київського військового шпиталю арештували Василя Сичова²²⁷. У травні якийсь матрос убив кн. Олену Оболенську у її маєтку²²⁸. У цьому ж місяці в Олександрівському повіті убито поміщика Григораша²²⁹, убито й пограбовано службовця Болтишівської економії Чигиринського повіту Вербицького²³⁰.

У російськомовних газетах з'явилась навіть спеціальна рубрика «Загадочные убийства». В одній із публікацій зазначалося, що Київ переживав тоді буквально епідемію вбивств. Протягом одного дня на Вознесенському узвозі знайшли труп невідомого, на Печерську вбили уманського купця Барона. А напередодні, 25 жовтня 1918 р., на Набережному шосе виявили труп з огнестрільною раною в грудях. При вбитому знайшли паспорт на ім'я Олександра Кулая²³¹. 4 листопада повідомлялося, що за останні дні в різних частинах міста було виявлено понад 15 трупів. Напередодні, в десяти кроках від Присутствених місць о 2-й годині ночі було вбито якогось Андрія Мрозовського. Чини Державної варти провели офіційне розслідування, яке показало, що вбитий був більшовиком і що вбивство було здійснене під час його спроби втекти із-під арешту. Усі справи про вбивства були доручені судовому слідчому з найважливіших справ²³².

Останнє журналістське повідомлення відображало зростання інтересу адміністрації до цих подій, її намагання заспокоїти громадську думку. Саме в ті дні міністр внутрішніх справ Української Держави В.Рейнбот запропонував київському градоначальникові розпочати розслідування «загадкових душоубств» у Києві. Як повідомила преса, розслідування почалося відразу у кількох напрямках²³³. Ніби на сміх, буквально на другий день преса повідомила, що все вже з'ясовано і хвилюватись нічого: «Київський міський отаман Маршалк вже закінчив розслід таємних душоубств у Києві. Весь добутий матеріал по розпорядженню міністра внутрішніх справ передано судовим властям»²³⁴.

Не диво, що «ліберальна опозиція» висміяла заходи гетьманської адміністрації. У газеті «Чертова перечниця», що пародіювала серйозні, зокрема офіційні, газети, з'явилась заміточка:

К загадочным убийствам.
Ничего тут нет загадочного²³⁵.

Переглянуті убивства мали характер здебільшого кримінальний. Бандити зводили рахунки з людьми, що ставали їм на дорозі. Убивали й задля грабежу. Однак ми звернемо увагу на інші убивства — прояви терору політичного. Вони відбувались на широкій території — від Правобережжя України до Кубані включно, припадали на панування різних політичних устроїв, тож засадничо можна думати, що організували їх

не з одного центру і впливали вони не з однієї суспільно-політичної доктрини.

30 квітня 1918 р. біля будинку Центральної Ради якийсь М.Гринник вчинив замах на голову українського парламенту М.Грушевського²³⁶. Про цей випадок оповідають мемуаристи — колишній командир 7-ї сотні УСС Мирон Маренін²³⁷, член Центральної і Малої Ради Михайло Єремійв та ін. «Коли Грушевський, — розповідав Єремійв, — вже як стемніло, виходив останнім з історичного будинку, в якому нещодавно проголошено незалежність України, якийсь невідомий, в однострою січового стрільця, підскочив до нього й намагався вдарити його багнетом. Січовики встигли його обеззброїти і заарештувати, але він був забитий того ж вечора, так що справа залишилася назавше нез'ясованою. Газети писали, що то був якийсь російський старшина, а Д.Дорошенко думає, що то нібито був галичанин Гринник. Принаймні атентатник не був січовиком»²³⁸.

Так почалися замахы й політичні убивства, справжній «індивідуальний» терор. Жертвою одного з тих убивств став генеральний секретар освіти Центральної Ради, перекладач і літературний критик Іван Стешенко (EU.V,51; 30 липня 1918, Полтава)²³⁹. Відповідальна посада притягувала до нього пильну увагу людей різних настроїв. «Всім відомо, — читаємо в одному з некрологів, — скільки образ прийняв І.М. від ворогів України і «чорносотенців», і «соціалістів» з «К.[іевской] Мислі», і — сором згадати — від декого з «свідомих» українців за свою ширю діяльність. Ім'я його не сходило з уст добродійних російських учителів. Коли прийшли «большевики» [Муравйова], вони кинулись розшукувати І.М., щоб повести його під розстріл. Зімою, в страшну завірюху подався І.М. пішки з Києва... і врятувався на той раз від большевицьких куль...»²⁴⁰ Невідомі злочинці настигли його пізніше в іншому місці. Двома пострілами з револьвера його було смертельно поранено пізно ввечері 31 липня 1918 р. в Полтаві на Куракінській вулиці. Не знайшовши візника, він ішов з вокзалу разом із сином до знайомих на ніч. На другий день вранці Стешенко помер у лікарні, не прийшовши до пам'яті²⁴¹. Це перше політичне убивство українського діяча було гучне і, як тепер кажуть, «резонансне». Згадуючи померлих тоді Модзалевського й Нарбута, письменниця Галина Журба, відтворюючи настрої тодішнього громадянства, казала: «Це було особливо боляче після недавнього вбивства Олександра Мурашка, що загинув з рук «невдомих» бандитів. В дійсності московсько-большевицька рука нищила плівно українських діячів культури, як-от Стешенка та ін.»²⁴²

Цікаво, що у випадку із Стешенком убивство узяли на свій рахунок більшовики. Хоча у липні 1918 р. Полтава перебувала на території гетьманської Української Держави, у постанові на арешт його дружини Оксани Стешенко (1941), яку підписав нарком ГБ Мешик, було зазначено: «Муж Стешенко в прошлом являлся министром просвещения при Центральной раде (убит красными войсками в 1918 г.)». На допиті 22 липня 1941 року слідчий добивавсь у Оксани Михайлівни: «Следствию известно, что ваш муж Стешенко был убит в 1918 году войсками Красной Армии как гетманский министр (sic), так ли это?»²⁴³ Хоч би як це не виглядало

малоймовірно, але знаходимо цьому й підтвердження. Виїхавши до Полтави, 20 грудня 1923 р., С. Єфремов записав у щоденнику: «Дізнався од Костя Івановича [Говкача] страшні подробиці про вбивство Стешенка. Засудила його на смерть большевицька організація Зіньківського повіту; засуд виконав один з членів тієї організації. Звуть його — Башловка. Чому саме засуд упав на Стешенка — не зрозуміти»²⁴⁴.

У журналі «Наше минуле» за листопад-грудень 1918 р. надруковано некролог про видатного українського історика Олександру Єфименку, яка загинула разом з дочкою Тетяною 18 грудня 1918 р. Ось що писав про їхню загибель автор некролога професор-археолог Василь Данилевич: «Багато втрат, втрат важких і передчасних понесли ми за цей рік. І.М.Стешенко, Ст. Іванів та ціла громада інших більш-менш значних українських діячів, що працювали на користь великого страдника — українського народу впали від рук злодіїв та найманих убивців. Наше почуття не може звикнути до цих смертей — такі жорстокі, brutальні, безглузді ці вбивства! Тепер цей реєстр злочинів збагачено ще вбивством О.Я.Єфименкової. По відомостям, що подає «Трибуна», О.Я.Єфименкову з дочкою було вбито при таких обставинах: убивці шукали двох родичок Неклюдова (повітового старости Вовчанського повіту). Ті попрохали Олександру Яковлівну врятувати їх, заховавши у себе в домі. Коли про це довідались ті, що шукали Неклюдових, то забили на смерть Неклюдових, пані Єфименкову та її дочку». Вбито О.Я.Єфименкову на хуторі «Любочка», недалеко Вовчої, на Харківщині, де вона мешкала останній час. Так сконала завдяки своїй шляхетності жінка, все життя якої було присвячене ширій праці на полі науки й освіти народньої».

Переказуючи головні віхи наукового шляху вченої, В.Данилевич підкреслив: «Це захоплення Україною й українською справою вона заховала на все життя й за нього її було замордовано північними канибалами. Не могу не погодитися з гадкою д. С.Єфремова, що злочинці вбивали не просто якусь пані “буржуйку”, не просто Єфименкову, а українського історика Єфименкову. Безглуздий ніж направляла в живе тіло рука, свідомо того, що робить»²⁴⁵.

Обставини загибелі видатного українського маляра, одного з фундаторів Української академії мистецтв Олександра Мурашко дійшли до нас у кількох версіях, дуже відмінних між собою. Першу опублікував на еміграції дуже просоветьки настроєний культурний діяч, архітектор і художній критик Георгій Лукомський: «В чека был изрядный сумбур. Произошло много “ошибок” от спешки и неуверенности во власти, и вот то, что постигло бедного А.А.Мурашко — несомненно, одна из таких ошибок, в связи с перепутанными списками или случайно не зачеркнутой рукой Ладиса (или Петерса), написанной, может быть, по другому делу, фамилией на обрывке бумаги. Впрочем, А.А., повторяю, несомненно, был в украинских партиях — члены их подвергались гонению. В это время антибольшевистские войска шли уже от Житомира на Киев».

А.А.Мурашко возвращался в час ночи с женой своей из гостей к себе в свой домик на Лукьяновку. Он не боялся ходить так поздно, так как у него был в кармане выданный “Всеиздатом” билет-пропуск».

Книжечка Г.Лукомського в СРСР проходила через літвівські списки й різко контрастувала з панівною тоді версією загибелі від рук грабіжників. Сучасник, що намагався бути об'єктивним літописцем, зберіг багато подробиць про стосунки мистця з владою, які не були райдужні: «Я спитав Козлова, чому він не лади́т с Мурашко. Козлов ответил мне, что это не так. Просто у Мурашко неприятности — он был ведь вызван в Чека, его, кажется, даже арестовали за невзнос контрибуции за дом (у него был свой собственный особняк, оставшийся ему от отца). Будто бы в Чека он неосторожно себя вел, о чем жена Мурашко ему рассказывала. Его освободили на основании бумаги, указывавшей на его должностное положение, но его заявление о нежелании платить и те фразы, которыми он — как передают со слов жены — мог задеть самолюбие каких-нибудь двух-трех красноармейцев, могли стоить ему жизни.

Так как раз и случилось. В час ночи к нему, шедшему с женой под руку, подошла компания из трех солдат и заявила, что он арестован, что он может жене отдать все, что при нем есть ценного и что его немедленно должны повести на суд. Почувяв что-то недоброе, М.[урашко] просил, чтобы и жена сопровождала его, но ее насильно заставили идти домой. Едва она дошла до крыльчика дома, как увидела, что муж бросился бежать от них. Очевидно, за эту одну-две минуты Александр Александрович определил, что его ведут не в чека, а попросту в поле на расстрел без суда, ибо направление, взятое его конвоирами, было как раз в сторону выезда из города, а не на Липки. Зная отлично окрестности и предполагая, что солдаты не знают так хорошо мест этих, он решил добежать до известной ему ямы-канавы, которая образовывала под забором щель, в которую он мог бы пролезть и, попав в сад, скрыться под покровом темноты. Но едва он влез в эту яму-канаву, как его пиджак (мне врезался в память серый костюм, в котором он был за 6—7 часов до убийства) на спине (последнее впечатление — сидит со спины в арке в тени на фоне солнца) за что-то зацепился, и он застрял под забором. Так как он спускался ногами, то голова его осталась по эту сторону (на улице), а туловище и ноги уже были в саду; его настигли. Момент — и он был бы, может быть, спасен, но выстрел в затылок и — смерть на месте. Бесследно исчезли убийцы. Ценные вещи у жены»²⁴⁶.

Наприкінці 1960-х років тодішній міністр внутрішніх справ УРСР Іван Головченко зацікавився обставинами загибелі О.Мурашка, М.Леонтовича, Л.Симиренка та О.Єфименко. Ось його розповідь: «Працівник спеціального архіву Валентина Павлівна Зюкіна, уважно переглянувши більше сотні справ, в одній позовклій товстій папці натрапила на протокол допиту Маргарити Августівни Мурашко. То була дружина відомого художника.

За свідченням Маргарити Августівни, в ніч з 14 на 15 червня 1919 року вона з чоловіком верталася додому. Біля самого будинку, де вони жили, до них гукнули: «Стій, будемо стріляти!» І одразу ж підійшло троє чоловіків. Один з них, одягнутий у шкіряну куртку і матроську безкозирку, високий брюнет, сказав, звертаючись до Мурашка: «Ви затримані, ходіте

до Подільської комендатури». Мурашко показав їм документи, пояснив, хто він, але невідомі силоміць кудись його повели. А вранці Мурашка знайшли убитого на Дорогожицькій вулиці в садку будинку № 18. Вбивці зняли з нього діагоналевий піджак, жилет, обручку, а також перстень із коштовним каменем, забрали парусиновий гаман. Це свідчить про те, що Мурашка вбили грабіжники.

Кримінальну справу, де знайдено ці свідчення, було заведено через місяць після загибелі художника на групу грабіжників-убивць, що 1919 року вчинили кілька злочинів у Києві.

Групу очолював якийсь Піранов на прізвище «Сашка» — сорокалітній чоловік, що мешкав на Львівській вулиці. За одним із знайдених у нього посвідчень він значився турецьким підданим, за другим був громадянином Республіки Вірменії і перебував під опікою Вірменського консульства, маючи всі права, встановлені для іноземців. Працював у Київській губкомісії інженером квартирної підвідділу. До складу банди входили його брат Піранов Георгій Сергійович, він же Піроянц (і Піранян) — турецький підданий, що проживав у Києві по Брест-Литовському шосе, його полубовниця Авдієнко, а також Рап'ян — турецький підданий, власник булочної по Стрілецькій вулиці, і продавщиця цієї булочної Настя Шепенко.

Із знайдених матеріалів видно, що банда ще раніше вчинила кілька грабіжницьких нальотів на міські магазини й помешкання. Підозрювали її також у вбивстві хазяїна однієї з їдалень, бухгалтера банку і, нарешті, художника Мурашка. Рішенням Колегії Всеукраїнської Надзвичайної Комісії від 15 серпня 1919 р. бандитів розстріляно. Рап'яна і Настю Шепенко вислано.

Є факти, які свідчать, що вбивство художника Мурашка вчинила саме ця бандитська група. Дружина Піранова розповіла слідчому, буцімто Сашка, довідавшись з газет, що повідомлено про вбивство художника, дуже схвилювався. Він одразу ж купив два примірники і зберігав їх у себе, хоч досі ніколи ніяких періодичних видань не збирав. А його брат, Жорж, так занепокоївся, що вирішив виїхати на якийсь час до Одеси. Чоловік її нібито раніше знав художника — жив у нього на квартирі. Це свідчення дуже важливе. Оскільки отаманові були відомі умови життя художника, то банда заздалегідь знала, який матиме зиск. Важливо й те, що художник не вчинив особливого опору грабіжникам і пішов з ними, залишивши дружину саму на вулиці. Це можна пояснити тим, що Мурашко упізнав в одному з трьох бандитів свого колишнього квартиранта, працівника житлового відділу губернської військової комісії.

Слідчий не міг не показати злочинців дружині художника для опізнання. Є також підстави гадати, що серед багатьох речей, вилучених під час обшуку в грабіжників, було виявлено й речі Мурашка. Про це свідчить висновок ухвали Надзвичайної комісії, в якому вбивство Мурашка, поряд з іншими злочинами, ставили в провину цим бандитам»²⁴⁷.

Зіставлення версій Лукомського і Головченка залишає серйозні питання. Поза сумнівом, вони потребують ретельного текстологічного по-

рівняння із самим текстом свідчень М.А.Крюгер-Прахової, досі не опублікованим, та її пізнішими спогадами. Правдоподібно, у свідченнях, зроблених у чека, їй було б незручно кидати тінь на владу, — назвати їх злочинцями було природніше. Так чи інакше, ім'я Олександра Мурашка викарбувано у меморіалі пам'яті загиблих за большевиків українських митців, відкритому 16 грудня 1996 р. біля Академії мистецтва²⁴⁸, хоч формально більшовики його не судили, і архівно-кримінальної справи на нього не існує.

Справою рук Добрармії було вбивство голови Кубанської крайової ради Миколи Рябовола, що сталося у Ростові-на-Дону. У детальному некролозі маємо докладний опис цієї події: «Тоді Добрармія прибігає до душегубства. 26-го червня 1919 р.²⁴⁹ після вечері в товаристві головним чином Кубанців, після 12-ї години ночі, вертається М.Рябовол до готелю “Палас”, де він мешкав. По[д]звонив. Замість придверника став йому відчиняти двері хлопець (помічник придверника); відчинив, хлопця в сей час відштовхнув невідомий чоловік, що появився в коридорі, і ледви М.Рябовол устиг зробити 2—3 кроки, роздалося два вистріли з револьвера. М.Рябовол упав, убитий відразу; у небіжчика знайшли дві рани: в ший і низше лівого уха. Вбивець, і з ним іще два мужчини, що з'явилися в коридорі, вискочили на вулицю, сіли в автомобіль, що чекав їх, і втікли.

Хто вбив? Хто організував вбивство?

Про се вся Кубань, до місяця жовтня 1919 р., коли відбувся судовий процес із приводу вбивства М.Рябовола, могла висловитися словами Кубанської Паризької делегації, що про се писала так: “Ми не маємо надії, щоб знайшли фізичних убивців, бо будуть ужиті способи, щоб заховати сліди, щоб по ниточці не дібралися до клубка, але не потрібно бути надзвичайно мудрим, щоб без помилки установити, кому була потрібна ся смерть і хто натхнув безрозсудних на се ганебне діло, яке для багатьох може стати згубним”.

Але може ми помиляємося в своїх твердженнях, може Добрармія до сього злочиння зовсім не прикладала рук. До жовтня 1919 р. чорносотенні часописи так писали: “Кубанські політики, бажаючи розладити фронт, викликати зневагу до Добрармії, — роблять наклеп на Добрармію, що вона винна [у] смерті М.Рябовола”. Судовий процес у жовтні з приводу вбивства М.Рябовола замкнув їм рота».

Суд відбувся у Ростові. Виявили наводчика цього убивства, — се був комісіонер готелю. «Офіцери відділу особливого призначення Кавказької Армії (під командою генерала Врангеля) на кілька днів до приїзду кубанської делегації розмістилися в помешканню готелю “Палас”. Убили М.Рябовола офіцери сього відділу. Убивців було чотири, прізвищ їх не установили; два чекали на М.Рябовола в нижньому коридорі, два в верхньому, біля його кімнати. Наводчик признався, що він лише умовними знаками повідомляв убивців про те, що М.Рябовол наближується.

Установили, що автомобіль, на котрому втекли убивці, належав начальнику постачання Добрармії. Коли нитка довела до сього автомобіля і [з'ясувалося,] кому він належав, то по розпорядженню Донського отамана

генерала Богаєвського діло про автомобіль було зняте. І так, прочутте не ошукало народнього сумління, — нарід правдиво відчув, що душоубство М.Рябовола — се діло рук Добрармії»²⁵⁰.

В.Іванис виклав обставини загибелі М.Рябовола у цілковитій згоді з Г.Омельченком.

Видатний український помолог Лев Симиренко загинув 5 січня 1920 року. Іван Головченко виклав цю історію відповідно до тодішньої історіософії: «З великою радістю Лев Платонович зустрів Велику Жовтневу соціалістичну революцію», — почав він свою розповідь. Міністр навів результати розшуків полковника Івана Павловича Олійника, який зустрівся з молодшою дочкою вченого: «Дівчина прибігла до Софії Миронівни.

— Там якісь козаки вимагають меду.

— Спитай Льва Платоновича.

Симиренко невдоволено сказав: «Навіщо відриваєте мене від роботи? Моги б і самі розібратися, чого треба тим козакам».

І все ж таки пішов до кухні, наблизився до вікна. Саме цієї хвилини за вікном пролунав постріл. Поранений Симиренко впав на підлогу. [...] Знявши з пораненого шерстяний закривавлений светр, перев'язали рану на передпліччі. В цей час пролунав брязкіт розбитої шиби. Це один з бандитів ударом приклада гвинтівки висадив віконну раму в сусідній з кухнею кімнаті. Вдершись до кімнати, бандит взяв светра, потім виліз через вікно на подвір'я. Всі бандити побігли від будинку. Їх було п'ятеро.

Софія Миронівна кинулася по фельдшера. Оглянувши рану, той сказав, що куля перебила вену руки, і поранений втратив дуже багато крові. В ніч на 6 січня 1920 р. Лев Платонович помер. [...]

То були тривожні дні громадянської війни. Частини Червоної Армії гнали денікінців на південь. Всюди блукали групи солдатів розбитих денікінських частин. Вони грабували селян, при цьому нерідко вбивали людей і гвалтували жінок. Не виключено, що ці п'ятеро озброєних бандитів і були осколком розбитих Червоною Армією денікінських частин. За те свідчить і їхня зброя — гвинтівки»²⁵¹.

Висновок про характер зброї було зроблено на підставі речового доказу — кулі, якою було вбито Симиренка. Її зберегла молодша дочка вченого Софія Львівна, що мешкала у Харкові. Це була куля від російської трилінійної гвинтівки.

23 січня 1921 р. загинув геніальний український композитор Микола Леонтович. Його загибелі присвячено найбільше публікацій. Єдине, що свідчиться в них однаково, — композитора було убито в селі Марківцях на Поділлі, в батьковій хаті. На жаль, у деталях усі ці розповіді, містячи часто прямі поклики на свідків-родичів, різко контрастують між собою.

Існували записи Леонтовичевого товариша Гната Яструбецького, який працював заступником завідуючого політвідділом одного з київських видавництв. Поїхавши на місце трагедії з мандатами київської ЧК і губревкомітету, він зробив доповідь «Товариству вшанування пам'яті М.Леонтовича»²⁵². Яструбецький наводить прізвища свідків, розповіді композиторових сестри Вікторії та дочки Галини. Його виклад, зроблений по свіжих слідах, надзвичайно докладний.

Композитор Михайло Тележинський, який не називає джерел своїх інформацій, не каже ні про які суперечки між Леонтовичами і їхнім гостем. «Схопились батьки Миколи Леонтовича і прибігли на крик. Але кат-подорожний загрозив револьвером, випхав їх з кімнати, а сам почав ритися в паперах композитора. Поперекидав усе на столі і в столі, порвав багато цінних музичних творів, забрав до кишені декілька листів і вибіг з хати... Так лютий кат віддячив за гостинність і забив своїми брудними руками неповинну, кришталево чисту душу творця української пісні, думи, української культури. Отак азіят-дикун, ні за що, ні про що скривавив серце найдобрішої і найчеснішої людини, яка все життя мріяла про волю і кращу долю пригнобленого українського люду»²⁵³.

22 квітня 1971 р. в американській «Свободі» з'явився спогад Г.Козак про Леонтовичеву загибель: «Ще декілька слів про загадкову смерть композитора, так, як про це розповідала його сестра Марія моїй покійній дружині в 1930-му році. Була перерва у навчанні в школі і Леонтович поїхав до свого батька-священника, що мав на селі парафію. Чомусь батько не фігурує в оповіданні сестри, мабуть, був стомлений відправами на Водохрища і пішов раніше відпочивати.

22-го січня увечері падав сніг і був вітер. Десь о 8-й годині хтось із розмахом підїхав на санках, постукав у двері і попросився на ніч. Запросили «гостя» до хати і разом до вечері. «Гість» був одягнений у звичайну на ті часи одягу, тобто досить приношену, але не в уніформі. Єдине, що збентежило сестру, це — червона околичка на кашкеті. Але тому, що купити щось з одягу в ті часи було важко, то люди ходили хто в чому міг, включно із солдатською уніформою. І тому у розмові і це підозріння скоро пройшло.

[...] Далі сестра Леонтовича, Марія, розповідає так: «Я вже зібралась лягати спати, аж раптом чую постріл. Я тоді мершій побігла до братової кімнати. І побачила таку картину: вікно вибите геть із рамою, а через нього утікає «гість». Брат лежить на канапі весь у крові з простреленими грудьми, із передсмертними хрипіннями. Всі мої намагання дати першу допомогу братові (бо сестра Леонтовича була медичною сестрою) — були безуспішні. Брат помер. Хто і за що забив брата, я так і не знаю, хоч догадуватись можу. Але знаю, що ніхто із тих, хто його знав, не міг такого злочину зробити: занадто добрий він був і нікому ніякої кривди не зробив»²⁵⁴.

У версії Івана Головченка, як і завжди в нього, педалюються політичні мотиви. Будує він її за розповіддю композиторської дочки Галини, яка на той час була жива й мешкала у Тульчині: «Батько запросив «гостя» до кімнати і, поки готувалася вечеря, у них зав'язалася суперечка на політичні теми. Вона набула дуже гострого характеру. Батько захищав Радянську Україну, різко критикував петлюрівщину і петлюрівські банди, вони тоді бродили по Поділлі, тероризуючи населення, грабували, вбивали». Цікаво, від кого йде розповідь, що Леонтович захищав радянську владу — від Галини Леонтович чи все-таки від міністра внутрішніх справ УРСР?

За Головченком, Грищенко був звичайним грабіжником: «На світанку 23 січня, — продовжує він переказувати оповідання Галини Миколаїв-

ни, — ми прокинулися від пострілу. Через якусь хвилину до нас у кімнату вбіг дід в самій близькі і крикнув:

— Він убив Миколу!

За ним вбіг бандит:

— Давай золото! Золото давай, а то уб'ю!..

Дід тремтячим голосом ледь чути відповів:

— Нема в мене золота, нема не тільки золота, гроша ламаного нема.

Бандит не вгамовувався. Він кричав, погрожував, вимагаючи золота. Потім всіх нас пов'язав чим попало»²⁵⁵.

І.Головченко не мав на руках всього кола джерел, але з розслідування полковника Івана Олійника, результати якого він використав, зробив менш-більш правдоподібний висновок, на жаль, знецінений політичним камуфляжем: «[...] цілком ймовірно — Грищенко був із тих петлюрівців, котрі запевняли місцеві органи Радянської влади в своїй відданості народові, говорили про бажання допомагати Радянській владі, а одержавши відповідні документи, зрадили своїм обіцянкам і стали грабувати. В архівних документах зазначено, що Грищенко клявся у своїй відданості Радянській владі й “горів” бажанням вести боротьбу з бандитизмом».

У Леонтовича був роман з однією із своїх учениць по тутьчинському жіночому єпархіальному училищі Надією Танашевич. Її свідчення існують у вигляді записів, зроблених на бережках книжки В.П.Дяченка. Ці записи цитує син Танашевич Борис Іванов, наприклад: «Він був цілком вольовий. Про це свідчать і квитки для проїзду за кордон, які К.Ф. (дружина Леонтовича. — *Б.І.*) у нього знайшла після смерті і знала про те вся родина»²⁵⁶. Б.Іванов припускає, що бажання митця виїхати (з коханою?) за кордон могло бути теж однією з причин його убивства.

Джерельні дослідження історії загибелі Миколи Леонтовича розпочала, уже в умовах незалежності, кандидат музикознавства Валентина Кузик. Вона вперше опублікувала рапорт міліції Гайсинського повіту, який напевно бачив Олійник, але переказав відповідно до тодішніх політичних вимог:

«Рапорт

Вночі на 23-є январа агент уездчека Грищенко выстрелом из винтовки убил сына священника С. Марковки, Кублической волости Николая Леонтовича 43-х лет, у которого Грищенко ночевал и 26-го январа Грищенко, скрывавшийся в м.Теплике, при преследовании его чинами милиции, выстрелом из винтовки в живот убил милиционера Твердохлеба.

Начальник Уездной Советской Милиции /*підпис*/
Секретарь /*підпис*/»²⁵⁷.

Публікація відповідала новим політичним настроям, і кандидат мистецтвознавства Ірина Сікорська, цитуючи цей документ, зробила висновок, що він «розставив усі крапки над “і” у справі смерті великого українського композитора»²⁵⁸. У наш час вважається можливим, що повітова чрезвычайка, доручаючи Грищенкові «мокру» справу, виправила йому, щоб він мав їх при собі, такі документи, з яких видно, що замовник убивства — ЧК.

Важко припустити, щоб усі ці випадки можна було звести до одного знаменника. Але деякі з них, безсумнівно, — справа рук більшовиків. Думається, їхня мета була така сама, що й у червоного масового терору — приголомшити людиність, посіяти страх, переконати, що заховатися від влади не можна.

- ¹ Красный террор. — 1918. — 1 нояб. // Архив русской революции. — М., 1991. — Т. 6. — С. 341.
- ² Гольденвейзер А.А. Из киевских воспоминаний // Там само. — С. 204.
- ³ Криваві події у Києві // Андрійв. узвіз. — 1990. — № 3. — С. 5.
- ⁴ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. — М., 1924. — Т. 1. — С. 85.
- ⁵ Там само. — С. 154.
- ⁶ Цит. за: Білокіт С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — К., 1999. — С. 237.
- ⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923. — Т. 1: Доба Центральної Ради. — Ужгород, 1932. — С. 294.
- ⁸ Ульяновський В. Церква в українській державі 1917—1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). — К., 1997. — С. 177.
- ⁹ Українська Центральна Рада: Док. і матеріали. У 2 т. — К., 1997. — Т. 2. — С. 220.
- ¹⁰ Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород, 1932. — Т. 2. — С. 31, 32.
- ¹¹ Малиревський П. Павел Скоропадський — гетьман всей Украины. — К., 1918. — С. 15; Левіцький В. Українська державна путь. — Львів, 1993. — Ч. 1. — С. 59.
- ¹² Робітничая газета. — 1918. — 3 трав.
- ¹³ Рубльов О.С., Ресит О.П. Українські визвольні змагання 1917—1921 рр. — К., 1999. — С. 114.
- ¹⁴ Історія Української РСР: У 8 т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 298—300.
- ¹⁵ Робітничая газета. — 1918. — 14 серп.
- ¹⁶ Одесские новости. — 1918. — 26 мая, 2 июня; Голос рабочего (Енакиево). — 1918. — 26 окт.
- ¹⁷ История Украинской ССР: В 10 т. — К., 1984. — Т. 6. — С. 342.
- ¹⁸ Одесские новости. — 1918. — 9 июля.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів державної влади і органів державного управління України. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 253 (далі — ЦДАВО).
- ²⁰ Державний вісник. — 1918. — 24 лип.
- ²¹ Доленга С. Скоропадщина. — Варшава, 1934. — С. 47.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 1325. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 29, 30.
- ²³ Вишиченко В.К. Відродження нації. — Київ, Відень, 1920. — Т. 3. — С. 111, 112.
- ²⁴ История Украинской ССР. — Т. 6. — С. 357.
- ²⁵ Верстюк В.Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. 1918—1921. — К., 1991. — С. 10—15.
- ²⁶ Скоропадський П. Спогади. — Київ, Філадельфія, 1995. — С. 171.
- ²⁷ Каховская И. Дело Эйхгорна // Родина. — 1989. — № 12. — С. 92.
- ²⁸ ЦДАВО. — Ф. 2204. — Оп. 1. — Спр. 714. — Арк. 1—4.
- ²⁹ Скоропадський П. Спогади. — С. 244, 248.
- ³⁰ ЦДАВО. — Ф. 2204. — Оп. 1. — Спр. 714. — Арк. 3—4. Боротьба. 1919. — 9, 10 квіт.
- ³¹ Киевская мысль. — 1918. — 31 лип.
- ³² Родина. — 1989. — № 12. — С. 90.
- ³³ Киевская мысль. — 1918. — 31 лип.
- ³⁴ Гражданская война на Украине: Сб. док. и материалов. — К., 1967. — Т. 1, кн.1. — С. 5.

- ³⁵ *Гамрецький Ю.М.* Хлеб для защиты революции // Защита завоеваний социалист. революции. — М., 1986. — С. 154; *Борисов В.І.* Продовольча політика на Україні (1917—1920). — Луганськ, 1991. — С. 76.
- ³⁶ *Малик Я.* Впровадження радянського тоталітаризму в українському селі (1919—1920). — Львів, 1996. — С. 149.
- ³⁷ *Кондуфор Ю.Ю.* Робітничі продовольчі загони на Україні в 1919 р. — Х., 1953. — С. 27; Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі СУ). — 1919. — № 5. — Ст. 61.
- ³⁸ *Гимпельсон Е.Г.* “Военный коммунизм”: политика, практика, идеология. — М., 1973. — С. 59.
- ³⁹ СУ. — 1919. — № 7. — Ст. 88; — Ч. 2. — № 36. — Ст. 430.
- ⁴⁰ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. — К., 1962. — Т. 1. — С. XVI.
- ⁴¹ Десятый съезд Российской Коммунистической партии. Март 1921 г.: Стенограф. отчет. — М., 1963. — С. 416.
- ⁴² ЦДАВО. — Ф. 1103. — Оп. 1. — Спр 1. — Арк. 6.
- ⁴³ Известия Наркомпрода Украины. — 1919. — № 3 — 4. — С. 12
- ⁴⁴ ЦДАВО. — Ф. 340. — Оп. 1. — Спр. 481. — Арк. 9, 107.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 8. — Арк. 24.
- ⁴⁶ *Кондуфор Ю.Ю.* Цит. праця. — С. 45.
- ⁴⁷ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 51.
- ⁴⁸ Продовольственное дело. — 1919. — № 9. — С. 10.
- ⁴⁹ ЦДАВО. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 154.
- ⁵⁰ *Пігідо Ф.* Україна під більшовицькою окупацією. — Мюнхен, 1956. — С. 14.
- ⁵¹ Цит. за: *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20 — 50-ті роки ХХ ст. — К., 2000. — С. 110.
- ⁵² Ганебний злочин // Селян. правда. — 1922. — 22 жовт.
- ⁵³ Російський державний військовий архів (далі — РДВА). — Ф. 25880. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 9зв.
- ⁵⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 35. — Арк. 12.
- ⁵⁵ ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 73.
- ⁵⁶ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1. — Арк. 61а.
- ⁵⁷ Селянська правда. — 1922. — 5 квіт.
- ⁵⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 540. — Арк. 130.
- ⁵⁹ РДВА. — Ф. 17530. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 24.
- ⁶⁰ Компартия Украины в резолюциях... — Т. 1. — С. 71.
- ⁶¹ *Ленін В.І.* Повн. зібр. тв. — Т. 43 — С. 9.
- ⁶² РДВА. — Ф. 17530. — Оп. 1. — Спр. 641.
- ⁶³ Цит. за: *Шитюк М.М.* Масові репресії проти населення Півдня України в 20—50-ті роки ХХ ст. — С. 113.
- ⁶⁴ РДВА. — Спр. 42. — Арк. 143—144; ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 138. — Арк. 152—153.
- ⁶⁵ Владимир Ильич Ленин. Биограф. хроника. — М., 1978. — Т. 9. — С. 535.
- ⁶⁶ РДВА. — Ф. 17544. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 39, 54.
- ⁶⁷ Українське слово. — 1921. — 18 лют.
- ⁶⁸ ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 362. — Арк. 109.
- ⁶⁹ РДВА. — Ф. 17530. — Оп. 1. — Спр. 79. — Арк. 98.
- ⁷⁰ Там само. — Спр. 59. — Арк. 6; Спр. 195. — Арк. 136.
- ⁷¹ Державний архів Одеської області. Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 8а. — Арк. 13; Спр. 435. — Арк. 175.
- ⁷² ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 435. — Арк. 145; Спр. 540. — Арк. 54.
- ⁷³ *Верстюк В.Ф.* Махновщина. — С. 306.
- ⁷⁴ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопед. довідник. — К., 1987. — С. 88.

- ⁷⁵ РДВА. — Ф.15. — Оп. 2. — Спр. 61. — Арк. 50.
- ⁷⁶ *Волковський В.М.* Батько Махно. — К., 1993. — С. 40.
- ⁷⁷ *Ленін В.І.* 113Г. — Т. 45 — С. 282.
- ⁷⁸ РДВА. — Спр. 448. — Арк. 5.
- ⁷⁹ Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 196, 415, 521.
- ⁸⁰ Там само. — С. 200.
- ⁸¹ Там само. — С. 184.
- ⁸² *Шкуро А.Г.* Записки белого партизана // Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Добровольцы и партизаны. — М., 1996. — С. 218, 219.
- ⁸³ *Шкаренков Л.К.* Агония белой эмиграции. — М., 1987. — С. 18.
- ⁸⁴ *Соколов К.Н.* Правление генерала Деникина // Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Кубань и Добровольч. армия. — М., 1992. — С. 95; *Шкаренков Л.К.* Цит. праця. — С. 18.
- ⁸⁵ Там само. — С. 71, 75.
- ⁸⁶ *Июффе Г.* Борьбу с большевизмом превратили в борьбу с революцией // Моск. новости. — 1992. — № 16.
- ⁸⁷ *Шкуро А.Г.* Цит. праця. — С. 218.
- ⁸⁸ *Михайловский Г.Н.* Записки. Из истории российского внешнеполитического ведомства, 1919 — 1920 гг. Кн. 2. Октябрь 1917 — ноябрь 1920 гг. — М., 1993. — С. 260.
- ⁸⁹ *Краснов П.Н.* Всевеликое войско Донское // Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Дон и Добровольч. армия. — С. 27.
- ⁹⁰ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 232.; Гражданская война и военная интервенция в СССР. — С. 254; *Дроздовский М.Г.* Дневник // Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Добровольцы и партизаны. — М., 1996. — С. 34, 36, 44, 47, 51.
- ⁹¹ *Соколов К.Н.* Цит. праця. — С. 218.
- ⁹² *Іваненко В.В., Голуб А.І., Удод О.А.* Очищення правдою (Відома і невідома Україна в об'єктиві історії ХХ сторіччя). — К., 1997. — С. 58.
- ⁹³ *Дроздовский М.Г.* Дневник. — С. 184, 185.
- ⁹⁴ Там само. — С. 44, 47.
- ⁹⁵ *Шкуро А.Г.* Цит. праця. — С. 184, 185, 215.
- ⁹⁶ Цит за: *Шкаренков Л.К.* Цит. праця. — С. 19.
- ⁹⁷ *Краснов П.Н.* Всевеликое войско Донское. — С. 62.
- ⁹⁸ *Арбатов З.Ю.* Екатеринослав 1917—1922 гг. // Архив рус. революции. — М., 1991. — Т. 12. — С. 92, 93.
- ⁹⁹ *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Там само. — Т. 6. — С. 263.
- ¹⁰⁰ *Митрополит Вениамин (Федченков).* На рубеже двух эпох. — М., 1994. — С. 229, 230.
- ¹⁰¹ *Дроздовский М.Г.* Дневник. — С. 22, 29, 34.
- ¹⁰² Школа ненависти. Материалы «круглого стола» // Родина. — 1990. — № 10. — С. 79.
- ¹⁰³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 150, 162.
- ¹⁰⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ—ХХ століття. — К., 1996. — С. 150.
- ¹⁰⁵ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. — С. 162.
- ¹⁰⁶ *Соколов К.Н.* Цит. праця. — С. 277.
- ¹⁰⁷ *Шкуро А.Г.* Цит. праця. — С. 223, 224.
- ¹⁰⁸ *Гольденвейзер А.А.* Цит. праця. — С. 260.
- ¹⁰⁹ *Грицак Я.* Цит. праця. — С. 151.
- ¹¹⁰ *Михайловский Г.Н.* Цит. праця. — С. 232.
- ¹¹¹ Киевлянин. — 1919. — 7 нояб.
- ¹¹² *Дроздовский М.Г.* Дневник. — С. 26.
- ¹¹³ *Козерод О.В., Бриман С. Я.* Демократичный режим и еврейское население Украины. 1919—1930 гг. — Х., 1996. — С. 44.

- ¹¹⁴ Києвланин. — 1919. — 7 нояб.
- ¹¹⁵ Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Добровольцы и партизаны. — С. 361; *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Цит. праця. — С. 29.
- ¹¹⁶ *Сергейчук В.* Погромы в Украине: 1914 — 1920. Від штучних стереотипів до чорної правди, прихованої в радянських архівах. — К., 1998. — С. 50,51.
- ¹¹⁷ *Грицак Я.* Цит. праця. — С. 14.
- ¹¹⁸ *Гольденвейзер А.А.* Цит. праця. — С. 18, 19; *Нейман О.* Трагедія євреїв Української Народної Республіки // Генеза. — 1998. — № 1—2. — С. 145; *Сергейчук В.* Цит. праця. — С. 361—370, 377—384.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 382, 383.
- ¹²⁰ *Козерод О.В., Бриман С.Я.* Цит. праця. — С. 20, 21.
- ¹²¹ Там само. — С. 15; *Сергейчук В.* Цит. праця. — С. 313.
- ¹²² *Гольденвейзер А.А.* Цит. праця. — С. 261; *Григор'єв Г.* У старому Києві: Спогади. — К., 1961. — С. 340; *Сергейчук В.* Цит. праця. — С. 359, 371, 375, 376, 395, 396.
- ¹²³ *Шкуро А.Г.* Цит. праця. — С. 226.
- ¹²⁴ *Михайловский Г.И.* Цит. праця. — С. 258, 259.
- ¹²⁵ *Врангель П.Н.* Записки. В 2-х кн. — М., 1991. — Т. 1 — С. 228; *Деникин А.Н.* Вооруженные силы Юга России // Белое дело. Избр. произведения. В 16 кн. Дон и Добровольч. армия. — С. 387—392; *Слащев-Крымский Я.А.* Белый Крым. — М., 1990. — С. 250; *Шкуро А.Г.* Цит. праця. — С. 218.
- ¹²⁶ *Митрополит Вениамин (Федченков).* Цит. праця. — С. 201.
- ¹²⁷ *Деникин А.И.* Цит. праця. — С. 389, 390.
- ¹²⁸ ЦДАВО. — Ф.1429. — Оп.1. — Спр.4. — Арк.10.
- ¹²⁹ *Косик В.* Зовнішня політика Симона Петлюри // Симон Петлюра. 36, студійно-наук. конференції у Парижі (травень, 1976). — Мюнхен, Париж, 1980. — С. 40.
- ¹³⁰ ЦДАВО України. — Ф.1065. — Оп.1. — Спр.14. — Арк.175.
- ¹³¹ *Емельянов В.* Терроризм и преступления террористической направленности. — Х., 1997. — С. 18.
- ¹³² ЦДАВО. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 67. — Арк. 75, 130.
- ¹³³ Там само. — Спр. 372. — Арк. 1 зв.
- ¹³⁴ Там само. — Арк. 2 зв.
- ¹³⁵ Там само. — Арк. 5 зв., 6, 6 зв.
- ¹³⁶ *Лисевич І.* Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. — Toruń, 1997. — С. 84—85.
- ¹³⁷ *Косик В.* Цит. праця. — С. 40.
- ¹³⁸ ЦДАВО. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 66. — Арк. 12.
- ¹³⁹ Там само. — Спр. 173. — Арк. 50; *Лисевич І.* Цит. праця. — С. 88.
- ¹⁴⁰ Там само. — С. 86; ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 3—4.
- ¹⁴¹ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 40.
- ¹⁴² *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. У 3 т. — Прага, 1942. — Т. 2. — С. 181.
- ¹⁴³ ЦДАВО. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 8 зв.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 101.
- ¹⁴⁵ Там само. — Арк. 107, 108.
- ¹⁴⁶ Там само. — Арк. 111.
- ¹⁴⁷ *Кульчицький С.* Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919—1921 рр. // Польсько-укр. студії. Україна—Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість. Матеріали міжнар. наук. конференції. — Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р. — К., 1993. — С. 190.
- ¹⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3696. — Оп. 3. — Спр. 24. — Арк. 1.
- ¹⁴⁹ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 41.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 17—17 зв.
- ¹⁵¹ Там само. — Ф. 3805. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 2.
- ¹⁵² Там само. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 134.

- ¹⁵³ Там само. — Ф. 1429. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 1 зв.
- ¹⁵⁴ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 5. — Спр. 2. — Арк. 115.
- ¹⁵⁵ Цит. за: *Лисевич І.* Цит. праця. — С. 89.
- ¹⁵⁶ *Косик В.* Цит. стаття. — С. 45.
- ¹⁵⁷ *Мазена І.* Цит. праця. — Т. 2. — С. 125, 133.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО, Цит. — Ф. 1092. — Оп. 2. — Спр. 509. — Арк. 11.
- ¹⁵⁹ *Вишніченко В.* Лист до класово-несвідомої української інтелігенції. Видання політвідділу дивізії «Червона Галичина». — 1920. — С. 2.
- ¹⁶⁰ ЦДАВО. — Ф. 3866. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 12.
- ¹⁶¹ Там само. — Ф. 1 сч. — Оп. 13 сч. — Спр. 34. — Арк. 4.
- ¹⁶² Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 425. — Арк. 27.
- ¹⁶³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 6.
- ¹⁶⁴ Там само. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 89. — Арк. 66.
- ¹⁶⁵ *Косик В.* Цит. праця. — С. 41, 42.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 325. — Арк. 77–78.
- ¹⁶⁷ Там само. — Ф. Р-2767. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 134, 135, 137.
- ¹⁶⁸ Там само. — Ф. Р-5. — Оп. 1. — Спр. 1437. — Арк. 54, 55.
- ¹⁶⁹ Там само. — Ф. 3696. — Оп. 2. — Спр. 484. — Арк. 1, 2, 11.
- ¹⁷⁰ *Полонська-Василенко П.* Історія України. — У 2 т. — Мюнхен, 1976. — Т. 2. — С. 40.
- ¹⁷¹ ЦДАВО. — Ф. 1065. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 75.
- ¹⁷² *Елагин В.* Евпаторийский Октябрь и начало Соввласти // Революция в Крыму. — 1922. — № 1. — С. 56.
- ¹⁷³ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф.—Р. 2238. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 14.
- ¹⁷⁴ *Королев В.И.* Таврическая губерния в революциях 1917 г. (Полит. партии и власть). — Симферополь: 1993. — С. 61–62.
- ¹⁷⁵ *Л-рь В.* Как они убивали (Заметки очевидца убийств в Севастопольской тюрьме 23 февр.) // Крым. вестник. — 1918. — 5 июня (23 мая).
- ¹⁷⁶ *Ленин В.І.* Соціалістична вітчизна у небезпеці // Повн. збір. тв. — Т. 35. — С. 343.
- ¹⁷⁷ *Пезависимый.* Звери на свободе // Крым. вестник. — 1919. — 23 февр.
- ¹⁷⁸ *Гавен Ю.* Конструирование временного ЦИКа // *Советов М., Атлас М.* Растрел Совст. правительства Тавриды. Сб. статей к 15-летию со дня расстрела 24.4.1918 г. — Симферополь: Госиздат Крым. АССР, 1933. — С. 12, 13.
- ¹⁷⁹ *Советов М., Атлас М.* Цит. праця. — С. 37.
- ¹⁸⁰ ДААРК. — Ф. — П. 150. — Оп. 1. — Спр. 84. — Арк. 42.
- ¹⁸¹ *Врангель П.Н.* Воспоминания. Юж. фронт (ноябрь 1916 — ноябрь 1920 г.) — Ч. 1. — М., 1994. — С. 84–91.
- ¹⁸² *Бунегин М.Ф.* Революция и гражданская война в Крыму. 1917–1920. — Симферополь, 1927. — С. 126.
- ¹⁸³ *Надинский П.Н.* Очерки по истории Крыма. — Ч. 2. — Симферополь, 1957. — С. 77.
- ¹⁸⁴ В столице бывшей республики // Ялтин. голос. — 1918. — 2 (19) июля.
- ¹⁸⁵ ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 2. — Спр. 208. — Арк. 24; ДААРК. — Ф.—Р. 1027. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 459.
- ¹⁸⁶ *Возерин В.* Исторические судьбы крымских татар. — М., 1992. — С. 401.
- ¹⁸⁷ *Бунегин М.Ф.* Цит. праця. — С. 125.
- ¹⁸⁸ *Елагин В.Л.* Национальные иллюзии крымских татар // Забвению не подлежит... — Казань: Татар. книж. изд-во, 1992. — С. 106.
- ¹⁸⁹ Выписки из протоколов следственной комиссии Крымского парламента (Курултая) // *Советов М., Атлас М.* Цит. праця. — С. 74.
- ¹⁹⁰ *Ленин В.И.* Неизвестные документы. 1891 — 1922 гг. — М., 1999. — С. 400.
- ¹⁹¹ Гражданская война в СССР. — Т. 2. — М., 1986. — С. 317.

- ¹⁹² Зарубин А.Г. Красный террор в Крыму (1920—1921 гг.) // Крым. музей. — Симферополь: 1996. — С. 94.
- ¹⁹³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. № 74755-ФП. — Т. 1. — Арк. 4, 16, 19—21, 24—26, 30—32, 47, 51.
- ¹⁹⁴ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 74755-ФП. — Т. 1. — Арк. 56.
- ¹⁹⁵ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 73162-ФП. — Т. 1. — Арк. 39—39 зв.
- ¹⁹⁶ В Крыму после Врангеля (рассказ очевидца) // Крым. архив. — Симферополь, 1996. — № 2. — С. 59, 60.
- ¹⁹⁷ Ленин В.И. Збір. тв. — 3-ге вид. — Т. 25. — К, 1936. — С. 462. Показовим є той факт, що вже у 4-му і 5-му виданнях так званого Повного зібрання творів Леніна із сценаріями його промови ці рядки зникли.
- ¹⁹⁸ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20 — 50-ті роки ХХ ст. — К., 2000. — С. 99, 100.
- ¹⁹⁹ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 72420-ФП. — Т. 1. — Арк. 24.
- ²⁰⁰ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 72776-ФП. — Т. 1. — Арк. 31.
- ²⁰¹ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 72420-ФП. — Т. 1. — Арк. 3.
- ²⁰² Бугай Н.Ф. Чрезвычайные органы Советской власти: ревкомы 1918 — 1921 гг. — М., 1990. — С. 118.
- ²⁰³ Мельгунов С.И. Красный террор в России. 1918—1923. — М., 1990. — С. 66.
- ²⁰⁴ Усов С. Комментарии к письму М.Султан-Галиева // Крым. архив. — 1996. — № 2. — С. 95.
- ²⁰⁵ Ревкомы Крыма: Сб. документов и материалов. — Симферополь, 1968. — С. 23, 24.
- ²⁰⁶ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 73162-ФП. — Т. 1. — Арк. 21.
- ²⁰⁷ «Красный Крым». — 1920. — 24 нояб; 5 декаб.
- ²⁰⁸ Кутченко В.П. Красный террор в Феодосии // Известия Крым. республ. краевед. музея. — Симферополь, 1994. — № 6. — С. 61.
- ²⁰⁹ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 73162-ФП. — Т. 1. — Арк. 7, 30, 81, 86, 91, 103, 108, 113, 137, 191, 257.
- ²¹⁰ ДААРК. — Ф.- П. 1188. — Оп. 3. — Спр. 65. — Арк. 498; Спр. 70. — Арк. 8, 130.
- ²¹¹ ДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. № 74755-ФП. — Т. 1. — Арк. 18.
- ²¹² Омельчук Д.В. Проверка на лояльность. Малоизвестные страницы деятельности ЧК в Крыму в конце 1920 — начале 1921 гг. // Рус. лит-ра ХХ в. в контексте мировой культуры: 6 Крым. междунар. Шмелёв. чтения. — Алушта, 1997. — С. 312, 313.
- ²¹³ ДААРК. — Ф.- П. 1. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 6.
- ²¹⁴ Там само. — Ф.- П. 32. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 10.
- ²¹⁵ Там само. — Ф.- П. 1. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 142.
- ²¹⁶ Султан-Галиев М. О положении в Крыму // Крым. архив. — 1996. — № 2. — С. 86.
- ²¹⁷ ДААРК. — Ф.- П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ²¹⁸ Там само. — Спр. 56. — Арк. 4.
- ²¹⁹ Петров В. К вопросу о красном терроре в Крыму в 1920—1921 гг. // Проблемы истории Крыма. Тезисы докладов науч. конференции (23—28 сентября 1992 г.). — Вып. 2. — Симферополь, 1992. — С. 92.
- ²²⁰ Шмелёв И.С. Солнце мёртвых. — М., 1991. — С. 26, 52.
- ²²¹ Петров В. Цит. праця. — С. 92.
- ²²² Ниши А.В. Контрреволюционное движение в Крыму и борьба с ним в 1921 году // Проблемы материал. и духов. культуры народов Причерноморья с антич. времен до наших дней. Материалы I науч. чтений. 14—15 ноября 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 47.
- ²²³ Брошев В. Сыграла ли свою роль первомайская амнистия в Крыму в 1921 г. // Рус. литература ХХ века в контексте мировой культуры. VI Крым. междунар. Шмелёв. чтения. — С. 330.
- ²²⁴ Брошев В.М., Форманчук А.А. Крымская республика: год 1921-й. — Симферополь, 1992. — С. 96.

- ²²⁵ *Зарубин А.Г., Зарубин В.Г.* Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. — С. 231.
- ²²⁶ Відродження. — 1918. — 26 квіт. — № 26. — С. 4.
- ²²⁷ Там само. — 11 трав. — № 35. — С. 3.
- ²²⁸ Нова рада. — 1918. — 15 трав. — № 76. — С. 3.
- ²²⁹ Відродження. — 1918. — 13 червня. — № 62. — С. 3.
- ²³⁰ Там само. — С. 7.
- ²³¹ Загадочные убийства // Вечер. — 1918. — 26 окт. — № 17. — С. 4.
- ²³² Там само. — 4 нояб. — № 24. — С. 2.
- ²³³ Розслідування загадкових душогубств // Нова рада. — 1918. — 5 листоп. / 23 жовт. № 205. — С. 2. Віктора Євгеновича Рейнбота з 24 жовтня 1918 року було призначено на посаду міністра внутрішніх справ у кабінеті Лизогуба, 14 листопада він став міністром юстиції у кабінеті Гербея (Державний вісник. — 1918. — 26 жовт. — № 63. — С. 1; Народна воля. — 1918. — 28 жовт. — № 26 (97). — С. 3). Дружина — вдова промисловця Сави Морозова.
- ²³⁴ Справа загадкових убивств // Нова рада. — 1918. — 6 листоп. / 24 жовт. — № 206. — С. 2. У Петербурзі Карл Петрович Маршалк служив помічником начальника розшукової (сыскной) поліції (Весь Петербург на 1914 г. [СПб.:] Новое время, [1913]. Алфавит. указатель жителей. — С. 416).
- ²³⁵ Чертова перечнища. Орган істрадавших низов. — К., 1918. — 9 нояб. — № 3. — С. 4.
- ²³⁶ Замах на проф. Грушевського // Вістник політики, літератури, життя. — Відень, 1918. — 12 трав. — Ч. 19 (202). — С. 293.
- ²³⁷ *Маренін М.* Дві зустрічі з проф. Грушевським // Листи до приятелів. — Ньюарк, 1960. — Ч. 4 (86). — С. 7—10. Про автора див.: *Кучабський В.* Корпус Січових стрільців: Воєнно-істор. нарис. — Чикаго, 1969. — С. 94, 99, 118, 154, 167, 168.
- ²³⁸ *Єремійє М.* Полковник Євген Коновалець на тлі української визвольної боротьби // Євген Коновалець та його доба. — Мюнхен, 1974. — С. 157.
- ²³⁹ *Білецький Леонід.* Іван Стешенко // Вільна укр. школа. — 1918—19 шк.р. — Серпень. — № 1. — С. 1—3; *Коваленко Гр.* На спомин борця за вільну рідну освіту І.М.Стешенка. — Полтава, 1919. — 8 с. (Промова в театрі у день пам'яті І.М.); *Христюк П.* Замітки і матеріали. — Т. 1. — С. 78, 102, 121, 136; Т. 2. — С. 60, 201; *Є. [Єфремов С.]* Стешенко // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 188—189; [Сіропалко Ст.] І.М.Стешенко // Життя і знання. — Львів, 1928. — Ч. 10—11. — С. 323—324 (Там само. Ч. 12. — С. 384); *Тулуб Ол.* Іван Стешенко // Україна. — Кн. 38. — 1929. — Грудень. — С. 92—104; *Дорошенко Д.* Історія України. 1917—1923 рр. — Т. 1—2. — Ужгород, 1930—32; *Ротач П.* Матеріали до українського біографічного словника: Літ. Полтавщина // Архіви України. — 1969. — Січ.-лют. № 1 (93). — С. 105, 106; *Чмьрь С.* Стешенко І.М. // Полит. партии России, конец XIX — первая треть XX века: Энциклопедия. — М., 1996. — С. 594, 595.
- ²⁴⁰ [Сірий Юр.] Пам'яті І.М.Стешенка // Книгарь. — 1918. — Серп.-верес. Ч. 12—13.
- ²⁴¹ *Рахнюк М.* † Іван Матвієвич Стешенко // Кооперат. зоря. — К., 1918. — 31 серп. — № 9—12. — С. 8.
- ²⁴² *Журба Г.* Від «Української хати» до «Музагету»: Люди й події // Слово. Зб. 1. Нью-Йорк, 1962. — С. 466. Замість генсалога, архівіста й історика Вадима Львовича Модзалевського (1882—1920) авторка назвала тут прізвище Мочульського.
- ²⁴³ ЦДАГО. — Ф. 263. — Оп. 1. № 55066 ФП / кор. 1252. — Арк. 1, 14, 15.
- ²⁴⁴ *Єфремов С.* Щоденники. — С. 45.
- ²⁴⁵ *Данилевич В.* † О.Я.Єфименкова // Наше минуле. — 1918. — Ч. 3. — Лист.—груд. — С. 105, 106, 108.
- ²⁴⁶ *Лукомський Г.* Венок на могилу п'яти діячів мистецтва. Памяти: Е.И.Нарбута, В.Л.Модзалевського, А.А.Мурашко, К.В.Шероцького и П.Я.Дорошенко. — Берлін: Грани, 1922. — С. 20, 21.

Розділ IV. Громадянська війна: різні кольори терору

²⁴⁷ Головченко І. Слідами давніх подій // Україна. — 1969. — Лип. — № 29. — С. 18—19.

²⁴⁸ Пам'яті загиблих // Мистець. — 1997. — Ч. 1. — С. 1; Пам'ятки України. — 1998. — Ч. 1 (118). — С. 111.

²⁴⁹ В. Іванис датує убивство ніччю з 13 на 14 червня 1919 р. (*Іванис В.* Стежками життя: Спогади. Кн. 3. — Новий Ульм, 1960. — С. 103). У Києві повідомлення про його загибель з'явилося за кілька місяців (Промінь. — 1919. — 16 жовт. — № 23. — С. 3). Пор.: *Адзер І.* Депікініні вчора і сьогодні // Шлях перемоги. — 1994. — 9 квіт. — Ч. 15 (2087). — С. 6.

²⁵⁰ *Омельченко Г.В.* Одна з жертв визвольної боротьби на Кубані // ЛНВ. — Ч. 40. — 1926. — С. 322—33.

²⁵¹ *Головченко І.* Циг. праця // Україна. — 1971. — 20 черв. — № 25 (753). — С. 16.

²⁵² *Красюк І.* Обставини вбивства композитора Леонтовича // Наша культура. — Варшава, 1977. — № 12 (236). — С. 12—14.

²⁵³ *Новосад Р.* В роковини смерті Миколи Леонтовича // Краків. вісті. — 1943. — 24 січ. — Ч. 13 (751). — С. 3.

²⁵⁴ *Козак Г.* М.Д.Леонтович: Спогад // Свобода. — 1971. — 22 квіт. — Ч. 75. — С. 2, 4.

²⁵⁵ Головченко І. Слідами давніх подій // Україна. — 1970. — 5 лип. — № 27 (703). — С. 12—13.

²⁵⁶ *Іванов Б.* Хто вбив Леонтовича? // Молода Галичина. — 1991. — 26 січ. — № 11 (6430). — С. 2.

²⁵⁷ Товариству ім. Миколи Леонтовича — 75 років. — К.: Спілка композиторів України, 1996. Без пагінації.

²⁵⁸ *Сікорська І.* Хто убив Леонтовича? // Вечір. Київ. — 1996. — 26 берез. — № 56 (15437). — С. 5.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР В ДОБУ НЕПУ

1. Органи державної безпеки в системі комуністичної диктатури

Всі найважливіші елементи радянської державної системи — партійні, владні інститути, правоохоронні органи, суд, прокуратура — так чи інакше брали участь у формуванні тоталітарного режиму. Проте особливе місце в цьому займали органи безпеки ЧК—ДПУ—НКВС. Отже, важливо визначити місце, становище і роль органів держбезпеки в цій системі, проаналізувати їх взаємовідносини з партійними, радянськими структурами влади й управління. Аналіз юридичних норм 20-х років дає розуміння того, як співвідносилась діяльність органів ЧК—ДПУ з чинним законодавством.

Приводом до виникнення Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК) став страйк державних службовців 20 грудня 1917 р., які не сприйняли нову владу. Перед щойно сформованим державним органом уряд поставив завдання припинити всі «контрреволюційні та саботажні» спроби і дії, від кого б вони не виходили, передавати революційному трибуналу винних і проводити за даними справами попередні розслідування. ВЧК була підзвітна Раднаркому РСФРР і зобов'язувалася повідомляти про арешти в Народний комісаріат юстиції та НКВС.

З весни 1918 р. надзвичайні комісії починають створюватися на місцях, а також на окремих ділянках життєзабезпечення країни Рад (прикордонні ЧК, залізничні, військові ЧК — Особливі відділи (ОВ), власні війська — Особливий корпус (ОК) ВЧК) ¹.

Положенням ВЧК, затвердженим 28 жовтня 1918 р. ВЦВК, закріплювався принцип подвійного підпорядкування чекістів: місцевим виконкомам і центральному апаратові ВЧК. Фактично ж надзвичайні комісії були засобом здійснення партійної політики. Всі кадрові, функціональні та організаційні питання ЧК знаходились у підпорядкуванні комуністичних інстанцій ².

Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУЧК) була створена декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 3 грудня 1918 р. ³ 27 грудня уряд України прийняв постанову «Про Всеукраїнську, фронтові і місцеві надзвичайні комісії». Згідно з положенням про українську ЧК, прийнятим 1 червня 1919 р., ВУЧК була відділом НКВС. При голові ВУЧК утворювалась колегія. Периферійні ЧК організовувались місцевими радами на правах відділів виконкомів ⁴. Їм надавалося право здійснювати обшуки, арешти, вилучення, облави, накладати арешт на майно, вес-

Група працівників Одеської губЧК. 1919 р.

ти слідство щодо приватних, посадових осіб та організацій, які підозрювалися в контрреволюції, шпигунстві й бандитизмі, виносити присуди в цих справах, робити адміністративні висилки, пропонувати виконкомам запроваджувати надзвичайний стан, ув'язнювати в концтабори, застосовувати вищу міру покарання⁵. До 1919 р. ВУЧК формально була органом, незалежним від ВЧК, і підпорядковувалася лише РНК України. У розпорядженні ВЧК знаходились лише особливі відділи і військові формування чекістів в Україні. Проте в своїй діяльності українські чекісти, як правило, користувалися нормативними документами, які регулювали роботу ВЧК⁶.

Відродження влади більшовиків в Україні в грудні 1919 р. відбувалося у формі революційних комітетів. При Всеукраїнському революційному комітеті було організовано Управління надзвичайних комісій і особливих відділів. У січні 1920 р. розпочали роботу губернські ЧК у Харкові, Києві, Одесі. У Катеринославі, Миколаєві, Житомирі замість ЧК тимчасово створювалися слідчі комісії. Формування українських надзвичайних комісій відбувалося за безпосередньою участю РСФРР. Заступник голови Московської ЧК В.Манцев, направлений ЦК РКП(б) в Україну, постановою Всеукрревкому був призначений начальником Управління надзвичайних комісій і особливих відділів⁷.

17 березня 1920 р. ВУЦВК перейменував Управління ЧК і ОВ у Центральне управління надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і злочинами на посадах (Цупнадком) при Раднаркомі УСРР, яке проіснувало до 30 травня 1921 р. Начальником Цупнадкомом залишив-

Група київських чекістів. 1920 р.

ся Манцев. Згідно з положенням ВУЦВК від 23 травня 1920 р., Цупнадком вважався органом РНК України, хоча фінансувався за кошторисом НКВС⁸.

У 1920 р. надзвичайні комісії (російською мовою — чрезвычайные комиссии, ЧК) України склалися з губернських ЧК, повітових політбюро або, у виняткових випадках, повітових ЧК. Вони були відділами виконкомів, контролювалися представниками відділів юстиції виконкомів⁹.

Паралельно з Цупнадкомом в Україні існували особливі відділи, підпорядковані ВЧК. У лютому 1920 р. губернські особливі відділи були підпорядковані губернським ЧК, армійські і фронтові ОВ, як і до того, керувалися з Москви¹⁰. Тільки 14 грудня 1920 р. було прийнято рішення про створення особливого відділу при Цупнадкомі¹¹.

Також окремо від губернських функціонували транспортні ЧК. На кожній залізниці була районна транспортна ЧК (РТЧК), їй підпорядковувалися дільничі транспортні ЧК (ДТЧК), які згодом було замінено відділеннями районних транспортних ЧК (ВРТЧК). В Україні було створено три районні транспортні ЧК, якими керував транспортний відділ Цупнадкому¹².

До 1920 р. відноситься рішення про створення у складі чекістських структур органів з охорони кордону Радянської України.

На початку 1919 р. в Україні з'являються спеціальні військові формування. 15 січня 1919 р. за дорученням уряду України при ВУЧК створюється Особливий корпус військ ЧК, а в губерніях — батальйони ЧК чисель-

ністю до 500 бійців кожний¹³. На війська ВЧК було покладено завдання «боротьби з контрреволюцією», виконання оперативних завдань ЧК, охорона кордонів, залізничного і водного сполучення. У віданні чекістських органів, згідно з рішенням РНК РСФРР і ВЦВК, знаходились табори примусових робіт¹⁴. 1921 р. можна вважати роком організаційного оформлення чекістських органів.

На чекістів в цілому покладалися такі завдання: боротьба з білогвардійськими змовами, з підіривними акціями іноземних розвідок; ліквідація антирадянської й антикомуністичної діяльності опозиційних сил; охорона державних кордонів; придушення страйкового руху і селянських виступів; боротьба з посадовими злочинами і спекуляцією; інформування партійних і урядових інституцій про стан у країні; боротьба з незаконними валютними операціями, розкраданням, контрабандою, фальшивомонетниками, хабарництвом, іншими кримінальними злочинами.

30 травня 1921 р. президія ВУЦВК перейменувала Центральне управління надзвичайних комісій України по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією і посадовими злочинами у Всеукраїнську надзвичайну комісію, керівником якої залишився В.Манцев.

До структури ВУЧК входили три основних управління і два допоміжних відділи (загальний і господарчий). Адміністративно-організаційне управління (АОУ; начальник В.Якушевський) займалося кадрами, інструктажем місць, проводило інформаційно-статистичну роботу. Секретно-оперативне управління (СОУ; начальник В.Євдокимов) здійснювало боротьбу з контрреволюцією і шпигунством у Червоній армії (особливий відділ), політичними партіями і угрупованнями контрреволюційного характеру (політичний відділ), з бандитизмом (відділ по боротьбі з бандитизмом). Співробітники Економічного управління (ЕКУ; начальник К.Артамонов) контролювали галузі народного господарства, в т. ч. і транспорт¹⁵. У розпорядженні ВУЧК перебував особливий полк військ ВЧК і ВУЧК чисельністю в 1175 осіб¹⁶.

За даними 1921 р., в апараті ВУЧК працювало від 1400 (липень) до 2000 (листопад) співробітників. Всього на території України діяло 12 губернських ЧК, 195 секретних підвідділів, 91 політбюро. В особливих відділах нараховувалося близько 4 тис. військових службовців¹⁷.

15 листопада РНК РРФСР доручив спеціальній комісії виробити норми з встановлення нагляду «НКЮсту за слідчим апаратом ВЧК»¹⁸. Одночасно колегією ВЧК і наркомом юстиції Д.Курським розроблялося нове положення про ВЧК. Хід роботи контролювався особисто В. Ленінін. Сформульовані ним у грудні положення про реорганізацію ВЧК¹⁹ лягли в основу низки партійних документів і нормативних актів. У доповіді на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р. Ленін уже однозначно заявив про необхідність «піддати ВЧК реформі, визначити її функції і компетенцію і обмежити її роботу завданнями політичними»²⁰. У резолюції з'їзду прямо зазначалося, що «зміцнення радянської влади ззовні і всередині дозволяє звужити коло діяльності Всеросійської надзвичайної комісії та її органів, поклавши боротьбу з порушниками законів радянських республік на судові органи»²¹.

ЦК РКП(б) і в подальшому неодноразово повертався до питання реформування ВЧК²². Відповідно до партійних постанов, у лютому 1922 р. ВЦВК прийняв декрет «Про скасування Всеросійської надзвичайної комісії і про правила здійснення обшуків, вилучень і арештів», за яким на основі ліквідованої ВЧК було створено Державне політичне управління (ДПУ) при НКВС РСФРР. Головою ДПУ призначався народний комісар внутрішніх справ, який одночасно був повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні і Криму. Центральний апарат розподілявся на адміністративно-організаційний, секретно-оперативний і транспортний відділи. В Україні дислокувалися війська ДПУ чисельністю понад 40 тисяч осіб²³. ДПУ очолювалося народним комісаром внутрішніх справ або призначеним Раднаркомом його заступником. Управління зберегло за собою судові функції²⁴. Побояючись втратити потужний апарат проведення репресивної політики, ЦК РКП(б) в спеціальній постанові вказав на необхідність «зберегти максимально бойовий апарат ВЧК з таким розрахунком, щоб при загостренні громадянської війни він міг би бути швидко і рішуче розгорнутим»²⁵.

Співробітники ДПУ збирали й направляли державним установам потрібну інформацію, вели агентурний нагляд за політичними противниками і підозрілими особами, групами і організаціями як на території країни, так і за кордоном; видавали дозвіл на виїзд за кордон і в'їзд у країну; висилали за межі держави «неблагонадійних» іноземних громадян; здійснювали перегляд поштово-телеграфної й іншої кореспонденції, придушували за допомогою військ ДПУ збройні контрреволюційні виступи; здійснювали дізнання і направляли справи про розкриті злочинні дії для слухання в судові органи і реєстрували осіб, виявлених і підозрюваних у злочинах, «неблагонадійний» персонал державних установ, промислових підприємств, командний і адміністративно-господарський склад Червоної армії; проводили статистичну і аналітичну розробки накопичених матеріалів²⁶.

У травні 1922 р. в контексті реорганізації особливих відділів у складі Секретно-оперативного управління було сформовано новий підрозділ — контррозвідувальний. Контррозвідка протистояла іноземним розвідкам, збирала інформацію про діяльність закордонних антирадянських центрів, контрреволюційних партій і груп всередині країни, боролася зі змовами, бандитизмом, з контрабандою і незаконними перетинаннями кордону.

У січні 1923 р. затверджено положення про Економічне управління ДПУ, співробітники якого займалися виявленням організації та осіб, що протидіяли нормальній діяльності господарчих установ і підприємств; боротьбою з економічним саботажем і зловживаннями владою; хабарництвом і безгосподарністю; зловмисним невиконанням зобов'язань щодо договорів з державними органами. Вони були зобов'язані сприяти наркоматам у налагодженні виробництва; вести спостереження за концесіями, змішаними акціонерними товариствами і приватною торгівлею; інформувати партійні та радянські інстанції з економічних проблем²⁷.

Місцевими органами ДПУ України були: Повноважне представництво (ПП) Правобережжя, губернські відділи при губвиконкомах, транспортні відділи на залізницях і водяних шляхах сполучення, особливі відділен-

ня при губернських відділах, корпусах і дивізіях. Діяльність ПП охоплювала шість губерній (Київську, Волинську, Подільську, Одеську, Миколаївську, Чернігівську). Харківський губвідділ був об'єднаний з ДПУ УСРР, а Київський — з ПП Правобережжя. Штат губернських ДПУ змінювався в залежності від політичного та економічного стану в регіоні від 117 до 197 співробітників. На чолі губвідділу ДПУ стояв начальник, призначений центральним органом за домовленістю з місцевим губвиконкомом.

У районах, де діяли повстанські й кримінальні формування, було залишено 15 повітових відділень ДПУ. В інших повітах діяв інститут уповноважених. Усього в штаті ДПУ УСРР в середині 1922 р. нараховувалося понад 21 тис. осіб (без врахування військ).

У цілому кадровий склад органів безпеки скорочувався. У першу чергу розформуванню підлягали підрозділи по боротьбі зі спекуляцією і посадовими злочинами. Їх функції брали на себе народні суди і ревтрибунали, кримінальні справи передавались до органів юстиції. Економічні відділи залишили за собою роботу виключно інформаційного характеру, а в багатьох губерніях були взагалі скасовані²⁸.

Реорганізація органів безпеки вимагала від співробітників ЧК—ДПУ не тільки пристосування до умов нової економічної політики, але й зміни психології, яка ґрунтувалася на принципах революційної законності. Багатьом не подобались ретельні розслідування злочинів, обов'язкове дотримання громадянських норм²⁹. До того ж виник фактор матеріальної незабезпеченості чекістів. Їх платня виявилася значно нижчою відповідних окладів службовців інших установ, що також негативно впливало на настрої співробітників ДПУ³⁰.

Партійне і радянське керівництво, як могло, заспокоювало чекістів, запевняючи, що органи держбезпеки і надалі продовжуватимуть свою діяльність: «Мережа розвідників повинна бути завжди напоготові, все знати, все бачити і про все доносити... Взагалі: глибше в підпілля і по можливості більш пильно дивитися і спостерігати за супротивниками, контролюючи їх кожний крок...»³¹

Про те, що реорганізація органів безпеки мала вимушений і тимчасовий характер, свідчать відверті висловлювання лідерів компартії. Так, на з'їзді начальників ДПУ УСРР голова ВУЦВК Г.Петровський пояснив присутнім, чому він називає їх чекістами: «...Бо це йменування для нас дуже дороге, бо в ті часи ми гартувалися і били ворогів, можливо, дуже круто, але весело, але коли ми переходимо до нудної роботи, пам'ятайте, що в цей час ви повинні накопичувати кращу практику і готуватися до тієї пори, коли ми знову збройними силами революційності зуміємо боротися всіма засобами проти усіх наших ворогів»³².

Подальша реорганізація органів безпеки була пов'язана з об'єднанням радянських республік в єдину союзну державу. Відповідно до постанови I Всесоюзного з'їзду Рад, 2 листопада 1923 р. ЦВК СРСР утворив при РНК СРСР Об'єднане державне політичне управління (ОДПУ), голова якого входив до складу уряду СРСР з правом дорадчого голосу³³. 15 листопада 1923 р. ЦВК СРСР затвердив положення про ОДПУ, в якому визначалися завдання цього органу³⁴.

Судовий процес над поляками, звинуваченими у шпигунстві. Київ, 1925 р.

ДПУ союзних республік виділялись із складу республіканських НКВС і підпорядковувалися ОДПУ.

13 серпня 1924 р. вийшла постанова ВУЦВК і РНК УСРР про створення ДПУ УСРР при РНК УСРР для боротьби з політичною та економічною контрреволюцією, шпигунством і бандитизмом. На посаду голови ДПУ УСРР ВУЦВК, за узгодженням з РНК СРСР, призначив В.Балицького.

Органами ДПУ УСРР були: відділи ДПУ при губвиконкомах, особливі відділи корпусів і дивізій у межах Українського військового округу, транспортні відділи ДПУ на залізничних і водяних шляхах Південного округу шляхів сполучення, органи ДПУ з охорони кордонів УСРР. ДПУ УСРР повинні були виконувати всі завдання і директиви ВУЦВК та Раднаркому УСРР і у своїй оперативній діяльності керувалися розпорядженнями ОДПУ. Співробітники ДПУ УСРР в правах та обов'язках прирівнювалися до військовослужбовців³⁵. У безпосередньому розпорядженні ДПУ УСРР знаходились війська ОДПУ СРСР, розташовані на території України. ДПУ УСРР мало свого представника у Верховному суді УСРР. Нагляд за законністю дій ОДПУ УСРР здійснював прокурор УСРР через спеціально призначеного для цього помічника³⁶.

Губернські відділи ДПУ України існували в Полтаві, Києві, Донецьку, Чернігові, Одесі, Кам'янці-Подільському, Новограді-Волинському, Катеринославі. Разом з транспортними та особливими відділами в Україні за штатом нараховувалося 3409 гласних співробітників ДПУ³⁷.

Поряд з територіальними існували особливі відділи при корпусах і дивізіях Українського військового округу. Їх керівники призначалися

ДПУ УСРР з відому ОДПУ, РСЧА й були в своїх діях незалежними від військового командування. Особливі відділи втручалися в кадрові питання Червоної армії, брали участь у всіх нарадах і комісіях, призначали ревізії. Подібну роботу стосовно шляхів сполучень проводили транспортні відділи ДПУ³⁸.

Зміни в організаційну структуру органів ДПУ були внесені внаслідок проведення адміністративно-територіальної реформи. За рішенням ВЦВК від 3 квітня 1925 р. створювалися окружні відділи ДПУ на правах відділів окрвиконкомів³⁹.

Вплив ДПУ до середини 20-х років настільки зріс, що в 1924 р. поставало питання про підпорядкування міліції і карного розшуку органам безпеки. І хоча здійснити це не вдалося, в березні 1924 р. Балицький за сумісництвом очолив і НКВС України⁴⁰.

До середини 20-х років у центральному апараті ОДПУ існувало три самостійних управління: Секретно-оперативне, Економічне і Адміністративно-організаційне, а також спеціальний відділ з охорони уряду, шифрувальне бюро, спеціальний відділ (шифри і радіорозвідка), відділ прикордонної охорони і головної військової інспекції військ ОДПУ. Секретно-оперативне управління мало в своєму складі кілька відділів: секретний, особливий, контррозвідальний, іноземний, східний, транспортний, оперативний, політконтролю (військово-політична цензура), інформаційний, центральної реєстратури⁴¹.

У подальшому в структурі ОДПУ відбулися незначні зміни: іноземний відділ, який займався зовнішньополітичною розвідкою, в 1927 р. отримав самостійність; в 1928 р. при колегії ОДПУ було організовано особливу інспекцію з прийому громадян, в 1929 р. самостійним став транспортний відділ. Окремі структурні нововведення були наслідком господарсько-політичних кампаній в СРСР.

Подібно до центральних органів будувалися й органи безпеки України. Місцеві структури ДПУ виконували завдання боротьби з усіма різновидами контрреволюції, шпигунства, шкідництва, посадових злочинів, висвітлювали політичні настрої всіх верств населення і своєчасно «сигналізували» про всі політичні процеси і явища, що назрівали. Контррозвідники проводили роботу «за всіма різновидами військово-політичного шпигунства і диверсій, за національними колоніями, унровщиною*, повстанством, політичним і кримінальним бандитизмом, бандитсько-диверсійними організаціями та угрупованнями, монархістськими групами, бандитськими махновськими кадрами», «обслуговували» іноземні представництва і консульства, проводили закордонні акції⁴².

Співробітники секретних підрозділів займалися т. зв. українськими куркульськими контрреволюційними організаціями, сільською інтелігенцією, студентською молоддю, «духовенством і церковниками всіх течій»; антирадянськими партіями. Вони викривали «терористичні прояви» по-

* Унровщина — маються на увазі прихильники Української Народної Республіки.

Група чекістів м. Гайворона Єлисаветградського повіту. 1927 р.

літичного характеру на селі. Співробітники економічного відділення боролися зі шпигунством, шкідництвом, «контрреволюцією в усіх галузях народного господарства», з посадовими і господарчими злочинами, спекуляцією, фальшивомонетництвом, контрабандою, стежили за настроями технічної інтелігенції⁴³.

Інформаційні підрозділи узагальнювали матеріали про політичну ситуацію, інформували про хитання в настроях різних соціальних прошарків, попереджали про антирадянські прояви, протестні тенденції, поведінку піднаглядного елемента, готували матеріали для звільнення з роботи «класово-чужого елемента» тощо.

У 2-й пол. 20-х років збільшився вплив на ДПУ з боку компартії. Вироки до вищої міри покарання з 1924 р. могли виноситися лише з санкції ЦК ВКП(б)⁴⁴. В Україні політичні справи знаходились у віданні комісії політбюро ЦК КП(б)У з судово-політичних справ, яку очолював Балицький. Рішення комісії затверджувалося політбюро ЦК КП(б)У і політбюро ЦК ВКП(б)⁴⁵.

У листопаді 1927 р. Балицького було обрано кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У. Він добився того, що плани роботи ДПУ України більше не затверджувалися ВУЦВК і РНК України. Відомство рідше звітувало про свою роботу перед радянськими органами. Голова ДПУ України проводив політику на виконання декретів виключно вищих партійних інстанцій⁴⁶.

Таким чином, наприкінці 20-х років система органів державної безпеки склалася організаційно, структурно і функціонально, забезпечуючи специфічними силами, засобами, методами реалізацію політики комуністичної партії. Цьому багато в чому сприяла законодавча та нормативно-правова база більшовицької держави.

Правову основу діяльності надзвичайних органів складало радянське кримінальне законодавство. 19 грудня 1917 р. інструкція Наркомату юстиції «Про революційний трибунал» визначила різновиди контрреволюційних злочинів: контрреволюційні повстання, протидія чи непадкорення робітничо-селянському урядові, заклик до протидії чи непадкорення радам⁴⁷. У подальшому тлумачення складу контрреволюційного злочину неодноразово розширювалися. Так, постановою ВЦВК від 6 жовтня 1918 р. «Про підсудність революційним трибуналам» на органи ЧК покладалося завдання боротьби із саботажем, шпигунством, агітацією і пропагандою, найбільш небезпечними загальнокримінальними злочинами⁴⁸. Циркуляр визнавав контрреволюційними масові безладдя, бандитські виступи, активну боротьбу з революційним рухом за часів царського режиму. Декрет ВЦВК від 20 червня 1919 р. «Про вилучення із загальної підсудності в місцевостях, що оголошені у військовому стані» перераховував дії, які входили до юрисдикції ЧК: змови, зради, шпигунство, створення контрреволюційних організацій, приховування зрадників, диверсії, бандитизм, розбій, крадіжки соціалістичної власності тощо. Даний реєстр доповнювався і уточнювався декретом РНК від 21 жовтня 1919 р., постановою Ради робітничо-селянської оборони «Про відповідальність за зловмисні пошкодження залізничних споруджень», положенням про революційні військові трибунали від 20 листопада 1919 р.⁴⁹ Декретом РНК РСФРР від 5 вересня 1918 р. запроваджувалася політика «червоного терору»⁵⁰.

Зловживання ЧК надто широкими повноваженнями, які склалися в період військових дій, викликали масове незадоволення населення. РНК України вже 21 травня 1919 р. змушений був прийняти декрет, яким з компетенції надзвичайних комісій тимчасово вилучалися справи з посадових злочинів і спекуляції. Судовий розгляд справ зосереджувався виключно в судових інстанціях⁵¹. Співробітники ЧК позбавлялися права вилучати при обшуках і арештах будь-які речі чи продовольство, за винятком речей, що служили речовими доказами⁵². Проте 4 серпня 1919 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало ВУЧК вести справи «по посадових злочинах і значній спекуляції, що межує з контрреволюцією»⁵³. На початку 1920 р. розглядалось питання доцільності відміни смертної кари, до якої засуджували за вироками надзвичайних комісій⁵⁴.

Отримуючи з місць численні дані про порушення чекістами навіть чинних законодавчих норм, ВЧК намагався обмежити ці зловживання. Зокрема, Декретом ВЦВК від 18 березня 1920 р. було скасовано позасудові повноваження ВЧК та її органів⁵⁵.

27 березня 1920 р. декретом ВЦВК було створено революційні трибунали з метою розгляду справ, які направлялися сюди органами ЧК і особливими відділами⁵⁶. Ревтрибунали обирались місцевими радами і губвиконкомом у складі трьох чоловік, в т. ч. одного представника колегії міс-

цевої ЧК. Вони мали нічим не обмежене право у визначенні репресивних заходів. Верховний революційний трибунал обирався президією ВУЦВК також у складі голови і двох членів⁵⁷.

У складних для більшовиків умовах польсько-радянської війни для підтримки Цупнадкому ЦК РКП(б) у травні 1920 р. направив в Україну Ф.Дзержинського⁵⁸, котрий твердо проводив партійну лінію: «Україна зараз — це наша база, не можна її втратити, (вона) повинна стати «чесною — радянською»⁵⁹.

12 травня в країні був оголошений військовий стан, ВЦВК надав надзвичайним комісіям право застосування позасудових репресій, відновив смертну кару. В губерніях, які перебували у режимі військового стану, губревтрибунали виконували вироки негайно після узгодження з губвиконкомами. Касаційні скарги навіть не направлялись у республіканські інстанції.

Така маніпуляція законодавчими нормами, яка то звужувала, то розширювала компетенцію надзвичайних органів, свідчить про хитке становище більшовицької влади. З одного боку, вони не могли обійтися без масового терору, який допомагав одержувати перемоги в умовах громадянської війни. З іншого, необхідно було постійно стримувати надзвичайні органи, щоб не викликати масового невдоволення населення репресивними акціями. Також існувала загроза виходу з-під партійного контролю відомств, які наділялися надзвичайними правами.

У липні 1920 р. «Правда» надрукувала звернення уряду країни «До всіх громадян країни», в якому офіційно попередила, що особи, які не повідомили органи ЧК про можливу пожежу чи вибух, будуть підпадати під кримінальну відповідальність як злочинці⁶⁰. Постанова РНК УСРР від 20 серпня 1920 р., хоча й уповноважувала революційні трибунали перевіряти слідчі дії чекістів, зберегла права Цупнадкому у справах про контрреволюцію, спекуляцію, посадові злочини і бандитизм виносити каральні вироки до розстрілів включно.

3 4 листопада, за декретом ВЦВК і РНК, органи ЧК мали право в місцевостях, оголошених на військовому стані, виконувати вироки аж до розстрілу включно нарівні з ревтрибуналами⁶¹. У цілому в період «воєнного комунізму» масштаб і характер політичних репресій були обумовлені особливостями більшовицького законодавства.

Склад контрреволюційного злочину визначався досить широко. Ознаками його були, наприклад, не тільки підготовка й організація змов, повстань і участь у них, незалежно від того, чим скінчилась спроба виступу, але й пособництво. До даного різновиду злочинів відносились намагання організацій та осіб присвоїти собі функції державної влади, терористичні акти, шпигунство, шкідництво, саботаж, антирадянська агітація і пропаганда, розпалювання національної ворожнечі тощо⁶².

Почали широко використовуватися такі поняття, як політичний злочин чи провинна, під якими розумілися дії, спрямовані проти державного ладу чи безпеки держави або здійснені на користь ворожої сторони⁶³. В нормативних актах вживалися терміни «нещадне знищення», «розстріл на місці», «революційна законність», «революційна доцільність» тощо. Вища

міра покарання застосовувалася за виконання у минулому розпоряджень гетьмана чи Центральної Ради, відмову від здачі зброї, самовільне захоплення продовольства, приховування зрадників, неповідомлення про пошкодження шляхів сполучення тощо⁶⁴.

Законодавство УСРР передбачало й інші міри покарання, включаючи запровадження кругової поруки, взяття заручників, масове виселення родин, арешти дружин, дітей політичних супротивників. Поряд із заручництвом використовувалися інститути відповідачів, п'яти — та десятихатників, на які покладалася відповідальність за всі вияви бандитизму, руйнування господарських об'єктів тощо. Запровадження подібних інститутів передбачалося законодавчими актами від 9 і 20 червня, 9 листопада 1920 р. тощо⁶⁵.

Спрощений і прискорений порядок дізнання і слідства певною мірою повинні були компенсувати жорстокість покарання. По контрреволюційних злочинах спеціальні народні слідчі мали завершувати справу протягом 48 годин.

Стадія власне судового розгляду зазнала змін у бік звуження демократизму. Чисельність членів ревтрибуналів скоротилася з 5 до 3, визнання підсудними своєї вини стало розглядатися як один з важливих судових доказів. При визначенні ступеня вини і міри покарання судові органи керувалися передусім положенням про класову належність підсудного. Поступово звужувалася компетенція народних судів і розширювалися повноваження ревтрибуналів. Ускладнювався порядок подачі й розгляду касаційних скарг⁶⁶. Циркуляр НКЮ УСРР від 12 червня 1920 р. передбачав виконання смертного вироку без результатів касаційної скарги. Президії губвиконкомів і губревкомів мали право з ряду злочинних дій взагалі не приймати прохання про помилування, касаційні скарги і виконувати вирoki протягом 24 годин⁶⁷.

Таким чином, кримінальне і кримінально-процесуальне законодавство доби «воєнного комунізму» в УСРР відтворювало правові норми, що діяли в РРФСР. Проте в Україні існували тенденції у бік посилення репресивних санкцій.

Запровадження нової економічної політики обумовило появу нових форм правовідносин.

У січні 1922 р. у відання НКЮ УСРР було передано всі місця ув'язнення (крім тюремних підвідділів ВУЧК і деяких інших). У червні 1922 р. ВУЦВК затвердив положення про прокурорський нагляд, що передбачало безпосереднє спостереження і за діяльністю ДПУ⁶⁸.

У грудні 1922 р. почалася судова реформа, внаслідок проведення якої у лютому 1923 р. було встановлено єдину систему судових установ: народний суд, губернський суд, Верховний суд УСРР, а також система спеціальних судів (військові та військово-транспортні трибунали, особливі трудові сесії нарсудів, земельні та арбітражні комісії)⁶⁹.

Положенням про Верховний суд СРСР від 23 листопада 1923 р. передбачалося запровадження при прокуратурі Верховного суду СРСР посади помічника з нагляду за діяльністю ОДПУ⁷⁰.

У 1922 р. побачили світ Кримінально-процесуальний (КПК), Кримінальний (КК) кодекси УСРР, у 1925 р. — Виправно-трудоий кодекс

УСРР. Всього за підрахунками дослідників в 1921—1925 рр. в Україні було прийнято близько тисячі різноманітних законодавчих актів, частина з яких передбачала пом'якшення каральної політики⁷¹, втім, не щодо так званих контрреволюційних злочинів.

Під час розробки кодексів враховувалися рекомендації В.Леніна щодо обґрунтування і виправдання необхідності застосування державного терору. Голова РНК запропонував розширити право застосування розстрілу на ряд статей Кримінального кодексу, в тому числі за недозволене повернення з-за кордону, антирадянську діяльність опозиційних партій⁷². Кримінальний кодекс УСРР контрреволюційною визнавав будь-яку дію, спрямовану на повалення радянської влади і підтримку «міжнародної буржуазії»⁷³.

У жовтні 1923 р. склад контрреволюційного злочину, згідно з постановою ВУЦВК, розширювався. Ним почали вважати замах на основні політичні чи господарські завоювання «пролетарської революції». Кримінальний кодекс УСРР доповнила стаття про економічну контрреволюцію. 13 статей передбачали смертну кару: за організацію збройних повстань, вторгнення на радянську територію, намагання захопити владу, насильно відірвати частину території від УСРР чи розірвати укладені нею договори, підбурення іноземної держави до вторгнення, сприяння міжнародній буржуазії в підривній діяльності, підбурення до масових безладь, протидію нормальній діяльності радянських установ та підприємств, участь у терористичних актах, диверсіях, шпигунстві, активну боротьбу проти революції при царському ладі, заклики до повалення радянської влади в умовах воєнного часу, самовільне повернення в УСРР після вигнання за її межі тощо. На час прийняття КК УСРР до розстрілу могли присудити тільки трибунали, а з квітня 1923 р. — і Верховний суд УСРР та губернські суди⁷⁴.

Постановою ЦВК СРСР від 31 жовтня 1924 р. були запроваджені «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік»⁷⁵. Кримінальне законодавство України не тільки практикувало більш суворі санкції, але й розширювало різновиди та склади злочинів.

Поряд з органами ДПУ в Україні діяла ціла система надзвичайок, хоч постанова ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. «Про введення в дію Кримінального кодексу УСРР» передбачала ліквідацію позасудових органів⁷⁶.

Надзвичайними судовими органами були: Військова колегія Верховного трибуналу УСРР, надзвичайні сесії військових відділень ревтрибуналів, Особливе касаційне ухвалення у правах надзвичайних сесій окружних судів, що діяло у складі касаційної колегії з кримінальних справ Верховного суду УСРР.

Також було створено надзвичайну сесію Верховного суду республіки, з якою тісно співпрацювали органи ДПУ. Надзвичайні сесії розглядали справи про бандитизм та окремі контрреволюційні злочини.

На діяльність надзвичайних сесій ряд статей Кримінально-процесуального кодексу УСРР не поширювався. Зокрема, пред'явлення обвинуваченому матеріалів слідства визнавалося необов'язковим⁷⁷. Питання про припинення справи слідства міг вирішити тільки прокурор.

Згідно з положенням про судоустрій УСРР від 1925 р., спеціальні суди визнавалися постійно діючими. Військові та військово-транспортні трибунали від самого початку були виведені з-під контролю Верховного суду УСРР.

5 вересня 1923 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про надзвичайні заходи охорони революційного порядку», якою передбачалася можливість запровадження в республіці або окремих її районах виняткового чи військового стану. Таке право надавалося не тільки вищим органам влади та управління, але й губернським виконкомом та їх президіям. У таких випадках вся влада концентрувалася в руках постійних нарад, до складу яких входили голова виконкому, старший військовий начальник, один з членів виконкому, начальник ДПУ і начальник міліції. Народи мали надзвичайні повноваження.

І все ж правова реформа на початку 20-х років не могла не відбитися на звуженні повноважень надзвичайних комісій. Реорганізація ЧК у ДПУ супроводжувалася серйозним обмеженням правового поля діяльності відомства. Зокрема, позасудові вирокі чекістських органів з 1922 р. переглядалися комісією, до складу якої входили представники ДПУ, Верховного трибуналу і НКЮ.

Всі кримінальні справи із спекуляції, посадових та інших злочинів мали передаватися в ревтрибунали чи народні суди за підсудністю. Контроль за дотриманням законності в органах ДПУ було доручено Народному комісаріату юстиції⁷⁸.

Після організації органів безпеки і тимчасового обмеження їх прав керівництво країни різними актами поступово повернуло ДПУ репресивні функції. У березні 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) надало органам ДПУ право безпосередньої розправи над особами, викритими у збройних пограбуваннях, карними злочинцями, рецидивістами, захопленими із зброєю в руках. Керівництво партії погодилось також піддати заслання та ув'язненню у концтаборах анархістів і лівих есерів⁷⁹. 27 квітня ДПУ отримало право розстрілювати на місці «бандитський елемент», захоплений при здійсненні злочину⁸⁰.

В Україні ще раніше, 14 квітня, політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення надати ДПУ право безпосередньої розправи і винесення, з відома президії ВУЦВК, позасудових вироків, аж до вищої міри покарання включно, у справах, що стосувалися злочинів, здійснених співробітниками ДПУ, рецидивістами, захопленими зі зброєю в руках, учасниками збройних виступів чи контрреволюційних організацій, що мали на меті насильне повалення радянського ладу⁸¹. ВЦВК декретом від 10 серпня 1922 р. надав право органам ДПУ застосовувати проти піднаглядних адміністративну висилку за кордон або в окремі місцевості РРФСР⁸². Цим займалася Особлива комісія, якій дозволялося висилати і тримати під вартою діячів антирадянських політичних партій і рецидивістів. При НКВС УСРР подібна комісія почала діяти з 6 вересня 1922 р.⁸³

З утворенням ОДПУ всі чинні правові акти зберігали свою силу. У положенні про ОДПУ зазначалося, що органи держбезпеки діють на основі постанов ВЦВК від 6 лютого і 16 жовтня 1922 р., а також постанови

президії ЦВК СРСР від 2 листопада 1923 р.⁸⁴ Нагляд за законністю дій ОДПУ було покладено на прокурора Верховного суду СРСР⁸⁵.

На час завершення реформи в 1923 р. стало зрозумілим, що початковий її зміст не знайшов практичного застосування. Диктатура керівників компартії не могла існувати без всеохоплюючого поліцейсько-карального апарату. Тому поступово органам державної безпеки повернули права ЧК включно з репресивними функціями. Зокрема, 7 листопада 1923 р. спеціальною постановою значно розширилися категорії осіб, яких могли відправити до концтабору як «соціально небезпечний елемент»⁸⁶. 15 листопада 1923 р. ЦВК СРСР надав органам ДПУ право розгляду на судових засіданнях колегії ОДПУ справ про диверсії, підпали, вибухи, пошкодження машин і механізмів на державних підприємствах. Під час розгляду в судах справ про політичні злочини і шпигунство до складу суду обов'язково входив представник ДПУ. Секретні співробітники ДПУ не могли викликатися в суд як свідки, решта працівників органів безпеки — лише в крайньому разі⁸⁷.

Розгляд справ, порушених ДПУ, відбувався на надзвичайних сесіях Верховного і губернських судів, у яких Держполітуправління мало своїх представників. Зберігались за ДПУ й деякі місця утримання під вартою, але не більш ніж на 100 ув'язнених при кожному місцевому відділі.

У 1924 р. органи ДПУ отримали ряд нових прав і повноважень. Їх роль у системі державної влади та управління зростає.

Наприкінці січня цього року Ф. Дзержинський запропонував надати ДПУ право позасудового вирішення справ за обвинуваченнями в бандитизмі. Ініціатива викликала протест з боку наркома юстиції М. Криленка. 28 квітня 1924 р. президія ЦВК СРСР прийняла точку зору керівника ОДПУ⁸⁸.

1 лютого президія ЦВК СРСР дозволила ОДПУ застосовувати адміністративні засилання і висилку, ізолювати в таборах осіб, звинувачених у скуповуванні та приховуванні хлібних продуктів, «злісному» підвищенні цін на них, а також осіб, звинувачених у значній спекуляції⁸⁹.

28 березня 1924 р. було затверджено положення про права ОДПУ в сфері адміністративних висилку, засилань, ув'язнення в концтаборах. Розширювалось коло осіб, які могли бути піддані подібним мірам покарання⁹⁰. 9 травня президія ЦВК надала уповноваженим ОДПУ право позасудової розправи з бандитами та їх помічниками, а також право виселення з даної місцевості, направлення до концтабору строком до трьох років, застосування вищої міри покарання — розстрілу. Положенням про НКВС від 20 вересня 1924 р. було закріплено міжвідомчий статут Особливої комісії, яка займалася висилкою в позасудовому порядку. Право висилки надавалось і Особливій нараді при колегії ДПУ УСРР⁹¹. З 1 жовтня 1924 р. положення від 28 березня поширилося на осіб, які спекулювали хлібпродуктами в місцевостях, визнаних неврожайними⁹².

У 1924—1927 рр. ОДПУ отримало ряд додаткових прав щодо адміністративно висланих осіб, які відбули покарання. З посиленням соціальної небезпеки їм заборонялося проживати на значній території Радянського Союзу, в тому числі — в Україні⁹³.

Таким чином, до середини 20-х років органи ДПУ мали право визнавати тих чи інших осіб соціально небезпечними без доведення вини, а тільки на основі соціального походження, родинних чи інших зв'язків з громадянами, причетними до контрреволюційних виступів, висилати таких осіб за кордон чи в певні місцевості УСРР в адміністративному порядку на строк до 3-х років, позбавляти їх на час висилки активного і пасивного виборчого права. Висланим було заборонено мешкати у найзначніших містах України, промислових та прикордонних районах⁹⁴.

Наприкінці 20-х років курс держави був спрямований на згорання нової економічної політики. Суспільство спрямовувалося на боротьбу з уявним шкідництвом, іншими «контрреволюційними» злочинами. Отже, зростала роль репресивних органів. З 1927 р. утворюється потужна юридична база для боротьби із злочинами проти держави. 25 лютого 1927 р. ЦВК СРСР прийняв положення про державні злочини⁹⁵, норми якого увійшли в Кримінальний кодекс УСРР, запроваджений в дію 1 липня. З цього часу контрреволюційною визнавалась будь-яка дія, спрямована на повалення, підрич чи послаблення робітничо-селянських рад і обраних ними урядів, ослаблення зовнішньої безпеки СРСР і основних господарських, політичних і національних завоювань пролетарської революції.

Склад контрреволюційного злочину в черговий раз було розширено. Під поняття «шпигунство» тепер підпадали дії, пов'язані з передачею, викраденням чи збором з наміром передачі за винагороду чи безкоштовно інформації, яка не була державною таємницею. Поняття «економічної контрреволюції» було доповнено встановленням кримінальної відповідальності за використання державних установ і підприємств чи протидію їх діяльності в інтересах колишніх власників чи зацікавлених капіталістичних організацій. Недонесення про достовірно відомі заговори чи здійснені державні злочини, які раніше вважалися злочинами проти порядку і управління, стало «контрреволюційним». В окрему статтю було виділено «контрреволюційний саботаж». Якщо раніше за активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху під кримінальну відповідальність підпадали особи, що знаходились на службі при царському режимі, то тепер — і в «контрреволюційних урядах» у роки громадянської війни.

Вища міра покарання передбачалася за збройне повстання чи вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію збройних формувань; захоплення влади, в тому числі з метою відокремлення від СРСР частини території, зв'язок чи сприяння державі, яка веде війну з СРСР; шпигунство; підрич галузей народного господарства з контрреволюційною метою; здійснення терористичних актів, спрямованих проти представників радянської влади чи діячів революційних робітничих і селянських організацій; руйнування чи пошкодження державного чи громадського майна з контрреволюційним наміром; активні дії проти революційного руху при царському ладі чи в контрреволюційних урядах у період громадянської війни; контрреволюційний саботаж.

Крім статей розділу «контрреволюційні злочини», органи ДПУ УСРР мали право заводити і вести кримінальні справи, дізнання і слідчі дії щодо злочинів, передбачених статтями «масові безладдя», «бандитизм», «пропаганда і агітація, спрямована на розпал національної чи релігійної ворожнечі чи розбрату», «руйнування чи пошкодження шляхів сполучення», «агітація і пропаганда у вигляді закликів до здійснення злочинів», «викрадання вогнепальної зброї», «виїзд за кордон чи в'їзд до СРСР без дозволу», «самовільне повернення особи, вигнаної за судовим вироком із СРСР», а також за рядом статей розділів «службові злочини», «злочини господарські», «майнові злочини», «злочини військові»⁹⁶.

Швидкими темпами зростала жорстокість покарань чи, як їх почали називати з 1924 р., мір соціального захисту. Якщо в КК УСРР 1922 р. 36 статей передбачали смертну кару, то в КК УСРР 1927 р. їх стало 45, на 25 січня 1928 р. — 47, з 29 червня 1929 р. — 49, з 15 березня 1930 р. — 50, з 15 грудня 1930 р. — 51⁹⁷.

Розширювалися права ОДПУ і в сфері боротьби з бандитизмом. Райони дій банд оголошувалися в особливому стані. Туди направлялись особливоуповноважені ЦВК СРСР, яким надавалося право разом із прокуратурою республіки створювати трійки для розгляду справ бандитів⁹⁸.

27 червня 1928 р. президія ЦВК СРСР прийняла доповнення до положення про права ОДПУ стосовно адміністративних висилань, засилань, ув'язнення до концтаборів. 10 жовтня 1928 р. ВУЦВК і РНК України прийняли дві постанови — «Про уточнення функцій органів ДПУ УСРР і прокурорського нагляду за справами, які ведуть органи ДПУ УСРР» і «Про взаємостосунки органів ДПУ УСРР, прокурорського нагляду і суду».

Постановою від 4 листопада 1929 р. ЦВК СРСР дав розпорядження оголошувати поза законом посадових осіб — громадян СРСР за кордоном, які перебігли в «табір ворогів робітничого класу й селянства» і відмовилися повернутися в СРСР. ДПУ складало списки таких осіб і в разі їх захоплення, по встановленні особи, заочно засудженого розстрілювали протягом 24 годин⁹⁹.

Таким чином, будучи невід'ємною частиною державного апарату, органи безпеки виконували завдання, обумовлені курсом політичного керівництва країни. Створені як надзвичайні органи боротьби з ворогами радянської влади, ЧК акумулювали в собі найрізноманітніші функції: розвідки, контррозвідки, охорони державного кордону, боротьби з повстанством і бандитизмом, політичним підпіллям всередині країни і підіривними організаціями за кордоном, економічними і низкою загальнокримінальних злочинів. Разом з тим основним призначенням ЧК було виявлення і розправа над громадянами, які підпадали під поняття «контрреволюціонер». Оскільки такими вважалися не тільки особи, що активно протидіяли режиму, але й просто ті, хто висловлював антирадянські й антикомуністичні погляди, співробітникам ЧК доводилося охоплювати всі сфери суспільного життя.

Компетенція ЧК—ДПУ знаходилась у прямій залежності від рішень вищих партійних і радянських інстанцій. Вже у перших декретах держава оголосила злочинами посягання на основи більшовицького ладу і новий радянський правопорядок. Як найтяжчі злочини визнавалися посягання на завоювання соціалістичної революції.

Радянське кримінальне законодавство 1917—1920 рр. не містило спеціальної норми, яка у завершній формі узагальнювала б визначення поняття «контрреволюційного злочину», що охоплювало б усі різновиди контрреволюційних дій. Недосконале законодавство доповнювали нормативні акти, в яких наголос робився саме на надзвичайних заходах припинення посягань на державний устрій, в тому числі з використанням засобів НК.

Реформа правової системи 1921—1923 рр., продиктована рядом економічних і зовнішньополітичних факторів, пом'якшила каральну практику радянської держави. Реорганізація торкнулася й органів безпеки. Спадкоємця ЧК — ДПУ тимчасово звільнили від невластивих йому функцій (боротьби зі спекуляцією, посадовими злочинами та ін.), позбавили деяких прав, обмежили прокурорським і судовим контролем. Проте незабаром керівництво компартії внесло корективи у здійснювану в цьому плані політику. Було законодавчо оформлено поняття контрреволюційного злочину, склад якого помітно розширився. Санкції, які застосовувалися щодо політичних супротивників, з кожним роком ставали дедалі жорсткішими. Відповідно зростав і обсяг прав органів ДПУ, які здійснювали боротьбу з опозицією.

Специфіка діяльності органів державної безпеки у роки непу полягала в зміні методів роботи. Зусилля відомства концентрувалися на відстежуванні «контрреволюціонерів» оперативним шляхом, їх ізоляції за допомогою компрометації, дискредитації, висилки, заслання. Широкомасштабні каральні акції відійшли на другий план.

Характерною була й тенденція до централізації в роботі Держполітуправління. Якщо раніше тільки транспортні та армійські підрозділи органів безпеки безпосередньо підпорядковувалися колегії в РСФРР, то з утворенням СРСР ДПУ союзних республік очолили повноважні представники з центру.

Формально входячи в комісаріат внутрішніх справ, ДПУ незабаром підпорядкувало собі міліцію, карний розшук, інші відомства. За ДПУ залишили права на існування позасудових інстанцій, введення своїх представників у різні судові органи. Розглядаючи відомство передусім як знаряддя розправи з політичними супротивниками, радянське керівництво поступово створювало для нього надзвичайно сприятливі умови діяльності. Особливо наочно це проявилось в період згорання непу.

Отже, до кінця 20-х років організаційно і функціонально завершилась реорганізація відомства, яке мало все необхідне для знищення будь-яких проявів політичної опозиції у радянському суспільстві.

2. Придушення «куркульського бандитизму»

У 1920 році, після семи років безперервних військових дій, економіка України природно перебувала у кризовому стані. Загальні збитки, завдані господарству республіки, оцінювалися в 10 млрд крб. золотом¹⁰⁰. Незважаючи на помітне скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби тощо, радянська влада продовжувала політику примусового видучення з села сільськогосподарської продукції без будь-якої компенсації. Політика так званого воєнного комунізму ґрунтувалася на нерегульованих продрозкладках і була позаекономічним засобом втручання держави у приватне господарство селян, супроводжувалася штучними заходами по соціально-майновому розшаруванню українського села. До кінця 1920 р. заможні селяни втратили близько півмільйона десятин землі. Подібна практика не могла не викликати гострого незадоволення селянства, яке складало більшість тогочасного населення країни. Селянське незадоволення ставало сприятливим ґрунтом для розвитку повстанського руху, що охопив фактично територію всієї України. Так зване куркульство, як більшовики називали заможне селянство, не було єдиною і вирішальною силою повстанства. Повстало все українське селянство, протестуючи проти антинародної політики комуністичного режиму. Розвитку повстанського руху сприяли наслідки господарської розрухи, наявність величезних запасів зброї на руках у населення, масова демобілізація із РСЧА із завершенням громадянської війни.

Напруження боротьби в Україні було таким, що на початку 1921 р. на придушення селянського повстанства радянський уряд був змушений кинути дві третини регулярних військ РСЧА, які діяли донедавна проти П.Врангеля. Крім того, повстанцям протистояли підрозділи військ внутрішньої охорони (ВОХР) і внутрішньої служби (ВНУС) чисельністю у 50 тис. бійців, а також частини особливого призначення (ЧОП), міліції, бойові підрозділи незаможників, всілякі маневрові, винищувальні й каральні загони.

Боротьба з «політичним бандитизмом», як називали більшовики повстанців, стала одним з напрямків діяльності чекістів в Україні. Із звіту Цупнацкому V-му Всеукраїнському з'їзду Рад за 1920 рік бачимо, що чекісти виділяли два основних види повстанства: «бандитський рух, забарвлений на Правобережжі у жовто-блакитний колір петлюрівщини, і повстанство на Лівобережжі — у чорний колір анархомахновщини»¹⁰¹.

«Петлюрівський бандитизм», на думку чекістського керівництва, перебував під проводом Центрального повстанського комітету, який координував дії окремих отаманів і мав зв'язки із закордонними організаціями. На місцях існували окружні повстанками, що об'єднували навколо себе розрізнені збройні загони. Найчастіше командирами пропетлюрівських повстанських загонів були представники інтелігенції. Як зазначав В.Затонський, 80 % отаманів належало до української інтелігенції¹⁰².

Після розгрому Врангеля командування РСЧА запропонувало армії Нестора Махна перейти з ліквідованого Південного фронту на Кавказь-

Прапор махновців. 1920 р.

червоного командування, нараховувала приблизно 11—15 тисяч бійців. Окремі махновські загони діяли в Олександрівській, Миколаївській, Катеринославській, Харківській, Полтавській губерніях.

Для боротьби з українським повстанством, за ініціативою Держинського, наприкінці 1920 р. були створені спеціальні надзвичайні органи — воєнні наради. Уповноваженому Реввійськради Федерації М.Фрунзе доручили організувати постійну нараду з відповідними структурами на місцях. До її складу увійшли члени уряду України, секретар ЦК КП(б)У, представники військового командування, ВУЧК, деяких інших органів влади¹⁰⁵.

Загальною метою діяльності воєнних нарад було «зміцнення Радянської влади на селі». Конкретними ж завданнями були: контроль за проведенням засіву всіх посівних площ і виконання селянами продрозкладки та продподатку, створення КНС і більшовізація місцевих органів влади, «знищення куркулів як економічної сили», розшук і арешт дезертирів РСЧА, повстанців, будь-яких підозрілих осіб, роззброєння шкільного населення, збройна боротьба з повстанським рухом¹⁰⁶.

8 грудня 1920 р. Раднаркомом України і ЦК КП(б)У було затверджено «Коротку інструкцію по боротьбі з бандитизмом», яка фактично підтверджувала пункти інструкції від 20 квітня, зміцнюючи саме репресивно-каральну модель стосунків нової влади з українським селянством. В інструкції зазначалося, що «за будь-яке заворушення чи виступ проти Радвлади, а також за щонайменше лихо, заподіяне особам, які надають допомогу у боротьбі з бандитизмом і куркулями, взяті з куркульських верств заручники або певна частина пов'язаних круговою порукою куркулів сплачують (власною) головою». Покарання встановлювалися також за неповідомлення про повстанців або підозрілих осіб¹⁰⁷.

хкий. Але 25 листопада 1920 р., ще до формальної реакції махновців на цю пропозицію, губернські ЧК отримали наказ арештовувати «махновців-анархістів усіх напрямків». У результаті було схоплено членів махновського штабу Попова, Буданова, Хохотву, ад'ютанта Махна Середу, командирів полків Зінченка, Колесниченка, розстріляно командарма Каретникова, його заступника Гавриленка тощо¹⁰³. Багатьох повстанців і селян було репресовано за звинуваченнями у службі в Махна, участі в розповсюдженні звернень Ради революційних повстанців України — махновців та за інші «провини»¹⁰⁴.

Втім, повністю знищити махновську армію більшовикам не вдалося, і наприкінці 1920 р. вона, за даними

Група учасників анархо-селянського руху на північній Україні під керівництвом Н. Махна. 1920 р.

Виконання особливих завдань відводилося, за інструкцією, органам ЧК і особливим відділам. Для боротьби з «політичним бандитизмом» власті сформували 730 незаможницьких загонів, які нараховували близько 50 тис. бійців¹⁰⁸. Інструкція надавала право надзвичайним трійкам при каральних загонах протягом 24 годин знищувати на місці «злочинних ворогів радянської влади»¹⁰⁹, під категорію яких, звичайно, могла потрапити будь-яка людина.

28 грудня спільною постановою уряду України і командуючого збройними силами республіки територія країни ділилася на спеціальні дільниці — губернські, повітові — для мобілізації зусиль регіональних властей у боротьбі з повстанцями. Саме при начальниках губернських дільниць утворювалися воєнні (або постійні) наради, до складу яких разом з представниками військового командування входили голови губвиконкомів, губчека, губпродкомів, губвійськкомісари. З 24 січня 1921 р. Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом почала працювати при командуючому збройними силами України і Криму Фрунзе. Вже через п'ять днів вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи боротьби з бандитизмом», адресована губернським воєннарадам. Серед інших ефективних заходів по «заспокоєнню» населення передбачалось «підсобників і приховувачів бандитів, а також усіх тих, хто постачає їм зброю, продовольство, тачанки і коней, карати нарівні з активними учасниками банд»¹¹⁰.

Для більшої активізації діяльності установ та організацій, які так чи інакше брали участь у придушенні повстанства, воєнні наради на чолі з

Постійною 19 лютого 1921 р. були перепідпорядковані безпосередньо Раднаркому республіки. Постійна нарада як робочий орган РНК мала консолідувати і координувати «діяльність всіх політичних, радянських як військових, так і цивільних організацій і установ по боротьбі з бандитизмом на території України»¹¹¹. Регіональними структурами її були, як зазначалося вище, губернські (ГВН), повітові (ПВН) та районні (РВН) військові наради, які в свою чергу керували роботою місцевих органів влади. Від Цупнадкому до складу Постійної наради входили Ф.Дзержинський, В.Манцев, Ю.Євдокимов¹¹².

Перехід до непу, оголошений в березні 1921 р., не відразу змінив стосунки між режимом і українським селянством. Через посуху і неврожаї селяни були неспроможні сплачувати фіксований податок, тим більше, що його розмір у дійсності не набагато відрізнявся від розміру продрозкладки попереднього року (168 млн пудів на 1921 р. проти 170 млн пудів хліба у 1920 р.¹¹³). До того ж вилучення продподатку нерідко здійснювалося «воєннокомуністичними» методами. Там, де урожай визрів, скажімо, в Правобережній Україні, хліб здебільшого брали примусово і не в певних розмірах, обумовлених новим законом про продподаток, а всі «лишки»¹¹⁴. Партильні комітети КП(б)У на місцях, говорячи про зміни продовольчої політики уряду, роз'яснювали комуністам, що «теперішня розкладка знижена до нового врожаю на 20 %, решта має бути виконана звичайним порядком (у вигляді) товарообмінної операції після виконання розкладки, причому волості, що виконали до 80 % теперішньої розкладки, мають право отримати за різницю відповідну кількість товарів. Таким чином, з цього боку ніякої зупинки заготовчої роботи не може бути... На військовій нараді... (треба) поставити питання про засоби й міри хлібної заготівлі, виходячи з того положення, що посівні роботи ні в якому разі не можуть бути призупинені діяльністю продорганів»¹¹⁵.

Як бачимо, «припинення заготовчої роботи» владою зовсім не передбачалося. Навіть не планувалося її послаблення. «Радянське будівництво на селі» продовжувало йти дотеперішніми темпами з використанням попередніх методів і засобів. У відповідь на «воєннокомуністичне» свавілля більшовиків супроти них спалахнула справжня селянська війна. Пік її припав саме на 1921 р., причому в Україні запровадження непу не змогло відразу нейтралізувати незадоволення селян. Ліквідація селянських заколотів дістала офіційну назву боротьби з бандитизмом, повстанським формуванням надавався статус банд. Селянство як могло підтримувало збройну опозицію, маючи загальну надію, що «незабаром прийдуть Махно, поляки і Врангель, котрі не дадуть збирати податок, ... комуністи не підуть брати податок там, де є банда...»¹¹⁶.

Таким чином, в середині 1921 р. чекісти доповідали партійним органам про існування на території Харківської губернії семи «банд», Київської — шести, Подільської — п'яти, Волинської — трьох «банд»¹¹⁷. Згідно з офіційними повідомленнями «про стан бандитизму», в Україні на 7 липня існувало 83 повстанських формування загальною чисельністю 5820 бійців, у тому числі на Київщині діяло 39 «банд» (1720 повстанців), Чернігівщині — п'ять (500 чоловік), Полтавщині — чотири (80), на Поділлі — десять

загонів (850), Харківщині — дві «банди» (210), Одещині — дві (200), Катеринославщині — сім (650), в Кременчуцькій губернії оперували п'ять повстанських формувань (140 бійців), Олександрівській — чотири (560), Донецькій — п'ять (910 чоловік)¹¹⁸. Наприкінці року на Катеринославщині чекісти нараховували 12 збройних загонів чисельністю понад 900 повстанців¹¹⁹. На території Поділля протягом серпня-грудня 1921 р. оперувало понад 20 повстанських угруповань, в яких налічувалось приблизно 1400—1600 осіб. Загони отаманів Заболотного, Лиха, Ходака, Шевчука, Пушкаря й інших здійснили 107 збройних нападів на населені пункти, потяги, державні установи, знищили 220 представників режиму. За цей же час було розгромлено 12 загонів, вбито 257 і полонено 214 повстанців, добровільно здалися властям 580 осіб¹²⁰.

Історичні джерела дають уявлення про те, наскільки безкомпромісною була ця боротьба. У 1-й пол. 1921 р. лише з боку держави загинуло 1,5 тис. осіб, у тому числі 695 червоноармійців і командирів, понад 100 радянських службовців, 56 продармійців, 108 міліціонерів, 78 представників виконкомів сільських рад і КНС, 474 інших громадян. Наприкінці року втрати з боку влади нараховували 3785 осіб¹²¹.

Взагалі за 1921 р. в Україні було зареєстровано 1376 нападів збройних груп на населені пункти, 259 — на органи влади, 342 — на продовольчі та промислові установи та об'єкти. Документи надзвичайних органів зафіксували 3785 вбитих, 745 поранених і 1475 полонених за цей період повстанців¹²².

Російська Центральна комісія по боротьбі з бандитизмом, до складу якої входили представники й українських надзвичайних органів, літом 1921 р. затвердила низку заходів для остаточної ліквідації повстанців України, мотивуючи свої рішення «особливим значенням України для всієї Федерації»¹²³. В подальшому на своїх засіданнях політбюро ЦК КП(б)У регулярно розглядало хід і підсумки напруженої боротьби із збройною опозицією.

1 червня 1921 р. ВУЦВК затвердив положення про губернські та повітові воєнради, яке передбачало об'єднання і керівництво роботою військових і громадських органів більшовицької влади задля цілеспрямованої боротьби із збройною опозицією, розробку і проведення так званих ударних кампаній, усунення причин, які «живлять і підтримують бандитизм», встановлення твердого «революційного порядку». Народам надавалося право оголошувати облоговий чи військовий стан в окремих районах, віддавати під суд нелояльних до режиму громадян тощо. Задля координації дій усіх державних воєнізованих підрозділів у серпні при воєнрадах створили військові ради¹²⁴. Постановою РНК УСРР від 19 травня 1921 р. надзвичайним трійкам по боротьбі з бандитизмом надавалося право розстрілу громадян на місці. Регіональні воєнні ради мали право створювати бойові дільниці, польові штаби, направляти каральні експедиції у повстанські райони тощо¹²⁵.

Про інтенсивність і методи діяльності надзвичайних трійок яскраво свідчать документальні матеріали. Наприклад, у Запорізькій губернії трійки проводили каральні акції, виходячи з думки, що «30 % селянства губер-

Голодна селянська сім'я. Миколаївська губернія, 1921 р.

нії... пов'язані з махновськими бандами». З часу створення трійок у травні 1921 р. і до кінця року на Запоріжжі було розстріляно 1076 осіб, у тому числі п'ятеро отаманів, 611 «активних бандитів», 53 «співучасників і приховувачів», 129 «злосних приховувачів зброї», 298 «злосних контрреволюціонерів й агітаторів»¹²⁶.

Важливе значення для ліквідації збройної опозиції мали рішення V-го Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 р.), який оголосив широку амністію учасникам повстанського руху. Від кримінальної відповідальності звільнялися ті повстанці, які з'явилися з покайням і зобов'язувалися не брати в подальшому участі у виступах проти радянської влади. Постановою з'їзду було пом'якшено покарання в'язням, раніше засудженим за «бандитизм»¹²⁷. Внаслідок оголошеної амністії на ласку властям здалося близько 10—12 тисяч учасників повстанського руху¹²⁸.

Основні бої більшовицьких військ влітку 1921 р. відбулися з армією Н.Махна, яка після поразки під Покровкою (Катеринославщина) перемістилася на Правобережжя. Після чергової відчутної поразки в серії боїв 20—22 серпня на Миколаївщині отаман з невеличкою групою прибічників перейшов на територію Румунії. Надзвичайні органи продовжували ліквідацію окремих махновських загонів, захоплюючи чималу кількість трофейної зброї. Наприклад, у Запорізькій губернії чекістам дісталось 20 кулеметів, 2833 гвинтівки, 335 револьверів, 405 шабель і т.д.¹²⁹ А на Правобережжі загинули останні з найближчих соратників Махна — Забудько, Тарановський, Клейн, Іванюк, Петренко-Платонов, Дерменжі, брати Коростильови, було захоплено штабну канцелярію махновської армії¹³⁰. Чекісти доводили до відома населення, що «повинна бути розчавлена гнійна

Голодні діти. 1921 р.

болячка, яка має назву махновщина. Батько душогубця залишив після себе багато бандитів. Губчека вилучає і душить бандитів і закликає всіх громадян допомогти»¹³¹.

За офіційними даними, протягом 1921 р. в Україні було ліквідовано 44 отамани, а загальна чисельність повстанських загонів скоротилась на 29 642 особи¹³². Серед знищених називались формування Махна і махновських отаманів Забудька, Бойка, Сировацького, Куриленка, Іванюка, а також отаманів Кокотя, Авдієнка, Скирди, Чорної Маски, Лисиці, Верлахівського, Христового, Керенського, Винника, Волоха, Кошового, Мирного, Чорного, Цвітківського, Гризла, Пугача, Богатиренка, Гурмана, Перлика, Жуліна, Сазонова, Донченка, Грізного, Рака, Коваленка, Кушка, Шкапи, Нечая, Лемешка, Лиха, Галаки, Нерубайла, Еккерта, Кравченка, Артамонова, Біленького, Комісарова, Манд(р)ики, Підкови, Збруєва, Гордієнка, Тирі, Ковтуна, Музики, Коршуна, Шила, Коваля, Склірова, Добривечора і Голди¹³³. Втім, слід зауважити, що деякі з вищеназваних отаманів продовжували свою боротьбу і в наступні роки. В одному з урядових бюлетенів зазначалося, що за період з 1 червня до 1 грудня 1921 р. «бандити здійснили таку кількість нападів на населені пункти, станції, мости, склади і т. д.: Харківська губернія — 35 нападів, Донецька — 51 напад, Катеринославська — 39, Запорізька — 17, Миколаївська — 30, Одеська — 56, Крим — 19, Чернігівська — 5 нападів, Київська — 102, Волинська — 39, Подільська — 87, Кременчуцька — 35 і Полтавська — 34...». Втрати повстанців за той же час, згідно з документом, складали 3268 осіб, у тому числі 1281 вбитих, 1084 полонених і 903, що здалися в полон добровільно¹³⁴. У боях з повстанцями було захоплено 5 гармат, 266 кулеметів,

3662 гвинтівки, 360 револьверів, 328 шабель, 256 бомб (гранат), 356 тачанок тощо. Добровільно повстанці здали 177 кулеметів, 8898 гвинтівок, 392 револьвера. В цілому в Україні у 1921 р. урядові війська відбили у повстанців 30 гармат і 333 кулемети. За даними ВУЧК, на вересень 1921 р. в республіці налічувалося 64 діючих загони, в яких продовжували боротьбу 3277 повстанців¹³⁵.

Документи надзвичайних органів досить точно висвітлюють політичний та економічний стан України на поч. 1922 р. «У неймовірно тяжких умовах існування зустрічає новий рік населення України. Класові протиріччя визначалися гостріше. Голод притупив усі почуття, які до недавнього мали селяни», — говорилось в одному з бюлетенів ВУЧК¹³⁶. Продовольчий стан Лівобережної України характеризувався як катастрофічний.

Подекуди чисельність голодуючих становила 95 % від загальної кількості населення району, а померлих — до 25 %¹³⁷. Дослідник В.Семененко, посилаючись на вчителя І.Сухара, вважає, що населення Запорізької губернії від голоду 1921—1923 рр. вимерло майже на дві третини, і це, мовляв, було карою влади за підтримку місцевими селянами махновців¹³⁸. Державою жодна з голодуючих губерній України не була звільнена від продподатку за планом на 1922 р. Вилучення хліба на Правобережжі залишило селян навіть без насіння для весіннього сіву. Надзвичайні заходи, що вживалися продовольчо-каральними органами, вже не могли збільшити надходження податків і викликали страшенну лють селянства. Лише в повстанському русі воно бачило хоч якусь надію на покращення своєї гіркої долі. Але час великих, потужних повстанських формувань і з'єднань минув, і звичайним явищем української дійсності стали невеличкі маневрові групи по 10—30 бійців (лише окремі налічували до 100 осіб), причому деякі з них мали кримінальні риси.

На поч. 1922 р., на думку керівництва ВУЧК, український «бандитизм» за територіальною ознакою поділявся на дві зони. «Голодний бандитизм» розвивався на Харківщині, Донецькій, Запорізькій, Катеринославській, Кременчуцькій, Чернігівській губерніях, в окремих районах Полтавщини, Миколаївщини, Одещини¹³⁹. Найбільші формування, що мали явне політичне забарвлення, оперували в Київській, Волинській, Подільській, Кременчуцькій і Одеській губерніях. В цілому ж в Україні продовжували запеклу боротьбу загони отаманів Гайворонського, Слона, Чашила-Ратченка, Білецького, Кучми, Колодія (Харківщина), Ковальова, Петренка, Фоміна, Соболева, Федорова, Зайцева, Шнипка, Сировацького (Донбас), Ковалья-Крупського, Галайди, Левченка, Скрипченка, Орловського, Шульги, Мусієнка, Калиниченка (Полтавщина), Загороднього, Железняка (Залізняка), Дворівського, Соколова-Лихого, Бурила, Нагірного, Вовчури, Грізного (Кременчуцька губ.), Петраша, Начиненного, Свища, Іванова (Катеринославщина), Чаварди, Фісая, Давидова, Хваткіна (Запоріжжя), Рака, Медведева, Юшенка, Хижняка (Чернігівщина). На Правобережжі діяли загони Орлика, Хвостенка, Струка, Кефельдмана, Глазви, Чорного Ворона, Смокила, Пекаря, Голокопитенка, Петренка (Київська губ.), Богомолова, Дергача-Грізного, Гараса, Супруна, Бачинського (Волинь), Солтуса, Бернацького, Березинського, Онищука-Артема, Левчен-

ка, Гощі, Лиха, Орла-Гальчевського, Коваленка (Поділля), Заболотного, Сірка-Коршуна, Пастирняка-Волянця (Одеська губ.). Всього в Україні на початок 1922 р. органами державної безпеки було зареєстровано близько 60 повстанських загонів загальною чисельністю понад тисячу бійців¹⁴⁰.

Для прискорення ліквідації повстанства надзвичайні органи вживали великий арсенал різноманітних військових і карально-репресивних методів впливу, дія яких так чи інакше поширювалась і на цивільне населення. Найбільш популярними були запровадження військового стану, обшуки й облави, обмеження пересування громадян, широке використання заручництва, створення інститутів так званих відповідачів, п'яти-, десяти- і стохатників, кругова порука, арешти та ув'язнення і, зрештою, розстріли, що здійснювалися практично без ніякого слідства і суду¹⁴¹.

Основою для застосування репресій в сільських районах країни була агентурна робота ЧК—ДПУ. На засіданнях губернських воєнних нарад неодноразово пропонувалося вживати «заходів, аби не дати змоги організуватися бандам, для чого потрібно, щоб ті 1200 очей, що вже має Чека, збільшились ще на декілька тисяч очей членів партії та чесних робітників і селян»¹⁴².

Слід визнати, що каральна політика радянської влади щодо українського селянства приносила певні результати. Документи ЧК—ДПУ відтворюють історію поступового згасання повстанського руху. Лише за першу половину 1922 р. надзвичайні органи провели 539 операцій, в яких було ліквідовано 40 загонів, 29 підпільних організацій, заарештовано 895 осіб. Вбито 53 і полонено 69 отаманів, відповідно 830 і 2049 рядових учасників збройної опозиції, вилучено 18 кулеметів, 2741 гвинтівку, 346 револьверів¹⁴³. Так, у січні на Київщині було полонено отамана Голубенка, пов'язаного з командиром 8-го кінного куреня імені Петлюри отаманом Орликом, який очолював усі повстанські формування Київської губернії. Внаслідок заходів, вжитих губчека, загони Орлика були розбиті, а самого отамана заарештовано. Чекістам також удалась операція в Радомишльському повіті, де вони зірвали нараду місцевих повстанських ватажків Струка, Хвостенка, Жоржа Де-Герса і Лаута. Документи, що потрапили до їх рук, підтвердили факт існування Київського повстанського округу, який об'єднував зусилля місцевих повстанців для «оборони віри і вигнання комуністів»¹⁴⁴.

У січні 1922 р. була розгромлена підпільно-повстанська організація кобиляцького отамана Андрія Левченка, яка підтримувала зв'язки з повстанцями Кременчуцької, Полтавської, Катеринославської, Київської та Чернігівської губерній. Загибло або потрапило в полон бл. 250 левченківців. Самого отамана було схоплено в Катеринославі у квітні 1922 р.¹⁴⁵

Січень 1922 р. взагалі можна вважати чорним місяцем українського повстанства. Так, у цей час в Харківській губернії була ліквідована група отамана Слона, а повстанці отаманів Іллі Колодія і Гайворонського склали зброю добровільно. В Донецькій губернії загін Іванова втратив у бою 18 бійців, а інші десятеро здалися в полон¹⁴⁶. У Криворіжжі чекістами було арештовано 120 членів підпільної петлюрівської організації, 50 з них — розстріляно. Протягом січня були знищені формування Фісає (Запоріж-

жя), Рака (Чернігівська губ.), Пекаря, Золотоверхова, Голокопитенка, Смокила, Петренка (Київщина), Солтуса (Поділля), Лисиці, Богомолова (Волинь). У лютому в Донбасі була ліквідована «Руська національна організація», яка об'єднувала понад 60 осіб¹⁴⁷.

У березні 1922 р. «політичний бандитизм» проявив певну активність у Правобережній Україні, яка була ареною діяльності загонів Левченка і Орла-Гальчевського. Для об'єднання зусиль повстанців з-за кордону прибув один із керівників повстанського руху Сірко-Коршун.

У цьому ж місяці в Линовецькому повіті Київщини чекісти розкрили ще одну петлюрівську організацію, захопивши п'ятеро старшин і 55 козаків-повстанців. Керівника цієї групи було вбито¹⁴⁸.

У Подільській губернії було розстріляно отаманів Підкову і Коваленка, арештовано помічника Левченка (правобережного) Крижанівського, сотника Бурду¹⁴⁹.

На території Донецької губернії зазнали поразки загоони отаманів Майбороди, Шнипка, Фоміна, Бута.

І все ж таки весна 1922 р. позначилася певною активністю збройної опозиції. Найбільш небезпечно радянська влада відчувала себе у Волинській, Подільській, почасти Одеській губерніях. На Волинь з-за кордону перекинулось збройне формування Воробйова, яке налічувало понад 100 бійців. Однак владі вдалося нейтралізувати великий спалах повстанського руху. В травні в Україні було ліквідовано 41 отамана, в боях убито 238 повстанців, розстріляно 43 бійці, полонено й арештовано 875, добровільно здалися 29 осіб¹⁵⁰.

Влітку 1922 р. було помітне нове піднесення селянського опору режимові. В документах органів держбезпеки зазначалося, що у червні «в зв'язку з підготовкою до збору врожаю і проведення продподаткової кампанії поступово почали проявляти свою політичну фізіономію багато банд, які до цього часу вважалися дрібнокримінальними зграями»¹⁵¹. З'явилися нові повстанські угруповання, розповсюджувалися листівки і заклики до українського народу, підписані «Союзом визволення України», до країни раз по раз прибували закордонні емісари. Органи ДПУ у відповідь активізували і свою діяльність.

Так, влітку 1922 р. у Красносельцях (Кременчуцька губ.) викрили організацію, яка формувала 1-й Український полк імені Петлюри. Було арештовано 11 осіб, серед яких були студенти Златопільського технікуму і Київського політехнікуму. Їх керівником був Михайло Лисянко, що прибув з-за кордону з мандатом від Петлюри¹⁵².

Катеринославське ДПУ ліквідувало петлюрівську організацію під керівництвом Олексія Кушніги¹⁵³. В Харківській губернії репресували членів організацій Кияшка (близько 100 осіб), Борисенка, збройних загонів Білецького, Приходька, Ситника. Донецьке ДПУ поклало край діяльності підпільної організації Черновського, загонів Кваші, Ємченка, Каменюка. Припинили існування петлюрівські організації в Прилуках і Лубенському повіті на Полтавщині. Два підпільних махновських осередки, так звані організації по боротьбі з комнезамами і комсомолом, були знищені в Генієському повіті Запорізької губернії¹⁵⁴.

На Київщині органами ЧК—ДПУ було ліквідовано підпілля «Північної повстанської групи» Карого-Яворського, загони Карого, Дедушки, Болгавця, Зайця, Мазепи, Бабченка, Білошапки, Кравченка, Бугача, Смокіна, на Одещині — підпільні осередки Балтського повстанського загону отаманів Лиха, Солгуса, Садоненка, Заболотного.

Одночасно в Миколаївській губернії було розпорошено загін Свища, на Поділлі знищено підпільний осередок опозиційної «Південно-західної групи», підрозділи т. зв. Наддніпрянської повстанської дивізії, пропетлюрівську організацію в 24-му кавалерійському полку РСЧА (Ольгонікольський повіт), повстанську організацію Рахновецького осередку комсомолу¹⁵⁵.

На Волині було ліквідовано формування отаманів Лисиці, Богомолова, Слоніського, розпорошено загони Хомчука, Пройзнера, в Криму — групи Логунова, Макара-Рамазана, Челібзева-Пенчука¹⁵⁶.

На залізничному транспорті підрозділи ДПУ за першу половину 1922 р. здійснили 47 операцій, знищивши 9 збройних груп, 5 підпільних організацій. Ними було заарештовано 73 підпільників, 7 отаманів, 211 рядових повстанців, убито шестеро отаманів і 41 повстанця¹⁵⁷.

Статистичні дані ЧК—ДПУ свідчать, що за цей же період органами держбезпеки за звинуваченнями у «бандитизмі» було арештовано 3546 осіб, 523 з яких розстріляли. До кінця року влада знищила 111 організованих формувань опозиції загальною чисельністю 2634 особи, заарештували 341 отамана, 11 232 особи було засуджено за участь у «бандитизмі»¹⁵⁸.

Однак цього року, на відміну від 2-ї пол. 1921 р., різкого спаду повстанського руху не спостерігалось. На 1 липня 1922 р. в Україні та Криму органи ДПУ нараховували понад 80 повстанських загонів загальною чисельністю півтори тисячі бійців, у тому числі на Волині — 17 груп, у Подільській губернії — 11, на Київщині — 12, 5 угруповань на Харківщині, 7 — на Полтавщині, 8 — у Кременчуцькій губернії¹⁵⁹. Певне послаблення його, на наш погляд, пов'язане з економічною стабілізацією, яка почала проявлятися в Україні приблизно з 1923 р., подоланням жахливих наслідків голоду, зміцненням нового державного ладу. Якщо в 1921—1922 рр. селяни змушені були платити податки з 18 видів сільськогосподарської продукції, то у 1923 р. держава запровадила єдиний натуральний податок. У 1924—1925 рр. стався перехід до грошового оподаткування, більш зручного для селянського господарювання. Нова економічна політика дозволила селянам обирати найбільш вигідні форми кооперації, стимулювала збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. До 1927 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки перебільшив рівень 1913 р.¹⁶⁰

Звичайно, селянство, переконуючись у перевагах непу, поступово відходило від підтримки збройної опозиції. В березні 1923 р. Держинський навіть поставив питання про знищення відділу по боротьбі з бандитизмом в ОДПУ¹⁶¹. Доповіді ДПУ містили інформацію про те, що останні прояви «політичного бандитизму» відносяться до 1923 р., коли з Польщі перекинулись формування отамана Гальчевського, прибічника Петлюри. На 1 квітня 1923 р., за даними ДПУ, в Україні діяло 26 окремих збройних загонів загальною чисельністю всього у 168 осіб¹⁶².

На вимогу партійного керівництва органи держбезпеки продовжували проведення протиповстанських операцій. Так, у ніч на 7 квітня відбувся бій повстанців зі спецвійськами біля села Брониця на Чернігівщині, внаслідок якого було полонено 180 бойовиків. Після повідомлення ДПУ про наслідки цього бою на засіданні Військової ради при Постійній нараді було вирішено посилити пильність, бо, мовляв, очевидно, що «карний бандитизм пов'язаний з підпільним політичним»¹⁶³.

Статистика свідчить, що за період від 1 лютого до 1 травня 1923 р. регулярні війська РСЧА провели чотири операції по придушенню повстанства, війська і органи ДПУ разом — 91 операцію (ДПУ—83), міліція і карний розшук — 39, дружини самооборони — 8, причому в лютому було проведено в цілому 35 протиповстанських операцій, у березні — 41, у квітні — 65 операцій¹⁶⁴. У відповідь повстанці здійснили за цей же час 165 збройних нападів на населені пункти, потяги, органи влади, промислові об'єкти тощо, в тому числі у лютому було зафіксовано 39 таких нападів, у березні — 54 і в квітні — 72¹⁶⁵.

Втрати режиму в цьому протистоянні за даний час, якщо вірити офіційним джерелам інформації, склали 121 особу убитими і 43 пораненими, в тому числі міліціонерів відповідно 4 і 1, радянських працівників — 16 і 8, співробітників ДПУ — 2 і 2, продрпрацівників — 3 і 3, членів КНС — 5 і 4, цивільних громадян — 91 і 22, червоноармійців поранено 8. Втрати ж повстанців склали 50 отаманів і 608 рядових бійців, причому вбито було 34 отамани і 91 бійця, полонено та арештовано — 16 отаманів і 498 рядових, добровільно здалися 19 рядових учасників опору¹⁶⁶.

У липні-серпні 1923 р. київський відділ ДПУ ліквідував групу отамана Грищенка, яка налічувала 70 шабель і поширювала зону своїх дій на територію сусідніх Черкаського, Єлизаветградського і Олександрійського округів¹⁶⁷.

У березні 1923 р. з'явилась «Інструкція про боротьбу з бандитизмом на залізницях», яка встановлювала пріоритети ДПУ у справі придушення будь-якої організації і збройного повстанського руху. Всі інші надзвичайні і державні органи влади повинні були лише сприяти і допомагати ДПУ. У зв'язку з цим постійна нарада розпорядилася створити при регіональних воєннарадах спеціальні комісії по боротьбі з бандитизмом, обов'язково включити до їх складу представників ДПУ. Ретельно перероблялися інструкції з вилучення в населення зброї, проходили неререєстрацію амністовані раніше повстанці, органи держбезпеки отримували додаткові права в боротьбі з рухом опору¹⁶⁸.

Протягом 1923 р. владні інструкції фіксували певне посилення повстанського руху. Лише з 15 квітня до 15 травня кількість збройних загонів опозиції зросла від 18 до 36 одиниць, тобто удвічі, а загальна чисельність бійців у них — від 132 осіб до 263, тобто також у два рази¹⁶⁹. На 1 жовтня 1923 р. на обліку ДПУ УСРР знаходилося 34 активно діючих повстанських формування (загальною чисельністю в 304 бійця), з яких органами держбезпеки шість визначалися як політичні. До лютого 1924 р. в Україні залишалося 21 угруповання (207 повстанців), з яких політичними вважалися сім¹⁷⁰. ЦК КП(б)У в закритому листі місцевим партійним осередкам від

12 січня 1924 р. визнавав, що в грудні попереднього року «виявилось посилення бандитизму в усіх губерніях і містах України, особливо в Полтавській, Чернігівській, Донецькій та Одеській губерніях... На території Одеської губернії потрібно відзначити Єлизаветградській округ, де існують рештки політичних банд... Найбільш загрожуючою по бандитизму губернією є Чернігівська, де діють банди Вашенка чисельністю в 25 чоловік... У Полтавській губернії існують близько 12 банд загальною чисельністю у 96 чоловік»¹⁷¹.

Влітку 1924 р. у зв'язку з недородом, зростанням безробіття, звільненням окремих категорій в'язнів з тюрем і концтаборів знову спостерігалася певна активізація «політичного бандитизму». На думку співробітників ДПУ, терор проти радянських і партійних працівників, напади і пошкодження залізниць і комунікацій, випадки антирадянської агітації в сільських районах носили «безсумнівно політичну підкладку»¹⁷². У 2-й пол. 1924 року на Поділля з-за кордону буквально увірвався загін отамана Хмари, якому від імені УНР було видано мандат командуючого правобережними повстанськими силами. На Волині оперували відділи отаманів Гараса і Гордієнка¹⁷³.

На Полтавщині органи ДПУ фіксували новий вид збройного опору владі — так званий «червоний» чи «радянський бандитизм». ЦК КП(б)У визнавав, що цей різновид повстанства «виник передовсім на ґрунті тяжкого економічного стану тієї частини незаможного селянства, яка до НЕПу приймала активну участь у проведенні політики Радвлади і компартії по розкуркуленню села, боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією і в іншій революційній роботі на селі. Тоді ця частина селянства знаходилась в порівняльно кращих матеріальних умовах. Тепер же, коли взагалі все селянство, внаслідок розмикання «ножиць», переживає тяжкі часи, ці бідняки опинились в найгірших умовах, ніж інші. Іншою причиною (і причому більш важливою) у розвитку «радянського бандитизму» є зловживання окремих представників сільських і районних властей на місцях, коли часто, зводячи особисті рахунки, незаконно переслідують селянина-бідняка і стягують з нього незаконні податки. Зареєстровано випадки, коли міліція стягувала на базарах, крім встановлених податків, певну суму грошей з возу, причому траплялися випадки, коли за невивплату грошей з селян знімали чоботи»¹⁷⁴.

Популярним гаслом збройних формувань, дії яких влада називала «червоним бандитизмом», було «Геть неп і радбуржуїв». Загін селянина Матюхи, до речі, колишнього червоного партизана, розповсюджував, приміром, серед населення відозви такого змісту: «Невже ти не бачиш, що навколо тебе діється? Невже ти не бажаєш чути свого власного стогону?» «В нещодавно ліквідованій банді Матюхи, — стурбовано зазначалося в одному з партійних документів, — брали участь члени партії — комуністи. Участь виявлялася у відведенні (повстанцям) приміщень, забезпеченні їх набоями. У листі ватажок банди мотивував свою участь у бандах знищенням радянської влади на місцях; під час операції бандою Матюхи було вбито двох відповідальних працівників — секретаря Ковалевського райко-

му т. Дерія і уповноваженого ДПУ т. Живодера. Банда мала зв'язок з петлюрівською організацією, що діє в Зіньківському повіті. Слід зауважити, що вся банда складається з бідняків»¹⁷⁵.

Інший подібний загін під командою Линника на 50 % складався з колишніх членів КП(б)У, які повстали «проти НЕПу, куркуля і місцевої експлуатації». Донецькі повстанські загони Герасимова, Головіна, Митрохіна, Свистунова, Воробйова склалися з місцевих безробітних¹⁷⁶.

28 січня 1924 р. Ф.Дзержинський звернувся до політбюро ЦК РКП(б) з листом, в якому визнав посилення політичного і карного «бандитизму» і запропонував доручити ведення боротьби органам ОДПУ, надавши їм право позасудового вирішення справ по звинуваченню у «бандитизмі» не лише осіб, захоплених зі зброєю в руках, але взагалі всіх «тих, хто брав участь у банднападах»¹⁷⁷. 9 травня того ж року ЦВК доручив оперативне керівництво міліцією органам ДПУ через окружні воєнні наради¹⁷⁸. Створювалися спеціальні ударні групи для боротьби з повстанством, надавалися додаткові засоби для проведення цілеспрямованих військових операцій¹⁷⁹. Головою Військової ради при Постійній нараді було призначено голову ДПУ України В.Балицького.

Статистика органів держбезпеки дає такі дані про боротьбу влади з повстанством в Україні за 1924 р.: було зареєстровано 401 напад на промислові об'єкти й установи, 70 — на транспортні комунікації; 418 повстанців під час бойових дій загинули, 134 були поранені. Органи ДПУ знищили 178 повстанських угруповань, вилучили 4802 одиниці зброї, вбили та заарештували 150 повстанських командирів, 3149 рядових учасників опору¹⁸⁰. Було полонено й розстріляно відомого отамана Хмару, розгромлено формування з колись інтернованих у Польщі петлюрівців. У жовтні ДПУ фіксувало в Україні 18 збройних загонів (чисельністю всього у 130 бійців), п'ять з них визначались як політично-кримінальні¹⁸¹.

У 1925 р. органи держбезпеки намагалися винищити загони отаманів Трейка (Білоцерківський, Бердичівський та Уманський округи), Слєдзєвського (Білоцерківський), Сапона (Конотопський), Романька (Роменський), Коваленка, Садового (Черкаський), Київця (Коростенський). Проте в ДПУ визнавали, що рівень кримінального «бандитизму» не знижувався, хоча органами держбезпеки арештовувалося по 500–600 осіб щомісячно¹⁸².

І все ж таки ДПУ й надалі відстоювало думку, що «бандитизм» можна викоренити тільки посиленням репресій проти селянства. Певні проблеми викликали питання дострокового звільнення осіб, звинувачених владою в участі у повстанському русі, неможливості адміністративної висилки осіб через відсутність в Україні місць, куди б «без ризику можна вислати подібних людей». Порушувалося також питання про передачу справ з участі у «бандитських угрупованнях» на розгляд надзвичайних сесій окружних судів¹⁸³. У 1925 р. йшлося більше про кримінальні злочини. Селянство поступово відмовлялося від політичного протистояння властям. У березні 1926 р. ДПУ УСРР, розглядаючи ситуацію в українському селі, дійшло однозначного висновку: «Політичного бандитизму в буквальному значенні цього слова на Україні нема»¹⁸⁴.

На цей час основними засобами боротьби з повстанством стали вже не військові операції, а агентурна робота і використання так званих ударних груп органів держбезпеки. Саме в такий спосіб були знищені збройні загони Чорнієвського в Кам'янецькому, Дубили в Кременчуцькому, Тітова і Ковалія в Могилівському, Сороки і Бабича в Подільському округах. Основні свої зусилля ДПУ зосередило на карній злочинності. Саме кримінальними вважалися групи Ващенко і Рубльова-Чернова в Глухівському окрузі, Рудого — у Бердичівському. В цілому по Україні щомісячно відбувалося від 400 до 500 збройних пограбувань, 600—800 викрадень коней, дві-три тисячі крадіжок, 200—250 вбивств¹⁸⁵. У протоколі засідання Військової ради при Постійній нараді від 24 січня 1927 р. повідомлялося про «ліквідацію у 1926 р. 170 банд та про направлених у концтабори 72 осіб, про виселення «адміністративним порядком» 82-х осіб»¹⁸⁶.

Аналізуючи соціальну базу «бандитизму», керівництво ДПУ зробило висновок, що основна маса бандитів — бідні селяни, яких штовхала на злочини і протистояння з державою матеріальна скрута. Другу частину складали звичайні рецидивісти, що обрали бандитизм способом свого життя. Третю частину складала сільська молодь, «деморалізована махновщиною і григор'євщиною». Однак органи держбезпеки, пам'ятаючи, як чуйно і гостро реагувало селянство на всі зміни внутрішньої політики режиму, уважно спостерігали за процесами, які відбувалися в українському селі, і негайно кляли край будь-яким намаганням організувати опір чи вплив на селян з боку опозиційних політичних сил. Наприклад, у доповіді ДПУ УСРР за березень 1926 р. зазначалося, що «реакційний елемент ставить собі певні завдання по використанню «міцного господарства». Інтелегенція намагається створити «селянські союзи», орієнтація яких явно антирадянська». Названі союзи висували вимоги щодо відміни податків з підприємств, які обслуговують селянські господарства, безкоштовного землеустрою, скликання безпартійної республіканської конференції селян. Перед ДПУ ставилися завдання виявити організаторів цих союзів і «обережно компрометувати (їх) в очах селян»¹⁸⁷. Органи держбезпеки повинні були протидіяти намаганням «ідейного керівництва над куркульським елементом» з боку махновців, петлюрівців, есерів, духовенства УАПЦ тощо. В зародку придушувалися прояви антирадянської агітації, дискредитації членів партії, гуртування «своїх людей», використання виборів у ради в інтересах більш заможних селян і т. п.

Як відомо, наприкінці 1920-х років комуністичне керівництво відмовилось від реалізації непу. Рішення всіх основних державних проблем, пов'язаних із значними фінансовими витратами (індустріалізація промисловості, модернізація армії тощо), перекладалося на плечі селян, для чого передбачалося повністю «реформувати» аграрний сектор, колективізувавши приватні селянські господарства. Зрозуміло, що конфронтація між селянством і владою таким чином фактично була запрограмована останньою. Ось де у повній мірі знадобився карально-репресивний досвід органів безпеки, накопичений у попередні роки боротьби з «куркульським бандитизмом».

Отже, в 1920-і роки у стосунках радянської держави з українським селянством можна виділити принаймні три окремі етапи. В період переходу країни до нової економічної політики селяни вели запеклу боротьбу з владою, захищаючи власні господарські інтереси. Селянство не відразу відчувало переваги непу. Цьому заважали як природні катаклізми (неврожай, посуха), так і намагання більшовиків закріпитися в українському селі і керувати ним за власним розсудом.

Опір селян грабіжницькій політиці більшовиків отримав далеку від суті явища назву «політичний бандитизм». На території республіки діяли десятки збройних повстанських формувань, які мали найрізноманітнішу політичну орієнтацію. У боротьбі з ними держава об'єднала сили регулярної армії, спеціальних військ і надзвичайних органів, міліції, державного і партійного апарату в єдину систему так званих воєнних або постійних нарад. Використовувалися такі репресивно-каральні методи «боротьби з бандитизмом», як заручництво, інститути десятихатників і відповідачів, введення військового стану, масові обшуки, арешти, заслання, ув'язнення в тюрмах і концтаборах, розстріли.

Незважаючи на те, що більшовики залишилися при владі, селянський опір призвів до того, що з 1921—1923 рр. 92 % земельного фонду України перебували в індивідуальному володінні. Це було безсумнівним успіхом повстанства. Відбудові продуктивних сил села сприяв декрет ВУЦВК і РНК республіки від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Поступово широкого розвитку набули спеціальні види сільськогосподарської кооперації. Найважливішим показником успішної відбудови сільського господарства було збільшення виробництва зернових. У 1926 р. в Україні зібрано 1057 млн пудів зерна, що майже дорівнювало щорічному збору зернових у 1911—1915 рр. У 1927 р. обсяг валової продукції сільського господарства республіки перевищив рівень 1913 р. Отже, відбудова аграрного сектора України досягла досить високого рівня.

Певна економічна стабільність стала причиною того, що з 1923—1924 рр. селянський рух опору помітно спадає. Селяни погодились на співіснування і співробітництво з новою владою. Політичні антирадянські виступи на селі дедалі рідшали, не маючи масової підтримки. Поразкою закінчилися й спроби ініціювати повстанський рух із-за кордону. Основну боротьбу із залишками повстанства вели спеціальні підрозділи ДПУ, основною метою діяльності яких було спостереження за настроями селянства, своєчасне попередження незадоволення тощо.

Подібні стосунки між селянством і владою тривали, втім, лише до 1927 р. Ставка комуністичного керівництва на проведення індустріалізації за рахунок села призвела до відмови селян за безцінок продавати сільськогосподарську продукцію. Хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр. стала першою ластівкою подальшої конфронтації селян з державою.

3. Боротьба з українським націоналізмом

Регулярна армія УНР фактично припинила своє існування у 1920 р., але найбільш завзяті та послідовні її керівники продовжували національно-визвольну боротьбу, перейшовши до партизансько-підпільних методів. Отже, 1920 р. можемо вважати початком діяльності української національної антирадянської опозиції, яка була досить потужною силою і являла собою найбільш серйозну загрозу для панування більшовиків в Україні.

Починаючи з 1920 р., діяльність підпільних організацій являла собою реальну загрозу для більшовиків: боротьба йшла за політичну владу в країні, і обидві сторони використовували весь можливий арсенал засобів для досягнення кінцевої мети. Так, 5 червня 1920 р. радянські газети повідомили про виявлення одеською ЧК підпільної петлюрівської організації на чолі з командиром добровольчого Дроздовського полку Гусаком-Гусаченком (приклад об'єднання в умовах підпілля вчорашніх супротивників проти спільного ворога). Під приводом боротьби з Ю.Тютюнником Гусаченко готував перехід своїх вояків на бік останнього. Чекістам вдалося заарештувати брата Тютюнника Георгія, капітана Москвина, Чижевську-Волзьку, інших осіб¹⁸⁸. Надзвичайні органи отримали наказ: «Кожного контрреволюціонера, який організовує у тилу змови з метою відволікати сили з фронту, як зрадника і вбивцю необхідно негайно знищити — і не завтра, а сьогодні, негайно»¹⁸⁹.

До об'єднаних врангелівсько-петлюрівських належала виявлена 30 серпня того ж року елизаветградська підпільна організація. На чолі її стояли полковник російської армії О.Беліченко і кандидат права Берлінського університету Муссій. За даною справою були арештовані дворяни Завадський, Васильєва, І.Беліченко, Седлецький, Ярошенко, Литвиненко, Леонтьєва¹⁹⁰.

Літом в Одесі було знищено 54 учасники іншої змішаної організації, серед них — підполковник Овсянніков, полковник Кошинський, Снитко, Домбровський, Климович, Усієвич, Гребач, секретар «Просвіти» Кравченко¹⁹¹.

Петлюрівське підпілля, на думку чекістів, знаходилося під керівництвом Центрального повстанського комітету, який мав розгалуження по всій Україні, і намагалося зв'язатися з регіональними повстанськими загонами, включивши їх у свою систему. Так, на Полтавщині було ліквідовано Полтавський комітет визволення України, який очолювався директором гімназії професором Приймою (арештовано понад 100 осіб), і Полтавський губернський повстанський комітет (ув'язнено понад 200 осіб). На Криворіжжі ЧК виявили подібну організацію, в яку входили Скляр, Власенко, Михайленко, Ткаченко та ін., а також повітовий повстанський штаб, який знаходився в с. Гурівці¹⁹². На Катеринославщині було розгромлено потужну організацію під назвою «Повстанком Херсона і Катеринославщини», що нараховувала, за даними НК, понад 12 тис. осіб¹⁹³. Було

знищено Кодимську повстанську організацію, члени якої займалися агітацією і пошуками однодумців¹⁹⁴.

Розправилися чекісти також з Уманською повстанською організацією, петлюрівськими осередками в Павлограді, Лозовій, Ізюмі, які ставили собі за мету визволення України «від насильників». Серед сотень репресованих були священник П.Рендо, офіцери царської армії Домбицький, Петренко, Дементьев, викладачі Пістрименко, Едриксон¹⁹⁵.

Протягом 1920 р. органи ЧК арештували в Україні понад 45 тис. осіб, з яких 3879 було розстріляно, 5692 запероторено до концтаборів, 334 — до тюрем, 1772 відправлено на фронт, а 317 вислано до інших губерній. У відсотковому відношенні за «контрреволюційні злочини» 40 % засуджених було розстріляно, 51 % — ув'язнено в концтаборах і тюрмах¹⁹⁶.

Слід зауважити, що народне незадоволення, як і активізація діяльності опозиції, було безпосередньо пов'язане з поточною політичною і економічною ситуацією в Україні, зокрема з економічною кризою 1921—1922 рр. і посиленням голоду. Державне забезпечення промисловості погіршилось, постали проблеми з видачею пайків. Відсутність сировини і палива призвела до закриття підприємств, масового безробіття, затримки видачі зарплати, що лише посилювало страйковий робітничий рух. І хоча робітники здебільшого не висували українських національно-визвольних гасел, але загальний нестабільний стан в країні був зручним для діючої опозиції, яка напевно намагалася скористатися з того. Сама компартія визнавала, що основна загроза існуванню радянської влади йшла від сил, які вели активну боротьбу з режимом шляхом повстань, змов, збройних дій, політичної агітації.

Отже, в 1921 р. продовжувалися чекістські операції проти «петлюрівщини» (тобто руху, що мав на меті здобуття повної державної незалежності України), яка визнавалася «найбільш злісним ворогом Радянської України» з-поміж інших антибільшовицьких сил. Еміграційний уряд УНР за сприяння Польщі намагався координувати діяльність всіх повстанців в Україні. Український повстанський рух в цілому номінально очолював Ю.Тютюнник.

У березні 1921 р. у Києві був організований Всеукраїнський центральний повстанський комітет (Центрповстанком) на чолі з «п'ятіркою», визнаною Тютюнником вищим військовим і громадянським органом національної влади в Україні¹⁹⁷. В губерніях створювались повстанські комітети, завданням яких визначалась підготовка збройного повстання проти більшовиків, призначеного на травень 1921 р. Для підготовки повстання Україна була поділена на десять агітаційно-організаційних районів. До 1 травня призначався виступ ударних груп козаків-донців і кубанців під командою Глухого загальною чисельністю 10 тис. осіб з території Румунії, що мало стати початком всеукраїнського повстання на чолі з уповноваженими представниками Холодноярського Цупкому*¹⁹⁸. Передбачалося, що армія самого Тютюнника перетне польський кордон і захопить Правобережжя. Керівником повстанських формувань Лівобережжя призначався отаман Брова. Великі надії покладалися на так звану Армію Української

* Центральний український повстанський комітет.

Республіки, яка нараховувала 18 тис. осіб. Окремі підрозділи армії очолювали генерали Безручко, Мількявич, Тютюнник¹⁹⁹.

У липні 1921 р. київська губчека розпочала операцію з ліквідації Центрповстанкому і його філій, а також Української військової організації в Київській школі червоних старшин, організації січових стрільців, повітових повстанкомів і осередків в частинах РСЧА і Центральній залізничній організації²⁰⁰. Чекістам вдалося заарештувати чотирьох керівників: полковника Чапилка (начальник Цупкому), Наконечного-Дністрового (секретар), Комаря і полковника Гриня. Начальника штабу організації штаб-капітана Чапилка-молодшого було вбито при спробі втечі²⁰¹.

Були ліквідовані також Політичний центр (або Центральна п'ятірка) в Одесі, Вознесенське підпілля на чолі з полковником Виноградовим, залізнична організація Балтського району, осередок у містечку Білозірка²⁰². Подільська губчека повідомила про знищення п'яти місцевих «контрреволюційних» організацій: в Ольгопільському повіті було заарештовано 116 осіб, у Могилівському — понад 80, у Проскурівському — більше 130, у Жмеринському — до 40, у Брацлавському — 110 осіб. У Полтавській губернії чекісти захопили членів Лубенського повстанкому, знищили підпілля в Пирятинському повіті, підпільний гурток семінаристів у Пирятині. Запорізька губчека виявила організацію з центром у Молочанську, яка складалася з німців-колоністів і представників місцевої інтелігенції, мережу «куренів» Мелітопольського повіту²⁰³.

У Харкові було арештовано членів губповстанкому, осередків у школі червоних старшин, Агропромисловому інституті, на електростанції, кооперативних курсах, в Медичній академії, Південному окрузі шляхів сполучення, на кавалерійських курсах²⁰⁴. До керівної п'ятірки піділля, як виявилось, входили полковники Котелевець, Волох, офіцери Волотика, Юрченко, Демченко. В Куп'янському повіті діяла п'ятірка Кияшка, Тищенко, Кравцова, Прими, Журби, що мала зв'язки з місцевими повстанськими отаманами і діяла під виглядом гідрометричного трудового загону Донводбуду. Повстанком Валківського повіту координував дії отамана Білецького і мав осередки у Богодухівському і Чугуївському повітах, Вовчанську, в селі Сватово-Лучки, підтримував зв'язки з формуваннями отамана Шепеля на Поділлі, отамана Орла на Бердянщині, отаманів Карого і Ткача на Київщині, з повстанкомом Донбасу. Підпілля Донбасу нараховувало 46 осіб, переважно робітників заводу «Донсода» (керівник Клейн). Один з членів повстанкому, Дулін, був пов'язаний з ростовською білогвардійською організацією «Відродження Росії». Провід Донецького підпілля одержував завдання безпосередньо від керівників Цупкому.

Члени повстанкомів з метою більш ефективного продовження боротьби з режимом підробляли документи державних установ, військових частин, викрадали службові бланки тощо. По селах організовувались нелегальні диспути з питань поточної політики радянської влади. Підпільники прагнули проникнути до партійних осередків, здійснювали напади на установи й підприємства під виглядом червоноармійців.

Внаслідок здійсненої харківськими чекістами операції арештів зазнали 243 особи. За судовим вироком було розстріляно 27 осіб, інших 27 —

засуджено до різних строків ув'язнення, а решту виправдано і звільнено²⁰⁵. У розгромі Цупкому і повстанського комітету Катеринославщини, Херсонщини і Таврії особливу роль відіграли катеринославські чекісти, які простежили зв'язки між підпільними організаціями. До рук НК потрапила декларативна частина «Програми союзу Української держави», в якій викладалися основні принципи діяльності Цупкому: «1) завзята боротьба за самостійну Українську Народну Республіку; 2) геть партії — єдиний національний фронт; 3) самодіяльність найширших кіл громадських. Хай сам народ, а не партійні крикуни, буде власну державу» та ін.²⁰⁶

Як речові докази контрреволюційності розглядалися накази «По повстанських військах УНР», що містили заклики до збройної боротьби з більшовиками: «Мусимо пам'ятати, що тому, хто не стане до боротьби проти гнобителів разом з нами, не повинно бути місця на Українській землі»²⁰⁷. Вочевидь, деякі лідери національного підпілля доходили висновків, що боротьба з тоталітарним режимом вимагає тоталітарних же методів протидії. Звідси — прагнення до уніфікації національних партійно-політичних форм діяльності та «більшовицьке», інакше і не скажеш, ставлення до громадського пасиву.

25 серпня 1921 р., за постановою колегії катеринославської губчека, з 114 арештованих у цій справі було розстріляно 52 члени повстанкому, серед яких — 28 представників інтелігенції, 15 селян, 4 робітника²⁰⁸.

В цей же час кременчуцька ЧК розкрила Холодноярський повстанком і Повстанську Раду Черкащини, подільська ЧК — петлюрівське підпілля у Вінниці, волинські чекісти знищили петлюрівську організацію отамана Голуба, командуючого Волинським повстанським районом. Взагалі, за 1-у пол. 1921 р. ВУЧК арештувала близько півтори тисячі учасників національного підпілля і повстанського руху в Україні²⁰⁹.

Отже, широкомасштабний план повстань по всій країні в 1921 р. реалізовано не було. Спробою реанімувати збройний опір проти режиму був невдалий листопадовий рейд груп Палія-Сидорянського і Тютюнника по Правобережній Україні²¹⁰. Ця спроба змусила більшовицьку владу більш сконцентруватися і в подальшому безкомпромісно ставитись до будь-яких збройних акцій української національної опозиції.

В таких умовах уряд УНР в еміграції був змушений орієнтувати своїх прибічників на суворо конспіративну роботу. Робилися відчайдушні спроби відродити підпілля. Колишні члени Всеукраїнського повстанкому М.Лозовик, І.Шемуляк і М.Симах за допомогою емісара Петлюри Т.Бесарабенка приступили до створення політичного центру для підготовки збройного повстання. Ставку робили на т. зв. Козачу раду, яка виникла ще 5 серпня 1921 р. у Білій Церкві і поширила свій вплив на все Правобережжя²¹¹. Бесарабенку надано повноваження командуючого повстанськими силами умовного Північно-Східного фронту України. Козацька рада поєднала зусилля з подібною організацією в Тарашанському повіті, яка йменувалася 8-м повстанським районом і очолювалася М.Якубовичем.

У березні 1922 р. Козацька рада та її філії були розгромлені київськими чекістами, причому було виявлено стійкі зв'язки підпілля з «українською

професурою і українською інтелігенцією», зокрема з такими діячами, як С.Чеховський-Василенко, Веселовський та ін.²¹² Усього заарештували 814 членів організації, з яких віддано до суду 245 осіб. Керівництво підпілля було страчено²¹³.

На поч. 1922 р. також викрито підпілля 1-го повстанського району, до якого входили Єлизаветградський, Кам'янський, Первомайський, Олександрівський і Звенигородський повіти. На чолі місцевої організації стояв учитель Г.Нестеренко (псевдо — Орел). Зв'язок із штабом Петлюри він підтримував через «червоних старшин» Березняка, Королька, Могили і мав певний вплив на місцевих отаманів Залізняка, Завгороднього і Чорного Ворона²¹⁴. Загальне повстання організацією планувалося на час проведення продовольчої кампанії, а до того вона займалася індивідуальним терором проти радянських і партійних функціонерів. Органи ДПУ за даною справою заарештували 1248 осіб²¹⁵.

Певно, з цим підпіллям була пов'язана організація повстанських військ Херсонщини, начальник штабу якої Осипенко, полонений на самому поч. 1922 р., на допитах повідомив, що «штаб його групи знаходився в Ольгоніському районі» і «по всіх селах в районі Одеси є підпільні організації цього штабу. Найбільш значна з них — у Первомайському»²¹⁶. Існують дані, що приблизно в цей же час підпільна петлюрівська організація була виявлена у Веселовському районі Мелітопольського повіту²¹⁷.

У березні 1922 р. у м. Валки Харківської губернії було затримано петлюрівських старшин Захарчука і Бабюка, колишнього члена УКП. Слідство виявило зв'язок арештованих з групою УКП у Берліні, яку очолювали Мороз і Висоцький. Через бюро військовополонених групу «укапістів» (61 особа) було переправлено до України, де вони влаштувалися працювати вчителями, директорами, працівниками дитячих будинків тощо. Дуже швидко вони встановили контакти з повстанцями Богодухівського повіту, а також із вищезгаданим керівником Харківського губповстанком полковником Котелевцем. Цю групу було знищено чекістами, як і організацію в Куп'янському повіті. Остання нараховувала до 250 членів і керувалася Журбою і Кишком.

75 підпільників були арештовані на Криворіжжі за звинуваченням у створенні петлюрівської організації, яка формувала збройні загони, агітувала селян «на користь УНР». Цю організацію весною 1922 р. створив В.Скляр (псевдо — Сірко), що прибув з-за кордону. Сіркові вдалося встановити зв'язки з Чорноморською повстанською групою (провід: Гамалія, Завірюха), яка, за даними ДПУ, мала навіть територіальні дивізії: Єлизаветградську (командир А.Воїнов (Гонта)), Олександрівську (Черевик) і Миколаївську (П.Черненко)²¹⁸. Лише учасників елизаветградського підпілля чекістами було заарештовано понад 500 осіб.

На Волині розгромлено повстанську армію отамана Петрика і винищено близько 600 її бійців. По Україні ліквідовано цілу низку підпільних організацій: повстанком 10-го району, чуднівське підпілля, Романівський, Олександрівський, Чигиринський повстанками²¹⁹. Доповідаючи про викриття і знищення мережі повстанкомів на Чернігівщині (Чернігівський, Городнянський, Конотопський, Ніжинський, Козелецький і Остерський повіти) в 1-й пол. 1922 р., чекісти повідомляли, що «загальна кількість

арештованих (складає) поки що 150 осіб, з яких 80 % — петлюрівська інтелігенція—вчительство, студентство і колишні офіцери. Решта — куркульський елемент. В арештованих виявлено значну кількість зброї і набоїв. Організація ця, певно петлюрівського забарвлення, мала зв'язок з іншими губерніями і закордоном. Існування цих повстанкомів можна пояснити широкою підтримкою і співчуттям до бандитизму (читай: до повстанства. — *Авт.*) з боку значної частини куркульського елементу (читай: селянства. — *Авт.*), в якого ще не вибили бажання підтримувати бандитів»²²⁰. Не дивно, що чернігівське національне підпілля спиралося, головним чином, на інтелігенцію, яка була основним носієм національно-визвольних ідей, залучаючи до своєї справи найбільш національно свідому і політично активну частину українського селянства.

Згідно з офіційною статистикою ДПУ, протягом першої половини 1922 р. в Україні за «контрреволюцію» і «бандитизм» було засуджено 7004 особи, з яких розстріляно 746, ув'язнено — 590²²¹.

Але, незважаючи на великі масштаби репресій, національна опозиція в 1922 р. і не думала складати зброю, причому «українська контрреволюція» залишалася основним об'єктом уваги ДПУ. До 1923 р. проводом С.Петлюри робилися нові спроби створити єдиний фронт боротьби проти радянської влади. З цією метою проводилися переговори із зацікавленими особами в Румунії, Угорщині, Італії, укладено угоду з великим князем М.М.Романовим. У Польщі формувалися збройні загони Булах-Булаховича, Оскілка, Калиша, Шепеля, Удовиченка.

Інший еміграційний центр, праязка «Республіканська демократична спілка», створена М.Шаповалом і В.Винниченком, прийняла рішення про необхідність повернення політичних емігрантів до України, зайняття ними відповідальних посад і використання свого нового становища для досягнення республікою дійсного суверенітету²²². Послідовники цього курсу стали провідниками того суспільно-культурного (із соціально-політичним присмаком) руху, який отримав назву «українізації» і, за умов лояльного ставлення до комуністичної влади, мав легальні можливості для національного розвитку України.

Але в 1923 р. ще домінувала думка про збройний засіб повернення незалежності Україні. У січні ДПУ зазначало, що «українська контрреволюція... продовжує існувати у вигляді досить цілісної в ідеологічному відношенні маси, здатної до активних виступів, яка за прикладом минулих років покладає сподівання на весну, а з нею і на чергову авантюру закордонних отаманів»²²³. Основними рушійними силами національного підпілля влада визнавала автокефальний рух на чолі з Всеукраїнською церковною радою та інтелігенцію, яка, «прикриваючись навіяною любов'ю до рідної України... веде інтенсивну роботу, ледве піддаючись нашим заходам проти її»²²⁴.

Продовжуючи нищення української національної опозиції, в 1923 р. ДПУ розправилося з 20 учасниками Об'єднаного повстанського загонного комітету Київщини. У ході ліквідації Браницького райповстанкому на Чернігівщині в ніч на 7 квітня бойові дії тривали близько шести годин. Було арештовано 180 (за іншими даними — 220) осіб²²⁵.

В середині 1923 р. у Бердичівському окрузі виявлено організацію «Гулий-Воля», яку очолював полковник Кравченко-Пугач. Структурно ця організація розподілялася на штаб та дванадцять районів. Було заарештовано 95 підпільників²²⁶. Тоді ж в с. Носівка на Чернігівщині ліквідовано повстанком і підпорядкований йому збройний загін у 100 бійців, що виникли навколо місцевої «Просвіти». Повстанці здійснювали диверсії переважно на об'єктах залізничного транспорту²²⁷.

На Поділлі протягом 1923 р. ліквідовані гайсинське підпілля (13 осіб), брацлавська організація (17 осіб), підпільний зв'язок формувань отамана Гальчевського (30 осіб), на Полтавщині — дубенський повстанком (8 осіб), а також численне катеринославське петлюрівське підпілля (138 осіб)²²⁸.

В Одеській губернії заарештовано членів організації «Курінь смерті», яка прагнула помститися владі за розстріл 120 учасників петлюрівського підпілля у 1921 р. Покарання зазнали 19 осіб²²⁹. Припинили існування харківська «група 22-х» та «Правобережна організація»²³⁰.

Було розгромлено значне угруповання, яке обрало шлях «культурного завоювання своїх національних позицій». Сюди входили київська організація (проф. Сарнавський, Міхновський, Шелест), яка проповідувала ідею об'єднання українських партій з метою відновлення влади гетьмана, дві харківські організації — «Громадська шкільна рада», члени якої, на думку співробітників ДПУ, виховували юнацтво в націоналістичному дусі, і «Кооперативна рада», керівництво якої нібито поставило собі на меті витискувати комуністів з кооперації. 16 вересня 1923 р. були взяті під варту учасники кременчуцького «Гуртка виховання нації» — вчителі Р.Галик, О.Пашта, А.Хандеборенко, Г.Маляр, О.Гук, А.Зеленський; на Одещині — Осетюк-Миколаєв, Дублієр, Пізняк; у Києві — студенти ІНО Спиринський, Дахно, Орловський, які агітували за повну незалежність України²³¹. Існування в 1923 р. подібних гуртків і організацій свідчить про те, що приблизно з цього часу національна опозиція, залишивши своєю стратегічною метою державну незалежність України, почала шукати інших, окрім найбільш радикальних, засобів реалізації своїх планів. Блискавична ж реакція на це репресивних органів свідчить, що влада фактично поставила на один рівень небезпечності для себе бойове підпілля і ці цілком цивільні опозиційні об'єднання.

Отож не дивно, що водночас з ліквідацією активно діючого підпілля надзвичайні органи радянської влади провадили ретельний контроль і цілеспрямовані репресії проти інтелігенції, яка завжди розглядалася більшовиками як активне середовище опозиційних сил. Під пресом політичних репресій з перших років нової держави перебували численні наукові установи, навчальні заклади, культурно-просвітницькі організації. Зокрема, як націоналістичні осередки розглядалися організації «Просвіти». 12 липня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про просвіти», яка ставила на меті одержавлення цих громадських інституцій, а в разі неможливості цього — повну їх ліквідацію²³². В жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У охарактеризував їх як «дрібнобуржуазні, націоналістичні, куркульські установи національного цькування»²³³. У 1923 р. з ними було

майже покінчено. Число «Просвіт» скоротилося у дев'ять разів, але компартія продовжувала нищення «просвітництва», під яким нею розумілося «певне психологічне явище, особливий стан душі так званого "свідомого українця", що кохається у співах, рідному театрі, рідній літературі, неньці Україні і не визнає нічого в світі, що не є суто українським, національним»²³⁴.

Влада всіляко намагалася залучити до «культурно-просвітницької роботи широкі верстви сільської інтелігенції з метою зацікавлення її радянською розбудовою», наголошуючи, що «цей захід повинен упронаджуватися на противагу жовто-блакитному (петлюрівському) бандитизму, що розраховує на сільську інтелігенцію, яка стоїть у своїй більшості відсторонь від радянського будівництва»²³⁵. В інструкціях надзвичайним органам прямо вказувалося: «Необхідно використовувати зрушення у бік примирення з Радянською владою серед сільської інтелігенції, яка була до останнього часу ідеологом і організатором повстанства, і передусім чуйним ставленням до досить хворобливих національних почуттів (це стосується української інтелігенції)... залучити до органічної праці кращих її представників (читай: найбільш лояльних до нової влади. — *Авт.*), нейтралізувавши стомлену і зневірену у всьому її більшість»²³⁶.

Звичайно ж, періодичних ретельних «чисток» зазнавали місця роботи й діяльності представників інтелігенції. На поч. 20-х рр. гостра боротьба «по витискуванню буржуазної ідеології» розгорнулася у вищих навчальних закладах України. В 1921 р. відбулася «перереєстрація» студентства: з університетів та інститутів виключили близько чотирьох тисяч осіб з числа «різних контрреволюційних елементів» і сім тисяч з-поміж тих, хто «лише вважав себе студентами». У 1922 р., після чергової чистки, за стінами вузів опинилося ще вісім тисяч осіб²³⁷.

В лютому—березні 1922 р., протестуючи проти нового «Положення про вузи», згідно з яким відмінялася автономія вищої школи і запроваджувалися посади політкомісарів, які формально відповідали за стан навчального процесу, а фактично стежили за благодійністю викладачів і студентів, застрайкували професори Києва, Одеси, Кам'янця-Подільського²³⁸. В.Ленін одразу рекомендував своїм українським колегам «звільнити 20—40 професорів обов'язково. Обміркувати, підготувати і ударити міцно»²³⁹. Внаслідок чисток, наприклад, у Полтавському інституті народної освіти були виявлені «буржуазні націоналісти» Р.Кутелов, декан ІНО, та С.Грушевський, лектор інституту. Партосередок звинуватив обох в українофільській діяльності в минулому і вимагав від них публічного покаяння у пресі²⁴⁰. У Катеринославському гірничому інституті планувалося вилучити 40 студентів з «антирадянським минулим», в одеських вузах виявили 200 осіб «антирадянського елементу, що підлягає виключенню під час чисток», в Київській губернії — групу «реакційної» професури (Правдич-Неминський, В.Коліунов, В.Шапошников, В.Раєвський)²⁴¹. Влада недаремно розглядала вузи як розсадники вільнодумства і національно-визвольних ідей і за будь-що намагалася більшовизувати їх. Чим більше атрофувалися й вихолощувалися вузи як вогнища опозиційності, тим більше, відповідно, лояльними вони робилися до влади, позбавляючи

українську молодь чи не найбільш ефективною можливістю розвивати національну свідомість.

Іншим способом приборкання інтелігенції стали висилки її представників, у тому числі за кордон. Після доповіді наркома освіти УСРР Г.Гринька «Про політичні виступи професури» політбюро ЦК КП(б)У 23 червня прийняло рішення «запропонувати Наркомпросу і ДПУ застосувати як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури висилання за межі федерації»²⁴². ОДПУ вимагало від ДПУ України списки «антирадянської інтелігенції» з детальними характеристиками, що ґрунтувалися на компрометуючому матеріалі. Виконуючи цей наказ, українські чекісти склали списки на 77 представників інтелігенції, які підлягали висиланню²⁴³. В середині серпня 1922 р. ці особи вже були заарештовані. Серед них — 47 представників вищих навчальних закладів, у тому числі 32 професори²⁴⁴. 7 вересня секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь повідомив секретаріат РКП(б) про «вилучення» 70 таких осіб, частина з яких була відправлена за кордон, а решта — у висилку на Північ²⁴⁵. Засіб контролю над інтелігенцією органи держбезпеки знайшли в обов'язковій реєстрації будь-яких професійних чи громадських об'єднань, а також у створенні прорадянських громад і організацій. У 1923 р. ДПУ України у своєму звіті ВУЦВК повідомляло, що інтелігенція в цілому вороже ставиться до влади, особливо на Полтавщині й Поділлі, і через те, що найбільш «реакційні» сили, тобто актив опозиції, ґуртувалися навколо Медичної громади, Асоціації інженерів, чекісти пропонували на протигагу їм створити дояльні, тобто цілком підконтрольні державі секції Медичної громади, секції при Спілці Всеробітземлісу тощо. Підозрілими вважалися письменницька спілка «Плут», Українська наукова громада, громадянська шкільна рада, Сільгосподар, видавництво «Рух».

Проте на певне послаблення радикально-терористичних течій національного опозиційного руху з 1923 р. вплинули не тільки репресії, але й курс держави на «коренізацію», прийнятий XII з'їздом РКП(б). На розлад у лавах прибічників національної ідеї вплинув також «перехід» на бік більшовиків Ю.Тютюнника, захопленого в полон 16 червня 1923 р. внаслідок чекістської операції на території УСРР²⁴⁶. На його заклик склали зброю деякі повстанські формування, а з-за кордону повернулись такі відомі повстанські діячі, як Бондаренко, Очеретько та ін. Певний внесок зробили й ті кола національного табору, які пішли за «Спілкою» В.Винниченка і М.Шаповала.

У травні 1924 р. Всеукраїнська конференція КП(б)У прийняла «Відозву до української інтелігенції», яка містила заклик до освічених верств еміграції повернутися на батьківщину і взяти активну участь у розбудові нового життя. Тисячі патріотів повірили «Відозві» і, мов метелики на вогонь, поспішили в Україну, де на ґрунті «українізації» створювалися передумови для розквіту національної думки і культури.

«Українізація» явно повернула частину опозиції обличчям до влади. Оцінюючи ситуацію, що склалася у 1923—1924 рр., один з відомих у минулому членів УПСР Сухенко сказав: «Тепер створювати організацію (антирадянську. — *Авт.*) може лише божевільний або провокатор»²⁴⁷.

ДПУ, підкреслюючи важливість для влади цього процесу «осовечування» української інтелігенції, вказувало на «декларацію 66-х» харківських інтелігентів, аналогічні заяви полтавських, одеських, волинських вчених, письменників, що містили визнання політики радянської влади, за що, до речі, звинувачувалися опонентами у ренегатстві, зраді національній справі²⁴⁸.

До січня 1924 р. ДПУ дійшло висновку, що «активна петлюрівщина на території України майже вмерла»²⁴⁹. Але певні опозиційні імпульси, може, й не такі відчутні, як до цього, існували, і тому органи держбезпеки й надалі мали на меті «повне виявлення і висвітлення всіх петлюрівських та інших угруповань і систематичне спостереження за їх повсякденною діяльністю»²⁵⁰. Пильне і невинне спостереження велося за будь-яким ворухінням в інтелігентських колах. Під наглядом перебував «Анонімний комітет», керівники якого (Сарнавський, Шепулін, Филімонюк) мали намір реалізувати плани ліквідованого раніш Цупкомю.

Українська інтелігенція постійно знаходилась у полі зору властей, про що свідчать спеціальні «огляди громадської думки і настрою української інтелігенції», що готувалися в кабінетах ДПУ. Ось характерні приклади подібних оглядів. Щодо поточного стану України інтелектуальна опозиція висловлювалась, що країна «зараз є фактично не більш як радянська колонія». Наслідки процесу над отаманом Хмарою в 1924 р. сприймалися таким чином: «Радянська влада ще не вгамувала невситиму спрагу українською кров'ю, якщо розстріляли такого видатного українського діяча»²⁵¹.

Офіційно запроваджена владою політика «українізації» дала національній опозиції можливість вести свою діяльність у більш легальних формах, ніж до цього. Це була перша вагома причина послаблення нелегальної діяльності опозиції. Іншою причиною, звичайно, були постійні й добре організовані репресії.

І все ж таки актив руху опору не вважав можливими будь-які компроміси з чужою для України владою. Відповідно, продовжувалися операції з вилучення «контрреволюційного елементу». Внаслідок масових арештів через тюрми протягом 1924 р. пройшло 19 670 осіб. З них 943 звинувачувалися в контрреволюційній діяльності, 749 — у належності до антирадянських партій і проведенні контрреволюційної агітації, 4632 — у шпигунстві й зраді батьківщині, 2557 — в участі у масових безладях і бандитизмі, 3367 — у злочинах проти ладу республіки²⁵². Торкаючись «української контрреволюції», в 1925 р. ДПУ визначало, що після розгрому сотні організацій протягом 1921—1923 рр. поняття «петлюрівщина» вживається «як загальне визначення вузько-шовіністичних прагнень» деяких кіл української інтелігенції²⁵³.

М.Грушевського, який повернувся з-за кордону, чекісти розраховували використати «в якості зброї по розкладенню українських контрреволюційних кіл»²⁵⁴. З березня 1924 р. його було взято на «облік неблагонадійних» і віднесено до «групи української контрреволюції лівого забарвлення»²⁵⁵. У ДПУ розмірковували, яким чином використовувати Грушевсь-

кого — «по політичній чи чекістській лінії». Посадити його в крісло президента Академії наук, підпорядкувавши останню партійним органам, чи створити навколо Грушевського мережу «своїх» людей? Зупинилися на визначенні, що першочерговим є «посилення суперечності у верхах української шовіністичної громадськості, зокрема, найбільш міцної зараз групи проф. Єфремова і всередині її»²⁵⁶. Вирішено було зосередити зусилля на Єфремові, за Грушевським же поки що встановити ретельне спостереження.

Певною хронологічною межею у стосунках влади з українською опозицією (і легальною, і нелегальною) став 1926 р. Партія взяла курс на поступове згортання непу, передусім в економіці. Зростання цін на промислову продукцію спричинило кризу збуту товарів, бо селяни відмовилися продавати сільськогосподарську продукцію за безцінь. Робітники вимагали поліпшити продовольче забезпечення. Поточна політика державної партії не могла не викликати активізацію опозиції, в тому числі й національної.

Іншим чинником погострення внутрішньої опозиції стало загострення зовнішньополітичного стану СРСР, а також активізація еміграції, на яку вплинуло політичне вбивство в травні 1926 р. в Парижі С.Петлюри.

Здійснюючи загальний контроль над інтелігенцією, ДПУ цікавилось передусім тією її частиною, яка «залишалась сліпо вірною ідеям «самостійної України» і, оговтавшись в період 1923—1925 рр. від погромів 1920—1922 рр., знову залучилася до активної протирадянської діяльності». Звичайно, до цієї категорії відносилися й реемігранти. Доказами прискіпливої уваги радянського керівництва до української інтелігенції стали рішення політбюро ЦК КП(б)У від 26 червня 1925 р. про створення спеціальної урядової комісії «Для вивчення питання про українську інтелігенцію» і від 22 лютого 1926 р. про «Рішучу боротьбу з правими угрупованнями в середовищі української інтелігенції»²⁵⁷. Отже, активізація репресивної політики уряду була своєрідною відповіддю на певну активізацію діяльності української національної опозиції, яка намагалася якось організуватися.

Циркулярний лист ДПУ «Про українську громадськість» (березень 1926 р.) висвітлює деякі поточні політичні погляди «правих кіл» українського суспільства, які бажали, щоб «влада на Україні була дійсно українською». Опозиціонери не приховували, що вони будуть докладати всіх зусиль для пробудження національної свідомості українців, і вважали, що «в українізації кожен українець повинен бачити не розвиток національної культури, а політичне шарлатанство компартії». Отже, і в ДПУ зметивали, що опозиція поступово почала відходити від позитивного сприйняття процесу «українізації», зміст якого перекручувався на користь пануючої партії.

Зростання національної самосвідомості української громадськості змусило ДПУ видати у вересні 1926 р. спеціальний циркуляр «про український сепаратизм», текст якого завершувався тезою про те, що зміцненню націоналістичних тенденцій сприяє «українізація» взагалі і діяльність УАПЦ і ВУАН зокрема.

Гасла проти націоналізму використовувалися у внутрішньопартійній боротьбі. Конфлікт між генсеком ЦК КП(б)У Л.Кагановичем і наркомом освіти УСРР О.Шумським на ґрунті розходження в розумінні процесу і типу «українізації» призвів до початку кампанії боротьби з так званим «шумськізмом» чи «націоналістичним ухилом».

На червневому 1926 р. пленумі ЦК КП(б)У «націонал-ухильники» були засуджені. Український націоналізм оголошувався шовінізмом. Указувалися носії шовінізму — «українська дрібна буржуазія, інтелігенція, спеці, що українізують радянський апарат...»²⁵⁸.

Розгортаючи боротьбу з представниками «українського націоналізму (шовінізму)», 2 лютого 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У звільнило Шумського з посади наркома. У березні на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У його звинуватили у «націоналістичному ухилі», підтримці М.Хвильового тощо²⁵⁹.

Позицію О.Шумського в самому ЦК КП(б)У підтримав уповноважений від ЦК КПЗУ в ЦК КП(б)У К.Максимович. Конфлікт між ЦК КП(б)У і ЦК КПЗУ знайшов вирішення в постанові ЦК КП(б)У (лютий 1927 р.), за якою Шумського і Максимовича було вислано за межі України²⁶⁰.

27 лютого 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення про необхідність виключення М.Хвильового, О.Досвітнього, М.Ялового з Всеукраїнської академії пролетарської літератури²⁶¹. А через кілька місяців з трибуни пленуму ЦК КП(б)У (червень) М.Скрипник прямо вказав: «Хвильовий досить виразно виявив шовіністичні збочення, та за його шовіністичними збоченнями стояв й ідеологічне керівництво мав тов. Шумський»²⁶². Отже, з 1926 р. ДПУ починає цілеспрямовано боротися з українським націоналізмом із застосуванням каральних акцій.

Катеринославський окружний відділ ДПУ у січні 1927 р. ліквідував підпільну організацію (30 селян), очолювану сином вчителя, члени якої розповсюджували антирадянські прокламації і збирали зброю²⁶³. Роменський відділ доповідав про виявлення «куркульської» організації, члени якої висували своїх кандидатів у Ради, а також створили драмгурток і гурток бандуристів для «обробки (населення) в шовіністичному дусі»²⁶⁴. Харківський відділ ДПУ розробляв справи «1099» на групу осіб, які видавали комуністів в часи Директорії, і «613» по звинуваченню колишнього прокурора окружного суду у проведенні агітації «цетлюрівського характеру»²⁶⁵.

У лютому 1927 р. в Харкові було арештовано ряд осіб, які утворили «Українську мужицьку партію» (УМП). При обшуках знайдено програмні документи організації, щоденник одного з його членів, по якому нібито простежувалася діяльність «харківського правого підпілля» ще з 1922 р., і список групи підпільників на 35 осіб. Програма УМП ставила основним завданням організації створення «суверенної української держави мужиків» і передбачала збройний нейтралітет незалежної України у міжнародних стосунках, виборне місцеве управління, створення потужної національної армії «за принципом озброєного народу», незалежність судів від держави і залучення до їх роботи широкого загалу населення, турботу дер-

жави про розвиток національної освіти й культури і, найголовніше, святість принципів приватної власності і «широкої приватної ініціативи при повному контролі і регулюванні з боку держави». Держава мала всіляко сприяти розквіту сільського господарства фермерського типу і гарантувати соціальні завоювання революції»²⁶⁶.

У 1926–1927 рр. ДПУ слідом за партійним керівництвом виділяло дві основні політичні течії в колах української антирадянської громадськості, головна різниця між якими, на думку співробітників держбезпеки, полягала в питанні про їх ставлення до радянської влади. Так звані «праві кола» визнавали останню окупаційною і вважали за необхідне вести з нею боротьбу, політику «українізації» характеризували як неширу і шгучно насаджену. Найбільш видатним представником «правої» течії вважався академік С.Єфремов.

Іншою течією було т. зв. змінівіховство, послідовники якого в цілому лояльно ставилися до влади, вважаючи, що держава, проводячи політику «українізації», надавала можливості розвиватися українській національній культурі. Але водночас змінівіховці виявляли незгоду з політикою влади на селі і вимагали більшої самостійності України. Номінально очолював течію М.Грушевський.

Місцем зосередження сил обох течій в ДПУ бачили ВУАН, вважаючи її «ідеологічною верхівкою української контрреволюції». З 400 співробітників Академії понад 130 визнавалися неблагонадійними. ДПУ одночасно стежило і за прибічниками С.Єфремова (А.Лободою, О.Новицьким, А.Кримським, В.Липським, А.Кашенком), і за послідовниками М.Грушевського (О.Грушевським, Ф.Савченком, К.Студинським, Є.Тимченком, П.Тутковським), включаючи, звісно, й самих лідерів²⁶⁷.

Боротьба за вплив на ВУАН розглядалася властями як боротьба за вплив на всю українську громадськість. Академія, звичайно, підтримувала широкі науково-громадські контакти, тому у полі зору ДПУ знаходились викладачі багатьох вузів, керівники наукових товариств (Д.Яворницький у Дніпропетровську, В.Кравченко у Житомирі, К.Харламович у Ніжині), члени товариств економістів, юристів, істориків, співробітники історико-літературної і етнографічної комісій, інституту української наукової мови. Намагаючись обмежити вплив авторитетних вчених на студентство, ДПУ спостерігало за гуртком культури українського слова при Київському інституті народної освіти, де читали свої лекції Є.Тимченко і М.Зеров, етнографічним гуртком ІНО, який працював під керівництвом дочки М.Грушевського К.Грушевської. Дійсно, студентство сприймало Академію як центр опозиційного руху в Україні того часу. Один із працівників ВУАН зазначав, що «Академія є однією з-поміж небагатьох установ, які не займаються політикою, але якщо займаються політикою, то не на користь радянській владі»²⁶⁸.

Не обмежуючись тиском на представників академічної науки, ДПУ ретельно відстежувало всіх потенційних супротивників із середовища української інтелігенції, придушуючи щонайменші вияви сепаратизму, хоч би то були крамольні розмови чи конкретні прояви радикальної на-

ціоналістичної діяльності. Так, предметом розслідування харківського ДПУ в 1927 р. стало розповсюдження сотень листівок антиурядового змісту, присвячених річниці вбивства Петлюри і підписаних «Союзом боротьби за самостійну Україну»²⁶⁹. В Коростені ДПУ виявило «шовіністичну» групу місцевих інтелігентів, лідер якої Т.Макода, секретар при Наросвіті, таким чином висловлював свої погляди: «...Я — націоналіст. Ми — українські інтелігенти, яких дуже багато, — і партія — два цілком протилежних табори, які прагнуть один одного обдурити...»²⁷⁰

Подібне ж «шовіністичне угруповання», на думку властей, утворилося в Дніпропетровську навколо професора Яворницького. З 1927 р. до ДПУ почала надходити інформація, що місцева «українська професура... виїздить з експедиціями та екскурсіями на Дніпробуд і проводить там серед селян антирадянську шовіністичну агітацію». Наводилися висловлювання професорів О.Синявського, Д.Яворницького, Пархоменка, аспіранта Білого про поточні події в Україні.

Накопичуючи інформацію про «соціально небезпечних осіб», органи, як і в попередні роки, продовжували здійснювати широкомасштабні операції з «вилучення контрреволюційного елементу». Так, Уманський відділ ДПУ арештував Д.Тарасюка, який свого часу брав участь у діяльності петлюрівської організації «Визволення України». Під час обшуку в нього було знайдено декларацію «Мета української селянської партії», яка оголошувала Україну єдиною демократичною державою «без домішки комунізму»²⁷¹. В м. Лянцкорунь на Поділлі було знищено «контрреволюційне угруповання» з тринадцяти осіб на чолі з А.Гладуном, колишнім членом Трудового конгресу і місцевим волосним комісаром за часів УНР²⁷². Житомирський відділ стежив за «угрупованням шовіністично настроєних вчителів» села Глубочок, громадянами Домбровським, Широкиим, Ратновським і т. ін., які у розмовах обговорювали тему звільнення України від Москви²⁷³.

У 1927 р. органи держбезпеки були стурбовані прагненням «української контрреволюції» поширити свій вплив не тільки на село, але й на робітників міст. Наприклад, Дніпропетровський відділ ДПУ одержав сигнал про існування на заводі ім. Дзержинського в Кам'янському великої підпільної організації, до якої входило бл. 270 робітників. Під час арештів і трусів було знайдено програмні документи, які основним завданням організації визначали боротьбу за незалежність України, для чого передбачали створення потужного повстанського війська, за типом Війська Запорізького, на чолі з гетьманом і курінними отаманами²⁷⁴. Поява подібних формацій була викликана насамперед антинародною політикою влади, а не спеціальними намаганнями опозиції, яка сама потребувала певної організації. Форми ж і методи опору владі, що передбачалися подібними нелегальними групами, запозичувалися останніми з досвіду народних рухів часів громадянської війни. Звичайно, влада, пам'ятаючи про цей досвід, була дуже налякана такими тенденціями в середовищі пролетаріату, яке комуністи традиційно вважали своєю вотчиною.

Взагалі 1927 р. виявив досить низьку активність національної опозиції, про що свідчить і статистика ДПУ: арештовано було 107 осіб, з яких трина-

дцять вислано за межі України²⁷⁵. Певно, що масштабні репресії попередніх років вже повисмикували з лав опозиції актив, з іншого боку, ще досить значна частина української інтелігенції залишалася у полоні ілюзій про «українізацію» і достатність для розвитку національної справи лише культурно-просвітницької діяльності. І, звичайно, певна частина залишалася взагалі бездіяльною, налякана зміцненням державного тоталітаризму.

У 1928 р. продовжувалася боротьба з «шумськізмом» і «хвильовизмом». Приводом до нового сплеску кампанії стала поява в перших номерах журналу «Большовик України» статті економіста М. Волобуєва «До проблеми української економіки»²⁷⁶. Після появи статті розгорнулося політичне й ідеологічне цькування «економічної платформи націоналізму» та її автора, чий погляд визначався як «відбиток того дикого, звірячого націоналізму, що його репрезентує українська буржуазія, український куркуль». Власті відразу використали т. зв. «волобуєвську платформу» в політичній боротьбі з «націоналістичним ухилом»²⁷⁷.

Відповідно до генеральної лінії партії на повне викорінення націоналізму, ДПУ України розпочало готувати масову операцію проти «українського революційного активу». Обґрунтовуючи її необхідність, органи держбезпеки вказували на те, що українська еміграція «позбулася настрою пасивності і пригніченості» і розгорнула діяльність зі створення терористичних груп, розповсюдження антирадянських листівок²⁷⁸.

11 січня 1928 р. ДПУ України завершило слідство у справі групи полковника Зелінського, котрий намагався створити українську антирадянську організацію в Одесі. Останньому вдалося встановити зв'язки з монархістськими колами в Болгарії та Франції. За цією справою було засуджено 10 осіб²⁷⁹.

Одночасно розглядалася справа «контрреволюційної» організації «Полуботківська громада» з Білої Церкви. За даними ДПУ, організація створена ще 1922 р. серед учнів фастівської трудової школи під впливом викладача П. Мшанецького, колишнього члена УПСР. У 1924 р. до групи підлітків (22 особи) приєдналися члени іншої організації — «Спілки націоналістів» з села Кожанка. 14 найбільш активних членів гуртка були засуджені до ув'язнення у концтаборах на три роки кожний²⁸⁰.

Підсумовуючи хід боротьби з «українською контрреволюцією» на березень 1928 р., ДПУ України зазначало, що «загострення міжнародних обставин і ряд економічних і політичних ускладнень всередині країни за останні півроку окрилили надії українських к.-р. елементів і сприяли... зростанню їх активності. Українська контрреволюція поживилася, посилюючи свій натиск у боротьбі з Радвладою». Тому з метою паралізувати її активність на початку березня в Україні було здійснено масові труси й арешти серед неблагонадійних кіл інтелігенції. Лише в 31 окрузі республіки було арештовано 421 особу, здійснено 115 обшуків²⁸¹.

Серед розігнаних в цей час опозиційних утворень була харківська «хліборобська» організація, яку в ДПУ визначили як «українське, монархістське крило української громадськості». Її члени орієнтувалися на гетьмана П. Скоропадського і мали намір, що останньому за підтримки німців пощастить повернутися і очолити уряд України. «Хлібороби» намагалися

створювати артіль та філійні гуртки, підтримувати стосунки з однодумцями в Україні і за кордоном. З метою поширення свого впливу на суспільство вони наприкінці 1926 р. створили власне прес-бюро, яке висвітлювало поточні проблеми «під кутом зору бажаного для українських націоналістів»²⁸².

На Дніпропетровщині було заарештовано вісімнадцять колишніх членів українських партій есерів і есдеків, які створили підпільну повстанську організацію і займалися агітацією серед селян, спрямованою на зрив урядових кампаній і заходів²⁸³. У Пологівському районі у березні 1928 р. була ліквідована підпільна бойова група «Визволення України» (9 осіб), у статуті якої було зазначено, що у випадку війни комуністи і комсомольці будуть оголошені поза законом²⁸⁴. На Полтавщині були заарештовані десять учасників «куркульсько-петлюрівської організації», завданням якої була «підготовка до визволення України від грабінницької Москви». Закономірним виглядає той факт, що більшість заарештованих у 1923 р. вже притягувалася до кримінальної відповідальності за участь у петлюрівському підпіллі. Вони виступали проти державної кампанії з самооподаткування селян.

У селах Ольхівці і Закупне (Поділля) припинило існування «петлюрівське угруповання» у складі п'ятнадцяти колишніх учасників руху за незалежність України. Згідно з агентурними даними, члени організації мали намір «дати відсіч місцевим комуністам і представникам влади», підкреслювали, що вони свідомі українці і «їх переконання з них ніхто не виб'є»²⁸⁵. У Шевченківському окрузі була розгромлена молодіжна організація, яка «обробляла маси з метою повести боротьбу за звільнення України від московського засилля»²⁸⁶.

Як складова частина операції проти української опозиції передбачалась і чистка установ і підприємств. Як і до цього, з роботи звільняли «колишніх діячів УНР, колишніх політбандитів і керівників повстанкомів», ставлячи їх на облік або висилаючи за межі України.

Намагаючись заручитися «всенародною» підтримкою у своїх чорних справах, ДПУ одночасно з проведенням репресивних акцій збирало відгуки на це в різних колах громадськості. Але більшість людей справедливо вважали, що ніякого єдиного блоку української контрреволюції не існує, а власті «арештовують взагалі всіх щирих українців»²⁸⁷. Після завершення операції органи ДПУ не послаблювали репресій проти українських націоналістів.

Акценти в даній роботі розставив березневий 1928 р. пленум ЦК і ЦКК КП(б)У, на якому громили «українських буржуазних націоналістів» в особі Шумського і лідерів КПЗУ. Щодо останніх 14 березня пленум прийняв спеціальну резолюцію «Про націоналістичних зрадників»²⁸⁸.

Реалізуючи установки партійного форуму, органи ДПУ України протягом 1928 р. доповідали про розгром «Спілки визволення України» у Вінницькому окрузі (19 осіб), «Обласного повстанкому» поблизу Кичкаса (30 осіб), нелегальних петлюрівських організацій в с. Дзяловому на Поділлі (10 осіб), у Волинському окрузі, організації «Селянська спілка» на Уманщині²⁸⁹. В серпні у Києві було заарештовано полковника армії УНР

П.Дерещука, на Уманщині у вересні — отамана А.Криничка, на Запоріжжі — керівників Козацької ради Лисенка і Водоп'янова²⁹⁰. Запорізький відділ ДПУ розробляв справу 27 членів повстанкому, який нібито підтримував зв'язки із закордонним петлюрівським центром²⁹¹. У цьому ж було звинувачено А.Тесовського, керівника селянської організації на Барщині. В селі Кисляк Тульчинського округу розгромлено угруповання з 8 колишніх вояків отамана Волинця на чолі з І.Миколайчуком, «натхненником розвитку незадоволення владою», в якого під час обшуку знайдено п'ять примірників «Універсалу» Центральної Ради і 30 брошур націоналістичного змісту²⁹².

Форми протесту населення ставали більш відкритими. Так, у Подільському окрузі готувалося збройне повстання «під прапором УКП». Повстанці вже розробили план захоплення виконкому, міліції, інших державних установ. Напередодні повстання ДПУ здійснило арешти 25 учасників підпілля, у тому числі й керівника Шпортія. Органи держбезпеки доклали максимум зусиль у пошуках осіб, які розповсюджували видані друком листівки «Нехай живе самостійна Україна», «Нехай живе Українська Народна Республіка! Чи довго ми будемо терпіти московську неволю?» з підписами «Український революційний комітет» і позначкою «3 хати до хати»²⁹³.

У той же час репресивно-каральні органи влади повертаються до застосування практики фізичного знищення представників опозиції, від чого вони намагалися утримуватися протягом доби «українізації». Наприклад, були розстріляні п'ятеро членів Вінницького повстанкому, а решта 15 — засуджені до різних строків ув'язнення. Колегія ОДПУ присудила до розстрілу за контрреволюційну діяльність «петлюрівців» С.Річкова, А.Голубенка, К.Плотникова²⁹⁴. У Чернігівському окрузі, «у зв'язку із зростанням терористичних проявів», ДПУ готувало на початку 1929 р. чергову масову операцію «з вилучення активного петлюрівського і бандитського елементу»²⁹⁵.

У лютому 1929 р. були заарештовані члени т. зв. «української групи» на Миколаївщині, у березні — п'ятеро вчителів Мур-Куриловецької школи на Поділлі (В.Мельник, П.Трибіда, К.Теровський, М.Раєвський і Т.Шкрететненко), які переконували селян у тому, що «комунізм — фантазія, яка не може здійснитися»²⁹⁶.

У 1928—1929 рр. простежується намагання органів держбезпеки показати, що зусилля відомства спрямовані на боротьбу вже не просто із стихійним протестом населення, а з організованими підпільними утвореннями і формуваннями. З'являється ряд справ, матеріали яких повинні були переконати верховну владу, а при можливості й широку громадськість, в гострій небезпеці, що начебто загрожувала режиму з боку «української контрреволюції». В інформаційних документах ДПУ намагалося показати значні масштаби повстанського руху, а також трансформацію форм протесту опозиції від індивідуальної опозиційності (персонального підпілля) і створення агітаційних гуртків до формування масових підпільних антиурядових об'єднань, часто військово-терористичного характеру.

Стосовно документації ДПУ саме цього періоду, яка відображає діяльність антирадянської національної опозиції, постає доречне і важливе

питання, а чи не є вона продуктом фальсифікації, як це було, скажімо, з матеріалами слідчих процесів 30-х років? Зробимо кілька припущень і зауважень. Що дає нам підстави слідом за матеріалами органів держбезпеки говорити про певну масовість і активізацію дій опозиції в Україні у 1927—1929 рр.? По-перше, зникнення «українізаторських» ілюзій, тобто переконань у можливості компромісу з радянською владою в національному питанні, у переважній частині антирадянських кіл суспільства, на що з 1927 р. дуже впливала реальна політика режиму. По-друге, досить відчутне протистояння з московською владою до 1929 р. націонал-комуністичного крила місцевого республіканського керівництва, що давало можливість більш вільно діяти й антирадянській національній опозиції, принаймні в межах України. Крім того, в той час, коли Сталін крок за кроком поступово наближався до повної централізації партійного керування, зосередивши всю увагу на придушенні насамперед партійної опозиції, яка вважалася ним ворогом номер один, антирадянська опозиція, певно, була для нього не такою небезпечною. Про це свідчать і випадки повернення окремих представників останньої із заслань і концтаборів (після амністій, а найчастіше після закінчення строків ув'язнення), чого вже практично не було у майбутньому.

Але з 1929 р. все почало кардинально змінюватися. Як зазначив Г.Костюк, «...традиційно імперські націоналістичні сили, для яких ідея братнього співжиття рівних і вільних народів була чужа і ворожа, після тривалої внутрішньої боротьби на початку 1929 року опанували в партії та в цілому СРСР ситуацію до такої міри, що вже відчули можливість ширшої і активнішої акції»²⁹⁷. Отже, органам держбезпеки давалася пряма команда на проведення наймасштабніших репресивних заходів щодо будь-якої без винятків опозиції. Таким чином, ДПУ було безпосередньо зацікавлене в тому, аби продемонструвати верхній владі свою зростаючу міць, через що могло вдаватися і до фальсифікації окремих справ. Тим більше, що попередня робота зі спостереження за інтелігенцією і рештою суспільства, коли «під ковпаком» органів опинилося багато людей, полегшувала їх теперішнє завдання і давала можливість вибирати, чи карати за дійсні вияви «контрреволюцій», чи вдаватися до фальсифікацій.

Так, у серпні 1929 р. у Маріуполі розглядалася справа «Української демократичної народної партії», яка, за версією ДПУ, оформилася в 1925 р. з метою підготовки селянства до збройного повстання і створення Української національної самостійної держави. Враховуючи загальний стан у країні, продовольчі труднощі, незадоволення селян політичною владою, члени УДНП намагалися зривати державні заходи, виступаючи з агітацією на селянських сходах. Для випуску листівок було обладнано підпільну друкарню, складено текст відозви із закликом озброїтися і підняти повстання проти «душогубців українського народу».

В селі Кухарі на Київщині ДПУ ліквідувало нелегальну організацію «Сосновий батальйон», в яку входили місцеві юнаки, що під впливом завідуючого школою Моргуна займалися антирадянською агітацією, готуючись до повстання. Було заарештовано 17 осіб.

В травні 1929 р. заарештована група київських студентів (М.Павлушков, Б.Матушевський, О.Бобир, Є.Бурчак), які повідомили, що в 1923—1925 рр. у 1-й Київській трудшколі ім. Т.Шевченка нелегально діяло товариство «Єдність і згода» (ТЄЗ), яке мало, на думку співробітників ДПУ, захищати «молодь від радянського впливу»²⁹⁸. Ідейне керівництво ТЄЗ'ом приписувалося директору цієї школи В.Дурдуківському і проф. С.Єфремову. В 1925 р. ТЄЗ було розпущено, але його справу продовжили учасники історико-архівного семінару проф. Й.Гермайзе й вечорів у В.Чехівського, які обговорювали проблеми пошуку самостійного шляху розвитку України. За версією органів держбезпеки, на ґрунті подібного гуртування в 1925 р. М.Павлушков створив «Спілку української молоді» (СУМ), орієнтовану на розбудову незалежної української демократичної республіки. За свідченням останнього, цілком можливо-вимушеним, ідейними керівниками СУМ були Єфремов і Дурдуківський²⁹⁹. Під час панахиди в Софійському соборі по вбитому С.Петлюрі (1926 р.) члени СУМу розповсюджували націоналістичні листівки. Восени 1928 р. керівництво СУМу встановило контакти з подібною організацією «старшої генерації» — «Спілкою визволення України» (СВУ), що виникла нібито в 1926 р. внаслідок діяльності Комітету по збору пожертв на пам'ятник Петлюрі, до складу якого входили С.Єфремов, В.Дурдуківський, Л.Старицька-Черняхівська, В.Чехівський.

Одержавши такі дані, ДПУ у липні 1929 р. заарештувало Дурдуківського і Єфремова. Їх звинуватили в створенні організації, яка мала на меті повалення в Україні радянської влади. ДПУ вважало СВУ блоком «правої опозиції» і змінювачів, тобто об'єднання всіх українських опозиційних сил на платформі єдиного національного фронту³⁰⁰, і робило висновок: «керівний центр «СВУ» знаходиться в Академії наук, організація орієнтується всередині країни на селянське повстання, зовні — на капіталістичні держави; веде свою роботу по лінії Академії наук, автокефальної церкви і молоді (школи і вузи); підтримує зв'язок із закордоном через легальні наукові відрядження і через іноземні консульства; під гаслом єдиного національного фронту намагається об'єднати всі частини української інтелігенції для боротьби з радянською владою; керує і утворює спеціальні спілки і гуртки націоналістичної молоді...».

Таке формулювання давало змогу відразу розпочати розправу з широкими колами української інтелігенції. В 23-х округах України планувалося арештувати 811 осіб, серед яких 685 відносилися до категорії «українська контрреволюція», 126 — до духовенства. Передбачалося ув'язнити 133 професорів, 19 науковців, 40 представників кооперації, 211 вчителів, 89 службовців, 61 студента, 113 селян³⁰¹. Прийдешня операція повинна була допомогти репресивним органам «відшукати українське підпілля і знайти зв'язки на Київ та інші округи» (тобто формація Єфремова і Дурдуківського (СВУ) навіть співробітниками ДПУ не розглядалася як абсолютне підпілля, останнє ще треба було відшукати. З іншого боку, СВУ могло бути основою для утворення такого підпілля). Потенційними кандидатами у в'язні розглядалися проф. Шумлянський, проф. Сичинський, учитель Кобилянський (Кам'янець-Подільський округ), Отамановський (Вінницький округ), співробітники музею Абрамович і Кравченко (Житомирський

Група членів «Спілки визволення України» під час судового процесу. Харків. 1930 р.

округ), проф. Яворницький, брат С.Єфремова П.Єфремов, проф. Пархоменко (Дніпропетровський округ), етнограф Мартинович (Красноград), вчителі Петрунь, Тригубенко, Карпович (Чернігівський округ), викладачі Галюн та Івченко (Роменський округ), багато інших³⁰².

У вересні розпочалися арешти. У Полтавському окрузі здійснили 11 арештів, в Одеському окрузі — 43, в Уманському — 40 арештів, у Дніпропетровському — 22, в Луганському — 11. Але з подивом у ДПУ констатували певну невдачу: обшуки й арешти зовсім не підтвердили широкий розмах контрреволюційної діяльності в колах української інтелігенції³⁰³. Однак політична кон'юнктура складання тоталітарної системи вимагала демонстрації ефективних результатів боротьби з «контрреволюцією». Керівництво ДПУ, аби добитися необхідних для себе показань, вирішило йти іншим шляхом. Секретний відділ ДПУ заявив: «Розробка підпільної контрреволюційної діяльності і зв'язків з «СВУ» в цих округах буде здійснюватися слідчим засобом»³⁰⁴.

До центру почала надходити «втішна» інформація про те, що в ході слідства вдалося «виявити» групу «шовіністичної професури і автокефального духівництва» в Кам'янці-Подільському, яка нібито підтримувала зв'язки з «правими колами» ВУАН; групу лікаря Вутовського і священника Винарчука в Дунаївцях, які «використовували легальні можливості роботи у філії Українського Червоного Хреста, український хор, автокефальну громаду для нелегальної контрреволюційної діяльності» тощо.

Луганське ДПУ інкримінувало арештованому професорові Ліщині-Мартиненку створення гуртка «українізаторів». Вивчення мови, культури та історії України трактувалося як прикриття антирадянської діяльності.

С.Єфремов, М.Чехівський та інші члени «Спілки визволення України» на лаві підсудних під час судового процесу. Харків, 1930 р.

«Хоча конкретних матеріалів про зв'язки цієї групи з «СВУ» доки немає, — зазначало у зведенні ДПУ, — проте наявність зв'язків Ліщини з Києвом і Полтавою дає змогу вважати, що робота луганської групи проводилась під безпосереднім впливом з Києва»³⁰⁵.

Виявлення при арешті Я. і М.Яківців, М.Красночуба, Ф.Білявського, мешканців с. Власівки (Кременчуцький округ), «шовіністичних і контрреволюційних» віршів було достатньо, аби звітувати про існування тут підпільної організації³⁰⁶.

Розмах арештів вражає. Лише 17 вересня 1929 р. в Запорізькому окрузі взяли під варту 11 осіб, у Шевченківському — 43, у Херсонському — 16; 1 жовтня Роменське ДПУ затримало 12 осіб, Ніжинське — 11, Артємівське — 8. Наприкінці жовтня в тюрмах перебувало вже 604 особи³⁰⁷. Арешти продовжувались до 13 січня 1930 р. Від усіх арештованих вимагали визнань в належності до «СВУ».

За офіційною версією репресивних органів, С.Єфремов, В.Дурдуківський, Й.Гермайзе, А.Ніковський, Г.Голоскевич, К.Товкач були винні у створенні підпільної організації «Братство української державності» (БУД), яка ще з 1919 р. керувала національним повстанським рухом в Україні³⁰⁸. Після самоліквідації БУДу в 1924 р. (під впливом «українізації») вищезазвані «контрреволюціонери» взяли за розбудову іншого антирадянського утворення відповідно до нових умов. Таким чином, за офіційною версією, у 1926 р. виникла «СВУ», зв'язана з однойменною емігрантською організацією, а також із закордонним петлюрівським центром. «СВУ» ставила за мету «повалення радянської влади шляхом зброй-

ного повстання за допомогою військ іноземних країн, а також реставрацію капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою». СВУ мала свою програму і статут, поділялася на п'ятірки, склад яких затверджувався президією центральної групи на чолі з академіком Єфремовим. Побудована відповідно до окремих аспектів діяльності, «СВУ» мала автокефальний, кооперативний, літературний, медичний тощо відділи³⁰⁹. Організація мала філії в Одесі, Полтаві, Дніпропетровську, Чернігові, Вінниці, Миколаєві, в 31 окрузі республіки. Під безпосереднім керівництвом Єфремова і Дурдуківського нібито діяла бойова терористична група³¹⁰. У цілому під слідство потрапило 474 особи. 45 членів організації судили у Харкові у квітні 1930 р.³¹¹

Фабрикуючи і одночасно «викриваючи» «СВУ», чекісти розгорнули кампанію шельмування української інтелігенції. За вказівками керівництва компартії з'являлися «розгромні» публікації в пресі, організовувалися відповідні мітинги «радянської громадськості».

Останнім часом з'явилося чимало наукових публікацій, в яких переконливо доводиться, що «Спілки визволення України» як організації не існувало. Дослідники переконані, що засуджені мали стійкі антирадянські погляди і переконання. Але мова йшла швидше про інтелектуальну опозицію. Організованих дій у створенні і функціонуванні «СВУ» документи не підтверджують. Справу використали фактично для знищення верхівки української наукової інтелігенції, яка відчувала себе патріотами власної країни, що нова влада розцінювала як буржуазний націоналізм³¹². Процес «СВУ» переслідував суто політичні цілі. Потрібно було підтвердити сталінську тезу про реальність постійно існуючої загрози реставрації капіталізму в СРСР. Прорахунок в політиці пояснювався наявністю контрреволюції, в тому числі націоналістичної³¹³. Розуміючи, що найбільший опір режиму може вчинити освічена частина нації, розправлялися в першу чергу з інтелектуальною елітою.

Отже, хоча за всіма фальсифікаціями ДПУ не видно саме організованого національного підпілля, сама справа «СВУ» може вважатися законною реакцією влади на пожев'явлення дій української опозиції.

Одночасно органи держбезпеки зазначали факти певної активізації національно свідомої молоді, що фактично означало зміну поколінь в опозиційних колах українського суспільства. Так, 31 січня 1929 р. були заарештовані студенти Дніпропетровського гірничого інституту М.Котик, С. і М.Дудники, І.Мостовий та ін. за обвинуваченнями в «шовіністичних» поглядах, проведенні антирадянської агітації та спробах гуртування молоді³¹⁴. Під час слідства юнаки і не приховували своїх поглядів, обурюючись колонізаторською політикою Москви в Україні, русифікацією, диктатом компартії, вбивством Петлюри, відкрито називали більшовиків своїми ворогами, не визнаючи їх владу законною в Україні³¹⁵. Хоча Котика і Мостового постановою Особливої наради було засуджено до концтаборів строком на три роки, вони залишалися свідомими патріотами України і після ув'язнення. Мостовий навіть у таборі вступив до групи «націоналістів-самостійників», і після звільнення йому заборонили жити в Україні. Котик після відбуття строку ув'язнення був висланий на Північ ще на три роки³¹⁶.

Зруйнована Михайлівська церква у Харкові.

У квітні 1929 р. київський відділ ДПУ ліквідував ще одну молодіжну «контрреволюційну» організацію, яка йменувала себе «Комітетом визволення України» («КВУ») і мала осередки в Києві, Уманському і Білоцерківському округах. Її метою було відновлення незалежної УНР. Організація друкувала і розповсюджувала антирадянські листівки, встановила контакти з польським консульством, лідерами закордонного національного руху. Членами організації були переважно представники інтелектуальної молоді, які прийняли націоналістичну ідеологію старшої генерації і намагалися реалізувати її у «формах активної боротьби з радянською владою». У справі «КВУ» було заарештовано 28 осіб, яких обвинуватили у створенні «контрреволюційної організації»³¹⁷. Всі були засуджені до різних строків ув'язнення.

Протягом 1929 р. зведення ДПУ продовжували рясніти повідомленнями: «Ліквідовано контрреволюційний гурток «Провідна зірка» в Запорізькому окрузі», «отримано нові дані про антирадянське угруповання в Київському інституті народної освіти...», «ліквідовано антирадянське угруповання в Уманському педтехнікумі...»³¹⁸ тощо.

Отже, як бачимо, боротьба з українською опозицією посідала значне місце в діяльності ДПУ України, причому інтенсивність цієї боротьби зростала від 1927 до 1930 рр. Якщо протягом 1927 р. по лінії «української громадськості» було заарештовано лише 107 осіб, то в наступному році мова йшла вже про «українську контрреволюцію», і політичних репресій зазнало 285 осіб, а за першу половину 1929 р. — 332 особи (за іншими даними, заарештували 583 осіб, проти 551 висунули обвинувачення в контррево-

лоційній діяльності, 261 визнали учасниками контрреволюційних угруповань, 85 інкримінували прагнення до активних дій, 143 — організацію терактів, до розстрілу приговорили десять осіб, 188 вислали на Соловки, ще 67 — за межі України і лише 31 звільнили, решту, напевно, ув'язнили)³¹⁹. Справа ж СВУ розпочала собою серію інших значних репресивних справ і процесів проти прибічників самостійного розвитку України. Були «виявлені» і розгромлені Український націоналістичний центр, Союз Кубані і України, Українська військова організація, Всеукраїнський боротьбистський центр, терористична організація ОУН, Український революційний демократичний союз, повстанські організації у Правобережній Україні тощо³²⁰.

Те, що прихильники самостійної України не тільки існували, а якось і діяли, намагаючись реалізувати свої погляди і задуми, не викликає сумніву. Великі сумніви викликає лише ступінь їх організованості і політичної спроможності, що досить нав'язливо намагалось продемонструвати ДПУ. Вивчаючи офіційні документи органів безпеки, бачимо, що нібито в 1928—1930 рр. українська національна опозиція була більш потужною, організованою і впевненою в своїх силах, ніж під час визвольних змагань 1917—1920 рр., коли існували реальні шанси на здобуття Україною державної незалежності. Отже, починаючи саме з кінця 20-х років, ДПУ, виконуючи замовлення комуністичного керівництва, почало вдаватися до брутальної фальсифікації дійсності.

Дослідження проблеми протидії української національної опозиції комуністичній владі в 20-х роках дає змогу виділити кілька характерних етапів.

У період переходу від «воєнного комунізму» до нової економічної політики (1920—1923 рр.) радянське керівництво стикалося, як правило, із запеклим опором прибічників УНР. Проти більшовицького панування виступали добре організовані збройні формування як всередині країни, так і з-за кордону. Опорою численних антирадянських змов і повстань були широкі соціальні верстви.

Національне підпілля в цей час здебільшого являло собою мережу організацій військового типу. Повстанство і підпілля були прямим і органічним продовженням національно-визвольної справи попередніх років. Але влада, що набирала силу, за допомогою налагодженого карального апарату, активно застосовуючи репресії, спромоглася розгромити головні осередки збройної опозиції. Під особливим наглядом опинилася українська інтелігенція, головний носій ідей УНР і загальнодемократичних принципів, яка лише своїм існуванням ставила під сумнів монополію комуністичної ідеології. Проти інтелігенції застосовувався цілий арсенал ідейно-організаційних і репресивних заходів: реєстрація, т. зв. чистки вузів і установ, примусові висилки за кордон, політичні судовища, ув'язнення і смертна кара тощо.

З 1923 р. починається новий етап у стосунках влади і опозиції. Економічні перетворення на ринкових засадах неминуче вели до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика «українізації», звернення комуністів до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація в національній сфері розкололи лави опозиції. Багато хто повірив владі, а швидше — у можливість розбудови незалежної України

легальним і мирним шляхом. Звідси — відмова від військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької та кооперативної діяльності. В Україну повертається ряд визначних емігрантів — політиків, вчених, діячів культури. Внаслідок цього відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Відповідно зменшуються політичні репресії, але органи держбезпеки невпинно вдосконалюють методи спостереження і контролю за інтелігенцією, тим більше, що багато хто з її представників, не повіривши у ширість влади, залишився, так би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши свою неприязнь до режиму.

Загострення зовнішньополітичних умов 1926 р., товарна криза, а головне — поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б) відбилися й на стосунках між владою та національною опозицією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і централістським ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування неугодних осіб. Частина української інтелігенції почала позбуватися ілюзій щодо можливостей «українізації» і альтернативу їй побачила у переході до нелегальної антирадянської діяльності. Під ідейно-моральним впливом генерації патріотів доби УНР свідомо розвивалася українська молодь, яка шукала виходу своїй енергії у підпільній діяльності т. зв. гуртовщини. Але рівень організації опозиційного підпілля вже не давав можливості піднятися до рівня 1920—1923 рр.

Нарешті, з 1927 р. компартія переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в УСРР. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з «українською контрреволюцією» вступила в нову фазу. Розуміючи, що процес національного відродження України за час нещасливої відлиги набрав небажаних для радянської влади форм, ДПУ почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України.

Суть справи полягала не в активізації чи радикалізації дій опозиції, а в тому впливові, який вона поширювала на народ, бо, на думку Г.Костюка, «національна самосвідомість у провідних прошарках українського народу до того часу стояла вже на високому рівні й почуття національної відокремленості від Росії було вже панівним серед цих прошарків»³²¹. Ось чому для влади було важливим ізолювати опозиційну інтелігенцію від народу, «совєтизувати» її у різний спосіб, компрометувати зв'язками зі «світовою буржуазією» та «імперіалізмом». Ефективним знаряддям «викриття» стали сфабриковані судові процеси, які з цього часу росли, мов гриби після дощу. Не обмежуючись політичною, адміністративною і фізичною розправою з прямими супротивниками режиму, власті намагалися продемонструвати народу загострення класової боротьби в країні, інакше кажучи, виявити «класових ворогів» і нацькувати на них трудящих.

Особливість політичних репресій кінця 20-х років полягає у фальсифікації судових справ і організації показових судовищ. Адже владі важливо було обґрунтувати зміни у політиці партії і перехід до воєннокомуністичних методів керування державою.

4. Винищення конкурентних партій

Радянська історіографія завжди стверджувала, що крах опозиційних партій зумовлювався не переслідуваннями їх більшовицькою державою, а втратою довіри до партій з боку трудящих³²². Органи ЧК—ДПУ, згідно з даною концепцією, клали край діяльності опозиціонерів тільки тоді, коли вони виступали проти радянської влади, підтримували різноманітні антирадянські сили, організовували змови, терористичні акти і збройні повстання³²³.

Із закінченням громадянської війни комуністи більше не мали потреби в співпраці з іншими політичними силами. Почалось поступове витіснення їх з політичної сфери.

В Україні до 1920 р. з двох існуючих соціал-демократичних партій—УСДРП і УРСДРП—продовжувала діяти лише перша. Ще в 1919 р. більша частина УРСДРП (незалежників) об'єдналася з українськими лівими есерами у партію боротьбистів, а менша у січні 1920 р. проголосила себе Українською комуністичною партією (УКП).

Однією з найбільш впливових партій в Україні була РСДРП(м). У 1919 р. на VIII з'їзді РКП (б) В.Ленін назвав меншовиків «найгіршими ворогами соціалізму»³²⁴ і таким чином визначив відповідне ставлення власної партії до них. У цей час чи не головною проблемою, щодо якої погляди меншовиків і більшовиків діаметрально розходились, був державний терор останніх³²⁵.

У 1920 р. розпочались систематичні репресії проти членів РСДРП. Більшовиків не влаштувало, що соціал-демократи користувалися авторитетом у робітничому середовищі України, зберігали перевагу у керівництві багатьох профспілкових організацій у Києві, Катеринославі, Полтаві, Олександрівську, на Волині та Донеччині³²⁶. У лютому відбувся судовий процес над секретарем спілки металістів, членом РСДРП Лазаревим. У тому ж місяці було розпущено променшовицький центр профспілок на Полтавщині, заарештовано харківського кооперативного діяча меншовика Б.Одера³²⁷.

21—23 березня 1920 р. відбувся суд над членами Київської організації РСДРП Г.Кучиним-Оранським, О.Романовим, Н.Ландою і членом Бунду І.Шпером, звинуваченими у співробітництві з денікінцями, потуранні внутрішній і зовнішній контрреволюції.

Аналізуючи матеріали процесу, дослідники С.Кокін і О.Мовчан довели, що кримінальну справу було сфабриковано, і зробили висновок: «Саме вимоги встановлення парламентської республіки привели соціал-демократів на лаву підсудних»³²⁸.

За вироком суду О.Романов, І.Шпер, Н.Ланда, Г.Кучин-Оранський підлягали ув'язненню у концентраційному таборі на весь час громадянської війни³²⁹.

Одночасно з процесом відбулася IV конференція КП(б)У, яка визначила, що меншовики «вели і ведуть роботу по розкладу радянської держави» і тому проти них «потрібна найрішучіша боротьба аж до їх цілковитого придушення»³³⁰.

Війна з Польщею і Врангелем дещо відволікла увагу компартії від боротьби з опозиційними партіями. Проте 1 червня 1920 р. з'являється циркулярний лист ВЧК № 5, в якому меншовиків було поставлено в один ряд з монархістами і зарубіжними шпигунами³³¹, незважаючи на те, що РСДРП заявила про солідарність з більшовиками у боротьбі з інтервентами. 16 червня пленум ЦК РКП(б) доручив ВЧК «ретельно розробити план розселення меншовицьких політичних вождів для їх повного знешкодження». Л.Мартову і Р.Абрамовичу дозволили виїхати за кордон³³². У Харкові власті закрили орган Головного комітету РСДРП «Наш голос», майже весь склад Юзівського комітету РСДРП було вислано за межі району на період громадянської війни. У серпні відбулись арешти делегатів всеукраїнської конференції РСДРП³³³.

Керівництво компартії мало намір організувати новий судовий процес над меншовиками. Але у жовтні ці плани було переглянуто і остаточно вирішено ув'язнити в концентраційному таборі Кучина-Оранського, Чижевського, Астрова, Яріна, Коробкова, Пінснера, Ткаченка, Гроссмана, Бабіна, Дука. Ліві меншовики Абрамович, Авербах, Вайншенкер, Захарович, Малкін, Печерський, Рубцов, Скоржинський, Шульпин, Шульмейстер, Бернштейн, Бердичевський, Борушок-Павлов, Бер, Біловський, Штерн були вислані у Грузію.

Одночасно Цупнадком завдав удару по меншовицьких організаціях у Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, в інших містах³³⁴. Лише з Полтави і Кременчука було вислано 30 меншовиків³³⁵.

Проте соціал-демократи не були розгромлені повністю. Збереглися їхні організації в Києві, Катеринославі, Полтаві, Миколаєві, Херсоні, Олександрівську, Юзівці, Кременчуці.

На початку 1921 р. на обліку ВУЧК знаходилось 1288 меншовиків³³⁶. Економічна і політична криза 1921 р., зумовлена наслідками політики «воєнного комунізму», показала справедливність вимог меншовиків щодо необхідності зміни політичного курсу. Побоюючись росту популярності своїх опонентів, Ленін у січні 1921 р. вимагав нещадної боротьби з ними і максимальної недовіри до них, як до «найнебезпечніших фактичних посібників білогвардійщини»³³⁷.

Незабаром РКП(б) звинуватила меншовиків у підбуренні Кронштадтського повстання і розв'язала справжній терор проти них. Ще до 11 березня були проведені арешти меншовиків по всій Україні, зокрема у Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Кременчуці, Житомирі, містах Донецького басейну. В першій половині березня були заарештовані сотні соціал-демократів, меншовицькі партійні органи опечатані й заборонені, їх майно — конфісковане³³⁸. В цілому по Україні було заарештовано 122 меншовики³³⁹.

4 червня 1921 р. політбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення «посилити боротьбу проти меншовиків з огляду на посилення їх контрреволюційної діяльності»³⁴⁰.

До кінця 1921 р., поєднуючи масові каральні акції з пропагандистськими кампаніями з дискредитації РСДРП, власті не давали можливості меншовикам налагодити серйозну роботу³⁴¹.

Втім, меншовики не здавалися, відновлюючи діяльність своїх губкомів, розповсюджуючи прокламації, проводячи агітаційну роботу в профспілках³⁴².

На початку 1922 р. ДПУ відзначало, що РСДРП є найбільш активною опозиційною партією в Україні³⁴³.

Оцінивши небезпеку впливу меншовиків на молоде покоління, у січні 1922 р. власті здійснили репресивні акції проти молодіжного меншовицького руху. Водночас політбюро ЦК КП(б)У заборонило меншовикам працювати у профспілкових органах³⁴⁴. У березні ДПУ України арештувало 54 активних члени РСДРП, більшість з яких вислали до Туркестану, в тому числі Л.Потушанського, Н.Крилова-Мартінова та ін.³⁴⁵ З кінця березня 1922 р., за рішенням ЦК РКП(б), у кожній радянській установі призначались комуністи, зобов'язані інформувати ДПУ про «всілякі явища антирадянського характеру» і в першу чергу про діяльність меншовиків та есерів³⁴⁶. Члени «антирадянських» партій бралися на облік, на них заводились досьє, зібраний компромат передавався до ДПУ.

Такий нагляд дозволяв ДПУ періодично проводити «ліквідації» окремих осередків РСДРП. Так, у вересні-жовтні 1922 р. було заарештовано 60 меншовиків у Харкові, в тому числі Калмикова, Вороніцина, Резуля, Шифріна, Ауссема³⁴⁷. Чекісти визначали харківську організацію як «квінтесенцію» українського меншовизму³⁴⁸.

Постійні репресії посилили внутрішньопартійну кризу, що виникла у РСДРП. Фактично РСДРП перейшла на нелегальне становище, передавши функції вищої ланки Закордонній делегації РСДРП на чолі з Л.Мартовим і Р.Абрамовичем³⁴⁹. Організаційна структура РСДРП мала такий вигляд: за кордоном, у Берліні, — Закордонна делегація і редакція центрального органу «Социалистический вестник»; у СРСР — Бюро ЦК РСДРП. Із свого складу останнє виділило Мале бюро ЦК, економічну, професійну і редакційні комісії, які відповідали за попередню розробку питань з окремих аспектів роботи. Місцеві організації й групи знаходились в найбільших промислових центрах.

Меншовицькі організації України підпорядковувались Центральному бюро РСДРП і мали районні комітети у Києві, Одесі й Харкові. Київський комітет об'єднував організації Правобережної України³⁵⁰. Під впливом і керівництвом меншовиків перебував «Соціал-демократичний союз робітничої молоді» (Соцмол).

Важливою складовою діяльності меншовиків була організація партійного друку. В 1923—1924 рр. у СРСР було видано 64 найменування меншовицької партійної літератури, що виходила в 8 містах, у тому числі в Києві, Одесі, Катеринославі й Харкові³⁵¹. Загальна кількість розповсюдженої меншовицької літератури досягала 20 тис. примірників.

У березні 1923 р. Ф.Дзержинський визначив комплекс заходів, спрямованих на повне припинення діяльності РСДРП. Передбачалися: спостереження за осередками меншовиків на промислових підприємствах, запровадження агентурної мережі, конфіскація партійних коштів РСДРП, «чистка» від меншовиків радянських закладів і вузів, нищення друкарської техніки, контрагітація в робітничому середовищі, арешти і висилання тощо³⁵².

Реагуючи на ініціативи Держинського належним чином, ДПУ України у квітні здійснило антименшовицькі операції в Києві та Одесі, внаслідок чого було ув'язнено 30 одеських і вислано за межі України 15 київських меншовиків³⁵³.

У вересні ДПУ розгромило установчий з'їзд Російської соціал-демократичної Спілки робітничої молоді, що проходив в Ірпені під Києвом³⁵⁴. У Києві ДПУ затримало 44 меншовиків, конфіскувало гектограф, печатку міської організації³⁵⁵. У Катеринославі арешту зазнали 25 осіб на чолі з Волинцем і Росніциним³⁵⁶.

У листопаді 1923 р. було завершено кримінальну справу щодо делегатів I Всеросійського з'їзду РСДРП і Київської організації. Голодуючих дев'ятьох арештованих членів Бюро РСДРП Красавського, Кисляньського, Чумака, Шварца, Епштейна й ін. перевели до Харкова, де засудили до висилки³⁵⁷.

У 1923 р. компартія, борючись з РСДРП, примушувала меншовиків також публічно відмовлятися від партійної діяльності. З дозволу РКП(б) ДПУ ініціювало в середовищі меншовиків рух по саморозпуску їхньої партії³⁵⁸. Спрямовуючи його в необхідне русло, ДПУ сприяло організації груп саморозпуску в Одесі, Києві, на Донбасі, в Катеринославі³⁵⁹.

У листопаді ЦК КП(б)У ухвалив скликання з'їзду колишніх меншовиків, на якому вони мали прийняти рішення про саморозпуск³⁶⁰. До з'їзду власті добились аналогічного рішення від Катеринославської організації. З ініціативи донецьких меншовиків у Бахмуті було створено Всеукраїнське бюро по керуванню ліквідацією РСДРП³⁶¹. Наприкінці року практично всі місцеві організації РСДРП заявили про саморозпуск³⁶².

Всеукраїнський з'їзд колишніх соціал-демократів, що відбувся 1—3 лютого 1924 р. у Харкові, цілком виконав план ЦК КП(б)У. 45 делегатів, що представляли 700 меншовиків, заявили про саморозпуск і бажання вступити до РКП(б)³⁶³.

1924 рік дістав назву в ДПУ як «ліквідаційний» в діяльності меншовиків. Репресій зазнали ті з них, хто висловлював обурення з приводу розпуску РСДРП. Частина соціал-демократів під тиском властей була змушена виїхати за кордон³⁶⁴.

У липні 1924 р. ЦК КП(б)У санкціонував чергові репресії проти меншовиків. Членів РСДРП звільняли з усіх установ, що «стикалися з робітничою масою»³⁶⁵. По всій Україні взяли під варту 54-х меншовиків і 47 соцмолівців³⁶⁶. У серпні співробітники ДПУ просили керівництво відомства санкціонувати ув'язнення 60 осіб, заслання 7—9 меншовиків, у тому числі Михельсона, Ладиженського, Павлова, Беленького, Ткачова, Майміна³⁶⁷.

В цілому за рік ДПУ УСРР відправило у заслання за межі України 44 меншовики. В Україні були арештовані члени кількох складів Главкому РСДРП, керівники місцевих організацій і груп. Власті домоглися саморозпуску організацій РСДРП. По країні 2164 меншовики до 1925 р. опублікували заяви про вихід з партії. Це дало підставу ДПУ констатувати, що оперативний розгром партії, ідеологічний розброд в її лавах і відхід від неї переважної кількості рядових членів — робітників зліквідували її як масову

партію, і значення її у суспільно-політичному житті країни звелось на нівець³⁶⁸. На обліку в ДПУ залишилось лише 89 членів РСДРП(м) і 96 членів Соцмолу³⁶⁹.

У 1925–1927 рр. ДПУ продовжувало спостерігати за діяльністю соціал-демократів, поділивши їх на активних, пасивних і колишніх. У 1925 р. українські чекісти нараховували близько 170 діючих членів РСДРП³⁷⁰. Борючись з меншовиками, ДПУ відмовилось від масових операцій і обмежувалось індивідуальними арештами та висиланнями.

У 1926 р. припинило існування Центральне бюро РСДРП у Москві, були арештовані активісти партії в Україні³⁷¹. До 1927 р. ОДПУ контролювало 1906 меншовиків (ДПУ України — бл. 150), визначаючи загальне становище організації як «пасивно-вичікувальне»³⁷².

У 1927 р. чекісти заарештували 16 українських соціал-демократів, ще 133 колишні члени УСДРП були змушені написати «листи» з відмовою від своїх партійних переконань³⁷³. У 1928 р. секретний відділ ДПУ УСРР звітував про арешт 3-х російських і 4-х українських соціал-демократів³⁷⁴.

Здавалось, що влада могла святкувати повну перемогу. Застосовуючи всі можливі форми тиску на соціал-демократів, ДПУ добивалось публічного визнання ними помилковості обраного шляху. Так, в 1928 р. подібні «покаянні» листи склали 230 членів РСДРП і 45 членів УСДРП, а в 1-й пол. 1929 р. відповідно 65 російських і 8 українських соціал-демократів³⁷⁵.

Деяка активізація меншовиків у 1928–1929 рр. була зумовлена, на думку чекістів, закінченням термінів покарання багатьох членів РСДРП.

Отже, не дивно, що наприкінці 1928 р. перед ОДПУ ставилося завдання остаточного розгрому меншовиків у СРСР. Якщо в 1928 р. секретний відділ ДПУ України звітував про вислання 4 меншовиків, то вже за першу половину 1929 р. в Україні арештували 28 російських і 4 українських соціал-демократів³⁷⁶. У 1930 р., згідно з вказівкою центру, у Дніпропетровську, Запоріжжі, Кривому Розі було здійснено арешти 18 меншовиків.

Крім обшуків, арештів, висилань, власті для дискредитації та розгрому меншовизму організували судовий процес. У 1930 р. заарештованим лідерам РСДРП Гроссману, Шеру, Ікову, Суханову та іншим висунули звинувачення у створенні в 1918 р. підпільної організації «Союзне бюро РСДРП (меншовиків)», програма якої нібито передбачала реставрацію капіталізму у СРСР³⁷⁷. Підсудні на суді заявляли про правоту курсу партії більшовиків і тверде власне переконання в необхідності зречення ідей меншовизму, що завдало удару по політиці, яка велася соціал-демократами за кордоном³⁷⁸.

Суд визнав доведеними факти одержання меншовиками в СРСР фінансової допомоги від організацій II Інтернаціоналу, а також існування зв'язку «Союзного бюро ЦК РСДРП меншовиків» із «нікідницькими» організаціями «Селянської трудової партії» і «Промпартії»³⁷⁹. 9 березня 1931 р. Верховний суд СРСР призначив підсудним меншовикам різні терміни ув'язнення — від 2 до 10 років³⁸⁰. Таким чином, процес над «Союзним бюро» завершив розгром РСДРП. Партія остаточно зійшла з політичної арени.

Іншим об'єктом політичних переслідувань у 20-ті роки були різноманітні партії й організації есерів, які вважалися комуністами найбільш небезпечними, бо спиралися на численне селянство, у масі своїй нелояльне до радянської влади.

До 1920 р. в Україні діяло кілька есерівських партій: партія правих есерів (ПСР), партія лівих есерів (ПЛСР), Українська комуністична партія боротьбистів (УКП(б)), борбисти як ліве крило Української партії лівих есерів (УПЛСР).

У 1919 р. ПСР розділилась на лівих есерів (комітет членів Установчих зборів — голова В.Вольський), які заявили про намір співробітничати з більшовиками і створили групу «Народ» (потім змінили назву на «Меншість партії соціалістів-революціонерів» (МПСР), правих на чолі з М.Аксент'євим і В.Зензіковим, що виступали за союз з білим рухом, і групу В.Чернова, яка намагалася створити «третю силу, чужу більшовизмові і реставрації»³⁸¹. Центральний комітет партії правих соціалістів-революціонерів, очолюваний В.Черновим, представляв власне ПСР та її основну масу. Враховуючи, що значна частина селянства негативно сприйняла політику радянської влади, ЦК ПСР розгорнув широку агітаційну кампанію на селі, використовуючи форму «приговорного руху». Головною вимогою «мужицького приговору» радянській владі була вимога всенародного, прямого, закритого референдуму з питання народної довіри теперішній владі, в разі відсутності довіри — складення владою всіх повноважень. Для організації референдуму ЦК рекомендував створювати безпартійні селянські спілки під загальною назвою «Союз трудового селянства»³⁸².

Партія лівих есерів ділилась на партію лівих соціалістів-революціонерів — синдикалістів; партію лівих есерів-інтернаціоналістів; групи, об'єднані «Комітетом Центральної області партії лівих соціалістів-революціонерів» на чолі із Спиридоном, Камковим, Курбатовим, Бруенком; нарешті, Союз лівих соціалістів-революціонерів — максималістів (Зверін, Нестроєв)³⁸³.

УПЛСР-борбистів на початку 1920 р. нараховувала 7700 членів. У червні цього ж року ЦК КП(б)У і ЦК борбистів дійшли згоди про саморозпуск партії останніх і включення її «кращої революційної частини» до КП(б)У.

У липні 1920 р. нарада борбистів, що були проти об'єднання з компартією, оголосила себе з'їздом партії лівих есерів-синдикалістів України. У вересні того ж року на III з'їзді Українських лівих соціалістів-революціонерів-інтернаціоналістів стався розкол. Меншість, яка стала разом зі старим ЦК на позиції російської більшості лівих соціалістів-революціонерів, розпочала переговори із синдикалістами на предмет об'єднання в одну партію лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (синдикалістів і інтернаціоналістів) України³⁸⁴.

У грудні 1920 р. на московській конференції лівих соціалістів-революціонерів більшості (групи Штейнберга) з'явилась «Конфедерація партії лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів і синдикалістів) Росії та України». У Центральне бюро увійшли Штейнберг, Бокал, Чижиков, Волков. Представником від України в бюро був Алексєєв.

Згідно зі статутом Конфедерації, російська і українська частини визнавалися цілковито автономними і рівноправними як організаційно, так і в тактичних рішеннях і діях у межах власної території. На українську частину конфедерації покладалось керівництво роботою не тільки в межах України, а й в Криму, Вірменії, на Кавказі, Кубані, Дону і в Грузії³⁸⁵.

Таким чином, в Україні у 1920 р. ліві есери поділилися відповідно до орієнтації на легальні або нелегальні форми боротьби з існуючим режимом. Конфедерація відстоювала легалізацію партії, спиродоновці й максималісти орієнтувалися на підпільну діяльність. Спільними для лівих есерів були вимоги відмови компартії від диктатури пролетаріату, політичних репресій, скликання установчих зборів, встановлення «диктатури робітників і селян на паритетних засадах», гарантії демократичних прав і свобод³⁸⁶.

До березня 1920 р. в Україні існувала Українська комуністична партія (боротьбистів) — УКП(б). Так вона стала називатися після злиття у серпні 1919 р. частини українських есерів, що гуртувалися навколо тижневика «Боротьба», з лівою групою УСДРП (незалежників). Її лідери ближче за всі інші партії стояли за співробітництво з КП(б)У³⁸⁷.

Між тим саме прокомуністичні есерівські партії боротьбистів і борбистів першими й зійшли з політичної арени України: КП(б)У позбавлялась основних конкурентів. Особливо турбував більшовиків вплив на населення з боку УКП(б). Маючи комуністичну програму соціально-економічних перетворень, боротьбисти не йшли на спілку з петлюрівцями, хоча співпрацювали з ними у війні проти денікінців. Спираючись на селян, УКП(б) створила багато партизанських загонів, за допомогою яких частина території України була звільнена від денікінської окупації. Ясна річ, більшовики не могли допустити конфронтацію з такою впливовою партією. Боротьбисти відрізнялись від більшовиків тим, що відстоювали безумовну незалежність України. Більшовики ж заявляли, що не бачать у цьому принципової проблеми і наприкінці 1919 р. запропонували злиття двох партій.

В період підготовки до виборів у ради більшовики запропонували боротьбистам скласти спільні списки кандидатів, пообіцявши керівництву УКП(б) високі державні посади. Х.Раковський, спираючись на підтримку лідерів УКП(б) В.Блакитного, Г.Гринька, П.Любченка, О.Шумського, домовився про саморозпуск партії боротьбистів. 12 березня 1920 р. ЦК УКП(б) прийняв відповідну постанову. До травня 1920 р. з 15 тис. боротьбистів до партії більшовиків було прийнято близько 4 тис. Однак вже влітку і восени 1920 р. під час перереєстрації членів КП(б)У значну кількість боротьбистів виключили з більшовицької партії³⁸⁸. Ті, хто не погодився з рішенням керівництва УКП(б) і спробував організувати анти-більшовицькі виступи, були заарештовані органами ЧК³⁸⁹.

Широкомасштабні репресії проти есерів розпочалися в Україні під час виборчої кампанії до рад навесні 1920 р. Непогані шанси провести своїх кандидатів мали представники МПСР, що домоглися легалізації. У червні 1920 р. ВЧК, проаналізувавши програму правоесерівських організацій, дійшла висновку про «колосальну змову, що задумав ЦК партії

соціалістів-революціонерів, яка готувала широке повстання обдурюваного ними села проти радянської влади»³⁹⁰.

В Україні розпочались арешти правих есерів, есерів-синдикалістів, есерів-максималістів у Катеринославі, Харкові, Києві. У Миколаєві есери, обрані депутатами в місцеву раду, були виключені зі складу ради лише за те, що утримались при голосуванні за обрання В.Леніна почесним членом президії ради³⁹¹. Наприкінці серпня у Києві були заарештовані делегати всеукраїнської конференції правих есерів, у тому числі члени ЦК партії російських есерів, члени Центрального бюро цієї партії в Україні Іванов-Жданов, Бейлін, Кошура, Лясколо, Стафанович, Плеський, Яхновський, Дробинко, Ришков³⁹².

Політбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1920 р. спеціально розглянуло питання про групу правих есерів В.Вольського. ВЧК було запропоновано брати на облік правих есерів та їх видання, але виключити дії, які могли б підштовхнути членів групи до активної опозиції. Органам ЧК давались вказівки застосовувати репресії у випадку виявлення контрреволюційної діяльності членів групи та їх зв'язків з есерами-центристами і правими³⁹³.

У відповідь на звинувачення в антибільшовицькому терорі лідери правих есерів у листопаді 1920 р. заявили, що їх партія не є прихильницею терору як засобу політичної боротьби. Втім, більшовики цю заяву фактично проігнорували.

Викриваючи правих есерів у співробітництві з «білими генералами», ВЧК до початку 1921 р. заарештувала 9 членів ЦК партії есерів, у тому числі А.Гоца, Д.Ракова, Є.Тимофєєва, найбільш відомих діячів партії М.Артемьєва, А.Алексєєва, В.Родцига та ін.³⁹⁴ За всіма соціалістами-революціонерами встановлювався систематичний нагляд «з точним виявленням центральних постатей і найбільш енергійних діячів, виявленням їх зв'язків, зустрічей, поїздок, стосунків, явок, адрес, псевдо та ін.». Особливому контролю ЧК підлягали есерівські осередки у сільській місцевості, кооперативах, артілях. У цілому чекісти орієнтувалися «на цілковите знищення і ліквідацію партії соціалістів-революціонерів як такої»³⁹⁵.

Одночасно почалися переслідування лівих есерів-інтернаціоналістів, послідовників поглядів Спиридонової на засоби боротьби з радянською владою. У Харкові було зачинено їх клуб, Цупнадком заарештував делегатів березневої конференції лівих есерів³⁹⁶.

Незважаючи на репресії, 1 вересня відбувся III Всеукраїнський з'їзд УПЛСР. Есери взяли курс на підготовку загального повстання проти влади компартії³⁹⁷.

У відповідь партію лівих українських есерів-інтернаціоналістів було оголошено організацією, яка є ворожою радянському ладові і, відповідно, має бути ліквідована. На місця було дано директиви здійснити у всеукраїнському масштабі арешти членів партії. 16 керівників УПЛСР (інтернаціоналістів) ув'язнили у концентраційному таборі до завершення громадянської війни. Серед них — В.Абраменко-Панкратов, О.Баришніков, А.Благовещенська, Л.Венеціанов та ін.³⁹⁸

Нова хвиля репресій проти есерів прокотилася після Кронштадтського повстання, участі в якому вони, однак, не брали. 12 березня були

проведені арешти есерів по всій Україні. В ході загальносоюзної операції ВНК було арештовано практично весь склад ЦК ПСР (М.Веденяїн, Ф.Федорович, М.Гендельман та ін.)³⁹⁹. У Харкові був заарештований ряд відомих правих есерів, членів комітету, конфісковані гектографи, на яких друкувалась газета «Голос социалиста-революционера»⁴⁰⁰. Арешти здійснювались у Києві, Криму, Одесі. У Катеринославі правих есерів арештовували за списками, заздалегідь складеними осередками КП(б)У на підприємствах і в установах⁴⁰¹.

На початку березня ВУНК розірвала й комітет лівих есерів-об'єднанців⁴⁰².

Незважаючи на акції чекістів, ліві есери відродили свої організації у Харкові, Катеринославі, Одесі, встановили контакти із синдикалістами Франції, Іспанії, Німеччини, зав'язали конфедеративні стосунки з російськими колегами.

Стурбована подібним станом речей, ВУЧК навесні 1921 р. рекомендувала керівництву республіки ізолювати всіх активних есерів, членів комітетів і партійних працівників, що служили в земельних відділах, поставчальних і розподільчих органах, негайно арештувати і кинути до концтаборів за межами України тих, хто працював у фабзавкомках, профспілках, кооперації, взяти під нагляд і «поступово, планомірно вилучати» рядових есерів, що залишилися ще на волі, знімати з посад, на яких вони «можуть здійснювати зв'язок з масами»⁴⁰³.

Втім, керівництво ВЧК звертало увагу своїх співробітників на те, що арешти правих есерів необхідно здійснювати з великою обережністю, аби не викликати озлоблення населення, не спровокувати робітників на страйки. Передбачалося обмежуватися ізоляцією лідерів партії⁴⁰⁴. Подібною тактикою чекісти дотримувались стосовно й лівих есерів. З березня до травня 1921 р. ВЧК здійснила арешти чотирьох складів обласного комітету спіридонівців. Саму Спіридонову ЧК тримала у в'язниці, потім — у лікарні⁴⁰⁵.

Розроблений ВЧК у червні 1921 р. план ліквідації партій есерів передбачав проведення масових операцій по вилученню есерів-максималістів, ліквідації груп меншості партії правих есерів (групи Вольського) і меншості партії лівих есерів (групи Штейнберга) на тій підставі, що вони, прикриваючи роботу есерів-підпільників, здійснюють таким чином «розлад в лавах трудящих»⁴⁰⁶. Приводом для посилення переслідувань правих есерів послужила резолюція Ради ПСР (серпень 1921 р.), в якій, зокрема, зазначалося, що «питання про революційне повалення диктатури Комуністичної партії з усією силою залізної необхідності ставиться в порядку денному»⁴⁰⁷.

Переслідували представників і тих українських партій, які діяли в цей час лише за кордоном. Так, наприкінці 1920 р. були заарештовані відомі члени УПСР Н.Петренко, І.Лизанівський, О.Комарницький, Ю.Ярослав, С.Березняк.

У травні 1921 р. у Києві відбувся показовий суд над п'ятьма членами ЦК УПСР: В.Голубовичем, Н.Петренком, І.Лизанівським, І.Часником, Ю.Ярославом і ще трьома притягнутими по справі особами — Г.Сиротен-

ком, Ю.Скучар-Скварським, С.Остапенком, яких звинувачували у розробці Конституції УНР, укладенні військово-політичних союзів з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Польщею, участі у війні з радянською Росією, організації повстанського руху в Україні⁴⁰⁸. Жоден підсудний винним себе не визнав, проте трибунал засудив Голубовича, Часника, Ярослава, Петренка та Лизанівського до десяти років концентраційних таборів. З огляду на те, що КП(б)У вважала, що процес показав, «який гнійник, який клубок брехні, зрадиництва, лицемірства, запродавства приховувався під "ідейним" національно-українським самостійницьким рухом», і відповідно до постанови V Всеукраїнського з'їзду рад «Про амністії», термін ув'язнення засудженим скоротили на 5 років, а згодом, наприкінці 1921 р., вони зовсім були звільнені⁴⁰⁹.

У 1921 р. власті йшли і на тимчасові поступки есерам за умови визнання останніми політики більшовиків. Дозволяючи ті чи інші форуми есерів, звільняючи лідерів їх партій, здійснюючи розкол їхніх організацій, РКП(б) за допомогою карального апарату прагнула не допустити об'єднання есерів в єдину партію. Наприкінці 1921 р. ВУЧК змусила лівих есерів-інтернаціоналістів і об'єднанців заявити про відмову від боротьби з радянською владою, визнання власних помилок⁴¹⁰.

Незважаючи на постійний тиск, у 1922 р. діяльність есерів в Україні не припинялась. За даними інформаційного бюлетеня ВУЧК, на січень 1922 р. в Україні активно себе проявляли 100 лівих есерів-синдикалістів, 50 есерів-максималістів, 68 українських есерів⁴¹¹.

Згуртування лав есерів занепокоїло владу. Менжинський, зокрема, наказував співробітникам ДПУ «нещадно руйнувати об'єднаничі плани (есерів) шляхом ізоляції найбільш активних з них і внесення розколу...»⁴¹² РКП(б) санкціонувала створення «Бюро сприяння органам ДПУ», надавши роботу по збору інформації про есерів загальнодержавного характеру⁴¹³. В травні 1922 р. ДПУ здійснило всеукраїнську операцію, ізолювавши лідерів правих есерів⁴¹⁴. З 8 червня до 7 серпня у Москві проходив судовий процес, на якому розглядалася «диверсійно-терористична» діяльність правих есерів. Під час слідства у справі пройшло 218 чоловік. Перед судом Верховного революційного трибуналу при Всеросійському ЦВК опинилося 34 звинувачених. Керівництво РКП(б) не дозволило ЦК партії есерів і меншовиків представляти свої інтереси на процесі⁴¹⁵. Іноземні адвокати, які були допущені до захисту обвинувачених, зіткнулися з порушеннями міжнародних юридичних норм і покинули суд. За підсумками процесу засудили 12 осіб до розстрілу (щоправда, цей вирок було відмінено), чотирьох — до 10 років ув'язнення, трьох — до 5 років, одного — до 3-х, ще одного — до 2-х років⁴¹⁶. Таким чином, судовий процес явно мав на меті політичну дискредитацію партії правих есерів.

Незважаючи на результати московського процесу, праві есери намагалися продовжити боротьбу з владою більшовиків. В Україні у цей час вони мали Всеукраїнський комітет з Лівобережним бюро в Харкові, що видавало газету «Голос социалистов-революционерів», Правобережне бюро в Києві з газетою «Знамя боротьбы» і Південне крайове бюро в Одесі з газетою «Знамя труда»⁴¹⁷. У вересні-листопаді 1922 р. розпочалася нова хвиля реп-

ресій проти ПСР⁴¹⁸. У Києві було заарештовано делегатів Всеукраїнського з'їзду партії і членів власне київської організації (59 осіб), в Одесі — 30 членів ПСР⁴¹⁹. Багатьох із затриманих вислали за межі України.

Наприкінці 1922 р. більшовики ініціювали рух по саморозпуску ПСР. Зрештою у березні 1923 р. у Москві відбувся підготовлений чекістами з'їзд есерів, який оголосив саморозпуск партії. Виконавча комісія з'їзду звернулася до керівництва РКП(б) з проханням прийняти до компартії 900 колишніх членів ПСР⁴²⁰. Отже, до початку 1924 р. партія правих есерів практично припинила існування.

Лівих есерів (інтернаціоналістів) представляли поодинокі особи. Спроба ініціативної групи сформувати крайовий секретаріат партії була негайно припинена ДПУ в січні-лютому 1924 р.

Есери-синдикалісти, об'єднавшись з максималістами, створили свій Всеукраїнський центральний комітет об'єднання. Партія мала осередки у Харкові, Одесі, Полтаві, Києві, Донецьку і об'єднувала 400 членів⁴²¹. ДПУ розгромило ЦК партії, було вислано 18 осіб, організовано масову кампанію по виходу з партії⁴²². Під час масових арештів в Одесі було знищено 2 друкарні, що випускали бюлетені від імені Південного бюро ПСР.

У 1924 р. робота ДПУ зводилась переважно до спостереження за окремими соціал-демократами і заходів, що перешкоджали їх гуртуванню і встановленню зв'язків з емігрантськими партійними колами. ДПУ у межах України спостерігало за 250 колишніми членами УПСР, 25 колишніми членами Української партії соціалістів-федералістів⁴²³. За першої нагоди ДПУ домагалось від членів колишніх українських партій публічної відмови від власних політичних переконань⁴²⁴.

Не давала спокою ДПУ і діяльність УПСР за кордоном. Вигідним для більшовиків виявився розкол Закордонного бюро УПСР на дві течії: праву, очолювану М.Шаповалом, і ліву на чолі з М.Грушевським⁴²⁵.

У лютому 1924 р. у Празі було сформовано «Революційний демократичний союз» на чолі з Шаповалом і Винниченком, що об'єднав галицьких радикалів, українських есерів, есдеків, закордонних укапістів з метою завоювання незалежності України. За місяць до того УПСР скликала конференцію, на якій лунали заклики використати всі можливі методи боротьби для вигнання більшовиків з України⁴²⁶.

У відповідь, під тиском властей, в радянській пресі з'явилася «Декларація 66-х» — заява колишніх членів УПСР про відмову від опозиційності до існуючого режиму⁴²⁷.

Повернення в Україну М.Грушевського і поява «декларації» внесли розлад і поглибили розкол серед українських соціалістів-революціонерів. Частина членів УПСР різко критикувала «зворотників». Радянська преса вміщувала на своїх сторінках десятки заяв есерів про вихід із партії. Подібні публікації породжували песимізм серед решти членів ПСР.

У 1924 р. есерам відмовили у праві на судовий розгляд їх справ⁴²⁸. 6 лютого 1925 р. президія ЦВК СРСР прийняла секретну постанову про задоволення клопотання ОДПУ про надання йому права робити позасудовий вирок у справах членів ПСР, а також затвердив рішення Особливої наради ДПУ про місця заслання членів ЦК партії соціалістів-революціонерів⁴²⁹.

Таким чином, до 1926 р. в Україні не залишилося жодної активно діючої есерівської організації. Увага ДПУ переключилась на зарубіжні партійні центри⁴³⁰.

З 1927 р. репресії проти есерів в СРСР мали на меті ізоляцію колишніх членів партії, які ще перебували на волі. Арешти соціалістів-революціонерів ставали складовими більш значних операцій ДПУ проти «антирадянського елементу», «української контрреволюції» тощо⁴³¹.

Всього, за статистикою ДПУ УСРР, за 1927 р. секретний відділ арештував 16 членів ПСР і 12 членів УПСР, виславши за межі України двох есерів, зобов'язавши написати покайні листи 202-х членів ПСР і 39-х членів УПСР⁴³².

У зв'язку з проведенням хлібозаготівельних кампаній власті прагнули ізолювати найбільш авторитетних представників колишніх соціалістичних партій⁴³³.

До середини 1928 р. на обліку в ДПУ УСРР знаходилося 989 правих есерів, 641 лівих, але реальну небезпеку, як вважали у відомстві, представляли лише 67 правих і 33 лівих есери. Решту відносили до пасиву⁴³⁴.

Робота ДПУ в цей час полягала в ізоляції активних есерів і розкладанні «есерівської маси» шляхом опублікування їх листів про вихід з партії. Клато край ДПУ також спробам закордонних емісарів налагодити зв'язки з тими есерами, які залишались ще на волі.

У 1928 р. ДПУ України арештувало 44 члени партії російських есерів, 12 колишніх членів УПСР, відправило на заслання 26 есерів, відібрало 311 листів з відмовою від продовження партійної діяльності⁴³⁵.

Таким чином, в 1928 р. репресії проводилися переважно проти окремих членів есерівських партій, ДПУ протягом кількох років у звітах доповідало здебільшого про одні й ті ж факти відносно припинення діяльності есерів. Скликаній в 1928 р. у Парижі з'їзд есерів-емігрантів констатував відсутність у СРСР жодної партійної групи⁴³⁶.

У 1929 р. ДПУ «підбирало» рештки есерів. За першу половину року в Україні були заарештовані 18 російських есерів і 4 члени УПСР, з яких трьох вислали за межі республіки, 98 есерів через пресу заявили про свою лояльність до існуючого режиму⁴³⁷.

Виправдовуючи сталінську ідею про загострення класової боротьби в країні у міру поступу соціалізму, наприкінці 20-х — поч. 30-х років власті почали фабрикувати численні справи проти колишніх есерів. Першим чекісти організували процес над Трудовою селянською партією, яка йменувалася «партією куркульської контрреволюції». Більшовики інкримінували відомим вченим-аграріям М.Кондратьєву, М.Юровському, Л.Чаянову і багатьом іншим шкідництво, шпигунство, підготовку збройної інтервенції, створення контрреволюційної організації⁴³⁸.

Далі йшли «відкриття» ДПУ по контрреволюційних організаціях «Селянська Росія» (1932–1933 рр.), есерів (1933 р.), боротьбистів (1935 р.) тощо⁴³⁹.

Довше інших політичних партій в Україні проіснувала офіційно зареєстрована в 1920 р. Українська комуністична партія. Лояльне ставлення КП(б)У до УКП пояснювалося, по-перше, тим, що УКП не була масовою

партією. В її лавах налічувалося лише кілька сотень осіб. По-друге, програма УКП багато в чому співпадала з програмою правлячої партії. По-третє, існування іншої партії дозволяло ВКП(б) і КП(б)У спростовувати звинувачення міжнародної громадськості щодо монополії однієї партії в СРСР і знищення її політичних супротивників.

Проте більш детальний аналіз стосунків між УКП і КП(б)У показує, що вони мало чим відрізнялись від взаємин компартії з іншими опозиційними партіями. Розглядаючи укапістів в якості ідейного компонента, більшовики всіляко обмежували діяльність організації, добиваючись в кінцевому підсумку її повного зникнення з авансцени політичного життя.

УКП з'явилась у січні 1920 р. і своє завдання вбачала в тому, щоб здійснити «вимоги національної революції» і об'єднати всі комуністичні сили України в єдину УКП⁴⁴⁰. На конференціях УКП в 1920—1921 рр. неодноразово підкреслювалось, що українські комуністи повинні бути незалежними від російських, бо влада більшовиків в Україні встановилась за допомогою військової окупації, яка може перетворитися на окупацію політичну⁴⁴¹. Не сприйняли укапісти і перехід України до непу, звинувативши РКП(б) у поступках дрібнобуржуазній стихії і реставрації капіталістичних відносин.

Безумовно, такі програмні установки лояльної опозиції не влаштували керуючу партію. Оцінюючи УКП як націоналістичну буржуазну організацію, більшовики категорично відмовлялись від співробітництва з нею, взявши курс на її розкол та поглинання КП(б)У.

Проте в 1921 р. ЧК обмежувалась «внутрішнім спостереженням» за УКП. Якогось особливого тиску на УКП більшовики не чинили, бо ця партія, не маючи опори в масах, протягом 1921—1922 рр. поступово вмирала. На погляд ДПУ, в 1922 р. УКП «досягла повного розпаду». В Харкові укапісти провели кілька зібрань, які не прийняли серйозних рішень. Донецька організація УКП не користувалась впливом серед шахтарів, обмежуючись критикою радянської влади у зв'язку з переходом до непу та існуючим голодом. Серед членів УКП на Катеринославщині спостерігались апатія і «бажання відійти від всякої роботи»⁴⁴². Врешті-решт у серпні 1922 р. ЦК УКП розпустив Катеринославську організацію «за бездіяльність, невиконання статуту і постанов з'їздів і конференцій, а також за несплату членських внесків і невиконання партійного продродатку»⁴⁴³. Ще в 1921 р. було розпущено Полтавський, Подільський губкоми, ліквідовано Правобережне бюро УКП⁴⁴⁴.

Розкол спостерігався і в самому Центральному комітеті УКП. Троєх членів ЦК в грудні 1921 р. виключили з партії як «ліквідаторів», бо вони вимагали «союзу з КПУ...» З цього часу в УКП існували дві течії: одні виступали за беззастережний союз із КП(б)У, інші сподівалися на той же союз, але з урахуванням своєї націонал-комуністичної платформи. Органи безпеки підтримували, ясна річ, «ліквідаторів»⁴⁴⁵.

У листопаді 1923 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову про організацію самоліквідації УКП⁴⁴⁶. Осередки лівої фракції УКП, чи, як її називали в ДПУ, «ліквідатори», з'явилися у Катеринославі, в Кайдацькому районі, у Києві. Роль ДПУ полягала в розширенні і зміцненні впливу фракції, яка

виступала за об'єднання з КП(б)У, посилюючи тим самим розкол УКП⁴⁴⁷.

Крім сприяння розколу УКП, ДПУ, зрозуміло, вживало й репресивних заходів щодо укапістів. Так, у січні 1923 р. до тюрми Катеринославського ДПУ кинули секретаря губкому УКП І.Манжелія. Дійсною причиною арешту був особистий авторитет відомого укапіста, обраного робітниками делегатом з'їзду рад Новомосковського повіту.

Катеринославське ДПУ в 1923 р. для дискредитації УКП готувало відкритий судовий процес над укапістами⁴⁴⁸.

ДПУ вважало, що партійні й радянські органи повинні більше приділяти уваги таким заходам боротьби з укапістами, як звільнення з роботи, виключення з профспілок, комнезамів тощо⁴⁴⁹. В 1923 р. репресії набули такого систематичного характеру, що А.Річицький і А.Драгомирецький від імені ЦК УКП надіслали ЦК КП(б)У відкритого листа з вимогами припинити антиукапістські репресії та агітацію⁴⁵⁰.

Однак влада ніяк не відреагувала на ці вимоги і продовжувала ігнорувати УКП. Втім, укапісти мали серед населення певний авторитет. Пожвавленню їх діяльності сприяли рішення XII з'їзду РКП(б) з національного питання, особливо щодо впровадження політики «коренізації», яку УКП сприйняла як підтвердження правоти своїх поглядів і розгорнула роботу по її поглибленню, пояснюючи робітникам, селянам, інтелігенції, що саме УКП відображає їх інтереси. Основними осередками діяльності укапістів були великі промислові центри: Катеринослав, Київ, Харків. Тут укапісти нараховували від 100 до 250 членів.

Восени 1923 р. на Катеринославщині й Київщині укапісти провели в сільради 15 своїх представників⁴⁵¹. Активною діяльністю займався в молодіжному середовищі т.зв. УКРЮС — спілка молоді УКП, повноправна організація зі своїм центром⁴⁵². Значні осередки УКРЮСу існували на Білоцерківщині — 50 осіб, Звенигородщині — 10, Полтавщині — 26⁴⁵³.

У вересні 1924 р. в Херсонській організації УКП було 22 члени, Катеринославській — 150, Полтавській — 55, Київській — 52, Волинській — 43 особи. Тоді у Києві відбулася 3-я губконференція УКП, також 1-а конференція УКРЮСу⁴⁵⁴. Наприкінці 1924 р. на обліку ДПУ УСРР знаходилися 312 членів і кандидатів УКП, 580 «симпатиків», 80 осіб, що належали до лівої фракції, 60 колишніх учасників, які заявили про свій розрив з УКП, — всього 1032 особи⁴⁵⁵.

У січні 1924 р. ЦК КП(б)У визначив курс на ліквідацію УКП як партії⁴⁵⁶. Найефективнішим шляхом вважалась «самоліквідація через вибух зсередини», тобто поглиблення розколу серед укапістів за допомогою лівої фракції⁴⁵⁷. Посилена агітаційну й організаційну роботу проти УКП проводили партійні й радянські інстанції. Політбюро ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. прийняло рішення не втягуватись в офіційну полеміку з УКП в пресі, видати спеціальну пропагандистську брошуру про УКП⁴⁵⁸.

Як і раніше, важливу роль у знищенні УКП відігравали органи ДПУ. Вони виявляли всіх членів УКП, усували їх з роботи, дискредитували лідерів укапістів, арештовували, висилали за межі України, готували судові процеси⁴⁵⁹. У травні 1924 р. Катеринославським ДПУ були заарештовані

секретар губкому УКП Дідич, член губкому Ковбаса, член губкому УКРЮС Стороженко, укапісти Бут, Андрієвський, Матвієнко та ін.⁴⁶⁰

Подібні дії властей викликали обурення населення, яке співчувало укапістам. ЦК УКП наполягав на проведенні публічного судового процесу. Проте політбюро ЦК КП(б)У вирішило недоцільним організацію подібного процесу⁴⁶¹. ДПУ отримало наказ вислати активістів за межі України. Укапістів вивезли з Харкова до Москви, а потім вислали до Тюменської в'язниці⁴⁶².

У жовтні 1924 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який схвалив курс на ліквідацію УКП, визначивши, що ця партія є контрреволюційною, використовує своє легальне становище для боротьби проти комуністичної партії і радянської влади. ЦК КП(б)У звернувся до Виконкому Комінтерну з меморандумом, обґрунтувавши необхідність розпуску УКП⁴⁶³.

Напевно, в ЦК КП(б)У визріло рішення ліквідувати УКП за допомогою Комінтерну. Звідси — вимоги до губкомів КП(б)У вести кампанію у пресі по «викриттю контрреволюційної діяльності УКП як одного з різновидів петлюрівщини», надсилати до ЦК КП(б)У всі компрометуючі укапістів матеріали, а також обмеження у застосуванні репресій проти них⁴⁶⁴.

Постановою від 14 листопада політбюро ЦК КП(б)У визнавало недоцільність масових арештів учасників до вирішення питання про УКП у Комінтерні. Була схвалена кампанія в пресі про дискредитацію укапістів. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У, до складу якої входив голова ДПУ України Балицький, переглядала справи, що були заведені на укапістів, і багатьох з них звільнила з ув'язнення⁴⁶⁵.

Після ряду засідань комісії Комінтерну, яка розглядала заяви ЦК КП(б)У, ЦК УКП і бюро лівої фракції УКП, президія Виконкому Комінтерну прийняла рішення про розпуск УКП⁴⁶⁶.

Формально УКП розпустив IV з'їзд партії, який відбувся у Харкові 1—4 березня 1925 р. Укапісти намагалися спростувати дану Комінтерном оцінку УКП як партії дрібнобуржуазної та націоналістичної⁴⁶⁷. ДПУ систематично інформувало партійні інстанції про тих укапістів, що залишались на старих позиціях. У разі продовження ними боротьби з КП(б)У передбачались репресивні заходи впливу⁴⁶⁸.

У подальшому всі члени УКП знаходились під пильним наглядом ДПУ. Лише за першу половину 1929 р. ДПУ України заарештувало 23 колишніх членів УКП (для порівняння: в 1927 р. секретний відділ ДПУ заарештував лише одного укапіста, в 1928 р. — 22)⁴⁶⁹.

Таким чином, у 1925 р. в Україні припинила існування остання офіційно діюча опозиційна владі політична партія. Найближча до платформи правлячої партії, УКП кілька років виконувала роль «фігового листка», прикриваючи однопартійний політичний режим. Власті не приховували свого справжнього ставлення до укапістів, реалізуючи політику «батога і пряника». З одного боку, ЦК КП(б)У задовольняв прохання про фінансові субсидії УКП, враховуючи її нечисленність і непопулярність, з іншого, більшовики зробили все, щоб дискредитувати укапістів в очах громадськості⁴⁷⁰. Коли в умовах політики «українізації» вплив УКП вийшов з-під контролю КП(б)У, почалися масові репресії членів УКП. Пере-

5. Терор проти «реакційного духовенства»

конавшись в їх незначних результатах, влада використала випробуваний на інших політичних супротивниках метод розколу і компрометації. У даному випадку як знаряддя реалізації політики правлячої партії було використано Комінтерн. У подальшому, усвідомлюючи небезпеку впливу національних ідей УКП на населення України, власті не випускали з-під контролю колишніх укапівців, цілеспрямовано піддаючи їх репресіям.

5. Терор проти «реакційного духовенства»

Одним із постулатів ідеологічної доктрини правлячої комуністичної партії було твердження, що релігія як форма суспільного світогляду завжди виявляє себе як реакційна ідеологія.

Шлях до звільнення від релігійного гніту ленінізм бачив у революційній боротьбі робітничого класу. Вибір форм і методів боротьби з релігією визначався класовими цілями пролетаріату, умовами місця та часу. Відповідно до пануючої ідеології радянська держава з перших днів існування створювала правову основу для боротьби з релігією. Початок було покладено декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», згідно з яким церква вже не була «юридичною особою», не мала права на власність, права отримувати субсидії та проводити навчання в державних та приватних школах. Аналогічний акт прийняв Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 22 січня 1919 р.⁴⁷¹ В цілому новим режимом діяльність релігійних установ оцінювалася негативно. Духовенство розглядалося як ворог радянського суспільства, який намагався всіма засобами здолати існуючий лад. Представників конфесій звинувачували в контрреволюції, і тому репресії проти них виправдовувалися⁴⁷².

Сучасні дослідники зазначають, що справжній механізм політики державної влади щодо представників релігійної ідеології формувалася в закритих стінах ДПУ, адмінвідділів НКВС. Оскільки ця політика була антиморальною, справжній її зміст ретельно приховувався⁴⁷³. Відкрито ж подавалися в засобах масової інформації лише офіційні, публічні розпорядження влади, покликані, головним чином, замаскувати справжнє ставлення керівництва компартії та держави до носіїв релігійного світогляду.

Оскільки переважна більшість населення Російської імперії складалася з прихожан Російської православної церкви, найгостріше протистояння визначилося між владою та керівництвом РПЦ. Голова РПЦ патріарх Тихон, не визнаючи декрету від 23 січня 1918 р., звертався до православних із закликами стати на захист православної церкви⁴⁷⁴.

Відмова патріарха Тихона визнати радянську владу богоугодною розв'язала руки більшовикам стосовно православних священнослужителів. У 1918 р. пройшла хвиля арештів, розпочалася кампанія по ліквідації святинь РПЦ, у 1920 р. ВЧК розгромила «Виконавчий комітет у справах духовенства»⁴⁷⁵. ВЧК встановила систему нагляду за діяльністю патріарха Тихона, збирала компрометуючий матеріал для дискредитації та карного переслідування керівника православної церкви⁴⁷⁶.

Однак у період громадянської війни правлячій партії було не вигідно конфронтувати з населенням на ґрунті боротьби з релігією. Тому в програмі РКП(б), прийнятій у березні 1919 р., поруч із антицерковними заходами декларувалося недопущення образи релігійних почуттів віруючих⁴⁷⁷.

Після завершення війни розпочався планомірний наступ на права віруючих та релігійних об'єднань. У травні 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому зазначалося, що прийшов час розгорнути антирелігійну роботу, завдання якої полягало в тому, щоб «на місці релігійного світорозуміння поставити струнку комуністичну наукову систему», а також підкреслювалося, що РКП бореться не з якими-небудь окремими релігійними групами, а з усім релігійним світоглядом взагалі⁴⁷⁸.

Уся радянська державна система була націлена на боротьбу з віруючими, але на вістрі цієї боротьби знаходилися органи ЧК—ДПУ. Лінія, прийнята ВЧК на «зруйнування» релігії, знаходила вираження у прагненні розкладання церковних організацій і шляхом впливу на осіб, які обіймали вищі посади у церковній ієрархії, і за допомогою тиску на «нижче попівство».

Церковники, сектанти та релігійний актив перебували на спеціальному обліку в ЧК—ДПУ⁴⁷⁹. Представники ЧК входили до складу різноманітних комісій, які займалися закриттям церков, боротьбою з «чудодійними явищами», ліквідацією церковних організацій. У своїй практичній роботі чекісти орієнтувалися на розкол духовенства, вплив на вибори ієрархів церкви, організацію в ній своєї агентурної мережі.

Священнослужителів, які не йшли на співпрацю з режимом, засуджували як таких, що надають підтримку контрреволюціонерам, і висували надумані звинувачення. Так, у 1921 р. постановою ВЧК про звинувачення у шпигунстві було розстріляно інспектора Катеринославської духовної семінарії А. Муріна⁴⁸⁰. Не допускалося проведення загальноцерковних з'їздів духовенства та релігійного сектантства. Органи друку сектантських груп закривалися.

Як привід до здійснення репресивної політики православних священнослужителів влада використала кампанію по вилученню церковних цінностей, за рахунок яких передбачалося подолати продовольчу кризу 1921 р. Хоча православна церква активно надавала допомогу голодаючим у межах Всеросійського комітету допомоги голодуючим або створеного з цією метою Церковного комітету з духовенства і мирян⁴⁸¹, 23 лютого 1922 р. президія ВЦВК прийняла спеціальну постанову про примусовий порядок та умови вилучення церковних коштовностей. У відповідь 28 лютого з'являється послання патріарха Тихона, в якому він назвав «актом свототатства» вилучення «священних предметів». Послання було сирійняте владою як контрреволюційне⁴⁸².

Тільки за офіційними даними, в результаті послання Тихона сталося 1414 сутічок віруючих з представниками держави на ґрунті вилучення церковних коштовностей⁴⁸³.

Антиурядові акції партія вирішила використати для розгрому опозиційного духовенства. У березні 1922 р. на сторінках журналу «Під прапором ленінізму» з'явилась стаття В. Леніна «Про значення войовничого ма-

теріалізму», де він закликав надати атеїстичній пропаганді воєвничого характеру⁴⁸⁴. В листі до членів політбюро ЦК РКП(б) він зазначав: «Чим більше число представників реакційного духовенства і реакційної буржуазії нам (...) вдасться розстріляти, тим краще»⁴⁸⁵.

20 березня політбюро ЦК РКП(б) прийняло план щодо реалізації постанови ВЦВК від 23 лютого, яким передбачався арешт осіб, що чинили опір вилученню, застосування військової сили та повне вилучення цінностей у найкоротші строки, не зупиняючись ні перед чим⁴⁸⁶. Відповідні рішення в Україні керівні інстанції ухвалили 8 березня, 4 і 21 квітня 1922 р.⁴⁸⁷

Вилучення коштовностей з церков і монастирів завершилось влітку 1922 р., хоча в Україні цінностей зібрали значно менше, ніж розраховували. Однак кампанія дозволила здійснити політичну розправу над опозиційно настроєними представниками релігійного культу. По країні пройшла хвиля судових процесів над священнослужителями, звинуваченими у приховуванні церковних цінностей.

4 травня 1922 р. політбюро ЦК РКП(б) санкціонувало притягнення до суду патріарха Тихона. 17 квітня 1923 р. судова колегія з карних справ Верховного суду РРФСР затвердила звинувачувальний вирок, за яким Тихон був позбавлений сану⁴⁸⁸.

Аналогічні судові процеси відбувалися і в Україні. Наприклад, вищу міру покарання суд визначив священнику Троїцької церкви м. Полтави В.Зеленцову, хоча пізніше йому замінили вирок на п'ять років ув'язнення, а в 1925 р. взагалі звільнили⁴⁸⁹.

У листопаді 1922 р. за звинуваченням у приховуванні церковних коштовностей був заарештований архієпископ Катеринославський Агапіт. Після судилища над ним на Катеринославщині не залишилося жодного тихонівського єпископа. Услід за Агапітом у в'язницях ЧК опинилися Іоанікій, Серафим, Сергій, Онуфрій. У Маріуполі був заарештований колишній ректор духовної семінарії А.Одинцов, якого засудили до п'яти років позбавлення волі за порушення порядку здачі церковних цінностей⁴⁹⁰. У серпні 1922 р. завершився судовий процес над єпископом Павлоградським, який виступав проти вилучення церковних цінностей⁴⁹¹. У червні того ж року в Житомирі за цей же «злочин» на 5 років ув'язнення у таборах засудили священника Остальського.

Наступного року за межі України було вислано 16 заарештованих священників на чолі з єпископом Павлом⁴⁹². У цілому судові процеси проти священнослужителів мали явно політичний характер. Про це свідчать і пропагандистська підтримка у пресі, і стандартні звинувачення, які були побудовані на тому, що цінності хоча й не знайдені, але, напевно, підсудними приховані, оскільки в інвентарних книгах та списках церковного майна 1917 р. налічувалася значно більша їх кількість, і несподіване пом'якшення судових вироків⁴⁹³.

Ефективним заходом боротьби з православною церквою була організація її розколу. Компартія скористалася владолобними сподіваннями частини православного духовенства для створення опозиційної тихонівцям течії під назвою обновленства. Чекісти почали з підтримки

трьох груп священнослужителів, які виступали проти політики патріарха Тихона⁴⁹⁴.

Особливою довірою властей користувалася найрадикальніша група нової течії в православній церкві — обновленства, яка називалася «Жива церква». У Росії обновленці активізували свою діяльність навесні 1922 р., напередодні Помісного собору РПЦ. Лідери обновленського руху, на відміну від патріарха Тихона, вітали кампанію з вилучення церковних коштовностей на користь голодуючих. Під тиском обновленців патріарх був змушений підписати документ про передачу своєї влади через Помісний собор одному з вищих ієрархів⁴⁹⁵.

В Україні перші парафії нової течії виникли влітку 1922 р. і були підтримані місцевою партійно-державною верхівкою. Шеф ДПУ України В.Балицький ставив перед підлеглими завдання всіляко сприяти групам «Живої церкви», особливо у справі захоплення ними посад у церковних структурах, і одночасно збирати компромат на представників «старого духовенства»⁴⁹⁶. Щодо останніх передбачалося застосовувати репресії, зокрема адміністративні висилання⁴⁹⁷.

Одним із перших під репресії потрапив екзарх України митрополит Михайл (Єрмаков). 23 січня 1923 р. Вище церковне управління (ВЦУ) надіслало екзархові листа про усунення його від управління Київською єпархією. Проти нього було порушено кримінальну справу. 60-річний митрополит був ув'язнений у московській Бутирській в'язниці, незабаром засуджений до 2-х років концтаборів. Втім, цей вирок було замінено адміністративним засланням у Туркестан⁴⁹⁸.

Документи ДПУ переконаливо свідчать про те, що шляхом ізоляції противників «Живої церкви» розчищалися місця у церковному керівництві для обновленців. Зокрема, у липні 1923 р. у Києві були заарештовані архієпископ Митрофан, єпископ Назарій, протоієрей Нікольський. Подібні акції відбулись у Харківській і Донецькій губерніях, Єлизаветградському та Первомайському округах тощо⁴⁹⁹. У 1924 р. ДПУ у справі «Есперанто» засудило єпископа Макарія, який принципово не погоджувався на компроміс із владою⁵⁰⁰.

Робота з «розкладання церкви» вважалася одним із найбільш важливих завдань ДПУ. Крім безпосередніх арештів та судилищ, розколу православної церкви, власті застосовували цілий ряд матеріальних, адміністративних, фінансових, ідеологічних засобів посилення обновленства. Типовим явищем була примусова передача обновленцям майна тихонівських парафій. Так, у Харківській губернії закрили Покровський монастир, виселили ченців, а церкву передали у розпорядження групи «Живої церкви». Масові виступи віруючих мали місце в м. Сталіно. В Катеринославській губернії під час передачі обновленцям Покровського храму було побито членів колегії групи «Жива церква»⁵⁰¹.

Неабияке значення ДПУ надавало «кадровій» роботі з духовенством. Захопивши основні позиції у ВЦУ, представники «Живої церкви» усували з відповідальних посад непоступливих тихонівців, розставляючи своїх людей. Наприклад, указом від 16 серпня 1922 р. ВЦУ звільнило на спочинок архієпископа Катеринославського Агапіта і єпископа Бахмутського Іоанікія.

До кінця цього ж місяця у число членів групи православного білого духовенства увійшли 12 священнослужителів Катеринославської єпархії, серед яких — єпископ Павлоградський Серафим, кафедральний протоієрей м. Катеринослава Вячеслав Мстиславський, весь причт Троїцької церкви⁵⁰².

У жовтні 1923 р. у Харкові було проведено Собор обновленців, на якому проголошено створення Української синодальної церкви на чолі з митрополитом Піменом. Синод складався з 5 осіб. Собор виробив положення про Всеукраїнське церковне вище управління (ВУЦВУ), прийняв статут групи православного білого духовенства і мирян «Живої церкви» в Україні⁵⁰³.

Все ж зусилля влади, спрямовані на підтримку обновленців, не досягли бажаного результату. В середині 1924 р. обновленці мали 2700 приходів, а тихонівці — 4900. Особливо сильними позиції останніх залишались у Києві. Печерська лавра характеризувалася ДПУ як «цитадель тихонівців». У Харкові 4 тихонівські храми відвідували більше прихожан, ніж 15 обновленських церков⁵⁰⁴. Виходячи з цього, власті в тому ж році розпустили «Живу церкву». Отже, вирішальних успіхів у боротьбі з тихонівцями досягти не вдавалося.

Таким чином, було розроблено комплекс заходів щодо «розподілу груп попівської корпорації на менші купки, що ворогують; нацькування віруючих, прихильників одного єпископа проти інших; адміністративного впливу на тихонівських активістів штрафами; опрацювання в потрібний нам бік компрометації усієї взагалі тихонівщини, завдяки обновленству»⁵⁰⁵. З метою посилення церковного розколу власті ініціювали скликання Собору, на якому п'ятеро з 26 українських єпископів оголосили про створення тимчасового вишого церковного органу України. В 1925 р. на черговому Соборі проголошено створення нового релігійного об'єднання «Братське об'єднання українських автокефальних церков»⁵⁰⁶. Собор засудив тихонівців і прихильників УАПЦ і виявив підтримку обновленцям. Собор єпископів підтримували близько 1,5 тисяч парафій⁵⁰⁷.

Зміцненню обновленства сприяв і Всеукраїнський помісний собор обновленців, на якому у травні 1925 р. проголосили автокефалію Української православної церкви. Загальносоюзний Собор обновленців у жовтні 1925 р. затвердив це рішення.

У 1925—1926 рр. обновленство досягло вершини своєї популярності. Кількість обновленських парафій у січні 1926 р. досягла 3500. Обновленців визнав Вселенський патріарх⁵⁰⁸. Не останню роль відіграла і підтримка партійно-державної машини. Застосування репресій проти тихонівців власті поєднували з адміністративним тиском, наприклад, відмовляючись реєструвати їх громади.

Наприкінці 20-х років авторитет обновленства почав падати. Багато в чому це було пов'язано зі зміною взаємовідносин держави і РПЦ. У червні один з наступників Тихона, митрополит Сергій (Страгородський), виступив із посланням, в якому сформулював позицію лояльного ставлення церкви до радянської держави, закликав духовенство і віруючих бути «вірними громадянами Радянського Союзу». Після цих подій власті втратили інтерес до обновленців⁵⁰⁹.

Незабаром обновленців почали все частіше зараховувати до табору контрреволюції і піддавати репресіям⁵¹⁰. ДПУ залишалося вірним своїм планам посилювати роботу по розкладанню духовенства, «тимчасово підтримуючи “живістів”, до розвалу тихонівців і потім, у свою чергу, розпочати розклад «Живої церкви»...»⁵¹¹.

В Україні як умову легалізації тихонівщини ДПУ висунуло перед митрополитом Михайлом (Єрмаковим), що повернувся із заслання, вимоги скласти відозву до віруючих на основі Декларації Сергія, де повинна міститися «церковно-канонічна оцінка антирадянських дій тихонівщини і ставлення церкви до духовенства, що емігрувало»⁵¹².

Послання Михайла до пастви з'явилося 4 листопада 1927 р. і також, як Декларація Сергія, викликало неоднозначну реакцію духовенства і прихожан, розколело ряди РПЦ на сергієвський і тихонівський напрями. Представники останнього звинувачували Сергія і Михайла у зраді «істинного православ'я»⁵¹³. У відповідь Сергій оголосив своїх недругів «контрреволюціонерами»⁵¹⁴.

Тихонівці, які вважали себе справжніми борцями за інтереси церкви та православ'я, почали називатися «істинно православними християнами». У 1927—1928 рр. вони об'єдналися в церковне угруповання «Істинно православна церква» (ІПЦ), яке стало черговим об'єктом переслідування ДПУ⁵¹⁵.

Не менш драматично розгорталися події в 1-й пол. 20-х років і для Української автокефальної церкви, створеної в 1920 р. 14 жовтня 1921 р. Всеукраїнський православний церковний собор підтвердив автокефалію УАПЦ і обрав на посаду митрополита єпископа В.Липківського⁵¹⁶. Радянська влада не перешкоджала утворенню парафій УАПЦ, сподіваючись на розкол у церковному середовищі. Вона прагнула у новоствореній церкві знайти силу, здатну підірвати позиції РПЦ. Не дивлячись на те, що УАПЦ систематично заявляла про лояльність до режиму, з 1922 р. власті змінюють своє ставлення до неї. На думку керівництва ЦК КП(б)У, прихильники Української автокефалії, «внаслідок своїх спроб примирення з українськими масами, шкідливіші і небезпечніші як провідники у селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей»⁵¹⁷. Більшовики підозрювали автокефалістів у зв'язках з петлюрівським рухом⁵¹⁸.

Із числа т. зв. релігійного активу УАПЦ, за неповними даними ДПУ, на обліку перебували 15 колишніх офіцерів царської армії, 58 осіб, що раніше служили в армії С.Петлюри, 15 — при гетьмані Скоропадському, п'ятеро діячів УНР, 30 членів антирадянських партій, 10 учасників контрреволюційних організацій, 14 осіб, які вже піддавалися репресіям з боку влади рад⁵¹⁹.

Наприкінці 1922 р. пройшли перші арешти представників УАПЦ. До Архангельської губернії вислали, наприклад, єпископа Оксіюка і світського діяча автокефалії професора Гаєвського. На початку 1923 р. було заарештовано голову Всеукраїнського вищого церковного управління М.Мороза⁵²⁰. З 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало вже дискредитацію автокефальної церкви як завдання, що стоїть нарівні з дискредитацією тихонівщини.

Влада відмовила в реєстрації статуту УАПЦ, заявляючи, що 59 % її єпископів, священників, членів церковних рад налаштовані вороже до режиму⁵²¹. За даними ДПУ, у 1924 р. з 1600 приходів УАПЦ 80 % знаходилися під впливом колишніх петлюрівців, які проповідували ідею самостійної України⁵²².

13 квітня 1925 р. ЦК КП(б)У вирішив доручити ДПУ посилювати репресії проти автокефальної церкви. З цією метою був використаний конфлікт між течіями в самій УАПЦ⁵²³. Органи ДПУ впливали на поглиблення розбіжностей між лідерами автокефальної церкви Липківським, Чехівським, Потієнком, Ярещенком і організаторами братства, що дістало назву «Діяльно-христова церква» (ДХЦ), — єпископами Тарновським, Бжостковським та Янушевським. У результаті поглиблення розколу в УАПЦ у Києві почав діяти керівний центр ДХЦ⁵²⁴. Загострення суперечностей протягом 1924 р. призвело до того, що в жовтні 1925 р. прихильники ДХЦ провели з'їзд, який засудив керівництво УАПЦ та митрополита В.Липківського. Підтримана владою, ДХЦ вже у 1926 р. нараховувала 300 парафій у восьми округах України. УАПЦ на цей час налічувала 2800 парафій, 10 657 священників, 35 єпископів⁵²⁵.

ДПУ зі свого боку намагалося дискредитувати УАПЦ і захопити керування ВПЦР у власні руки. 25 лютого 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У на закритому засіданні схвалило пропозиції Комісії у судово-політичних справах про репресії щодо керівників автокефальної церкви. Формальним приводом до репресій була відмова в реєстрації ВПЦР наприкінці 1925 р., що ставило автокефалістів поза законом. У червні були заарештовані єпископ Полтавський Юрій Жевченко, єпископ Чернігівський Іван Павловський, єпископ Костянтин Малюшкевич з Умані за звинуваченням у використанні церковної кафедри для антирадянської агітації. 30 липня в Києві за тими ж звинуваченнями були заарештовані митрополит В.Липківський і голова ВПЦР В.Потієнко⁵²⁶.

Частина керівників УАПЦ було засуджено і заслано. Наприклад, архієпископа О.Ярещенка на 5 років зіслали до Узбекистану. За даними спеціальної комісії ДПУ, 214 священників-автокефалістів у минулому були вояками армії УНР, 55 — членами українських націоналістичних партій, 46 — колишніми офіцерами царської армії, 22 — денікінцями, 17 — жандармами і поліцейськими, 3 — чорносотенцями⁵²⁷.

25—30 жовтня 1926 р. під наглядом ДПУ відбулись Покровські збори ВПЦР, на яких було засуджено «недоляльні» щодо влади вчинки президії Ради. Лише після цього було дозволено зареєструвати статут УАПЦ і видавати щомісячник «Церква і життя»⁵²⁸.

Незважаючи на офіційні заяви Липківського про лояльність його церкви до радянської влади, під час роботи 2-го Всеукраїнського Церковного собору, що відкрився 17 жовтня 1927 р., влада висунула вимогу про усунення митрополита. Під тиском ДПУ Липківський був змушений залишити свою посаду. Собор не захистив митрополита через сильну опозицію з боку єпископату УАПЦ, яку очолював єпископ Ромоданов⁵²⁹. З цього часу верхівка УАПЦ стала повністю підконтрольна ДПУ.

Після Собору відпала потреба і в розколі УАПЦ. 8 листопада 1927 р. відбулося об'єднання керівництва УАПЦ з єпископатом ДХЦ⁵³⁰.

Оскільки власті вбачали своїми противниками представників усіх релігійних конфесій, в органах ЧК—ДПУ—НКВС виділилися підрозділи, які спеціалізувалися в роботі з «церковниками та сектантами». Особливу увагу ДПУ викликала діяльність євангелістів, які, на думку чекістів, зривали військові мобілізації, державні кампанії на селі, сприяли дезертирству з РСЧА, допомагали повстанському рухові⁵³¹.

Роботу ДПУ в цьому напрямку полегшували постанови виконкомів про обов'язкову реєстрацію служителів культу при зміні ними місця проживання⁵³².

Органи ЧК—ДПУ проводили обов'язковий облік сектантів. За даними чекістів, у 1924 р. в Україні мешкало: 56 831 менонітів, 33 398 євангелістів, 29 950 баптистів, 3700 молокан, 3162 адвентисти⁵³³. Лише в Катеринославській губернії нараховувалося: менонітів — 30 тисяч, євангелістів — 4 тисячі, молокан — 3 тисячі. Крім цього, були ще адвентисти, малеванці, толстовці, іоанніти, духобори, скопці, шигуни⁵³⁴.

Територіально євангельські християни проживали у Харківській, Київській, Одеській, Катеринославській, Донецькій, Чернігівській губерніях, «українське бюро» баптистів розміщувалося в Єлизаветграді, адвентисти 7-го дня переважали на Катеринославщині, меноніти — в Одеській, Донецькій та Катеринославській губерніях, малеванці — в Уманському окрузі, на Київщині, в районі Синельникового і на Поділлі⁵³⁵.

Секти цікавили ДПУ перш за все як організації, що проводять анти-мілітаристську діяльність. Відмова брати до рук зброю була гарним приводом до розправи над сектантами⁵³⁶.

У 1926—1927 рр. ДПУ України боролася за беззастережне визнання обов'язковою військової служби керівництвом Всеукраїнської ради баптистів і сектою адвентистів 7-го дня. Стосовно адвентистів ДПУ досягло успіхів⁵³⁷.

Органи ЧК—ДПУ не менш ретельно вивчали «релігійні організації нацменшин». Особлива увага зверталася на ставлення представників конфесій до радянської влади в періоди загострення міжнародного становища, військових дій⁵³⁸. Наприклад, під час польсько-радянської війни чекістам пропонувалося посилити нагляд за католицькими ксьондзами⁵³⁹.

Під час кампанії з вилучення церковних цінностей з 68 костелів залишилися функціонувати тільки 16. До 20 червня 1922 р. з усього складу кліру залишили у спокої вісьмох ксьондзів⁵⁴⁰. У 1924 р. заступник голови ОДПУ Г.Ягода видав наказ оточити кожного ксьондза своїми людьми, збирати на священників компрометуючі матеріали, дискредитувати їх «як польських урядових агентів»⁵⁴¹.

У 1926 р. ЦК КП(б)У вирішив продовжувати курс на ліквідування існуючої залежності католицької церкви в Україні від польського уряду. В цей же час під наглядом ДПУ знаходилося 219 костельних рад, 102 ксьондзи. Співпрацівники намагалися скомпрометувати ксьондзів в очах віруючих, афішуючи факти антирадянської агітації з їхнього боку, організації нелегальних переправ через кордон, співжиття з жінками⁵⁴².

Протягом 20-х років фабрикувалися численні карні справи на католиків. Так, у 1924 р. був репресований ксьондз Шиманський за звинуваченням у нелегальній переправі людей до Польщі. У 1926 р. до вищої міри покарання засудили ксьондза Жилинського, в 1928 р. у Вінниці за звинуваченням у контрреволюційній діяльності розстріляли шість осіб на чолі з ксьондзом Федеровичем⁵⁴³.

Різними засобами власті намагалися викоренити «релігійні забобони» й у німецького населення. ДПУ вело спостереження за римсько-католицькими і євангелістсько-лютеранськими громадами⁵⁴⁴. Встановлювалися особи, які навчали німецьких дітей закону Божому; пастори, які отримували з-за кордону літературу релігійного змісту, припускали у проповідях антирадянські висловлювання; керівники гуртків, де розучувалися релігійні пісні, на тій підставі, що останні сприяли «відволіканню жінок від громадського життя, огороджуючи від радянського впливу»⁵⁴⁵. Так, під наглядом ДПУ знаходилися пастори Зейб, Шиллінг, Гессе, Берг, Фель, Шлюп, Григоріус, Брейтембах, Мерц, Гасе, Кістер, Бірхле, ксьондзи Кун, Ерхе, Келлер⁵⁴⁶. У 1924 р. був заарештований пастор села Кильменсталь Франц Кун за поширення серед колоністів адрес організацій у Німеччині, які надавали матеріальну допомогу. У 1925 р. засудили проповідника Ново-Софіївської братської громади Генріха Пеннера за нелегальне проведення релігійних обрядів.

Відношення влади до представників різних релігійних культів і конфесій найяскравіше демонструє розпорядження ДПУ від 1924 р. про заведення справ на всіх «прихованих» ворогів радянської влади, якими вважалися і релігійні діячі⁵⁴⁷.

На 1927 р. органам влади вдалося такими методами захопити вплив у керівництві більшості релігійних об'єднань та добитися від них заяв про лояльність радянському режимові. Втім, у статтях Й. Сталіна (1927 р.) з'явилися зауваження про необхідність остаточної ліквідації реакційного духовенства. У доповіді на XV з'їзді ВКП(б) 3 грудня 1927 р. Сталін указав на послаблення антирелігійної боротьби як на недолік у роботі партії⁵⁴⁸. В Україні на цей час нараховувалося 10 367 церковних общин, що об'єднували близько 3,5 млн віруючих⁵⁴⁹.

24 січня 1929 р. ЦК ВКП(б) у листі «Про заходи щодо посилення антирелігійної роботи», виходячи з постулату про загострення класової боротьби у ході соціалістичного будівництва, зарахував духовенство і активно віруючих, органи церковного керівництва та релігійні організації до розряду противників соціалізму. Перед НКВС та ОДПУ було поставлене завдання не допускати будь-яких порушень радянського законодавства релігійними об'єднаннями⁵⁵⁰.

8 квітня 1929 р. президія ЦВК у постанові «Про релігійні об'єднання» заборонила релігійним товариствам займатися будь-якою діяльністю, крім задоволення релігійних потреб віруючих. Внесено поправки до Конституцій республік СРСР, також і УСРР: позбавляти права віруючих на пропаганду релігійних віровчень⁵⁵¹. Протидія релігії набувала ледве не військового характеру. Як би там не було, а Спільку безвірників перейменували у Спільку войовничих безвірників, а боротьбу з релігією називали

«антирелігійним фронтом» класової боротьби⁵⁵². НКВС, маючи за мету зробити жорстокішим законодавство, доводив до керівних структур інформацію про те, що «релігійники» організують антирадянські виступи мас, перш за все селянства, здійснюють «тиск» на місцеві органи влади під час перевиборів до Рад; створюють підпільні контрреволюційні організації; поширюють антирадянські листівки, тероризують активістів-безбожників та ін.⁵⁵³ Відповідно до жовтневої 1929 р. інструкції НКВС заперечувалися права релігійних об'єднань як юридичних осіб, була запроваджена їхня обов'язкова реєстрація. Місцеві органи влади мали право відмовляти у реєстрації без будь-яких пояснень. Договори про ремонт церковних будівель могли укладатися тільки індивідуально з членами приходів, які підпадали під статтю про приватне підприємництво, що тягло за собою різке підвищення оподаткування. Представники духовенства, позбавлені виборчих прав та обмежені в правах, змушені були сплачувати 70% податку з так званих нетрудових прибутків, до яких відносили плату за відправлення культу; для них призначили високу квартирну плату⁵⁵⁴.

Постанова ВЦВК від 1929 р. започаткувала «ангидзвонovu» кампанію. Церковні дзвони знімали під приводом нестачі металу для потреб індустріалізації.

У 1929 р. органи влади заборонили друковані релігійні видання, у тому числі журнал УАПЦ «Церква і життя» та «Український православний благовісник», який видавали обновленці⁵⁵⁵. Продовжувалося прискореними темпами закриття молитовних будинків. Якщо в 1924—1925 рр. було закрито 45, в 1926 р. — 29, 1927 р. — 58, то в 1928 р. — 97, 1929 р. — 136, 1930 р. — 234⁵⁵⁶. У приміщеннях храмів розміщували сільбуду, клуби, школи, лікарні, гаражі, млини, склади, зсипні пункти або ж просто руйнували їх⁵⁵⁷. У 1930 р. ситуація в «релігійному питанні» стала ще більш напруженою у зв'язку з постановою ЦВК і РНК СРСР від 11 лютого «Про боротьбу з контрреволюційними елементами в керівних органах релігійних об'єднань».

Подібна політика держави щодо релігійних об'єднань не могла не викликати невдоволення духовенства і віруючих. Служителі релігійного культу, користуючись авторитетом у частини населення, особливо у селянства, іноді перетворювалися на виразників обурення прихожан з приводу примусового вилучення продовольства, посилення податкового тягря, адміністративного свавілля влади.

Хоча ці виступи організованим рухом опору назвати ніяк неможливо, власті трактували їх переважно саме так. А отже, вживали і відповідних заходів. Священиків разом з їх прихожанами обкладали непосильними податками, за несплату яких часто-густо конфісковували і з торгів продавали їх майно. Причому від цього однаково страждали священики і РПЦ, і УАПЦ, і обновленці, і прихильники соборно-єпископальної церкви. Сектанти в цей час залишалися переважно лояльними до влади.

Однією з форм протесту священнослужителів проти самообкладення було добровільне зняття сану. Так, до середини квітня 1928 р. у Київському, Дніпропетровському, Полтавському, Проскурівському, Прилуцькому і Черкаському округах сан зняло 29 священнослужителів різних церков

Антирелігійна демонстрація сільської молоді на Одещині. Кінець 1920-х рр.

(10 — РПЦ, 14 — УАПЦ, 2 — УСЦ *, 1 — БОУАЦ **). Одночасно властями було заарештовано 8 священників РПЦ, 3-х — УАПЦ, по одному — УСЦ і БОУАЦ⁵⁵⁸.

Характерно, що наприкінці 20-х років ДПУ прагнуло не просто репресувати священнослужителів, а викривати «контрреволюційні групи церковників», «попівські антирадянські організації» або, враховуючи авторитет церковних діячів серед населення, призначати їх у керівники таких «контрреволюційних організацій». Так, у жовтні 1929 р. була заарештована група селян села Садки Бердичівського округу, які виступали проти податкової політики. Співробітники ДПУ у відповідному звіті лідером цієї групи вказали «місцевого тихонівського попа Мельничука»⁵⁵⁹.

Запорізьким окрввідділом ДПУ в лютому 1930 р. у с. Катеринівка Покровського району була ліквідована інша «куркульська організація» на чолі із священником К.Кучеренком, яка проводила серед селян агітацію проти заходів радянської влади. Кучеренка як «ініціатора створення групи» ув'язнили до концтабору строком на три роки, інших вислали на три роки у Північний край⁵⁶⁰.

У с. Рясному Харківський відділ ДПУ притяг до карної відповідальності 14 куркулів-лишенців, які брали активну участь у роботі місцевої тихонівської громади на чолі зі священником Романцевим. Членів групи звинуватили у саботажі хлібозаготівельної кампанії 1928 р. і у поширенні чуток

* УСЦ — Українська синодальна церква.

** БОУАЦ — Братське об'єднання Українських автокефальних перков.

про близьку війну й перемену влади⁵⁶¹. Для надання репресіям проти служителів культу громадського резонансу власті практикували організацію публічних судових процесів. Так, 2 вересня 1929 р. почався процес над священником і прихожанами РПЦ, учасниками експесу під час закриття церкви в м. Риковому Артемівського округу. Для створення атмосфери обурення мас позицією духовенства була організована 3-тисячна демонстрація, виступи робітників у суді з вимогами найсуворішого присуду. 6 вересня суд засудив священника Константинова і 3-х віруючих, які відстоювали право церкви на існування, кожного до 3-х років ув'язнення⁵⁶².

Аналіз архівних карних справ дозволяє зробити висновок про те, що, починаючи з 1929 р., основну масу священнослужителів засуджували за звинуваченнями у пропаганді або агітації проти колективізації⁵⁶³. За статтею 54-10 КК УСРР були засуджені священники с. Телелинці Жмеринського району Я.Матейчук, с. Журбинці Козятинського району С.Юркевич, с. Чечелівки Дніпропетровщини Ф.Рагулін, с. Великий Кобелячок Полтавського округу П.Базилевський, архієпископ Чернігівський П.Кедров та багато інших⁵⁶⁴.

Репресії проти священників РПЦ набули наприкінці 20-х років таких масштабів, що 2 лютого 1930 р. папа Пій XI звернувся до віруючого світу із закликом молитися про спасіння Російської православної церкви. Радянська влада інтерпретувала це як залик до сил міжнародного імперіалізму організувати хрестовий похід на СРСР. Митрополита Сергія зобов'язали виступити на прес-конференції 15 лютого із заявою про відсутність гонінь на РПЦ і лояльну політику щодо неї з боку держави. Заява Сергія викликала негативний резонанс більшої частини духовенства. Влітку 1930 р. перервався зв'язок РПЦ з її європейськими приходами. Митрополит Сергій опинився в ізоляції⁵⁶⁵.

Особливістю репресій кінця 20-х років була організація цілеспрямованої боротьби з течіями в РПЦ, які відмовилися наслідувати політику Сергія на примирення з владою. Карному переслідуванню піддавалися прихильники «Істинно православної церкви»⁵⁶⁶. Їх звинувачували у створенні в 1928 р. антирадянської організації, яка ставила за мету повалення радянської влади шляхом збройного повстання. Центр повстання начебто знаходився у Ленінграді, а в Україні розташовувалися філії⁵⁶⁷. До карної відповідальності притягли 70 віруючих Харківської філії на чолі з Павлом Кратировим, 50 чоловік Одеської філії (керівники Г.Селецький, В.Юрченко), 20 «істинних» з Дніпропетровщини (П.Попов та ін.). За рішенням Особливої трійки при колегії УСРР 11 віруючих було ув'язнено у концтаборі терміном на 5 років, 53 — на 3 роки, 59 прихильників РПЦ вислано на Північ на 3 роки, 5 чоловік відправлено на поселення⁵⁶⁸.

Поза законом наприкінці 20-х років була поставлена Українська автокефальна православна церква. Усунення Липківського від керівництва УАПЦ і проведення своїх людей у ВПЦР у 1927 р., здавалося б, дозволяло властям спрямовувати діяльність автокефалістів у необхідному для держави напрямку.

Прорадянська політика ВПЦР в умовах зростання соціальної напруги призвела до падіння авторитету церкви. Прихильники Липківського пове-

ли агітацію за створення нової церкви «безпоповців», сутність якої зводилася до тези «попи продалися Радам».

Не все гаразд було і в керівних колах УАПЦ. Єпископ Ромоданов, що відіграв одну з ключових ролей у боротьбі з Липківським, влітку 1928 р. вирішив відійти від УАПЦ і зняти сан. ДПУ змушене було докласти значних зусиль, утримуючи єпископа від таких намірів⁵⁶⁹, але продовжувало розглядати автокефалістів як складову частину контрреволюції.

Таким чином, у ході операцій ДПУ проти «української контрреволюції» арештам піддавалися і представники УАПЦ, запідозрені у нелояльності до режиму. Так, підсумком липневої 1927 р. операції стало ув'язнення 26 автокефалістів, чотирьох з яких було віддано до суду⁵⁷⁰.

У серпні 1927 р. було заарештовано одного з засновників Новомиргородського осередку УАПЦ П.Кульчицького, звинуваченого у проведенні систематичної антирадянської агітації і організації контрреволюційного петлюрівського угруповання під виглядом церковної громади. І все ж підстав для кримінальної відповідальності явно не вистачало. Кульчицького випустили під підписку про невиїзд. Удруге його взяли під варту в 1928 р. і знову, не зібравши даних для передачі до суду, порушили клопотання перед Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР про адмінзаслання. І тільки в лютому 1929 р. священника помістили до концтабору на 10 років, вбивши, зрештою, в 1937 р.⁵⁷¹

Однак справжнє винищення автокефалістів розгорнулося з 1929 р. У березні 1929 р. Полтавський відділ ДПУ завершив справу «Самостійники», за якою були заарештовані 13 мешканців с. Новорожанки на чолі зі священником Жовницьким. Їх звинувачували у домаганні мети «групування українців для роботи над створенням незалежної України». Жовницький під час слідства і не приховував, що є українським націоналістом і його ідеал — незалежна Україна і народовладдя. Визначальними у долі Жовницького стали свідчення тих, хто проходив у справі і запевняв, що він на зборах церковного активу закликав створити «під маркою автокефальної громади» політичні організації, спроможні виступити в момент війни з СРСР на боці інтервентів⁵⁷².

У квітні 1928 р. Особлива нарада при колегії ДПУ УСРР порушила клопотання про адмінзаслання за межі України мешканців с. Куцеволівки Кременчуцького округу Д.Олефіка, Я.Куцевола, Я.Ричка, Ф. і Н.Патерілових, Т. Лисяка, звинувачених у «створенні шовіністичної організації автокефалістів “Молоде братство”»⁵⁷³.

Як правило, більшість автокефалістів засуджували до 3-х років заслання чи концтаборів⁵⁷⁴. Саме так були покарані В.Завойчинський, А.Радомицький, М.Клеоновський, С.Грушко, А.Скороход⁵⁷⁵.

Арешти священнослужителів викликали численні зіткнення властей з віруючими. Інколи доходило до використання зброї. В 1929 р., наприклад, опір владі при арешті священників виявили мешканці сіл Березівка Криворізького, Тернівка Шевченківського, Лозове Харківського округів тощо⁵⁷⁶.

Опір віруючих зайвий раз підтвердив авторитетність священників і посилив переконання властей покінчити з УАПЦ. За деякими даними, в

1929 р., під час операції проти «українського контрреволюційного активу», передбачалося заарештувати 126 священників, вчинити 23 обшуки⁵⁷⁷. Приводом до таких масових арештів була підготовка процесу над СВУ. Як вірно зазначив В.Пашенко, УАПЦ з її ідеєю націоналізації церкви природно мала стати жертвою розгрому націоналістичних сил⁵⁷⁸. За самою справою СВУ з-поміж автокефалістів передбачалося заарештувати 172 особи, в тому числі двох єпископів, 71 попа, 10 дяків, 89 мирян⁵⁷⁹.

Уманський відділ ДПУ заарештував сімох автокефалістів-мирян с. Паланки, в Кам'янці ув'язнили єпископа Пивонарова і священника Винарчука, у Бердичівському окрузі ліквідували 27 «куркулів-автокефалістів» на чолі зі священником Гонтай-Корнійчуком та ін.⁵⁸⁰ Слідство у справі СВУ доводило, що структурно «Спілка визволення України» поділялася на так звані «п'ятірки» (секції), одна з яких діяла в Українській автокефальній церкві під керівництвом В.Чехівського⁵⁸¹.

Звинувачення УАПЦ у контрреволюційності були потрібні для організації надзвичайного Собору, який відбувся 29—30 січня 1930 р. 40 єпископів засудили УАПЦ за «контрреволюційну» діяльність і ухвалили рішення про саморозпуск церкви⁵⁸².

Після цього суд над церквою на процесі «СВУ» став фарсом. Із 45 звинувачених на судовому процесі понад 20 чоловік були священниками або їхніми дітьми. На лаві підсудних опинилися В.Чехівський, М.Чехівський, В.Дурдуківський, К.Товкач, які звинувачувалися в тому, що нібито наказували священникам проводити серед селян агітацію проти радянської влади, залучити церкву до планів підготовки збройного повстання⁵⁸³. Незважаючи на такі звинувачення, жоден офіційний керівник УАПЦ не був притягнутий у справі «СВУ» до кримінальної відповідальності. Засуджений М.Чехівський ніколи не обіймав церковних посад. Безпідставним було засудження В.Дурдуківського, К.Товкача, дяків автокефальної церкви⁵⁸⁴.

Отже, використовуючи репресивні заходи, влада в 1930 р. припинила діяльність УАПЦ. Правда, у грудні 1930 р. була зроблена спроба відновити УАПЦ, коли «надзвичайний Собор» схвалив продовження діяльності церкви, але в офіційній її назві вже не вживалося слово «автокефальна». У середині 30-х років ще не розгромлені автокефальні парафії визнали над собою зверхність Російської православної церкви⁵⁸⁵.

Наприкінці 20-х років нещадних переслідувань зазнали і прихильники інших релігійних течій.

Більшість релігійних сект, які вийшли з православ'я, — іоанніти (прихильники священика Іоанна Кронштадтського), іннокентівці (последовники ієромонаха Балтського православного монастиря) тощо — розглядалися владою як монархічні, реакційні утворення. Багато сект щодо радянської влади займали ворожу позицію, особливо у зв'язку з хлібозаготівельними кампаніями. Держава викорінювала непокірних каральними акціями.

Так, іоанніти в 1926—1929 рр. переслідувалися властями в селах Славгород і Мар'їнка на Дніпропетровщині та в Тульчинському окрузі⁵⁸⁶, іннокентівці — в Тульчинському окрузі та Бердичеві⁵⁸⁷.

Не залишалась поза увагою репресивних органів також група сект, відома під назвою духовних християн (хлисти, духоборці, молокани та ін.), що, як правило, не сприймали радянську владу.

У с. Дробіни Житомирського округу молокани, які заступилися за свого проповідника перед головою сільради, були заарештовані і заслані⁵⁸⁸. У жовтні 1927 р. Київський відділ ДПУ заарештував сімох молокан, які намагалися організувати нелегальний з'їзд, і порушив клопотання про їх ув'язнення до концтабору. Були заарештовані лідери молокан-корніївців — проповідник дід Корній і М.Стретович. У селі Кручинець Волинського округу під час обшуку в приміщенні нелегальної молельні корніївці вчинили опір. Міліція під напором натовпу змушена була ретируватися. Результатом стала акція ДПУ, в ході якої було заарештовано 48 корніївців, з яких семеро — жінки⁵⁸⁹. У грудні 1928 р. у Коростенському окрузі заарештували 39 сектантів-молокан. У лютому 1929 р. по всій Україні планувалося ізолювати ще 70 молокан.

У 1928 р. у Славгороді Дніпропетровського округу заарештували шістьох хлистів на чолі з Просвіриним, у Балтському районі — дев'ятьох скопців.

Призначені були арешти керівників секти духоборів Храмцова і Лаптевої. У серпні 1929 р. були заарештовані духобори і члени комуни «Духобори», мешканці села Вільне Новомосковського району Дніпропетровського округу І.Рокаєв і Г.Пахнура, звинувачені в антирадянській діяльності і пропаганді. За заклики не брати до рук зброї, скликання несанкціонованих з'їздів і зборів їх засудили до ув'язнення в концтаборі терміном на три роки кожного⁵⁹⁰.

У 1929 р. влада розправлялася і з суботниками. ДПУ УСРР ліквідувало на Дніпропетровщині сільськогосподарські комуни суботників «Царство світла», «Братська праця», «Сіяч», «Братська родина». Комуна «Царство світла» на цей час вважалася всесоюзним центром цієї секти. Союзна рада суботників очолювали Ф.Гвоздик, Т.Грицайчук, М.Кислиця. Актив комун був заарештований, згодом 19 осіб засудили до ув'язнення у концтаборах чи заслання на Північ⁵⁹¹.

Репресії охопили і членів протестантських сект. Від поодиноких арештів 1928 р. влада перейшла до масових операцій у 1929 р. Так, у 1928 р. ДПУ заарештувало в Артемівському окрузі баптистів Шевчука і Баграєва, конфіскувавши літературу релігійного змісту, у Харкові — баптистів Радіонова, Гапонова⁵⁹². Під контролем ДПУ знаходився заступник голови Всесоюзої ради баптистів, який, повернувшись у жовтні 1928 р. із закордонного конгресу баптистів, «вихваляв у громадах Донбасу свободу в Європі та Америці і скаржився на угиски в СРСР»⁵⁹³. 24 грудня 1928 р., внаслідок однієї з перших операцій ДПУ проти баптистів, було заарештовано весь актив Риковської громади Артемівського округу (8 осіб)⁵⁹⁴. У січні 1929 р. була проведена операція проти баптистів у м. Полтава. Під час обшуків у Хом'яка, Лимешка, Бабушкіна, Горобчанина, Мусієнка вилучили «брошури антирадянського змісту»⁵⁹⁵.

Навесні 1928 р. ДПУ попередило голову Всеукраїнської ради секти адвентистів 7-го дня Львова про неприпустимість повторення несанкціо-

нованих нарад (як це мало місце в Дніпропетровську 7 квітня) і взято від нього письмове зобов'язання про те, що на наступному Всесоюзному з'їзді АСД українські делегати будуть підтримувати резолюцію про беззастережне визнання військової служби⁵⁹⁶. Тих, хто не підкорявся прийнятим рішенням, ДПУ зразково карало.

Влада всіляко перешкоджала створенню сільськогосподарських артілей баптистів і євангелістів, домагаючись вступу сектантів у спільні комуни і колективи.

У квітні 1928 р. у Харкові заарештували співірацівників відділу молоді євангелістів Потапова, Істоміна, Павленка, пресвітера громади Тарасюка, влітку того ж року було засуджено голову громади у Дніпропетровському окрузі А.Кириченка, у грудні в адміністративному порядку вислали актив громади села Голубовка цього ж округу на чолі з Губою. У січні 1929 р. Могилів-Подільський відділ ДПУ заарештував євангелістів — Марка Мельника, Карла Бурлака, керівників громад Мазура і Медведя⁵⁹⁷.

В листопаді 1929 р. ДПУ ліквідувало Всеукраїнський союз, а також обласні об'єднання трясунів. Передбачалося заарештувати весь актив проповідників в Україні (Воронаєва, Колтовича та ін.)⁵⁹⁸.

До жовтня 1928 р. ДПУ вдалося виявити в Одесі й окрузі актив ієговістів, вилучити в них підпільні гектографи та релігійну літературу. В жовтні було здійснено 12 арештів і 28 обшуків. Заарештовані Д.Карай-Біла, Н.Гей, І.Місанова-Лисиця, Є.Матвеева, М.Гонакова, А.Остапчук, А.Падчек, Ф.Ісаєв. Більшість заарештованих вислали за межі України⁵⁹⁹.

Подібні операції були проведені в Уманському окрузі (заарештовано Загоруйка та ін.), Зінов'євському (заарештовано 58 осіб, виявлена друкарня)⁶⁰⁰.

Переслідувалися члени й інших сект. Наприклад, в Уманському окрузі в 1929 р. розгромили секту апокаліпсисистів — послідовників І.Гуминського⁶⁰¹.

Виконуючи директиву ОДПУ про «вивчення всіх релігійних організацій нацменшин», репресивні органи на місцях виявили незадоволені радянською владою відповідно серед лютеран, менонітів, вірмен-григоріанців. Репресіям піддавалися віруючі та релігійні діячі у німецьких колоніях⁶⁰².

Приводом до репресій власті розглядали кампанію з масового еміграційного руху німецького населення наприкінці 20-х років. Так, група колоністів Молочанського району була заарештована за звинуваченням у проведенні «широкої роботи по еміграції німців за кордон, зверненні до німецького посла з проханням про виїзд». До в'язниці потрапили Ф.Дойчман, О.Август, Л.Гердец, брати Шмідти⁶⁰³.

Подібні репресивні заходи застосовувалися й щодо єврейських громад.

У 1929 р., здійснюючи планомірний наступ на релігійні об'єднання, влада закривала синагоги, нелегальні хедери і ешиботи, заарештовувала служителів культу. Так, 31 березня Дніпропетровську хоральну синагогу передали під клуб швейної фабрики. До карної відповідальності притягли рабинів Шнеєрсона, Шемтова та ін.⁶⁰⁴ ДПУ підбиралося до секти євреїв-християн, здійснюючи контроль за членами центрального комітету, які

проживали в Україні, Фельдманом і Шварцем (Одеса), Шапіро і Шварцманом (Дніпропетровськ), Мацкіним (Київ)⁶⁰⁵.

У тому ж 1929 р. почалося слідство у справі «Польської контрреволюційної і шпигунської організації ксьондзів в Україні». До карної відповідальності притягали бл. 40 ксьондзів, серед яких Наскренський, Свідерський, Левинський, Квасневський, Забуєський, Крумпель, Андрушевич, Скальський, Чирський, Шишко, і 250 прихожан-католиків. За матеріалами ДПУ виходило, що підпільні організації ксьондзів існували в Київській духовній семінарії, Житомирському монастирі, школі органістів у Прокурові, Брайлівському приході Вінницького округу, Славуцькому приході Шенетівського округу та ін.

На тих же засадах здійснювались репресії проти прихильників різних релігійно-філософських, містичних учень, які розходилися з доктринами матеріалізму, атеїзму, пролетарського, соціалістичного руху. Так, наприкінці 20-х років ДПУ розправилося з теософами, масонами. У Харкові, Києві, Одесі були заарештовані теософи Радзевич, Кузьмін та багато інших. Розгрому піддали орден київських масонів «Гармахіс», до в'язниці кинули магістра ордену Б.Смирнова, його заступника М.Волобуєва⁶⁰⁶.

Підсумки 20-м рокам щодо боротьби зі священнослужителями і віруючими ОДПУ підводило циркулярним листом «Про стан і перспективи церковного руху та чергові завдання органів ОДПУ» у березні 1930 р. Стверджуючи, що «церква — одна з ланок контрреволюції», ОДПУ запропонувало коригувати тактику боротьби з нею. У першу чергу пропонувалося закривати іосифьські, сергіївські церкви, далі — ВПЦР* і останніми — обновленські. При цьому належало запобігати серйозним конфронтаціям з віруючими під час конфіскації церковного майна, обертання монастирів на сільгоспартілі та товариства. Через Особливу нараду при ОДПУ належало виселяти тільки найбільш авторитетних служителів культу з районів колективізації. Відмова священників від сану могла бути дозволена властями, якщо акція проходила публічно і не мала «характеру контрреволюційної демонстрації»⁶⁰⁷.

Таким чином, у 20-ті роки власті вели цілеспрямовану боротьбу з релігією, складовою частиною якої були політичні репресії щодо представників духовенства, віруючих різних конфесій. Здійснюючи курс на будівництво нового радянського соціалістичного суспільства, заснованого на марксистсько-ленінській ідеології, непримиренній до релігійних забобнів, державна партія проводила політику ізоляції і знищення носіїв релігійного світогляду.

Пробним кроком до відкритого протистояння із служителями культу стала кампанія вилучення цінностей під приводом турботи про голодуючих. Втім, політичні репресії 1-ї пол. 20-х років проти релігійних діячів не мали широкомасштабного характеру. Власті в першу чергу робили ставку на атеїстичну пропаганду, а також адміністративні методи тиску. Користуючись адміністративними важелями, держава контролювала реєстрацію релігійних громад, проведення з'їздів, регламентувала пересування свя-

* ВПЦР — Всеукраїнська православна церковна рада.

щеників по країні, сприяла церковним розколам, активно втручалась в релігійне життя за допомогою різноманітних антирелігійних комісій⁶⁰⁸.

Каральна політика щодо духовенства була певною мірою м'якою, обережною, поєднувалась з методами компрометації, дискредитації священників, зі створенням прорадянських релігійних об'єднань тощо.

ДПУ вдалося сформувати сепаратистські течії не тільки в середовищі найбільш представницьких церков РПЦ, УАПЦ, лютеранської церкви, але і в різних сектах. Використовуючи розкольницьку діяльність, весь арсенал засобів поліцейського механізму, влада змогла до 1927 р. перебрати вплив у більшості релігійних об'єднань через «своїх» представників, спрямовувати, контролювати процеси, які відбувалися у церковному середовищі. Однак атмосфера лояльності, яка налагодилася між владними структурами і релігійними об'єднаннями в 1927 р., була порушена зміною політичного курсу керівництва країни.

Одночасно з економічним наступом на трудящих розгорнулася «кампанія остаточної ліквідації реакційного духовенства». Комплекс руйнівних заходів впливу включав більш жорстокі правові норми, навіть заборони релігійних об'єднань, конфіскації церковного майна, розгортання войовничої антирелігійної пропаганди, податковий прес, позбавлення служителів культу громадських прав, політичні репресії. Від поодиноких арештів каральні органи перейшли до масових операцій проти служителів культу, цілеспрямованого винищення цілих релігійних течій.

До 1930 р. влада змогла досягти певних успіхів у боротьбі з рядом релігійних утворень. Ізольованою від світового православ'я виявилася лояльна до режиму сергієвська РПЦ, була розгромлена і розпущена УАПЦ, позбавлені керівництва деякі секти, розпущені колективні господарства сектантів, обновленський синод православних церков ліквідував «автокефалію» української церкви та ін.⁶⁰⁹

За статистикою секретного відділу ДПУ, у 1927 р. було зареєстровано 266 представників духовенства і 37 сектантів, вислано з України 33 особи. У 1928 р. репресовано 253 служителі культу, з яких 52 вислали, 84 примусили подати листи про лояльність до радянської влади. А вже за 1-у пол. 1929 р. у в'язницях ДПУ опинилися 374 представники духовенства і 389 сектантів, з яких вислали з території України відповідно 90 (з них — шістьох єврейських і одного мусульманського проповідника) і 270 осіб, дали зобов'язання залишатися поза політикою 88 служителів культу⁶¹⁰.

Особливістю репресій кінця 20-х років була організація судилищ над представниками духовенства, створення атмосфери загального засудження населенням антирадянської лояльності церковників. Характерною була і тенденція включення служителів культу до вигаданих контрреволюційних груп і організацій для винесення більш суворих вироків.

Служителі культу розглядалися як потенційні противники режиму, спроможні «збудити» населення самим своїм життям і релігійною діяльністю. Це особливо ставало небезпечним у період соціальних перетворень, пов'язаних з індустріалізацією, колективізацією та ін. Таким чином, наприкінці 20-х — у 30-ті роки служителів релігійних культур не рятували вже й заяви про лояльність до радянської держави чи політичну нейтральність.

6. Вбивство С.Петлюри

Тоталітарні режими, запроваджуючи державний терор — політику залякування, придушення політичних противників насильницькими засобами всередині країни (внутрішній терор), як правило, цим не обмежуються і нерідко вдаються до терористичних акцій на терені інших держав⁶¹¹. Шляхом фізичного знищення за кордоном тих чи інших «небезпечних» політичних опонентів, залякування політичної еміграції, а заодно і власної, подекуди потенційної опозиції «довгою рукою» каральних органів, такі режими прагнуть будь-що перешкодити самій можливості згуртування реальних сил, здатних загрозувати їхній владі.

Радянський Союз уже у 20-ті рр. почав створювати за кордоном розгалужену розвідувально-терористичну мережу, здатну здійснювати як широкомасштабні, так і локальні таємні операції — навіть «брудні», якщо цього вимагали «інтереси справи». Усунення політичних опонентів, передусім шляхом їхнього викрадення або знищення, вже тоді стало важливим інструментом каральної політики СРСР за кордоном⁶¹².

Зрозуміло, подібні операції готувались і проводились в особливому режимі надзвичайної секретності. До того ж відповідні архіви колишнього ЧК—ДПУ—НКВС—КДБ і сьогодні залишаються малодоступними для широких кіл дослідників. Огож підтвердження причетності саме радянських спецслужб до тих чи інших терористичних акцій носить, так би мовити, випадковий і спонтанний характер. Скажімо, недавно завдяки визнанням колишнього генерала КДБ П.Судоплатова стали відомими подробиці ряду резонансних терористичних акцій, здійснених свого часу за кордоном радянськими спецслужбами. Зокрема, П.Судоплатов розповів про викрадення в Парижі 26 січня 1930 р. розвідувальною групою Серебрянського генерала О.Кугелова. Тоді троє перевдягнених у форму французької поліції радянських агентів під приводом перевірки документів зупинили генерала на набережній Сени, де він за звичай прогулювався, і силоміць затягнули його в авто. Серцевий напад викраденого не дозволив довести цю операцію до переможного кінця — вивезти генерала до Москви з метою отримання необхідної ДПУ інформації⁶¹³. Сенсаційними стали також визнання генерала П.Судоплатова про вбивство лідера українських націоналістів Є.Коновальця, «підхід» до якого агенту забезпечила й демонстрація своїх особливих почуттів до постаті покійного С.Петлюри. Що ж до обставин загибелі останнього, то про причетність радянських спецслужб до вбивства одного з найбільш колоритних і дійових лідерів української еміграції можна говорити, застосовуючи метод екстраполяції.

Як слушно зауважує в своїй праці дослідник С.Литвин, більшовики винесли смертний вирок С.Петлюрі вже у 1921 р., під час судового процесу проти членів уряду Української Народної Республіки і провідних діячів українських партій соціалістів-революціонерів та соціал-демократів. Враховуючи те, що головний отаман знаходився за межами юрисдикції СРСР, його було оголошено поза законом⁶¹⁴. Визнаний лідер української політичної еміграції, голова Української Народної Республіки в екзилі, колишній голова Директорії та головний отаман військ УНР, С.Петлюра

становив для більшовиків у 20-ті рр. значно більшу політичну проблему, ніж, скажімо, мало популярні на батьківщині «білі» генерали. Це витікало як з особливого місця і ролі України в радянській державі, так і значної популярності С.Петлюри серед українського населення, зокрема селянства, дояльність якого до радянського режиму після завершення громадянської війни все ще залишалась умовною. Опосередкованим визнанням популярності С.Петлюри, усвідомлення його небезпеки було й запровадження більшовиками негативного за своїм наповненням терміну «петлюрівщина». «У нас в Україні, — зазначав у квітні 1923 р. на 7-й Всеукраїнській партконференції командуючий збройних сил України і Криму М.Фрунзе, — ми тільки зовнішньо справилися з відкритим рухом петлюрівщини. Ми його розбили, але він ще живий...»⁶¹⁵ Популярність С.Петлюри в масах українського населення відзначалася органами безпеки і в наступні роки, причому проявлялася вона подекуди в неочікуваних для більшовиків формах. Характерне зауваження з цього приводу було зроблене на початку 1927 р. одним з червоноармійців УВО під час гострої дискусії, яка велася навколо проблем українізації в армії: «Куди вашому Леніну до нашого Петлюри!»⁶¹⁶

Постійним головним боєм для радянського режиму в 20-ті рр. була українська політична еміграція. Існування Державного центру УНР у Парижі, особливо після переїзду туди 1923 р. С.Петлюри, не могло не викликати серйозне занепокоєння в СРСР. В еміграції продовжував своє існування альтернативний український уряд, який за певних умов міг завжди виступити центром збирання антибільшовицьких сил в Україні. Додаткових хвилювань щодо цього додавало повернення до влади у Польщі навесні 1926 р. Ю.Пілуздського, чия воєнно-політична співпраця з УНР Директорії в 1920 р. ледь не коштувала більшовикам втрати України. Показово, що майже напередодні вбивства С.Петлюри голова уряду УСРР В.Чубар кілька разів у своїх виступах порушував проблему існування українського уряду в екзилі, небезпеки «петлюрівщини» і т. ін. «Ми зовсім не певні в тому, — зазначав він на сесії ВЦВК СРСР у Москві 16 квітня 1926 р., — що ті, кому це корисно, не використають цього уряду для завдань, спрямованих проти Радянського Союзу»⁶¹⁷.

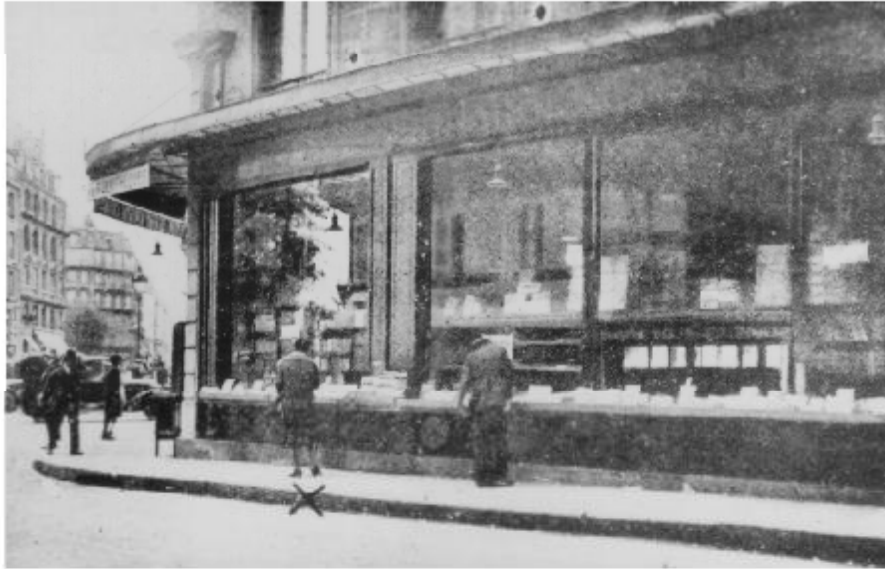
25 травня 1926 р. С.Петлюра попрямував пообідати до ресторану Шартъє на вул. Расін, який знаходився за три квартали від його помешкання. Там він пробув близько години. О 14 год. 15 хв. він вийшов з ресторану і зупинився біля столика з книжками на розі вул. Расін і бульвару Сен-Мішель. Саме в цей час до нього наблизився чоловік, одягнений у білу робочу блузу, без шапки. Він запитав: «Пан Петлюра?» Останній не відреагував. «Чи Ви є пан Петлюра?» — перенитав незнайомец. Не отримавши відповідь, він вихопив з кишені револьвер і став стріляти в С.Петлюру, вигукуючи: «Вбивця! Це за різанину! Це за погроми!» Від першої кулі, що потрапила у праве плече, С.Петлюра втратив рівновагу і впаав на тротуар. Нападник продовжував стріляти в лежачого. Смертельною виявилась п'ята куля, що влучила у груди жертви, пробила легені і серце, викликавши великий вилив крові. Ще дві кулі пройшли мимо, потрапивши у бруківку. О 14 год. 40 хв., так і не прийшовши до пам'яті, С.Петлюра по-

мер. На першому ж допиті в поліції затриманий С.Шварцбард назвав своє ім'я і заявив, що С. Петлюру він убив свідомо, бажаючи помститися за єврейські погроми в Україні у 1919–1920 рр...⁶¹⁸

Що відомо про убивцю Петлюри? Самуїл (Шломо) Шварцбард народився 1886 р. у Смоленську (за іншими даними — в Бессарабії). З Смоленська його родина переїхала до України, в Балту. Після єврейського погрому у цьому містечку в 1905 р. С.Шварцбард утік до Австро-Угорщини. Згідно з його свідченнями, в Австрії він ретельно вивчав класиків марксизму і навіть належав деякий час до австрійської соціал-демократичної групи «Функ» («Іскра»). Водночас Шварцбард захоплювався анархізмом. Чи то з ідейних міркувань, як він сам стверджував, чи через матеріальні негаразди (що більш вірогідно) він постійно мав проблеми з законом і кілька разів відчув на собі репресивну силу. У 1908 р. С.Шварцбарда було затримано у Відні за спробу пограбування каси магазину. За це він отримав чотири місяці каторжної тюрми⁶¹⁹. Наступного року в Будапешті його було затримано за незаконне присвоєння чужої власності. Цього разу влада вдалася до адміністративних заходів, виславши С.Шварцбарда з країни. Відтак він переїхав до Парижа. Там у 1910 р. одружився і невдовзі відкрив власний магазин з продажу годинників. Проте мирне життя, вочевидь, не приваблювало С.Шварцбарда. На початку Першої світової війни він вступив добровольцем до Іноземного легіону, потім перевівся до французького полку і залишив армію тільки після поранення у 1916 р. У 1917 р., натхненний революційними ідеями, він разом з дружиною як «політичний емігрант» їде до Росії. Під час поїздки С.Шварцбарда було заарештовано на пароплаві за «більшовицьку пропаганду» і передано місцевій російській владі в Архангельську⁶²⁰. Невдовзі він переїхав до Петрограда, а потім до Одеси, де вступив до Червоної гвардії. Відтоді С.Шварцбард — активний учасник громадянської війни в Україні.

Цей період життя, такий важливий з огляду на мотивацію його подальших дій, є вкрай бідним на факти. Відомо, зокрема, що у 1920 р. майбутній убивця С.Петлюри служив у бригаді Г.Котовського інтендантом при обозі⁶²¹. Є також дані про те, що Шварцбард був організатором єврейського загону, до якого входило 90 осіб⁶²². За свідченнями колишнього заступника головного комісара Центрального єврейського комісаріату Елі Добковського, який посилався на визнання самого Шварцбарда, останній у складі каральних загонів брав участь у придушенні селянських повстань в Україні⁶²³.

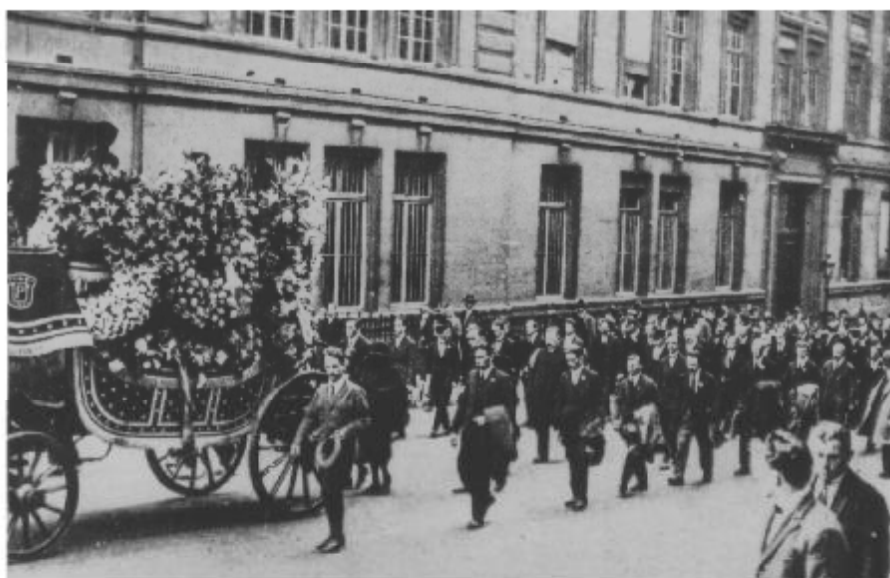
Зауважимо, що хоча наявна інформація не містить конкретних даних про зв'язок С.Шварцбарда з ВЧК в роки громадянської війни, проте і не заперечує їх. Натомість добре відомо, що чимало іноземних громадян-симпатиків радянської влади під час війни потрапили «на гачок» радянських органів безпеки і пізніше в будь-який час могли бути задіяними для вирішення тих чи інших завдань. Безперечно й те, що сам С.Шварцбард був свідком погромної ситуації в Україні в 1919 р. і боляче сприймав її. Не виключено, що, беручи активну участь у боях проти армії УНР і українських селян-повстанців на боці Червоної армії, він вважав головного отамана С.Петлюру винуватцем трагедії українського єврейства.

Місце, де було вбито Симона Петлюру. Париж, 1926 р.

Повернувшись після завершення громадянської війни в Росії до Парижа, С.Шварцбард тільки на перший погляд вів спокійне життя. Насправді його магазин перетворився на політичний клуб, де збиралися відомі емігранти з Росії — переважно анархісти та сіоністи. Тісні контакти мав Шварцбард і з комуністичним осередком⁶²⁴. Не обійшов своєю увагою він і Союз українських громадян у Франції. Останній, як вважали французькі спецслужби, імовірно, був утворений з ініціативи і фінансової підтримки уряду УСРР з метою організації повернення на батьківщину українських громадян⁶²⁵. Згідно з даними німецької розвідки, саме за вказівкою одного з членів цього Союзу (на прізвище Галін) С.Шварцбард невдовзі й убив Петлюру. Фактичним співучасником операції був секретар Союзу Дзіковський, який, за даними французького міністерства закордонних справ, стежив за С.Петлюрою напередодні вбивства⁶²⁶.

Ще однією постаттю, з якою С.Шварцбард напередодні убивства С.Петлюри мав тісні стосунки, був радянський громадянин, в минулому учасник терористичних акцій на Далекому Сході у 1920—1921 рр., один з організаторів комуністичного повстання в Кладно біля Праги, агент ДПУ Михайло Володін. Останній прибув до Парижа 8 серпня 1925 р. Познайомившись з політичним опонентом С.Петлюри генералом армії УНР Миколою Шаповалом, він оселився в його помешканні, де прожив понад 1,5 місяці. На початку 1926 р., після короткочасного від'їзду, М.Володін знову з'явився у Парижі. Саме в цей час він познайомився з С.Шварцбардом і надалі, за свідченням М.Шаповала, зустрічався з ним майже щодня⁶²⁷. Після того, як сам М.Шаповал 15 лютого 1926 р. переселився до Латинського кварталу неподалік від місця, де проживав С.Петлюра, М.Володін

Жалобна процесія під час похорону Симона Петлюри. Париж, травень 1926 р.

досить часто відвідував генерала (за два місяці до теракту — майже не щодня). За свідченням М.Шаповала, він постійно цікавився, де живе С.Петлюра. Напередодні замаху обідав разом із С.Шварцбардом у тому ресторані на вул. Расін, де звичайно бували С.Петлюра та його сім'я. В день убивства М.Володін відвідав М.Шаповала вранці і пішов від нього о 10.00. За версією генерала, агенти, які стежили за Петлюрою, повідомили Володіна і Шварцбарда про те, що «об'єкт» вийшов на обід; Шварцбард, не поснідавши, негайно прибув на вул. Расін, де зустрівся з Володіним, який повідомив йому, що Петлюра ще в ресторані; в свою чергу, Шварцбард передав Володіну листа, якого той мав відправити поштою після вбивства С.Петлюри⁶²⁸.

Під час слідства, яке розпочалося в Парижі 2 червня 1926 р., постало питання: вбивство С.Петлюри було актом помсти єврея — одинака чи актом тероризму, за яким стояла Москва?

Єврейська громада за кордоном наполягала на версії помсти за погроми в Україні. Натомість українська еміграція категорично пов'язувала вбивство свого лідера з діяльністю радянських органів безпеки. При цьому особлива увага зверталася на підвищену зацікавленість його персоною СРСР. «У Харкові та Москві, — писав з цього приводу в статті «Симон Васильович Петлюра» О.Безпалко, — теперішній начальник більшовицького уряду на Україні вказує на ті небезпеки, які загрожують більшовизму з боку української активної еміграції, серед якої Петлюра, з огляду на свою минуність, займає особливе становище. І ось думка про помсту прокинута у виконавця замаху через 7 років після описаних подій і на третій рік після переїзду Петлюри до Парижа»⁶²⁹.

Неабиякий інтерес до майбутнього процесу над вбивцею Петлюри виявила радянська сторона. 18 січня 1927 р. член колегії народного комісаріату закордонних справ СРСР, уповноважений НКЗС СРСР в Україні О.Шліхтер направив секретарю ЦК КП(б)У Л.Кагановичу директиву, в якій у десяти пунктах лаконічно викладалася стратегія і тактика радянської сторони щодо здійснення свого впливу на паризький процес⁶³⁰. Основним завданням визнавалося не допустити перетворення процесу на політичний, де Петлюра буде зображений як національний герой, а Шварцбард — як сліпа зброя в руках радянських агентів. З огляду на це уповноваженим НКЗС та ДПУ надавалося розпорядження забезпечити українського представника в Парижі, який буде опікуватися цим питанням, відповідними матеріалами, документами, свідченнями тощо. В документі давалися конкретні вказівки щодо підбору бажаних свідків і перешкоди «всіма відповідними заходами» запрошенню на судовий процес небажаних свідків. У директиві визначалося також питання висвітлення в Україні перебігу цього процесу, точніше сказати, як його не висвітлювати. «Запропонувати українській радянській пресі, — зазначалося в документі, — не роздмухувати значення процесу і вмішувати тільки повідомлення і матеріали про процес, що надходять від ТАРС чи від Уповн. НКЗС, проте жодним чином не від особистих кореспондентів»⁶³¹. Останнє зауваження вочевидь засвідчувало занепокоєння влади з приводу можливої негативної реакції в українському суспільстві на процес Шварцбарда. 21 січня 1927 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло на своєму засіданні питання «Про справу Шварцбарда», прийнявши до уваги вищезазначену директиву⁶³².

Згідно з спеціальним рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 18 лютого 1927 р., до Парижа було надіслано відомого партійного діяча М.Попова. Йому належало втілювати в життя вимоги вищезгаданої директиви. Не пожалкувала радянська сторона й грошей, виділивши своєму посланцю 2400 крб.⁶³³

Радянський уряд також надав допомоги захисту С.Шварцбарда щодо збирання компромату на С.Петлюру. Французький журналіст Б.Лекаш, який приїхав до Москви працювати в цьому напрямі, був гостинно зустрінутий і забезпечений підтримкою з боку радянських офіційних осіб і ДПУ. Відбір з наданого йому газетного матеріалу про погроми Б.Лекаш проводив вкрай упереджено. Як зазначав С.Єфремов, він відбирав лише те, що стосувалося «петлюрівців», а решту — матеріали про погроми, вчинені «білими», «червоними» та ін. — просто ігнорував, нерідко уриваючи фразу на півслові. Попри це, директор Інституту книгознавства у Києві Меженко, де працював Лекаш, офіційно завірив, що всі зняті ним копії цілком відповідають оригіналам. Здобуті в такий спосіб журналістом документи фігурували на процесі як красномовні факти провини Петлюри⁶³⁴.

Доволі показовим було й те, що своїм адвокатом С.Шварцбард відразу обрав А.Тореса, який був також адвокатом радянського посла у Франції. Дослідник С.Литвин знайшов свідчення, що С.Шварцбард одразу після свого арешту заявив, що буде свідчити тільки у присутності адвоката А.Тореса⁶³⁵.

Вже у квітні 1927 р. справу Шварцбарда було передано до прокуратури. Процес над убивцею С.Петлюри відбувся у Парижі 18—27 жовтня 1927 р. Вміла побудова захисту А.Торесом забезпечила те, що на ньому розглядалася не стільки справа про вбивство С.Шварцбардом С.Петлюри, скільки питання про відповідальність останнього за єврейські погроми, вчинені в Україні у 1919 р. Адвокати з боку родини С.Петлюри були змушені не стільки звинувачувати вбивцю, скільки захищатися. Кінець-кінцем процес над С.Шварцбардом скінчився для української сторони повною поразкою: жертва стала палачем, а злочинець перетворився на шляхетного месника. Зв'язок Шварцбарда з комуністичною Москвою та її агентами практично не розглядався. Фактично проігнорованим виявився і «незручний» для захисту С.Шварцбарда лист-свідчення колишнього заступника головного комісара Центрального єврейського комісаріату Е.Добковського від 18 жовтня 1927 р. про те, що Володін особисто зізнався йому в тому, що допомагав Шварцбарду готувати убивство Петлюри й те, що Володін був агентом ДПУ. Французький суд присяжних виправдав С.Шварцбарда. Вбивці було запропоновано сплатити один франк «за забруднення тротуару», дружина С.Петлюри була зобов'язана сплатити всі судові витрати.

Сьогодні важко говорити про те, що спонукало суд винести подібне рішення: комплекс провини після резонансно-скандальної антисемітської «справи Дрейфуса», потужний тиск єврейських організацій, небажання Франції псувати стосунки з радянською Росією, вдало побудований захист та ін. Розмірковуючи над питанням, кому було вигідно прибрати з політичної арени С.Петлюру і перетворити процес над його вбивцею на широкомасштабну пропагандистську акцію дискредитації українського руху, можна відповісти безпомилково: найбільші політичні дивіденди отримала радянська сторона. По-перше, було фізично усунуто одну з найбільш авторитетних і потенційно небезпечних в контексті забезпечення життєдіяльності альтернативного уряду УНР персону. По-друге, убивство С.Петлюри призвело до посилення психологічної напруги в колах української еміграції, яка реально відчула існування смертельної небезпеки з боку Москви. По-третє, обставини вбивства С.Петлюри, пропагандистське підґрунтя судового процесу суттєво загострили українсько-єврейські стосунки в еміграції, сприяли формуванню стійких українофобських та антисемітських міфів і стереотипів в оцінках громадянської війни в Україні. Все це, безперечно, завдавало удар по українському еміграційному руху, дискредитувало його в очах громадськості, послаблювало його авторитет.

Питання про те, чи був вбивця Петлюри законсервованим агентом ДПУ, який активізував свою діяльність за наказом Москви, чи здійснений С.Шварцбардом терористичний акт був мотивований нав'язливою думкою про помсту головному отаману за страждання єврейського народу під час громадянської війни в Україні, і досі залишається відкритим. Скоріш за все радянські органи безпеки знайшли в Парижі людину, яка ідеально підходила для виконання цієї операції. Очевидно, вона була «підштовхнута» до теракту. Можливо, теракт проти С.Петлюри став першим у низці знищень політичних супротивників радянської влади з числа української еміграції після прийняття 9 січня 1926 р. постанови Комінтерну про доцільність політичних вбивств⁶³⁶.

Насамкінець відзначимо, що вже після Другої світової війни утікач з СРСР, колишній офіцер КДБ П.Дерябін повідомив сенатській комісії Конгресу США чуті ним в емігрантському відділі державної безпеки розмови про те, що, мовляв, убивство С.Пеллюри готувалося саме ДПУ⁶³⁷. Не виключено, що з часом будуть знайдені й офіційні підтвердження цієї версії, як це сталося з «недоведеними» в минулому резонансними політичними убивствами Є.Коновальця і С.Бандери⁶³⁸.

- ¹ Ленинский сборник. — Т. XXI. — С. 113—114.
- ² В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1927). — М., 1987.
- ³ СУ УСРР. — 1919. — № 1. — Ст. 3, 7; На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии: Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 31—32, 49.
- ⁴ Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 27—38.
- ⁵ На защите революции. — С. 88—90.
- ⁶ Феликс Эдмундович Дзержинский. Биография. — М., 1986. — С. 70; *Фомин Ф.Г.* Записки старого чекиста. — М., 1964. — С. 69.
- ⁷ СУ УСРР. — 1919. — № 20. — Ст. 12; СУ УСРР. — 1920. — № 5. — Ст. 72.
- ⁸ Там само. — 1920. — № 23. — Ст. 461.
- ⁹ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис С. С.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). — К., 1990. — С. 62.
- ¹⁰ Из истории Всероссийской чрезвычайной комиссии (1917—1922 гг.). Сборник документов. — М., 1958. — С. 269.
- ¹¹ На защите революции. — С. 204—205.
- ¹² Отчет Центральной украинской чрезвычайной комиссии при Совнарком Украины за 1920 г. к 5 Всеукраинскому съезду Советов. — Харьков, 1921. — С. 6.
- ¹³ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис С. С.* Названа праця. — С. 77.
- ¹⁴ Известия ВЦИК. — 1919. — 17 мая.
- ¹⁵ Центральный державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 640. — Арк. 35.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 12. — Спр. 116. — Арк. 1—4.
- ¹⁷ Там само. — Ф. 1. — Оп. 12. — Спр. 644. — Арк. 16—19; Ф. — 3204. — Оп. 1. — Спр. 70. — Арк. 12—16.
- ¹⁸ В.И.Ленин и ВЧК. — С. 591.
- ¹⁹ *Ленин В.И.* Л.Б.Каменеву // Повн. збір. тв. — Т. 54. — С. 39; Він же. Начерк проекту постанови Політбюро ЦК РКП(б) про ВЧК // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 250.
- ²⁰ *Ленин В.И.* IX Всероссийский съезд Рад. 23—28 грудня 1921 р. // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 314.
- ²¹ Известия ВЦИК. — 1921. — № 295. — 30 декабря.
- ²² В.И.Ленин и ВЧК. — С. 522.
- ²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1303. — Арк. 13; СУ УСРР. — 1922. — № 13. — С. 288; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). — Ф. 3225. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 61.
- ²⁴ ДАДО. — Ф. 3225. — Оп. 1. — Спр. 72. — Арк. 5; ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 48; Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). — Фонд друкованих видань (далі — Ф. д. в.). — Спр. 254. — Арк. 25.
- ²⁵ В.И.Ленин и ВЧК. — С. 618.
- ²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 742. — Арк. 15; История советской разведки. Сборник документов. Выпуск второй (1921—1925). — М., 1960. — С. 118.
- ²⁷ История советской разведки. — С. 166.
- ²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 460. — Арк. 98; ДАДО. — Ф. 15. — Оп. 1. — Спр. 610. — Арк. 60.
- ²⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1308. — Оп. 20. — Спр. 1308. — Арк. 132—139.

- ³⁰ Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (ЦА ФСБ РФ). — Ф. 10. — Оп. 6. — Спр. 110. — Арк. 113; «Опасность преступных проявлений в ГПУ» // Источник. — 1995. — № 6. — С. 154, 155.
- ³¹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 634. — Арк. 195.
- ³² ДА СБУ — Ф. д. в. — Спр. 280. — Арк. 1.
- ³³ Известия ЦИК СССР. — 1923. — № 203.
- ³⁴ Договор об образовании Союза Советских Социалистических Республик // Ведомости Верховного Совета РСФСР. — М., 1939. — С. 22.
- ³⁵ СУ УССР. — 1924. — № 20. — Ст. 180, 181.
- ³⁶ Ежегодный бюллетень Екатеринославской губернии. — Екатеринослав, 1924. — С. 11; Вісті. — 1924. — 28 серпня.
- ³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1905. — Арк. 78.
- ³⁸ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 373. — Арк. 48, 49, 77.
- ³⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — К., 1994. — С. 93.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1908. — Арк. 83, 84, 90, 91.
- ⁴¹ История органов государственной безопасности СССР. — М., 1977. — С. 232.
- ⁴² ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 194. — Арк. 34.
- ⁴³ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Арк. 272. — Арк. 6.
- ⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1-А. — Арк. 127, 128, 139, 140; Спр. 2. — Арк. 163.
- ⁴⁵ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 195. — Т. 2. — Арк. 18, 19.
- ⁴⁶ Шаповалов Ю., Пристайко В., Злотарьов В. ЧК — ГПУ — НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 27.
- ⁴⁷ Клеандрова В.М. Правовое положение ВЧК в 1917—1921 гг. — М., 1965. — С. 7—10; Сабуров И.В. Предварительное расследование в органах ВЧК. — М., 1974. — С. 14, 15.
- ⁴⁸ Известия. — 1918, 6 жовтня.
- ⁴⁹ СУ РСФСР. — 1919. — № 50. — Ст. 88; № 53. — Ст. 504.
- ⁵⁰ Правда. — 1918, 4 вересня.
- ⁵¹ На защите революции. — С. 85.
- ⁵² Известия ВЦИК. — 1919. — 24 мая.
- ⁵³ На защите революции. — С. 105.
- ⁵⁴ Из истории ВЧК. — С. 366—367; Борьба с преступностью в Украинской ССР. В 2-х т. (сост. П.П. Михайленко). — К., 1966. — Т. 1. — С. 165, 166.
- ⁵⁵ СУ РСФСР. — 1920. — № 22, 23. — Ст. 115.
- ⁵⁶ Известия ВЦИК. — 1920, 27 марта.
- ⁵⁷ Из истории ВЧК. — С. 389.
- ⁵⁸ Феликс Эдмундович Дзержинский. — С. 185.
- ⁵⁹ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. — М., 1977. — С. 212.
- ⁶⁰ СУ РСФСР. — 1920. — № 54. — Ст. 236; Правда. — 1920, 10 липня.
- ⁶¹ Там само. — 1920. — № 89. — Ст. 454.
- ⁶² Борьба с преступностью в Украинской ССР. — С. 136—137.
- ⁶³ Українська РСР на міжнародній арені. Збір документів 1919—1923. — К., 1966. — С. 266—303.
- ⁶⁴ Борьба с преступностью в Украинской ССР. — С. 337—362.
- ⁶⁵ Там само. — С. 194—197; Ганжа О. При применении расстрелов бить на психику нетерпеливым приготовлением к жеребьевке // Віче. — 1994. — № 1. — С. 124—126.
- ⁶⁶ Борьба с преступностью в Украинской ССР. — С. 167.
- ⁶⁷ Там само. — С. 176, 177.
- ⁶⁸ История советской разведки. — С. 117, 152, 155, 172.
- ⁶⁹ Мироненко А.Н., Бенько А.П. Проблемы законности на этапе новой экономической политики в Украине (1921—1927 гг.). — Киев, Днепродзержинск, 1992. — С. 6.
- ⁷⁰ Мироненко А.Н., Бенько А.П. Создание рычагов силового давления на украинское общество на рубеже 20—30 годов. — Киев, Днепродзержинск, 1992. — С. 11, 12.
- ⁷¹ Мироненко А.Н., Бенько А.П. Проблемы законности... — С. 10.
- ⁷² Ленин В.И. Дополнения до проекту ввідного закону до кримінального кодексу РСФСР і листи Д.І.Курському // Повн. збір. тв. — Т. 45. — С. 179—181.

- ⁷³ МIRONENKO А.Н., БЕНЬКО А.П. Проблемы законности... — С. 11.
- ⁷⁴ Там само. — С. 13, 14.
- ⁷⁵ СЗ СРСР. — 1924. — № 24.
- ⁷⁶ МIRONENKO А.Н., БЕНЬКО А.П. Проблемы законности... — С. 16.
- ⁷⁷ Там само. — С. 17–18.
- ⁷⁸ СУ УСРР. — 1922. — № 13. — Ст. 228.
- ⁷⁹ В.И. Ленин и ВЧК. — С. 630.
- ⁸⁰ Там само. — С. 639.
- ⁸¹ Кульчицкий С. Коммунизм в Україні: перше десятиріччя (1919 — 1928). — К., 1996. — С. 257.
- ⁸² СУ РРФСР. — 1922. — № 51. — Ст. 646.
- ⁸³ СУ УРСР. — 1922. — № 65. — Ст. 844.
- ⁸⁴ Основные положения и права Объединенного государственного политического управления СССР. — М., 1926. — С. 9–12.
- ⁸⁵ СЗ СРСР. — 1924. — № 12. — Ст. 105.
- ⁸⁶ Винниченко І. Україна 1920—1950-х: депортації, заслання, вислання. — К., 1994. — С. 14.
- ⁸⁷ История советской разведки. — С. 162, 177.
- ⁸⁸ Некрасов В. Тринадцать «железных» наркомов. История НКВД—МВД от А.И. Рыкова до М.А. Щелокова 1917—1982. — М., 1995. — С. 77, 80.
- ⁸⁹ История органов и войск государственной безопасности СССР. — С. 234.
- ⁹⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 513. — Арк. 10.
- ⁹¹ МIRONENKO А.Н., БЕНЬКО А.П. Проблемы законности... — С. 22.
- ⁹² Білас І. Назв. праця. — С. 88.
- ⁹³ Там само. — С. 89.
- ⁹⁴ МIRONENKO А.Н., БЕНЬКО А.П. Проблемы законности... — С. 22.
- ⁹⁵ СЗ СРСР. — 1927. — № 12.
- ⁹⁶ Уголовное законодательство СССР и союзных республик. — М., 1957. — С. 93–95, 99, 100, 105–107, 108–109, 116–117, 121–122; СУ УРСР. — 1928. — № 11. — Ст. 104.
- ⁹⁷ МIRONENKO А.Н., БЕНЬКО А.П. Создание рычагов... — С. 6.
- ⁹⁸ ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 22.
- ⁹⁹ СЗ СРСР. — 1928. — № 76. — Ст. 732.
- ¹⁰⁰ Коваль М.В., Кульчицкий С. В., Курносое Ю.О. Історія України. — К., 1992. — С. 204.
- ¹⁰¹ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 230.
- ¹⁰² Семенченко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917—1922). — Х., 1995. — С. 278.
- ¹⁰³ К 5-му Всеукраїнському съезду Советов. — Харьков, 1921. — С. 20.
- ¹⁰⁴ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Спр. 27292, 23181.
- ¹⁰⁵ Феликс Эдмундович Дзержинский: Биография. — М., 1986. — С. 196; Волковинский В.Н. Из истории боевой деятельности М.В.Фрунзе по ликвидации политического бандитизма на Украине // История СССР. — 1982. — № 2. — С. 126; На защите революции. — С. 198.
- ¹⁰⁶ На защите революции. — С. 221, 225, 228, 321.
- ¹⁰⁷ ЦДАВОВУ. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 24, 25; Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО). — Ф. 3371. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 170, 171; На защите революции... — С. 201.
- ¹⁰⁸ Самофалов В. Коммунистична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства. — К., 1963. — С. 120.
- ¹⁰⁹ ДАДО. — Ф. 160. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 19; Ф. 3374. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 19.
- ¹¹⁰ Коммунист (Харьков). — 1921, 11 февраля.

- ¹¹¹ Кучер О.О. Розгром збройної внутрішньої контрреволюції на Україні в 1921—1923 рр. — Х., 1971. — С. 89; Яковлева Л.В. Діяльність Постійної наради при РНК УСРР по боротьбі з бандитизмом у 1921—1923 рр. // УІЖ. — 1991. — № 8. — С. 42—53.
- ¹¹² На захисті революції... — С. 225—227.
- ¹¹³ Кучер О.О. Вказ. праця. — С. 67, 68.
- ¹¹⁴ Кульницький С.В. Між двома війнами (1921—1991) // УІЖ. — 1991. — № 8. — С. 4.
- ¹¹⁵ ДАДО. — Ф. 3377. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 12.
- ¹¹⁶ ЦДАВОВУ. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 1—3; ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 633. — Арк. 87; Спр. 212. — Арк. 276; Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 319. — Арк. 24; Ф. 3225. — Оп. 1. — Спр. 403. — Арк. 1—38; Ф. 3377. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 447, 499.
- ¹¹⁷ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 285. — Арк. 12—23.
- ¹¹⁸ Там само. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 49. — Арк. 1.
- ¹¹⁹ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии. С 1 января 1920 г. по 1 ноября 1921 г. — Днепропетровск, 1994. — С. 42, 96.
- ¹²⁰ ЦДАВОВУ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 293. — Арк. 15—157.
- ¹²¹ Трифонов Н.Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921—1923 гг.). Ч. 1. — Л., 1964. — С. 178; Центральный архив Федеральной службы безопасности Российской Федерации (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 10, 11.
- ¹²² На захисті революції... — С. 353.
- ¹²³ ЦДАВОВУ. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 3; Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 160; Спр. 16. — Арк. 161.
- ¹²⁴ ДАДО. — Ф. Р-224. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 19; Ф. 3225. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 9; Спр. 19. — Арк. 4; Ф. 3377. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 247.
- ¹²⁵ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф. 170. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13; ДАДО. — Ф. Р-224. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 11.
- ¹²⁶ ДАЗО. — Ф. 113. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 40—44; Спр. 3. — Арк. 44, 51.
- ¹²⁷ Съезды Советов в документах. — М., 1960. Т. 2. — С. 115.
- ¹²⁸ Другий Всеукраїнський з'їзд незаможних селян: Стенографічний звіт. — Харків, 1922. — Ч. 5. — С. 110; Козельський Б.В. Шлях зрадливого і авантюра. — Харків, 1927. — С. 139.
- ¹²⁹ ДАЗО. — Ф. 1113. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 73—80; ДА СБУ. — Спр. 437. — Арк. 26.
- ¹³⁰ Белаши А.В., Белаши В.Ф. Дороги Нестора Махно. — К., 1993. — С. 572, 583, 587; ДАЗО. — Ф. 1113. — Оп. 2. — Спр. 7. — Арк. 206—208.
- ¹³¹ ДАЗО. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 112. — Арк. 6.
- ¹³² Отчет о деятельности ВУЧК за 1921 г. // Сборник отчетов ВУЦИК, СНК, наркоматов и центральных учреждений УССР за 1921 г. — Харьков, 1921. — С. 8.
- ¹³³ На захисті революції... — С. 353.
- ¹³⁴ ЦДАВОВУ. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 1.
- ¹³⁵ Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 166. — Арк. 16.
- ¹³⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 24.
- ¹³⁷ Там само. — Арк. 3.
- ¹³⁸ Семененко В.І. Вказ. праця. — С. 303, 310.
- ¹³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1251. — Арк. 1—274.
- ¹⁴⁰ ДА СБУ. — Спр. 254. — Арк. 65, 72, 73.
- ¹⁴¹ Ченцов В., Архірейський Д. Упокорення селян // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 35. стат. Вип. 2. — К., 1997. — С. 246—266.
- ¹⁴² ДАДО. — Ф. 3371. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 7.
- ¹⁴³ ДА СБУ. — Спр. 254. — Арк. 71.
- ¹⁴⁴ Там само. — Арк. 66.
- ¹⁴⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1305. — Арк. 82.
- ¹⁴⁶ ДА СБУ. — Спр. 254. — Арк. 67.
- ¹⁴⁷ Там само. — Арк. 68.
- ¹⁴⁸ Там само. — Арк. 69.

- ¹⁴⁹ Там само.
- ¹⁵⁰ Там само. — Арк. 70.
- ¹⁵¹ Там само.
- ¹⁵² Там само.
- ¹⁵³ Там само. — Арк. 71.
- ¹⁵⁴ Там само.
- ¹⁵⁵ Там само. — Арк. 75.
- ¹⁵⁶ Там само. — Арк. 72.
- ¹⁵⁷ Там само.
- ¹⁵⁸ Там само. — Арк. 92; ЦДАВОВУ. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 466. — Арк. 66.
- ¹⁵⁹ Там само. — Спр. 252. — Арк. 72.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. — С. 388.
- ¹⁶² ЦДАВОВУ. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 143. — Арк. 56; Ф. 62. — Оп. 2. — Спр. 143. — Арк. 4; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 221. — Арк. 37; Державний архів Харківської області (далі — ДАХО). — Ф. 564. — Оп. 1. — Спр. 230. — Арк. 22—29.
- ¹⁶³ Там само. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 143. — Арк. 57.
- ¹⁶⁴ Там само. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 2—5.
- ¹⁶⁵ Там само. — Арк. 4.
- ¹⁶⁶ Там само. — Арк. 3, 5.
- ¹⁶⁷ ДА СБУ. — Спр. 193. — Арк. 33.
- ¹⁶⁸ ЦДАВОВУ. — Ф. 6. — Оп. 2. — Спр. 143. — Арк. 520, 42, 69, 154, 155; Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 15; ДАДО. — Ф. 564. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 7; ДАЗО. — Ф. 241. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 53; ДАХО. — Ф. 564. — Оп. 1. — Спр. 125. — Арк. 7; Спр. 231. — Арк. 37—92, 125; Спр. 254. — Арк. 41; Спр. 264. — Арк. 3.
- ¹⁶⁹ Там само. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 16.
- ¹⁷⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 586.
- ¹⁷¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1799. — Арк. 14.
- ¹⁷² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 587.
- ¹⁷³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 586. — Арк. 222.
- ¹⁷⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1799. — Арк. 14.
- ¹⁷⁵ Там само. — Арк. 15.
- ¹⁷⁶ Там само.
- ¹⁷⁷ Ф.Э. Дзержинский — руководитель ВЧК—ОГПУ. — М., 1967. — С. 131.
- ¹⁷⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 222. — Арк. 43.
- ¹⁷⁹ ЦДАВОВУ. — Ф. 2. — Оп. 3. — Спр. 648. — Арк. 125; ДАДО. — Ф. 3373. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 29.
- ¹⁸⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 590.
- ¹⁸¹ ДА СБУ. — Спр. 420. — Арк. 339.
- ¹⁸² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 222. — Арк. 41.
- ¹⁸³ Там само. — Арк. 44.
- ¹⁸⁴ Там само. — Арк. 37.
- ¹⁸⁵ ДА СБУ. — Спр. 195. Т. 2. — Арк. 42.
- ¹⁸⁶ *Витвиченко І.* Україна 1920—1930-х: трагічні сторінки формування східної діаспори // Розбудова держави. — 1994. — № 12. — С. 30.
- ¹⁸⁷ ДА СБУ. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 24, 31, 58.
- ¹⁸⁸ Пролетаріат (Харьков). — 1920, 5 люня.
- ^{188а} Ф.Э. Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. — М., 1977. — С. 211.
- ¹⁸⁹ Большевик (Винница). — 1920, 17 сентября.
- ¹⁹⁰ На защите революции. Из истории Всеукраинской чрезвычайной комиссии 1917—1922 гг. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 234, 235.
- ¹⁹¹ ВЧК — ГПУ. — С. 203—208.
- ¹⁹² На защите революции. — С. 239.
- ¹⁹³ Державний архів Служби безпеки України (далі — ДА СБУ). — Ф. 5. — Спр. 22729.

- ¹⁹⁴ ВЧК—ГПУ. Документи и материалы — М., 1995. — С. 210—213.
- ¹⁹⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 253. — Арк. 38.
- ¹⁹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 334. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2.
- ¹⁹⁷ Героїзм і трагедія Холодного Яру. Збір. матеріалів і спогадів. — К., 1996. — С. 208—224.
- ¹⁹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3201. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 11; Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 12. — Арк. 17.
- ¹⁹⁹ ДА СБУ. — Ф. кримін. справ (ф. к. с.). — Спр. 55568; ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 1—14.
- ²⁰⁰ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии с 1 января 1920 по 1 ноября 1921 г. — Днепропетровск, 1994. — С. 152.
- ²⁰¹ ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 3.
- ²⁰² На защите революции. — С. 341.
- ²⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 305. — Арк. 4—6.
- ²⁰⁴ ДА СБУ. — Ф. к. с. — Спр. 18772, Т. 1—8.
- ²⁰⁵ Отчет Екатеринославской губернской чрезвычайной комиссии... — С. 188.
- ²⁰⁶ Там само. — С. 184—187.
- ²⁰⁷ Там само. — С. 152, 153.
- ²⁰⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3361. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 5.
- ²⁰⁹ ДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 18038; *Верига В.* Листопадний рейд. — К., 1995. — С. 54—88.
- ²¹⁰ Там само. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 43.
- ²¹¹ Центральний архів Федерації служби безпеки Російської Федерації (далі — ЦА ФСБ РФ). — Ф. 8. — Оп. 6. — Спр. 10. — Арк. 25.
- ²¹² ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 52; *Голішків Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — М., 1986. — С. 224—226.
- ²¹³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 52.
- ²¹⁴ *Голіченко В.Д.* Партійне керівництво органами державної безпеки. На матеріалах України. — К., 1968. — С. 144.
- ²¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 31.
- ²¹⁶ Державний архів Запорізької області. — Ф. Р—1113. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 9.
- ²¹⁷ Звезда (Екатеринослав). — 1922, 19 ноября.
- ²¹⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 51.
- ²¹⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1251. — Арк. 126.
- ²²⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 254. — Арк. 92.
- ²²¹ Там само. — Спр. 420, Т. 1. — Арк. 35; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 557.
- ²²² Там само. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 31.
- ²²³ Там само. — Спр. 193.
- ²²⁴ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 586. — Арк. 57; ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.
- ²²⁵ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 193. — Арк. 33.
- ²²⁶ Там само. — Ф. 5. — Спр. 66304.
- ²²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 9. — Арк. 44.
- ²²⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 336; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 24.
- ²²⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 24.
- ²³⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 558; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Арк. 44.
- ²³¹ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С. В.* Сталінізм на Україні в 20—30-ті роки. — К., 1991. — С. 11.
- ²³² Директивы пленума ЦК КП(б)У по национальному вопросу // Известия ЦК КП(б)У. — 1992. — № 12. — С. 24.

- ²³³ Корж В. Просвітянство // Вісті ВУЦВК УСРР. — 1922, 11 лютого.
- ²³⁴ Эйдеман Р. Ударные узлы и районы. (К вопросу о борьбе с бандитизмом). — Х., 1921. — С. 43.
- ²³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 29.
- ²³⁶ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С. В. Вказ. праця. — С. 181.
- ²³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 45. — Арк. 208; спр. 1471. — Арк. 107.
- ²³⁸ Ленин В.И. Л.Б. Каменеву и И.В. Сталину // Полн. собр. соч. — Т. 54. — С. 177.
- ²³⁹ Ткачова Л. Соціальне обличчя української інтелігенції 20—30 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — Вип. — С. 72.
- ²⁴⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 63. — Арк. 75.
- ²⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 987. — Арк. 138.
- ²⁴² Литвин А. На каждого интеллигента должно быть дело // Родина. — 1995. — № 6. — С. 33.
- ²⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 4. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 262; Діло (Львів). — 1922, 22 жовтня.
- ²⁴⁴ Красовицкая Т. Что имеем, не храним... // Московские новости. — 1990. — № 20. — С. 15.
- ²⁴⁵ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 206; ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 439, Т. 2.
- ²⁴⁶ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 196.
- ²⁴⁷ Там само. — Спр. 529. — Арк. 560.
- ²⁴⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 20.
- ²⁴⁹ Там само. — Спр. 193. — Арк. 32.
- ²⁵⁰ Там само. — Спр. 420. — Арк. 348.
- ²⁵¹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 593.
- ²⁵² Там само. — Ф. 2. — Оп. 4. — Спр. 222. — Арк. 35.
- ²⁵³ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. Трагічне десятиліття: 1924—1934. — К., 1996. — С. 131.
- ²⁵⁴ Там само. — С. 133.
- ²⁵⁵ Там само. — С. 131—134.
- ²⁵⁶ Там само. — С. 60; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 2. — Арк. 136.
- ²⁵⁷ Тези ЦК КП(б)У про підсумки українізації. Про агітроботу: Збір. постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. — Х., 1930. — С. 156; Шаповал Ю.І. Сталін, сталінізм і Україна // Маршрутами історії. — М., 1990. — С. 305.
- ²⁵⁸ Шаповал Ю.І. Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 32.
- ²⁵⁹ Костюк Г. Сталінізм в Україні. (Генеза і наслідки). — К., 1995. — С. 106; Гірчак Є.Ф. Шумськiзм і розлам КПЗУ. — Х., 1928; Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України. — Мюнхен, 1969. — Ч. 2. — С. 38—40; Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика в СРСР (1920—1954). — Мюнхен, 1955. — С. 21—28; Гадушко Є.М. Нариси з історії КПЗУ (1919—1928). — Львів, 1965. — С. 226—241.
- ²⁶⁰ Панчук М.І. Націонал-ухильництво. Анатомія проблеми // Маршрутами історії. — М., 1990. — С. 232.
- ²⁶¹ Україна 20—50-х. — С. 27.
- ²⁶² ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 21.
- ²⁶³ Там само. — Арк. 31.
- ²⁶⁴ Там само. — Спр. 193. — Арк. 35.
- ²⁶⁵ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 76—78.
- ²⁶⁶ Там само. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 9.
- ²⁶⁷ Там само. — Арк. 14.
- ²⁶⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 332, Т. 1. — Арк. 399.
- ²⁶⁹ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 27.
- ²⁷⁰ Там само. — Т. 2, С. 79.
- ²⁷¹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.

- ²⁷² Там само. — Спр. 2. — Арк. 636.
²⁷³ Там само. — Арк. 168.
²⁷⁴ Там само. — Арк. 261.
²⁷⁵ *Шаповал Ю.* «Я помилювся, взявши на себе провину...» // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — С. 104—110; *Більшовик України.* — 1928. — № 2—3.
²⁷⁶ *Скрипник М.З.* З приводу економічної платформи націоналізму // *Більшовик України.* — 1928. — № 6; *Гірчак Є.* Платформа українського націоналізму // *Більшовик України.* — 1928. — № 2. — С. 42; ДА СБУ. — Спр. 012927; *Шаповал Ю.* Людина і система. — К., 1994. — С. 152—168.
²⁷⁷ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 333, Т. 2. — Арк. 794.
²⁷⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 37. — Т. 1. — Арк. 113.
²⁷⁹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 48.
²⁸⁰ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 8. — Спр. 391. — Арк. 206.
²⁸¹ Там само. — Арк. 287.
²⁸² Там само. — Арк. 293.
²⁸³ Там само. — Арк. 299.
²⁸⁴ Там само. — Арк. 300.
²⁸⁵ Там само.
²⁸⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 333. — Арк. 221.
²⁸⁷ *Сталін І.* До 60-річчя з дня народження. — К., 1940. — С. 187.
²⁸⁸ Там само. — Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 333. — Т. 2. — Арк. 914; спр. 334. — Т. 3. — Арк. 53, 201, 269; спр. 335. — Т. 4. — Арк. 161.
²⁸⁹ Там само. — Спр. 335. — Т. 4. — Арк. 43, 76, 334.
²⁹⁰ Там само. — Арк. 473.
²⁹¹ Там само. — Спр. 336. — Арк. 2080.
²⁹² Там само. — Спр. 335. — Т. 4. — Арк. 482.
²⁹³ Там само. — Спр. 334. — Т. 3. — Арк. 33.
²⁹⁴ Там само. — Арк. 2056.
²⁹⁵ Там само. — Арк. 2055.
²⁹⁶ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 198; спр. 11. — Арк. 16.
²⁹⁷ Цит. за: *Костюк Г.О.* Вказ. праця. — С. 110.
²⁹⁸ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 108.
²⁹⁹ Там само. — Арк. 110; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 29.
³⁰⁰ Там само. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 114.
³⁰¹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 63.
³⁰² Там само. — Арк. 29—31.
³⁰³ Там само. — Арк. 256.
³⁰⁴ Там само. — Арк. 189.
³⁰⁵ Там само. — Арк. 349.
³⁰⁶ *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — С. 76.
³⁰⁷ ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 351, 397, 490.
³⁰⁸ Там само. — Ф. к. с. — Спр. 67098. — ФП. — Т. 238. — Арк. 1—10.
³⁰⁹ Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки визволення України // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1, 2. — С. 373—396.
³¹⁰ ДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 112, 113, 114.
³¹¹ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. — Х., 1931.
³¹² *Пристайко В., Шаповал Ю.* Фарс з трагічним фіналом (до 65-річчя процесу у справі «Спілки визволення України») // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1—2. — С. 190—198.
³¹³ Там само.
³¹⁴ Там само. — Ф. 5. — Спр. П—88-05. — Арк. 16.
³¹⁵ Там само. — Арк. 32, 82.

- ³¹⁶ Там само. — Арк. 99, 105.
- ³¹⁷ Там само. — Ф. 13. — Спр. 166. — Арк. 107.
- ³¹⁸ Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 121, 122, 146, 151; Спр. 10. — Арк. 324.
- ³¹⁹ Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68; Ф. 13. — Спр. 370, Т. 1. — Арк. 82; — Спр. 166. — Арк. 153.
- ³²⁰ Там само. — Ф. 13. — Спр. 36, 47, 65, 84, 91, 95, 110, 117, 170, 174, 258.
- ³²¹ Цит. за: *Костюк Г.О.* Вказ. праця. — С. 210.
- ³²² *Курас И.Ф.* Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978; *Жуков А.Ф.* Идеино-политический крах эсеровского максимализма. — Л., 1979; *Гусев К.В.* Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. — М., 1975; *Сивихина Т.А.* Крах мелкобуржуазной оппозиции. — М., 1973 та ін.
- ³²³ *Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918—1922). — Х., 1990. — С. 206.
- ³²⁴ *Ленин В.И.* XIII з'їзд РКП(б), 18—23 березня 1919 р. Доповідь про партійну програму, 19 березня // Повн. збір. тв. — Т. 38. — С. 164.
- ³²⁵ VII Всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачих депутатов. — М., 1920. — С. 60—69; *Ленин В.И.* VII Всероссийский з'їзд Рад. 5—9 грудня 1919 р. Заключне слово по доповіді ВЦВК і Раднаркому 6 грудня // Повн. збір. тв. — Т. 39. — С. 390.
- ³²⁶ *Кокін С. А., Мовчан О.М.* Ликвідація більшовіками правосерівської і меншовицької опозиції в Україні. 1920—1924 рр. — К., 1993. — С. 11.
- ³²⁷ *Курас И.Ф.* Вказ. праця. — С. 290; *Кокін С. А., Мовчан О.М.* Вказ. праця. — С. 12.
- ³²⁸ *Кокін С. А., Мовчан О.М.* Вказ. праця. — С. 61.
- ³²⁹ Партия меньшевиков и денкинищина. Процесс киевских меньшевиков, 21—23 марта 1920 г. — М., 1923. — С. 118, 119.
- ³³⁰ Компартия Украины в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1977. — Т. 1. — С. 85, 86.
- ³³¹ ВЧК—ГПУ. Документы и материалы. — М., 1995. — С. 93.
- ³³² В.И.Ленин и ВЧК. Сборник документов (1917—1922). — М., 1987. — С. 419, 420.
- ³³³ Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). — Фонд друкованих видань (Ф. д. в.). — Спр. 405. — Т. 2. — Арк. 211; фонд кримінальних справ (ф. к. с.). — Спр. 13130, 13131, 13149, 13152, 13153, 13154, 13239, 13415, 13416, 13424, 15165.
- ³³⁴ На защите революции. Сборн. документов и материалов. — К., 1971. — С. 252.
- ³³⁵ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 415. — Т. 5. — Арк. 500.
- ³³⁶ Там само. — Арк. 102, 103.
- ³³⁷ *Ленин В.И.* Лист у політбюро ЦК РКП(б) з проектом директиви товаришам, що ідуть за кордон // Повн. збір. тв. — Т. 45. — С. 46.
- ³³⁸ З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1995. — № 1, 2. — С. 75, 76; На защите революции. — С. 343, 344.
- ³³⁹ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 303.
- ³⁴⁰ В.И.Ленин и ВЧК. — С. 515.
- ³⁴¹ На защите революции. — С. 344.
- ³⁴² ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 17, Т. 4. — Арк. 12.
- ³⁴³ Там само. — Спр. 254. — Арк. 54.
- ³⁴⁴ *Кокін С. А., Мовчан О.М.* Вказ. праця. — С. 38.
- ³⁴⁵ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 254. — Арк. 55.
- ³⁴⁶ Источник. Вестник архива Президента Российской Федерации. — 1996. — № 1. — С. 115—119; Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 616. — Арк. 10.
- ³⁴⁷ *Кокін С. А.* Боротьба КП(б)У з політичною опозицією на початку 20-х років // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — С. 28.
- ³⁴⁸ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 9. — Арк. 564.

- ³⁴⁹ *Кокін С. А., Мовчан О. М.*, Вказ. праця. — С. 39; *Подболозов П. А., Спирич С. М.* Крах меншевізму в Советській Росії. — М., 1988. — С. 147.
- ³⁵⁰ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 10. — Арк. 3.
- ³⁵¹ История советской разведки. Вып. третий (1926—1929). — М., 1961. — С. 218.
- ³⁵² Ф. Э. Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. — С. 84.
- ³⁵³ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 10. — Арк. 5; Спр. 12. — Арк. 40; Т. 13. — Арк. 325.
- ³⁵⁴ Там само. — Спр. 193. — Арк. 51.
- ³⁵⁵ Там само. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 320.
- ³⁵⁶ Там само. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 12.
- ³⁵⁷ Там само. — Спр. 414. — Т. 12. — Арк. 267.
- ³⁵⁸ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1407. — Арк. 139; спр. 1063. — Арк. 187.
- ³⁵⁹ Звезда. Орган Екатеринославского губкома КП(б)У. — 1923, 23 мая; ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 10. — Арк. 1.
- ³⁶⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ³⁶¹ Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. — 1923, 21 октября.
- ³⁶² *Мовчан О. М.* Придушення меншовитської опозиції в профспілковому русі України (1920—1924 рр.) // УІЖ. — 1993. — № 2. — С. 46.
- ³⁶³ Правда. Орган ЦК РКП(б). — 1924, 3, 5 февраля; Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. — 1924, 2 февраля; ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 15. — Арк. 461.
- ³⁶⁴ *Ветров Р. К.* Победа Октябрьской революции и банкротство меньшевиков на Украине. — Х., 1983. — С. 135.
- ³⁶⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1798. — Арк. 44 зв.; Спр. 942. — Арк. 78.
- ³⁶⁶ Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 69; ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414, Т. 13. — Арк. 719. — Т. 15. — Арк. 208.
- ³⁶⁷ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 734.
- ³⁶⁸ История советской разведки. — С. 221.
- ³⁶⁹ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 719.
- ³⁷⁰ *Прилуцкий В. І.* Небольшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. — К., 1993. — С. 42.
- ³⁷¹ ДА СБУ. — Ф. д. в. 414. — Спр. 17. — Т. 4. — Арк. 1; ф. к. с. — Спр. 594, 27179.
- ³⁷² Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Арк. 22.
- ³⁷³ Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 263.
- ³⁷⁴ Там само. — Арк. 82—84.
- ³⁷⁵ Там само. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 68—70.
- ³⁷⁶ *Елфимов Е., Шетинов Ю.* Три процесса над старой интеллигенцией (1928—1931) // Политическое образование. — 1989. — № 16. — С. 73; ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 3, 4.
- ³⁷⁷ *Голиков Д. І.* Крушение антисоветского подполья в СССР. Кн. 2. — М., 1980. — С. 273.
- ³⁷⁸ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков (1—9 марта 1931 г.). Стенограмма судебного процесса, обвинительное заключение и приговор. — М., 1931. — С. 274.
- ³⁷⁹ *Викторов Б. А.* Без грифа «секретно». Вып. 3. — М., 1990. — С. 160, 161.
- ³⁸⁰ Процесс контрреволюционной организации меньшевиков... — С. 420.
- ³⁸¹ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 181.
- ³⁸² Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9—12.
- ³⁸³ Там само. — Спр. 2. — Арк. 1; Ф. д. в. — Спр. 19. — Т. 3. — Арк. 151.
- ³⁸⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4—6.
- ³⁸⁵ Там само. — Арк. 10, 11.
- ³⁸⁶ Отчет Екатеринославской чрезвычайной комиссии... — С. 80.
- ³⁸⁷ *Майстренко І.* Боротьбізм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен. — С. 1.
- ³⁸⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194. — Арк. 50.

- ³⁸⁹ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 794. — Арк. 25; *Ленін В.І.* III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу // Повн. збір. тв. — Т. 44. — С. 53.
- ³⁹⁰ ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13.
- ³⁹¹ Там само. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 5. — Арк. 471.
- ³⁹² Отчет Центрального управления чрезвычайных комиссий при Совнарком Украины за 1920 год. К 5-му Всеукраинскому съезду Советов. — Х., 1920. — С. 31.
- ³⁹³ В.И.Ленин и ВЧК. — С. 445.
- ³⁹⁴ ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 19.
- ³⁹⁵ Там само. — Арк. 23.
- ³⁹⁶ На защите революции. — С. 142.
- ³⁹⁷ Там само. — С. 249.
- ³⁹⁸ Коммунист. Орган ЦК КП(б)У, Харьковского губкома КП(б)У. — 1920, 11 декабря.
- ³⁹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 25. — Арк. 61; ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9, 10.
- ⁴⁰⁰ Известия ВУЦИК. — 1921, 24 июня.
- ⁴⁰¹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 133.
- ⁴⁰² На защите революции. — С. 346.
- ⁴⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 300. — Арк. 15.
- ⁴⁰⁴ ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 7.
- ⁴⁰⁵ Там само. — Арк. 2,5; *Голішків Д.Л.* Крушение антисоветского подполья... — С. 105.
- ⁴⁰⁶ В.И.Ленин и ВЧК. — С. 517.
- ⁴⁰⁷ Обвинительное заключение по делу Центрального Комитета, отдельных членов или организаций партий С.-р. по обвинению их в вооруженной борьбе против советской власти, организации убийств, вооруженных ограблений и изменнических сношениях с иностранными государствами. — М., 1922. — С. 52.
- ⁴⁰⁸ Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренка, Лызановского, Часныка, Ярослава и других: Стенограф. отчет. — Х., 1921. — С. 45, 46.
- ⁴⁰⁹ Суд над предателями Родины // Коммунист. — 1921, 25 мая.
- ⁴¹⁰ На защите революции. — С. 346.
- ⁴¹¹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 653. — Арк. 43.
- ⁴¹² ДА СБУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 1, 15.
- ⁴¹³ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 598. — Арк. 71.
- ⁴¹⁴ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 254. — Арк. 58.
- ⁴¹⁵ *Голішків Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР... — С. 210.
- ⁴¹⁶ Правда. — 1922, 2 июня.
- ⁴¹⁷ Знамя труда. — 1920, ноябрь, № 19—20.
- ⁴¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1147. — Арк. 29; Спр. 1208. — Арк. 25, 39.
- ⁴¹⁹ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 424. — Т. 4. — Арк. 25; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 466. — Арк. 53.
- ⁴²⁰ Известия Всероссийского ЦИК Советов. — 1923, 20 марта; Известия. — 1923, 21 марта; Правда. — 1923, 17 апреля.
- ⁴²¹ ДА СБУ. — Ф. к. с. — Спр. 34374.
- ⁴²² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 564.
- ⁴²³ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 348.
- ⁴²⁴ Там само. — Спр. 422. — Т. 4. — Арк. 22.
- ⁴²⁵ *Пиріг Р.* Життя Михайла Грушевського. — С. 33.
- ⁴²⁶ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк. 35.
- ⁴²⁷ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. — С. 31.
- ⁴²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 1, 30, — 30 зв.
- ⁴²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 2628. — Арк. 24.
- ⁴³⁰ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 3. — Арк. 27; Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 27.
- ⁴³¹ Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 190, 191; Ф. к. с. — Спр. 34438.
- ⁴³² Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 261—263.
- ⁴³³ Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 293.

- ⁴³⁴ Там само. — Арк. 120.
⁴³⁵ Там само. — Арк. 82—84.
⁴³⁶ *Елфимов Е., Шетинюв Ю.* Три процесса над старой интеллигенцией... — С. 72.
⁴³⁷ ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68—70.
⁴³⁸ *Викторов Б.* Без грифа «секретно»... — С. 133—136.
⁴³⁹ *Шаповал Ю.І.* Знищене відродження // Радянська Україна. — 1991, 19 січня.
⁴⁴⁰ *Курас І.Ю.* Повчальний урок історії. — К., 1986. — С. 134.
⁴⁴¹ Там само. — С. 136.
⁴⁴² ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 635. — Арк. 171.
⁴⁴³ Там само. — Спр. 623. — Арк. 10.
⁴⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 49, 64—66.
⁴⁴⁵ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1303. — Арк. 106—112.
⁴⁴⁶ Там само. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 8.
⁴⁴⁷ *Курас І.Ф.* Повчальний урок історії. — С. 143.
⁴⁴⁸ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1059. — Арк. 14.
⁴⁴⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1602. — Арк. 69.
⁴⁵⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 17.
⁴⁵¹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 524. — Арк. 566.
⁴⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1757. — Арк. 187.
⁴⁵³ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 423. — Арк. 183.
⁴⁵⁴ Там само. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 683.
⁴⁵⁵ Там само. — Спр. 423. — Т. 2. — Арк. 178.
⁴⁵⁶ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 624. — Арк. 106.
⁴⁵⁷ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 215.
⁴⁵⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 44.
⁴⁵⁹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1407. — Арк. 168; Спр. 1417. — Арк. 351;
 Спр. 1581. — Арк. 118; Спр. 1389. — Арк. 162; ДАЗО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 127. —
 Арк. 155.
⁴⁶⁰ Там само. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 22.
⁴⁶¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 89.
⁴⁶² ДАДО. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 44, 66; Спр. 1588. — Арк. 76.
⁴⁶³ Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП. — Х., 1925. — С. 47.
⁴⁶⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 1. — Арк. 135—137.
⁴⁶⁵ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 423. — Т. 2. — Арк. 172.
⁴⁶⁶ Как и почему Исполком Коминтерна распустил УКП. — С. 145.
⁴⁶⁷ *Курас І.Ф.* Повчальний урок історії. — С. 146, 147.
⁴⁶⁸ ДАДО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 339. — Арк. 42; Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1987. —
 Арк. 1.
⁴⁶⁹ ДВ СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 186.
⁴⁷⁰ *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К.,
 1996. — С. 51.
⁴⁷¹ Законодавство про релігійні культу. — К., 1973. — С. 71—72.
⁴⁷² Черный туман. — М., 1976; *Лисавцев Э.* Критика буржуазной фальсификации
 положения религии в СССР. — М., 1971; Гуманизм, атеизм, религия. — М., 1978; *Белов А.,*
Шишкин А. Диверсия без динамита. — М., 1976; Партийная организация и атеистическое
 воспитание. — М., 1975; *Селиванов П.* Партийное руководство атеистическим вос-
 питанием. — М., 1973.
⁴⁷³ *Пашенко В.* Свобода совісті в Україні. Міфи і факти 20—30-х років. — К.,
 1994. — С. 227; *Зінченко А.Л.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки //
 УІЖ. — 1992. — С. 109.
⁴⁷⁴ Вопросы научного атеизма. Вып.39. — М., 1989. — С. 302—303.
⁴⁷⁵ *Одищев М.И.* Государство и церковь. — М., 1991. — С. 12; Неизвестная Рос-
 сия. XX век. — М., 1992. — С. 34.
⁴⁷⁶ *Алексеев В.* Вначале был декрет // Диалог. — 1991. — № 4. — С. 96.
⁴⁷⁷ Про релігію і атеїстичне виховання. — К., 1979. — С. 98—99.
⁴⁷⁸ Там само. — С. 101.
⁴⁷⁹ Взять на учет все духовенство // Источник. — 1994. — № 6. — С. 102—105.

- ⁴⁸⁰ Державний архів Запорізької області (ДАЗО). — Ф.2. — Оп.2. — Спр.10. — Арк.34; Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). — Фонд кримінальних справ (далі ф. к. с.). — Спр. 22452.
- ⁴⁸¹ Алексеев В. Иллюзии и догмы. — М., 1991. — С. 193.
- ⁴⁸² СУ РСФСР. — 1922. — № 19; Известия ВЦИК. — 1922, 26 февраля; *Одицов М.* Мы должны быть искренними по отношению к советской власти // Вопросы научного атеизма. — Вып. 39. — М., 1989; Из тайников спецхранов. — Л., 1991. — С. 10.
- ⁴⁸³ Антирелигиозник. — 1927. — № 3. — С. 59.
- ⁴⁸⁴ *Ленин В.И.* Про значення воєвоиничного матеріалізму // Повн. збір. тв. — Т. 45. — С. 23—33.
- ⁴⁸⁵ Известия ЦК КПСС. — 1990. — № 4. — С. 192, 193.
- ⁴⁸⁶ Дело патриарха Тихона // Отечественные архивы. — 1993. — № 6. — С. 49.
- ⁴⁸⁷ *Пащенко В.* Вказ. праця. — С. 46, 48, 53.
- ⁴⁸⁸ Применить к понам высшую меру наказания (документы о патриархе Тихоне) // Источник. — 1995. — № 3. — С. 114—131.
- ⁴⁸⁹ *Кандидов Б.* Голод 1921 г. и церковь. — М., Л., 1932; *Пащенко В.* Репресії проти духовенства: маловідомі сторінки злочинів сталінізму на Полтавщині // Реабілітовані історією. — К., 1992. — С. 384, 385.
- ⁴⁹⁰ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1602. — Арк. 100.
- ⁴⁹¹ ДА СБУ. — Ф. к. с. — Спр. П—24171.
- ⁴⁹² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 1; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1082. — Арк. 210; Матриология українських церков. — Т. 1. Українська православна церква. — Торонто, Балтимор, 1987. — С. 1017.
- ⁴⁹³ Известия ВЦИК. — 1922, 28 марта.
- ⁴⁹⁴ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. Сборник документов (1917—1926). — М., 1977. — С. 447.
- ⁴⁹⁵ Живая церковь. — 1922. — № 2. — С. 10.
- ⁴⁹⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 10.
- ⁴⁹⁷ ДА СБУ. — Ф. к. с. — Спр. 13417.
- ⁴⁹⁸ Там само. — Ф. д. в. — Спр. 193. — Арк. 59; ф. к. с. — Спр. 45054 ФП. — Арк. 12—72.
- ⁴⁹⁹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 1185, 250, 254, 329; *Пащенко В.* Дітище ДПУ. До витоків обновленського руху в Україні // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — № 1. — С. 51—59.
- ⁵⁰⁰ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 420. — Т. 1. — Арк.384.
- ⁵⁰¹ ЦА ФСБ РФ. — Ф.2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 38; ДАДО, Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1109. — Арк. 52.
- ⁵⁰² Живая церковь. — 1922. — № 2. — С. 10.
- ⁵⁰³ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 113—146, 164—174.
- ⁵⁰⁴ Там само. — Оп. 2. — Спр. 259. — Арк. 569.
- ⁵⁰⁵ Там само. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 420.
- ⁵⁰⁶ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 445. — Т. 1. — Арк. 57.
- ⁵⁰⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 21.
- ⁵⁰⁸ Там само. — Ф. 2. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 5; Спр. 2318. — Арк. 21.
- ⁵⁰⁹ Патриарх Сергий и его духовное наследие. — Московская патриархия. — М., 1947; *Пащенко В.* Репресії проти духовенства. — С. 386.
- ⁵¹⁰ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 26.
- ⁵¹¹ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1384. — Арк. 104.
- ⁵¹² ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т.1. — Арк. 30.
- ⁵¹³ *Васильева О.Ю.* Русская православная церковь в 1927—1943 годах // Вопросы истории. — 1994. — № 4. — С. 37, 38.
- ⁵¹⁴ *Регельсон Л.* Трагедия русской церкви. 1917—1945 гг. — Париж, 1977. — С. 270; *Шишкин А.А.* Сущность и критическая оценка обновленского раскола в русской православной церкви. — Казань, 1970. — С. 335.

- ⁵¹⁵ Шкаровский М.В. Иосифлянское движение в борьбе с тоталитарным режимом в СССР в 1927–1943 гг. // Тоталитаризм и антитоталитарное движение. — Харьков, 1994. — С. 243–245.
- ⁵¹⁶ Історія християнської церкви на Україні. Релігієзнавчий аспект. — К., 1992. — С. 62, 63; *Власовський І.* Нарис історії Української православної церкви. — С. 53; *Пащенко В.О., Рабочук М.Ф.* Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський // УІЖ. — 1993. — № 2. — С. 49.
- ⁵¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 161.
- ⁵¹⁸ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 11.
- ⁵¹⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 520.
- ⁵²⁰ *Зинченко А.Л.* Назв. праця. — С. 106; ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 307. — Арк. 155.
- ⁵²¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2318. — Арк. 19, 20.
- ⁵²² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 569.
- ⁵²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2006. — Арк. 59.
- ⁵²⁴ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2318. — Арк. 3.
- ⁵²⁵ Енциклопедія українознавства у 2-х т. — Т. 1 — Ч. II. — С. 617.
- ⁵²⁶ ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 119^б.
- ⁵²⁷ *Турченко Ф., Ігнатуша О.* Українська автокефальна // Вітчизна. — 1989. — № 12. — С. 174.
- ⁵²⁸ *Пащенко В.О., Рабочук М.Ф.* Назв. праця. — С. 54.
- ⁵²⁹ Мартирологія українських церков. — Т. 1. — С. 138, 139.
- ⁵³⁰ *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні. — С. 95.
- ⁵³¹ На защите революции. Сборник документов и материалов. — К., 1971. — С. 253, 254.
- ⁵³² ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 722, 723.
- ⁵³³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 529. — Арк. 569.
- ⁵³⁴ ДАДО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 1602. — Арк. 141.
- ⁵³⁵ ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 414. — Т. 13. — Арк. 683.
- ⁵³⁶ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 528. — Арк. 217.
- ⁵³⁷ ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 25.
- ⁵³⁸ Там само. — Ф. д. в. — Спр. 191. — Т. 1. — Арк. 3.
- ⁵³⁹ Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК—ОГПУ. Сборник документов (1917–1926). — М., 1977. — С. 217, 218.
- ⁵⁴⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 11. — М., 1980. — С. 337, 338.
- ⁵⁴¹ ЦА ФСБ РФ. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 513. — Арк. 95.
- ⁵⁴² Там само. — Ф. 2. — Оп. 1. — Спр. 222. — Арк. 23.
- ⁵⁴³ Там само. — Ф. 2. — Оп. 2. — Спр. 63. — Арк. 75; Ф. 2. — Оп. 6. — Спр. 336. — Арк. 2148.
- ⁵⁴⁴ Там само. — Ф. 2. — Оп. 5. — Спр. 214. — Арк. 69–80.
- ⁵⁴⁵ Там само. — Спр. 213. — Арк. 90, 101, 102.
- ⁵⁴⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 222. — Арк. 18.
- ⁵⁴⁷ УІЖ. — 1992. — № 2. — С. 106.
- ⁵⁴⁸ *Сталін Й.В.* Твори. — Т.10. — С. 133.
- ⁵⁴⁹ *Пащенко В.* Репресії проти духовенства. — С. 387.
- ⁵⁵⁰ *Одинцов М.И.* Государство и церковь. — М., 1991. — С. 34.
- ⁵⁵¹ Закон о религиозных объединениях РСФСР. — М., 1930. — С. 16; Собрание узаконений и распоряжений РСФСР. — М., 1929. — № 353; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. — К., 1979. — С. 207, 209.
- ⁵⁵² *Бухарин Н.И.* Реконструктивный период и борьба с религией. Доклад на 2 все-союзном съезде безбожников. — М., 1929. — С. 7–21.
- ⁵⁵³ *Одинцов М.И.* Государство и церковь. — М., 1991. — С. 36.
- ⁵⁵⁴ *Васильева О.Ю.* Вказ. праця. — С. 38.
- ⁵⁵⁵ Мартирологія українських церков. — Т.1. — С. 1031.
- ⁵⁵⁶ Там само. — С. 908.
- ⁵⁵⁷ *Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицкий С. В.* Сталинизм на Україні: 20–30-ті роки. — К., 1991. — С. 276.
- ⁵⁵⁸ ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 91.

- 559 Там само. — Ф. к. с. — Спр. П—22292. — Арк. 1, 2.
 560 Там само. — Арк. 59.
 561 Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 510—512.
 562 Там само. — Спр. 4. — Арк. 259, 260.
 563 Мученики за віру. — Вінниця, 1993. — С. 9, 23, 27, 39, 43, 50.
 564 ДА СБУ. — Ф. к. с. — Спр. П—8514, П—8486, 4909, 8633; *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні. — С. 137—140.
 565 *Васильєва О. Ю.* Вказ. праця. — С. 39—40.
 566 ДА СБУ. — Ф. д. в. — Спр. 392.
 567 Там само. — Спр. 387, 388.
 568 Там само. — Ф. к. с. — Спр. 65744. — Арк. 26, 27; спр. 6574. — Арк. 91—95.
 569 Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 70.
 570 Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 2. — Арк. 190.
 571 Час «чорного ворона». — Кіровоград, 1995. — С. 8—14.
 572 ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. П. — Арк. 143.
 573 Там само. — Арк. 93—95.
 574 Там само, ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 54.
 575 Там само, ф. к. с. — Спр. П—8550. — Арк. 5; спр. П—8551. — Арк. 75; спр. П—8552. — Арк. 24; спр. П—8558. — Арк. 1; Спр. П—8893. — Арк. 8.
 576 Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. П. — Арк. 234.
 577 Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 63.
 578 *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні. — С. 103.
 579 ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 198—200.
 580 Там само. — Арк. 190, 199.
 581 *Пристайко В.* Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // З архівів ВЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 1994. — С. 79.
 582 Комуніст. — 1930. — 6 лютого.
 583 *Дашленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Вказ. праця. — С. 277.
 584 *Пащенко В.* Свобода совісті в Україні. — С. 103.
 585 *Дашленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В.* Вказ. праця. — С. 278.
 586 ДА СБУ. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 12, 13, 14, 154; оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 66; Спр. 4. — Арк. 95.
 587 Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 21. — Арк. 145, 146; ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 160, 161.
 588 Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 25.
 589 Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 24.
 590 Там само. — Ф. к. с. — Спр. П—7035.
 591 Там само. — Спр. П—7222. — Арк. 320.
 592 Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 183.
 593 Там само. — Арк. 124.
 594 Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 91.
 595 Там само. — Арк. 107.
 596 Там само. — Спр. 4. — Арк. 42.
 597 Там само. — Арк. 42; спр. 8. — Арк. 182; ф. к. с. — Спр. П—8345.
 598 Там само. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 52.
 599 Там само. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 34, 124, 182.
 600 Там само. — Оп. 2. — Спр. 5. — Арк. 311.
 601 Там само. — Арк. 54.
 602 Там само. — Ф. д. в. — Спр. 195. — Т. 1. — Арк. 3.
 603 Там само. — Ф. к. с. — Спр. П—23129. — Арк. 93.
 604 Там само. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. П. — Арк. 131.
 605 Там само. — Ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 13, 22, 168.
 606 Там само. — Арк. 66, 182.
 607 Там само. — Спр. 383. — Арк. 9.
 608 ДАДО. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. 417. — Арк. 11.

- ⁶⁰⁹ «Все религиозные организации мусульман находятся накануне полного разгрома...» (Свидетельство муфтия Р.Фахретдинова) 1930 г. // Отечественные архивы. — 1994. — № 1. — С. 67—75; ДА СБУ, ф. д. в. — Спр. 370. — Т. 1. — Арк. 82, 261; Ф. 3. — Оп. 2. — Спр. 4. — Арк. 68—70.
- ⁶¹⁰ Васильева О. Ю. Назв. праця. — С. 40.
- ⁶¹¹ Див.: Комиссаров В. С. Емельянов В. П. Террор, терроризм, «государственный терроризм»: понятие и соотношение // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. — 1999. — № 5. — С. 37.
- ⁶¹² Див. Murder and Kidnapping as an Instrument of Soviet Policy. — Washington. 1965.
- ⁶¹³ Див.: Судоплатов П. А. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930—1950. — М., 1997. — С. 138—139.
- ⁶¹⁴ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — С. 503.
- ⁶¹⁵ Див.: Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 — поч. 30-х рр. XX ст.) // Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. Історія українського війська. — Львів, 1996. — С. 258.
- ⁶¹⁶ Там само. — С. 300—301.
- ⁶¹⁷ Петлюра С. (В. М.) Компетентне признання Чубаря // Тризуб. — 1926. — Ч. 1. — С. 6.
- ⁶¹⁸ Див.: Henri Torres. Les Proces des Pogromes. Paris, 1928. — Р. i-ii. Цит. за Abramson H. A Prayer for the Government. Ukrainians and Jews in Revolution Times, 1917—1918. — Cambridge, 1999. — Р. 222. Див. також Яковлів А. Паризька трагедія. — Збірник пам'яті Сим. Петлюри. — Прага, 1930. — С. 228—229.
- ⁶¹⁹ Іванис В. Симон Петлюра — президент України. 1879—1926. — Торонто, 1952. — С. 241.
- ⁶²⁰ Яковлів А. Паризька трагедія. Збірник пам'яті Сим. Петлюри. — Прага, 1930. — С. 231—232.
- ⁶²¹ Табачник Д. Вбивство Симона Петлюри // Український історичний журнал. — 1992. — № 7—8. — С. 116.
- ⁶²² Кульчицький Ю. Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра: Збірник науково-студійної конференції в Парижі (травень 1976): статті, замітки, матеріали / Ред. В. Косик. — Мюнхен — Париж, 1980. — С. 138—139.
- ⁶²³ Див.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України. — С. 241; Яковлів А. Паризька трагедія. — С. 231—232.
- ⁶²⁴ Див. про це матеріали Антоновича М., Сербіна Р. Документи про участь Шварцбарда в комуністичній ланці Парижі // Науковий збірник УВАН (1945—1950—1995). Вип. 4. Нью-Йорк, 1999. — С. 334—346.
- ⁶²⁵ Див.: Гаске С. Справа Петлюри і Франція // Інформаційний бюлетень Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі. — Ч. 62. — 1999. — С. 13—14.
- ⁶²⁶ Див.: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — С. 500.
- ⁶²⁷ Шаповал М. Про смерть Петлюри. — Скрантон: Календар Українського Робітничого Союзу, 1929. — С. 70.
- ⁶²⁸ Див.: Іванис В. Симон Петлюра — президент України... — С. 243.
- ⁶²⁹ Соціал-демократ. (Прага) — 1926. — 28 травня. Цит. за: Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. — К., 2001. — С. 494.
- ⁶³⁰ Див.: Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 107. Див. також: Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 45—46.
- ⁶³¹ Гунчак Т. Симон Петлюра та євреї. — К., 1993. — С. 46.
- ⁶³² Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). — К., 1994. — С. 107.
- ⁶³³ Там само.
- ⁶³⁴ Див.: Єфремов С. Шоденники, 1923—1929. — К., 1997. — С. 443.
- ⁶³⁵ Литвин С. Суд історії. — С. 505.

Розділ V. Державний терор в добу непу

⁸³⁶ Див.: *Кульчицький Ю.* Симон Петлюра і погроми // Симон Петлюра. — Мюнхен — Париж, 1980. — С. 138.

⁸³⁷ Murder and Kidnapping as an Instrument of Soviet Policy. — Waskington, 1965. — P. 54—64; див. також *Вараниця І.* Світлій пам'яті Головного отамана Симона Петлюри // За державність. — 36. 11. — Торонто, 1966. — С. 238.

⁸³⁸ Див.: *Лобимов М.* Шпiony, которых я люблю и ненавижу. — М., 1998. — С. 297; *Lenkavsky. St. Murdered by Moscow: Petlura — Konovalets — Bandera: Three Leaders of the Ukrainian Liberation Movement Assassinated at the Order of Stalin and Khrushchovin Soviet Russian Political Murders Abroad and Attempts to Camouflage them.* — London, 1962. — P.9—10.

МАСОВИЙ ТЕРОР ЯК МЕТОД ЕКСПРОПРІАЦІЇ СЕЛЯН-ВЛАСНИКІВ

Одним з поширених стереотипів радянського часу було твердження про підтримку партією більшовиків загальнонародного гасла Російської революції — «Землю—селянам!». Ніде правди діти: спочатку більшовики відійшли від програмних вимог своєї партії в аграрному питанні й здійснили зрівняльний поділ поміщицької землі між селянами. Однак після 1928 р. в СРСР була реалізована аграрна програма ВКП(б), яка полягала у створенні цілком контрольованого державою великого виробництва в формі колгоспів і радгоспів.

Що могло змусити мільйони селян відмовитися від землі та засобів виробництва, щоб потрапити в економічну залежність, яка була, мабуть, не кращою, ніж позаекономічна залежність від поміщиків до 1861 р.? Цей розділ повинен дати відповідь на поставлене питання.

1. Селянське питання у «воєннокомуністичній» політиці державної партії

Восени 1917 р. революційно активне населення схилилося на бік більшовиків тільки тому, що останні взяли на озброєння його власні гасла, поступившись своїми доктринальними. Щоб дістати підтримку селян, вони погодилися на «чорний переділ», хоч раніше бажали перетворити експропрійовані поміщицькі маєтки на державні. Щоб спертися на міський пролетаріат, більшовики проголосили гасло «Фабрики — робітникам!», хоч завжди прагнули перетворити промисловість на державну. Лозунги, від яких більшовики відмовилися, складали в сукупності контур комуністичної доктрини.

Відкладаючи реалізацію стратегічної мети, більшовики насправді нічого не втрачали. Їхні перші дії після здобуття політичної влади збігалися з вимогами народних низів про експропріацію поміщиків і буржуазії. Проте докорінна відмінність в цілях почала виявлятися уже в ході експропріації. Селяни бажали привласнити собі експропрійовану власність на засадах зрівняльного («чорного») переділу, а робітники — приватизувати

підприємства, на яких працювали, у колективну власність. Хоч би як інтерпретувалися історичні факти, пов'язані з цим етапом революції, одне залишається цілком зрозумілим: ні селяни, ні робітники не мали наміру вийти за межі тієї економічної реальності, в якій перебувало людство. Іншої реальності, крім існуючої ринкової економіки, народні низи не могли собі навіть уявити. Екстремізм їхнього гасла — експропріація експропріаторів — пояснювався вкрай несправедливою організацією суспільства, в якому навіть після революції 1905—1907 рр. провалювалися будь-які спроби реформ, а також крайньою втомою від багаторічної війни.

Однак стихійний екстремізм народних мас не мав нічого спільного з доктринальними цілями ленінської партії, яка стояла на крайньому лівому фланзі російської соціал-демократії. Більшовики прагнули скористатися глибокою недовірою робітників і селян до пануючих класів, щоб створити якісно відмінну від існуючої форму організації суспільства. Змішнвшись при владі на контрольованій території, вони негайно розпочали конкретні дії в стратегічному напрямі, мріючи при цьому про революцію у планетарних масштабах. На Всеросійському з'їзді рад народного господарства у травні 1918 р. В.Ленін заявив: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»¹. Мова йшла про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, про колективізацію (а фактично — одержавлення) дрібного виробництва, про ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Ленін не приховував своїх намірів, коли визначав кінцеву мету соціально-економічних перетворень, розпочатих у перші місяці 1918 р., тобто відразу після захоплення влади на місцях. Мова йшла про побудову комунізму. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП. У написаній ним резолюції — дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми — вказувалося цілком визначено: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашої радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»². Соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від самого їх початку, а не з моменту офіційного прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р.

Теоретичні засади російського комунізму виходили з постулатів марксизму лише тією мірою, яка влаштувала більшовиків. Те, що не відповідало їхнім інтересам, відкидалося з порога. Зокрема, після захоплення влади комуністична партія відкинула сформульований у Марксовому «Капіталі» фундаментальний постулат: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»³. Ленін не бажав пасивно чекати, поки самі собою, тобто об'єктивно, визріють, як думав К.Маркс, економічні передумови для комуністичної організації суспільства. Він розраховував використати державну машину, якою оволоділи більшовики, щоб створити комуністичну економіку методом примусового «насадження».

Опора на державу в здійсненні реформ мала в Росії давню традицію. Зокрема, велика промисловість насаджувалася зверху, починаючи з часів Петра I. Навесні 1918 р. вождь більшовиків закликав не шкодувати для побудови соціалізму і комунізму диктаторських прийомів. При цьому він посилався на першого російського імператора, який не спинявся перед «варварськими засобами боротьби проти варварства»⁴.

Під час Першої світової війни 1914—1918 рр. у багатьох країнах поширилися соціалістичні гасла про перерозподіл національного доходу і національного багатства. Враховуючи популярність таких гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Ні західноєвропейські соціал-демократичні партії, ні російські соціалісти (меншовики та есери) не вимагали руйнування ринкової економіки і експропріації великих та дрібних власників. Таку мету поставили перед собою тільки більшовики. Вони розуміли соціалізм як незавершений комунізм, тобто економічну систему, в якій тимчасово зберігалися рештки товарно-грошових відносин. Тому спрямовані на руйнування ринку комуністичні перетворення в радянській Росії частіше називали соціалістичними. Під час комуністичного штурму 1918—1920 рр. термін «соціалізм» вживався в контексті сьогодення, а термін «комунізм» — в контексті найближчої перспективи.

Відразу після жовтневого перевороту в політичному словнику більшовиків з'явився чужий марксизму термін — «соціалістичне і комуністичне будівництво». Свій комуносоціалізм вони мали намір будувати знищенням всякої приватної власності на засоби виробництва і ліквідацією ринку. Це було рівнозначно оголошенню соціальної війни.

Найбільш небезпечною формою соціальної війни є збройна боротьба всередині суспільства, тобто громадянська війна. Така перспектива не лякала ту партію, яка ще у 1914 р. висунула гасло перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. Тимчасово відмовившись від нього у серпні 1917 р., більшовики проголосили основою свого курсу виведення країни з війни і виконали це своє зобов'язання. Проте практично одночасно з ратифікацією Брестського миру вони розпочали будівництво комуносоціалізму, що було рівнозначно втягуванню суспільства у вир громадянської війни. Ленін аніскільки не приховував таких наслідків комуністичного будівництва. Він писав у «Чергових завданнях радянської влади»: «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁵.

Після експропріації буржуазії та поміщиків більшовики негайно поставили питання про зміну соціального статусу тих, кого вони зневажливо називали «дрібною буржуазією». Торкаючись долі дрібних виробників і землеробів, В.Ленін підкреслював: «Головне питання революції полягає тепер у боротьбі проти цих двох останніх класів. Щоб звільнитися від них, треба застосувати інші методи, ніж у боротьбі проти великих землевласників і капіталістів»⁶. Треба було, отже, знайти інші методи, але все-таки «звільнитися від них».

Комуністична доктрина вимагала, щоб селяни негайно відмовилися від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей. Щоправда, партія більшовиків погоджувалася на перехідний етап, протягом якого дрібним товаровиробникам дозволялося «звикати» до централізованої планової економіки, перебуваючи у формально незалежних від держави колективних господарствах — комунах. Віддавати селянам поміщицьку власність назавжди більшовики не мали наміру. В своїй першій програмі 1903 р. вони передбачали після експропріації поміщиків зберегти великі товарні господарства і поставити їх під управління рад (звідси термін «радгосп» — радянське господарство).

Ще навесні 1918 р. з'явилася популярна брошура М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)». В ній ставилося завдання негайного переходу селян до суспільної праці двома шляхами: «по-перше, товаришеским обробітком колишніх великих поміщицьких маєтків, по-друге, організацією трудових сільськогосподарських комун»⁷. Працюючи над текстом офіційної програми РКП(б), В. Ленін висловлювався обережніше, але по суті так само. У програмі 1919 р. підкреслювалося, що РКП(б) розглядає організацію радянських господарств і підтримку всіляких товариств для громадського обробітку землі, аж до комуні, як єдино можливий шлях до абсолютно необхідного підвищення продуктивності землеробської праці⁸. Пасаж про продуктивність праці був цілком демагогічний, йшлося про контроль держави над сільськогосподарським виробництвом. Уже перші створені колективні господарства показали, наскільки низька в них продуктивність праці.

Після приходу до влади більшовики не спромоглися протистояти тиску селянських мас, які домогалися зрівняльного поділу землі. Поки в Україні П. Скоропадський відновлював поміщицьке господарство, в радянській Росії основну частину маєтків поділили. Однак у січні 1919 р. на Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун було прийнято резолюцію «Про колективізацію землеробства». Незабаром Всеросійський з'їзд рад схвалив декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства». У тексті декрету, опублікованого газетою «Правда» 19 лютого 1919 р., була знаменна фраза, яка пояснювала його суть: «На всі види одноосібного землекористування треба дивитися як на скороминуці і відживаючі».

Відновлення радянської влади в Україні збіглося у часі з цим поворотом в аграрній політиці ленінського уряду. Республіка, де ще зберігалася поміщицьке землеволодіння, прирікалася на роль випробувального полігону в справі комунізації селянства. III з'їзд КП(б)У в березні 1919 р. затвердив основні засади аграрної політики, перенесані з текстувальними повторами з декретів, прийнятих у Росії.

Новий курс аграрної політики почав здійснюватися негайно. Навіть у малоземельних районах України значна частина поміщицьких земель передавалася не селянам, а цукровим заводам під організацію радгоспів або бажаним створювати комуні.

Селяни піднялися на збройну боротьбу. Проти них були кинуті підрозділи Червоної армії, зокрема загони інтернаціоналістів, сформовані для

допомоги радянській Угорщині. Вони не зупинялися перед терористичними методами придушення повстань, у тому числі перед спаленням сіл.

Радянське керівництво УСРР опротестувало дії командування Внутрішнього фронту на чолі з К.Ворошиловим. Обтяження селянства колективною виною за принципом кругової поруки не відповідало традиційній лінії більшовизму на розкол села, яка одна тільки могла забезпечити успіх у дрібноселянській країні. Такий каральний захід, як спалення сіл, був огидний. Він скоріше личив окупантам, ніж «робітничо-селянській» владі, яка претендувала на утвердження в Україні.

Оскільки підрозділи Червоної армії склалися переважно з колишніх селянських повстанців, у них посилювалося дезертирство. Почастішали виступи в армії проти диктатури комісарів. Радянські війська втратили боєздатність, і Україна була окупована денікінцями.

В.Ленін засвоїв цей урок. У резолюції «Про радянську владу на Україні», яка визначала політичну лінію в республіці після денікінської окупації, аграрна політика набула іншого вигляду, ніж та, що передбачалася програмою РКП(б). Ленін запропонував, а VIII Всеросійська партконференція в грудні 1919 р. затвердила такі заходи:

- повна ліквідація відновленого Денікіним поміщицького землеволодіння з передачею земель безземельним та малоземельним селянам;
- будівництво радгоспів тільки в суворо необхідних розмірах, зважаючи на життєві інтереси навколишнього селянства;
- полишення справи об'єднання у комуни та артіль на вільне вирішення самих селян, з суворим покаранням місцевих властей за всякі спроби внести сюди примушування⁹.

У розвиток рішень партконференції Всеукраїньком 5 лютого 1920 р. затвердив земельний закон, який прямо забороняв органам радянської влади відводити землю під радгоспи без цілковитої переконаності в доцільності їх створення. У кожному випадку, коли виникало таке питання, воно повинне було вивчатися за участю представників місцевих селян. У розпорядженні цукрових заводів залишилася тільки третина землі, відведеної їм у 1919 р.

Коли державна партія змушена була відмовитися від спроб контролювати процес виробництва в сільському господарстві через втягнення мільйонів «одноосібників» в радгоспи і комуни, у неї не стало інших засобів поповнення централізованого продовольчого фонду, крім примусового відчуження селянської продукції методом продрозкладки.

Не можна сказати, що керівники більшовицької партії не бачили політичної небезпеки продрозкладки, яка виявлялася у збройному опорі селянства. Цілком усвідомлювали вони й економічну безперспективність політики реквізицій та заборони вільної торгівлі. Вона вела до деградації виробництва, тому що змушувала селян сіяти тільки для власних потреб. Споживачі сільськогосподарської продукції опинялися за відсутності ринку під загрозою голоду. Ще в лютому 1920 р. у записці в ЦК РКП(б) Л.Троцький переконливо охарактеризував усі вади продрозкладки: «Сучасна політика зрівняльної реквізиції за продовольчими нормами, круго-

вої поруки під час зсипки і зрівняльного поділу продуктів промисловості спрямована на зниження виробництва, на розпорошення промислового пролетаріату і загрожує остаточно підірвати господарське життя країни»¹⁰. Троцький пропонував замінити розкладку прогресивним натуральним податком, щоб дати селянам стимул для розширення виробництва.

Процитована фраза з доповідної записки Троцького вимагає пояснень. Вони тим більш необхідні, що інші вожді більшовиків прореагували на записку не так, як Троцький сподівався, і майже з річним запізненням (викликаним, щоправда, вагомою причиною: країна втягувалася на початку 1920 р. у нову війну — з Польщею і Врангелем).

Розкладка — це примусове і довільне стягнення продукції, яке зростає в міру підвищення потреб держави у продовольстві. Податок — це твердо зафіксована частка селянської продукції, яка в натуральній або грошовій формі стягується на користь держави. Знаючи наперед, яку частку продукції доведеться віддати у вигляді податку, селянин міг нарощувати виробництво і не хвилюватися відносно того, що вирощену продукцію реквізують.

Здійснення розкладки (зсипка) відбувалося просто: урядове завдання на заготівлю хліба розкладалося по губерніях, повітах і волостях. За виконання завдання у конкретному селі відповідала вся сільська громада (кругова порука). Розкладка стягувалася озброєними загонами, подібно до збирання данини (полюддя) в часи Київської Русі. Що ж до зобов'язання держави безплатно надавати селу промислову продукцію, то воно не виконувалося взагалі, хоч Троцький критикував тільки метод постачання (зрівняльність).

Запровадження податку замість розкладки означало, що селяни зможуть вільно розпоряджатися своєю продукцією. Це загрожувало відродженням купівлі-продажу, тобто товарно-грошових відносин, які більшовики всіма засобами пробували скасувати. Тому В.Ленін продовжував триматися за продрозкладку. З його ініціативи VIII Всеросійський з'їзд рад у грудні 1920 р. здійснив спробу зупинити деградацію сільськогосподарського виробництва не скасуванням розкладки на вироблену продукцію, а поширенням її на посів. Приймався закон про запровадження державних завдань на посів для кожного селянського господарства. Законодавці навіть не замислилися, що вони повертають селянина до становища, яке існувало перед 1861 р. Відмінність полягала тільки в тім, що раніше селяни працювали на поміщика, а тепер їм пропонувалося працювати на державу, яка називала себе робітничо-селянською. Не дивно, що з початку 1921 р. селянські повстання охопили майже всю Україну. Селяни збройно виступали проти продовольчої і посівної розкладки, за вільну торгівлю.

Насувався новий етап громадянської війни, в якій більшовикам протистояли основні маси селянства. Використання проти повстанців регулярної армії становило смертельну небезпеку для партії більшовиків, адже армія складалася переважно з селян.

2. Селянська складова нової економічної політики

Запровадження нової економічної політики нерідко пов'язують з повстанням матросів і робітників Кронштадта, яке почалося 28 лютого 1921 р. і проходило під гаслами відновлення вільної торгівлі та скасування комісарської диктатури. В.Ленін теж підкреслював взаємозв'язок цих подій. Справді, повстання на військовій базі, яка вважалася символом революції, змушувало критично підійти до оцінки всього пройденого з 1917 р. шляху.

Проте рішення про відмову від реквізиційного принципу у взаємовідносинах міста і села визріло, як свідчить співставлення подій, у січні 1921 р. У грудні 1920 р. Ленін ще підписував один за одним декрети, які готували скасування державою товарно-грошових відносин. А 4 лютого 1921 р. конференція робітників-металістів у Москві прийняла після його доповіді резолюцію, в якій вимагалось замінити продрозкладку натуральним податком¹¹. Сам Ленін подібної пропозиції не висував, обмежившись загальними фразами про необхідність перегляду відносин з селянами. Але рутинна процедура роботи таких конференцій зобов'язувала промовця ретельно редагувати текст резолюції. Леніну потрібно було, щоб ключова теза оголошувалася від імені робітничої конференції.

Першим компартійним документом непівського періоду є тези, сформульовані Леніним на засіданні політбюро ЦК РКП(б) 8 лютого 1921 р. В них пропонувалось задовольнити бажання селян про заміну розкладки хлібним податком, зменшити розмір податку в порівнянні з торішньою розкладкою і дозволити селянам використати лишки продукції після сплати податку в місцевому господарському обороті. На засіданні було сформовано комісію для винесення питання на розгляд X з'їзду РКП(б).

Комісія підготувала «Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком», і його розіслали для обговорення у місцеві партійні організації. 27 лютого відбувся пленум ЦК КП(б)У. Враховуючи важливість питання, секретар ЦК В.Молотов запросив до участі в роботі пленуму секретарів губкомів партії і голів губвиконкомів. Більшість членів ЦК і запрошених зустріла ідею скасування продрозкладки з неприємним подивом і фактично відмовилася підтримати народжений в ЦК РКП(б) проект¹².

Однак існувала партійна дисципліна. X з'їзд РКП(б) 15 березня 1921 р. дисципліновано затвердив запропоновану політбюро ЦК резолюцію «Про заміну розкладки натуральним податком». Виходячи з рішень з'їзду, надзвичайна сесія ВУЦВК прийняла закон про заміну продрозкладки податком, а Раднарком УСРР видав декрет про норми і розмір податку. Перед селянами вперше відкрилася перспектива господарського освоєння одержаної землі.

На партійному з'їзді доповідь В.Леніна про скасування розкладки майже не зустріла заперечень. Мабуть, кронштадтський урок подіяв навіть на твердолобих. У постанові з'їзду йшлося тільки про надання селянам можливості використати надлишки продовольства в місцевому обороті,

тобто продавати їх на сільських та містечкових базарах. Однак всі розуміли, що фактично легалізується приватна торгівля, яка раніше існувала підпільно, переважно у формі так званого «мішечництва».

Попередня політика насадження комунізму силовими засобами тривала три довгих роки. Ніхто з лідерів РКП(б) тоді не заперечував, що це була політика комуністичного будівництва. «В чому полягає комунізм?» — задавав Ленін риторичне питання на Всеросійській нараді політпрацівників народної освіти у листопаді 1920 р. і відповідав так: «Для нас він уже перестав бути програмою, теорією і завданням, для нас це сирава сьогоднішнього фактичного будівництва»¹³.

Коли стався крутий поворот в економічній політиці, про такі заяви постаралися забути. На трирічний період радянської історії було накинута маскувальна сітка з двох слів — «воєнний комунізм». Цей запроваджений в 1921 р. неологізм мав запевнити всіх, що ніхто не збирався негайно втілювати в життя партійну програму. Те, що втілювалося, було нібито не спробою побудови комунізму, а системою тимчасових заходів надзвичайного характеру.

Першовитоки маскувального терміна знаходимо в плані промови Леніна про заміну продрозкладки податком, який підготовлено у першій половині березня 1921 р.: «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш викликався війною і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»¹⁴. Одночасно із зародком терміна, тобто взятим у лапки словом «комунізм», тут є схема пояснення причин попередньої політики державної партії: нічого не поробиш, змусила війна! Справді, лапки у слові «комунізм» давали подвійну вигоду. По-перше, визнавалося, що комунізм виявився не справжнім, а липовим. Тобто усі злигодні цієї жорстокої доби «справжній» комунізм не обтяжували. По-друге, вимушене засудження комуністичного штурму, який приніс із собою безліч горя і нещастя, підмінялося тезою про вимушеність самого штурму умовами війни.

Гасло комуністичного будівництва не було зняте з порядку денного, а тільки відсунуте у невизначену далечінь. Якраз у роки непу термін «комунізм» остаточно став синонімом «світлого майбутнього». Найближчою метою більшовики оголосили будівництво соціалізму.

Отже, трирічні наполегливі спроби більшовиків перетворити селян-власників на пролетарів зазнали цілковитої невдачі. Селяни змусили державну партію зацікавитися по вексялях і віддати конфісковані поміщицькі маєтки для зрівняльного поділу. Невдача спіткала й плани одержавлення селянської власності у формі колективізації. Поодинокі комуни виникли переважно у поміщицьких маєтках, врятованих від поділу всілякими ініціативними групами (не завжди селянськими за складом). На VIII Всеросійському з'їзді рад у грудні 1920 р. В.Ленін зауважив: «Мріяти про перехід до соціалізму та колективізації не доводиться»¹⁵.

Вимушена відмова від продрозкладки не змінила стратегічних установок партії, у тому числі й в аграрній сфері. На VI Всеукраїнській партконференції (грудень 1921 р.) Х.Раковський висловився недвозначно: «Нові відносини на селі треба розглядати цілком певно як поступку дрібнобуржуазній сільській стихії, як доказ нашої нездатності або нашої невмілості

Х.Раковський.

ррювався шляхом продрозкладки, в роки непу держава на гроші, одержані бюджетом у рахунок сільськогосподарського податку, почала формувати хлібний фонд через закупівлі на ринку. Основний тягар сільгосподатку перекладався на заможні верстви. З року в рік дедалі більше число незаможників звільнялося від сплати податків.

Зернове виробництво в середині 20-х років досягло передреволюційного рівня. Однак урожайність залишалася невисокою. Екстенсивний характер рільництва й відстала культура землеробства не могли забезпечити сталих врожаїв. Товарність зернового виробництва не тільки поступалася дореволюційній, але й знижувалася надалі. До цього спричинилися зникнення високотоварних поміщицьких і переважної частини заможних селянських господарств, зростання селянського споживання порівняно з дореволюційним, а також виникнення на початку 20-х років мільйона нових господарств, не забезпечених тягловою силою та реманентом.

Ринкові відносини між містом і селом були позбавлені щтучності. Націоналізація основного засобу виробництва — землі практично не поставила індивідуальні (за тогочасною лексикою — одноосібні) селянські господарства у залежність від держави. Вони міцно трималися за свою власність і віддавали державі вироблену продукцію лише по ціні, яка їх влаштувала. За цих умов державним заготівельним організаціям було зручніше мати справу не з розпорощеними селянськими господарствами, а з їх кооперативними об'єднаннями. Селяни вже давно, з кінця XIX ст., організовували з власної волі різноманітні сільськогосподарські кооперативи — збутові, постачальницькі, переробні, кредитні.

Кооперативне будівництво в українському селі розгорталось під пильним наглядом компартійно-радянських організацій. За постановою Раднаркому УСРР від 13 квітня 1921 р. у республіці формувалася єдина систе-

розв'язати питання про колективізацію сільського господарства тими шляхами і підходами, які були пануючими в нашій політиці за три роки»¹⁶.

Зрівняльний переділ землі в українському селі завершився у 1923 р. Землекористування бідняцько-середняцьких господарств збільшилося в півтора раза за рахунок поміщицьких, удільних і церковних земель, а також частини земель тих селянських господарств, у яких наділи перевищували трудову норму.

Відбудові продуктивних сил села сприяв декрет ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1923 р. про запровадження єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. На відміну від попередніх часів, коли централізований продовольчий фонд створювався шляхом продрозкладки,

ма споживчої кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в місті та на селі. Споживкооперації надавалося право заготовляти й збувати продукцію. В жовтні 1921 р. з неї виділилася сільськогосподарська кооперація. Поступово розвитку набули спеціальні види останньої — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, цукробурякові, меліоративні товариства тощо.

Виникнення кооперативів не було пов'язане з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативних об'єднань зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Ефект колективізму виникав через взаємопов'язання їхніх інтересів на ринковій основі. Поза товарно-грошовими відносинами кооператив не міг існувати.

Передбачувані програмою РКП(б) колективні господарства були іншої природи. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоч кооперативи теж були колективними господарствами. З кооперативами у колгоспів не було нічого спільного, бо вони базувалися на відчуженні засобів виробництва. Самі форми колгоспів розрізнялися за ступенем відчуження, яке могло бути цілковитим (в найбільш ненависних для селян комунах), проміжним (в артілях) і початковим (в товариствах спільного обробітку землі — ТСОЗах). У комунах і меншою мірою в артілях, які проголошувалися комуністичною доктриною вищими формами виробничих об'єднань, селянин позбавлявся власних засобів виробництва та індивідуальної відповідальності за результати господарювання. У виробничому процесі він посідав становище, яке практично не відрізнялося від становища робітників промисловості — найманої робочої сили.

Економіка колгоспів була натуральною або, в усякому разі, цілком могла обходитися без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи були елементом ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

На початку 20-х рр. питання «кооперативи чи колгоспи?» стало надзвичайно актуальним. Відповіддю на нього комуністична партія на багато десятиріч визначала власне становище в суспільстві та історичну долю опанованої нею велетенської країни. Можна було обрати магістральним шляхом соціально-економічних перетворень кооперативне будівництво і уникнути багатомільйонних жертв, пов'язаних зі створенням засобами терору тоталітарного ладу. Можна було обрати колгоспне будівництво, тобто просуватися шляхом, передбаченим комуністичною доктриною, хоч остання вже довела у добу так званого «воєнного комунізму» свою неспроможність. Перебуваючи на порозі смерті, цю дилему у завуальованій формі поставив перед партійними функціонерами сам засновник комуністичної доктрини, партії і держави.

Принципову різницю між кооперативами і колгоспами В.Ленін чудово розумів. У найбільш відомій брошурі нелівського періоду «Про продовольчий податок» (квітень 1921 р.), яку присвячено обґрунтуванню аграрно-селянської політики партії, селянські кооперативи розглядалися як чужорідне комунізму, а тому негативне явище. Як підкреслював у цій праці вождь партії, кооперація дрібних товаровиробників «неминуче породжує

дрібнобуржуазні, капіталістичні відносини, сприяє їх розвитку, висуває на перший план капіталістичні, їм дає найбільшу вигоду». Це не може бути інакше, пояснював він далі, «раз є в наявності переважання дрібних хазяйчиків і можливість, а також необхідність обміну»¹⁷. Тобто ленінський негативізм щодо селянської кооперації пояснювався не особливостями її будови або діяльності, а більш глибокими причинами: залежністю від товарно-грошових відносин і ринку.

Неприйняття селянської кооперації Леніним як теоретиком не суперечило її схвальним оцінкам з боку Леніна-практика. Він закликав до сприяння кооперативному будівництву (у цій же брошурі), щоб надлишки селянської продукції, що не вилучалися державою податком, спрямовувати через «кооперативний капіталізм». Це він вважав більш прийнятним, ніж їх надходження до споживача через індивідуальну торгівлю. Причина в тому, що кооперованому селянинові, на його думку, легше було перетворитися на колгоспника, ніж індивідуальному господарю. «Політика кооперативна, — писав він, — в разі успіху дасть нам піднесення дрібного господарства і полегшення його переходу, в невизначений строк, до великого виробництва на началах добровільного об'єднання»¹⁸.

У Леніна були цілком певні судження про тривалість непу як відступу від попередньої політики партії: два десятки років. У цих хронологічних рамках, за його уявленнями, повинні були створюватися передумови для відновлення політики комуністичного будівництва. Однак він пам'ятав відразу, виявлену селянами до комун, і вже не наважувався називати конкретні строки утвердження на селі великого виробництва у формах, передбачених партійною програмою. «Невизначений строк» — ось вираз, якому Ленін віддав перевагу.

Ставлення в державній партії до колгоспів на початку 20-х рр. було суперечливим. З одного боку, доктрина вимагала відмови від приватного господарства на користь колективного. З іншого боку, сувора реальність не залишала сумнівів щодо повної нездатності існуючих колгоспів стати державі опорою.

З дореволюційних часів приватне господарство селянина втратило натуральний характер і зв'язало себе з ринковою економікою. Своїм незалежним від держави існуванням селянин-власник кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Але цієї причини не можна було називати, закликаючи селян до відмови від індивідуального господарювання. Тому більшовики наполегливо доводили, що колективне господарство економічно ефективніше, ніж індивідуальне. Турбуючись нібито про інтереси самих селян, вони закликали останніх добровільно об'єднуватися у колективи.

Навіть у часи, коли на перший план вийшли інтереси піднесення продуктивних сил, які так добре забезпечували «капіталістичні» кооперативи і так фатально не забезпечували «соціалістичні» колгоспи, партія не могла, будучи комуністичною, зробити правильний вибір. І вона, якщо проаналізувати циркулярний лист ЦК РКП(б) від 18 березня 1922 р. «Про сільськогосподарську кооперацію», повела себе в цій ситуації прагматично. У циркулярі читаємо: «Робота попередніх років з усуспільнення сіль-

ського господарства створила в країні широку мережу колгоспів. Колгоспи ці як найбільш сталі радянські осередки на селі можуть здійснити позитивний і помітний вплив при введенні їх в загальне кооперативне річище»¹⁹. Партійним організаціям на місцях рекомендувалося сприяти утворенню єдиних колгоспно-кооперативних об'єднань.

Витоки неможливого гібриду у вигляді поняття «колгоспно-кооперативна форма власності» сягають 1922 року. Саме тоді народився цей оксиморон, що пізніше став однією з ключових категорій «політичної економії соціалізму» і найбільш стійким стереотипом у сформованій свідомості радянських людей. У роки, які передували суцільній колективізації, таке парування економічно протилежних понять пояснювалося сподіваннями на те, що процвітаючі кооперативи утримають на поверхні організаційно прив'язані до них колгоспи. Нічого й говорити, що при цьому кооперативи вважалися нижчими формами колективних об'єднань, а колгоспи — вищими. Цього вимагала ідеологія.

На початку 20-х рр. курс РКП(б) щодо виробничих об'єднань на селі визначався такими параметрами:

- створювані переважно селянами-власниками кооперативи вважалися елементами капіталістичної економіки;
- створювані переважно незаможниками колгоспи вважалися елементами соціалістичної економіки;
- ставлення компартійного керівництва до існуючих комун як вищих за доктриною видів селянських колгоспів було негативним внаслідок їх неефективності і некорисності для держави, але наявна суперечність між теорією і практикою не знаходила пояснень;
- держава відкладала широку колективізацію на невизначене майбутнє, але сприяла за допомогою пільг організації нових колгоспів, вбачаючи в них паросток соціалістичного ладу;
- держава прихильно ставилася до кооперативного руху, вбачаючи його передумовою майбутньої широкої колективізації.

П'ять перелічених висновків треба зіставити зі змістом статті В.Леніна «Про кооперацію». Зіставлення висловлених в ній ідей з попереднім теоретичним і політичним доробком державної партії в галузі аграрно-селянського питання дозволить об'єктивно визначити ступінь новизни одного з останніх ленінських документів. Без такого зіставлення аналіз статті буде непродуктивним. По-перше, Ленін надто обережно формулював думки, щоб не відштовхнути комуністів, вихованих на постулатах програми РКП(б) 1919 р. По-друге, стаття продиктована наполовину паралізованою людиною, яка формулювала положення безсистемно, інколи навіть губилася в думках. Однак ретельний аналіз положень статті дозволяє виявити концепцію «кооперативного соціалізму», альтернативну комуністичній доктрині.

16 грудня 1922 р. стався новий приступ хвороби, який переконав, мабуть, Леніна у неможливості повернутися до активного політичного життя. Він домігся у лікарів дозволу щоденно диктувати стенографістці, щоб висловити останню волю. До 6 березня 1923 р., коли черговий приступ перетворив його у розумового інваліда, він встиг надиктувати три листи до

ЦК РКП(б) і п'ять статей. Другою серед них була стаття на тему, сформульовану так: «Про Центросілку та її значення з точки зору непу». Текст був надиктований у два прийоми, 4 і 6 січня 1923 р. Н.Крупська передала статтю в ЦК РКП(б) у травні. 26 і 27 травня вона була надрукована в газеті «Правда» під назвою «Про кооперацію».

Автор не зіставляв економічний курс партії до і після 1921 р. Але він сміливо починав з неймовірних для догматичних послідовників комуністичної доктрини тверджень: при максимальному кооперуванні населення сама собою досягається соціалістична мета; в неї більшовики зробили поступку принципу приватної торгівлі, але саме з цього випливає (протилено тому, що думають) гігантське значення кооперації; лад цивілізованих кооператорів — це і є лад соціалізму.

В.Ленін радикально переосмислив нову економічну політику буквально за кілька тижнів. У заключному реченні останнього в своєму житті публічного виступу 20 листопада 1922 р. він твердив: «З Росії непівської буде Росія соціалістична». Неп і соціалізм були для нього явищами несумісними. Поки країна залишалася непівською, вона не була соціалістичною. А на початку січня 1923 р., осмислюючи заново уроки непу, вождь партії диктував стенографістці: «Кооперувати в достатній мірі широко і глибоко російське населення за панування непу є все, що нам потрібно, бо тепер ми знайшли ту міру поєднання приватного інтересу, приватного торгового інтересу, перевірки і контролю його державою, міру підпорядкування його загальним інтересам, яка раніше була каменем спотикання для багатьох і багатьох соціалістів»²⁰.

«Камінь спотикання», який став фатальним у політиці комуністичного штурму 1918—1920 рр., уособлювало собою багатомільйонне селянство. Щоб реалізувати програму РКП(б), треба було позбавитися селянства, тобто змінити докорінно його соціальну природу, перетворити приватних власників у пролетаризовану робочу силу в одержавлених колгоспах або в державних радгоспах. Непросте завдання, якщо зважити на питому вагу селян у населенні країни!

Новий погляд на кооперацію, що спроможна існувати тільки в ринкових умовах, виводив державну партію з глухого кута, в який вона загнала сама себе своєю доктриною. У статті «Про кооперацію» колективізація і колгоспи жодного разу не згадувалися. Причина цілком зрозуміла: заявою про те, що «просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму», Ленін знімав з порядку денного задачу відчуження засобів виробництва у селян. Скільки б більшовики не твердили, що майбутня колективізація має бути добровільною, їм не вдавалося знайти наївних людей, готових повірити у те, що селянин-власник здатний добровільно відмовитися від свого господарства. А в кооперативи селяни охоче йшли з дореволюційних часів. Ленін не дарма попросив стенографістку виділити у статті курсивом найголовнішу думку: кооперація робить перехід до нових порядків «якнайбільш простим, легким і доступним для селянина».

Зміна точки зору на кооперацію дала Леніну змогу прогнозувати тривалість перетворень у сільському господарстві, а не ховатися за виразом «невизначене майбутнє». Адже під соціалістичними перетвореннями на

селі розумілася вже не колективізація, якій селяни чинили лютий опір, а кооперування, здійснюване навіть без державної допомоги, з ініціативи самих товаровиробників. «Щоб досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення — ось для цього потрібна ціла історична епоха, — підкреслював тепер Ленін. — Ми можемо пройти в кращому разі шість епох в одне-два десятиріччя».

До непу державна партія на чолі з своїм вождем просувалася нерішучими кроками, лише поступово осмислюючи необхідність пристосуватися до об'єктивно існуючої ринкової економіки. У січні 1923 р. в статті «Про кооперацію» Ленін зробив черговий і на цей раз — вирішальний крок у відступі від комуністичної доктрини. Він змінив точку зору на кооперацію. Це означало зміну точки зору на ринкові відносини і на політику, пов'язану з ринковими відносинами, тобто на неп. Поставити знак рівняння між кооперацією і соціалізмом, між непом і соціалізмом означало відмовитися від комуністичної доктрини, від традиційного для більшовиків розуміння терміну «соціалізм» як першої фази комунізму. Бажав цього Ленін чи ні, але він фактично відмовлявся від ленінізму, більшовизму, комунізму. Соціалізм, який здатний ужитися з ринковими відносинами, ставав схожим на лад, якого прагнули західноєвропейські соціал-демократи з часів Е.Бернштейна, російські меншовики і українські соціал-демократи.

Після цього прояснюється значення найбільш загадкового уривку знаменитої ленінської статті. Ось він: «Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тожоче... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм».

Якщо запровадження непу в 1921 р. означало тимчасову відмову від комуністичної політики, то висунута в статті «Про кооперацію» концепція «кооперативного соціалізму» означала замасковану, але цілком однозначну остаточну відмову від комуністичної доктрини.

Кооперативний соціалізм залишився нереалізованою альтернативою закладеній в програму РКП(б) схемі стратегічних дій. Тому про нього важко сказати щось певне. Навіть його існування доводиться стверджувати ретельним зіставленням неоднакових в різні часи підходів керівництва більшовицької партії до непу і кооперації. Але в світлі того, як розгорталися події в СРСР після Леніна, концепція «кооперативного соціалізму» становить особливий інтерес.

Коли В.Ленін опинився за межами активної політичної діяльності і зрозумів, що жити залишилося недовго, найважливішими для нього стали питання, пов'язані з перспективами створеної ним держави. З останніх листів і статей однозначно випливає, що вождь партії усвідомлював наростання негативних тенденцій і явищ в системі влади, що спиралася на диктатуру.

Висловлена Ленінін в останніх листах і статтях політична воля була спотворена, хоч керівники партії і держави робили вигляд, нібито вони ретельно виконують конкретні вказівки вождя. Найбільш яскравий приклад спотворення давала якраз концепція кооперування.

Можливість фальсифікації своєї політичної волі полегшив сам Ленін. У статті «Про кооперацію» він не згадав колективізацію. Про зміну його

ставлення до гасла колективізації можна було тільки здогадуватися, а члени партії звикли до чітких ідеологічних настанов. Усі попередні настановчі документи партії залишалися у непорушеному вигляді, в тому числі головний з них — діюча з 1919 р. партійна програма.

Критично осмислений досвід комуністичного штурму 1918—1920 рр. теж міг би багато сказати про те, як працюють або не працюють у реальному житті програмні схеми організації виробництва. Але під маскувальною покрівлею концепції «воєнного комунізму», яку теж винайшов Ленін, було неможливо скласти справжнє уявлення про ефективність комуністичної організації виробництва.

В силу всіх цих причин для партанпаратників і рядових комуністів кооперування залишалось передумовою все ще актуальної колективізації — і не більше. Дифіраму Леніна на адресу кооперативів вони сприймали тільки в такому розумінні.

Стаття «Про кооперацію» була надрукована мільйонними тиражами в газетах, збірниках і окремих виданнях. Однак у партії вона залишилася «непрочитаною». Про це, зокрема, свідчать дебати на жовтневому (1923 р.) пленумі ЦК РКП(б)У. Торкаючись питання про виробничі об'єднання селян, лише деякі учасники пленуму заперечували доцільність колективізації. Більшість не бачила можливості зняти це гасло з порядку денного. У прийнятій резолюції колективізація і кооперування оголошувалися «рівноцінними» засобами утвердження соціалізму на селі²¹.

У 1923—1924 рр. найбільш впливові члени політбюро ЦК РКП(б) Г.Зінов'єв, Л.Каменєв, Й.Сталін і Л.Троцький займалися політичною боротьбою між собою. Принципові проблеми господарського будівництва вони віддали на відкуп діячам другого ешелону — теоретику М.Бухаріну і практику О.Рикову. Останні були найближчими співробітниками Леніна, знали і поділяли підходи вождя до соціально-економічних проблем, які змінювалися в ході засвоєння уроків непу. Цікаво, що висновок про перетворення кооперування на найважливіше економічне завдання для радянської держави протягом певного історичного періоду вперше побачив світ ще у квітні 1923 р., тобто до опублікування статті «Про кооперацію» і навіть до передачі цієї статті у розпорядження ЦК РКП(б). Цей висновок з'явився у резолюції XII з'їзду партії «Про роботу РКП на селі» як буденно-звичайна фраза, без виділення принципового значення закладеного в ній змісту²².

У матеріалах наступного, XIII з'їзду партії (травень 1924 р.) ідеї ленінської статті «Про кооперацію» відбилися у неспотвореному вигляді. З'їзд поставив питання «Про кооперацію» окремим пунктом порядку денного і підкреслив, що дальше просування до соціалістичного господарства визначатиметься двома паралельними моментами: зрушеннями у розвитку великої державної промисловості й успіхами кооперування населення. Гасло колективізації в рішеннях з'їзду не піднімалося. Навпаки, у директивних документах партії, які приймалися в 1925 р., вже почалася ззовні малопомітна, але істотна деформація концепції «кооперативного соціалізму». Показові щодо цього матеріали XIV Всесоюзної партконференції (квітень 1925 р.).

З програмною доповіддю «Про кооперацію» на конференції виступив О.Риков. Він виклав популярною мовою концепцію «кооперативного соціалізму» і спеціально зупинився на питанні про співвідношення кооперативного будівництва і колективізації. Голова Раднаркому СРСР уже зрозумів, що спроба Леніна відійти від ідеї колективізації не знайшла підтримки у партійних колах. Тому найближчий співробітник В.Леніна не заперечував існування колгоспів, хоч і не надавав їм самостійного значення. Він не сподівався, що селяни-власники (за компартійною термінологією — середняки) підуть у колгоспи, але більше не піддавав сумніву принципову доцільність колективізації. І все-таки соціалістичне майбутнє села О.Риков вбачав у кооперативах.

Проект резолюції на більшовицьких з'їздах і конференціях завжди розробляв доповідач. Але від проекту резолюції О.Рикова по доповіді «Про кооперацію» майже нічого не залишилося, коли з ним попрацював Й.Сталін. Щоправда, XIV партконференція проголошувала, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення». Показово, однак, як це положення аргументувалося: «В умовах свободи товарообороту й панування дрібного товарного виробництва на селі кооперація є основна суспільно-економічна форма зв'язку між державним господарством і дрібним товаровиробником села». Тут відсутня ключова ідея Леніна про тотожність зростання кооперації зростанню соціалізму. Кооперація розглядається як «форма зв'язку» двох протилежних соціально-економічних укладів. Далі по тексті резолюції відбувається реанімація, здавалося б, похованої ленінським заповітом ідеї колективізації. Однак Сталін обмежився обережною ремаркою: «Колективізації сільського господарства необхідно приділяти більше уваги, ніж це робилося досі»²³.

На жовтневому (1925 р.) пленумі ЦК РКП(б) поворот в бік колективізації визначився повністю. Пленум поставив вимогу «всебічно сприяти будівництву колгоспів (сільськогосподарських комун, сільськогосподарських товариств) маломісного і середнього селянства»²⁴. Отже, колективізація, яка раніше вважалася актуальною тільки для незаможників, мала поширитися на селян-власників.

З 1926 р. почалися перші практичні заходи в галузі колективізації. 30 грудня ц.р. була прийнята постанова ЦК ВКП(б) «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва». На відміну від пізніших, вона не перерахувала інтересам селян. В ній йшлося тільки про добровільну колективізацію незаможного селянства, для якого колгоспи із урахуванням податкових та інших пільг, а також прямої державної допомоги були прийнятним виходом. І справді, нові пільги, як і заохочуване державою пониження ступеня відчуження майна в існуючих колгоспах, сприяли залученню незаможників у колективістський рух. Кількість колгоспів в Україні зросла з 5 454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Питома вага ТСОЗів серед них зросла відповідно з 6,8 до 71,7%. Проте переважна більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати свій уклад життя. До жовтня 1928 р. в УСРР було колективізовано менше 4 відсотків площі селянського землекористування²⁵.

У ретельно продуманих словах Й.Сталіна щодо перспектив аграрно-селянської політики партії не було жодного слова про перегляд ленінського кооперативного плану. На зустрічі з чужоземними робітничими делегаціями напередодні 10-річчя Жовтневої революції генсека запитали: «Як думаєте ви здійснювати колективізм у селянському питанні?» Відповідь була такою: «По лінії організації індивідуальних селянських господарств у кооперацію та по лінії організації селянських господарств, головним чином бідняцького типу, у виробничі товариства». Сталін нібито не додавав нічого нового в давно усталену політику щодо селянства. Однак він тут же знайшов необхідним заперечити те, чого у нього ніхто не питав: «До всеосяжної колективізації діло не дійшло і не скоро прийде»²⁶.

Отже, у політичному словнику державної партії з'явився страхіливий термін, який віщував трагічну долю всьому багатомільйонному селянству, — «всеосяжна колективізація». Не мало жодного значення запевнення, що це — не проблема сьогодення. Назабаром термін у дещо зміненому вигляді (масова, потім — суцільна колективізація) перекочував у партійно-урядові рішення і став метою державної політики.

3. «Великий перелом»

В грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію, але не дав відповіді на те, де взяти кошти для неї. Кожен день роботи з'їзду був наповнений боротьбою за лідерство в партії.

Проблему джерел у квітні 1926 р. розглянув пленум ЦК ВКП(б). Виявилося, що єдино можливе рішення, яке забезпечувало в умовах диктатури форсовану індустріалізацію, пов'язувалося з реорганізацією сільського господарства. Єдино можливим напрямом реорганізації, який давав негайний фінансовий ефект, пленум ЦК вважав колективізацію села. Однак партійна машина ще не була готова до здійснення грандіозної насильницької акції, яка в корені змінювала сільський устрій.

Тим часом вже обговорювалися конкретні об'єкти нового капітального будівництва. Найбільшу активність проявляв Ф.Дзержинський, який з 1924 р. очолював Вищу раду народного господарства, не залишаючи керівництва ОДПУ.

Розгортання капітального будівництва викликало підвищення попиту на сільськогосподарську продукцію. По-перше, виплачувану працівникам новобудов заробітну плату треба було забезпечувати продовольством. По-друге, щоб розплатитися за імпортоване для новобудов устаткування, треба було заробляти валюту продажем зерна за кордон.

Спроби держави істотно збільшити закупки з ринку негайно ускладнили економічну кон'юнктуру. Зростання попиту держави на хліб випереджало можливості селянського виробництва. Відставання пропозиції від попиту викликало підвищення цін на хліб.

Бюджет не мав достатніх ресурсів, щоб профінансувати ринкові закупівлі сільськогосподарської продукції у підвищених розмірах. Фінансувати хлібзаготівлі за рахунок інфляційного випуску червінців уряд ще

не наважувався, тому честолюбні плани розгортання промисловості керівники ВРНГ змушені були у 1925/26 господарському році тричі скорочувати²⁷.

У радянській історіографії стверджувалося, що «командні висоти» економіки і дрібнотоварне селянське господарство сполучалися між собою в роки непу опосередковано, тобто через ринок. Це правда, але не вся.

Не підлягає сумніву, що закупівля хліба на ринку якісно відрізнялася від заготівлі за допомогою продзагонів і військ ВЧК. Це справді були заготівлі через ринок, які регулювалися об'єктивно діючим законом попиту і пропонування. Якщо селянина або селянський кооператив не влаштувала ціна на хліб, вони могли ухилитися від продажу і залишити державу без хліба.

Проте непівська змичка між містом і селом відрізнялася від нормального ринку. Чудовий знавець методів, за допомогою яких можна було витиснути з селянства максимум коштів на індустріалізацію, Сталін в липні 1928 р. говорив так: «Воно (селянство — *Авт.*) сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі і опосередковані, але воно ще **п е р е п л а ч у є** на порівняно високих цінах на товари промисловості — це по-перше, і більш або менш **н е д о о д е р ж у є** на цінах на сільськогосподарські продукти — це по-друге»²⁸.

Справді, держава могла знижувати рівень заготівельних цін, тому що була монополістом у закупівлі зерна. Таке ж становище у виробництві промислових товарів дозволяло їй завищувати ціни. Штучно створований перепад у цінах дістав промовисту назву — «ножиці цін». За його допомогою «відстригалось» до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку.

Обсяги капітального будівництва скорочувалися в межах наявних ресурсів тільки в 1925/26 р. Надалі вони збільшувалися, незважаючи на зростаюче напруження з пошуком джерел фінансування. Хитка ринкова рівновага, яка була істотним здобутком відбудовного періоду, порушилася. Погіршення господарської кон'юнктури у країні, в якій державний апарат контролював «командні висоти» економіки, виявлялося передусім у вигляді товарного дефіциту. Ціни на товари, вироблені в державному секторі, залишалися більш-менш стабільними, але самі товари відразу після появи у магазинах зникали з продажу; попит явно перевищував пропонування.

Радянська історіографія це явище назвала «кризою непу». Мовляв, оскільки нова економічна політика уже вичерпувала закладені у ній можливості, радянський уряд цілком закономірно переходив до форсованої індустріалізації країни і суцільної колективізації сільського господарства. Факти свідчать, однак, що криза непу не визрівала спонтанно, а організовувалася партійним керівництвом. Радянський уряд свідомо відмовився від курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом непу.

Всередині політбюро ЦК ВКП(б) спостерігалися істотні відмінності в поглядах на економічну політику. Зокрема, Л.Троцький, Л.Каменев і Г.Зінов'єв вимагали, щоб розрив у цінах на промислові і сільськогоспо-

дарські товари був максимальний. Вони закликали здійснювати «надіндустріалізацію» за рахунок селянства. Й.Сталін займав нібито центристську позицію: не заперечуючи в принципі використання цінової політики для перерозподілу національного доходу, він стояв за помірний розхил «ножиць». М.Бухарін, О.Риков і М.Томський схилилися до запровадження у сільському господарстві відновлювальних цін, які повністю повертали селянам кошти, витрачені на виробництво продукції.

XV з'їзд, який працював у грудні 1927 р., ще раз наголосив на тому, що максимальне перекачування коштів із сільського господарства у промисловість призвело б до політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустрії. Разом з тим держава продовжувала встановлювати завищені ціни на промислову продукцію. У затверджених з'їздом директивах зі складання п'ятирічного плану на 1928/29 — 1932/33 рр. передбачалося тільки поступове, аж до останнього планового року скорочення нащоджень до бюджету від «ножиць цін». Селяни, однак, уже взимку 1927—1928 рр. не погодилися на занижені ціни і не повезли хліб на продаж. В країні спалахнула гостра хлібозаготівельна криза.

Можна було підвищити ціни на хліб, а тим самим платоспроможний попит селянства. Тоді довелось б обмежити витрати на капітальне будівництво у промисловості. Можна було не підвищувати цін, а змусити селян продавати хліб. У такому випадку були б збережені високі темпи індустріалізації. Однак такий вихід із ситуації означав кінець непу.

Коли «надіндустріалізаторів» Троцького, Зінов'єва і Каменєва на XV з'їзді партії вивели зі складу політичного керівництва, Сталін та його послідовники самі перехопили ідею «надіндустріалізації». Серед тих, хто йшов за генсеком, були в повному складі члени партійно-державного керівництва України, в тому числі генеральні секретарі ЦК КП(б)У Л.Каганович (до липня 1928 р.) і С.Косіор, голова РНК УСРР В.Чубар, голова ВУЦВК Г.Петровський.

Сталін не збирався покладатися тільки на «ножиці цін» і посилене оподаткування селян-власників. Ці методи нагромадження не виходили за межі реальності, яка існувала. Він стояв за зміну існуючої реальності і збирався покінчити з селянами-власниками. Генсек скористався влаштованою ним же хлібозаготівельною кризою, щоб проголосити суцільну колективізацію селянства поточним завданням.

Слід внести принципове уточнення в позиції окремих членів вищого партійного керівництва, які публічно проголошувалися у 1926—1927 рр. Ліві (Троцький, Каменєв, Зінов'єв) і праві (Бухарін, Риков, Томський) не мали на думці відмовитися від нової економічної політики. Як далеко не розходилися їх позиції, вони були солідарні в одному: не порушувати існуючих в селі соціально-економічних відносин. Сталін обрав центристську позицію, але тільки на словах. Його справжня позиція виходила за рамки непу і мала на меті повернення до політики комуністичного штурму, вперше випробуваної Леніном у 1918—1920 рр.

Після XV з'їзду ВКП(б) почалися хлібозаготівлі, здійснювані силовими методами. Політбюро ЦК ВКП(б) мобілізувало на них провідних діячів партії і держави. На периферію поїхали й члени політбюро ЦК. У січні

1928 р. в Сибіру Сталін у низці виступів перед місцевими керівниками виклав таку програму дій:

- зажадати від куркулів негайної здачі всіх лишків хліба за державними цінами, а в разі відмови — застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати лишки;
- у найближчі три-чотири роки провести часткову колективізацію сільського господарства;
- услід за частковою провести суцільну колективізацію.

У провалі хлібозаготівель, який спричинив продовольчі утруднення в містах, Сталін звинуватив не все селянство, а тільки «куркулів». Селяни не бажали продавати хліб за заниженими цінами, а Сталін говорив про куркулів, які не хотіли здавати хліб.

Коли сталінінці боролися з прибічниками Троцького, вони спокійно ставилися до заможних верств села. Після «чорного переділу» найзаможніший прошарок села з яскраво вираженою тенденцією будувати господарство не стільки на власній праці, скільки на залученні найманої робочої сили, істотно скоротився. І все-таки саме «куркуля» генсек звинуватив у хлібозаготівельній кризі. Запозичення у лівих жупела «куркульської небезпеки» мало на меті виправдання економічного тиску держави на селянство. Йшлося про те, щоб примусити селян здавати хліб за не вигідними цінами під загрозою перетворення непокірних на ворогів радянської влади — «куркулів».

В Україні за допомогою тиску на селян було заготовлено у січні-лютому 1928 р. 70 млн пудів хліба. Хлібозаготівельну кризу було подолано за допомогою терору. Деякі учасники пленуму ЦК КП(б)У в червні цього року мали мужність вказати на падіння авторитету партії в селянських масах. З різким засудженням їх виступив на пленумі секретар ЦК КП(б)У П.Постишев. Він стверджував, що надзвичайні заходи врятували країну від голоду, бунту в промислових центрах, кризи у промисловості²⁹.

Проти надзвичайних заходів щодо селянства виступив М.Бухарін. 30 вересня 1928 р. (напередодні нового господарського року, який починався з 1 жовтня) він надрукував у газеті «Правда» статтю «Замітки економіста». В ній нібито критикувалися погляди Троцького, а насправді — захищалася нова економічна політика, на яку зазіхав Сталін. Бухарін закликав домогтися ринкової рівноваги, уникати народногосподарських диспропорцій, створювати під план товарні резерви. Він критикував варіанти п'ятирічки, що розроблялася у ВРНГ, як цілком позбавлені резервів і додавав: не можна будувати сьогоднішні фабрики із завтрашніх цеглин.

Сталін у 1928 р. ще не наважувався дати відкритий бій безпосередньо Бухаріну. Але за його командою партійний апарат розпочав кампанію проти так званого «правого ухилу». В опортунізмі звинувачувалися всі, хто заперечував надвисокі темпи індустріалізації і надзвичайні заходи щодо селян.

У 1928 р. в основних хлібовиробних регіонах — в Україні і на Північному Кавказі — стався великий недорід. Особливо постраждала Україна. Хоч запаси хліба у селян скоротилися до мінімуму, держава посилює

хлібозаготівлі. Тепер вони здійснювалися силовими методами. Це призвело до небезпечного загострення продовольчого стану. У деяких районах республіки почався голод.

Неврожай в Україні різко зменшив її частку в загальносоюзних хлібозаготівлях. На 1 квітня 1929 р. в республіці було здано 27 млн пудів жита й пшениці проти 200 млн на цю дату в минулому році. Заготівлі на Північному Кавказі скоротилися в чотири рази. У звичайні роки обидва регіони давали близько половини заготовлюваного в СРСР зерна. Прагнучи врятувати становище, О.Риков поставив на політбюро ЦК ВКП(б) питання про імпорт хліба.

Сталін мав власний рецепт подолання хлібозаготівельної кризи, випробований під час його поїздки до Сибіру у січні 1928 р. Йшлося про те, щоб перетворити надзвичайні заходи в систему, тобто відмовитися від принципу закупівлі та перейти до принципу продрозкладки. У виступі на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. він доводив: «Значення уральсько-сибірського методу хлібозаготівель, здійснюваного за принципом самообкладання, саме в тому й полягає, що він дає можливість мобілізувати трудящі верстви села проти куркульства для посилення хлібозаготівель»³⁰.

У червні 1929 р. було введено обов'язкові планові завдання по хлібоздачі з розкладкою на село за принципом самообкладання. Відповідно до цього 3 липня ВУЦВК і РНК УСРР прийняли постанову «Про поширення прав місцевих Рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів». Тих, хто ухилявся від поставок зерна у розмірах, накладених сільськими сходами, сільрадам дозволялося штрафувати у межах п'ятикратного розміру вартості хліба, що підлягав здаванню. Якщо штрафи не вносилися, майно боржників підлягало продажу з торгів. Груповий опір розкладці, ухилення від продажу хліба після штрафних санкцій уже тягли за собою звинувачення за статтями Кримінального кодексу УСРР, у яких передбачалися значно серйозніші покарання: конфіскація всього майна і депортація засуджених у віддалені регіони СРСР. 25 відсотків коштів, одержаних від продажу майна з торгів, перераховувалися у фонди кооперування і колективізації бідноти. Цим забезпечувалася корислива заінтересованість створених владою комітетів незаможних селян у проведенні в життя нових законів³¹.

Коли хлібозаготівлі навесні 1929 р. супроводжувалися надзвичайними заходами, в Україні було конфісковане майно 18 тис. селянських господарств. Восени, коли вже діяли «законні» санкції, «розкуркулили» 15 тис. дворів. С.Косіор з торжеством заявив: «Ми хлібозаготівлі закінчили фактично за три місяці»³².

Справді, разова ефективність «уральсько-сибірського» методу була великою. Під загрозою зруйнування господарства і депортації у віддалені регіони селяни здавали продукцію державі за зниженими цінами, хоч за умов загострення продовольчого становища ринкові ціни на хліб постійно йшли угору.

Примусові хлібозаготівлі, здійснювані терористичними методами, призводили до деградації сільського господарства. Це стало помітним вже

Успішлення сільськогосподарського реманенту під час організації колгоспу в Березанському районі на Київщині. 1929 р.

під час осінніх заготівель 1929 р. У зведенні інформвідділу ЦК КП(б)У від 18 листопада вказувалося: «Відчуваючи рішучий наступ у хлібозаготівлях, куркульня чинила шалений опір усім заходам щодо осінньої посівної кампанії, посилено агітуючи за скорочення озимого клину»³⁵. Сталінські пропагандисти пропонували суспільству єдиний вихід із ситуації, яка створювалася швидко: суцільну колективізацію села.

У містах і на новобудовах відбувся перехід до нормованого забезпечення хлібом, а згодом й іншими продуктами по картках. Як і в роки ленінського комуністичного штурму, торгівля замінювалася розподілом. Базарну торгівлю хлібом було заборонено під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлі. Призначені для села промтовари передавалися у фонд «отоварювання» хлібозаготівель на основі контрактації. Контрактація (договір держави з колективами або одноосібними господарствами на поставку продовольчої продукції і на зустрічну поставку селу промислової продукції) втратила добровільний характер і стала обов'язковою. Зрозуміло, обов'язковою — тільки для селянської сторони, тому що зобов'язання держави щодо постачання промтоварів виконувалися в межах наявних фондів. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. «Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів», цей договір розглядався як «засіб організації планового продуктообміну між містом і селом»³⁴.

Усуцільнення тягової сили під час організації колгоспу в Березанському районі на Київщині. 1929 р.

Після запровадження «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель посилювався адміністративний тиск на селянство з метою примусити його вступати в колгоспи. Певні результати він дав. На жовтень 1929 р. кількість колективізованих господарств в Україні досягла 477 тис. проти 173 тис. у жовтні 1928 р. Земельні угіддя колгоспів за цей рік зросли з 1 до 3 млн гектарів³⁵. Як і раніше, об'єднували свої господарства наймитсько-бідняцькі верстви. Примусити селян-власників вступати до колгоспів не вдавалося.

Питання про колгоспи було винесене на розгляд пленуму ЦК ВКП(б), який мав відбутися у листопаді 1929 р. Напередодні пленуму, 7 листопада, в газеті «Правда» з'явилася стаття генерального секретаря ЦК «Рік великого перелому». Всупереч фактам Сталін заявляв: в колгоспи пішов середняк. Стаття торувала дорогу рішенням пленуму.

Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) проголосив безпосередній перехід до суцільної колективізації. У виступах Й.Сталіна, Л.Кагановича і В.Молотова висловлювалася думка про те, що суцільну колективізацію слід здійснити протягом одного року, причому не тільки в основних зернових районах Росії, а й у національних республіках. Такі темпи приголомшили багатьох. Лише дехто мав мужність виступити із запереченнями. Зокрема, нарком землеробства УСРР О.Шліхтер запропонував завершити суцільну колективізацію до кінця п'ятирічки. С.Косіор та інші представники вищого партійно-державного керівництва України солідаризувалися з пропозицією Сталіна.

4. Державний терор у формі розкуркулення

Індустріалізація країни не була для керівників Кремля самоцілью. Вони прагнули позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала їхню незалежність від держави, взяти під свій контроль виробництво і розподіл продовольства. Без колективізації вожді партії не могли здійснювати у повному обсязі диктатуру, а тому, як це засвідчив досвід 1920 року, не могли домогтися своїх головних цілей всередині країни і на міжнародній арені.

Органи влади готувалися до суцільної колективізації довго і ретельно. Було зрозумілим, що селяни-власники і переважна більшість бідноти не збираються з власної волі вступати до колективних господарств. Не доюмагали ні пропагандистські зусилля, ні матеріальні пільги, що надавалися державою новим колгоспам. З 1927 р. органи державної безпеки активізували вилучення зброї, яка нагромаджувалася в селах у роки війни. Це означало, що радянська влада всерйоз готувалася до здійснення колективізації терористичними методами. Основним було обрано метод «ліквідації куркульства як класу».

Молодих англійських аристократів не можна було в школах піддавати за провини тілесним покаранням, тому вихователі робили «хлопчиками для биття» їхніх слуг. Таку роль «хлопчиків для биття» виконували в українському селі найбільш заможні селяни. Сумна доля «куркулів» повинна була залякати всіх інших.

Ті, хто був зарахований до цієї категорії ізгоїв, не могли стати колгоспниками за будь-яких умов. Оскільки соціальному протистоянню на селі сталінські ідеологи надавали вирішального значення, куркулі були приречені на переслідування з боку силових структур держави.

«Обмеження і витіснення капіталістичних елементів», яке здійснювалося на селі у 1928—1929 рр. з наростаючою силою, внесло істотні корективи у соціальний склад селянства. Здійснене у 1927 р. ЦСУ УСРР обстеження засвідчило, що із загальної кількості 5 114,7 тис. селянських господарств до підприємницьких, тобто «куркульських», можна було віднести за сукупністю соціально-економічних ознак 204,5 тис., тобто менше 4 відсотків. У 1929 р., коли приймалося рішення про перехід до ліквідації куркульства як класу в районах суцільної колективізації, в Україні залишилося тільки 73 тис. господарств, що використовували найману працю (1,4 % загальної кількості). Переважна більшість селян, яких статистика віднесла до куркулів, перейшли до господарювання власними силами³⁶.

Та політика суцільної колективізації не могла обійтися без «куркуля». Тому «куркульський» прошарок штучно поширювався за рахунок селян-власників, які експлуатували найману працю в минулому, перебували у петлюрівських та білогвардійських військах або в антирадянських партизанських загонах. Інакше кажучи, на селі відроджувалося властиве громадянській війні протистояння соціальних сил.

Коли Сталін у грудні 1929 р. на Всесоюзній конференції аграрників-марксистів проголосив нову класову політику щодо селянства, місцеві ор-

Розкуркулення селянина П.Ємця в Гришинському районі Донецької області. Початок 1930-х років.

гани влади не зорієнтувалися, як цю політику втілювати у життя. Розкуркулення проводилося явочним порядком і по-різному. Іноді селянські господарства ліквідувалися, іноді експропріювалися тільки реманент та худоба зверх тих зрівняльних норм, які існували в даній місцевості (подібно до того, як це відбувалося на початку 20-х рр.).

У січні 1930 р. спеціальна комісія політбюро ЦК ВКП(б) під керівництвом В.Молотова розробила план кампанії з розкуркулення. Його було затверджено у таємній постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». За цим документом господарства, що підлягали ліквідації, поділялися на три категорії. До першої відносилися учасники й організатори антирадянських виступів. Вони мали бути «ізолювані» в тюрмах і концтаборах. До другої категорії потрапляли всі, хто чинив «менш активний опір» кампанії розкуркулення. Їх разом із сім'ями виселяли у північні райони країни. До третьої категорії відносилися всі, хто не опирався розкуркуленню. Їм надавалися зменшені земельні ділянки за межами колгоспних масивів.

Віднесення розкуркулюваних судовими органами селян до певних категорій не додавало правосудності цьому документу. У ньому називалися точні цифри селянських дворів, які підлягали включенню до першої (52 тис.) і другої (112 тис.) категорій³⁷. Тобто авторам постанови заздалегідь було відомо, скільки селян (і в яких саме формах) чинитимуть опір майбутній кампанії. Це була розкладка, тільки не хліба, а людей.

1 лютого 1930 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли постанову «Про заходи щодо зміцнення соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і щодо боротьби з куркульством». Цією

Похорон сільського активіста в с. Сергіївка на Донеччині. 1930 р.

постановою терору надавалася видимість законності. Оголошувалося про скасування законів, які дозволяли оренду землі та найману працю в сільському господарстві, а також про конфіскацію у куркулів засобів виробництва. Списки розкуркулюваних з поділом на категорії мали складатися за постановою наймитсько-бідняцьких зборів або сільських сходів і затверджуватися райвиконкомом.

Розкуркулення тривало з другої половини січня до початку березня 1930 р. Воно охопило в Україні 309 районів, у яких налічувалося 2524 тис. селянських дворів (із загальної кількості 5054 тис. у 581 районі). За станом на 10 березня було розкуркулено 61887 господарств, тобто 2,5 відсотка³⁸.

Розкуркулення здійснювалося терористичними методами. Ізольовані один від одного, селяни-власники не могли протистояти державному апарату і своїм односельцям з числа бідняків та наймитів, яких апаратники нацьковували на них. Коли ж незаможники не погоджувалися виконувати нав'язувану їм роль і приєднувалися до протестів проти колективізації, злиднений майновий стан не гарантував їхньої безпеки. Кмітливі чиновники винайшли для таких протестуючих політичний неологізм «підкуркульник», після чого репресували їх як «куркулів».

Відчувши величезне напруження в селі, яке було створене насильницькими методами колективізації, Сталін вирішив на певний період відступити. У березні 1930 р. своїм листом «Запаморочення від успіхів» він оголосив колективізацію справою добровільною, а методи адміністративного тиску на селян — перекрученнями лінії партії. Відступ виявився цілком своєчасним. «Якби не були тоді вжиті заходи проти викривлення партлінії, — говорилося у закритому листі ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р., —

ми б мали тепер хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових робітників була б перебита селюками, була б зірвана посівна, було б підірване колгоспне будівництво і було б поставлене під загрозу наше внутрішнє і зовнішнє становище»³⁹.

Після посівної кампанії розкуркулення відновилося, охоплюючи все більшу територію. На початку червня 1930 р. експропріація селянських господарств здійснювалася в 450 районах з наявних 583. Щоб не будувати «куркульські» виселки (на це не могли знайти кошти), всіх розкуркулених почали депортувати в північні та північно-східні регіони СРСР, де швидко розвивалася переважно на примусовій праці лісова промисловість.

Сталін вимагав, щоб терористичні акції щодо «куркульства» здійснювалися не самою державою, а державними органами у тісному співробітництві з селянською масою. «Неправі ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ, — підкреслював він у звітній доповіді на XV з'їзді ВКП(б). — Куркуля треба взяти заходами економічного порядку, на основі революційної законності»⁴⁰. В даному разі під революційною законністю розумілася організаційна участь в експропріації заможних господарств організованою в комнезами біднотою. Конфіскуючи засоби виробництва у тих, кого оголосили ворогом колгоспного ладу, селяни змушені були менш упереджено ставитися до самої ідеї колективізації, бо розуміли, що таким ворогом у будь-яку мить може стати кожний селянин-власник.

В інформаційному бюлетені наркомзему УСРР від 29 січня 1930 р. яскраво змальовано початок цієї терористичної акції: «Розкуркулення на Україні вже почалося. Ї перший найрішучіший крок у цьому зробило Криворіжжя. Тут протягом декількох днів провели ліквідацію глитаю. На нього наступало все трудове селянство. Розкуркулення, а організаторами його стали сільради та комнезами, проводили на базі якнайширшої масовості. Загальні збори бідноти, незаможників, середняків та жінок, вітаючи суцільну колективізацію, виносили постанови про відбирання у глитаїв усіх засобів виробництва. Після цього намічали певний день та годину розкуркулення й розподіляли актив бідняків та середняків по кутках, де знаходяться глитайські господарства. В зазначений термін актив приходив до глитаю і описував усе його майно. Воно негайно ж бралось на облік та передавалось до усуспільненого фонду колективів. Тим часом на селі проходили безперервні збори і тривав запис до колективів. Треба підкреслити, що розкуркулення викликало таке піднесення серед трудяшого селянства, що подекуди протягом двох днів процент усуспільнених господарств збільшився в п'ять разів»⁴¹.

Восени 1930 р. керівництво ВКП(б) розпорядилося забезпечити нове піднесення колгоспного руху. Стаття Сталіна «Запаморочення від успіхів» (2 березня 1930 р.) і опублікована услід за нею постанова ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партії в колгоспному русі» (14 березня) призвели до істотного відтоку селян з уже створених колгоспів. Постала проблема: як їх повернути? У грудні 1930 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, учасники якого радилися з цього приводу.

Виступ на пленумі П.Любченка засвідчив, що він не бачив реальних можливостей для розгортання колективізації без використання загрози

Активісти колгоспного руху с. Студенки Переяславського району на Київщині. 1930 р.

розкуркулення. Але ж розкуркулення вже провели навесні 1930 р. Виникло питання: де шукати тепер нових куркулів, щоб підштовхнути селян в колгоспи? Любченко на це відповідав так: «Деякі комуністи і навіть окремі сільські парторганізації забули уже про те, що в них на селі є куркуль, і це в першу чергу стосується районів Степу, де ми маємо великий відсоток колективізації. Цим товаришам здається, що куркулі — це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то у них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не попали ще під розкуркулення: що, мовляв, наші куркулі на Соловках, а на селі в нас куркулів немає. На декого з наших комуністів напав острах у зв'язку з таким величезним завданням — колективізувати 1,5—2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст-бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 р., що куркуль на селі є»⁴².

Запропонований Любченком підхід при обговоренні не зустрів заперечень. Справді, тільки він міг забезпечити колективізацію селянських господарств. Іншими словами ті ж думки висловив нарком землеробства М.Демченко: «Кожного, хто боїться прямої і безпосередньої постановки питання про класовий наступ на селі, хто філософствує відносно того, що колективізація піде в процесі самопливу і поступовості, в процесі «мир-

ної» агітації за колективізацію, тоді як куркуль бореться з усіх сил, усіма засобами, ми повинні розглядати як опортуніста, як агента куркуля, — підсумував він. — Тільки у найжорстокішій класовій боротьбі ми можемо зростати вшир, тільки за такої постановки питання ми зможемо забезпечити даліше зростання колгоспного руху»⁴³. Більш відверте обґрунтування доцільності державного терору в ході суцільної колективізації сільськогосподарства годі шукати.

До чого призводила вимога Сталіна про залучення «селянської маси» у боротьбу з «куркулями», наочно видно з ґрунтовної заяви слухачів Військово-повітряної академії РСЧА в Москві Я.Коркіна та О.Пахолєнка на адресу голови ВУЦВК. Повернувшись з відпустки, проведеної у Новоіковському районі (кол. Старобільський округ), вони у липні 1931 р. звернулися з листом до Г.Петровського.

Перш за все в листі була охарактеризована та «селянська маса», на яку спиралася держава, коли здійснювала терор щодо селянства. «Місцеві працівники, — писали курсанти, — за своїм політичним змістом абсолютно не відповідають виконанню завдань, покладених партією і Радвладою. Голова колгоспу х.Статівка Шандра Никанор — п'яничка, бражничає з розкуркуленими, у п'ятику втягує актив. Є заяви, що ці люди пропивають реквізоване майно. Актив на чолі з Шандрою заявляє, що вони змушені розкуркулювати середняків і бідняків, тому що від них вимагають процент куркулів. Голова сільради с.Заводянка Бублик п'є з цією ж компанією. На нього теж є скарги. Це він взяв із скрині у Луковенкової Олени 6 руб. 50 коп. Уся компанія заявляє: «Що захочемо, те й зробимо». І дійсно, захотять кого-небудь розкуркулити, дають характеристику, а район затверджує. Секретар сільради с.Лізівка застосовує рукоприкладство до відвідувачів».

Окремий розділ заяви курсантів під назвою «Ярки» описував повсякденне життя селян, ув'язнених у невеличкому концтаборі, який з метою залякування селян улаштували місцеві власті: «Усі розкуркулені вивезені в байраки, так звані «Ярки». Люди перебувають у зовсім безвихідному становищі. Майно, сільськогосподарський реманент у них відібрано, землі немає, живуть з сім'ями у землянках. Існують жебрацтвом, розводять бродяжництво. На роботи їх не посилають. Щоб піти у село, вони повинні одержати перепустку в коменданта «Ярків».

Основну частину свого великого листа курсанти присвятили техніці розкуркулення. Зокрема, вони писали: «У ряді випадків примусово втягують в колгосп. У разі відмови підводять під графу куркуля й розкуркулюють, відбираючи усе майно, та вивозять у «Ярки». Переконані, що прийняти в колгосп можна тільки силою. Наприклад, на зборах х.Статівка активом заявлено: щоб 15 чоловік середняків і бідняків, які залишилися, записати у колгосп, треба 5 чоловік вивезти у «Ярки»... П'ятика, залякування, погане забезпечення колгоспників є причиною небажання бідноти й середняків, які залишилися, вступати в артіль, внаслідок чого вони йдуть за куркулями й поділяють їхні настрої. В ряді сіл (х.Статівка, с.Лізівка) є перегини. Розкуркулили середняків і навіть бідняків. Наприклад, нами за пропозицією заступника голови РВК разом із представником від РВК на

засіданні активу й групи бідноти х.Статівка було переглянуто список розкуркулених, у якому виявились вивезений в «Ярки» бідняк Пугач Артем Сергійович і два середняки Пугач Сергій Кіндратович та Луковенко Василь Іванович. На цьому засіданні ухвалили відновити їх у правах та повернути майно. Таке ж становище й по інших селах, тому що там була маса скарг з боку середняків і бідняків. Наприклад, в с.Лізівка забрали майно у сім'ї колишнього червоноармійця Кобзарєвої Ольги Романівни. РВК ухвалив повернути, але сільрада не виконала. Розпродано майно бідняка цього ж села Біденка Якова Зотовича, який одержував пенсію за сина-червоноармійця. Такі випадки продажу майна носять масовий характер».

Лист курсантів показує, що їх обурювали не самі методи розкуркулення, а те, що їх застосовували не за адресою, тобто щодо середняків та бідняків. Це не дивно: «куркулі» були оголошені поза законом, протестувати дозволялося тільки проти «викривлень» офіційної лінії⁴⁴.

Такі явища мали місце не тільки в районному, а й в окружному масштабі. Критикуючи практику здійснення суцільної колективізації, застосовану керівництвом Тульчинського й Шепетівського округів, С.Косіор на XI з'їзді КП(б)У заявив: «Адміністрування, перегини по відношенню до середняка, штучне насадження колгоспів, методи насильства не тільки щодо селянства, а й бідноти у цих округах набули характеру системи, кожний працівник на селі міг робити все, що йому заманеться»⁴⁵.

Тут український генсек вжив властивий вираз. Залучаючи до терору добровільних помічників із селянського середовища, держава давала їм своєрідний картбланш. Необхідність скласти список розкуркулюваних у певному проценті до загальної кількості жителів і можливість занести до нього будь-кого надавала вузькій групі керівних працівників необмежену владу. Загроза розкуркулення, з іншого боку, діяла на багатьох селян паралізуюче, позбавляла їх волі до опору. Вони ладні були не тільки записуватися до колгоспу, а й зносити будь-які знущання.

Голова Краснооктябрської сільради Верхньотеплянського району на Донеччині Феодосій Нечаєв, за повідомленням органів ДПУ, «вечорами у нетверезому стані, викликаючи у сільраду жінок, гвалтував їх, попереджаючи: «Якщо хоч словом кому обмовишся, то разом із сім'єю зашлю на північ, як куркульку». Одного разу Нечаєв і рахівник сільради М.Гулевський прийшли до односібника Степанищева і стали вимагати: «Став пляшку горілки і смаж яєшню, інакше буде погано». Потім Нечаєв, загрожуючи Степанищеву відкликанням зятя з армії, розкуркуленням і висилкою на північ, на очах батька згвалтував дочку — жінку червоноармійця. У повідомленні ДПУ зазначалося: «Завдяки загрозі Нечаєва справа розголосу не дістала»⁴⁶.

На XII з'їзді КП(б)У у січні 1934 р. П.Постишев назвав загальну цифру розкуркулених господарств — близько 200 тис. Ця цифра підозріло співпадає з кількістю господарств, які статистичними органами у 1927 р. віднесено до числа куркульських.

Статистика свідчить, що зростання селянських господарств під впливом демографічних та інших факторів після 1927 р. припинилося. Між початком 1930 р. і кінцем 1931 рр., коли розкуркулення відбувалося най-

більш інтенсивно, зникло 282 тис. дворів. Усього за 1928—1931 рр. кількість селянських дворів в Україні скоротилася на 352 тис.⁴⁷

Це не означає, що завдяки розкуркуленню було ліквідовано саме таку кількість дворів. У всі ці роки під впливом природного приросту відбувалося зростання кількості господарств, яке певною мірою компенсувало втрати від розкуркулення. Отже, дійсне число розорених у 1928—1931 рр. господарств є більшим, ніж підсумкова цифра, що засвідчується статистикою.

5. Терористичні методи хлібозаготівель

Грудневий (1930 р.) об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) поставив завдання колективізувати протягом 1931 р. не менш як 80 % селянських господарств у степових і не менше 50 % — у лісостепових районах України. Яскравіше, ніж будь-які слова, ці цифри зафіксували обсяг того, що необхідно було зробити в республіці. Існувала, однак, якісна різниця між груднем 1930 р. і листопадом 1929-го: по-перше, тепер ставилося завдання загнати середняка не в комуни, а в артіль; по-друге — на це відводився не один рік, а півтора-два. Партиїно-державне керівництво внесло ці корективи у політику щодо селянства, виходячи з уроків політичної кризи перших місяців 1930 р.

Поряд із розкуркуленням головним засобом тиску на селянство було обрано податкове обкладання. «Мобілізаційний» ефект державного податку вперше виявився після березня 1930 р., коли з метою затримати селян у колгоспах прийняли закон про пільги колгоспникам. 8 квітня політбюро ЦК КП(б)У надіслало в партійний центр телеграму такого змісту: «ЦК КП(б)У вітає пропозиції про нові пільги колгоспникам. Ставимо перед ЦК питання про частковий перегляд закону про сільськогосподарський податок. Даючи правильно великі пільги колгоспному сектору, пільги по техкультурах, він залишає минулорічний контингент податку, що означає збільшення податку зерновим районам і при високому відсотку колективізації лягає всією вагою на індивідуальне господарство»⁴⁸.

Цекісти критикували працівників наркомфіну і наркомзему СРСР, які готували закон про сільгосподаток, за неухважність. Мовляв, забули про елементарне: якщо передбачаються пільги для колгоспного сектора, то загальну суму податку треба знизити, бо інакше підвищиться обкладання іншого сектора — індивідуального. Керівники України не могли усвідомити, що пільги колгоспникам продумано створюються за рахунок одноосібників. Ідея була напрочуд ефективною — утворити штучний податково-пільговий перепад. В умовах цього перепаду від кожного колгоспника вимагалася велика мужність, щоб написати заяву про вихід. Адже він позбавлявся податкових пільг і одночасно вішав собі на шию камінь оподаткування, яким тепер обкладалися одноосібники. І навпаки: досить було одноосібнику написати заяву про вступ у колгосп — і він позбувався величезного податкового тягара. У 1932 р. податок уже перевищував суму доходу від одноосібного господарства.

До жовтня 1931 р. було колективізовано майже 87 відсотків господарств в Степу, 70 відсотків — в Лівобережному Лісостепу і 65 відсотків — у Правобережному Лісостепу. Поставлене завдання виконувалося із перевищенням. У постанові «Про темпи дальшої колективізації і завдання по зміцненню колгоспів» від 2 серпня 1932 р. ЦК ВКП(б) роз'яснював, що критерієм завершення в основному колективізації є залучення в колгоспи не менше 68—70 відсотків селянських господарств з охопленням не менше 75—80 відсотків їх посівних площ (розрив між цими цифрами пояснюється тим, що «куркульські» господарства ліквідувалися, але їх земля приєднувалася до існуючих колгоспів). Визнавалося, що колективізація основних зерновиробних регіонів, у тому числі Степової та Лівобережної України, вже закінчена.

Пануючою формою колективного господарства з весни 1930 р. стали артіль. В другій п'ятирічці вони утвердилися як єдина форма колгоспу. Відтоді термін «колгосп» став тотожним поняттю «артіль».

З 1931 р. переважна частка продуктивних сил з приватного сектора сільського господарства перемістилася в колгоспний. Колгоспи мали взяти на себе левову пайку зростаючого попиту на сільськогосподарську продукцію. Щоб відповідати такому призначенню, вони повинні були налагодити цілком незвичну для селян організацію колективного господарювання.

У конкретних умовах початку 30-х рр. таке завдання виявилось надзвичайно важким. Втрата істотної частки продуктивних сил у ході насильницької колективізації, цілковите розорення державою селянських господарств підприємницького характеру, запровадження нееквівалентного обміну між містом та селом у зв'язку з прискоренням темпів індустріалізації — все це зробило кризовою атмосферу, в якій народжувалися колгоспи.

Разом з колгоспним ладом формувалося директивне управління колгоспами, при якому той, хто давав настанову, не брав на себе економічної відповідальності за її наслідки. Одержавлення колгоспів, які формально вважалися спільною власністю колективу працюючих селян, виявлялося у дріб'язковому, суперечливому, некомпетентному втручанні чиновників, зарегламентованості численними постановами, планами, нормативами, що плодилися на всіх рівнях управлінського апарату. Розмірковуючи над причинами провалу в сільському господарстві, С.Косіор на III конференції КП(б)У змушений був зауважити: «Дуже небагато колгоспів наважуються виправити іноді вже справді цілком безглузді вказівки якого-небудь нашого планівного органу»⁴⁹.

За статутом загальні збори колгоспників могли самостійно обирати голову і правління в цілому. Однак у виборах остаточне слово належало районним організаціям — райкому партії, районному відділенню ДПУ і райвиконкому. Незалежно від того, чи були директиви з району обґрунтовані, їх невиконання для керівників колгоспу завжди закінчувалося однаково: усуненням з посади, а нерідко — ув'язненням.

Господарювання в колгоспах визначалося, як правило, здібностями, досвідом, компетентністю й моральними якостями голови правління. На

Селяни здають зерно в комору артілі «Надія» Компаніївського району на Єлисаветградщині. 1930 р.

цю ключову посаду нерідко призначалися двадцятип'ятитисячники — робітники великих підприємств, відібрані й мобілізовані на колгоспну роботу партійним та профспілковим апаратом. Маючи досвід організації праці у великих колективах, володіючи культурою виробництва, заснованого на машинній техніці, двадцятип'ятитисячники нерідко виявлялися на висоті і в новій для себе справі. Однак історія колективізації знає безліч прикладів протилежного характеру.

Колгоспи в артільній формі за своєю природою були дуалістичні: громадське господарство прив'язувалося до командної економіки, а підсобне — до ринку. Проіснувати за рахунок невеликої присадибної ділянки колгоспник не міг. Праця на колектив повинна була давати йому певну частку виробленої спільними зусиллями продукції. Економічне заохочення продуктивності праці було необхідним: чим більше колгоспник одержував від громадського господарства, тим краще він працював.

Проте на лівову пайку колгоспної продукції претендувала держава. Колишній семінарист, Сталін полюбляв використовувати біблійну лексику. Поставки державі він назвав першою заповіддю колгоспів. Розподіл виробленої продукції серед колгоспників мав здійснюватися після виконання державних зобов'язань, якщо щось залишалося.

Щоб взяти максимально багато від селян, працю у громадському господарстві треба було механізувати, тому здійснювалася механізація сільського господарства. Проблема механізації вирішувалася через державні машинно-тракторні станції (МТС).

Підготовка антирелігійних лозунгів до Великодня в комуні «Соцзмагання» на Харківщині. 1931 р.

Розгортання мережі МТС відбувалося швидко. Починаючи з жовтня 1930 р. і до кінця першої п'ятирічки, у середньому кожні два дні в Україні з'являлася нова МТС. В кінці 1932 р. діяло 594 МТС з 25 630 тракторами. У зоні їх дії перебувала майже половина колгоспів, переважно великих. МТС обслуговували 77 відсотків колгоспного масиву орних земель⁵⁰.

Такі показники, однак, ще не свідчили про те, що МТС взяли на себе вагомую частку трудовитрат, пов'язаних з оранкою землі, доглядом за посівами і збиранням врожаю. У першій п'ятирічці переважна їх більшість вирішувала питання, пов'язані з формуванням трудових колективів, одержанням і розміщенням техніки, навчанням кадрів тощо. Підготовка механізаторів здійснювалася безпосередньо на виробництві, що призводило до постійних аварій. «На трактор ми садимо людей, які часто пропущені тільки через двотижневі курси, і звідси зрозумілий висновок — вони гроблять машини», — розповідав на жовтневому (1932 р.) пленумі ЦК КП(б)У один з відповідальних працівників ЦК ЛКСМУ⁵¹.

Колективізація в агріальній формі була поступкою селянству. За поступку колгоспникам щодо присадибної ділянки Сталін взяв реванш у колгоспів. Розміри колгоспних поставок державі заздалегідь не визначалися. Коли хлібозаготівельний план ставав відомим, він охоплював майже весь урожай. Щоб колгоспники не могли продати хліб на сторону, приватну торгівлю у 1930 р. заборонили. Скасована у 1921 р. продовольча розкладка відродилася у новій формі.

Червона важка з хлібом колгоспу імені 10-х роковин комнезамів на зсінному пункті. Одеса, 1930 р.

Продрозкладка 1919—1920 рр. стягувалася з індивідуальних господарств, і заготівельники не могли дійти до кожного з мільйонів селянських дворів. Стягування продрозкладки з колгоспів виявилось напрочуд легкою справою. Хліб надходив на заготівельні пункти та елеватори прямо з колгоспних полів. Через те, що технічна сторона розкладки у колгоспному селі відпала, Сталін оголосив, що зернова проблема успішно розв'язується. У 1930—1931 рр. поставки колгоспної продукції державі перебували на рекордно високому рівні, але тільки через те, що колгоспникам держава майже нічого не залишала.

Та ніхто з колгоспників не бажав працювати безплатно. Змушені працювати в громадському господарстві, вони тільки робили вигляд, що працюють. Абсолютна матеріальна незацікавленість призводила до колосальних втрат продукції. Кореспонденти газет повідомляли, що врожай 1932 р. в Україні видався добрим, але він гине на полях. Селяни заявляли: «Хай гине, все одно й це заберуть».

Проявом кризи стало масове «розбазарювання» хліба, якщо вжити термін, що був тоді в ходу. Селяни не могли почувати себе господарями у власному колгоспі, тому що вироблена колективною працею продукція не ставала власністю колективу. З іншого боку, вони усвідомлювали, що колгоспи утворені шляхом об'єднання їхніх власних засобів виробництва. Колізія розв'язувалася просто: щоб уникнути голодування, люди починали приховувати продукцію, вироблену в громадському господарстві, від обліку. Наприклад, залишали зерно в соломі і в полові під час обмолоту. Зерно йшло з поля на елеватори, а солома і полова діставалися колгоспу.

Для вищого керівництва стало нарешті зрозумілим, що треба змінювати відносини між колгоспами і державою. 6 травня 1932 р. з'явилася

постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б), якою запроваджувалася так звана «колгоспна торгівля». Це була звичайна базарна торгівля за цінами, що склалися на ринку. План хлібозаготівель по селянському сектору (колгоспи та одноосібники) скорочувався з тим, щоб приблизно п'яту частину колгоспної продукції селяни могли спрямовувати у вільну торгівлю. Довід її означав, що спроба налагодити плановий продуктообмін між містом і селом була визнана, як і в 1921 р., неспроможною. Однак на поточному становищі в сільському господарстві ця постанова не позначилася. Як і раніше, торгівля хлібом залишалася забороненою. Вона дозволялася тільки після виконання хлібозаготівельного плану з урожаю 1932 р., тобто не раніше січня майбутнього (1933) року.

Сталін вважав, що йому вдасться змусити селян добросовісно працювати в колективних господарствах під загрозою суворих кар. 7 серпня 1932 р. ЦВК і РНК СРСР прийняли власноручно написаний ним закон «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Відповідно до цього законодавчого акта, розкрадання колгоспного майна каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» — позбавленням волі на строк не менше 10 років.

В літературі часто цитується короткий текст закону від 7 серпня 1932 р. Однак повне уявлення про терористичний зміст цього акта дає за-

Здавання хліба державі радгоспом «Каховка». Херсонський округ, 1930 р.

тверджена політбюро ЦК ВКП(б) і підписана Сталіним 16 вересня 1932 р. «Інструкція щодо застосування постанови ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності». Цей документ обсягом в п'ять машинописних сторінок вперше опублікований у повному обсязі тільки у п'ятитомнику «Трагедия советской деревни», який видається в Москві під редакцією проф. В.Данилова.

В інструкції роз'яснювалося, що куркулі, колишні торговці та інші соціально чужі елементи, які працюють в державних (промислових та сільськогосподарських) підприємствах або установах і викриті у розкраданні майна, мають бути розстріляні. У випадку пом'якшуючих обставин (одиночності і незначності розкрадання) вища міра покарання могла замінитися десятирічним позбавленням волі. За півкишені зерна, принесеного з поля голодуючій сім'ї, колгоспник діставав повний строк у концтаборі.

Щодо куркулів, які проникли в колгосп або перебували поза колгоспом, але брали участь у розкраданні колгоспного майна та хліба, застосовувалася вища міра покарання без послаблення. Те саме щодо трудящих одноосібників і колгоспників каралося десятирічним ув'язненням.

В окремому розділі інструкції містилося таке застереження: дозволити застосування репресії у справах, що підпадають під дію закону від 7 серпня, щодо злочинів, вчинених до видання закону, у випадках, коли злочини мають громадсько-політичне значення.

Справи про розкрадання колгоспного майна вилучалися з підсудності сільських громадських і колгоспних товариських судів. У веденні цих судів залишалися тільки справи про злочини проти особистої власності колгоспників та одноосібників.

Судово-слідчі органи зобов'язалися закінчувати справи і виносити по них рішення не довше, ніж у 15-денний строк з моменту розкриття злочину і виникнення справи⁵².

На прикладі драконівського акту 7 серпня 1932 р., прозваного в народі «законом про п'ять колосків» (алюзія до параграфу сталінської інструкції від 16 вересня про одиничність і незначність розкрадання), ми можемо мати наочне уявлення про рамки «соціалістичної законності» в добу масового терору. У вмілих руках Сталіна та його підручних комуністична партія разом із створеними нею державними, профспілковими, комсомольськими та іншими структурами перетворювалася на залізні лещата, що охопили беззахисний багатомільйонний народ. Велетенська країна стала камерою катувань.

Але не варто звинувачувати у розв'язуванні масового терору тільки Сталіна, як це було зроблено на XX з'їзді КПРС у закритій доповіді М.Хрущова. Не Сталін розпочав той терор, який у масових, безмежних масштабах закінчився тільки з його смертю. Ініціативним началом державного терору була комуністична доктрина. Саме вона вимагала побудувати іззовні справедливе і гуманне суспільство, яке насправді суперечило природі людини. В.Ленін під кінець життя фактично відмовився від ідеї будувати таке суспільство, хоч не зважився про це заявити прямо. Й.Сталін виявився талановитим продовжувачем його справи і пішов до кінця.

На лаві підсудних — члени Якушинецької сільради Вінницької округи, звинувачувані у викривленні політики партії в питаннях колективізації. 1931 р.

У липні 1932 р. в Харкові відбулася конференція КП(б)У з одним питанням на порядку денному: доповіддю С.Косіора «Про підсумки весняної посівної кампанії, про хлібозаготівельну та збиральну кампанії і про завдання організаційно-господарського зміцнення колгоспів». Скликання партконференції напередодні жнив і обмеження порядку денного єдиним питанням було явищем безпрецедентним. Присутність провідних діячів політбюро ЦК ВКП(б), підручних Й.Сталіна, Л.Кагановича і В.Молотова теж свідчила про незвичайність ситуації.

Молотов повідомив, що РНК СРСР і ЦК ВКП(б) затвердили республіці хлібопоставку з урожаю 1932 р. в розмірі 356 млн пудів по селянському сектору. Хоч новий план на 40 млн пудів зменшувався проти попереднього, він був явно непосильний для дедалі більше деградуючого сільського господарства.

Керівники місцевих партійних організацій підкреслювали, що не крадіжки, а прогресуючий параліч виробництва під впливом продрозкладки призводить до величезних втрат врожаю. П.Любченко вказав, що під час збиральної кампанії 1931 р. було втрачено від 100 до 150 млн пудів зерна. За оцінкою С.Косіора, минулорічні втрати дорівнювали від 120 до 150 млн пудів. Найбільшу цифру навів М.Скрипник — до 200 млн пудів. Вказуючи на те, що селяни голодують, виступаючи висловлювали сумнів у реальності хлібозаготівельного плану. Деградація виробництва поглиблювалася, і

втрати з урожаю 1932 р. слід було прогнозувати на більш високому рівні, ніж минулорічні⁵³.

Молотов не заперечував очевидних фактів голодування селян, проте причину становища, яке ставало трагічним, голова Раднаркому СРСР вбачав не в розмірах заготівель, а в «помилках, допущених під час хлібозаготівель». Не було й мови про органічну ваду самого принципу продовольчої розкладки, на якому ґрунтувалися відносини між містом і селом.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. пішли важче, ніж будь-коли. Від червня до жовтня з колгоспів та одноосібників вдалося вичавити тільки 136 млн пудів хліба. За станом на 5 жовтня з 23 270 колгоспів тільки 1403 виконали річний план.

Державні ресурси хліба та інших видів продовольства швидко танули. Це викликало скорочення і без того низьких норм видачі продуктів по картках для робітників та службовців. Різко зменшився хлібний експорт, що призвело до майже десятикратного збільшення дефіциту зовнішньоторговельного балансу порівняно з 1929 р. Зростання короткострокової заборгованості зумовило появу на західних валютних ринках чорної біржі радянських векселів. Прострочення платежів загрожувало непередбаченими наслідками, а тому чергові виплати радянський уряд робив за рахунок валюти, одержуваної від продажу на зарубіжних аукціонах національних художніх цінностей.

В цій ситуації Сталін направив в основні хлібовиробні регіони СРСР надзвичайні заготівельні комісії на чолі з своїми найближчими співробітниками. П.Постишев очолив комісію в Поволжі, Л.Каганович — на Північному Кавказі, В.Молотов — в Україні.

Надзвичайна хлібозаготівельна комісія працювала на повну потужність, але було б даремно шукати в архівах її документацію. Просто час від часу Молотов (іноді — й Каганович) найжджав в Україну і цікавився, як ідуть справи. Комісія не видавала розпоряджень, але, поки тривали її повноваження, всі республіканські партійно-урядові постанови, пов'язані з хлібозаготівлями, писалися під диктовку Молотова.

Початком роботи надзвичайної комісії було засідання політбюро ЦК КП(б)У 30 жовтня 1932 р. Молотов повідомив, що ЦК ВКП(б) вдруге зменшив хлібозаготівельний план для УСРР — на 70 млн пудів. По селянському сектору встановлювалася остаточна цифра в 261 млн пудів. Зменшені плани вимагалося виконувати негайно. «Балачки» про відсутність зерна не бралися до уваги. Зрив заготівель пояснювався не відсутністю хліба, а відсутністю боротьби за хліб.

Така постановка питання свідчила про завуальоване звинувачення компартійно-радянського апарату УСРР у саботажі хлібозаготівель. Пізніше, на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), Сталін повторив це звинувачення у відкритій формі: «Наші сільські комуністи, принаймні більшість з них ... стали боятися того, що селяни не догадаються придержати хліб для вивозу його потім на ринок по лінії колгоспної торгівлі і, чого доброго, візьмуть та й здадуть увесь свій хліб на елеватори»⁵⁴.

Звинувачення у бездіяльності або навіть у саботажі мали під собою ґрунт, тільки мова йшла не про вивіз хліба на вільний ринок, з необхідніс-

то існування якого вже погоджувався навіть генеральний секретар ЦК ВКП(б). Переважна більшість партійних, радянських і господарських керівників, кинутих на хлібозаготівлі, не могла залишатися гвинтиком терористичної державної машини, коли бачила на власні очі трагізм ситуації, що складалася на селі. Відкрито або приховано вони виступали проти конфіскації продовольства у голодуючих селян.

Один з небагатьох представників тогочасного керівництва України, якому пощастило вмерти власною смертю, другий секретар ЦК КП(б)У, секретар Харківського обкому і міськкому партії Р.Терехов зустрівся із Сталіним і розповів йому про голод в Україні. Як згадував Терехов у 1964 р., генсек не вислухав його до кінця й різко обірвав гнівною тирадою: «Нам говорили, що ви, товаришу Терехов, добрий оратор. Виявляється, що ви добрий розповідач: вигадали таку казку про голод, думаєте нас залякати, але — не вийде! Чи не краще вам залишити пости секретаря обкому і ЦК КП(б)У й піти працювати до спілки письменників — будете казки писати, а дурні будуть читати»⁵⁵.

В один з наїздів в Україну Молотову не сподобалася позиція керівників Оріхівського району на Дніпропетровщині, котрі всіма засобами прагнули захистити селян від примари голоду. На політбюро ЦК КП(б)У сталінський емісар заявив: «У Оріхівському районі щось неладно, засіли люди, чужі соціалізму, чужі нашій класовій політиці». Не домігшись співчутливого ставлення до цієї заяви, Молотов доповів Сталіну. Той розлютився і 7 грудня 1932 р. розіслав у всі партійні організації циркуляр. У ньому керівники Оріхівського району оголошувалися «обманщиками партії і шахараями, які спритно проводять куркульську політику під прапором своєї «згоди» з генеральною лінією партії». Сталін поставив вимогу «негайно заарештувати і нагородити їх по заслугах, тобто дати їм від 5 до 10 років тюремного ув'язнення кожному». За кілька днів було організовано показову «оріхівську справу». Виїзна сесія Дніпропетровського обласного суду виконала розпорядження генсека⁵⁶.

З 1 листопада 1932 р. по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн пудів хліба, у одноосібників — 13,8 млн пудів, а всього по селянському сектору — 87 млн пудів. У радгоспів було взято 17,6 млн пудів. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., дійшла до 261 млн пудів. Для порівняння: заготівлі з урожаю 1931 р., які тривали до 1 лютого 1932 р., дали 440,4 млн пудів⁵⁷.

Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. послужили безпосередньою причиною голоду в Україні в першій половині 1932 р. Тоді кількість хліба, «викачаного» в зимові місяці, становила менше третини від обсягу, заготовленого влітку і восени. Взимку 1932—1933 рр. було зібрано майже таку саму кількість хліба, що й попередньої зими, але тепер вона становила дві третини від обсягу, заготовленого в нормальний час. Те, що вдалося витиснути з українського села таку саму кількість зерна, як і раніше, можна пояснити лише одним: зимові заготівлі вимели весь хліб, який мало село.

6. Терор голодом

За два з половиною десятиліття радянська Україна тричі потрапляла в пекельний лабіринт голодомору з величезними людськими жертвами: в 1921—1923, 1932—1933 і в 1946—1947 рр. Кожний з цих голодів має специфічне обличчя. Разом з тим усім їм властива одна спільна риса: примусові державні хлібозаготівлі. Виникає питання: чому радянська влада була настільки безжална до тих, кого вона своїми хлібозаготівлями прирікала на повільну смерть?

Життя селянина тісно пов'язане з природними процесами. Його продовольчі запаси залежать від урожаю, а врожай — від умов, в яких вирощуються сільськогосподарські культури. Посухи, що трапляються регулярно, ставлять під знак запитання добробут сільського населення. Щоб попередити трагічні наслідки великих посух, людство давно виробило запобіжні засоби — утворення і збереження недоторканного запасу продовольства. Цю функцію брала на себе держава — навіть у добу давньоєгипетських фараонів. У царській Росії здійснювалося магазинування збіжжя, тому навіть більш тяжкі посухи, ніж природні лиха 1921 і 1946 рр., не призводили до масової смертності. Нагромаджений в магазинах хліб рятував селян, коли врожай не повертав посіяного насіння.

Здавалося б, радянська держава, яка завжди заявляла, що є державою робітників і селян, повинна була краще турбуватися про населення, ніж усі попередні типи держав. Насправді, однак, ми не бачимо в радянські часи спроб утворити продовольчий резерв на випадок голоду. Утворювалися лише стратегічні запаси на випадок війни. Саме слово «магазин» в російській або в українській мовах у ХХ ст. стало означати тільки крамницю і загубило своє первинне значення — склад.

Важко сумніватися в тому, що командна економіка мала незрівнянно більший мобілізаційний потенціал, ніж економіка ринкового типу. Це зрозуміло під теоретичним кутом зору і багатократно проявлялося на практиці. Якщо в СРСР не утворювали резервів на випадок голоду, хоч існувала така можливість, це означає лише одне: компартійно-радянська олігархія не відчувала потреби діяти подібним чином.

Навпаки, державні резерви хліба різного призначення (стратегічні, експортні, сировина для гуралень тощо), які зберігалися на охопленій голодом території, майже не використовувалися для розподілу серед голодуючого населення. Незліченні факти свідчать: держава займалася хлібозаготівлями у голодуючій місцевості, щоб вилучити жалюгідні запаси для постачання міського населення, на експорт або у промислову переробку.

Чим можна пояснити байдужість тоталітарної держави до страждань голодуючого населення? Мабуть, тільки одним: ставленням до селянства як до класу, ворожого комуністичній доктрині і системі влади. Праці В.Леніна пронизані острахом перед «дрібнобуржуазною стихією», яку він небезпідставно вважав набагато небезпечнішою для комуністичної партії, аніж армії Колчака і Денікіна. Селянина робила селянином приватна власність на засоби виробництва, а комуністична доктрина в принципі заперечувала її.

Комісія допомоги голодуючим. Кременчук, 1921 р.

Починаючи весною 1918 р. комуністичні перетворення, вождь російських комуністів усвідомлював, що може спертися на підтримку нечисленного прошарку суспільства — робітників великої промисловості, тобто на найману робочу силу, позбавлену приватної власності. Та й то не всіх, а тільки відповідним чином розпропагованих. «Ми можемо розраховувати, — підкреслював він, — тільки на свідомих робітників, вся інша маса, буржуазія і дрібні хазяйчики, проти нас, вони не вірять в новий порядок»⁵⁸.

Суть не в тому, вірили чи не вірили пролетарі в новий порядок (цей вираз пізніше запозичив А.Гітлер). Важливим було тільки те, що вони не мали своєї власності, тобто за своїм об'єктивним становищем у суспільстві нічого не втрачали в комуністичній революції, окрім своїх кайданів. «Хазяйчики», як презирливо називав Ленін 9/10 населення країни, повинні були втратити. Тому вони залишалися природними ворогами комуні і комунізму.

Незацікавленість державної партії рятувати українських селян яскраво проявилася під час першого великого голоду. У 1921 р. катастрофічна посуха охопила великий регіон — Поволжя, Північний Кавказ, південь України. На посуху наклалися тяжкі наслідки семирічної війни — спочатку імперіалістичної, а потім громадянської. Не менш постраждало сільське господарство від економічних наслідків продовольчої розкладки 1920 р., які виявилися у скороченні посівних площ в губерніях з порівняно добрим урожаєм. Склалися об'єктивні обставини, за яких держава не могла одночасно задовольнити потреби в хлібі всіх споживачів. Споживачами були: п'ятимільйонна Червона армія, «червоні столиці», міське населення взагалі, сільське населення вражених посухою хлібовиробних регіонів.

В цій ситуації Кремль виробив певну систему пріоритетів. На останньому місці в ній опинилися голодуючі південні губернії України.

Посуха на півдні України у 1921 р. була не менш тяжкою, ніж в Поволжі. Перерозподіл врожаю у республіці на користь південних губерній мів попередити голод, оскільки на Лівобережжі і Правобережжі урожай виявився досить добрим. Та Леніна турбувало не стільки становище в Поволжі й тим більше — на півдні України, скільки перебої з постачанням хліба у Москві, Петрограді, на шахтах Донбасу. Виконуючи директиви ЦК РКП(б), керівництво України у липні 1921 р. зобов'язало місцеві власті «докласти надлюдських зусиль для підняття продзаготівлі і виконання нарядів наркомпроду навіть на шкоду задоволенню місцевих потреб»⁵⁹. Щоб не було жодних сумнівів щодо пріоритетів центрального уряду, секретар ЦК КП(б)У Д.Лебідь і голова ВУЦВК Г.Петровський у телеграмі керівникам Чернігівської губернії заявили відкритим текстом: «Надзвичайно важкий продовольчий стан пролетарських центрів Росії, червоних столиць Москви і Пітера, зокрема в останні місяці, до нового врожаю зобов'язують радянську Україну прийти на допомогу, урізаючи до останнього ступеня власні потреби»⁶⁰.

Про голодуючих українських селян держава постаралася забути. Газетам було заборонено висвітлювати становище на півдні. Техніка замовчування голоду виявилася простою. У серпні 1921 р. політбюро ЦК КП(б)У при обговоренні питання «Про кампанію щодо боротьби з голодом» прийняло резолюцію, яка не потребує коментарів: «Вказати губкомам, що під час проведення кампанії необхідно розрізняти заклик до боротьби з голодом в Росії від боротьби з неврожаєм в Україні, де допомога районам, що постраждали від неврожаю, може бути цілком надана своїми губернськими або повітовими засобами»⁶¹.

Тільки на початку 1922 р., коли на півдні голодуючих селян почала косити смерть, завіса мовчання була знята, і «незалежній» Україні дозволили укласти з Американською адміністрацією допомоги (АРА) угоду, аналогічну укладеній Росією ще в серпні 1921 р.

Злочинницьке ставлення центрального компартійно-радянського керівництва до голодуючих в південних губерніях України має пояснення, яке не знайшло відбиття у документах.

У 1921 р. українське село було охоплене антибільшовицьким повстанським рухом. У звіті уряду УСРР VI Всеукраїнському з'їздові рад підкреслювалося, що за 1921 рік у справі «замирення» села було зроблено більше, ніж за весь попередній період. Є статистика ВУЧК, згідно з якою найбільші успіхи у боротьбі з так званим куркульським бандитизмом було одержано в другій половині цього року⁶².

Раніше цю статистику пояснювали так: повстанський рух почав спадати, коли селяни відчули благотворний вплив нової економічної політики. Проте документи незаперечно свідчать, що методи хлібозаготівель через розпачливу ситуацію голодного року залишалися попередніми, тобто терористичними. Відмінність від донепівських реквізицій полягала лише в тому, що їх тепер називали продподатком, а не продрозкладкою.

Голова ВУЦВК Г.Петровський розмовляє з селянами с. Василівки Мелітопольського повіту під час поїздки по голодуючих селах. 1921 р.

Керівництво більшовицької партії проявило пекельну винахідливість під час стягнення продподатку у селян, які вже зрозуміли, що їх чекає голод. В.Ленін запропонував провести в Поволжі мобілізацію молоді до армії у кількості до півмільйона багнетів і розмістити їх в Україні, щоб вони допомогли посилити продроботу серед «ненажерливих багатих селян»⁶³. Реалізувати цей підступний задум не вдалося через цілковиту дезорганізацію життя в голодуючому Поволжі. Поволзькі селяни самі покидали уражені посухою місцевості і прямували пішки (залізничі були паралізовані) в інші регіони. 439 тис. біженців з російських голодуючих регіонів знайшли притулок в Україні⁶⁴. Переважно ними заопікувалася створена в липні 1921 р. Центральна комісія допомоги голодуючим (Допгол) при ВУЦВК на чолі з Г.Петровським.

В.Ленін не покинув, однак, ідеї застосувати військову силу при стягненні продподатку. У розмові з наркомом продовольства УСРР М.Владимировим по прямому проволу 6 серпня 1921 р. він сказав так: «Я думаю, що для успішного збирання податку потрібні військові частини на допомогу цьому збиранню, з тим, щоб ці військові частини одержували посилене постачання за рахунок місцевих селян, поки податок не буде сплачений»⁶⁵.

Через кілька днів, 12 серпня, ці міркування матеріалізувалися у спеціальній постанові Ради Праці та Оборони про застосування надзвичай-

Громадська комісія з обстеження голодуючих районів України. Херсон, 1922 р.

них заходів при вилученні продподатку. В ній йшлося про введення до волостей та сіл, що опиралися наркомпродівцям, військових частин. Останні мали під час збирання продподатку «негайно вживати найрішучіших заходів примусового характеру»⁶⁶. Заходи не конкретизувалися, бо в урядовому документі навмисно уникали жахливих подробиць, але у підзаконних актах ретельно враховувався багатий досвід двох попередніх років стягнення продрозкладки.

Зокрема, у листопаді 1921 р. Вознесенський повітовий особливий продовольчий комітет почав втілювати у життя під час стягнення продподатку таку інструкцію (цитуються мовою оригіналу): «Взять в каждой волости от 15 до 25 человек заложников из кулацкого и середняцкого населения. В случае, если какое-либо село отказывается дать подписку о круговой ответственности, или же, дав подписку о выполнении продналога в 48-часовой срок, по истечении времени продналог будет не выполнен, такие села будут объявлены врагами Советской власти. Половина заложников будет судима, вплоть до применения высшей меры наказания — расстрела, после чего будет взята новая группа. Все наличие зернохлеба и зернофуража, не придерживаясь цифр причитающегося продналога, в хозяйствах, на коих будет распространена коллективная ответственность, будет конфисковано»⁶⁷.

Особисти з «низів» були людьми малограмотними, як це видно з процитованого тексту інструкції. Але вони проявляли гідну подиву кваліфікацію під час вилучення хліба у голодуючих селян Одеської губернії.

Отже, нещодавно у 1921 р. ще не прийшов в українське село. Держава в умовах зростаючої вже з весни загрози голоду застосовувала під час видучення хліба набагато жорсткіші методи, ніж раніше.

Чому керівники більшовицької партії виявляли таку наполегливість у стягненні продподатку на півдні України, накладаючи при цьому заборону на будь-яку інформацію про голод? Адже у Поволжі продподаток не стягувався, і влада була на сполох, закликаючи по допомогу міжнародні благодійні організації. Чому на півдні України штучно поглиблювалася невимовно тяжка ситуація, в якій гинули сотні тисяч селян?

Поволжя було спокійним, а в Україні не спадала селянська боротьба проти диктатури комісарів. Стягнення продподатку було використане в цій ситуації як метод терору голодом. Йшлося вже не про заготівлі самі по собі (їх реальні результати у голодуючій місцевості були мізерні), а про створення ситуації, в якій антиурядова боротьба ставала для селян неможливою. Голодна людина впадає в апатію і не може думати про боротьбу з владою.

Рейд повстанських загонів Нестора Махна у липні — серпні 1921 р. по донецьких і поволзьких степах зазнав цілковитої невдачі. В умовах голоду, що наближався, політична активність селянства зменшилася практично до нуля. Ніким не підтриманий, Махно змушений був повернути тачанки на захід, перетнув спочатку Дніпро, а потім Дністер і опинився у вигнанні, в Румунії.

Голод виявився фактором, який втихомирював ефективніше, ніж каральні експедиції. Конфіскуючи злиденні продовольчі запаси навіть у селян південних губерній, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з «куркульським бандитизмом». У 1921 р. в Україні було вперше запроваджено терор голодом.

Здійснювані терористичними методами примусові хлібозаготівлі докорінно відрізняються від терору голодом. У 1921 р. терористичні хлібозаготівлі мали місце на Лівобережжі і Правобережжі України, щоб одержати хліб для «червоних столиць». Метою заготівель у цих регіонах справді був хліб. «Заготівлі» в південних губерніях не обіцяли багато хліба. За їх допомогою здійснювався терор голодом, спрямований на ліквідацію антирадянського руху селянства. Тут хлібозаготівлі стали лише формою тероризування.

Практику терористичних заготівель ми бачимо і в 1931—1932 рр. Як і за десять років до того, вони мали різну мету: у певних випадках — мобілізацію хлібних ресурсів, в інших — терор голодом в чистому вигляді, без розрахунку на одержання хліба. Відізнати обидва різновиди антиселянського терору простіше, ніж в 1921 р. Картина більш чітка саме тому, що в 1921 р. багатообіцяючі можливості терору голодом стали зрозумілими для влади тільки в процесі примусових хлібозаготівель. Через десяток років влада вже знала, яка ефективна зброя прихована під примусовими заготівлями. Коли надійшов слушний час, ця зброя була застосована. Проте об'єктом терору голодом стало не все радянське селянство, а тільки сільське населення певних регіонів. Щоб встановити ці регіони, досить порівняти регіональні особливості хлібозаготівель.

У 1932 р. не було посухи. Цим голодомор 1932—1933 рр. відрізнявся від голоду 1921 р. Врожай 1932 р. видався скромним, але не внаслідок поганої погоди, а через соціально-економічні умови. Загнані в колгоспи селяни не бажали працювати на державу за порожні трудовні. Стихійний саботаж селянами громадського господарства призвів до різкого падіння хлібозаготівель. Сталін тоді направив надзвичайні комісії в три хлібовиробні регіони. Порівнюючи дії трьох комісій, можна визначити регіони, де застосовувався терор голодом.

Спочатку, однак, треба розібратися з картиною хлібозаготівель 1931 р. В Україні було заготовлено 440 млн пудів хліба, тобто на 30 млн пудів менше, ніж у попередньому. Селянський сектор недовиконав план майже на 39 млн пудів, але порівняно з фактичним виконанням попереднього року з нього було вичавлено на 2,5 млн пудів більше. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. продовжувалися до пізньої весни наступного року, поки у багатьох районах не залишилося будь-яких продовольчих чи фуражних запасів. В результаті спалахнув голод, який тривав аж до урожаю 1932 р. Втрати сільського населення від голоду становили у 1932 р. не менше 150 тис. осіб⁶⁸.

Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. нічим не відрізнялися від минулорічних. Економічно безглузда політика продрозкладки стала першопрічиною голоду в Радянському Союзі, від якого загинули сотні тисяч осіб. 1933-й рік залишився в пам'яті всіх радянських людей як рік великого голоду, спричиненого конфіскаційними хлібозаготівлями. Хліб був основним продуктом харчування, продовольчого ринку не існувало, і селяни, які не мали запасів інших продуктів, гинули від голоду. Проте селяни здебільшого мали запаси продовольчих продуктів, завдяки яким могли протриматися до нового врожаю навіть без конфіскованого хліба.

Голод, який розпочався восени 1932 р. і тривав до літа 1933 р. в Україні і в одному з шести округів Північного Кавказу — Кубанському, мав своєю причиною не тільки конфіскаційні хлібозаготівлі. Серед українських селян і кубанських козаків — теж переважно українців за походженням — лютував пекельний голодомор. Кількість тих, хто загинув голодною смертю, в Україні становила у 1933 р. від 3 до 3,5 млн осіб, а на Кубані доходила до 1 млн. Ці втрати на порядок вищі, ніж в інших місцевостях Радянського Союзу, що постраждали від голоду 1933 р.⁶⁹

Сталінські надзвичайні хлібозаготівельні комісії в Україні і на Кубані не обмежилися конфіскацією хліба. Під диктовку Молотова 18 листопада 1932 р. була прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У, а 20 листопада — постанова РНК УСРР з однаковою назвою — «Про заходи до посилення хлібозаготівель». Місцеві власті зобов'язувалися організувати вилучення у колгоспів, одноосібників та робітників радгоспів хліба, розкраденого під час косовиці, обмолоту і перевезення. Цей зловісний пункт обох постанов на ділі означав кару за «розбазарювання», яка повинна була спіткати тих, хто не виконав розкладеного на кожний колгосп і доведеного до кожного одноосібного двору хлібозаготівельного плану. Виявити «розкрадений» хліб можна було тільки обшуком. Отже, держава санкціонувала проведення масових обшуків з негайною конфіскацією наявних запасів хліба.

Охорона посівного фонду в колгоспі імені Г.Петровського на Харківщині. 1933 р.

Ще зловіснішим був пункт постанов про натуральні штрафи м'ясом та картоплею, які треба було накладати на боржників по хлібозаготівлях, коли у них не знаходили хліба. Цей пункт означав тільки одне: свідомо здійснюваний терор голодом. Конфіскаційні хлібозаготівлі були візитною карткою голоду. «Натуральні штрафи» стали візитною карткою страхітливого голодомору⁷⁰.

У роз'ясненні наркомату юстиції УСРР від 25 листопада 1932 р., де йшлося про організацію виконання урядової постанови про посилення хлібозаготівель, підкреслювалася небажаність «масових трусів і адміністрування», висувалася вимога «найширше поставити й використати агентурні можливості»⁷¹. Однак на практиці використовувалися як труси, так і «агентурні можливості». Серед останніх було й таке: вчителів змушували розпитувати малих дітей, хто з них їв хліб, а потім доповідати, кому треба...

В усіх районах України, за винятком прикордонних, з активною участю комнезамівців і відряджених на хлібозаготівлі робітників з міст почалися подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі — сухарів, картоплі, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, приготовлене на зиму і весну. Конфіскація продовольства подавалася як кара за «куркульський саботаж» хлібозаготівель і здійснювалася цілком гласно, з висвітленням у районних газетах.

Державі був потрібний хліб, а не картопля чи фруктова сушня. Коли услід за хлібозаготівлями почалася «заготівля» всього виявленого у селянській садибі продовольства, можна з певністю твердити: цим способом тоталітарна держава карала селян за небажання добросовісно працювати у громадському господарстві артілей. Терор голодом, як і експропріація заможного селянства, був одним з методів створення колгоспного ладу.

15 березня 1933 р. С.Косіор написав адресовану Сталіну доповідну записку з інформацією про підготовку до весняної сівби. В ній український генсек необачно сформулював фразу, яка пояснювала причини терору голодом. Ось вона: «Те, що голодування не навчило ще дуже багатьох колгоспників уму-розуму, показує незадовільна підготовка до сівби якраз в найбільш неблагополучних районах»⁷².

Під «найбільш неблагополучними районами» малися на увазі райони з підвищеною смертністю від голодомору, який в цей час вже лютував в українському селі. Косіор бідкався, що навіть такий голод не навчив багатьох колгоспників сумлінно працювати на державу.

До голодомору ставилися як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово «голод» не згадувалося. Конкретні заходи партійних органів, які пов'язувалися з голодом, проходили в документації через «особые папки». Звичайно, ніхто не побоювався просочування відомої всім інформації. У сталінського табу був інший знаковий смисл: тема голоду не підлягала відкритому обговоренню на будь-яких, навіть закритих, партійних зборах або на пленумах партійних комітетів. Цього табу в КПРС дотримувалися до грудня 1987 р.

Покривля мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про жахливий голод з людськими жертвами у Радянському Союзі. На сесії ЦВК СРСР у грудні 1933 р. М.Калінін зробив уїдливу ремарку відносно активності благодійницьких та інших організацій, що не припинялася на той час: «Збираються політичні шахраї й пропонують зробити пожертвування «голодуючим» України. І де збираються? У Відні, де пролетаріат буквально вмирає з голоду»⁷³.

Влада не жалкувала коштів, щоб затаїти наслідки голоду від іноземців, які інколи проникали за «залізну завісу». 6 грудня 1932 р. декретом ВУЦВК і РНК УСРР (до речі, негайно опублікованим у пресі) на «чорну дошку» було занесено кілька сіл в різних районах України. Винайдений Кагановичем статус «чорної дошки» означав, що селяни позбавлялися права на виїзд за межі села, припинявся підвіз будь-яких промтоварів, йшли безперервні обшуки в садибах «боржників» з вилученням продовольства.

Село Гаврилівка Межівського району на Дніпропетровщині вимерло повністю. Про цю трагедію стало відомо за кордоном, і американські журналісти попросили дозволу поїхати в Дніпропетровську область. Дозвіл вони дістали напрочуд легко. У книзі «Про що ми могли дізнатися», виданій 1934 р. в Нью-Йорку, Е.Шервуд писав так: «Група іноземних візитерів дізналася про чутки, що в с.Гаврилівка всі люди, крім одного, мовляв, по-

мерли з голоду. Вони вирішили негайно перевірити, відвідали сільський загс, священника, місцеву раду, суддю, вчителя і кожного окремого селянина, з яким зустрічалися. Виявилось, що троє з 1100 жителів померли від тифу, було вжито заходів, щоб припинити епідемію, не було смертей від голоду»⁷⁴. Можна не сумніватися, що американський журналіст писав про те, що бачив на власні очі. Але не можна сумніватися і в тому, що жителі Гаврилівки померли від голоду.

Працівникам ДПУ, які займалися створенням таких «потьомкінських сіл», завдала особливого клопоту поїздка у 1933 р. французького політичного діяча Едуарда Ерріо — голови комітету в іноземних справах палати

Голод 1932–1933 рр. в Україні. Перші публікації в американській пресі

Діти збирають мерзлу картоплю на колгоспному полі в с. Удачне (Донбас). 1933 р.

депутатів, а в минулому — прем'єр-міністра. Програму візиту склали з урахуванням побажань високого гостя побувати в Україні і на Північному Кавказі, що найбільше, як він чув, постраждали від голоду. 26 серпня Е.Ерріо прибув пароходом в Одесу, через день опинився у Києві, потім у Харкові і на Дніпробуді, всюди оглядав, що хотів, зустрічався з сотнями людей. 31 серпня з Ростова-на-Дону Ерріо виїхав у Москву, не помітивши будь-яких ознак того, що оглянута місцевість пережила голодомор. Клопіт щодо організації такої поїздки для Сталіна обернувся значним політичним капіталом. 13 вересня газета «Правда» надрукувала зроблену в Ризі заяву Ерріо журналістам, у якій категорично спростовувалися «брехливі вигадки буржуазної преси про голод у Радянському Союзі».

Після 1929 р. жити в селі стало зовсім важко, і сільська молодь почала тікати в міста та на новобудови, де можна було влаштуватися на роботу. У 1932 р. мова вже йшла не про працевлаштування у містах, а про втечу від голоду. Щоб припинити неконтрольовану урбанізацію, Сталін запровадив з грудня 1932 р. внутрішні паспорти для населення міст та новобудов. У цьому документі, якого не знали демократичні країни, фіксувалися основні дані про кожну людину, включаючи місце проживання. Для всіх, крім військовослужбовців, паспорт став основним посвідченням особи. Однак в гіршому становищі опинилися жителі сільської місцевості, яким паспортів не видавали. Вони вже не могли легально влаштуватися в містах.

Одночасно із запровадженням паспортної системи (паспортизація вимагала певного часу) Україна була оточена по периметру своїх кордонів загороджувальними загонами внутрішніх військ, щоб перешкодити пере-

ходу голодуючих селян в інші республіки. Без спеціального дозволу не можна було пересуватися залізницями. Бригади чекістів перевіряли у поїздах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни купували на чорному ринку в сусідніх республіках, щоб привезти голодуючим сім'ям.

Смертність від голоду почалася вже у перший місяць дій молотовської комісії. Починаючи з весни 1933 р., вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоїдства і трупоїдства (відділити одне від одного неможливо). Прагнучи врятувати своїх дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях. Саме вони найчастіше ставали жертвами каннібалів.

Сталін у ці трагічні місяці спромігся публічно визнати тільки «харчові труднощі в ряді районів». Звертаючись до колгоспників у лютому 1933 р., коли велетенські масштаби голодомору цілком вже окреслилися, генсек цинічно заявив: «В усякому разі, порівняно з тими труднощами, що їх пережили робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою»⁷⁵.

На неорганізований, але одностайний саботаж загнаних силою в колгоспи українських селян держава відповіла конфіскаціями продовольчих запасів, щоб приректи їх на голодну смерть. Чи викликали ці зухвало-цинічні дії властей активну протидію?

Роз'єднане і тероризоване селянство не піднялося до протесту в тих масштабах, які змусили Сталіна навесні 1930 р. відмовитися від комун. Інформаційні зведення ДПУ УСРР про терористичні прояви в Україні у листопаді 1932 — січні 1933 р. свідчать про мізерні масштаби збройного опору. Якраз в ці місяці «організована громадськість» ходила по дворах боржників по хлібозаготівлях і вилучала припасене до нового врожаю продовольство. По всій Україні було зареєстровано тільки 436 терактів, з них убивств радянських активістів — 64, замахів на вбивство — 48, підпалів — 211⁷⁶. Селянство вже не мало ні фізичних сил, ні волі боротися з державою.

7. Подолання кризи колгоспного ладу

19 січня 1933 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами». У доповіді на лютневому (1933 р.) пленумі ЦК КП(б)У С.Косіор знайшов точні слова, щоб охарактеризувати її значення: «Закон про обов'язкову поставку хліба державі — винятковий господарсько-політичної важливості документ, який повинен стати могутньою зброєю в успішному проведенні сівби і у всій нашій роботі по зміцненню колгоспів. Суть закону полягає в тому, що замість системи заготівель зернових культур по контрактації, яка існувала раніше, встановлюються певні тверді зобов'язання по здаванню зерна державі. Кожний колгосп знати-ме тепер завчасно, скільки і коли він повинен здати. Чим краще колгосп проведе сівбу, чим більший врожай збере, тим більше хліба у нього залишиться після виконання своїх зобов'язань»⁷⁷.

Продподаток 1921 р. якісно відрізнявся від обов'язкових поставок 1933 р. Ленінський продподаток зберігав натуральну форму тільки до стабілізації грошового обігу. Надалі він набув грошову форму, і зібрані через бюджет кошти держава витратила на вільному ринку, купуючи стільки зерна, скільки селяни мали намір продати за встановленими цінами. Сталінські поставки постійно мали натуральну форму. Між державою і одержавленими колгоспами ринкових відносин не виникало. Обов'язкові поставки були відрахуванням від виробленої продукції. Щоправда, вони принципово відрізнялися від реквізицій 1919—1920 рр. і безрозмірної продрозкладки 1929—1932 рр., бо залишали селянам певну можливість працювати на себе. Праця стала за своєю природою не рабською, а кріпачською.

Колгоспний лад став можливим при досягненні певного консенсусу між тоталітарним режимом та селянством. У кризовій ситуації обом сторонам довелося відступити від первісних позицій. Сталінський режим відмовився від буквального втілення в життя комуністичної доктрини, яка прирікала селян на рабську працю у примусово створених комунах. Селяни (після кампанії розкуркулення і терору голодом) змирилися з необхідністю працювати в артілі і припинили бойкотування громадського господарства, коли дістали змогу розпоряджатися частиною виробленої в ньому продукції.

Проти місцевих керівників, які прагнули забезпечити «справну цифру» хлібопоставок тиском на добре працюючі колгоспи, застосовувалися санкції. Так, у жовтні 1934 р. бюро Одеського обкому партії прийняло постанову «Про найгрубіші викривлення лінії партії в колгоспах Перехрестівської МТС (Фрунзівський район)». Було встановлено, що уповноважений райкому партії й голова сільради примусили правління колгоспу ім. Г.Петровського, який виконав свої зобов'язання перед державою по хлібоздачі, вивезти хліб, що у нього залишився, в рахунок плану відстаючого колгоспу «Ударник». «Цей факт, — говорилося у постанові, — є кричущим порушенням неодноразових постанов партії й уряду, що забороняють будь-які зустрічні плани». Уповноваженого райкому виключили з партії і разом з безпартійним головою сільради віддали до суду, а колгоспу ім.Г.Петровського повернули хліб⁷⁸.

Щоб вивести сільське господарство із стану економічного колапсу й забезпечити потрібні умови для втілення в життя закону від 19 січня 1933 р., потрібен був певний механізм. Його утворили запровадженням політвідділів МТС і радгоспів — надзвичайних партійних органів.

Вважалося, що політвідділи були утворені за рішенням січневого (1933 р.) об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б). Дійсно, перша згадка в пресі про аграрний партійний інститут з надзвичайними повноваженнями — у матеріалах цього пленуму. Однак рішення про утворення політвідділів було прийнято в найближчому оточенні Сталіна не пізніше листопада 1932 р. 6 грудня цього року бюро Одеського обкому КП(б)У заслухало повідомлення про телеграму С.Косіора щодо організації політвідділів при МТС⁷⁹. Пропозиції обкомів про склад політвідділів розглядалися спеціальною комісією ЦК КП(б)У на чолі з П.Постишевим. Керівників політвідділів затверджував ЦК ВКП(б).

Політвідділи, як проголошувалося, повинні були перетворити машинно-тракторні станції і радгоспи у центри господарсько-технічного, політичного та організаційного керівництва колгоспами. Насправді їх завдання були ширші. Вимагалось відновити втрачене управління сільським господарством, забезпечити виконання сільськогосподарських робіт і налагодити громадський порядок.

Склад кожного політвідділу був нечисленний: начальник, два заступники і два помічники по роботі серед молоді та жінок. Вони виводилися з підпорядкування райкомам партії, але повинні були працювати у контакті з районними комітетами КП(б)У і районними відділами ДПУ. Політвідділи мали власну систему підпорядкування аж до політуправління при наркомземі СРСР. Політуправління підпорядковувалося не наркомземівським начальникам, а безпосередньо політбюро ЦК ВКП(б).

Диктаторські повноваження політвідділи використовували перш за все у кадровій роботі. У 1933 р. вони провели чистку керівних та матеріально відповідальних працівників колгоспів, яка охопила 234 тис. голів правління, завгоспів, бухгалтерів, комірників тощо. Було зроблено висновок, що 65,5 тис. перевірених (28 %) не відповідали посадам, які вони займали. Зокрема, свої посади залишили більше половини голів правління⁸⁰.

Політвідділи підходили до справи прагматично і звільняли навіть двадцятип'ятитисячників, якщо вони того заслуговували. Хоч класова термінологія не вийшла з ужитку, недавніх незаможників перестали нацьковувати на колишніх середняків, які вже не були селянами-власниками. Наймитсько-бідняцькі групи у колгоспах і комітети незаможних селян припинили існування, оскільки більше не були потрібні владі.

30 січня 1933 р. ЦВК СРСР затвердив постанову, згідно з якою в разі відмови колгоспника без поважних причин від виконання дорученої йому роботи правління артлі повинно було оштрафувати винуватця в розмірі до 5 трудових, а при повторному порушенні — виключити з колгоспу з позбавленням садиби. На основі цієї постанови наркомзем УСРР затвердив «Тимчасові правила внутрішнього розпорядку в колгоспах». Політвідділи повинні були забезпечити реалізацію цих нормативних документів.

Відхід у промисловість, в радгоспи та на інші роботи тепер допускався тільки з письмового дозволу правління колгоспу на окреслений строк. У робочий час від'їзд колгоспника в особистих справах (наприклад, на базар) заборонявся. Порушники штрафувалися в розмірі від 1 до 5 трудових. Запізнення на роботу каралося на перший раз доганою, вдруге — штрафом (1—2 трудові), втретє — виключенням з колгоспу. Працювати на присадибній ділянці колгоспник мав тільки у вільний від роботи у громадському господарстві час. Про суперечність цих драконівських правил положенням Примірного статуту сільськогосподарської артлі ніхто не наважувався говорити.

Для підготовки рахівників була розгорнута мережа короткострокових курсів та пунктів заочного навчання. Постановка обліку та звітності як найбільш гострої проблеми пояснювалася необхідністю покінчити із розгартієм — неминучим наслідком господарювання в умовах відчуження безпосереднього виробника від засобів виробництва. Командні методи

управління тільки на перший погляд здавалися простими та ефективними. Вони вимагали колосальних зусиль по налагодженню обліку й звітності, за допомогою яких вдавалося у першому наближенні забезпечити певний порядок у колективному виробництві.

Політвідділи створювали бригади з постійним складом працівників, за якими закріплювалися машини, реманент, робоча худоба. Щоб ліквідувати знеосібку, вони заборонили перекидати їх з однієї ділянки на іншу. До кінця 1933 р. було створено 106 тис. бригад. У рільничих бригадах, які спеціалізувалися на вирощуванні технічних культур, стали виникати ланки. Пізніше ланкова система організації праці поширилася на вирощування зернових культур. Була запроваджена індивідуальна і дрібногрупова (ланкова) прогресивно-відрядна оцінка праці.

Запровадження машинної техніки вимагало створення в сільському господарстві масових кадрів механізаторів. У січні 1934 р. господарникам було запропоновано негайно приступити до агротехнавчання колгоспників, робітників МТС і радгоспів за прикладом та методами кампанії з ліквідації неписьменності. Вони зобов'язувалися висувати на керівну роботу в колгоспах і радгоспах тих, хто був попереду у справі ліквідації агротехнеграмотності.

Творці тоталітарного ладу, які за допомогою колгоспів залучили до нього мільйони економічно незалежних селянських господарств, зрозуміли важливість того, щоб стосунки з державою певною мірою влаштували й селян. На Всесоюзному з'їзді колгоспників-ударників у лютому 1933 р. Сталін висунув гасло: «Зробити усіх колгоспників заможними». До суцільної колективізації увагою радянської влади користувалися виключно незаможники, а поняття «заможний» стосувалося тільки переслідуваних «куркулів».

За другу п'ятирічку кількість МТС збільшилася в Україні з 592 до 958, а число обслуговуваних ними колгоспів — з 12,2 до 26,7 тис. Питома вага колгоспів, обслуговуваних МТС, зросла з 48,2 до 97,3 %⁸¹.

Застосування машин не тільки полегшувало працю в громадському господарстві, але й створювало можливості для впровадження агротехніки. Навесні 1934 р. агроном О. Курносенко організував в артіль ім. Г. Петровського Кременчуцького району хату-лабораторію. П. Постишев дав вказівку партійним організаціям поширити цей досвід і залучив до створення хат-лабораторій установи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук. До кінця п'ятирічки в Україні налічувалося 35 тис. хат-лабораторій. В них колгоспники оволодівали основами агрономічної науки.

Поява матеріальної зацікавленості позначилася на продуктивності праці у громадському господарстві. Своєю працею прославилися бригадир Старобешівської МТС на Донеччині П. Ангеліна і ланкова колгоспу ім. Комінтерну в с. Старосілля на Черкащині М. Демченко. Поширення досвіду передовиків давало істотний економічний результат.

До кінця 1934 р. кризу колгоспного ладу було подолано. Свідченням цього стало скасування карткової системи розподілу продовольчих товарів серед міського населення і ліквідація політвідділів МТС. Заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів дозволили селянам

уперше після 1929 р. відчуті, що громадське господарство здатне забезпечити мінімально необхідний життєвий рівень.

Другий Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників, що відбувся у Москві в лютому 1935 р., прийняв новий Примірний статут сільськогосподарської артіль. У ньому скасовувалися обмеження на прийом до колгоспу. Раніше траплялися випадки, коли від одноосібника перед вступом вимагали купити коня або внести в колгоспну касу його вартість грошми.

Було проголошено, що земля закріплюється за колгоспами навечно. Однак це положення виявилось декларативним. Акти на користування землею, які в урочистій обстановці вручалися кожному колгоспові (першою цієї честі удостоїлася артіль «Паризька комуна» Славутського району Вінницької області 15 вересня 1935 р.), не становили перешкоди для відбирання державою будь-якої кількості землі в будь-який момент на промислові або оборонні потреби.

Статут істотно обмежив (до чверті або половини гектара залежно від місцевих умов) розміри присадибної ділянки. Мотиви цього відверто обґрунтовувалися у виступі на з'їзді голови колгоспу ім. В.Куйбишева Путивльського району Чернігівської області С.Орехова: «Ясно, товариші, що розмір садиби треба скоротити, її треба зробити такою, щоб не перешкоджала колгоспникові ходити на роботу»⁸².

У 1937 р. в Україні існувало 27 347 колгоспів, які об'єднували 3757 тис. селянських дворів. У колгоспах налічувалося 7056 тис. працездатних, тобто менше двох на кожний двір. Залишалося тільки 154 тис. одноосібних дворів, в їх розпорядженні знаходилося 0,3 відсотки селянських посівів. Переважна більшість одноосібників втратила зв'язок з сільським господарством⁸³.

Всеосяжна колективізація стала фактом. Позбавлені землі і засобів виробництва, примусово об'єднані в одержавлені колгоспи або державні радгоспи, прив'язані до сільської місцевості на все життя безпаспортним статусом, селяни були зобов'язані виконувати свій урок у формі натуральних поставок державі різноманітної продукції (залежно від спеціалізації колгоспу). Тільки замість слова «урок», яке вживалося до реформи 1861 р., після Другого всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників поширився інший термін — «обов'язковий мінімум трудоднів». Становищу селян, які не випрацьовували мінімуму, не можна було позаздрити, хоч виключення з колгоспу як кара більше не вживалося.

* * *

Поставлена у цьому розділі проблема дає можливість зробити ряд висновків, які допоможуть свіжим оком поглянути на всю тему терору і тероризму в Україні.

Перший висновок звучить так: комунізм і селянство є поняттями несумісними. Існування класу селян-власників у комуністичному суспільстві неможливе.

Цей висновок впливає з самої концепції комунізму. Справді, комунізм як суспільно-економічний лад може бути визначений відносно історичної реальності, що передує йому, двома способами. Перше визначення

полягає в отождненні комунізму з суспільством, де розподіл матеріальних і культурних благ здійснюється не за працею, як завжди, а за потребами. Друге визначення вказує на фундаментальну різницю між традиційним і комуністичним суспільствами: наявність у першому і відсутність в останньому приватної власності на засоби виробництва.

Відштовхуючись від першого, суто пропагандистського визначення комунізму, противники цього вчення нерідко називали його утопічним. Заперечувати такий висновок було б безглуздо, але критику комунізму зосереджувати на ньому не варто. Річ у тім, що пропагандистська оболонка комунізму не має з ним нічого спільного. Комунізм, за К.Марксом, — це зовсім не утопія, а суспільство без приватної власності. Тобто його побудова цілком здійсненна. Треба тільки прикласти особливі зусилля, щоб експропріювати власників. Розгортання у велетенських масштабах державного терору виявилось цілком по силах заснованій В.Леніним комуністичній партії. Разом з поміщиками і буржуазією відійшов у небуття весь багатомільйонний клас селян-власників.

По-друге, слід розібратися, чому селянство потрапило в пастку, уперше розставлену партією більшовиків у серпні 1917 р.

Тоді більшовики тимчасово відмовилися від власної партійної програми, в якій чітко визначалася необхідність ліквідації селян-власників, і прийняли на озброєння лозунг основної маси селянства про зрівняльний поділ землі та інших засобів виробництва. Це допомогло В.Леніну завоювати владу. Після цього він повернувся до програмних вимог своєї партії. Вже з весни 1918 р. розпочалися соціально-економічні перетворення, комуністичний характер яких був офіційно підтверджений трохи згодом, в другій партійній програмі. VIII з'їзд РКП(б) прийняв її у березні 1919 р.

Позиція основної маси селянства в революції була непослідовною. Селяни прагнули негайної і безоплатної експропріації поміщицької власності з наступним перерозподілом її між ними. Вони не задумувалися над небезпеками революційного гвалтування права приватної власності.

На відміну від народних низів, охоплених настроями стихійного екстремізму, соціалістичні партії були більш поміркованими і менш революційними. Тому селянські маси звернули свої погляди в бік радикальних соціалістів — більшовиків. Екстремізм цієї партії збігався з народним, хоч мав інший характер — доктринальний. Користуючись народною підтримкою, ленінська партія розколола, а потім знищила або поглинула всі партії есерівського спрямування.

Найбільш трагічною виявилася доля впливової в Україні партії боротьбистів. Вона змушена була перейти на комуністичну платформу і погодилася брати участь у творенні цілком залежної від московського центру української радянської державності. Багато боротьбистів стали членами КП(б)У, але це їх не врятувало. У 30-х рр. розгорнулося азартне полювання на кожного боротьбиста, який вижив у попередні часи.

Повернувшись обличчям до більшовиків, які обіцяли все і негайно, селянські маси потрапили в пастку. Здійснене за безпосередньою допомогою селян знищення великих власників вдарило по них бумерангом. Біль-

шовики довели гасло експропріації приватної власності у модернізованій оболонці колективізації безпосередньо до селянських садиб.

По-третє, слід розібратися в причинах і наслідках перемоги селянських мас над більшовицькими раднарками в Москві і Харкові під час першої проби сил.

Компартійно-радянська влада спромоглася придушити опір великих власників, у тому числі у формі громадянської війни, тільки за допомогою селянства. Користуючись із такої залежності влади, селянство змусило владу розплатитися по векселях 1917 р. і здійснити зрівняльний поділ землі. Спробу негайної реалізації програми РКП(б) 1919 р. більшовикам довелось відкласти. Вони змушені були встановити з селянством економічні відносини, засновані на ринковій змичці.

Запроваджуючи в 1921 р. нову економічну політику, В.Ленін розглядав її як тимчасовий відступ на шляху побудови комунізму. Через два роки він висловив вже готовність зробити ще один, цього разу вирішальний, крок у відступі від комуністичної доктрини. У праці «Про кооперацію», продиктованій майже на порозі смерті, він виклав «нову точку зору на соціалізм».

Йшлося про соціалізм, здатний ужитися з ринком і селянином-власником. В разі прийняття ленінського кооперативного плану радянська влада неминуче трансформувалася б із диктатури у політичний режим, відповідальний перед населенням. Партія, однак, після деяких хитань, викликаних боротьбою за владу всередині політбюро ЦК ВКП(б), згуртувалася навколо Й.Сталіна, який запропонував їй після належної підготовки повторити комуністичний штурм 1918—1920 рр.

По-четверте, слід відповісти на ключове питання: чому селянство відмовилося під тиском влади від успадкованої з дідів-прадідів власності на засоби виробництва? Ця власність забезпечувала економічну незалежність селян перед усіма владами.

Наведений в розділі фактичний матеріал дає обґрунтовану відповідь на це питання. Щоб загнати українських селян в колгоспи, держава використала терористичну політику розкуркулення. Щоб змусити колгоспників добросовісно працювати в громадському господарстві, держава вдалася до терору голодом.

Роз'єднане самою специфікою сільськогосподарського виробництва і продуманою політикою властей, селянство не могло опиратися колосальному тиску держави. Воно не спромоглося на активні самооборонні дії навіть тоді, коли у нього під виглядом «натуральних штрафів» за невиконані «зобов'язання» по хлібозаготівлях відбирали продовольство, без якого було неможливо прохарчуватися до нового врожаю.

- ¹ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 356.
- ² Там само. — Т. 36. — С. 56.
- ³ *Маркс К. і Енгельс Ф.* Твори. — Т. 23. — С. 12.
- ⁴ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 284.
- ⁵ Там само. — С. 183.
- ⁶ Там само. — Т. 44. — С. 38.
- ⁷ *Бухарин Н.И.* Избранные произведения. — М., 1990. — С. 59.
- ⁸ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Т. 2. — К., 1979. — С. 52.
- ⁹ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 39. — С. 316.
- ¹⁰ *Троцький Л.Д.* К истории русской революции. — М., 1990. — С. 196.
- ¹¹ История Коммунистической партии Советского Союза. — Т. 4, кн. 1. — М., 1970. — С. 47.
- ¹² *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — К., 1996. — С. 174.
- ¹³ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 41. — С. 388.
- ¹⁴ Там само. — Т. 43. — С. 344.
- ¹⁵ Там само. — Т. 42. — С. 174.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 59. — Арк. 9.
- ¹⁷ *Ленін В.І.* Повне збір. тв. — Т. 43. — С. 208.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. — Т. 1. — М., 1958. — С. 317.
- ²⁰ Аналіз цієї статті здійснюється без посилань, на основі тексту, надрукованого у «Повному зібранні творів». — Т. 45, с. 351—358.
- ²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 47. — Арк. 4.
- ²² КПРС в резолюциях... — Т. 2. — С. 453.
- ²³ Там само. — Т. 3. — К., 1979. — С. 185.
- ²⁴ Там само. — С. 221.
- ²⁵ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — К., 1991. — С. 34.
- ²⁶ *Сталін Й.В.* Твори. — Т. 10. — С. 219, 233.
- ²⁷ *Кульчицький С.В.* Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926—1937). К., 1979. — С. 119.
- ²⁸ *Сталін Й.В.* Твори. — Т. 11. — С. 157.
- ²⁹ *Кульчицький С.В.* Між двома війнами // Український історичний журнал, 1991, № 8. — С. 13.
- ³⁰ *Сталін Й.В.* Твори. — Т. 12. — С. 88.
- ³¹ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 59.
- ³² XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 262.
- ³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 3013. — Арк. 111.
- ³⁴ *Кульчицький С.В.* Ціна «великого перелому». — С. 61.
- ³⁵ Там само. — С. 62.
- ³⁶ Там само. — С. 72.
- ³⁷ *Виліан М.А., Данилов В.П. и др.* Коллективизация сельского хозяйства в СССР: пути, формы, достижения. — М., 1982. — С. 218.
- ³⁸ *Кульчицький С.В.* Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — К., 1999. — С. 149.
- ³⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы в 5 томах. — Т. 3. — М., 2001. — С. 8.
- ⁴⁰ Пятнадцатый съезд ВКП(б). Декабрь 1927 г. Стенографический отчет. — М., 1961. Ч. 1. — С. 67.
- ⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 27. — Оп. 11. — Спр. 1557. — Арк. 87.

- ⁴² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 364. — Арк. 56.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 90—92.
- ⁴⁵ XI з'їзд КП(б)У. 5—15 червня 1930 р. Стенографічний звіт. — Харків, 1930. — С. 265.
- ⁴⁶ Трояк Н. Голод // Донбас (Донецьк), 1989, № 3. — С. 82.
- ⁴⁷ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — С. 152.
- ⁴⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 137—138.
- ⁴⁹ Вісті ВУЦВК, 1932, 15 липня.
- ⁵⁰ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 174.
- ⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 397. — Арк. 22.
- ⁵² Трагедия советской деревни. Т. 3. — С. 477—479.
- ⁵³ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 212—213.
- ⁵⁴ Сталін Й.В. Твори. — Т. 13. — С. 217.
- ⁵⁵ Правда, 1964, 26 травня.
- ⁵⁶ Кульчицький С.В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 38.
- ⁵⁷ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 303—306.
- ⁵⁸ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 36. — С. 348.
- ⁵⁹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919—1928). — С. 195.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ Голод 1921—1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. — К., 1993. — С. 31.
- ⁶² Маймескулов А. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. 1918—1922, Харьков, 1990. — С. 282.
- ⁶³ Ленін В.І. Повне збір. тв. — Т. 44. — С. 63.
- ⁶⁴ Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921—1923 рр. в Україні. — К., 1993. — С. 17.
- ⁶⁵ В.І.Ленін про Україну. — К., 1969. — Ч. 2. — С. 590.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 116. — Арк. 5.
- ⁶⁷ Голод 1921—1923 рр. в Україні. — С. 51.
- ⁶⁸ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 356.
- ⁶⁹ Кульчицький С. Голоди 1921—1923, 1932—1933, 1946—1947 рр.: схожість і відмінність // Голод 1946—1947 рр. в Україні: причини і наслідки. Матеріали міжнародної наукової конференції. К. — Нью-Йорк, 1998. — С. 12.
- ⁷⁰ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990. С. 250—257; Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. Збірник документів і матеріалів; К., 1992 (1993, видання стерсотиписне). — С. 548—549.
- ⁷¹ Колективізація і голод на Україні. 1929—1933. — С. 550—551.
- ⁷² Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — С. 443.
- ⁷³ Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921—1939 рр.). — С. 180.
- ⁷⁴ Там само.
- ⁷⁵ Сталін Й.В. Твори. — Т. 13. — С. 243.
- ⁷⁶ Центральний архів СБУ. — Ф. 16. — Оп. 27. — Спр. 4. — Арк. 3.
- ⁷⁷ Російський державний архів соціально-політичної історії. — Ф. 17. — Оп. 25. — Спр. 66. — Арк. 11.
- ⁷⁸ Там само. Оп. 21. — Спр. 5082. — Арк. 194.
- ⁷⁹ Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». — С. 372.
- ⁸⁰ Там само. — С. 379.
- ⁸¹ Социалистическое сельское хозяйство Советской Украины. Статистический сборник. — К., 1939. — С. 253.
- ⁸² Вилчак М.А. Завершающий этап создания колхозного строя. 1935—1937. — М., 1978. — С. 117.
- ⁸³ Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів. — Т. 3. — К., 1971. — С. 617.

ПЕРЕДЦЕНЬ І АПОГЕЙ ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ

І. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових

Наприкінці 1920-х років більшовицький режим зіткнувся із новими труднощами. В Кремлі доходили думки, що внутрішні негаразди в поєднанні з низкою криз у міжнародних стосунках послаблюють позиції СРСР, сприяють активізації «контрреволюційних», «шкідливих», і що особливо небезпечно — націоналістичних сил. Пожвавлення останніх пов'язувалось значною мірою з політикою «коренізації» (а отже і «українізації»). Було вирішено провести кілька відкритих політичних процесів, що мали на меті засудити «націоналістів», зробивши підсудними на процесах тих осіб, які давно були в агентурній розробці.

У доповіді голови ДПУ УСРР В.Балицького на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У в травні 1928 р. увагу було приділено «посилению активності ворожих інтелігентських груп». У резолюції на доповідь від ДПУ вимагалось «посилити боротьбу з групами, що проводять активну антирадянську роботу, здійснити при цьому необхідні арешти...»¹. І арешти не забарилися.

У липні 1928 р. з ДПУ УСРР до тодішнього генсека ЦК КП(б)У Л.Кагановича надійшла велика за обсягом доповідна записка «Про пожвавлення української контрреволюції». Хронологічно це пожвавлення авторами записки віднесено до 1926 р., імпульсом до чого був переворот Піلسудського. На думку ДПУ, «українські антирадянські елементи бачили в особі Піلسудського старого союзника і покровителя Петлюри, а тому значно прибадьорились»². Джерелом активності націоналістичних елементів у записці названо «посилення капіталістичних, куркульських шарів українського села»³.

Окрему увагу було приділено підсумкам проведеної у березні 1928 р. «широкої операції зі зняття українського антирадянського активу». В результаті цієї операції було заарештовано понад 400 осіб⁴. Разом з тим у записці зазначалося, що «не всі активні групи розгромлено», і у зв'язку з цим обґрунтовувалась необхідність «впертої неослабної боротьби з відродженою українською контрреволюцією, що зростає»⁵. У записці зверталась увага переважно на українське село та інтелігенцію, що працювала у сфері сільськогосподарської кооперації.

Це однак зовсім не означало, що влада забула про технічну інтелігенцію. Ще в 1927 р. у Сочі Сталін зустрівся з повноважним представником ОДПУ Північно-Кавказького краю Юхимом Євдокимовим. Чекіст допо-

вів генсеку, що, на його думку, негаразди у вугільній промисловості є наслідком діяльності людей, які свідомо зривають виробництво і роблять це за вказівкою іноземних розвідок. На що Сталін відповів: «Коли закінчиш справу, надішли її до ЦК». Санкція вождя на пошук ворогів надихнула Євдокимова, який пізніше свідчив: «Ви самі розумієте, що це мене здибило, як бойового коня. Повернувся я, зібрав братву, вибачайте за слівце, товаришів, кажу — так і так беріться. Взятися ми за цю справу».

Північнокавказькі чекісти і справді хутко взяли за справу, але перші арешти серед «старих фахівців» не принесли бажаного результату. Заарештовані ніяк «не кололися», а брутальні дії підлеглих Євдокимова викликали протест навіть з боку деяких партійних і державних працівників, які почали обвинувачувати чекістів у застосуванні незаконних прийомів та у «діях методами 1918—1919 років». Однак попри ОДПУ вперто продовжував гнути свою лінію: «Що було неясно спочатку? Неясні були особливості контрреволюційної діяльності шкідників. Тоді ще й не було таких слів, як шкідництво. Ми на той час працювали напюмацьки, нюхом, і в цій справі спочатку центральний апарат ОДПУ — кажу прямо — ніякої допомоги не надавав».

Зрушити справу з місця допоміг новий секретар Північнокавказького крайкому А.Андреев, який надіслав відповідну телеграму до ЦК ВКП(б). В той самий час Євдокимов надіслав до вищого партійного керівництва огляд Шахтинської справи, обминаючи при цьому ОДПУ СРСР. Попри ОДПУ Північно-Кавказького краю мав після цього, щоправда, важку розмову з В.Менжинським, але «процес пішов»⁶.

Масла у вогонь підлив начальник ЕКУ ПП ОДПУ Північно-Кавказького краю Костянтин Зонов. Він особисто допитував усіх головних обвинувачених і «дійшов висновків про Харківський, Московський та закордонні центри цієї організації»⁷.

На ініціативу ПП ОДПУ Північно-Кавказького краю радо відгукнулися в УСРР. Вже у травні 1928 р. В.Балицький інформував Політбюро ЦК КП(б)У про арешти «шахтинців» у Донбасі⁸. За його словами, викрита «контрреволюційна організація проводила колосальну шкідницьку роботу, спрямовану на руйнування нашого вугільного господарства, була зв'язана з контрреволюційними групами в інших трестах, спиралася на підтримку іноземних держав та виконувала завдання їхніх розвідувальних органів. Донвугільська організація була польською диверсійною групою, працювала за директивами французького військового міністерства та французького посольства в Москві й була зв'язана з антирадянськими колами у Німеччині. Керували організацією безпосередньо Московський центр, що складався з найбільших фахівців, працівників наших центральних установ, а із-за кордону — Об'єднання колишніх власників копалень Донбасу — Рада З'їзду Гірничопромисловців Півдня Росії, що знаходилась у Парижі. Організація з метою здійснення шкідницької роботи отримувала з-за кордону від колишніх шахтовласників та іноземних розвідок величезні кошти. Масштаби роботи цієї організації можна уявити з того, що на Україні було заарештовано понад 100 висококваліфікованих фахівців-інженерів, членів організації»⁹.

В.Балицький — голова ДПУ УСРР.

За особливі успіхи у розслідуванні «Шахтинської справи» орденом Червоного Прапора були нагороджені співробітники ЕКУ ДПУ УСРР: начальник управління Й.М.Блат, його заступник С.С.Мазо та оперуповноважений Л.С.Арров-Тандетницький.

Свій внесок у викриття «шкідництва» внесли провінційні чекісти. Так, В.Балицький писав, що начальник Сталінського окрвідділу ДПУ О.Б.Розанов «виявив виняткову енергію в ліквідації контрреволюційної організації в Сталінському окрузі й досяг блискучих успіхів. Тов. Розановим було виявлено та ліквідовано велику шкідницьку групу на Будьонновському, Рутченковому, Щегловському та Катерининському копальних управліннях Донвугілля. Низкою зізнань

тов. Розанову вдалося довести ведення членами організації грандіозної шкідницької роботи за директивами Харківського центру та із-за кордону. Тов. Розанов встановив наявність зв'язку між контрреволюційною організацією в Сталінському окрузі та Московським центром, причому стосовно останнього виявив низку надзвичайно цінних даних. Зокрема, завдяки проведеному т. Розановим слідству повністю викритий член Московського центру інженер Іменітов — одна з центральних фігур процесу в справі про економічну контрреволюцію в Донбасі. Тов. Розановим доведено отримання грошей членами організації за проведення ними в грандіозних розмірах економічного шпигунства»¹⁰.

Суд над «шахтинцями» був прологом боротьби із «шкідниками» по всій країні. У червні 1928 р. Балицький звітує на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про «очищення апарату Дніпробуду»¹¹. Невдовзі він підписує обвинувальний висновок у справі про шкідників у «Південсталі»¹² та робить на закритому засіданні політбюро ЦК КП(б)У повідомлення «Про політичний стан країни»¹³.

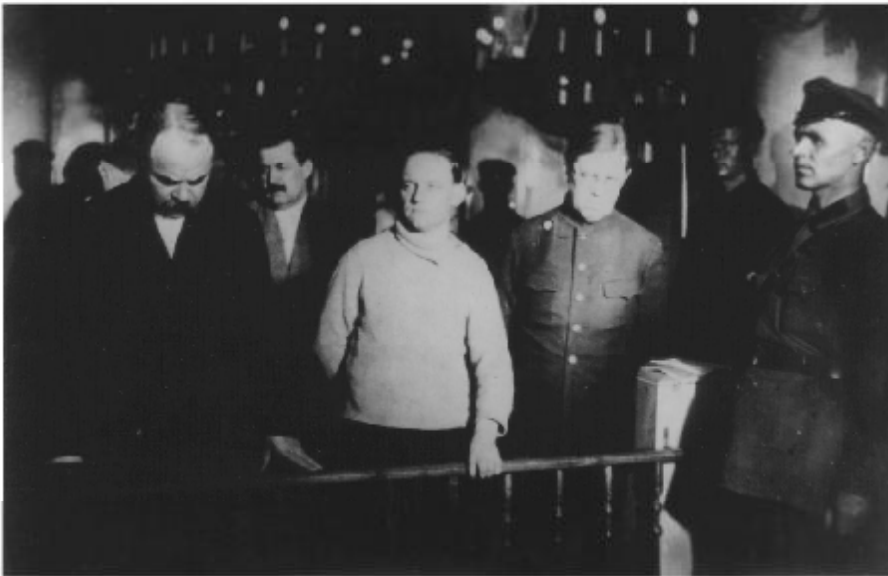
Отже, розпочалася реалізація лінії на пошук «ворожих елементів» серед представників старої технічної інтелігенції. Це, зокрема, яскраво засвідчили надіслані з ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У 25 березня 1929 р. «Зведення про настрої технічної інтелігенції». У них говорилось про наявність в інтелігентських колах «лицемірства і двуручництва, що виявляється в офіційному висловлюванні своєї повної і абсолютної довіри партії і владі при одночасному іронічному ставленні та злісному висміюванні у своєму колі основних політичних і господарських заходів уряду...»¹⁴.

У згаданому документі було також засвідчено ставлення технічної інтелігенції до «Шахтинського процесу»: у розмовах «інженерства» процес

1. Атака проти старих фахівців, інтелігенції, військових

Загальний вигляд залу засідання спеціального присутствія Верховного суду СРСР у справі про «економічну контрреволюцію» в Донбасі, так звану шахтинську справу. Москва, 1928 р.

Підсудні в шахтинській справі під час оголошення вироку. Москва, 1928 р.

оцінювався як «продукт творчості ДПУ з метою виправдання всіх невдач господарської політики, що її проводить партія»¹⁵.

Не забували чекісти і про «націоналістичні контрреволюційні організації», до яких включали, насамперед, представників старої національної інтелігенції. Найодіозніший приклад — фабрикація справи «Спілки

визволення України» («СВУ») та підготовка відкритого політичного процесу в цій справі. (Зважаючи на значення цієї справи, зупинимось на ній більш детально. Див. також стор. 277–282).

Ще в червні 1929 р. ДПУ УСРР інформувало ЦК КП(б)У: «Організація об'єднувала антирадянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства... Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності та створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади... Більшість обвинувачених вже зізналася в своїй злочинній контрреволюційній діяльності. Органами Державного політичного управління України ведеться енергійне слідство. Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»¹⁶. До речі, ця доповідна записка та деякі інші документи яскраво засвідчили, що надто шеф ДПУ поспішав: коли В.Балицький підписував ці документи, з перших заарештованих ще не були вичавлені всі необхідні свідчення.

Процес «СВУ», який його сучасники назвали «театром у театрі» (він відбувався в приміщенні Харківського оперного театру), тривав з 19 березня по 9 квітня 1930 р. Судили 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог, 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН, 31 особа колись входила до різних українських політичних партій, 1 був прем'єр-міністром, 2 — міністрами уряду Української Народної Республіки, 6 — членами Центральної Ради. Між підсудними було 2 особи єврейського походження, а також 3 жінки. Цей процес став свого роду політичним сигналом для наступу проти тих українських сил, уособленням яких були представники старої, передусім академічної, інтелігенції, а також діячі Української автокефальної православної церкви. Не даремно старший оперуповноважений СВ Київського окрвділду ДПУ С.Брук, як згадував один із підсудних, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання — і воно буде виконано; кого не поставимо — перестріляємо!»¹⁷

В контексті згортання нової економічної політики, «розкуркулення», масової насильницької колективізації та масового спротиву селянства процес «СВУ» перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «унокорення» інтелектуальних верств України, чия діяльність і навіть саме існування за умов контрольованої «українізації» нагадували про «самостійницькі» змагання українців 1917–1920 років. Не випадково журнал «Більшовик України» 1930 р. в одній із передових статей писав: «У процесі "СВУ" український пролетарський суд розглядає справу не лише про контрреволюційні покидьки петлюрівщини, а судить в історичній ретроспекції весь український націоналізм, націоналістичні партії, їхню зрадни-

цьку політику, їхні негідні ідеї буржуазної самостійності, незалежності України»¹⁸. Саме тому, за задумом організаторів, це мав бути суд не стільки над конкретними особами, скільки над цілим періодом національно-визвольної боротьби українського народу. А окремі підсудні, яких дбайливо добирало ДПУ, мали символізувати цей період, його світоглядні засади.

Основними підсудними на процесі «СВУ» були 45 осіб. Ще 700 (а не 400, як вважалося раніше) було заарештовано невдовзі у зв'язку з цією справою¹⁹. Разом, за деякими підрахунками, під час та після процесу «СВУ» заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб.

Ключове питання, яке завжди постає, коли йдеться про справу «СВУ»: що в обвинуваченні відповідає дійсності, а що було сфабриковано чекістами, які, використовуючи методи шантажу, примусили свої жертви дати «потрібні» свідчення? З одного боку, існує чимало даних про те, що проти більшовицького режиму здійснювалась реальна, а не надумана боротьба. Ось що, наприклад, говорив священник УАПЦ Володимир Хуторянський, заарештований як учасник «СВУ» 1 січня 1934 р. Засуджений на 5 років ув'язнення, він відбував термін на Соловках, і був розстріляний, як і багато інших в'язнів-українців, 3 листопада 1937 р. Збереглося, однак, донесення інформатора про одну із розмов, під час якої В.Хуторянський сказав, що «незважаючи на арешти серед українців... там, на Україні, залишилося ще багато народу, який працює. Там є ще багато наших братів-українців, які за всяких сприятливих умов здійснюють свою роботу. Ми через Українську автокефальну церкву здійснювали консолідацію своїх сил, і я особисто працював у колишньому Брацлавському повіті, а потім мене перекинули на польський кордон...»²⁰.

З іншого боку, збереглося чимало даних про те, що у такому вигляді, як це подавалося в 1929—1930 рр., «СВУ» не існувало. Підтверджується це і багатьма секретними службовими документами ДПУ, що були недоступними раніше і які дають змогу багато чого, пов'язаного із справою «СВУ», зрозуміти глибше.

Все почалося з того, що з 18 травня по 18 червня 1929 р. у Києві було заарештовано групу молодих людей, яких обвинуватили у приналежності до нелегальної організації. Серед них були й такі, що з 1928 р. співпрацювали з ДПУ, планово входили в контакт з «націоналістично настроєними» особами і подавали чекістам необхідну інформацію. До речі, дехто з цих осіб опинився за кордоном і видавав себе там за частину сили, що протистояла комуністичному режимові. Свідчення саме цих осіб чекісти використали для того, щоб зламати і примусити студентів Миколу Павлушкова і Бориса Матушевського свідчити проти віце-президента ВУАН, визначного літературознавця, академіка Сергія Єфремова та інших майбутніх учасників процесу «СВУ».

Від 1923 р. тривав процес «відстежування» С.Єфремова. 21 липня 1929 р. його заарештували. 18 грудня того ж року політбюро ЦК КП(б)У затвердило склад суду над учасниками «СВУ». 23 грудня В.Балицький особисто в присутності заступника наркома юстиції УСРР М.Михайлика допитав академіка.

У грудні 1929 р. підготовка процесу «СВУ», скерована партійно-чекістським тандемом, вступає у вирішальну фазу. Тоді в ДПУ УСРР з'являється низка документів, у яких деталізується все, що пов'язується з «СВУ». Ці документи надходять до ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б) та ОДПУ СРСР. З ними знайомиться Сталін, який 2 січня 1930 р. надсилає до Харкова таку шифрограму С.Косіору та В.Чубарю: «Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде»²¹.

З січня 1930 р. політбюро ЦК КП(б)У обговорило лист Сталіна про справу «СВУ» і в спеціальній постанові сформулювало «основні моменти» цієї справи. Остаточну редакцію документа здійснили В.Балицький, П.Любченко та С.Косіор.

Усі деталі процесу «СВУ» узгоджувалися з московським керівництвом, хоча ДПУ УСРР пропонувало і свою «драматургію». Ключові моменти цієї «драматургії» містилися у вже згаданих документах, підписаних, зокрема, начальником секретного відділу ДПУ УСРР Валерієм Горожаниним і начальником 2-го відділку секретного відділу Борисом Козельським, які, в свою чергу, все узгоджували з В.Балицьким. Що це за документи?

Це насамперед велика за обсягом «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ"», «Меморандум по делу Одесской филии "Спілки визволення України"», «Докладная записка о деятельности медицинской линии "СВУ"», «Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процессе», деякі інші документи.

Тут знаходимо в систематизованому викладі чимало «ліній» діяльності «СВУ», про які потім згадували на процесі, а також і ті, що відпали, не були реалізовані, оскільки чекістам не вдалося надати їм вигляду реально небезпечних. У зв'язку з цим надзвичайно цікавими є два документи — «Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процессе» і «Кандидаты к процессу с периферии». В них наведені не лише прізвища тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих еventуальних обвинувачених, яких готували до процесу. Особливої уваги заслуговують рукописні корективи, зроблені на цих документах. Скажімо, в «Ориентировочном списке» до головних ватажків «СВУ» вписана письменниця Л.Старицька-Черняхівська, а також академік М.Слабченко, якому згодом відведуть скромну роль керівника Одеської філії. Поряд із чотирма кандидатами на «церковну лінію» твердо дописано: «Будет взят ряд лиц с периферии». Навіроги «кандидатів до процесу з периферії» поставлено «плюси», а біля інших ніяких позначок немає, або, як, приміром, біля прізвища вчителя З.Гудзя-Засульського, «плюс» замінено на «мінус». На нашу думку, ці примітки зроблені особисто Балицьким, який уважно читав документи і робив на них позначки.

Що вражає найбільше в аналізі змісту згаданих документів? Передусім те, що в них, власне, не зафіксовано жодного конкретного злочину тих осіб, яких обвинувачували. Це здається парадоксальним, але це так. Ідеть-

ся про певні «злочинні» наміри, розмови, якісь «заколотницькі» проекти, а не про конкретні дії. Інша прикметна риса документів, підготовлених у ДПУ УСРР наприкінці 1929 р., — їхній абсолютний антиукраїнізм. Коли знайомишся з їхнім змістом, не можна не дійти висновку, що фабрикація справи «СВУ» і підготовка відкритого процесу в цій справі були вирішальним етапом дискредитації політики «українізації». Фактично все українське в цих документах постає «петлюрівським», «націоналістичним», «шкідницьким» тощо.

Показовою щодо цього є «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ"». Цей досить великий за обсягом документ містить підсумки роботи ДПУ в тодішніх окружних центрах України і переконливо засвідчує: основний удар організатори справи «СВУ» спрямували проти української інтелігенції, причому не тільки старої. Під «націоналістичні» підводилися буквально всі гуртки, об'єднання, наприклад, гуртки для вивчення українського слова на Вінниччині²².

Навіть на Луганщині викрили «контрреволюційне шовіністичне угруповання». Але з кого? Зрозуміло, з учителів української мови, які створили «гурток українізаторів». Як зазначено, «група мала своєю метою організувати навколо себе українців-шовіністів, впливати на вчительство та студентство»²³. Відомому історикові, академікові М.Слабченку інкримінувалося те, що він згуртував навколо себе групу «майбутніх молодих професорів», яких знов-таки обвинувачували в «шовіністичній роботі»²⁴.

Виникає запитання: а хто саме і за якими критеріями визначав міру «шовінізму» чи «націоналізму»? Малоосвічені слідчі з ДПУ, яким, власне, були чужі українське середовище, українська культура? Все «тубільне», тобто українське, для них автоматично перетворювалося на «націоналістичне», і вони при цьому твердо знали, що не помиляються, саме цього від них бо чекало начальство.

Отже, при читанні цитованого та багатьох інших документів у справі «СВУ» можна дійти таких висновків: ця справа формувалася як рішучий крок у дискредитації політики «українізації»; працівники ДПУ УСРР ніколи не сприймали її за серйозну й довготривалу.

Ще одна особливість згаданих документів — прагнення всіляко дискредитувати УАПЦ, підготувати ґрунт для її знищення. Не випадково в одному із згаданих документів, підготовлених в ДПУ в грудні 1929 р., докладно планувалося, що саме інкримінувати діячам УАПЦ. Насамперед — це «атеїзм більшості автокефального духовенства». І тут знову запитаймо: хто і за якими критеріями мав визначити міру цього атеїзму? Далі — це «петлюрівське минуле більшості автокефалістів»; це використання УАПЦ як «знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи»; це «українізація церкви та релігії як засіб для здійснення мети "СВУ"»²⁵. Співробітники ДПУ доклали великих зусиль, щоб «розшифрувати» всі ці напрями.

О.Зінкевич у розвідці «Справа Української автокефальної православної церкви на процесі Співки визволення України і її ліквідація у 1930 р.» висловлює припущення: слідчі ДПУ, побачивши задалегідь, що їм не під

силу добитися під час слідства від діячів УАПЦ В.Чехівського та його брата М.Чехівського поступливості, вирішили організувати скликання «надзвичайного собору» УАПЦ²⁶. Цей «собор», що відбувся 28–29 січня 1930 р., напередодні процесу «СВУ», схвалив резолюцію про зв'язок УАПЦ з «СВУ», про «контрреволюційність» УАПЦ і про її самоліквідацію. Однак документи, що раніше були недоступні для О.Зінкевича та інших дослідників, засвідчують, що В.Чехівський та М.Чехівський ще до скликання «собору» почали давати необхідні ДПУ свідчення після того, як з ними «попрацювали». Сам «собор» був лише плановою акцією ДПУ УСРР, що мала засвідчити «крах» УАПЦ.

Висвітлюючи політичну мету процесу в справі «СВУ», німецький дослідник Герхард Зімон зауважує, що досить важко з'ясувати, що в обвинуваченні «відповідало дійсності, а що існувало лише в головах працівників ОДПУ»²⁷.

Ще раз доцільно наголосити: факт неіснування «СВУ» у тому вигляді, як це подавалося чекістами, зовсім не перекреслює наявності тодішньої боротьби за волю України, що її провадили патріоти. Об'єктивно таку боротьбу вели і академіки С.Єфремов та М.Грушевський, і інші вчені, але вони не готували збройного повстання, не планували вбивств комуністичних вождів, організації «імперіалістичної інтервенції», отруєння комуністів тощо.

До речі, тепер є можливість багато що дізнатися про ті події нового. Наприклад, «послухати» самого академіка С.Єфремова, чому він змушений був давати «зізнання». Справа в тім, що до камери, в якій він перебував, чекісти підсадили інформатора, який подавав докладні звіти про те, як поводить себе академік, що він говорить, як настроєний. Завдяки цим унікальним звітам, датованим листопадом 1929 р., ми сьогодні можемо уявити «механіку» фабрикації справи «СВУ». Отже, цитуємо: «16.11. Єфремов продовжував писати, як він сам висловився, “вимушене зізнання” у тому, чого не було. Нервував він, усе повторюючи — “відразливе існування”. На моє запитання, чи багато йому ще доведеться писати, він відповів, що небагато, що розмазувати, як інші, він не буде, та й не може, оскільки нема що писати...»

18.11. Єфремов повернувся з допиту дуже схвилюваний і на моє запитання: “Ну як там?” відповів: “У такому відразливому і в такому плачевному і дурному стані я ще ніколи не був. Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня допитами... Я був би вже радий, якби справді була організація зі всіма тими людьми і подробицями, які нині в'яжуть до неї. Тоді б я начистоту сказав, і кінець справі. Тоді б я і деталі всі розповів би, тому що я їх сам би знав. А то тепер розповідай про деталі, яких я не знаю... Крім того, слідство провадиться вкрай однобічно і зацікавлене не у з'ясуванні та виявленні справжньої дійсності, а лише у підтвердженні факту існування організації... Слідчий каже мені, що він чекав від мене більшого. Він хоче, щоб я писав по 500 сторінок, як інші, а можливо й більше, бо мене вважають главою. А що мені писати? Якби мені дали прочитати свідчення тих, хто створив цю міфічну організацію, я би просто підтвердив це...”

Слід завважити, що під час цієї розмови Єфремов був дуже схвилюваний і вбитий і говорив зі сльозами в голосі і на очах.

19. 11. Єфремов почав писати відповіді на записані вчора запитання слідчого і знов почав хвилюватись і обурюватись... "Пиши, а що пиши? Слідчий каже, що я пишу лише те, що їм відомо, і прагну не писати те, що їм, на мою думку, невідомо... Він, здається, симпатична людина і співчуває моїй долі і співчуває мені, але ніяк не розуміє мене... Я йому кажу, що коли я вже визнав деякі факти, то я нікому з офіційних осіб вже не можу сказати, що це не так, а тільки йому одному щиросердно кажу, що я визнаю те, чого не було, однак він всеодно не вірить, каже, що він і я знаємо, що це було. Хоч би "пони" мені конкретно сказали, що я повинен писати..."²⁸

Зрештою так і сталося: академікові «підказали». Це була справжня людська трагедія, яку пережив не один С.Єфремов, а й інші учасники процесу «СВУ».

Ще однією резонансною справою стала справа «Українського національного центру» («УНЦ»), вирок за нею винесено в закритому порядку в лютому 1932 р.). До неї, зокрема, були втягнуті академіки Михайло Грушевський та Матвій Яворський. Ця справа започаткувала справжнє полювання за вихідцями з Галичини і її було вміло використано для посилення контрукраїнізаційних заходів.

У центрі справи «УНЦ» було поставлено академіка М.Грушевського, який, однак, став Геростратом чекістських задумів, відмовившись у Москві від попередніх свідчень, даних у Харкові під тиском В.Балицькому та його співробітникам.

Ще в 1950—1960-ті роки, в період «відлиги», виявилися факти, що переконливо засвідчили: справу «УНЦ» було інспіровано. Наприклад, Микола Шраг, колишній член ЦК УПСР, який проходив у справі «УНЦ» і якому пощастило вижити, 11 березня 1965 р. свідчив: «На слідстві у 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих Пустьовойтова, а інколи Когана (правильно: М.А.Каган — *Авт.*) фізично і морально змучили мене й деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя донька, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі в домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми товаришами... я видавав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я писав все, що від мене вимагали, аби лише мене не викликали вночі та не кричали»²⁹.

Викладач Промакадемії УСРР Микола Васильківський, якому також пощастило вижити, у своїх скаргах у 1954 та 1957 роках писав: «Свідчення, дані мною у 1931 р., брехливі. Вони були видобуті слідством методами фізичного та психічного примусу... Очних ставок не було, не було висунуто конкретних обвинувачень будь-яких осіб у письмовій формі»³⁰.

Однак незважаючи на такого роду свідчення, упродовж багатьох років офіційно стверджувалось, що «УНЦ» існував, а його лідером був М.Гру-

шевський. Особливо вражає те, що це була не тільки версія для масової пропаганди, а й, сказати б, для службового вжитку. На ній виховували нові покоління чекістів. Так, у підручнику «История советских органов государственной безопасности», підготовленому у Вишій школі КДБ при Раді Міністрів СРСР, зазначалось: «У 1929—1932 роках органи ДПУ України, Білорусії, Азербайджану, Грузії та інших радянських республік приділяли велику увагу боротьбі з підривною діяльністю антирадянських націоналістичних організацій, що підтримували зв'язок з націоналістичною еміграцією та реакційними силами низки капіталістичних держав. На Україні органи державної безпеки викрили буржуазно-націоналістичну організацію “Український націоналістичний (так у книзі. — *Авт.*) центр” на чолі з націоналістом Грушевським, а також “Українську військову організацію” та інші»³¹.

Сьогодні доведено, що засуджені за справою «УНЦ» 50 осіб (строк ув'язнення від трьох до шести років) стали жертвами брехливих звинувачень³². У 1934—1941 роках 33 з них знов засудили за «антирадянську діяльність» і «шпигунство», причому 21 особу розстріляли. Більшість з тих, хто отримали нові строки, померли у таборах.

Ще до «великого терору» об'єктом уваги чекістів стали військові. У 1929 р. в Червоній армії розпочалася велика «чистка» командного складу. В наказах ОДПУ СРСР з цього питання особлива увага зверталася на звільнення з армії «чужих елементів». Працівниками особливих органів у армії було викрито низку контрреволюційних організацій та угруповань серед молодшого, середнього і навіть старшого начальницького складу. Лише за два роки (1929 і 1930) з РСЧА було звільнено 16695 військовослужбовців, ліквідовано 594 контрреволюційних організації та угруповання, заарештовано 2603 особи. У першій половині 1930 р. особливі відділи ОДПУ СРСР заарештували 106 осіб начальницького складу, які, як це відзначалося в наказі ОДПУ СРСР № 251/119 від 9 серпня 1930 р. «Про боротьбу з контрреволюцією та шпигунством в частинах Червоної Армії», очолювали контрреволюційні групи та організації. Як свідчать архівні матеріали та документи, абсолютна більшість карних справ на арештованих військовослужбовців заведено на підставі донесень таємних агентів та інформаторів. Ці донесення не підкріплені іншими матеріалами, вони ретельно не перевірялися³³.

Чистка частин Червоної армії в Україні була пов'язана перш за все з проведенням колективізації та масовими депортаціями населення, які викликали невдоволення червоноармійців, які були вихідцями із селян. Тільки за три тижні березня 1930 р. у 74 гарнізонах Українського військового округу (УВО) особистими зафіксовано 1724 негативних виступи проти колективізації, а з понад 5500 червоноармійських листів додому, які переглянуто чекістами, лише 1005 містили позитивну інформацію стосовно політики режиму. Таке інакодумство в армії було неприпустимим, і лише за 10 діб — з 5 по 15 лютого 1930 р. — в частинах УВО було заарештовано 105 «найбалакучіших» червоноармійців. Того ж місяця в окрузі ліквідовано 19 антирадянських угруповань, а у наступному — 10³⁴.

Для того, щоб забезпечити політичну стійкість армії під час проведення операції щодо куркульства, 2 лютого 1930 р. ОДПУ СРСР розіслало на місця спеціальний обіжник «Про арешти червоноармійців за зв'язок із куркульством та проведення антирадянської агітації». У ньому, зокрема, відзначалося, що «необхідно добитися..., щоб жодного прихованого куркуля в армії не лишилося», «родини, члени яких служать в армії, виселятися не будуть», але це «зовсім не означає, що виявлення та швидка чистка від куркульських елементів армії повинна бути послаблена... Спочатку (з армії. — *Авт.*) треба видалити члена родини..., а потім вживати ті або інші репресивні заходи стосовно родини». Справи червоноармійців, родини яких розкуркулювалися, передавалися до Особливої наради, а справи військово-службовців військ ОДПУ — до Колегії ОДПУ СРСР. Особлива увага зверталася на фільтровку червоноармійських загонів, які надсилалися в села у вигляді «прихованих резервів»³⁵.

Балицький намагався шонайшвидше «очистити» УВО від підозрілих елементів і у своєму наказі за № 39 від 14 лютого 1930 р. вимагав: «Незважаючи на велику важливість очищення Робітничо-Селянської Червоної Армії від... куркульських і антирадянських елементів, яка набуває особливого значення у зв'язку з операцією, що проводиться по куркульству, спостерігаються випадки недостатньо уважного та формального ставлення деяких місцевих органів ДПУ до цієї роботи.

Зокрема, з боку ряду окружних відділів ДПУ відмічається недостатньо швидке та вичерпне виконання різноманітних запитів Особливих органів зі справ, пов'язаних із чисткою армії.

Наказую:

Запити Особливих органів про компрометуючі матеріали на військово-службовців виконувати у терміновому порядку, не припускаючи затримок.

Відповіді на запити Особливих органів, пов'язані зі справами, що стосуються чистки армії, давати з вичерпною повнотою, не обмежуватися формальними довідками про наявність на обліку даних, що компрометують.

На осіб, винних у затримці запитів Особливих органів у справах, пов'язаних з вилученням куркульських елементів з армії, накладати суворі дисциплінарні стягнення».

Було здійснено арешти військових, більшість з яких були офіцерами царської армії. Особливого розмаху вони набули у грудні 1930 — січні 1931 рр., тоді у Москві, Ленінграді, Києві та Харкові потрапили за ґрати сотні командирів РСЧА. Ця чекістська операція увійшла в історію під назвою «Весна», оскільки змовники нібито очікували навесні 1931 р. на інтервенцію Антанті.

За твердженням сучасного російського письменника Т.К.Гладкова — автора науково-популярних біографій чекістів, — кампанію масових репресій щодо колишніх військових спеців відкрили Всеволод Балицький та Ізраїль Леплевський³⁶. Щоправда, жодних матеріалів на підтвердження цієї тези Т.Гладков не наводить.

Скільки всього було репресовано осіб у справі «Весна», поки що не відомо. Лише в Державному архіві СБУ в Києві зберігаються справи на 3496 осіб, заарештованих у Москві та Харкові. Крім того, близько 700 колишніх офіцерів були засуджені в Ленінграді³⁷.

Серед арештів командирів УВО найгучнішим був арешт 18 березня 1931 р. командира 44-ї стрілецької дивізії Я.Штромбаха (чеха за національністю), 20 травня 1931 р. Штромбаха засуджено на смерть постановою ОДПУ СРСР³⁸.

Мине 7 років, і капітан держбезпеки Н.Новаковський, який у 1930 — 1931 рр. як начальник 4-го відділення ОВ ДПУ УСРР брав активну участь у розслідуванні справи «Весна», засвідчить на допиті слідчому — лейтенанту держбезпеки С.Кожевникову, що начальник КРВ ДПУ УСРР М.Добродицький та його заступник В.Карелін «дали настанову апарату не займатися контррозвідальною роботою всередині СРСР, а обмежитися лише прикордонними районами. Внаслідок чого у 1928 — 1931 рр. не була викрита жодна серйозна шпигунська справа, за винятком Штромбаха, слідство по якому було згорнуто і його шпигунські зв'язки не зачеплено»³⁹.

Крім Балицького та Леплевського, слідством у справі «Весна» керували начальник ОВ УВО М.Бистрих та його заступник М.Добродицький. Зробили свій посильний внесок й інші чекісти. Так, Балицький відзначав, що оперативні успіхи у викритті «військово-офіцерської організації» досягнуто завдяки «винятковій енергії, чіткості в оперативному керівництві та безпосередній участі в практичній роботі тов. Леплевського»⁴⁰ та «значній ролі» Люшкова, чий «особисті виїзди до районів, керівництво агентурою, результативні допити низки крупних фігурантів багато в чому сприяли викриттю та ліквідації організації»⁴¹.

За свідченням Н.Чередник-Дубової, дружини тодішнього заступника командуючого військами УВО І.Дубового, наприкінці грудня 1930 р. Й.Якір почав вимагати від Балицького можливості ознайомитися зі справами заарештованих військових його округу. Після чого Якір та Дубовий поїхали у Москву до голови ВРНГ СРСР Г.Орджонікідзе та змогли добитися звільнення заарештованих⁴². На мою думку, цей епізод є легендою. По-перше, Якір, як командуючий військами УВО, був у курсі справ і давав санкцію на арешт підлеглих; по-друге, він був особистим другом Балицького і навряд чи б поїхав скаржитися на голову ДПУ УСРР до Москви.

У 1931 р. з різкою критикою операції «Весна» виступили керівні працівники ОДПУ СРСР: заступник голови С.Мессінг, начальник секретно-оперативного управління Ю.Єлдокімов, начальник особливого відділу Я.Ольський та повпред ОДПУ СРСР Московської області Л.Бельський. Вони вважали справу «дугою» і висловлювали недовіру до свідчень заарештованих військових спеціалістів. В.Менжинський та Г.Ягода змогли представити цю справу як «грунову боротьбу проти керівництва ОДПУ».

У своїх мемуарах ветеран радянської держбезпеки М.Шрейдер, посилаючись на свою розмову з Бельським, стверджує, що заяву опозиціонерів-чекістів розглядали на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) і що Сталін, вислухавши аргументи сторін, заявив, що чекісти, які виступають проти голови ОДПУ, склочники і не здатні належним чином проводити боротьбу із шкідниками⁴³.

Противників справи «Весна» було звільнено з посад. 6 серпня 1931 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про зміни у складі ОДПУ та про перехід деяких членів колегії ОДПУ на іншу роботу.

2. Тенденції розвитку і перебудова чекістських органів

Наприкінці 20-х років парторганізація центрального апарату ДПУ УСРР нараховувала 301 особу (з них 11 жінок), з яких 238 осіб були членами ВКП(б), а 63 — кандидатами у члени ВКП(б). Троє українських чекістів (серед яких був і В.Балицький) вступили до лав більшовицької партії до 1917 р., 25 — у 1917 р., 23 — 1918 р.; 46 — 1919 р.; 36 — 1920 р.; 12 — 1921 р.; 3 — 1922 р.; 4 — 1923 р.; 5 — 1924 р.; 24 — 1925 р.; 39 — 1926 р.; 40 — 1927 р.; 41 — 1928 р.

За соціальним походженням більшість (127 осіб) склали вихідці із службовців, 112 чекістів походили із робітників, 62 — з селян. За національністю на першому місці були росіяни — 107 осіб (35,5 %); на другому — українці — 82 особи (27,2 %), на третьому — євреї — 80 осіб (26,6%). 175 чекістів-комуністів перебували в Червоній армії під час громадянської війни. ДПУ УСРР видавало дві газети — «Начеку» та «К ногтю»⁴⁴.

Навесні 1929 р. на адреси найбільших заводів України, а також на ім'я тодішнього голови ОДПУ СРСР В.Менжинського і на ім'я Й.Сталіна надійшов анонімний лист, який містив факти з життя ДПУ УСРР. У ньому, зокрема, зазначалося: «В наших органах існує велика сімейщина, відсутні прямота і до неймовірних розмірів розвинуто дипломатію. У великих розмірах наявний бюрократизм, утиск, свавілля та безправ'я співробітників. У великих розмірах розвинуті серед співробітників, а головню серед начальницького складу: пияцтво, злочинність і барахольство. З цим не ведеться належним чином боротьба, а навпаки, все це замазується та покривається навіть від партійних органів, щоб не підірвати «авторитету» органів...»⁴⁵.

А далі в листі докладно наведено факти, називалися прізвища керівних працівників ДПУ. Серед обвинувачених анонімом (а в основному йшлося про пияцтво, розпусту, розтрати казенних коштів) були: колишній начальник Катеринославського окрвдділу ДПУ П.Івонін; колишній начальник Волочиського прикордонного загону ДПУ Д.Давидов-Малишкевич, колишній начальник ОВ 7-го корпусу Цибін; начальник ОВ 1-го кавалерійського корпусу Л.Пейзнер; начальник Білоцерківського окрвдділу ДПУ С.Любомирський; колишній начальник Уманського окрвдділу ДПУ О.Абац, колишній начальник ОВ 2-ї кавалерійської дивізії Доценко, начальник Зінов'євського окрвдділу ДПУ М.Іодко; начальник Чернігівського окрвдділу ДПУ Ф.Клейнберг; начальник ОВ 17-го корпусу І.Веселов; начальник Уманського окрвдділу Р.Юхвиць, начальник ОВ 2-ї кавалерійської дивізії Й.Ільницький, начальник ОВ 95-ї дивізії Демент'єв, начальник Волочиського прикордонного загону ДПУ І.Купчик, начальник Полтавського окрвдділу Ю.Бржезовський.

Згадані в листі факти в основному підтвердилися. Однак терміново скликані відкриті збори партійної та комсомольської організації ДПУ, оперативного складу й загону особливого призначення (всього присутніх було 525 осіб) розцінили лист як «контрреволюційний», вимагаючи «найрішучішої і нещадної розправи з контрреволюційними агентами»⁴⁶.

2 березня 1929 р. В.Балицькому довелося написати С.Косіору листа з поясненнями. Він визнав, що деякі факти, які наведені в анонімці, взяті з наказів ДПУ УСРР за останні 5—6 років, «хоча підібрані та висвітлені тенденційно»⁴⁷. Разом з тим він повідомляв: «Мною віддано розпорядження про виявлення авторів анонімки. Попередні дані слідства дають мені підставу вважати, що анонімку випущено 1 — 2 співробітниками Особливого відділу»⁴⁸. Професійна інтуїція не зрадила голову ДПУ УСРР — автором анонімки виявився співробітник особливого відділу Фомін, який «за демагогічні, необґрунтовані обвинувачення» був відправлений до концтабору⁴⁹.

Слід відзначити, що серйозні порушення припускали не лише ті чекісти, яких назвав Фомін. Так, наприклад, В.Окруй, який у 1924 — 1928 рр. очолював Зінов'євський окрвідділ ДПУ, побив кількох своїх співробітників та припускав незаконні грошові операції⁵⁰. Здавалося, що на нього чекає суд, але Балицький вважав інакше. Він врахував великі оперативні заслуги підлеглого (участь у ліквідації анархістських та кримінальних угруповань у Москві в 1921 р.; розгром отаманів Я.Гальчевського, П.Хмари та Артема в 1922 р. на Поділлі; ліквідацію «з'їзду степових отаманів» та отамана Заболотного на Одещині в 1924 р.; викриття «білогвардійської контрреволюційної організації Півдня Росії у Таврії» в 1925 р.⁵¹ Зваживши на все це, Балицький призначив його 12 липня 1928 р. начальником Маріупольського окрвідділу ДПУ.

Окруй був принаймні бойовим чекістом і справді життя свого не шкодував задля «Країни рад». Однак нічим не можна було пояснити призначення в 1931 р. начальником відділу зв'язку ДПУ УСРР С.Ольшанського. Адже згідно постанови Київського губвідділу ДПУ від 4 вересня 1922 р. «за злочинне користування» казенними бланками цю особу назавжди позбавили права працювати в ДПУ, а 25 листопада 1922 р. звільнили з посади начальника харчової кладової Київського губвідділу ДПУ. І за що? За брак, власне, харчів. Ба більше, восени 1924 р. Ольшанський обвинувачувався за статтями 105, 114 та 187 Карного кодексу УСРР, а його прізвище фігурувало у списку ДПУ УСРР № 22000 серед співробітників, звільнених без права наступного вступу до органів ДПУ⁵².

Неодноразово розгляд скандалів з чекістами піднімався на високий рівень. Наприклад, у червні 1928 р. до слухання на політбюро ЦК КП(б)У було піднято історію із працівниками Уманського окружного відділу ДПУ. У порядку денному засідання 15 червня є питання позначене так: «Повідомлення про Умань». Першим серед доповідачів стоїть прізвище В.Балицького. Що ж саме трапилося в Умані?

Співробітники Уманського окружного відділу ДПУ під орудою вже згаданого начальника О.Абаша сфабрикували справу «контрреволюційної організації» на чолі з якимось міфічним «Миколою», зрозуміло, українським націоналістом, який нібито наказав Михайлові Даценлову із села Перегонівка Уманського округу підпалити скирду сіна. Уманські чекісти так побили 15-річного юнака, що той не тільки дав фальшиві свідчення, а й умовив співкамерників зводити наклепи на себе, оскільки, у протилежно-

му випадку, їм всім загрожує розстріл. Те саме було зроблено і з іншими заарештованими: на допитах їх нещадно били, а ті, хто вважав побиття, умовляли решту «контрреволюціонерів» зізнаватись, щоб уникнути побиття. 9 червня 1928 р. ДПУ УСРР спеціальним листом інформувало Л.Кагановича про інцидент, зазначивши: «Слідство за справою вже закінчено і винні співробітники Уманського окрвідділу ДПУ у нанесенні заарештованим побоїв і у допущенні погроз під час допитів зняті з роботи і передаються до суду. Звільнено всього 7 осіб на чолі з начальником відділу тов. Абашем. До Умані мною відряджений мій заступник тов. Карлсон, який виїхав разом з новопризначеним начальником окрвідділу тов. Юхвіцем (працівник Центру) і цілою групою співробітників для заміни більшості працівників старого складу.

Колишній нач. Відділу Абаш і кілька співробітників Уманського окрвідділу, винних у залякуванні та побитті заарештованих, віддані мною Суду Надзвичайної Сесії»⁵³.

Незважаючи на все це, на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 червня 1928 р. постало питання про те, щоб засудити винних до страти. Однак таку пропозицію не ухвалили, а рішення було таке: «Доручити Надзвичайній Сесії Суду винести вирок у відповідності з наявним законодавством, не застосовуючи вищої міри соціального захисту»⁵⁴.

Перемогла корпоративність: Балицький не віддав на поталу своїх колег. Однак згаданий епізод яскраво ілюструє іншу незаперечну істину: непоборною виявилася тенденція до фабрикації різного роду «справ», клоування «контрреволюційних» організацій, до беззаконь за умов, коли у чекістів у руках зосереджувалось дедалі більше влади.

У вересні 1930 р. було змінено територіальний устрій ДПУ УСРР. Окружні відділи ДПУ було скасовано, а замість них утворено 9 оперативних секторів, які спочатку носили цифрові номери: 1-й (Харківський) — начальник Я.Краукліс; 2-й (Донецький) — начальник Й.Блат; 3-й (Київський) — начальник В.Іванов; 4-й (Дніпропетровський) — начальник Х.Леонюк; 5-й (Одеський) — начальник Ю.Перцов; 6-й (Вінницький) — начальник А.Грозний-Сафес; 7-й (Житомирський) — начальник П.Семенов; 8-й (Полтавський) — начальник О.Розанов; 9-й (Сумський) — начальник В.Левецький.

Окремою територіальною одиницею залишався Молдавський окружний відділ ДПУ.

На початку 1931 р. у штаті ДПУ УСРР з'явився секретно-політичний відділ (СПВ). Його утворено за наказом В.Балицького за № 92 від 4 квітня 1931 р. на базі інформаційного та секретного відділів «з метою об'єднання та посилення агентурно-оперативної роботи з контрреволюційними елементами міського та сільського населення, які розгортають свою діяльність, а також для поліпшення використання інформації та даних, що отримані під час оперативної роботи.» Першим начальником СПВ ДПУ УСРР став Г.Люшков.

СПВ входив до складу секретно-оперативного управління та спочатку складався з чотирьох відділень.

1-е відділення (антирадянські партії) мало такі завдання:

- «а) викриття, проробка та облік антирадянського елемента на виробництві, збір інформації про політичні настрої серед робітничого класу;
- б) впровадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах;
- в) агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, що працюють на промисловість;
- г) розробка антирадянських політичних партій та антипартійних організацій та угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундівці, сіюністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки)».

2-е відділення (українська контрреволюція) розв'язувало наступні завдання:

- «а) розробка антирадянських українських партій (УПСР, УСДРП, УСФ, УКП, соціалісти, самостійники, хлібороби, колишні члени галицьких політичних партій);
- б) розробка української контрреволюційної громадськості та емігрантів із Галичини;
- в) розробка ВУАН, наукових інститутів Академії, наукових об'єднань та організацій, що співпрацюють з ВУАН;
- г) розробка наркомату освіти з усіма його органами (Головнаука, Головліт, Головополітпросвіта, театральні об'єднання);
- д) розробка літературних об'єднань, видавництв, преси;
- е) розробка артистичних і музичних кіл, кінооб'єднань, музеїв і бібліотек;
- є) розробка загально-громадських вузів, української професури, українського міського вчителства, українського Червоного Хреста».

На 3-є відділення (сільська контрреволюція) покладалися такі обов'язки:

- «а) викриття та ліквідація куркульсько-повстанських контрреволюційних організацій та угруповань, нагляд за куркульськими родинами, родинами страчених і засланих куркулів;
- б) викриття та розробка контрреволюційних організацій та груп, що у своїй роботі орієнтуються на право-оportunістичний елемент на селі;
- в) розробка «третьої сили на селі» — колишніх червоних партизанів;
- г) викриття контрреволюційних організацій серед сільської інтелігенції та молоді (вчителі, медичні працівники, агрономічний персонал);
- д) викриття терористичних організацій серед куркульської молоді;
- е) облік та оперативне реагування на всі антирадянські прояви на селі (масові виступи, теракти, підпали, листівки);
- є) збір інформації про політичні настрої серед усіх прошарків селянства;
- ж) нагляд та оперативне обслуговування всіх політичних і господарчих кампаній на селі;
- з) загальний нагляд та оперативне обслуговування Наркомзему УСРР (крім справ по шкідництву), колгоспцентру, радгоспцентру, сільськогосподарських кооперацій, сільських кредитових систем та інших радянських установ, які можуть бути використані куркульськими ідеологами та організаціями, периферійних органів союзних та українських сільськогоспо-

2. Тенденції розвитку і перебудова чекістських органів

дарських центрів і кооперацій, колгоспів, радгоспів, МТС, низового радянського апарату;

і) загальний нагляд та оперативне обслуговування сільськогосподарських вузів, технікумів, курсів (професура, агрономічна інтелігенція та студентство), сільськогосподарських науково-дослідних інститутів;

к) розробка антирадянських політичних партій та угруповань, що у своїй основній масі спираються на село (праві та ліві соціалісти-революціонери, народні соціалісти, трудовики, трудова селянська партія (кіндрат'євці), трудова селянська партія (маслівська «Селянська Росія»).

4-е відділення (церковне) мало такі завдання:

«а) розробка легально існуючих церковних об'єднань (обновленці, старо-слав'янці, українські автокефалісти, грузинська церква, вірменська церква, грецька церква);

б) розробка та викриття підпільних церковно-монархічних контрреволюційних організацій та груп (ультра-православні підгірківці, різні братства, мандрівні монахи);

в) викриття антирадянського елемента у церковних радах;

г) агентурно-оперативна робота серед віруючих та викриття контрреволюційних елементів, що групуються навколо церкви;

д) нагляд та агентурна розробка всіх видів сектантства (євангелісти, баптисти, хлисти, скопці);

є) розробка єврейських релігійних об'єднань».

Одночасно в усіх оперативних секторах ДПУ УСРР створювалися секретно-політичні відділення. У Харківському, Дніпропетровському, Київському, Одеському та Полтавському оперсекторах ДПУ ці відділення поділялися на 4 групи: робітнича, українська контрреволюція, сільська, релігійно-монархічна. В інших оперсекторах відділення складалися з 3-х груп — робота на селі та «обслуговування» української контрреволюції були об'єднані в одну групу.

14 квітня 1931 р. В.Балицький видав наказ «Про реорганізацію економічних органів ДПУ УСРР», у якому відзначав: «Вимоги до органів ДПУ в справі боротьби з контрреволюцією, шкідництвом, економічним шпигунством тощо у народному господарстві надзвичайно зросли. Економічні органи, що стоять на найважливіших позиціях боротьби з контрреволюцією у народному господарстві, набули особливого значення. Це вимагає приділити економічним органам ДПУ особливу увагу та створити обстановку, в якій чіткість і своєчасність виконання покладених на них завдань було б забезпечено».

Згідно з цим наказом економічне управління ДПУ УСРР було реорганізовано. Тепер воно складалося з 4-х основних відділень та одного спеціального.

1-е (промислове) відділення обслуговувало всі галузі промисловості, проводило боротьбу з контрреволюцією та шкідництвом, економічним шпигунством у всіх ланках промисловості, а також з «угрупованнями та організаціями, що виникають на цій базі, типу так званої «Промпартії»».

2-е (сільськогосподарське) відділення обслуговувало сільськогосподарські та радянські органи, що з ними пов'язані (Наркомзем, Колгосп-

центр, Тракторцентр, сільськогосподарські підприємства із зернових, технічних та інших культур, з тваринництва, сільськогосподарські будівельні організації та сільськогосподарські науково-дослідні установи). Вело боротьбу з посадовими злочинами та політичними угрупованнями, «що зростають на цій базі та визнають шкідництво як метод боротьби з радянською владою».

3-є (торговельно-кооперативне) відділення контролювало увесь товарний обіг та всю харчову промисловість. Вело боротьбу з контрреволюцією, економічним шпигунством, «політичними організаціями та угрупованнями, які приймають шкідництво як засіб боротьби з соціалістичним господарством».

4-є відділення (фінанси, наркомати, приватний капітал) обслуговувало Наркомздрав, Наркомтруд й інші наркомати, які не контролювали перші три відділи, боролось з контрреволюцією та посадовими злочинами, з валютниками, спекулянтами та фальшивомонетниками, проводило агентурно-оперативне обслуговування приватно-капіталістичного сектора.

5-є відділення (спеціально-технічне) займалося використанням «за фахом» засуджених фахівців.

Після рішення політбюро ЦК ВКП(б) про зміни у складі ОДПУ та про перехід деяких членів колегії ОДПУ на іншу роботу в серпні 1931 р. Сталін підписав директивний листа, адресованого секретарям ЦК ВКП(б) республік, крайових і обласних обкомів партії. У ньому, зокрема, відзначалося: «Доручити секретарям національних ЦК нацкомів партій, крайкомів і обкомів дати роз'яснення вузькому активу працівників ОДПУ про причини останніх змін у керівному складі ОДПУ».

Далі пояснювалось, що «т.Мессінг і Бельський усунуті від роботи ОДПУ, тов. Ольський знятий з роботи в Особливому відділі, а т. Євдокимов знятий з посади начальника секретно-оперативного управління з направленням його в Туркестан на посаду ПП (повноважного представника — *Авт.*) на тій підставі, що: а) ці товариші вели всередині ОДПУ цілком нетерпиму групову боротьбу проти керівництва ОДПУ; б) вони поширювали серед співробітників ОДПУ плітки про те, що справа про шкідництво у військовому відомстві є «дугою» справою, що зовсім не відповідало дійсності; в) вони розхитували тим самим залізну дисципліну серед співробітників ОДПУ».

Тов. Акулов переведений на посаду 1-го заступника голови ОДПУ, т. Балицький на посаду 3-го заступника ОДПУ, а тов. Булатов призначений завідувачем відділу кадрів ОДПУ для того, щоб зміцнити ОДПУ партійно-політично та підняти на відповідну висоту справу формування, навчання та розподілення кадрів ОДПУ.

ЦК відмітає розмови та шушукання про «внутрішню слабкість» органів ОДПУ та «невірну» лінію їхньої практичної роботи як чутки, що йдуть, без сумніву, із ворожого табору, та підхоплені через дурість деякими горе-комуністами»⁵⁵.

Тодішній голова ОДПУ СРСР В.Менжинський був високоосвіченою людиною та мав великий оперативний досвід, але він не мав тієї енергії, які були у засновника та лідера ВЧК-ДПУ Ф.Дзержинського. До того ж

він був хворою людиною, досить рідко бував поза своїм робочим кабінетом, у якому останнім часом працював напівлежачи. В усьому він прислуховувався до свого першого заступника Г.Ягоди. Така ситуація не влаштувала багатьох чекістів. Ось чому після смерті Ф.Дзержинського всередині центрального апарату ОДПУ СРСР точилася зовні непомітна, але досить жорстока боротьба за владу. Про це А.Аргузов згодом згадував як про «період політичної боротьби в колегії ОДПУ за керівництво, боротьби, повної негідних прийомів, висування та засування людей, захоплення важливих (провідних) відділів»⁵⁶.

Ще в жовтні 1929 р. з ОДПУ було звільнено заступника Менжинського М.Трилісера, який боровся проти «правого ухилу» та закликав до широкої самокритики в усьому, що робилося на Луб'янці, навіть в оперативній роботі⁵⁷. Трилісера змінив поперед ОДПУ Ленінградського військового округу С.Мессінг. В його партійній характеристиці, між іншим, вказувалося на «брак ідейності, що позначається як в його роботі, так і в особистому житті», «відсутність належних товариських взаємин з робітниками-комуністами», «невміння визнавати свої помилки»⁵⁸. Він не зумів справцюватися з Менжинським та Ягодою, натомість заручився підтримкою Євдокимова, і чвари тривали.

Сталіну, напевно, все це набридло, і він надіслав до ОДПУ з метою наведення порядку «перевіреного міцного більшовика» Івана Акулова. А разом з ним — голову ДПУ УСРР В.Балицького. На користь кандидатури саме Балицького свідчили три його ордени Червоного Прапора (другий показник серед співробітників ОДПУ СРСР; більше — чотири ордени — мав на той час лише Євдокимов).

З приводу нового призначення В.Балицького 28 серпня 1931 р. голова ОДПУ В.Менжинський видав спеціальний наказ № 487: «Повноважений Представник ОДПУ на Україні та Голова ДПУ УСРР тов. Балицький Всеволод Апполонович призначений на нову, ще більш відповідальну чекістську роботу в якості Заст. Голови ОДПУ СРСР. 12 років беззмінно тов. Балицький стояв на чолі органів та військ ОДПУ на Україні, будучи їхнім керівником, організатором і вихователем. Величезні, незчисленні успіхи та перемоги органів ОДПУ на Україні за весь час існування Радянської Влади. Прекрасні, героїчні сторінки вписали в історію ВЧК—ОДПУ українські чекісти під правильним політичним і оперативним керівництвом Всеволода Апполоновича. Складні та хитрі підступи та заміри наших класових ворогів завжди вміло та своєчасно викривалися чітким апаратом органів, розбиваючись об граніт чекістського гарту, партійної відданості та класової витримки чекістів України. Стійкий, бойовий та відданий генеральній лінії партії та робітничого класу чекістський загін виростив тов. Балицький, виховав його в дусі більшовицької партійності та краших партійних традицій. Відмічаючи з особливим задоволенням величезну роботу, пророблену в Україні Всеволодом Апполоновичем, переконаний, що співробітники ДПУ України і в подальшому з такою ж чекістською пильністю та стійкістю, під керівництвом випробуваного чекіста та партійця тов. Реденса, будуть боротися з ворогом робітничого класу та його комуністичної партії за справу побудови соціалізму, за перемогу комунізму».

Крім Балицького «зміцнювати» ОДПУ СРСР випало й іншим чекістам: начальник ОВ УВО і УПО ДПУ УСРР М.Бистрих був призначений начальником ГУПО і військ ОДПУ СРСР;

начальник СОУ ДПУ УСРР І.Леплевський — начальником ОВ ОДПУ СРСР замість Г.Прокоф'єва. На думку сучасного російського історика В.Мерзлякова, це призначення особисто ініціював Г.Ягода, відзначивши успіхи Леплевського у справі «Весна»⁵⁹;

начальник СПВ ДПУ УСРР Г.Люшков став начальником 2-го відділку та помічником начальника СПВ ОДПУ СРСР;

начальник обліково-статистичного відділу ДПУ УСРР Я.Письменний — начальником відділу центральної реєстрації ОДПУ СРСР;

М.Александровський, який навчався в Інституті червоної професури, — начальником відділення ОВ ОДПУ СРСР;

начальник адміністративного відділу ДПУ УСРР Н.Рубінштейн — заступником начальника відділу кадрів ОДПУ СРСР;

начальник Сталінського оперсектора ГПУ Й.Блат — повпредом ОДПУ Західної області в Смоленську;

начальник Вінницького оперсектора ДПУ О.Грозний — заступником повпреда ОДПУ Східно-Сибірського краю в Іркутську;

начальник Херсонського міськвідділу ДПУ Д.Патрушев очолив Острогозький оперсектор ОДПУ;

начальник Київського оперсектора ДПУ В.Іванов став повпредом ОДПУ Іванівської Промислової області;

начальник відділу кадрів ДПУ УСРР М.Бачинський — заступником повпреда ОДПУ Центрально-Чорноземної області в Курську;

начальник Зінов'євського міськвідділу ДПУ М.Іодко — начальником Тагільського оперсектора ОДПУ;

помічник начальника Полтавського оперсектора ДПУ В.Окруй — начальником Східно-Казахстанського облвідділу ДПУ;

начальник Луганського міськвідділу ДПУ М.Ромейко — начальником Західно-Казахстанського облвідділу ДПУ;

начальник ОВ ДПУ УСРР М.Добродицький — заступником повпреда ОДПУ Північно-Кавказького краю в Ростові-на-Дону.

Відбула з України і велика група чекістів менш високого рангу. Поява І.Акулова на Лубянці багато кому не сподобалася. Час, коли до органів більшовицької держбезпеки на керівні посади в масовому порядку надсилали партійних функціонерів, ще не прийшов. В ОДПУ працювали професійні чекісти, які оберігали свою корпоративність.

Акулов був для них звичайним партійним функціонером. Чому міг навчити цей дилетант професіоналів? Хіба лише одному — ще більше любити партію. Пізніше Акулов казав, що «Ягода зовсім не цікавився партійним та політичним життям... Я в жодній з установ, у жодного керівного працівника не зустрічав такої відомчості та винятковості, яка була у Ягоди. Ягода виховував дух відомчості, винятковості та корпоративності, й багато працівників, які займали високі посади, брали з нього приклад... Мені не вдалося перебороти цей відомчий опір, який ішов з боку певної

частини апарату... перебороти цієї відомчості та винятковості апарату, яка насаджувалася Ягодою»⁶⁰.

Акулов взявся «піднімати» партійну роботу в ОДПУ. В своїх спогадах чекіст М.Шрейдер, який у 1931 р. працював у центральному апараті, писав з цього приводу: «На деякий час Ягода був відсунутий на другий план, і Акулову вдалося у короткий термін підвищити роль партійних організацій в органах, зокрема, ним були організовані Курси вищого керівного складу ОДПУ, і взагалі він усіляко популяризував ідею Дзержинського про те, що тільки справжній комуніст може бути добрим чекістом. Але відчувалося, що Ягода, який претендував на роль першого заступника голови (а фактично, якщо враховувати важку хворобу Менжинського, і на роль голови ОДПУ), був вкрай незадоволений призначенням Акулова, і навколо останнього невдовзі розпочалися заштанкові інтриги. Ми, зрозуміло, не знали всіх подробиць, але добре відчували цю приховану боротьбу поміж ягодинцями та групою більшовика-ленінця Акулова, боротьбу, з якої Ягода врешті-решт вийшов переможцем»⁶¹.

Отже, не дивно, що, за словами співробітника іноземного відділу В.Кривицького, центральний апарат ОДПУ «зустрів Акулова у багнеті»⁶². Єдиним із значних лубянських чекістів, хто щиро допомагав Акулову, був новий начальник іноземного відділу ОДПУ СРСР А.Артузов⁶³. Цей організатор захоплення Б.Савинкова та С.Рейлі після провалу заключного етапу операції «Трест» наприкінці 1927 р. був усунутий з посади начальника КРВ ОДПУ СРСР та перебував в опалі. До того ж у нього були досить прохолодні стосунки з Ягодою, і тому його орієнтація на Акулова цілком зрозуміла. Поведінка Артузова викликала гостру реакцію з боку інших старожилів Луб'янки, про що він пізніше сам писав Сталіну: «Я вітав призначення та направлення ЦК на роботу в ОДПУ Акулова. А Слуцький (секретар парткому) зобразив це перед Ягодою як підлабузництво перед «чужим» заступником голови. Як наслідок цього мене припинили помічати, не викликали на наради... В.Р.Менжинський мене не підтримував»⁶⁴.

На кого ж міг спиратися у своїй роботі Акулов? З ким радитися? Адже з першого дня його появи в ОДПУ Ягода робив усе можливе, щоб ускладнити роботу першого заступника, і вся партійна організація була зорієнтована на цей саботаж.

Залишався В.Балицький, якого Акулов знав по спільній роботі в Україні. І Балицький спочатку зробив вибір на користь Акулова: він став на його бік у боротьбі проти Ягоди, мобілізувавши на це всіх своїх людей. Один з них, а саме Я.В.Письменний, пізніше згадував про те, як чекістивихідці з України підтримували свого шефа у тій боротьбі, яка точилася між Балицьким і Акуловим з одного боку і Менжинським і Ягодою — з іншого. Про «драчку» між Балицьким, Ягодою та Аграновим згадав у своєму виступі на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. і Микола Єжов⁶⁵.

Балицький був незадоволений своїм становищем третього заступника голови ОДПУ. Однак мислив все-таки реалістично, а тому побоювався

безрезультатності боротьби, оскільки вважав Акулова м'яким та нерішучим, особливо в складних умовах Московського апарату. Зрештою він оцінив його як неприйнятний для себе партнер ⁶⁶.

На початку 1932 р. в Москві було створено «Спілку марксистів-ленінців». Очолювали її колишній секретар Червонопресненського райкому ВКП(б) Москви М.Рютін та професор Ростовського педінституту О.Слепков. Спілка склала звернення — маніфест «До всіх членів ВКП(б)», в якому давалася нищівна оцінка сталінського режиму, підкреслювалася необхідність усунення Сталіна. 14 вересня 1932 р. до ЦК ВКП(б) надійшла заява членів партії Кузьміна та Стороженка (обох розстріляли 1937 р.), в якій повідомлялося, що вони отримали звернення «До всіх членів ВКП(б)», текст якого додавався. Вже наступного дня ОДПУ заарештувало велику групу членів «Спілки марксистів-ленінців», а 22 вересня в Єсентуках заарештували автора звернення Рютіна. Загальне керівництво слідством було доручено Балицькому. Саме він 24 вересня 1932 р. провів перший допит Рютіна. Останній заявив, що «вирішив боротися проти Сталіна ще в травні 1928 р.» ⁶⁷

27 вересня 1932 р. відбулося позачергове засідання президії ЦКК ВКП(б), перебіг якого відбито в протоколі:

ПРИСУТНІ: Рудзутак, Єнукідзе, Шкірятов, Ільїн, Кривов, Ройзенман, Ульянова, Криницький, Горгаєв, Беленький, Арнштам, Петерс, Догідов, Антипов, Сахарова, Анцелович, Сольц, Ярославський. Члени ЦКК: Дірін, Мальцев, Стасова, Балицький, Рискін. Від ОДПУ: Молчанов.

СЛУХАЛИ: Про контрреволюційну групу Рютіна, Галкіна та ін.

УХВАЛИЛИ: Виключити з членів партії... ЦКК пропонує ОДПУ виявити ще не розкритих членів групи Рютіна, виявити заштанкованих натхненників цієї групи та поставитись до них як до білогвардійських злочинців, які не бажають розкаятися до кінця та повідомити всю правду про групу та її натхненників, з усією суворістю революційних законів...» ⁶⁸.

На допиті 28 вересня, який проводив начальник СПВ ОДПУ СРСР Г.А.Молчанов, Рютін визнав: «Ніяких натхненників за мною не стояло і не стоїть. Я сам був натхненником організації, я очолював її. Я один повністю писав і платформу, і звернення» ⁶⁹.

11 жовтня 1932 р. колегія ОДПУ у складі голови В.Р.Менжинського, заступників голови Г.Г.Ягоди та В.А.Балицького у присутності помічника прокурора ОДПУ Пруса розглянула справу «Спілки марксистів-ленінців». Рютіну винесли смертний вирок ⁷⁰.

Це був перший випадок, коли до страти засудили відомого більшовика. Сталін підтримав вирок і на засіданні політбюро ЦК ВКП(б) поставив питання про застосування до Рютіна смертної кари. Проти виступила більшість на чолі з С.М.Кіровим. Мовляв, не можна розстрілювати більшовика лише за інші погляди. Вирок змінили. За «інші погляди» Рютін отримав 10 років, проти цього вже ніхто не заперечував ⁷¹.

Право «позасудової розправи» було надано ВЧК одразу після його утворення. Це право здійснювалося колективним органом — колегією (президією) ВЧК у Москві та колегіями губернських ЧК на місцях. Колегії

ВЧК, ВУЧК і губернські ЧК проводили спеціальні судові засідання та виносили вироки — від самих незначних і аж до розстрілів. В ОДПУ СРСР виносити вироки мала Колегія, а з 1924 р. — Особлива нарада (ОН) при Колегії ОДПУ, але виносити смертні вироки могла лише Колегія. На засіданнях Колегії ОДПУ СРСР розглядалися справи, проведені не тільки центральним апаратом, а й повноважними представництвами ОДПУ СРСР. При цьому слідство велося на місцях, в Москву, як правило, заарештованих не етапували, а надсилали лише слідчі справи з пропозиціями про міри покарання. В Москві справа розглядалася у відділах центрального апарату ОДПУ. Далі вона ставилася з рекомендацією відділу на засідання Колегії для винесення остаточного рішення, або відсилювалася назад до ПП ОДПУ (з рекомендацією про дослідження, припинення, передачу справи до суду або прокуратури). На колегію ОДПУ (як і на ОН) ні обвинувачені, ні свідки, ні представники захисту не викликалися. Засідання Колегії формально поділялися на розпорядницькі та судові, але зводилися до ознайомлення із завчасно підготовленими протоколами, коротенького їх обговорювання та підписання. За кілька годин засідання виносилося 30 — 50, а інколи і більше вироків. У судових засіданнях брала участь не вся Колегія, а спеціально виділена для цього група її членів — як правило, не більше трьох осіб. Керували судовими засіданнями Колегії ОДПУ СРСР у 1926—1934 рр. В.Менжинський або Г.Ягода. У 1920-х — на початку 30-х років Колегія ОДПУ СРСР була основним органом, який «засуджував» до розстрілу в політичних справах. Наприклад, у 1926 р. Колегія засудила до розстрілу 517 осіб, у 1927 р. — 779, у 1928 р. — 440, у 1929 р. — 1383, у 1930 — 1229⁷².

Восени 1932 р. В.Балицький був призначений головою мобілізаційної наради при Колегії ОДПУ СРСР, членами якої були: начальник відділу кадрів Д.О.Булагов, начальник мобілізаційного відділу А.Г.Ленін, начальник ОВ І.М.Лепшевський, начальник ГУПО і ВО ДПУ М.М.Бистрих, начальник ТВ Т.О.Прохоров і начальник головної інспекції міліції та карного розшуку Д.В.Усов⁷³.

15 листопада 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», у якому зазначалося: «З метою розвантаження Москви та Ленінграда та інших великих міських центрів СРСР від зайвих, не зв'язаних з виробництвом і установами, а також від куркульських, кримінальних та інших антигромадських елементів, що переховуються в містах, визнати за необхідне:

1) ввести єдину паспортну систему СРСР з відміною всіх інших видів посвідчень...

2) організувати, в першу чергу у Москві та Ленінграді, апарат обліку та реєстрації населення, регулювання виїзду та в'їзду.

3) для вироблення конкретних заходів як законодавчого, так і організаційно-практичного характеру, створити комісію в складі тт. Балицький (голова), Агранов (повипред ОДПУ Московської області — *Авт.*), Усов (заступник голови Московського міського виконкому — *Авт.*), Кадаць-

кий (голова виконкому Ленінградської ради — *Авт.*), Медведь (повпред ОДПУ Ленінградського військового округу — *Авт.*), Реденс (голова ДПУ УСРР — *Авт.*), Кузоятов (Харків), Акулов (секретар ЦК КП(б)У по Донбасу — *Авт.*), Гроссман (начальник Донецького облвідділу ДПУ — *Авт.*), Ананченко (член бюджетної комісії ЦВК СРСР від УСРР — *Авт.*), Якимович (начальник адміністративно-фінансового сектору та член Колегії Наркомзему — *Авт.*).

23 листопада 1932 р. В.Балицький надсилає Сталіну листа, з проектами постанов ЦВК і РНК СРСР: «Про запровадження єдиної паспортної системи в містах Союзу СРСР»; «Про систему обліку та реєстрації населення Союзу РСР»; та проект інструкції РНК «Про облік і реєстрацію населення (прописку), регулювання виїзду та в'їзду до міст Москва, Ленінград, Харків»⁷⁴.

Ці проекти невдовзі наберуть чинності: 27 грудня 1932 р. буде ухвалено відповідну спільну постанову ЦВК і Раднаркому СРСР.

Однак не лише впровадженням паспортної системи довелось у цей час займатися В.Балицькому та його колегам.

Більшовицька колективізація і спроба за будь-яку ціну вилучити у селян збіжжя штовхали країну до безодні. Прогнозкладка з урожаю 1932 р. зазнала провалу в усіх хліборобних регіонах СРСР. Централізовані ресурси продовольства танули на очах.

Наприкінці жовтня на Північний Кавказ та Україну виїхали надзвичайні комісії ЦК ВКП(б) на чолі з Л.М.Кагановичем і В.М.Молотовим з наказом будь-якою ціною взяти хліб⁷⁵. Після повернення цих комісій до Москви було вирішено зміцнити керівництво ДПУ в Ростові-на-Дону та Харкові досвідченими співробітниками, добре знайомими з місцевою специфікою. Наприкінці листопада повноважним представником ОДПУ в Північно-Кавказькому краї замість Р.Піллєра був призначений Ю.Г.Євдокимов, який у 1923—1929 рр. очолював органи держбезпеки в Ростові-на-Дону. Так само наприкінці листопада виїхав до України і В.Балицький в якості особливоуповноваженого ОДПУ.

1 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про тов. Балицького» в якій зазначалося: «Зважаючи на відрядження тов. Балицького на довгий час на Україну для посилення роботи ДПУ, внести Пленуму ЦК пропозицію (опитом) обрати тов. Балицького членом Політбюро ЦК КП(б)У»⁷⁶.

До речі, тодішній голова ДПУ УСРР С.Реденс був лише кандидатом у члени політбюро ЦК КП(б)У. Згодом, коментуючи це відрядження заступника голови ОДПУ СРСР, газета «Известия» напише, що В.Балицький «у дні жорстокого куркульського опору колективізації знову надсилається на Україну, щоб допомогти мільйонам колгоспників подолати куркульський саботаж і забезпечити молодим колгоспам України можливість спокійно рости та розквітати»⁷⁷.

18 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про голову ДПУ УСРР». Ось вона:

«а) погодитися з постановою ЦК ВКП(б) від 17 лютого про призначення заступника голови ОДПУ тов. Балицького на голову ДПУ УСРР та повноважного представника ОДПУ в Україні;

б) на заступників голови ДПУ УСРР затвердити тт. Карлсона, Леплевського»⁷⁸.

Поза сумнівом, це призначення слід розглядати в контексті постанови ЦК ВКП(б) від 24 січня 1933 р., якою українська парторганізація суворо засуджувалася за те, що не виконала плану хлібозаготівель. Ця постанова викликала серйозні кадрові зміни. Найсуттєвішою з них було призначення Павла Постишева другим секретарем ЦК КП(б)У. Одночасно він залишився секретарем ЦК ВКП(б)⁷⁹.

«Другий перший секретар», так називали в партійно-урядових кулуарах Постишева, він мав великі повноваження під Сталіна, і в разі потреби міг радитися з ним безпосередньо, обходячи тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора. Оскільки згадана постанова містила негативні оцінки діяльності роботи парторганізації України, невдовзі стало зрозуміло, що Постишев приїхав для «наведення порядку». Прибули в Україну й інші більшовицькі функціонери. Ось як говорив про це через рік, у січні 1934 р., на відкритті XII з'їзду КП(б)У Г.І.Петровський: «Вказівки товариша Сталіна, велика матеріальна допомога з боку Центрального Комітету Всесоюзної комуністичної партії і уряду колгоспам, присилка нам випробуваних більшовиків — товаришів Хатаєвича, Вегера, Попова, Балицького і особливо Павла Петровича Постишева допомогли нам ліквідувати відставання і провали у сільському господарстві, виправити припущені помилки і викривлення в проведенні ленінської національної політики»⁸⁰.

Після повернення В.Балицького в Україну у чекістському керівництві сталися значні зміни. І.Леплевського призначили заступником голови ДПУ УСРР замість Х.Леонюка, якого призначили начальником Одеського облвідділу ДПУ. Заступник начальника Донецького облвідділу П.Шостак-Соколов очолив оперативний відділ ДПУ УСРР замість Й.Каплана-Казбека, М.Александровський — секретно-політичний відділ ДПУ УСРР замість Ю.Кривця, Л.Іванов — особливий відділ ДПУ УСРР. Я.Письменного призначили керуючим справами ДПУ УСРР замість Л.Словинського, а Н.Рубінштейна — особливоуповноваженим ДПУ в УСРР. Управління прикордонної охорони та внутрішніх військ ДПУ УСРР замість О.Ємельянова очолив А.Лепін. Начальником Харківського облвідділу ДПУ був призначений колишній заступник повпреда ОДПУ Московської області З.Кашнельсон, а Донецький облвідділ ДПУ очолив В.Іванов.

Відбулися зміни і серед керівників ДПУ УСРР середньої ланки. Саме ця чекістська «команда» і розпочала погромні акції проти того, що було названо «скрипниківщиною».

3. Ліквідація «скрипниківщини»

23 лютого 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про призначення М.Скрипника головою Держплану УСРР та заступником Голови Раднаркому республіки⁸¹. Наркомом освіти був призначений В.Затонський, котрий невдовзі став членом політбюро ЦК КП(б)У.

Цим же рішенням зміцнювалися позиції такого помітного представника «команди» П.Постишева, як М.Попов, на якого покладено завдання ідеологічного забезпечення ліквідації «національного ухилу» Скрипника: «Внести Пленуму ЦК КП(б)У пропозицію про кооптування тов. Попова М.М. до складу членів ЦК КП(б)У, обрання його на секретаря ЦК КП(б)У та про введення до складу кандидатів на члена ПБ... Затвердити тов. Попова М.М. відповідальним редактором газети «Комуніст», звільнивши тов. Любченка від обов'язків відповідального редактора і члена редколегії газети «Комуніст»⁸².

Трохи пізніше політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про введення М.Попова до складу комісії (він же цю комісію й очолює) з питань підготовки виборів академіків Всеукраїнської академії наук⁸³, а також до складу редколегії журналу «Більшовик України»⁸⁴. Отже, М.Попов, який, до речі, ще у 20-ті роки досить відчутно виявив у своїх публікаціях протилітські симпатії, одержав реальну змогу формувати громадську думку про діяльність М.Скрипника.

Рішенням від 23 лютого 1933 р. першим заступником наркома освіти призначено А.Хвилю, відомого своєю боротьбою з «націонал-ухильниками» у середині 20-х рр. Тепер він знову опинився на вістрі чергової політичної кампанії.

Від 28 лютого 1933 р. М.Скрипник розпочав роботу в Держплані УСРР, а вже 4 березня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило документ під назвою «Проект резолюції про підсумки українізації», в якому говорилося: «а) проект резолюції, що його запропонувала Комісія ПБ, — в основному прийняти. Доручити тт. Косіору, Постишеву й Попову остаточно його відредагувати;

б) доручити тов. Попову розробити практичні пропозиції з питань, що зв'язані з обговоренням й проведенням в життя резолюції;

в) вважати політично недоцільним випускати брошуру тов. Скрипника «Нариси Підсумків» (стенограма промови на засіданні Колегії НКО 14.02.33 р.)»⁸⁵.

31 березня 1933 р., знов-таки спеціальним рішенням, засуджено ще одну брошуру — цього разу про Скрипника. В рішенні «Про брошуру Г.Овчарова (Г.Овчаров був помічником М.Скрипника. — *Авт.*) «Микола Скрипник і радянська література»» зазначено:

«1. Визнати, що брошура т. Овчарова носить зовсім неприпустимий характер, що випуск її направлений проти вказівок ЦК ВКП(б) про помилки, що їх припущено лінією національної політики, що ця брошура утруднює роз'яснення припущених помилок.

2. Тов. Овчарова з роботи в Держплані зняти і просити ЦКК притягти його до партійної відповідальності»⁸⁶.

Тоді ж, 31 березня, було вирішено вивести М.Скрипника із складу «комісії по фонду ім. Леніна» і замінити його В.Затонським⁸⁷.

Активізував свої дії А.Хвиля. 24 квітня 1933 р. він надіслав до політбюро ЦК КП(б)У доповідну записку з питань мовознавства. Документ цей ніколи не друкувався, хоча саме у ньому чи не вперше М.Скрипника без зайвої дипломатії було звинувачено у тому, що він «не тільки не вів боротьбу проти... буржуазно-націоналістичної лінії у питаннях створення української наукової термінології, а й сприяв цьому викривленню партійної лінії на фронті мовознавства».

М.Скрипник.

Згодом журнал «Большовик України» вмістив велику статтю А.Хвилі «Викорінити націоналістичне коріння на мовному фронті». Ця відверто погромна публікація містила наступні висновки:

«1. На мовному фронті ми маємо проведену націоналістичними українськими елементами шкідницьку роботу.

2. Ця робота йшла по лінії відгороджування української мови від російської мови, відгороджування термінології, спрямування української термінології на буржуазно-націоналістичні шляхи.

3. В Українському правописі, особливо 3-й розділ, це відгороджування української мови, термінології від російської мови продовжено вже в правописній формі та при запозиченні чужоземних слів.

4. Проти цієї роботи Наркомос України не вів будь-якої боротьби, а навпаки, сприяв цьому.

5. Отже, потрібно:

а) припинити негайно видання всіх словників,

б) переглянути словники і всю термінологію,

в) провести уніфікацію технічної термінології з тою термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана й на Україні,

г) переглянути кадри на мовному фронті і вигнати з цього фронту буржуазно-націоналістичні елементи,

д) переглянути український правопис,

е) змінити настанову щодо мовного оформлення УРЕ,

ж) видати спеціального документа, який би всі ці питання всебічно охопив і забезпечив цілковитий дальший розвиток української радянської культури на мовному фронті дійсно більшовицькими шляхами, так як цьому вчив нас Ленін, як цьому вчить нас тов. Сталін»⁸⁸.

В основу статті А.Хвиля поклав свій виступ на квітневій (1933 р.) нараді в ЦК КП(б)У з питань національної політики. Це була, власне, генеральна репетиція широкої атаки на «скрипниківщину». Вступною промовою нараду відкрив М.Попов. Він стверджував, що «ворожі, чужі, петлюрівські елементи пролізли навіть на керівні посади в окремих районах і на відповідальні дільниці національно-культурного будівництва»⁸⁹. М.Попов окремо зупинився на критиці теорії «про існування своєрідної течії “націонал-більшовизму”, який, мовляв, хоч і відрізняється від справжнього більшовизму, але, ніби, має з ним щось спільне».

З доповіддю про національну політику партії в школі виступив В.Затонський, який, зокрема, підкреслив, що «падіння числа шкіл російської нацменшості є наслідок перекручення лінії партії». Говорячи про «засміченість» працівників освіти «націоналістичними, класово-ворожими елементами», Затонський прямо назвав відповідальних: «...Ці націоналістичні елементи могли так широко провадити свою діяльність тому, що їм допомагали деякі вказівки самого Наркомосу»⁹⁰.

В газеті «Вісті ВУЦВК», де було вміщено повідомлення про нараду та виклад доповідей М.Попова, В.Затонського, А.Хвилі, жодного разу не згадано ім'я М.Скрипника. Однак лише зовсім політично сліпа людина могла не зрозуміти, проти кого спрямовано вістря критики.

До політико-ідеологічної лінії у «викритті» Скрипника ще з початку 1933 р. додано, так би мовити, і кримінальний аспект. Саме тоді ДПУ республіки сповістило про викриття «Українську військову організацію» («УВО»), яка, за твердженням В.Балицького, «очоловала повстанську, шпигунську і диверсійну роботу, а також саботаж у сільському господарстві»⁹¹. Цю організацію з повною підставою можна назвати гумовою, адже коло її «учасників», серед яких опинилися насамперед працівники системи освіти, а згодом і представники творчої та наукової інтелігенції, все збільшувалося й збільшувалося протягом кількох років. Були обвинувачені й близькі до М.Скрипника особи, такі, як професор Харківського інституту профосвіти О.Бадан-Яворенко та помічник вченого секретаря Наркомосу УСРР М.Ерстенюк.

Сам В.Балицький у виступі на XII з'їзді КП(б)У у 1934 р. згадав ім'я професора М.Чичкевича, якого він обвинуватив у «тероризмі». «Ми, — підкреслював шеф ДПУ, — його допитували разом з П.П.Постишевим. Він дуже довго не говорив стосовно того, що ця форма (йдеться про тероризм. — *Авт.*), цей метод боротьби застосовується організацією, він довго не зізнавався у тому, що такого роду директиву дано з закордонного центру, з Берлінського центру, але згодом, побачивши таку компанію, як Постишев і Балицький, вирішив зізнатись (апюдисменти)»⁹².

Невдовзі професор Чичкевич опиниться на Соловках. У справах соловецьких в'язнів збереглися його свідчення, як з нього зробили «терориста». Принципово те, що це були свідчення, висловлені не для офіційних осіб, а у розмовах в'язнів з України між собою. Ось уривок з однієї розмови у квітні 1937 р.: «Гуцуляк розповідав, як Балицький і Постишев покликали до себе Чичкевича і запропонували йому писати про дії УВО у блоці з троцькістами. Чичкевич пішов додому і купив собі кілька пляшок

горілки, випив, прийшов своєчасно, але нічого не написав. Тоді Балицький з Постишевим наказали його заарештувати і через деякий час (вони.— *Авт.*) викликали до себе у кабінет заарештованого Чичкевича, пригостили цигаркою. “Ну як, — запитують, — усвідомили? Будете говорити правду? Ви ж хотіли вбити...” Балицький показує на себе і Постишева. Чичкевич кивнув головою, склали протокол, і далі вже він писав на замовлення слідчого»⁹³.

Такого роду сфабриковані ДПУ матеріали стали в руках П.Постишева останніми найпереконливішими «аргументами», з якими він розпочав на пленумі ЦК КП(б)У 8—11 червня 1933 р. вирішальну фазу боротьби проти Скрипника. Виступ Скрипника на пленумі не задовольнив Постишева. Адже, за його словами, «та ділянка, якою донедавна керував тов. Скрипник, — я маю на увазі Наркомос і всю систему органів освіти України, — виявилася найбільш засміченою шкідницькими, контрреволюційними, націоналістичними елементами... Про це треба було вам, тов. Скрипник, тут розповісти»⁹⁴.

Тобто П.Постишев вимагав, щоб Скрипник розповів про те, як він сам займався розстановкою «шкідників». У своєму виступі М.Скрипник визнавав деякі власні помилки. Сказав і про те, що підготував статтю «з розгорнутою самокритикою наявних у мене помилок»⁹⁵.

27 червня 1933 р. у харківському будинку працівників освіти відбулися збори. З промовою «Стан на мовному фронті» виступив А.А.Хвиля. «Протягом кількох років, — говорилося, зокрема, у доповіді, — Інститут наукової мови при ВУАН провадив свою корисну для петлюрівців і шкідливу для українських робітників і селян контрреволюційну роботу. А наш Наркомос не тільки не викрив шкідництва, а навпаки — потурав шкідницьким елементам прикриватися його виступами в питаннях мовознавства»⁹⁶.

17 і 26 червня, 5 і 7 липня 1933 р. політбюро ЦК КП(б)У розглядало варіанти документа М.Скрипника, в якому він повинен був «викривати» власні помилки. Всі варіанти було визнано незадовільними. 7 липня 1933 р. ухвалили таке рішення: «Зважаючи на те:

1. Що тов. Скрипник не виконав взятого на себе зобов'язання подати в ЦК короткого листа з визнанням своїх помилок і рішучою повною їх критикою для опублікування в пресі.

2. Що поданий ним документ не відповідає вимогам ЦК й ігнорує ряд вказівок, даних тов. Скрипнику ЦК КП(б)У,

поставити цю постанову на затвердження пленуму ЦК КП(б)У і ЦК ВКП(б)»⁹⁷.

Скрипник зрозумів, що його загнали у глухий кут, а тому, коли почалося обговорення його листа, пішов із засідання у свій робочий кабінет і там застрелився.

У чому «каявся» М.Скрипник і чому його «каяття» не влаштувало тодішнє керівництво? Для того, щоб розібратися у цьому, процитуємо уривок одного із варіантів (за деякими відомостями, останній) його листа: «Мої помилки, що мали троцькістський і націоналістичний характер, переросли в примиренство до націоналістичних ухилів і до націоналізму, ви-

ходили з відступу від ленінської теорії, озброювали читачів і передусім нашу молодь не в ленінському дусі, перейшли на практиці в зниження більшовицької пильності й примиренство до ворожих націоналістичних елементів, складали для них сприятливу, примиренську атмосферу, що її використали вороги радянської влади, контрреволюціонери, дворушники, зрадники. За ці помилки й за їх теоретичні, практичні й політичні наслідки я несу повну відповідальність перед партією. Критика моїх помилок є необхідна умова для здійснення всіх завдань партії, що стоять перед нами й передусім у галузі ідеологічній і культурній. Мої помилки дали всіляким ворогам, як закордонним, так і в країні, підстави посилатися на мої думки й заяви, щоб використати їх як зброю проти партії, її генеральної лінії. З обуренням і презирством відсікаючи всі ці, що тягнуться до мене й до моїх виступів, ворожі націоналістичні заміри, які хочуть протиставити мене цілій більшовицькій партії, що її членом я гордий бути і завдання якої є мої, я заявляю, що непримиренна більшовицька критика моїх помилок, яку дає зараз наша партійна організація столиці України й ціла партія, є не тільки необхідна умова для виправлення й переборення шкідливих наслідків моїх помилок, але є більшовицький класовий вплив, щоб допомогти мені ці помилки виправити й іти надалі більшовицьким шляхом»⁹⁸.

10 липня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило доповідачів на партійних активах з питання «Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними». В Одесі та Тирасполі мав виступати П.Любченко, у Києві та Чернігові — М.Попов, у Дніпропетровську — В.Чубар, у Сталіно — В.Затонський, у Вінниці — М.Кіллерог⁹⁹. Фактично проведення зборів партійного активу було покликано забезпечити підтримку політичної кампанії проти «скрипниківщини». Ось що говорилося, зокрема, у резолюції, ухваленій 11 липня 1933 р. у Дніпропетровську, на доповідь В.Чубаря: «Партактив відмічає особливу відповідальність за... стан на фронті національно-культурного будівництва тов. Скрипника... Використовуючи його найгрубіші теоретичні, політичні й практичні помилки, неймовірну притупленість його революційної пильності, контрреволюційні елементи, частина яких пробралась до партії (Бадан, Яворський), провадили в НКО та у системі органів Наркомосвіти шкідницьку антирадянську роботу, а деякі з цих людей працювали як шпигуни, агенти контррозвідок... Партактив вітає непримиренну більшовицьку критику тов. Постишевим помилок і перекручень в галузі керівництва сільським господарством та в проведенні національної політики партії на Україні»¹⁰⁰.

На самогубство М.Скрипника із еміграції відгукнувся Володимир Винниченко. 12 липня 1933 р. у своїх записках «Думки про себе на тім світі» він, зокрема, написав: «Очевидно те, на чому розійшлися останнім часом Скрипник і оці його товариші. З офіційних висказів самих оцих товаришів відомо, що розходження в них були на ґрунті національної політики. За цю нацполітику Скрипника товариші його скинули з посади наркома освіти, себто головного реалізатора, просувача цієї політики в масах, його за неї прилюдно лаяли, висміювали, глузували. Ми читали ці прилюдні глузування Постишева, посланця Москви... Коли Постишев

прилюдно лає, висміює, глузує, грозиться ще дужче «погладити спину», то це вже кара, це вже виконання вироку суду, який уже відбувся десь за лаштунками...»¹⁰¹.

На думку В.Винниченка, «Скрипник одібрав собі життя... 1) для того, щоб звернути увагу можновладців — товаришів на небезпеку для комунізму від того напряму нацполітики, який вони забирають. 2) Щоб своєю смертю закрити проти бруталності, дурноляпства, нахабства, лицемірства, непослідовності й керівництва «в новому курсі нацполітики». 3) Щоб своєю смертю дати гасло іншим товаришам, які хочуть бути чесними, щирими, послідовними комуністами, щоб довести їм, що його політика не була помилкова, не була в інтересах його амбіції, чи вигод, чи якихось інших особистих національних намірів. Бо який аргумент може бути перекональніше смерті? ...Не знаю, чи можновладці ще здібні почути цей зойк, відчутти пересторогу? ...Це покаже майбутня національна політика Політбюро ВКП на Україні»¹⁰².

Говорячи про «новий курс нацполітики», В.Винниченко мав рацію, оскільки йшлося про згорання політики «коренізації» (а значить, і «українізації»). Саме це, зокрема, переконливо засвідчила робота об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У, який працював 18—22 листопада 1933 р. Цей пленум став не тільки апофеозом політичної кампанії проти «скрипниківщини», а й однозначно констатував в резолюції, що «в даний момент головна небезпека — місцевий український націоналізм, що поєднується з імперіалістичними інтервентами»¹⁰³.

Сталін підтримав цю оцінку, згадавши у звітній доповіді на XVII з'їзді ВКП(б) про Україну та про «гріхопадіння» М.Скрипника. «Сперечаються, — говорив він, — про те, який ухил становить головну небезпеку, ухил до великоруського націоналізму чи ухил до місцевого націоналізму? ...Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким чином, розростися до державної небезпеки.

На Україні ще зовсім недавно ухил до українського націоналізму не становив головної небезпеки, але коли перестали з ним боротися і дали йому розростися до того, що він зімкнувся з інтервенціоністами, цей ухил став головною небезпекою»¹⁰⁴.

П.Постишевим особисто та його «командою», тобто тими діячами, які прибули з ним в Україну, чимало було зроблено для обґрунтування цього сталінського твердження. До речі, дотепер в Україні і за її межами немає праць, які б висвітлювали роль П.Постишева у керівництві каральними, в тому числі і насамперед антиукраїнськими, акціями. Тим часом дуже багато документів засвідчують, що ця роль була однією з ключових і що для цього сталінського послання у боротьбі з «українськими націоналістами» дрібниць не було. Наприклад, 28 березня 1934 р. він лише до В.Балицького записку такого змісту (цитую мовою оригіналу): «Всеволод Апполонович! Надо обязательно семьи арестованных контрреволюционеров националистов выгнать из квартир и обязательно выселить их из пределов Украины на север. С работы членов семей арестованных надо немедленно снять, с учебы — тоже.

Повторяю, надо как можно скорее выселить семьи из Украины, а также и всех тех, кто с ними жил в одних «гнездах». Хотя, может быть, на последних пока фактического материала и не имеется, но все равно — это несомненно одна шайка-лейка.

Это не только мое личное мнение. П.Постышев¹⁰⁵.

У виступі па листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У А.Хвиля підкреслював: «...Коли ми звертаємо увагу на характеристику тих основних ліній, якими йшов український націоналістичний ухил на чолі з Скрипником в питаннях української культури, літератури, то ми повинні сказати, що націоналістичний ухил Скрипника полягав у тому, що він: ставив бар'єр між російською та українською культурою, розвиток української мови він орієнтував на буржуазну Польщу та Чехословаччину. В літературі він по суті підтримував націоналістичні організації «Валліте», «Березіль», «Авангард». Провадив, обґрунтовував примусову українізацію національних меншостей. Дав націоналістичне тлумачення лінії партії в національному питанні, в питаннях історії більшовизму»¹⁰⁶.

Сам М.Скрипник, напевно, передчуваючи небезпеку обвинувачень на свою адресу, вказував на наявні недоліки у роботі Наркомату освіти. Спираючись на значний статистичний і фактичний матеріал, він визнавав, що «попередня перевірка підсумків українізації, обслуговування культурно-національних потреб російської нацменшості сигналізує нам, що в нашій системі є окремі гнілі явища, виростають спроби націоналізму...»¹⁰⁷. Разом з тим він твердо обстоює власну позицію: «...Коли справа йде про шляхи розвитку мови і коли говорять, зокрема тепер, на теперішньому відтинку часу, про протиставлення української мови російській, то ми на це відповідаємо — старі спогоди про “малоросійське наречіє русского языка” на радянський терен тягнути нічого. У нас немає сумніву щодо самостійності української мови»¹⁰⁸.

Надзвичайну активність виявив М.Скрипник у ході підготовки та увалення українського правопису. Новий правопис був затверджений постановою Раднаркому УСРР від 4 вересня 1928 р. і дістав назву «скрипниківського». Діяв він до 1933 р., тобто до року загибелі М.Скрипника. Слід відзначити також, що нарком освіти УСРР постійно викликав роздратування центру своєю увагою до українців за межами України. Його стараннями вдалося на території Російської Федерації створити близько 500 українських шкіл та 2 технічні вузи, але у цьому було чимало формалізму і, безперечно, спротиву. М.Скрипник навіть поставив питання про приєднання до України адміністративних територій, населених українцями. Називав це питання «пекучим, яке слід розв'язати»¹⁰⁹. Гостро відреагував він на збірник «Власть советов за 10 лет», що вийшов друком у Ленінграді в 1927 р. М.Скрипник наполягав на тому, що українська література й мистецтво мають не менші успіхи, ніж російські. Можна було б наводити й деякі інші приклади.

Для М.Скрипника не було сумніву: Україна повинна і в змозі мати свою власну мову, літературу, мистецтво, які є не гірші від мов, літератур й мистецтв інших народів. Ось чому, аби лише було бажання, з такої позиції наркома освіти не важко було зробити «національний ухил».

На листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У П.Любченко зазначав: «Тов. Постишев розказував тут, як Скрипник боровся за Бадана. Можна було б назвати десятки фактів наполегливості в обороні націоналістів. Візьміть Курбаса. Скрипник на Політбюро поставив спеціально питання про те, щоб прийняти Курбаса до партії. Коли Політбюро відмовило йому і доручило Скрипникові передати Курбасові, що ми його прийняти до партії не можемо, Скрипник одмовився виконати доручення, і довелося доручити іншому.

Напосідливо тягнув він до партії професора Лозинського, члена центру УВО... З великою запевняливістю вимагав він від Політбюро дати дозвіл на ввід 1500 вчителів із Західної України, тому, бачите, що у НКО кадрів не вистачає»¹¹⁰.

Об'єктом атаки під час проведення кампанії боротьби із «скрипниківщиною» став насамперед Наркомат освіти та вся система культури, освіти та науки. За повідомленням П.Постишева на листопадовому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), «за цей час було вигнано понад дві тисячі чоловік націоналістичних елементів з системи Наркомосу, понад 300 наукових та редакторських працівників. Тільки по 8 центральних радянських установах ми вибили понад 200 чол. націоналістів та білогвардійців, котрі займали посади завідуючих відділами, завідуючих секторами тощо»¹¹¹.

Протягом лише 1933 р. в обласних управліннях народної освіти за політичними мотивами замінено 100 % керівництва, у районних — 90 %. Всі вони були піддані різним формам репресій. 4 тисячі вчителів були звільнені з шкіл України як «класово-ворожі елементи». Розширювалася мережа російських шкіл і класів. З 29 директорів педагогічних вузів звільнили 18, роботу втратили також 210 викладачів¹¹².

«Нам доведеться, — зазначав у листопаді 1933 р. В.П.Затонський, — і в майбутньому році на короткотермінових курсах підготувати не менше 9 тис. вчителів, тому що у нас такий темп зросту культурних потреб, зокрема шкіл, що вчительських кадрів ніякі інститути, технікуми не настануть. Доводиться йти на сурогати. Крім того, що нам необхідно великими темпами збільшувати кадри вчителів, ті кадри, які у нас є, амортизуються. Хто з них умирає, декого ми самі виганяємо, кого ДПУ забере»¹¹³. На думку нового наркома освіти, «класово-ворожих елементів» серед вчителів було 9,5 % від загальної їх кількості¹¹⁴. І це «тільки ті вчителі, що самі пишуть в анкетах, що вони є діти куркулів, або самі куркулі, попи, петлюрівці... Брак педагогічних кадрів не дає нам можливості поставити питання, що коли ти за походженням з куркулів чи з попів, то ми тебе звільняємо»¹¹⁵.

Справа не обмежилася лише сферою освіти. Як зазначалось, у 1933 р. було прийнято новий «Український правопис», що стало підставою для пошуків націоналістів серед співробітників Інституту наукової мови при ВУАН. Серйозно постраждала і сама академія, оскільки М.Скрипник був секретарем її комуністичної фракції, і Всеукраїнська асоціація марксо-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), яку М.Скрипник очолював певний час. 14 січня

Л. Курбас.

1934 р. на зборах партійної організації ВУАМЛІН виступив П.Постишев, який закликав до «очищення» всіх наукових «фронтів» (філософського, економічного та ін.) від представників «українського націонал-фашизму». І таке «очищення» активно розпочали.

«Контрреволюціонерами» і «шпигунами» були оголошені багато працівників ВУАМЛІН. Зокрема, директор Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІН М.Ромашок, співробітники цього інституту П.Демчук, О.Сарван, В.Романишин, М.Чехович, М.Лозинський, дійсні члени ВУАМЛІН С.Вікул та С.Вітек, дійсний член ВУАМЛІН та віцепрезидент Всеукраїнської сільськогосподарської академії А. Сліпанський, науковий працівник ВУАМЛІН і професор

Інституту червоної професури М.Чичкевич, заступник директора бібліотеки ВУАМЛІН В.Бойко, завідуючий кафедрою чужоземних мов ВУАМЛІН В.Онишкевич, керівник комісії літератури ВУАМЛІН А.Річицький та багато інших.

Не було сфери, в якій би не вели жорстоку боротьбу проти «націонал-ухильництва» чи «націоналізму». В серпні 1933 р. ухвалено постанову Раднаркому УСРР та ЦК КП(б)У «Про роботу Всеукраїнської акаде-

Група акторів театру «Березіль» з його керівником Л.Курбасом.

мії сільськогосподарських наук у справі підвищення врожайності», в якій констатувалась відсутність «боротьби проти буржуазних поглядів» в сільськогосподарських науках та наявність «шкідництва», засміченості «складу інститутів класово ворожими, петлюрівськими, контрреволюційними елементами»¹¹⁶.

У листопаді 1933 р. П.Постишев відзначав, що президію ВУАМЛІН оновлено на 80—90 %, до того ж «понад тисячу чоловік націоналістів й білогвардійців, не рахуючи куркулів та ін. ворожі елементи», було «вибито» в системах кооперації та «Заготзерна»¹¹⁷.

Наркомат юстиції, видавництво «Української радянської енциклопедії», Палата мір і вагів, кіностудія (ВУФКУ), музеї багатьох міст України, Київське

Г.Косинка.

історичне містечко (Лавра), бібліотеки республіки (насамперед Всенародна бібліотека України), Геодезичне управління, Державні курси українізації ім. К.Маркса, Інститут української культури ім. Д.І.Багалія, Інститут ім. Т.Г.Шевченка, Інститут радянського права у Харкові — ці та багато інших установ зазнали тотальної «чистки».

Протягом усього 1933 р. преса рясніла погромними статтями, в яких «пророблялися» інститути філософії та історії ВУАМЛІН, Український науково-дослідний інститут педагогіки, всеукраїнське товариство «Педагог — марксист» та інші установи.

Не було обійдено увагою і «театральний фронт». До постановки заборонили 200 «націоналістичних творів» і 20 «націоналістичних» перекладів світової класики¹¹⁸. 3 жовтня 1933 р. в газеті «Комуніст» з'явилася рецензія на спектакль театру «Березіль» за п'єсою М.Г.Куліша «Маклена Граса». «...Провід театру, — зазначалося в рецензії, — а передусім Л.Курбас, веде свій колектив од поразки до поразки, бо, бурхливо зростаючи політично й культурно, маси не сприймали й не сприймають фальшивих, не художніх, *не наших* (виділено мною. — Авт.) речей. Пролетарська громадськість вимагає, щоб творчий акторський колектив... рішуче позбувся своїх помилок, викрив їх до кінця й на ділі... І коли Л.Курбас стає за гальмо, то колектив вправі і зобов'язаний рішуче підправити свій мистецький провід»¹¹⁹.

І керівництво театром «підправили». У жовтні 1933 р. Л.Курбаса як «націоналіста» усунуто від керівництва театром, а в грудні цього ж року заарештовано. Спочатку Л.Курбаса обвинувачували в участі в «Українській військовій організації». Засуджений згодом, він закінчив своє життя на Соловках, «українізація» яких почалася ще на початку 20-х.

Курбас
 Урядовою з Союзморено-Балтійськ. мор.
 Составлена в "9" отделении.
УЧЕТНО-СТАТИСТИЧЕСКАЯ КАРТКА
 Личная дела № *11*

Место лагеря	Убыль	Привоз в лагерь
		17/10 1934

Имя в кноте *Курбас*
 Имя отчества *Александр Степанович*
 Год рождения *1887* Место рождения и профессия *г. Савитер, Галиция*
 Семейная профессия *смыкач*
 Семейное положение *Семейный*
 Инициалы *Урядовий*
 Период *с 1934*
 Дата поступления *17/10*

Общие приметы:
 1. Рост *1,75 м.*
 2. Телосложение *высокое*
 3. Цвет волос *серые*
 4. Цвет глаз *голубые*
 5. Нос *высокий*
 6. Проч. приметы *нет*

Общая оценка *высокая*
 Специальная *интернационал шкандо*
 Общий вид *Ремеслер - 25 лет*
 Родной язык *румынский, польский, немецкий, польский и французский*
 Знание языков *с детства по январю 1917*
 Служба в армии *нет*
 Служба в органах *нет*
 Дата вступления в лагерь *25 октября 1933 года*
 Причина судимости *нет*
 Когда в лагерь *1 ноября*
 Место в лагере *Камора. Коса-Россетинна Каморас*
 Место в лагере *в г. Каморас, Барак № 9, с 1933*
 Поступило в лагерь *Лейбман, 12.11.33*
 Место в лагере *Землянка, 3-я очередь*

РАБОТА ДО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Рождения или предпринятия	Задвижная должность	от	до
<i>Лейбман</i>	<i>Ремеслер</i>	<i>1933</i>	<i>1934</i>
<i>Иосиф</i>			

Специальности за дату должных специальностей *нет*
 И. П. *Курбас*

Обліково-статистична картка Л. Курбаса на Соловках.

М.Хвильовий (зліва)
та В.Поліщук.

Члени літературної
групи «Ланка» (зліва
направо) Б.Литвинен-
ко-Давидович, Г.Ко-
сліка, М.Галіч,
Є.Плужник, В.Підмо-
гильний, Т.Осьмачка.

1933 р. ознаменувався першими арештами серед письменників. Ці арешти значно посилилися після самогубства М.Хвильового (травень 1933 р.). Протягом ближчого часу погром українських письменників досяг такого розмаху, що 17 травня 1935 р. С.Косіор звернувся до В.Балицького з проханням «роз'яснити» всім підвідомчим останньому органам, що всілякі арешти, обшуки та інші види репресій не можуть проводитися без попередньої санкції секретарів ЦК КП(б)У. За неповними підрахунками,

лише за період з грудня 1932 по травень 1937 р. репресовано 71 українського письменника¹²⁰.

Загалом, на думку деяких дослідників, під час сталінських беззаконь піддано репресіям близько 500 письменників, які жили і працювали в Україні¹²¹. Нагадаємо, що в цілому в 1920-ті — 1950-ті рр. в СРСР репресій зазнали 2000 літераторів, близько 1500 з них загинули у тюрмах і таборах, так і не дочекавшись свободи¹²².

Отже, кампанія проти «скрипниківщини» вилитась у широкомасштабний погром інтелектуальних сил в Україні. Було майже вщент знищено наслідки обмеженої і контрольованої самою більшовицькою владою політики «українізації».

4. Партийна «чистка» і вбивство С.Кірова

Своєрідним прологом «великого терору» була чергова «чистка» партії, розпочата в 1933 р. В УСРР саме в цьому році вона відбувалась у Київській, Донецькій, Одеській, Вінницькій областях, а наступного, 1934 р., — у Харківській, Дніпропетровській, Чернігівській областях і в Молдавській АСРР¹²³. Прийом у партію тимчасово припинили. За даними, які П.Постишев навів на об'єднаному листопадовому (1933 р.) пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У, із 120 тис. членів і кандидатів у члени партії, які пройшли чистку, на 15 жовтня «вичистили» 27 500 «класово ворожих, нестійких, таких, що розклалися, елементів»¹²⁴.

Більш повні дані про перебіг «чистки» містить доповідь К.Сухомлина на XII з'їзді КП(б)У. «Багатюща практика нашої роботи, — підкреслювалося в доповіді, — яскраво підтверджувала геніальний аналіз товариша Сталіна, який він зробив на січневому пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) щодо нових форм і методів ворожої підривної роботи «тихою сапою», і особливо це помічалось, коли ми мали справу зі знахабнілими націоналістичними елементами. Вороги нашої пролетарської країни, вороги радянської влади, комуністичної партії — вороги з партквитком в кишені, — чи це контрреволюційні троцькісти, праві опортуністи, буржуазні націоналісти, — всі вони, звичайно, застосовували тактику дворушництва, глибоко ховали свою ворожу суть, своє справжнє обличчя і підривні дії. Це, звичайно, ускладнювало викривання їх»¹²⁵.

За даними К.Сухомлина, в Донецькій, Київській, Вінницькій та Одеській областях «чистку» пройшли 267 907 осіб, виключено з партії 51 713, або 19,3 %¹²⁶. Було дано і пояснення, за що саме виключали з партії: 23,1 % — за «пасивне перебування в партії», 21 % — за «порушення партійної і державної дисципліни», «потім ідуть ворожі й класово чужі елементи» — 18 %¹²⁷. Тільки в Донецькій області, якій після постанови Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 8 квітня 1933 р. Сталін, Молотов і Каганович приділяли особливу увагу, виключено до 20 % всього складу парторганізації. Третину з них віднесли до «класово ворожих, куркульських елементів і переродженців», які «свідомо творили справу класового ворога, прикриваючись партійним квитком»¹²⁸.

Збори працівників наркомзему УСРР з нагоди партійної чистки. Харків, 1934 р.

К.Коваль на XII з'їзді КП(б)У цитував телеграму, що її надіслали Донецькій парторганізації Й.Сталін, В.Молотов, Л.Каганович. В ній йшлося: «Лист Косіора і повідомлення обкому про репресії проти свідомих і не-свідомих саботажників одержані. Нарешті от ви починаєте братися за справу по-більшовицькому, ламаючи опір комуністичних і некомуністичних чиновників. До нас дійшли чутки, що вжиті заходи вважаються у вас цілком достатніми. Якщо це правда, то така політика може погубити всю справу. По суті справи, проведені вами заходи — тільки перший крок, який не можна вважати достатнім. Щоб перемогти, треба зробити подальший крок, розгорнути на всю потужність самокритику і перевірку виконання рішень всіма рудоуправліннями і шахтоуправліннями без винятку, перевірити людей на місці і безумовно покарати всіх тих, від яких тхне хоч би віддаленим душком саботажу. Тільки за такої умови перемогу можна вважати більш-менш гарантованою»¹²⁹.

Всього в КП(б)У, як зазначав у доповіді на XII з'їзді К.Сухомлин, за два з половиною роки було притягнуто до відповідальності 104 458 осіб, з них виключено з партії 39 017. Серед притягнутих до партвідповідальності 17 150 осіб кваліфікувались як «праві опортуністи, троцькісти, «лівачи», примиренці, націоналісти і націонал-ухильники». Саме таких 6 323 особи виключили з партії¹³⁰. «Хід чистки, — зазначав К.Сухомлин, — виявив, що класовий ворог і його агентура — праві опортуністи, троцькісти, націоналісти — намагались знизити значення та ефективність чистки, намагались організувати саботаж чистки, змови мовчання і т. д.

...Треба також мати на увазі, що класовий ворог намагався і буде намагатися використати чистку для того, щоб, з одного боку, дискредитувати справжніх більшовиків, а з другого — всіма силами залишити свою

П.Постипев (зліва) і С.Косіор.

агентуру в партії»¹³¹. Зрозуміло, що такого роду висновки (а їх робив не лише К.Сухомлин) відкривали можливості для подальшого нагнітання психозу всередині самої партії, для посилення атмосфери підозрливості.

Ще на XIII з'їзді РКП (б) Сталін зазначав: «Я гадаю, що іноді, час від часу, пройтись хазяїнові по лавах партії з мітлою в руках неодмінно треба було б»¹³². І ось ця «мітла» працювала протягом 1934 р.

Чисткою в цілому в країні керували Центральна комісія ВКП(б) з чистки на чолі з Я.Рудзутаком. Голови і члени обласних і крайових комісій добиралися і призначалися нею. Приміром, в Одеську область головою комісії з чистки призначили К.Сухомлина, в Донецьку — М.Шверника, в Київську — Д.Мануїльського, у Вінницьку і Дніпропетровську — М.Чувиріна, в Харківську — О.Ярославського, в Чернігівську — Б.Ройзенмана¹³³.

У статті «Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації», розміщеній у журналі «Більшовик України», М.Чувирін піддав критиці Дніпропетровський міський комітет КП(б)У, який «скотився» до відкритого захисту «групи активних виразників контрреволюційного троцькізму і націоналізму (Карпенко, Давиденко, Ягнетинська), тісно зв'язаних з викритим нещодавно на Україні гніздом націоналістичної контрреволюції»¹³⁴. Серед «захисників запеклих провідників націоналізму» в статті називалися Комаровський, Каплун, Брохін, Гехтман та ін. «Усе це, — на думку М.Чувиріна, — стало можливим при нездоровому, гнилому керівництві секретаря міськкому Левітіна, що втратив партійне чуття по відношенню до класових ворогів...»¹³⁵.

Окремі факти порушення правил партійного обліку, безвідповідального ставлення до партійних документів, а також сам факт вбивства

С.Кірова 1 грудня 1934 р. дали поштовх ще одній великомасштабній акції — перевірці й обміну партійних документів, що відбувалася протягом 1935—1936 рр. Перевірка тривала з травня 1935 р. по січень 1936 р., обмін партійних документів — з лютого до листопада 1936 р. Прийом у партію в цей час було припинено.

Підсумки перевірки партійних документів підбито на пленумі ЦК КП(б)У 26—30 січня 1936 р., а обміну — на пленумі ЦК КП(б)У 3—8 січня 1937 р. В обох випадках доповідь робив П.Постишев. За його словами, з партії в УСРР було виключено 38 141 осіб, з них 33 872 в період перевірки і 4 269 — під час обміну партдокументів¹³⁶.

На 15 квітня 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 комуністи, або на 253 790 осіб менше, ніж на 1 січня 1933 р. «Зменшення складу партійних організацій, — зауважував один з дослідників, — пояснюється багатьма причинами: виключенням з партії та переведенням у співчуваючі комуністів при проведенні чистки, перевірки і обміну партійних документів (111 849 чоловік), механічним вибуттям з партії, переведенням комуністів в інші республіканські парторганізації та в парторганізації залізничного транспорту»¹³⁷.

Цілком очевидно, однак, що це не повне пояснення, адже значна кількість комуністів була «вичищена» за «ворожі» й «націоналістичні» настрої і погляди, що допомогло завершити створення режиму однодумства, змусити мовчати тих, хто розумів, що насправді відбувається. Показово й те, що у партії найбільшу кількість (38,4 %) становили комуністи з партстажем з 1931 р. Залишилось лише 8,2 % тих, хто вступив у партію до 1920 р.¹³⁸

У 1933—1937 рр. на 3,5 % зменшилася питома вага українців у КП(б)У. Від січня 1934 по квітень 1937 р. кількість вихідців з інших партій у складі КП(б) зменшилася з 3 040 до 2 624 осіб¹³⁹.

Тримаючи у напрузі «авангард» суспільства за допомогою «чисток», Сталін та його оточення в середині 1934 р. вдалися до чергового маневру з метою «поліпшити» образ каральних структур. Постановою політбюро ЦК ВКП(б) від 10 липня 1934 р. (оформленою потім як постанова ЦВК СРСР) на базі ОДПУ були організовані Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР та НКВС союзних республік. Наркомом внутрішніх справ СРСР був призначений Г.Ягода, першим заступником наркома — Я.Агранов, другим — Г.Прокоф'єв.

Спочатку структура союзного та республіканських НКВС мало чим відрізнялася від структури ОДПУ—ДПУ.

Г.Ягода.

На 1 січня 1934 р. центральний апарат ДПУ УСРР складався із секретаріату колегії ДПУ (секретар — О.Євгенєв), управління справами (керуючий справами — Я.Письменний), відділу кадрів (начальник — О.Бронєвой), економічного управління (начальник — С.Мазо), особливого відділу (т.в.о. начальника — М.Александровський), секретно-політичного відділу (т.в.о. начальника — Б.Козельський), іноземного відділу (начальник — В.Карелін), оперативного відділу (начальник — П.Шостак-Соколов), транспортного відділу (начальник — С.Цикліс), спеціального відділу (начальник — Г.Ніколашкін), обліково-статистичного відділу (начальник — М.Букшпан), управління прикордонної охорони та військ ДПУ (начальник — А.Лепін), управління робітничо-селянської міліції (начальник — П.Семенов), фінансового відділу (начальник — О.Янішевський), відділу зв'язку (начальник — С.Ольшанський), кооперативного відділу (начальник — О.Глуховцев), відділу резервів (начальник — Р.Чирський), комендатури (комендант — О.Шашков) та особливоуповноваженого (Н.Рубінштейн).

Структура новоствореного НКВС УСРР була така: управління державної безпеки, управління робітничо-селянської міліції (начальник — М.Бачинський, заступник начальника — В.Лея, начальник карного розшуку — А.Аузен), управління прикордонної та внутрішньої охорони (начальник — А.Лепін, заступник начальника О.Ємельянов, начальник політвідділу — Л.Сороцький), адміністративно-господарське управління (начальник — Я.Письменний), фінансовий відділ (начальник — Л.Словинський), відділ кадрів (начальник — О.Бронєвой, заступник начальника — Я.Райхштейн), кооперативний відділ (начальник — О.Глуховцев), відділ резервів (начальник — Р.Чирський), відділ зв'язку (начальник — С.Ольшанський), секретаріат (секретар наркомату — О.Євгенєв, заступник секретаря — Л.Стрижевський), особливоуповноважений НКВС УСРР (Н.Рубінштейн), відділ пожежної охорони (начальник — Ю.Елькін), комендатура (комендант — О.Шашков, заступник коменданта — І.Нагорний).

УДБ НКВС УСРР складалося з таких відділів: оперативний відділ (начальник — П.Шостак-Соколов, заступник начальника М.Аміров, начальники відділень — М.Аміров, Л.Чернов), економічний відділ (начальник — С.Мазо, заступник начальника — Ю.Кривець, начальники відділень — Н.Березовський, С.Бронєвой, О.Риклін, М.Ханніков, Ф.Чечерський), секретно-політичний відділ (начальник — Б.Козельський, заступник начальника — вакансія, помічник начальника — П.Рахліс, начальники відділків — С.Брук, С.Долінський, Я.Карпейський, М.Шелудченко, О.Шерстгов), особливий відділ (начальник — М.Александровський, заступник начальника — В.Карелін (за сумісництвом), помічник начальника — Ю.Бржезовський, начальники відділків — В.Блюман, М.Ворончук, А.Геіллер, А.Левкович, П.Петров, В.Фішер, І.Фішер), транспортний відділ (начальник — С.Цикліс, заступник начальника — Б.Каган, начальники відділків — В.Кочетков, Я.Хозе, М.Чорноусов), іноземний відділ (начальник — В.Карелін), обліково-статистичний відділ (начальник — М.Букшпан), спеціальний відділ (начальник — М.Петров).

У штаті НКВС УСРР, на відміну від наркоматів інших тодішніх республік, був лише один заступник наркома — З.Кашнельсон.

Скасовано Судову колегію ОДПУ. Натомість 5 листопада 1934 р. при наркомі внутрішніх справ СРСР створено Особливу нараду (її права у порівнянні із Судовою колегією ОДПУ спочатку дещо скорочено) — антиконституційний позасудовий орган, що діяв у системі органів держбезпеки¹⁴⁰.

Ще 10 липня 1934 р. було ухвалено рішення політбюро ЦК ВКП(б) «Про роботу судів і прокуратури», що визначало новий порядок судочинства «у зв'язку з організацією Наркомвнудсправ Союзу РСР і наступним переданням на розгляд судових органів справ, що проходили раніше у позасудовому порядку»¹⁴¹. Було ухвалено й інші рішення — про зміцнення кадрів суду і прокуратури, про колегії захисників тощо. Комуністична пропаганда розпочала кампанію, що мала на меті засвідчити демократичні зрушення і посилення влади закону. Газета «Известия», наприклад, писала, що «пролетарська диктатура змінює характер своїх методів боротьби, переходить значною мірою до методів судочинства і значно більшою мірою спирається на точні формули революційного закону»¹⁴². Однак подальший розвиток розвіяв ці пропагандистські схеми щодо справжньої природи режиму.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Того самого дня за пропозицією Сталіна приймається постанова ЦВК СРСР «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з постановою, строк розслідування зменшувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялися, а вирок виконувався негайно після винесення. 9 грудня Г.Петровський підписав постанову ВУЦВК «Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР, де були враховані згадані вище положення»¹⁴³.

«Хартією терору» називає постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. Р. Конквест¹⁴⁴. З такою характеристикою важко не погодитись, адже у багатьох сфальсифікованих слідчих справах обвинуваченим приписувалась «підготовка» терористичних актів. Це позбавляло обвинувачених будь-якої можливості перевірки їх справ навіть тоді, коли вони під час суду (або імітації такого) відмовлялись від попередніх вичавлених «зізнань» і переконливо спростовували висунуті проти них обвинувачення.

У 1935 р. Прокурором СРСР призначено А.Вишинського. Він скасував прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки у справах про державні злочини. Особлива нарада, а також інші позасудові органи («двійки», «трійки») стали знаряддям масових репресій.

У своїй «закритій» доповіді на XX з'їзді КПРС М.Хрущов зазначав: «Є підстави вважати, що вбивці Кірова — Ніколаєву хтось допомагав з людей, зобов'язаних охороняти Кірова»¹⁴⁵.

За останні роки було висловлено найрізноманітніші точки зору з приводу мотивів та обставин загибелі С.Кірова¹⁴⁶. «Якщо вбивство Кірова було організовано, — зауважував О.Яковлев, — значить, це наш вітчизняний варіант "підпалення рейхстагу"»¹⁴⁷.

Факти засвідчують, що режим словна скористався загибеллю С.Кірова. Повною мірою це відчувалось в Україні, в якій ще у 20-ті роки, за відвертою оцінкою одного з найвідоміших соловецьких в'язнів з колишньої партійно-державної номенклатури Петра Солодуба (колись він працював керуючим справами Раднаркому УСРР, а перед арештом очолював сектор перспективного планування у союзному наркоматі важкої промисловості), у державному будівництві в Україні проходили два процеси. «З одного боку, — писав Солодуб у квітні 1934 р. у надзвичайно цікавому за змістом і великому за обсягом документі — своїй заяві до ОдПУ СРСР, — група колишніх боротьбистів, а частково Раковський, Скрипник, Затонський, я та інші, прагнули до розвитку української державності, як економічно незалежного організму. З іншого боку, центр, підкоряючись необхідності планомірної організації виробництва і розподілу, йшов по лінії централізованого користування економічними ресурсами України»¹⁴⁸.

«Хартія терору» почала діяти. Тепер прийшов час розраховуватись за латентне чи відверте прагнення обстоювати хоча б обмежену українську автономію. Саме тому репресивні акції після вбивства С.Кірова торкнулися не тільки українських інтелектуалів, а й представників управлінського партійно-державного апарату.

Однак найпершими жертвами стали представники інтелігенції. Згадуючи про той час, Г.Костюк писав: «Вже 4 грудня “Правда” повідомила про викриття двох великих груп “терористів-білогвардійців”. Пішли чутки про арешти в Києві і Харкові. З уст до уст передають імена: П.Петренко, Г.Майфет, Г.Піддубний, В.Поліщук, В.Підмогильний, О.Влизько, Д.Фальківський. І раптом — арешти найближчих мені людей: Епіка, Мисика, Куліша. Це вже було понад усякі сили владати спокійного. Дихати ставало важко»¹⁴⁹.

Вже 2 грудня 1934 р. на жалобному пленумі Київської міськради П.Постишев закликав: «Ще більше пильності, товарищі робітники, більшовики, комсомольці! Хай ще сильніше палає класова ненависть і непримиренність до наших ворогів! Хай ще невтомніше палає наша творча енергія, наша безмежна відданість партії більшовиків, великому Сталіну!»¹⁵⁰

Одним з найперших наочних виявів «класової ненависті і непримиренності» стало викриття так званого Об'єднання українських націоналістів — організації, що начебто мала на меті повалення радянської влади шляхом здійснення терористичних актів, шкідництва та диверсій. 18 грудня 1934 р. газети сповістили, що 13—15 грудня виїзна сесія військової колегії Верховного Суду СРСР у Києві під головуванням В.Ульріха розглянула справи 37 осіб. Згідно з повідомленнями, «суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УСРР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати»¹⁵¹.

Викриття і суд над учасниками цієї групи «терористів», як і над учасниками ленінградської і московської груп «терористів-білогвардійців», викритих з підозрілою «синхронністю», повинні були підтверджувати версію про наявність великомасштабного антирадянського підпілля. До роз-

В.Підмогильний.

Б.Антоненко-Давидович.

стрілу в Києві засудили Р.Сказинського, І.Крушельницького, Т.Крушельницького, М.Лебединця, Р.Шевченка, А.Карабута, П.Сидорова, Г.Косинку-Стрільця, Д.Фальківського, М.Оксамита, О.Щербину, І.Терещенка, К.Буревія, О.Влизька, Є.Дмитрієва, А.Богдановича, П.Бутузова, В.П'ятницю, Я.Блаченка, Д.Полевого, О.Коптяра, П.Борецького, Л.Лук'янова, К.Півненка, Г.Проценка, С.Матяша, О.Ляшенка. На додаткове слідство були направлені справи А.Крушельницького, Ю.Бачинського, В.Мисика, В.Левицького, Г.Скрип-Козловської, Л.Коваліва, П.Гельмер-Дідушка, О.Фіницького, Г.Ступіна¹⁵².

«Про цю українську справу, — зауважує Р.Конквест, — відомо більше, ніж про процеси над першими жертвами у Ленінграді та Москві. Хоча в усіх трьох випадках говорилося, що більшість обвинувачених таємно прибула з-за кордону з терористичними цілями, ми бачимо, що майже всі страчені в Україні були добре відомими письменниками, культурними й громадськими діячами. За винятком одного молодшого дипломата й одного поета, який був у Німеччині, вони всі не залишали Україну упродовж багатьох років»¹⁵³.

Серед тих, хто докладно розповідав про існування «контрреволюційної організації» за участю літераторів, був один з найближчих друзів М.Хвильового — М.Яловий. Ось як характеризує його один з сучасників: «Виходець із партії боротьбистів, близький товариш усунутого з носту наркома освіти УСРР Олександра Шумського, перший президент ВАПЛІТЕ (Всеукраїнська академія пролетарської літератури. — *Авт.*), — Яло-

О.Досвітній.

М.Куліш.

вий був принадною постаттю для генаєстів. Тому-то вони й почали свій погромницький похід проти української літератури саме з Ялового.

Почувши про арешт їхнього товариша, верхівка колишніх вапеліян не тільки обурилася з цього заходу ДПУ, а й вирішила заступитися за Ялового... Я довідався від одного з мешканців будинку "Слово", що колишні вапеліяни (маються на увазі М.Хвильовий, М.Куліш, О.Досвітній. — *Лет.*) ходили клопотатися за свого товариша не тільки до ДПУ, а й до ЦК партії. Там їм показали копію зізнання Ялового...»¹⁵⁴

Можна тільки уявити, яке враження справили ці зізнання (видобуті, зрозуміло, за допомогою тиску) на найближчих друзів М.Ялового.

Поступово почала вимальовуватись ще одна справа, до якої залучили відомих літераторів, — «справа боротьбистів». У 1934 р. тривали арешти за участь у «контрреволюційних організаціях», що були «викриті» у попередні роки. Так, у березні 1934 р. розпочато попереднє слідство у справі відомого письменника М.Вороного, котрому інкримінувалась участь не тільки в уряді Української Народної Республіки, а й у вже згаданому «Українському національному центрі». Особлива нарада Колегії ДПУ УСРР 31 березня 1934 р. ухвалила: «Вороного Миколу Кіндратовича ув'язнити у виправтудтабір строком на три роки, рахуючи строк з 28 березня 1934 року, з заміною засланням у Казахстан на той же строк, на місце заслання направити одиночним порядком»¹⁵⁵.

У травні 1934 р. М.Вороному було дозволено на кілька днів приїхати до Харкова з метою подати апеляцію. В.Балицький не прийняв літератора і останньому залишилось тільки звернутись до нього письмово. Ось що він, зокрема, писав: «Хотів би думати, що мені, поетові з 40-літнім письменницьким стажем, який полишив свій помітний слід в українській літе-

ратурі, мені, авторові українського перекладу-переробки гімну «Інтернаціонал», що надихає впродовж 16 років пролетарські маси на боротьбу, мені, хто добровільно повернувся з-за кордону для свідомої роботи в свій рідний Союз, — зовсім не місце на засланні, де в чужих, несприятливих умовах може не витримати моє підірване здоров'я і де безслідно згаснуть залишки ще живої творчої сили»¹⁵⁶.

У червні 1934 р. трирічне заслання в Казахстан було замінено висилкою із забороною проживати в Україні, Білорусії, Московській і Ленінградській областях. У квітні 1938 р. М.Вороний був заарештований за участь у міфічній «контрреволюційній військово-повстанській організації» і за рішенням трійки УНКВС Одеської області розстріляний.

Ще на початку 1934 р., а саме 18 січня, відбувся пленум ЦК КП(б)У, який затвердив порядок денний XII з'їзду КП(б)У. Пленум вирішив внести на затвердження XII з'їзду КП(б)У пропозицію про перенесення столиці України до Києва. З політичним звітом ЦК КП(б)У виступив П.Постишев. Свою доповідь він розпочав з характеристики особливостей класової боротьби і соціалістичного будівництва в період від XVI до XVII з'їзду ВКП(б). П.Постишев зазначав, що «більшовицький наступ по всьому фронту розгортався в умовах класової боротьби, яка не послабляється, а, навпаки, безперервно загострюється в умовах безперервного росту опору з боку решток розгромленого класового ворога». До «гострих моментів класової боротьби» у доповіді, зокрема, віднесено хлібозаготівельні кампанії 1931 і 1932 рр., а також «шкідництво» у промисловості й на селі¹⁵⁷.

Розглядаючи погіршення стану із хлібозаготівлями у 1932 р., П.Постишев покладав провину за це на низових партійних і радянських працівників, оскільки їх методи керівництва «колгоспним сільським господарством лишилися майже ті самі, що і при одноосібному господарстві, а також оскільки активізувалося «шкідництво»¹⁵⁸. Формально у доповіді засуджувались репресивні методи у проведенні колективізації і хлібозаготівлі (ці репресії списувались на рахунок «шкідників» і «націоналістичної контрреволюції»). Фактично доповідь орієнтувала на пошуки нових ворогів, на те, щоб щонайменший сумнів у край жорстких, адміністративних методах керівництва сільським господарством розглядати як класово ворожий опір.

«Найсерйознішим розділом» доповіді П.Постишев назвав розділ, у якому йшлося про національну політику. «В боротьбі КП(б)У за здійснення ленінської національної політики... — підкреслювалось у доповіді, — треба розрізняти два основні етапи: перший етап — від XI з'їзду КП(б)У до постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 14 грудня і рішення ЦК ВКП(б) від 24 січня (відповідно 1932 і 1933 рр. — *Авт.*) і другий етап — після цих історичних рішень»¹⁵⁹. Тим самим П.Постишев сигналізував, що саме з його приїздом в Україну лінія КП(б)У в галузі національних відносин набула якісно нового змісту.

Посидаючись на висунуту Сталіним на XVI з'їзді ВКП(б) тезу про наявність у республіках «повзучих» ухилів у національному питанні, П.Постишев підкреслював, що «цією своєю вказівкою товариш Сталін... кликав партію до боротьби з цими націоналістичними ухилами — агентурою класового ворога», а КП(б)У не зробила висновків з цієї вказівки, хоча «мала

Микола Вороний.

кілька досить серйозних сигналів з боку націоналістичної контрреволюції, що активізувалась»¹⁶⁰.

У доповіді П.Постишева, а також у виступі В.Балицького згадано викриття «Польську організацію військову» («ПОВ»). У 1934 р. судовою трійкою Колегії ДПУ УСРР було притягнуто до кримінальної відповідальності 114 осіб. Стосовно 44 з них кримінальні справи припинені на стадії попереднього слідства. 32 особи оголосили членами керівної групи «ПОВ». У цій справі були, зокрема, репресовані М.Бржезовський, О.Герман, Є.Волін-Вернер-Торчинський, А.Соколовський, М.Торчинський-Турек, Б.Глинська, П.Бороденко-Шпичек, В.Дерлінг, Я.Зелінський, М.Сохацький, Л.-Ф.Кржижановський, Й.Понятовський, Й.Тео-

дор, Г.Політур, Ю.Вітковський, Ч.Снадський, Б.Скарбек-Шацький, Т.Домбаль, І.Туронь, С.Галькевич, В.Бандурський, Й.Нейман, К.-Т.Вишневський, С.Безчеснов, Я.Замдбарг, С.Лазорет та інші. (Всі вони були реабілітовані ще в 50-ті роки.)

У матеріалах попереднього слідства стверджувалось, що «ПОВ» здійснювала шпигунську, диверсійно-повстанську та шкідницьку роботу, готувала інтервенцію польських військ з метою відторгнення України від СРСР та включення її у «склад буржуазної федерації під протекторатом Польщі». Зазначалося, що члени «ПОВ» входили до складу партійних та радянських органів з метою інформування польського генштабу «про військові та політичні таємниці». І нарешті, учасникам організації інкримінувалася спроба «зриву соціалістичного будівництва, особливо в період суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу».

У доповіді на XII з'їзді КП(б)У П.Постишев назвав Київський інститут польської пролетарської культури «гніздом і головною базою "Польської військової організації" на чолі з Скарбеком, Політуром, Добжинським та іншими заарештованими в справі цієї організації»¹⁶¹.

А.Сенченко у статті «Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України», згадавши про викриття «ПОВ» та процитувавши зізнання її «учасників», вимагав: «Треба показати принципіальну протилежність розвитку польських трудящих мас в СРСР... і злиднів, зубожіння, руйнації трудящих мас в капіталістичній Польщі... Особливо актуальним є розгортання інтернаціонального виховання польських трудящих мас, сприяння зростанню їхньої національної форми соціалістичної за змістом культури»¹⁶².

Як свідчать факти, це «розгортання інтернаціонального виховання» поляків на практиці в 1934 р. перетворювалося в дедалі відчутне згортання політики «коренізації». Так, у грудні 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення «Про школи», яким схвалює заходи Вінницького і Київського обкомів «про переведення на українську мову штучно утворених польських шкіл серед населення, рідною мовою якого є українська». У Вінницькій області з 291 польської школи повністю було реорганізовано в українські чи злито з українськими 135, у Київській — з 153 шкіл — 70¹⁶³. У 1938 р. справу «ПОВ» було продовжено.

18 січня 1935 р. ЦК ВКП(б) надіслав у всі партійні організації документ під назвою «Закритий лист ЦК ВКП(б). Уроки подій, пов'язаних із злочинським вбивством тов. Кірова». Він надавав діям чи заявам політичних опонентів характеру організованого антирадянського виступу. Це дало змогу звинуватити опонентів у карних злочинах і притягти до відповідальності. Автори листа, ставлячи завдання пошуку і викриття «антипартійних елементів всередині партії», разом з тим підкреслювали: «Стосовно дворушника не можна обмежуватись виключенням з партії, — його потрібно ще заарештувати й ізолювати, щоб завдати йому підірвати міць держави пролетарської диктатури»¹⁶⁴.

Виконання цієї директиви в Україні здійснювалось у багатьох напрямках. Одним з них стало викриття «підпільної контрреволюційної боротьбистської організації». Про цю справу, що засвідчувала продовження лінії на терор серед українських інтелектуалів, згадав у своєму виступі на пленумі ЦК КП(б)У, що відбувся 24—25 лютого 1935 р., В.Балицький, коротко зауваживши: «Я не збираюся говорити про підпільну боротьбистську організацію, що її нами викрито...»¹⁶⁵.

Якихось офіційних повідомлень про викриття цієї організації не було, адже мовчання давало змогу зберегти у таємниці найголовніше — те, що ніяких реальних доказів контрреволюційної діяльності колишніх боротьбистів просто не існує. Втім, один офіційний виступ можна назвати — це виступ П.Постишева на квітневому (1935 р.) пленумі правління Спілки радянських письменників України. «Ми, — підкреслював він, — розгромили націоналістичний ухил всередині КП(б)У в особі Скрипника і його прибічників. Це дало можливість широко розгорнути будівництво радянської української культури, і основна маса письменників, які вагалися в ті тяжкі роки, стала рішуче переходити на позиції радянської літератури. Радянські письменники вступають у цей період у смугу дальшого розгортання художньої творчості. Тут, звичайно, виключну роль відіграла ухвала ЦК ВКП(б) від 23 квітня, прийнята за ініціативою Сталіна. У третій період значно поліпшилась як українська художня література, так і російська, єврейська й література всіх народів України.

Але, незважаючи на все це, серед українських письменників і тоді існувала ще деяка кількість контрреволюційних, націоналістичних елементів, які, втративши надію на перемогу своєї справи, відчуваючи цілковиту ізолюваність, стають на шлях бандитських методів боротьби. Цілком безплідні в галузі художньої творчості Досвітні, Хвильові й інші стали на шлях терору. Від боротьби проти соціалістичного будівництва художніми

образами вони перейшли до боротьби обрізами, наганом»¹⁶⁶. 10 червня 1935 р. «Правда» опублікувала текст промови П.Постишева, і того самого дня її було вміщено у газеті «Комуніст».

Найбільш детально про справу боротьбистів П.Постишев говорив у своїй доповіді на пленумі ЦК КП(б)У 26—30 січня 1936 р. Вказавши на те, що «в КП(б)У свого часу вплилося чимало представників різних дрібнобуржуазних партій», доповідач особливо зупинився на колишніх боротьбистах: «...В наші лави вступило чимало членів цієї партії, особливо з числа її керівників, які йшли в КП(б)У, не змінюючи своїх боротьбистських позицій, й здійснювали увесь час всередині нашої партії дворушницьку тактику боротьби проти партії, проти Радянської влади... Керівники центру підпільної контрреволюційної боротьбистської організації дають нині у своїх свідченнях ясну й вичерпну відповідь на запитання про те, з чим же прийшла до КП(б)У основна частина керівників боротьбистської партії»¹⁶⁷. На той час, коли П.Постишев виголошував свою промову, більша частина обвинувачених у приналежності до керівництва боротьбистською змовою була не тільки допитана, а й засуджена.

У різноманітний спосіб формувалися справи, за якими людей позбавляли волі, а потім, як правило, і життя. 25 березня 1935 р. заарештовано і засуджено до розстрілу, який потім замінили на 10 років каторги, Євгена Плужника. У 1936 р. він помер на Соловках. Архіви зберегли чимало свідчень про «механіку» роботи ДПУ-НКВС. Одне з них, наприклад, стосується справи, за якою засуджено Миколу Зерова, Павла Филиповича, Ананія Лебеда, Бориса Пилипенка і Марка Вороного у лютому 1936 р. Разом з ними засудили педагога Леоніда Митькевича. Йому пощастило вижити, і ось що він писав до Верховного суду УРСР 19 липня 1956 р.: «Від мене вимагали, щоб я оббрехав себе та інших, нібито я належав до “терористичної організації”, на чолі якої стояв Максим Рильський... Я твердо вирішив померти, але не підписувати жахливої брехні на себе та інших... Я на суді винним себе не визнав, як не визнав і Лебідь А.Д. Решта визнавали себе винними, але коли ставилося питання конкретно, то нічого конкретного сказано не було... Цікавий сам факт встановлення “терористичної організації”. На суді було оголошено, що на квартирі Максима Рильського у присутності Зерова, Филиповича і якогось молодого поета було прочитано вірш, здається Франка, “Так посідаймо на голих лавах, та подумаймо по вбитих братах...”, а оскільки це було після розстрілу 16 письменників, які визнали себе терористами, то значить і люди, які знаходились у кабінеті Максима Рильського, також терористи... Після суду мене викликав начальник особливого відділу ...і почав: “Ми, зрозуміло, не віримо жодному слову Пилипенка, але нас необхідно ізолювати...” Мені зараз зрозумілий процес суду. Це була ставка на знищення української інтелігенції...»¹⁶⁸.

Ще у листопаді 1933 р. на пленумі ЦК КП(б)У відзначалося «засмічення колгоспів, шкіл, клубів, інститутів польськими та німецькими фашистськими елементами» та вимагалось очистити ці організації від ворога¹⁶⁹. Отримавши партійний наказ, співробітники ДПУ УСРР хулко взялися за етнічні чистки, адже «розробок» не бракувало. Так, ще 15 березня 1931 р. В.Балицький відзначав, що «німецькі, польські та чеські коло-

нії є постійним об'єктом для шпигунства та шкідництва», та висловлював занепокоєння тим, що у «15 сільрадах Новоград-Волинського району, з яких чотири німецьких, одна польська та одна чеська, немає інформаторів»¹⁷⁰.

Після масових партійних кампаній з викриття «шкідників» серед національних меншин у квітні—липні 1934 р. ДПУ УСРР, як зазначено в одному з чекістських документів, «задало значного удару по найбільш активних фашистських елементах, які проводили контрреволюційну роботу... У порядку оперативного натиску проведені репресії стосовно фашистського активу в національних колоніях і районах»¹⁷¹.

Вже 22 травня 1934 р. В.Балицький звітував про арешт «поки що 85 осіб, переважно пасторів, сектантських проповідників, кистерів, осіб із церковного активу, куркулів» та про підготовку арештів «ще майже 60 осіб»¹⁷². Невдовзі начальник Новоград-Волинського окривідділу НКВС Я.Ю.Флейшман «провів особисто велику роботу зі створення міцного агентурного апарату в прикордонних районах округу, внаслідок чого вдалося викрити і ліквідувати ряд серйозних націонал-фашистських формувань... і викрити контрреволюційні націоналістичні формування ксьондзів на Волині (агентурна справа «Унікум»)»¹⁷³.

Ці операції були скеровані та підтримані найвищим керівництвом УСРР. У червні 1934 р. Постишев і Любченко надіслали Сталіну листа, у якому просили дозволу на ще більш рішучі каральні акції щодо тих, хто проводив «фашистську роботу»¹⁷⁴. У Москві справу «німецьких фашистів» було взято під контроль. 17 липня 1934 р. заступник наркома внутрішніх справ УСРР З.Кацнельсон і начальник ОВ УДБ НКВС УСРР М.Александровський у директиві № 87569 повідомляли начальників обласних УНКВДС та прикордонних загонів про те, що відтепер всі слідчі справи по «гітлерівській поліції» слід направляти на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР¹⁷⁵.

Незважаючи на певні «успіхи» своїх підлеглих у боротьбі з «фашистами», В.Балицький у директиві від 15 листопада 1934 р. відзначав: «Ще не викрито та глибоко не зачеплено контрреволюційне підпілля. У зв'язку з цим пропонується:

з метою остаточного знищення німецького контрреволюційного підпілля, яке проводить шпигунсько-диверсійну роботу, здійснити репресивні заходи стосовно контрреволюційних та антирадянських елементів, застосовуючи проти них арешти та висилки, домагатися винесення смертного вироку найбільш злісним...

Є.Плужник.

Збори на заводі «Гомшрилад», присвячені процесу над учасниками «антирадянського об'єднаного троцькістсько-зінов'євського центру». Київ, 1936.

Звернути найсерйознішу увагу на правильність і якість слідчої роботи у німецьких справах, забезпечити цільність слідства стосовно кожного заарештованого вичерпними оперативними заходами. Зокрема, практикувати допити свідків, які можуть викрити злочинну діяльність обвинувачених, особливо свідків із місцевого радянського активу, які добре знають антирадянську та контрреволюційну роботу обвинувачених»¹⁷⁶.

У директивному листі за № 60727 від 5 травня 1935 р. помічник начальника ОВ УДБ НКВС УСРР С.Самойлов-Бесидський та начальник відділку ОВ УДБ НКВС УСРР Л.Ривлін наказували начальникам ОВ УДБ обласних УНКВС розпочати ліквідацію фашистських організацій в німецьких колоніях на Одещині та розгорнути слідство у Дніпропетровській області, відшукати та заарештувати 88 колишніх працівників сільськогосподарської концесії «Друззаг»¹⁷⁷.

Того самого року лише під керівництвом начальника СПВ УДБ УНКВС Донецької області М.Герзона було ліквідовано в Маріупольському районі «німецьку шпигунську організацію, засновану харківським консульством», і «велику німецьку резидентуру на оборонних підприємствах Горлівського і Краматорського районів, очолювану спеціальним агентом харківського консульства»¹⁷⁸.

В.Балицький послідовно наголошував на існуванні в Україні «німецьких та польських фашистів» і у своєму виступі на січневому (1936 р.) пленумі ЦК КП(б)У підкреслював, що фашисти намагаються створити свої

Група чекістів Могилєва-Подільського. 1936 р.

опорні пункти на Правобережній Україні та в Донбасі¹⁷⁹. 20 липня 1936 р. в телефонограмі начальникам обласних УНКВС він звертав увагу на те, що слідство у справі німців гальмується, що начальники питаннями якісної слідчої роботи не займаються і наказував «підсилити темпи оперативної та слідчої роботи по німецькій лінії з урахуванням ретельного, ще більшого викриття ролі та діяльності німецьких консульств, особливо за останні роки»¹⁸⁰.

Виходячи з настанов наркома, начальник УНКВС Донецької області В.Іванов розпочав інтенсивний пошук німецьких шпигунів. І ось під його керівництвом та під керівництвом його заступника Г.Загорського у 1936 р. було викрито 5 «німецьких диверсійних груп»:

«Вузел» — у Артемівському, Горлівському, Костянтинівському, Краматорському, Постишевському і Мар'їнському районах Донецької області, у Дніпропетровській області, на Кавказі, у Закавказзі та у Сибіру — заарештовано близько 50 осіб, 8 розстріляні;

«Авгоритет» — у Костянтинівці, Слав'янську, Київській області та у Закавказзі — заарештовано близько 40 осіб, 7 розстріляні;

«Педагоги-зрадники» — на оборонних підприємствах Слав'янського, Краматорського і Костянтинівського районів — засуджено 16 осіб;

«Кільце» — на оборонних підприємствах Артемівського, Слав'янського, Краматорського і Костянтинівського районів та у колгоспах Олександрівського, Краматорського і Костянтинівського районів — заарештовано понад 80 осіб;

«Люксембуржці» — у Червоному Лучі — заарештовано понад 100 осіб¹⁸¹.

«Плідно» працювали й інші співробітники. Начальник ОВ УДБ УНКВС Донецької області старший лейтенант держбезпеки В.Орловський-Горощик ліквідував «німецькі контрреволюційні фашистсько-диверсійно-повстанські організації»:

«Редактор» на чолі з політемігрантом Гольцем;

«Переліт» на заводах Дзержинського та Краматорського районів на чолі з Г.Беком, 6 осіб розстріляно, ще 12 засуджено;

«Радисти» на чолі з Герценом і Вольфом, заарештовано близько 100 осіб;

«Інтеграл» на чолі з іноземним спеціалістом Р.Слезачеком¹⁸².

Старший лейтенант держбезпеки М.Герзон знешкодив «великі німецькі диверсійні організації»:

у Старобільському районі; організація заснована київським німецьким консульством і нараховувала 11 штурмових загонів;

на заводах Костянтинівки (справа «Сутінки»); організацією керувало московське німецьке консульство через кореспондента Йоста;

на електростанціях Донбасу; організацією керувало гестапо¹⁸³.

Викривали «німецьких шпигунів» і в інших областях України. Лише з Вінницької області у другій половині 1936 р. під керівництвом начальника ОВ УДБ обласного УНКВС капітана держбезпеки А.Геплера було виселено 5 233 польських і німецьких родини¹⁸⁴. До того ж у 1936 р. проводилася масова депортація з України 15 000 польських і німецьких родин¹⁸⁵.

Всі ці репресивні акції передували масовим «етнічним» операціям у добу «єжовщини».

5. «Єжовщина»

26 вересня 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Генріха Ягоди від обов'язків наркома внутрішніх справ СРСР і призначило на цю посаду Миколу Єжова, який хоча і залишався за сумісництвом секретарем ЦК ВКП(б) і головою Комісії партійного контролю, але мав «дев'ять десятих свого часу віддавати НКВС»¹⁸⁶.

Те, що Сталін зупинився саме на особі Єжова, не було випадковим. У зв'язку з цим американський дослідник Роберт Такер зауважує: «У період максимального підйому хвилі терору справжнім керівником каральних органів міг бути лише сам Сталін. Однак у ролі формального голови НКВС він потребував людину, яка без зайвих запитань могла виконувати його замовлення і бажання. Ідеально, якби така людина виглядала подеколи кмітливою, досвідченою і цілком готовою до послуг, але політичним нулем, без претензій на реальний вплив, а втім такою, яка створювала б враження впливової постаті. Такою особою був Микола Єжов»¹⁸⁷.

Фактично М.Єжов прийшов до НКВС з готовим планом репресивних дій, в першу чергу проти тих діячів, які могли скласти опозицію особисто Сталіну. Варто, наприклад, згадати хоча б те, як за часів «єжовщини» партійно-чекістському тандему вдалося поєднати тих, кого було оголошено правими ухильниками, з «троцькістсько-зинов'євським блоком». Концеп-

цію такого поєднання М.Єжов виклав у своїй ненадрукованій праці «Від фракційності до відкритої контрреволюції», над якою він почав працювати у 1935 р. Вже тоді він сформулював апріорні обвинувачення у терористичних намірах колишнім учасникам опозиції. Сталін власноруч (на прохання Єжова) відредагував рукопис і висловив рекомендації, які були враховані автором рукопису. Фактично М.Єжов задумав працю, що могла б стати програмним документом для ліквідації всіх колишніх опозиціонерів та інакодумців у країні¹⁸⁸. Свою послідовність у цьому питанні новий нарком вдало продемонстрував, організувавши два знамениті московські показові процеси, на яких таврували і піддали суду колишніх опозиціонерів. 23—30 січня 1937 р. у Москві відбувся судовий процес у справі «паралельного антирадянського троцькістського центру» (Г.Пятаков, Г.Сокільников, К.Радек, Л.Серебряков, Я.Лівшиць, М.Муралов, Я.Дробніс, М.Богуславський та ін.). 2—13 березня 1938 р. було проведено процес «право-троцькістського блоку» в Москві (М.Бухарін, О.Риков, Х.Раковський, Г.Гринько та ін.).

12 жовтня 1936 р. Л. Каганович у листі до Г.Орджонікідзе зазначав: «У т.Єжова справи виходять добре! Він міцно, по-сталінськи, взявся за справу. З бандитами контрреволюціонерами троцькістами розправимося по-більшовицьки. Такого підлого дворушницького, провокаторського обману історія ще не знала і тому революційна розправа повинна бути відповідною»¹⁸⁹.

Свій рішучий настрій М.Єжов яскраво продемонстрував у виступах на лютого-березневого (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б). Ось що він, зокрема, підкреслював: «...Я повинен сказати, що я не знаю жодного факту — я вже чотири з половиною місяця працюю в Наркомвнуделів — я ще не знаю жодного факту, коли б за своєю ініціативою подзвонили і сказали: «Тов. Єжов, щось підозріла ця людина, щось неблагополучне в ньому, займіться цією людиною», — факту такого не знаю... Частіше за все, коли ставиш питання про арешти, люди, навпаки, захищають цих людей... Я зазвичай відповідаю: дякуй, що ми беремо цю людину, дякуй, що шкідника берем»¹⁹⁰.

М.Єжов жорстко критикував «відомчий» підхід у діяльності багатьох господарських, громадських і державних керівників, що, на його думку, заважало виявленню «шкідників» і «шпигунів». Стало зрозуміло, що кривава хвиля «чисток» і викриттів не обмине нікого. Більше того, новий нарком висловив незадоволення «відомчими міркуваннями» керівників самого НКВС (в першу чергу колишнього наркома Г.Ягоди), які, мовляв, уникали партійного контролю, що було наслідком «відсутності політичного чуття і більшовицької партійності»¹⁹¹.

Ще одна важлива деталь: М.Єжов на пленумі ЦК фактично визнав, що чекісти займалися фальсифікацією, фабрикацією справ: «Я повинен прямо сказати, що існувала така практика: перш ніж протокол давати на підпис обвинуваченому, його спочатку продивлявся слідчий, потім передавав начальству вище, а важливі протоколи доходили навіть до наркома. Нарком вносив вказівки, казав, що потрібно записувати так, а не так, а потім протокол давали підписувати обвинуваченому»¹⁹². Зрозуміло, Єжов

К. Ворошилов, В. Молотов, Й. Сталін, М. Єзов (справа) на каналі «Москва–Волга».

засуджував цю практику, хоча, як засвідчують факти, вона була успішно продовжена за часів «єзовщини».

У резолюції, що її ухвалив пленум, заслухавши доповідь М. Єзова, було поставлено завдання «чистити» і систематично зміцнювати органи НКВС «найкращими перевіреними кадрами партійних працівників»¹⁹³. Мине час і 3 лютого 1940 р. М. Єзов, перед тим, як його розстріляють, у своєму останньому слові на закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного суду СРСР скаже: «Я почистив 14 000 чекістів. Але величезна моя провина в тому, що я мало їх почистив»¹⁹⁴.

У згаданій резолюції лютого-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б) містились і принципово важливі для подальшої долі багатьох політичних в'язнів Радянського Союзу положення. Зокрема, зазначалося: «Ще більш неналежним є встановлений Наркомвнудсправом СРСР тюремний режим стосовно засуджених, найбільш злісних ворогів Радянської влади — троцькістів, зинов'євців, правих есерів та інших. Всі ці вороги народу, як правило, скеровувались у так звані політизолятори, що були підпорядковані Наркомвнудсправ СРСР. Політизолятори знаходились в особливо сприятливих умовах і більше скидалися на примусові будинки відпочинку, ніж на тюрми»¹⁹⁵.

Тут варто нагадати, що в СРСР до 1930 р. для ув'язнених фактично існував політичний режим, тобто режим, яким користувалися політв'язні. У

1930 р. його ліквідовано (Соловки лишались винятком, тут політрежим ще був чинним). Єжов вирішив зробити новий крок, щоб ужорсточити утримання в'язнів. Від з 1937 р. в СРСР замість назви «ізолятор» знову почали вживати назву «тюрма» (ізолятори особливого призначення, які існували з 1930 до 1937 р., було переіменовано на тюрми особливого призначення).

М. Єжов приділяв винятково велику увагу удосконаленню структури НКВС і його підрозділів, зокрема тих, що займалися господарською діяльністю. Ось лише деякі приклади, що відносяться до 1937 р. Так, він наказом (№ 027) від 19 березня 1937 р., «з метою упорядкування питань планування промисловості капітального будівництва і сільського господарства Головних управлінь НКВС», у складі НКВС СРСР створив «плановий відділ з функціями планування виробництва, капітального будівництва, матеріальних балансів і складання зведених планів»¹⁹⁶. У складі цього відділу було 5 відділень: планування промислового і сільськогосподарського виробництва; планування капітального будівництва; матеріальних балансів; зведених і перспективних планів; секретаріат¹⁹⁷. Організацію планового відділу доручено заступникові наркома внутрішніх справ СРСР Матвієві Берману.

Наказом № 036 від 15 квітня 1937 р. безпосередньо начальникам виправно-трудова та начальника відділів місць ув'язнення підпорядковано пожежну охорону¹⁹⁸. 26 квітня 1937 р. видано наказ № 041 «Про пересилку грошово-матеріальних цінностей ув'язнених і підслідних тюрем ГУДБ». Тепер усі речі, що належали цій категорії засуджених, пересилались разом з ними через конвой, а грошові суми і цінності — через фельдзв'язок НКВС цінними пакетами¹⁹⁹.

11 серпня 1937 р. з'явився підписаний заступником Єжова М. Фриновським наказ № 047 у зв'язку із порушеннями в таборах та місцях ув'язнення паспортного режиму. У наказі згадувались інші документи, зокрема об'їзник ОДПУ № 124 від 19 грудня 1933 р., наказ НКВС № 143 від 29 травня 1935 р., наказ НКВС № 00234 від 20 червня 1935 р. Цими документами, а також постановою Раднаркому СРСР дозволялось проживання у «режимних районах і містах» лише тим колишнім в'язням, які були ударниками і «на ділі довели свою відмову від злочинного минулого»²⁰⁰. У наказі наведено приклади порушень встановлених правил і вимагалось забезпечити у подальшому такий порядок, за якого «жоден колишній ув'язнений після звільнення не був би направлений в режимне місто чи район, у яких йому за характером злочину мешкати заборонено»²⁰¹.

За деякими даними, з весни 1937 р. внаслідок різних операцій НКВС в таборах опинились 700—800 тисяч осіб. Потрібно було знайти вихід із ситуації. Величезну кількість ув'язнених слід було терміново задіяти, не дати їм «простоювати». І вихід знайшли. По-перше, чимало таборів розширили, виникли табори-монстри. По-друге, збільшили лісозаготівлі. Чому саме лісозаготівлі? Тому, що вони не потребували високої кваліфікації в'язнів і водночас охоплювали доволі значну їх кількість. 16 серпня 1937 р. з'явився наказ № 078 про створення нових лісозаготівельних таборів: Тай-

Пред'явлення ордера на арешт учителю Удачнинської середньої школи М.Макашову. Донецька обл., 1937 р.

Вінницька тюрма, де утримувалися політичні в'язні у 1937—1940 рр.

Л.Каганович і Й.Ста-
лін у Кремлі. 1 травня
1937 р.

шетського, Томськ-Асинського, Куломського, Усть-Вимського, Івдельського, Каргопольського, Локчимського. Лісовий сектор ГУЛАГу було реорганізовано у Лісовий відділ ГУЛАГу НКВС. Начальника ГУЛАГу зобов'язали організувати до 1 жовтня 1938 р. підготовчі роботи для прийому не менш 5 000 чоловік ув'язнених до кожного табору. У наказі окремо підкреслювалось: «Роботи 4-го кварталу 1937 р. організувати з розрахунком прийому до 1 січня 1938 р. не менше 15 000 ув'язнених у кожному таборі, з тим, щоб з початком 1938 р. табори приступили до основних лісозаготівельних робіт»²⁰².

За давньою традицією не забули автори цих новацій і про використання праці в'язнів на будівництвах, що опинялися у «прориві». Так, 27 серпня 1937 р. видано наказ № 091 з метою «надання допомоги будівництву нікелевого комбінату в Мончі-Тундрі». М.Єжов наказав створити там відділення Белбалтлагу НКВС «з доведенням кількості ув'язнених до 5 000 чоловік»²⁰³.

29 серпня 1937 р. заступник Єжова комдив В.Чернишов підписав наказ, який зайвий раз засвідчував: репресивно-каральна машина запрацювала на повну потужність. Наказ унормовував передачу тих, хто був заарештований залізничною міліцією, до камер попереднього затримання (КПЗ) територіальної міліції і в'язниць. Справа в тому, що КПЗ у відділеннях і оперпунктах залізничної міліції виявилися недостатньо місткими або взагалі були відсутні. Ось тому начальники УРСМ (управління робітничо-селянської міліції) країв, областей і автономних республік зобов'язувались забезпечувати безперешкодний прийом до КПЗ територіальних УРСМ за-

арештованих від апаратів залізничної міліції там, де останні «не мають самостійних КПЗ або їхня місткість недостатня»²⁰⁴.

13 жовтня 1937 р. за підписом заступника М.Єжова старшого майора держбезпеки М.Рижова з'явився наказ № 0122, підготовлений у зв'язку з організацією низки нових виправно-трудова таборів НКВС і необхідністю «встановлення обмежень під час відправки особливо небезпечних злочинців у окремі ВТГ НКВС». Надзвичайно прикметним було саме по собі це регулювання. Наприклад, такими, що не підлягали направленню у Бамлаг, Дмитлаг, Темлаг, Дальлаг, Вяземлаг, Калуглаг, Волголаг, Самарлаг НКВС та на деякі інші будівельні об'єкти, були особи, яких засудили за зраду батьківщині, за терор, за шпигунство, за диверсію, за бандитизм і збройний розбій, за «контрреволюційну троцькістсько-зинов'євсько-бухаринську діяльність (троцькісти, зинов'євці, бухаринці, праві)», «керівники і активні члени контрреволюційних фашистських і націоналістичних угруповань і організацій», керівники повстанських організацій і колишні білогвардійці, іноземні піддані²⁰⁵. Фактично це означало, що режим вже наперед визначав долю тієї або іншої категорії в'язнів. Скажімо, до Белбалтлагу НКВС не могли потрапити засуджені за зраду батьківщині, шпигунство, а також фінни і карели²⁰⁶.

Надзвичайно характерним є один з пунктів цього наказу, за яким засуджених за «троцькістсько-бухаринську діяльність», зраду батьківщині, шпигунство, терор і диверсію, слід було «скеровувати, незалежно від працездатності, до Севвостлага та Ухтпечлагу (Воркута) за персональними нарядами ГУЛАГу»²⁰⁷.

У цьому самому наказі також зазначалось, що у новостворені табори НКВС «направляються засуджені спецтрійками УНКВС у порядку наказу НКВС № 00447, за другою категорією, незалежно від працездатності. Також направляються й інші категорії засуджених, із дотриманням порядку відбору за наказом № 045»²⁰⁸.

У жовтні 1937 р. М.Єжов змінив наказ № 00169 від 8 травня 1935 р., виданий Г.Ягодою. Наказом № 0128 (від 21 жовтня 1937 р.) всі виправно-трудова табори були підпорядковані безпосередньо ГУЛАГу НКВС²⁰⁹.

Нарешті ще один характерний наказ, а саме за № 0152 від 11 грудня 1937 р. Цим документом визначалось розгортання робіт з будівництва тюремних корпусів для утримання засуджених. Це будівництво було віднесено до «першочергових об'єктів будівництва, здійснюваного в системі НКВС»²¹⁰. Було встановлено термін надання проектів і кошторисів з будівництва нових тюремних корпусів — 5 лютого 1938 р.²¹¹

Для України 1937 р. також приніс нові арешти. Відкривались тюрми, зокрема ті, що були на консервації. Наприклад, 7 січня 1937 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР К.Карлсон наказав відкрити тюрму міста Лебедин, що перебувала на консервації, і встановив для неї ліміт ув'язнених у 250 чоловік²¹². І це — лише один з прикладів.

У липні 1937 р. наказом за підписом заступника наркома внутрішніх справ УРСР В.Іванова були оголошені штати тюрем ГУДБ для утримання підслідних при НКВС УРСР і УНКВС Київської, Харківської, Дніпро-

петровської, Одеської, Вінницької, Донецької, Чернігівської областей і НКВС Молдавської АСРР²¹³.

Колишній генерал НКВС П.Судоплатов у своїх мемуарах згадує, як він під час зустрічі з М.Єжовим був вражений некомпетентністю останнього як наркома внутрішніх справ: «Запитання, що він ставив, торкалися найелементарніших для будь-якого розвідника речей і були некомпетентними. Відчувалось, що він не знає самих основ роботи з джерелами інформації»²¹⁴. Однак М.Єжов чітко розумів інше: Сталін вирішив «злити» воду і помінати мешканців партійного «акваріуму».

Торкнулося це і України. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки у роботі ЦК КП(б)У». Коли приймалася ця постанова, Сталін, за словами С.Косіора, сказав: «Можливо, нарешті хоч тепер ви зрозумієте, що таке партійна робота і як її слід вести у подальшому»²¹⁵. Напрямок цієї роботи невдовзі став очевидним: вогонь нищівної критики переноситься на П.Постишева.

Значну роль у спрямуванні цієї критики відіграв колишній покровитель П.Постишева — Л.Каганович. 16 січня 1937 р. за його участю відбувся пленум Київського обкому КП(б)У. Постишева звинуватили в пособництві ворожим елементам і розвалі роботи й увільнили від обов'язків секретаря столичної парторганізації нібито у зв'язку з неможливістю поєднувати цю посаду з посадою секретаря ЦК КП(б)У²¹⁶.

Тоді ж Л.Каганович взяв участь у роботі активу Київської парторганізації. За спогадами М.Хрушова, Л.Каганович розповідав, що коли він зібрав партактив у Київському оперному театрі, то буквально закликав: «Ну, виходьте ж, доповідайте, хто що знає про ворогів народу?» Кагановичу повідомили, що є у них така жінка, Ніколаєнко, активний працівник на культурному фронті, яка проводить боротьбу проти ворогів народу. Каганович розповів, напевно, Сталіну про ці збори, і в одному із своїх виступів Сталін зауважив, що у країні є невеликі люди, які подають однак велику допомогу нашій партії. Така ось невелика людина, як Ніколаєнко, надала партії на Україні велику допомогу у викритті ворогів²¹⁷.

І справді, у заключному слові на лютого-березневого (1937 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Сталін навів приклад з тов. Ніколаєнко, яка упродовж року подавала сигнали про неблагополучність у партійній організації в Києві. За сталінським визначенням, «Ніколаєнко була права, а київська організація була неправа»²¹⁸.

У чому саме мала рашю Ніколаєнко, яку підтримав Л.Каганович, а за його рекомендацією і «вождь народів»? Відповідь міститься у документі під назвою «Про осіб, винних у цькуванні тов. Ніколаєнко П.Т.», прийнятому ЦК ВКП(б)У у травні 1937 р. Ось уривок з цього рішення: «Вважати встановленим, що в організованому контрреволюціонерами троцькістами Дзенісом, Гіттелем, Абрамовим, Костюченком та ін. цькуванні т. Ніколаєнко П.Т., яка викривала їх як ворогів народу, активну участь брала також т. Постолювська Т.С. (Т.Постолювська була дружиною П.Постишева. — *Авт.*), яка тоді була секретарем парторганізації ВУАМЛІНу. Тов. Постолювська разом з Косманом наполягала на виключенні т. Ніколаєнко з пар-

тії і особисто відстоювала це рішення перед Київським міськкомом і обкомом партії.

Колишній перший секретар Київського міськкому КП(б)У І.А.Сапов через політичну сліпоту, втрату партійної пильності, сприяв цькуванню. Під його керівництвом і за активною участю Т.С.Постоловської бюро Київського міськпарткому виключило тов. Ніколаєнко з партії. Незважаючи на те, що акти перевірки, в яких вона значилася перевіреною, були затверджені міськкомом 25.IX.1935 р., Косман на початку січня 1936 р., після того, як у міськкомі вирішили виключити т. Ніколаєнко з партії, підроблює і виправляє вже підписані і затверджені акти»²¹⁹.

Після виключення з партії П.Ніколаєнко написала заяву на ім'я Сталіна й у квітні 1936 р. була відновлена в партії, та й після цього, на її думку, цькування з боку київських міськкому і обкому продовжувалось, про що вона і сигналізувала. І ці сигнали принесли результат. Згаданим рішенням ЦК КП(б)У Т.Постоловській оголошено сувору догану з попередженням за втрату політичної пильності і за участь в організованому контрреволюціонерами-троцькістами цькуванні тов. Ніколаєнко. Догану оголосили також тоді вже колишньому першому секретареві Київського міськкому партії І.Сапову. Було покарано й інших учасників інциденту²²⁰.

Та на цьому інцидент не був вичерпаний. Поза сумнівом, Сталін вирішив скористатися ним для дискредитації П.Постишева. 31 січня — 2 лютого 1937 р. пленум ЦК КП(б)У обговорив згадану постанову ЦК ВКП(б). У доповіді С.Косіора, зокрема, зазначалось: «Коли питання про помилки Київської організації і недоліки ЦК КП(б)У обговорювалось ЦК ВКП(б), товариш Сталін дав нам деякий історичний огляд й обґрунтування того, чому ЦК ВКП(б) вважав за необхідне сильно вдарити за недоліки київську організацію та ЦК КП(б)У. Він говорив про те, що з часу вбивства тов. Кірова ми виявили в нашій внутрішній партійній роботі, у нашому партійному господарстві дуже багато неблагополучних сторін, тобто у нас такий стан, який дає можливість ворогам вільно проникати в партію, проникати в її найвищі установи й завдавати нам удару в спину...»²²¹.

С.Косіор зазначав також, що дехто схильний провести аналогію між 1937 і 1933 роками, хоча, на його думку, «нині у нас в цьому відношенні справа гостріша»²²². Тоді, у 1933 р., «були захоплені націоналістами і троцькістами установи культурного, ідеологічного фронту. Це ми маємо і зараз. Але поза тим ми нині маємо загарбання, пролізання троцькістів у великій кількості у значну частину партійного апарату. Ми тоді не мали цього явища»²²³.

Найбільшу засміченість цими елементами відзначено у Київському та Харківському обкомах КП(б)У, які очолював П.Постишев, зокрема, троцькістами оголосили зав. відділами пропаганди, торгівлі, керівників партійних органів, а також промислово-транспортного відділу. Загалом 46 членів Київського обкому було виключено із партії, 32 з них заарештували як ворогів народу²²⁴. У Харкові викрили як троцькістів другого секретаря обкому І.Мусульбаса, першого і другого секретарів міськкому партії, завідуючих чотирма відділами міськкому КП(б)У²²⁵.

С.Косіор наполягав на тому, що «троцькісти захопили всі основні установи ідеологічного фронту ВУАМЛІН... Дзеніс сидів на горі, а по інститутах його сподвижники — Сараджев, Гіттель, Войтинський, Сазонов та цілий ряд інших»²²⁶.

С.Косіор (якотре!) відзначав і власні помилки, і кадрові прорахунки, оскільки кількох відповідальних працівників ЦК КП(б)У, у тому числі завідуючих відділами науки, агітації і пропаганди, було оголошено троцькістами або «контрреволюціонерами»²²⁷.

У доповіді неодноразово визнавалась головна роль НКВС у боротьбі з «ворогами народу». Зокрема, говорячи про період 1935 — 1936 рр., С.Косіор зазначив, що викриття ворогів у цей період «пішло за рахунок» безпосередньо апарату НКВС²²⁸.

Як сказав один з виступаючих на пленумі, у доповіді С.Косіор «розгорнув перед нами жахливу картину того, як підлі троцькісти, агенти фашизму, змогли втертися у довіру ЦК і, зміло маскуючись, рекомендувати своїх людей й захопити певні ланки роботи в свої руки, щоб краще розставити свої сили і через своїх людей проводити контрреволюційну роботу»²²⁹.

На пленумі лунали критичні зауваження на адресу П.Постишева з боку його товаришів по політбюро, які прагнули від нього дистанціюватись. П.Постишев був змушений взяти слово. Цей виступ ніколи не друкувався і не цитувався навіть його біографами, хоча за змістом він вкрай важливий. «Товариші, — говорив П.Постишев, — насамперед я хочу повідомити..., що всі ці дні я хворів і тому не мав змоги увесь час брати участь у роботі Пленуму... Я хочу свою промову розпочати про наші і мої особливо помилки на дуже важливій ділянці — культурному фронті... Товариші, боротьба з націоналістами та націонал-ухильниками у 1933 р. є прекрасною більшовицькою сторінкою історії КП(б)У. Цього ніхто не заперечує і не намагається заперечувати. Та наші успіхи заспокоїли нас... Ми повинні були пильно контролювати не лише сільське господарство, а й фронт будівництва радянської української культури. Ось тут, товариші, на цій виключно важливій в умовах України ділянці я особисто припустився величезної помилки. Я взяв на себе тягар, що його мені ніхто не доручав офіційно. Це по-перше.

А по-друге, я взяв тягар не під силу. Я кажу про своє керівництво, про свою участь у керівництві фронтом української радянської культури. І я повинен вам сказати, чому не під силу. Та тому, що на мій сором, я погано знаю історію українського народу — раз, я погано знаю його культуру — два, я до цього часу не оволодів, як це вимагається від керівників, мовою українського народу — три. А ці якості — вони необхідні для кожного з нас й тим більше для мене, котрий взявся керувати серйозною, виключно важливою ділянкою, в умовах України особливо...

Як сталося, що я взяв не себе роль, особисто мені інколи не притаманну, у цих великих питаннях? Напевно, я сам, товариші, свою роль тут, на Україні, як другий секретар ЦК КП(б)У, не зовсім зрозумів і свою роль перебільшив»²³⁰.

Наприкінці свого виступу П.Постишев сказав: «Рішення ЦК ВКП(б) правильне. Я вже говорив, що стосовно мене воно милостиве. Безумовно. Я думаю, що і я також зможу зробити відповідні висновки з цього рішення і зможу по-чесному, за вашою допомогою й підтримкою, виправити свої помилки і не повторювати їх»²³¹.

Закінчивши промову під бурхливими оплески, П.Постишев, напевно, щиро вірив, що ще зможе працювати. Однак події недалекого майбутнього внесли суттєві корективи в ці сподівання. 17 березня 1937 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, який увільнив П.Постишева від обов'язків другого секретаря ЦК КП(б)У в зв'язку з переходом на іншу роботу за межі України. На цьому пленумі П.Постишева не було: він уже працював першим секретарем Куйбишевського обкому ВКП(б). Його заарештують за ордером № 978, підписаним М.Фриновським у ніч на 22 лютого 1938 р. на його московській квартирі по вулиці Серафимовича, 2. Разом з ним заарештують і його дружину Т.Постоловську²³².

Протримається Постишев майже півтора місяця, але вже 9 квітня 1938 р. напише заяву Єжову: «Оцією своєю заявою я хочу поставити Вас до відома, що я припиняю будь-які відкидання та маю намір дати органам слідства відверті свідчення про контрреволюційну діяльність проти партії та Радянської влади, яку я проводив протягом кількох років»²³³. Слідство констатувало, що «Постишев П.П. упродовж кількох років був членом центру право-троцькістської організації в Україні. У проведенні ворожої роботи був зв'язаний з Косіором, Чубарем, Балицьким, Якіром, Ашрафяном, Вегером, Косаревим та ін. Брав активну участь в організації та керівництві диверсійно-шкідницькою роботою в Україні. З 1920 р. був агентом японської розвідки, яку постачав найважливішими шпигунськими відомостями про Радянський Союз»²³⁴. Як «японського шпигуна» та «правого троцькіста» П.Постишева розстріляли 26 лютого 1939 р.

27 травня — 3 червня 1937 р. відбувся XIII з'їзд КП(б)У. У своїх виступах деякі делегати з'їзду лише негативно оцінювали діяльність П.Постишева. «Серед холуїв і підлабузників, — говорив, наприклад, П.Любченко, — що безупинно кадили київському керівництву, зокрема тов. Постишеву, у великій кількості були вороги народу — троцькісти, праві та націоналісти, що зробили своєю тактикою дворушництво... Оточення тов. Постишева дуже спритно використовувало той факт, що свого часу, в 1933 році, тов. Постишев був відряджений на Україну для виправлення тих помилок, яких ЦК КП(б)У припустився у 1931 — 1932 роках. Факт свого приїзду на Україну для зміцнення проводу, свою участь у виправленні помилок... надзвичайно перебільшував тов. Постишев»²³⁵.

На думку П.Любченка, провина членів політбюро ЦК КП(б)У полягала у тому, що «не розгромили вчасно "троцькістської артілі", справжнісінької "троцькістської артілі", яка засіла в Київському обкомі, яка мала своїх лазутчиків в апараті ЦК, на ідеологічному фронті і користувалася сліпою підтримкою тов. Постишева і його обороною». Закликав П.Любченко пам'ятати і про те, що «ряди ворогів будуть поповнюватися» і що залишились ще «корінці тих, кого ми недавно викрили й розгромили»²³⁶.

На думку В.Іванова, «з досвіду тов. Постишева видно, як вороги використовують той галас, підлабузництво, вождизм, котрі були створені навколо тов. Постишева і в яких він, зрозуміло, винний»²³⁷. У цей час В.Іванов виконував обов'язки наркома внутрішніх справ УРСР, оскільки 11 травня 1937 р. багаторічний шеф ДПУ-НКВС УСРР/УРСР В.Балицький був призначений начальником УНКВС Далекосхідного краю.

Ескалація «ворогоманії» та «шпигуноманії» увійшла в нову фазу після того, як на посаді наркома внутрішніх справ УРСР В.Балицького змінив Ізраїль Леплевський. Він почав свою діяльність у відповідності до наказу М.Єжова від 14 червня 1937 р. за № 968 і був ревним реалізатором єжовської репресивної політики, слухняно проводячи всі інспіровані центральним керівництвом НКВС акції — «масові операції» по «куркулях» та «кримінальних злочинцях», розпочаті 1 серпня 1937 р., по поляках, ініційовану НКВС СРСР 11 серпня 1937 р., по німцях, по румунській і харбінській ліній, по латишах, проведену в листопаді-грудні 1937 р. Завжди він провів центр збільшити «ліміти», тобто кількість визначених кандидатів у «вороги народу», виявляв неабияку ініціативу: «розгром» есерівського підпілля, колишніх боротьбистів, «церковно-сектантських кадрів», «антирадянського сіоністського активу» тощо²³⁸.

Він старанно шукав «компромат» проти членів «команди» П.Постишева, а також проти свого попередника В.Балицького. Та однією з найбільших його справ була «буржуазно-націоналістична антирадянська справа колишніх боротьбистів» (серпень 1937 р.), за якою репресовано велику групу партійно-державних керівників УРСР, а голова Раднаркому П.Любченко під час роботи пленуму ЦК КП(б)У покінчив життя самогубством.

4 серпня 1937 р. Сталін підписав директиву ЦК ВКП(б) про проведення у двох-трьох районах відкритих процесів над шкідниками у сільському господарстві. Як свідчить аналіз фактів, саме ця директива значно стимулювала пошук «ворогів народу» на селі, в тому числі в Україні.

Зрозуміло, «ворогів народу» шукали не лише на селі. У лютому 1937 р. до ЦК КП(б)У надійшла інформація про «попередні підсумки розробки архівних матеріалів колишньої Всеукраїнської наукової асоціації сходовознавців (ВУНАС)». Всього в 1930 — 1937 рр. були репресовані 37 колишніх членів ВУНАС, з них: «за націоналістичну контрреволюційну діяльність — 10 чол.; за терористичну — 8; за троцькістську — 2; за шпигунську на користь Японії — 5; за шпигунську на користь Німеччини — 1; за організовану контрреволюційну діяльність — 11»²³⁹.

90 колишніх членів ВУНАС проходили у справах як такі, що були зв'язані з «контрреволюційною українською націоналістичною, троцькістською, меншовицькою та іншою антирадянською роботою»²³⁹.

Видобуття необхідних слідчим зізнань полегшувалось тим, що саме у 1937 р. було офіційно дозволено застосовувати фізичний вплив на тих, кого підозрювали у ворожих діях. Трохи пізніше це засвідчив сам Сталін, 20 січня 1939 р. від імені ЦК ВКП(б) він дав телеграму ЦК компартій союзних республік, обкомам, крайкомам, наркомам внутрішніх справ і начальникам управлінь внутрішніх справ, у якій, зокрема, було сказано:

«ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування методів фізичного впливу в практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б)... Відомо, що всі буржуазні розвідки застосовують методи фізичного впливу проти представників соціалістичного пролетаріату і притому застосовують ці методи у найогиднішій формі. Виникає питання — чому соціалістичні органи державної безпеки мають бути гуманнішими щодо скажених агентів буржуазії і заклятих ворогів робітничого класу і колгоспників?

ЦК ВКП(б) вважає, що засоби фізичного впливу повинні як виняток застосовуватися до відомих і занеклих ворогів народу і розглядатися у цьому випадку як припустимий і правильний метод»²⁴¹.

Як «припустимий і правильний метод» стало також розглядатися те, що в партійних організаціях, особливо при виборах керівників установ, прилюдно висловлювались не просто сумніви чи критичні зауваження, а відверті наклепи, створювалась обстановка політичної істерії. Саме така обстановка, зокрема, домінувала при обговоренні кандидатур, висунутих на керівні посади на згаданому XIII з'їзді КП(б)У. Після з'їзду, 3-4 липня 1937 р., Пленум ЦК КП(б)У виключив з партії і вивів зі складу членів ЦК як «викритих ворогів народу» третього секретаря ЦК КП(б)У М.Попова, першого секретаря Одеського обкому КП(б)У Є.Вегера, першого заступника Голови РНК УРСР І.Шехеласа, голову Вінницького облвиконкому О.Триліського²⁴². Із складу ЦК КП(б)У були виведені «як негідні звання членів ЦК» заступник наркома внутрішніх справ УРСР К.Карлсон, голова Харківського облвиконкому Г.Прядченко²⁴³. Із складу членів ЦК КП(б)У виключили директора Інституту економіки АН УРСР О.Асаткіна, зі складу кандидатів у члени ЦК — секретаря Одеського обкому КП(б)У С.Бричка, керуючого Дніпровською енергетичною системою (м. Запоріжжя) Д.Міхеєнка, зав. торговельним відділом Одеського обкому КП(б)У Д.Клиновського, секретаря Чернігівського міськкому КП(б)У Р.Потапенка, начальника Харківського обласного управління НКВС С.Мазо²⁴⁴. Було також вирішено розглянути матеріали, що надійшли на кандидата в члени ЦК КП(б)У І.Степанського²⁴⁵.

Пленум ухвалив резолюцію, в якій, зокрема, зазначалось: «Пленум ЦК КП(б)У цілком схвалює заходи, вжиті Політбюро ЦК ВКП(б) по викриттю і розгрому троцькістських і правих шпionів, ворогів партії і народу.

Пленум вважає, що ЦК КП(б)У і Політбюро ЦК КП(б)У не виконали вказівок тов. Сталіна про підвищення більшовицької пильності, про справжній контроль працівників на роботі, виявили політичну короткозорість...

Пленум доручає ПБ ЦК КП(б)У і зобов'язує обкоми продовжити роботу з викриття і розгрому троцькістських, правих і націоналістичних шпionів»²⁴⁶.

Робота цього пленуму ЦК виразно свідчила: погром кадрів партійно-державної номенклатури триває. Встановлено, що з 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У, 9 членів ревізійної комісії, обраних на XIII з'їзді КП(б)У, були репресовані 100 осіб. Вже на 24 січня 1938 р. у складі ЦК КП(б)У з 62 членів і 40 кандидатів у члени ЦК залишилось відповідно 20 і 5²⁴⁷.

Серед тих, кого обрали до керівних органів на XIII з'їзді КП(б)У, арештам і фізичній розправі не піддавались партторг шахти ім. Й.В.Сталіна М.Дюканов, начальник депо станції Слов'янськ Південної залізниці П.Кривоніс, голова ЦВК УРСР Г.Петровський, заступник командуючого військами Київського особливого військового округу С.Тимошенко, віце-президент АН УРСР О.Шліхтер, член військової ради Київського особливого військового округу Ю.Щаденко, а також зав. сектором підготовки кадрів Виконкому Комінтерну С.Гопнер²⁴⁸. На прикладі останньої можна прослідкувати, якою була ціна виживання в тодішніх умовах.

23 грудня 1937 р. С.Гопнер написала до парткому ВКП(б) при Виконавчому комітеті Комуністичного інтернаціоналу заяву з грифом «Таємно». В ній, зокрема, говорилось:

«Товариші! Повідомляю головні моменти моїх взаємовідносин з нині викритим ворогом партії і народу Квірінгом.

Працювала з ним в одних парторганізаціях з 1917 р. до 1925 р. (з перервами). У ці перші роки ми були чоловіком і дружиною. Коли ми розірвали цей зв'язок (12 років тому), ми не припинили знайомства, зустрічались або листувались, зберігаючи дружні відносини. Я йому довіряла як партійцю і вважала, що він до кінця засудив і позбувся ряду помилок, допущених ним під час роботи на Україні.

Таким чином, я визнаю, що в умовах близького і довгорічного знайомства не розпізнала ворога партії, виявивши виняткову сліпоту і втрату пильності, і усвідомлюю, що заслуговую на суворий осуд.

Водночас я категорично й рішуче заявляю, що не мала ні найменшого уявлення про його контрреволюційні наміри, участь у контрреволюційних організаціях або діях. Мені зрозуміло, що він обманював партію, дворушничав, приховував від мене свої злочини...

Я ставлю собі за провину також, що недостатньо врахувала деякі непрямі симптоми невдоволення і недостатньої довіри до Квірінга з боку ЦК партії, про що свідчили часті зняття його з роботи. Хоч я цікавилася політичними причинами цього, але нічого конкретного не дізналась.

Нарешті бачу свою помилку в тому, що при оцінці його політичної фізіономії як комуніста я не пов'язала з його політичною фізіономією його приватне життя, в якому були риси мішанства і траплялися безвідповідальні зв'язки з жінками, що прикривалися нібито передовою мораллю, а по суті — мораллю найнижчого гатунку.

Оглядаючись на весь період нашого знайомства, я запитую себе — де були мої очі? Я проклинаю цю сторінку мого минулого, але, незважаючи на цю ганебну пляму в ньому, я не перестаю пишатися моїм минулим, бо ця «дружба» не була головним його змістом. І до знайомства з Квірінгом, і після я йшла своїм шляхом вірного солдата партії, 34 роки мого перебування в лавах партії Леніна — Сталіна є найбільшим щастям, що випало на мою долю. Від усвідомлення цього я ще гостріше усвідомлюю свою провину перед партією за виявлену сліпоту, за шкоду, завдану їй, і відчуваю некучий сором за «дружбу» з цим гадом. Однак я знайду в собі сили, перебувавши як слід, спокутувати цю провину, прагнучи для зміц-

нення партії на новому етапі. Ї перш за все я мушу викоренити властивий мені непростимий порок — надмірну довірливість, — порок, який я особливо виявляла у собі в умовах останнього року боротьби проти ворогів партії і народу. Я сподіваюсь, незважаючи на те, що я вже не зможу служити партії стільки років, скільки служила їй, зробити все, щоб відшкодувати ті втрати, які я завдала партії своїми помилками по лінії боротьби з ворогами. Для цієї мети я не пощаджу себе, які б випробування не стояли на моєму шляху.

З ком. прив. С.Гопнер»²⁴⁹.

Архіви зберегли чимало подібних документів тієї доби. Втім, збереглися не тільки документи такого роду, а й такі, що засвідчують: були люди, які інакше розуміли те, що відбувається, і давали йому свою оцінку. 20 березня 1937 р. робітник Конотопського паровозоремонтного заводу Загоруйко написав невеличкого листа С.Косіору:

«У ЦК КП(б)У. Т.Косіору.

Немає сил переживати те, що доводиться бачити, як різко слова розходяться із ділом; уся наша преса заповнена вихваланням успіхів, збільшенням виробництва, квітучою країною, веселим та радісним життям. А тут доводиться переживати на власній шкурі найсправжніший голод. Наш квітучий Конотоп довів людей до того, що всі голі й босі. А головне — голодні. Тисячі робітників, які стоять у чергах за хлібом, говорять про керівництво та місцеву владу неприйнятні розмови. Якби Ви чули, що говорять на Вашу адресу, то напевно було б вжито термінові заходи. Приварочних продуктів ми не знаємо, які вони є. Вкрай дивує, що вся Україна виконала і грошові податки, і хлібнотраччу. А влада створює умови загибелі. Народ вкрай розлючений, відпадає до вас довіра, навкруги шахрайство.

Робітник Конотопського ПВРЗ Загоруйко. 20.ІІІ.37 року»²⁵⁰.

Невідома подальша доля цього представника «найпрогресивнішого класу». Чи був він зметений кривавою хвилею «великого терору», чи жив. Ще один характерний документ:

«Т Е Л Е Г Р А М А

З Бондарівки

Київ, ЦК КП(б)У, тов. Косіору.

Моє єдине прохання — допоможіть добитися суду. Я службовець «Заготзерна» станції Бондарівка Сосницького району Чернігівської області, колишній колгоспник. Була сім'я з семи душ — хвора дружина, п'ятеро дітей, старшому 13 років. Без вини, під виглядом куркуля-спекулянта, зі злої волі голови сільради Шевченка зазнав страшного покарання в 1936 році. Голова сільради вночі силою озброєних людей пограбував майно, сім'ю викинув з хати, хвору дружину з немовлям побили, від побоїв дружина і дитина померли. Відібрали садибу, звільнили із служби. На скарги в область і район не звертають уваги. Залишились діти сиротами.

Просимо захисту, повернення майна, корови. Сім'я Царенків»²⁵¹.

У своїй «закритій доповіді» на XX з'їзді КПРС М.Хрущов зазначав, що кількість заарештованих за обвинуваченнями у контрреволюційних злочинах збільшилась у 1937 р., порівняно з 1936 р., більш як у 10 разів²⁵². «Складлася хибна практика, — підкреслював у доповіді М.С.Хрущов, — коли в НКВС складались списки осіб, справи яких підлягали розгляду на Військовій колегії, і їм наперед визначалась міра покарання. Ці списки надсилались М.Єжовим особисто Сталіну для санкціонування передбачуваних мір покарання»²⁵³. Всього у 1937 — 1938 рр. Сталіну було скеровано 383 таких списки і була одержана його санкція²⁵⁴.

Статистика свідчить, що у другому півріччі 1935 р., порівняно з першим півріччям цього ж року, кількість справ, що їх розглядали спецколегії обласних судів, збільшилась на 95,9 %. Переважна більшість засуджених проходила за обвинуваченнями у «контрреволюційній» та «троцькістській» агітації. За офіційними відомостями, у 1935 р. в Україні було заарештовано 24 934 особи, у 1936 — 15 717, у 1937 — 159 573, у 1938 — 108 006, у 1939 — 12 000, у 1940 — близько 50 тисяч²⁵⁵.

Зрозуміло, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВС (а вони були переповнені), проаналізувати смертність у таборах (за деякими даними, у 1936 р. вона становила 2%, у 1937—1938 р. — 6—7%), додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 мільйона осіб), а також депортованих.

Про репресивні акції НКВС УРСР систематично інформував ЦК КП(б)У. Туди тільки протягом 1937—1938 рр., за неповними даними, було надіслано понад 100 повідомлень, до багатьох з яких додавались протоколи допитів обвинувачених²⁵⁶.

Цікаво, що одним з перших наказів І.Ленінського після його появи в Україні був наказ «Про упорядкування режиму в тюрмах» (№ 00168 від 25 серпня 1937 р.). В ньому, зокрема, зазначалось, що «порядок утримання ув'язнених у ряді тюрем не відповідає вимогам, що ставляться до тюрем НКВС». У наказі підкреслювалось, що таке становище «особливо неприпустиме нині, коли у тюрмах утримується значна кількість особливо небезпечних злочинців»²⁵⁷. Зрозуміло, було вжито відповідних заходів, що посилювали тюремний режим.

Усунення В.Балицького потягло за собою арешти серед тих, хто з ним працював. До кінця 1937 р. було заарештовано понад 200 співробітників УДБ, 134 співробітники міліції, 38 командирів і політрацівників прикордонних військ, 45 співробітників Ушосдору, яких обвинувачували у причетності до «троцькістської терористичної організації, агентури ряду іноземних розвідок, латиської фашистсько-шпигунської організації»²⁵⁸.

Протягом 1938 р. тривали пошуки «правотроцькістського підпілля». Арешти охопили і керівні структури: в апараті ЦК КП(б)У було заарештовано 31 особу, у Раднаркомі УРСР — 40, у ЦВК УРСР — 4. Було заарештовано 10 членів ЦК КП(б)У, 13 секретарів обкомів КП(б)У, 27 наркомів та їх заступників, 22 депутати Верховної Ради СРСР, 15 голів і заступників

Робітники заводу «Ленкузня» слухають обвинувальний вирок у справі «антирадянського правотроцькістського блоку». Київ, 1938.

голів облівиконкомів, 135 секретарів міськкомів і райкомів КП(б)У, 80 членів пленумів обкомів КП(б)У, 645 відповідальних працівників²⁵⁹.

Тільки у 1938 р. в апараті НКВС УРСР було заарештовано 261 «зрадника, учасника правотроцькістської організації, інших антирадянських формувань та шпигунів іноземних розвідувальних органів». А всього у 1938 р. в Україні заарештували 994 співробітників НКВС²⁶⁰.

Чимало аспектів «єжовщини» ще потребують уважного і неупередженого дослідження. Наприклад, антисемітизм. За даними, які наводив у лютому 1998 р. у виступі на міжнародному симпозіумі «Сталінський терор, масові репресії, ГУЛАГ» (Гамбург, Німеччина) голова Ради і керівник наукових програм Московського науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» Арсеній Рогинський, у 1935 р. у НКВС працювало 40 % євреїв, а у 1940 р. їх залишилось всього 4 %.

Такий самий розвиток подій спостерігаємо і в Україні, де, наприклад, НКВС своєю телеграмою № 83921 від 28 грудня 1937 р. вимагав «негайно переглянути всі обліки і розробки по сіоністах, заарештувати антирадянський сіоністський актив»²⁶¹. І такі пошуки було розпочато. Продовжились вони і після того, як І.Леплевського усунули. Достаньо сказати, що тільки у першій половині 1938 р. було заарештовано 1 279 «учасників сіоністського підпілля», ліквідовано «бундівські комітети» у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Вінниці і Молдавській АСРР²⁶².

Протягом 1937 р. тривало викриття «контрреволюційних організацій», серед яких були «Національна спілка німців на Україні», «Контр-

революційна троцькістська диверсійно-шкідницька організація», «Антирадянська націоналістично-латиська контрреволюційна організація» та багато інших.

Ще під час роботи XIII з'їзду КП(б)У до Москви був викликаний командуючий Київським військовим округом Й.Якір. Заарештований у дорозі, він був «вписаний» до так званого заклоту військових, учасниками якого були також оголошені М.Тухачевський, І.Уборевич, А.Корк, Р.Ейдеман, Б.Фельдман, В.Примаков, В.Путна²⁶³. 1—4 червня 1937 р. відбулося розширене засідання Вищої військової ради Наркомату оборони СРСР, на якому обговорювалось питання про розкриття і розгром «контрреволюційної військово-фашистської організації». На нараді виступили Сталін та К.Ворошилов із вимогою знешкодити і ліквідувати у Червоній армії «змову». 11 червня 1937 р. на закритому судовому процесі оголошено вирок у справі «військово-фашистського заклоту» (М.Тухачевський, Й.Якір І.Уборевич та ін.).

Відразу після арешту Й.Якіра репресовано велику групу вищих командирів та політпрацівників Київського військового округу, зокрема, М.Амеліна — члена військової ради, начальника Політуправління, члена оргбюро ЦК КП(б)У, армійського комісара другого рангу; Д.Фесенка — першого заступника командуючого військами, начальника гарнізону Києва, комкора; В.Бутирського — першого заступника начальника Політуправління, члена бюро Київського обкому КП(б)У, корпусного командира; Р.Петерсона — заступника командуючого військами по тилу, дивінтенданта.

Після Всеармійської наради політпрацівників, у серпні 1937 р. репресії серед військових спалахнули з новою силою. Невдовзі після цієї наради було заарештовано члена ЦК КП(б)У та бюро Харківського обкому партії, командуючого військами Харківського військового округу, члена ЦВК СРСР, командира другого рангу І.Дубового та члена ЦК КП(б)У, члена військової ради округу, корпусного комісара М.Блуашвілі.

Із трьох з половиною десятків делегатів XIII з'їзду КП(б)У, яких обрали від партійних організацій військових частин та з'єднань у 1937 р., знищили 23. Серед них були три командарми, сім комкорів і комдивів, три комбриги і полковники, один армійський комісар, один корпусний комісар, сім дивізійних, бригадних та полкових комісарів. З 17 членів ЦК КП(б)У — представників військової інтелігенції, які працювали в Україні до початку масових репресій та арештів, — до травня 1940 р. в живих не залишилося жодного, причому 15 з них знищили фізично. Підраховано, що до початку війни з нацистською Німеччиною репресії забрали життя понад 40 тис. професійних військових, у тому числі більше третини з них, 15 тис., в Україні.

Згідно з версією, розповсюдженою серед західних дослідників, у серпні 1937 р. до Києва прибула комісія у складі В.Молотова, М.Хрушова, М.Єжова. На пленумі ЦК КП(б)У В.Молотов запропонував зняти з постів С.Косіора, Г.Петровського, П.Любченка та інших, вивести їх із складу ЦК, а також обрати першим секретарем М.Хрушова. Члени ЦК КП(б)У відмовилися голосувати за ці пропозиції, незважаючи на те, що В.Моло-

тов телефонував до Москви, щоб одержати інструкції від Сталіна. Врешті-решт Молотов запропонував, щоб політбюро ЦК КП(б)У виїхало до Москви для спільного засідання з політбюро ЦК ВКП(б).

Джерелом цієї версії слугують спогади колишнього радника при Раднаркомі УРСР П.Павлова та твердження А.Авторханова²⁶⁴. Однак спроба документально підтвердити версію про приїзд до Києва комісії ЦК ВКП(б) у серпні 1937 р. поки що не принесла результатів. Відсутня інформація з приводу цього і в мемуарах М.Хрушова.

Натомість документально підтверджено, що восени 1937 р. в Україні знову з'явився Л.Каганович з метою ліквідації «шкідництва» у Донбасі. У вересні у виступі на Вседонецькому злеті стаханівців він підкреслив: «Говорячи про шкідництво, можемо твердо сказати: прорахувалися вороги, прорахувалися розвідники, помилилися, зазнали поразки шпигуни та розвідники, зазнали поразки їх хазяєва — німецько-японські та інші фашисти»²⁶⁵. Разом з тим Л.Каганович дорікав учасникам злету: «...Політична пильність у вас не набуває того конкретного повсякденного практичного характеру, якого ця пильність повинна набути, інакше вона перетвориться на фразу»²⁶⁶. Каганович власним прикладом продемонстрував зразок «практичної» пильності: невдовзі після цього виступу органи НКВС заарештували близько 140 керівних працівників Донецького басейну — директорів заводів²⁶⁷. В цілому, за твердженням сучасних дослідників, підписи Л.Кагановича виявлено на списках, у яких значилося 36 тис. осіб, засуджених до розстрілу²⁶⁸.

На вересневому (1937 р.) пленумі ЦК КП(б)У у своєму виступі перший секретар Донецького обкому КП(б)У Е.Прамнек гучно заявив, що Л.Каганович у боротьбі з «шкідниками» в Донбасі здійснив «гігантську роботу»²⁶⁹. На цьому пленумі, як і на інших, що відбулися протягом 1937 р., тривало виключення із керівних органів викритих «ворогів народу».

1937-й рік став переломним у долях багатьох в'язнів-українців. Найсамперед доречно згадати соловецьких в'язнів. Українці перебували на особливому обліку серед в'язнів і були об'єктом окремої уваги спеціальних підрозділів ГУЛАГу, таких як, скажімо, секретно-політичний відділ 3-ї частини 8-го Соловецького відділення ББК НКВС.

Абревіатуру «УНКР», що означала «Украинская националистическая контрреволюция», знаходимо на багатьох службових документах, пов'язаних з долями соловецьких в'язнів-українців. Так, в листі начальника 3-го відділення КАРЛАГу НКВС Жилевського до уповноваженого 3-го відділення по ЦПВ у березні 1934 р. названо прізвища кількох в'язнів, засуджених у справі «УВО», які перед тим перебували у КАРЛАГу, і додано: «Пропонуємо усіх вищеперерахованих ув'язнених взяти в агентурну розробку, встановивши за ними постійне стеження. З цією метою прикріпіть до них постійне, перевірене, надійне освідомлення хоча б із загальної сітки СПВ...

У процесі розробки з'ясуйте їхні зв'язки у таборі і поза ним, як ці зв'язки здійснюються, на якій роботі використовуються, ставлення до основної і громадської роботи.

Вживайте заходів щодо припинення тенденцій до втечі. Надішліть на них ділові та політичні характеристики.

Оскільки вищезгадані особи займались вербовкою у к/р організації і мають організаторські здібності, вам належить це врахувати і перевірити, чи немає навколо них угруповань, з'ясовуючи характер і мету цих угруповань.

Всі матеріали, що надійдуть, вміщуйте в РОС у розділ «Діяльність української к/р»²⁷⁰.

Надзвичайно прикметним є інший лист — з 3-го відділу ББК НКВС у Москву до начальника відділу охорони ГУЛАГу НКВС СРСР від 13 жовтня 1936 р. У ньому також було перераховано групу в'язнів, обвинувачених у підготовці «терористичних актів проти вождів партії та уряду». У листі зазначалось, що ці ув'язнені утримуються не на островах, а на материк у різних підрозділах табору. Далі додано: «Повідомляючи про вищевикладене, повторно просимо Ваших вказівок, чи вважати центральними терористами, чи варто брати на облік як «ЦТ» (центральні терористи. — *Авт.*) осіб, засуджених згідно наведених прикладів, чи підлягає ця категорія ув'язнених направленню на Соловки згідно з наказом 0/93 і як бути надалі з такими ув'язненими, яких буде виявлено»²⁷¹.

З початком 1937 р. у документах з'являються повідомлення про організації в'язнів у таборах. В одному з агентурних донесень від 23 лютого 1937 р. читаємо: «Стає очевидним, що у Кремлі (йдеться про Соловецький Кремль. — *Авт.*) існує українська фашистська організація»²⁷². В іншому донесенні у березні 1937 р. таємний інформатор повідомляв: «Очевидно, що існує якась група — частину її членів ми знаємо, — що згуртувалась як *внутрішня еміграція* (виділення мое. — *Авт.*) і живе яскраво визначеним і глибоко вкоріненим фашистським духом»²⁷³. Вдумаємося у це визначення: «внутрішня еміграція» на... Соловках, у одному з найсуворіших місць ув'язнення Радянського Союзу.

У багатьох представників цієї «еміграції», як і у мільйонів інших мешканців сталінських «артеків», терміни ув'язнення добігали до кінця найближчим часом. Треба було вирішувати, що робити з цими в'язнями, адже їхній вихід на волю був вкрай небажаний. Не в останню чергу через те, що вони багато знали про реальні механізми функціонування репресивно-каральної системи та про табірні умови «перевиховання». Зрозуміло, цих людей ніхто вже не міг «перевиховати». Натомість вони могли виховувати інших, просто розповідаючи правду про пережите.

Ось тоді й вирішили «почистити» табори. Рішення про це було ухвалено московським керівництвом у серпні 1937 р., і відразу його почали реалізовувати, розстрілявши не менше 30 тисяч в'язнів. Формально для цього необхідно було створити нові «справи», тепер вже табірні. Саме з цією метою почали активно використовувати стукачів — тих в'язнів, які добровільно чи під тиском допомагали НКВС. Саме таємні табірні інформатори повинні були постачати «компромат» — відомості про настрої, розмови, оцінки, що їх висловлюють заплановані до знищення в'язні. І таку інформацію видобули, і поклали її в основу багатьох «розстрільних справ».

Збереглась довідка, складена навесні 1956 р., що засвідчила механізм, за яким здійснювались репресивні акції проти соловецьких в'язнів. Ось

він, цей короткий, але страшний за своїм змістом документ: «Щодо осіб, які перебували в ув'язненні у Соловецькій тюрмі чи Соловецьких ВТТ, попереднє розслідування не проводилось, а їх питання за агентурними відомостями або за довідкою по старій слідчій справі виносились на засідання Особливої трійки, яка і ухвалювала своє рішення»²⁷⁴.

Для розгляду цих справ було створено особливу трійку під головуванням Л.Заковського. У жовтні 1937 р. саме він разом із своїм заступником старшим майором державної безпеки В.Гаріним, давнім бойовим товаришем по Вінниці, Одесі, Новосибірську, та прокурором Б.Позерном провів «чистку» Соловецької тюрми особливого призначення ГУДБ НКВС СРСР (організовану з 20 лютого 1937 р.).

Серед тих, кому винесли смертний вирок, була велика група в'язнів-українців (М.Зеров, М.Куліш, Л.Курбас, А.Крушельницький, М.Ірчан-Баб'юк, С.Рудницький, М.Яворський та ін.). 1 116 в'язнів було вивезено в урочище Сандормох під Медвеж'єгорськом (Карелія), де 27 жовтня — 4 листопада 1937 р. фактично було знищено 1 111 осіб. У кожній тюремній справі є документи за підписом капітана держбезпеки, заступника начальника адміністративно-господарської частини УНКВС Ленінградської області М.Матвеева. Він особисто (іноді за допомогою помічника — коменданта УНКВС Ленінградської області Алафера) в урочищі Сандормох (за протоколами № 81—85) щодня розстрілював 200—250 в'язнів. Зго-

Урочище Сандормох неподалік від Медвеж'єгорська (Карелія), де від 27 жовтня до 4 листопада 1937 р. розстрілювали соловецьких в'язнів. Серед розстріляних було 200 українців. Розкопки 1997 р.

А К Т

Вирішення Тройки УНКВД ЛО по протоколу № 83
от 9 сентября 1937 года, в отношении осужденного к
СМІ ГОША, Василий Филипповича
приведен в исполнение " 3 ноября 1937 года, в чем и
составлен настоящий акт.

" 3 ноября

Один із смертних актів, підписаних М.Матвеевим.

дом сам М.Матвеев був репресований, однак з початком війни звільнений (він помер у 1971 р.).

Ще 509 соловеських в'язнів, засуджених за протоколами № 134, 198, 199, 303 засідання особливої трійки Управління НКВС Ленінградської області, були знищені в січні 1938 р. За наявною версією, цих в'язнів, серед яких також було чимало відомих українців, розстріляли у пустощі Койранкангас під Токсово.

Невдовзі розпочалися «чистки» тих, чиїми руками чинилися ці та інші злочини. 20 грудня 1937 р. на урочистому засіданні з нагоди 20-річчя ВЧК—ДПУ—НКВС А.Мікоян дав таку оцінку роботи М.Єжова: «...Товариш Єжов Микола Іванович, прийшовши у НКВС, зміг швидко поліпшити стан справ у НКВС, закріпити і поставити на вищій ступінь роботу НКВС...»²⁷⁵. На кінець 1937 р. колишній шеф ОДПУ—НКВС Г.Ягода був заарештований, а разом з ним і чимало тих, хто працювали під його орудою. Зрозуміло, у той момент М.Єжов ще не чекав, що ближчим часом він має повторити долю свого попередника.

6. Останній рік «сжовщини»

24–25 січня 1938 р. у Москві відбулася нарада керівних працівників НКВС. У виступі М.Єжова було підбито підсумки «масових операцій» НКВС і висунуто вимогу чергової реорганізації структури НКВС СРСР.

Саме в цей момент Сталін вирішив направити в Україну М.Хрущова. Напередодні від'їзду, як пише про це сам Хрущов, він звернувся з проханням до Г.Маленкова «підібрати мені кількох українців з московської партійної організації (там їх було багато) або з апарату Центрального Комітету партії... Почали підбирати другого секретаря. Другим секретарем Маленков назвав товариша Бурмистенка. Бурмистенко був заступником Маленкова, котрий керував тоді кадрами ЦК ВКП(б)...

Я дав Бурмистенку доручення підібрати людей, котрих можна було б взяти з собою, чоловік 15–20. Він підібрав, здається, чоловік 10 з відділів ЦК і з Московської парторганізації. З останньої взяли Сердюка і ще когось»²⁷⁶.

27 січня 1938 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. На порядку денному серед інших стояло організаційне питання. Йшлося про заміну С.Косіора на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У. М.Хрущова було обрано виконуючим обов'язки першого, а М.Бурмистенка — виконуючим обов'язки другого секретаря ЦК КП(б)У.

Саме на той період, коли С.Косіор очолював ЦК КП(б)У, — а він працював з 1928 р., — припадає найбільша кількість всіляких процесів і справ, ескаляція політичного терору. Не випадково і на згаданому січневому (1938 р.) пленумі ЦК КП(б)У, де С.Косіор складав повноваження, стояло питання про виключення із керівних органів чергової групи «ворогів народу», серед яких були М.Блуашвілі, М.Бондаренко (який недовго змінив П.Любченка на посаді голови Раднаркому УРСР), О.Волков, М.Гікало, В.Затонський, К.Квятєк, С.Кудрявцев, М.Марголін, М.Нікітченко, О.Пілацька, З.Сідерський, П.Герашенко, І.Константинов, Й.Манаєнков та Е.Нідер.

М.Хрущов так характеризував ситуацію з кадрами в Україні: «По Україні неначе Мамай пройшов. Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Невдовзі не стало і секретаря Київського міськкому»²⁷⁷. Негативні явища набули значних масштабів. У Києві, наприклад, компрометуючі матеріали були подані на половину складу міської парторганізації, а з 130 комуністів Академії наук УРСР — на 111²⁷⁸. У Ленінському районі міста Києва створювались спеціальні комісії для збирання компрометуючих матеріалів. Внаслідок роботи цих комісій було виключено з партії 18,5 % складу районної парторганізації. У Петровському районі Києва «компрогат» було заведено на 63 % складу парторганізації²⁷⁹.

С.Косіор був відкликаний до Москви і призначений заступником голови Раднаркому СРСР. Як згадував М.Хрущов, проводжали С.Косіора «досить сухо»²⁸⁰.

Разом з М.Хрущовим до Києва приїхав новий нарком внутрішніх справ УРСР Олександр Успенський, який перед тим очолював Управління НКВС Оренбурзької області. Справа в тому, що, незважаючи на всі «успіхи», кар'єра І.Леплевського закінчилася типово для доби «великого терору»: 25 січня 1938 р. його усунули з посади наркома, а 28 липня того самого року розстріляли. О.Успенський також утримається на посаді не дуже довго: 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у

службовому кабінеті записку: «Труп шукайте у Дніпрі», і зник з Києва. Переховувався в Москві, Архангельську, Калузі, Муромі. В квітні 1939 р. був розшуканий, заарештований у місті Міасс Челябінської області, а 27 січня 1940 р. засуджений до розстрілу²⁸¹.

У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М.Єжов, і новому керівництву стало зрозуміло: пошук «ворогів народу» продовжується. На оперативній нараді М.Єжов дав вказівку: в Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові «ліміти», тобто подальші плани знищення людей²⁸². Одна з таких заявок, датована лютом 1938 р., надійшла з Харківської області. Цей документ за підписом заступника начальника

М.Хрушов.

обласного УДБ НКВС Л.Рейхмана (пізніше він працював у НКВС УРСР) містив твердження про те, що Харківщина забруднена «ворожими елементами», що на обліку поки що є 12 154 особи, з яких 3 748 підлягають арешту в першу чергу. Л.Рейхман звертався з проханням до М.Єжова дати дозвіл на «ліміти» на 8 000 «ворогів народу», 3 000 з яких пропонував засудити за першою категорією, тобто розстріляти²⁸³.

Про те, як у 1938 р. робилися «вороги народу», виразно свідчать, зокрема, спогади заарештованого саме того року працівника наркомзему УРСР, інспектора з землевпорядкування І.Гладкого: «Надвечір забрали мене на допит. Заходжу в кабінет. У слідчого на столі товста «справа». І хоча я розумію, що «справа» не моя, починається психологічний спектакль. Слідчий гортає її, поглядаючи на мене, і «дивується» моїм «витівкам», вигукуючи «Ого!», «Ага!» ...Мат висить у повітрі. Потім слідчий підхоплюється й сильним ударом відкидає мене у куток. Піднімає. Підводить до столу. «От папір! Пиши! Хто тебе завербував?!..» Три доби не давали спати. Повторювали те саме. Це було нестерпно. Почалися галюцинації.

...Чомусь я сів і почав писати. Після цього мені дали їсти, відпустили поспати. Коли ж викликали знову — привести в порядок записи — я не повірив своїм очам. На папері — прізвища моїх друзів. Написано моєю — моєю! рукою. Такий був стан, що я не пам'ятав, як це зробив. «Ні, думаю, так не годиться», — і все порвав. Цим викликом, звичайно, скандал, погрози»²⁸⁴.

«Успенського, — згадував М.Хрущов, — я взяв, працюючи секретарем Московського комітету партії... Я вважав, що він буде правильно інформувати мене і допомагати мені.

Успенський розвинув бурхливу діяльність. Як з'ясувалось після смерті Сталіна, він буквально завалив ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти тривали»²⁸⁵.

Зрозуміло, О.Успенський діяв не без тісного контакту з ЦК КП(б)У і особисто М.Хрущовим. Взагалі, за документами НКВС, з приїздом М.Хрущова в Україну відбувся «докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика: майже всі репресовані засуджувалися до найвищої міри покарання. Робилося це, як сказано в одному з документів, «на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова щодо усунення антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий), під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М.С.Хрущова»²⁸⁶.

Ще на початку березня 1938 р. у своєму донесенні в Москву М.Хрущов та командуючий військами Київського військового округу С.Тимошенко повідомляли, що з військ округу за рік «вчищено» близько 3 тис. чоловік, з них заарештовано більше 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій, що «в результаті ліквідації троцькістсько-бухарінських елементів могутність військ округу зросла»²⁸⁷.

Говорячи про добу «великого терору» в Україні, окремо слід звернути увагу на обласні управління НКВС, які здійснювали масові репресії. Це вкрай важливо. Це підтверджує, зокрема, один з найодіозніших прикладів того періоду — бурхлива «викривальна» діяльність Олександра Волкова, людини з двокласною освітою, якого особисто М.Єжов під час приїзду до Києва у лютому 1938 р. призначив начальником Управління НКВС Полтавської області. Проінструктований, як і інші начальники обласних управлінь, О.Успенським про те, що у Москві викривається велика мережа українського підпілля, Волков почав фабрикувати таке «підпілля» на Полтавщині. Не маючи ніяких агентурних або слідчих даних, він вимагав від підлеглих заарештовувати людей, допитувати їх, застосовуючи фізичні тортури, брав участь у цих допитах, власноруч складав міфічні «схеми про злочинні зв'язки заарештованих», фальсифікував протоколи допитів всіх «головних заарештованих» і роздавав ці «керівні протоколи» підлеглим для подальшої фальсифікації під час допитів, згодом сам коректував ці протоколи.

Внаслідок цього було «викрито» неймовірну для однієї області кількість «контрреволюційних» і «націоналістичних» організацій, створено чимало фіктивних справ. Наприклад, у квітні 1938 р. О.Волков доповідав О.Успенському про викриття обласного Повстанського комітету: «Нині вже викрито і ліквідовано по петлюрівській лінії 5 повстанських полків..., 1 батальйон, 14 повстанських рот... і 15 повстанських загонів. По ним заарештовано 1 639 осіб, з яких 218 офіцерів петлюрівської, старої та інших армій.

Крім того, викриті і ліквідовані 21 есерівсько-боротьбистський повстанський загін, заарештовано 1 358 осіб, з них: есерів 222, націоналістів 303, боротьбистів 19, решта меншовики, укапісти, церковники та ін.

Ліквідовано один диверсійний загін і 12 диверсійних груп...»²⁸⁸.

Збереглися свідчення, як саме О.Волков інструктував підлеглих, як здійснював каральні акції проти самих працівників Управління (тільки протягом березня—червня 1938 р. за його вказівками заарештували 50 осіб). Зрештою Волкова поглинула антиєжовська кампанія: 9 березня 1939 р. він був заарештований, 20 липня 1941 р. засуджений, а 16 жовтня того самого року розстріляний. Його справа вийшла навіть на тодішній всесоюзний рівень — Волкова згадував у своїх свідченнях М.Єжов. Такого роду приклади підтверджують подальшу необхідність аналізу регіонального рівня «великого терору».

25—26 квітня 1938 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Було ухвалено таке рішення: «Погодитись з постановами Політбюро ЦК КП(б)У про виключення зі складу керівних органів ЦК КП(б)У викритих ворогів народу:

1. Зі складу членів ЦК КП(б)У і Політбюро — Прамнека Е.К.
2. Зі складу членів ЦК КП(б)У — Криворучка М.М., Левінзова М.Л., Михайлова О.Д., Жученка П.Я. (це прізвище дописане у документі олівцем. — *Авт.*)
3. Зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У — Краснопольського І.С.»²⁸⁹.

Підпис М.Хрущова можна знайти і на документі «Про Леліна Е.М.», що був прийнятий шляхом опитування членів пленуму ЦК КП(б)У. У цьому рішенні читаємо: «Затвердити постанову Політбюро ЦК КП(б)У про вивід зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У Леліна Е.М. як викритого ворога народу»²⁹⁰.

У травні 1938 р. у Москві був заарештований С.Косіор, якому інкримінувалась участь у зв'язках з шпигунсько-диверсійними службами іноземних держав, а також керівництво «Польською організацією військовою». 26 травня 1939 р. його розстріляли.

Арешт С.Косіора використали для посилення репресій в Україні, для викриття нових міфічних «контрреволюційних організацій». Зокрема, було викрито «заколот» у комсомолі України. За версією «драматургів» з НКВС цей «заколот» нібито очолював перший секретар ЦК ЛКСМУ С.Усенко. Зберігся виразний документ — довідка за підписом виконуючого обов'язки начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличева, в якій, зокрема, зазначається, що «С.І.Усенко є керівним учасником контрреволюційної правотроцькістської організації. Приналежність Усенка до правотроцькістської організації встановлюється свідченнями її активних учасників Кербеля С.Г. — кол. керуючий Укрлегпостачу Наркомлегпрому УРСР, Пипенка З.І. — кол. зав. відділом керівних органів ЦК ЛКСМУ, Білого Б.П. — кол. відповідального секретаря Молотовської райради у Києві, Кузнецова І.У. — кол. нач. групи кадрів Наркомлегпрому УРСР, Макаренка В.О. — кол. заст. редактора «Комсомолець України», Аврашка І.І. — кол. директора експериментальних майстерень при Укр. Промраді».

А далі у довідці наводились уривки вибитих НКВС свідчень проти С.Усенка, стверджувалось, що «Усенко на підставі терористичних наста-

нов, як свідчать про це матеріали слідства, з метою запобігти подальшого розгрому організації поставив питання про необхідність здійснення терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У тов. Хрущова».

На цій довідці стоїть виразна власноручна резолюція М.Хрущова: «Заарештувати. М.С.Хрущов. 18.XI.38 р.».

На грудневому (1938 р.) пленумі ЦК КП(б)У С.І.Усенко був виведений як «викритий ворог народу» зі складу членів ЦК КП(б)У²⁹¹.

Навесні 1938 р. було здійснено перші арешти у справі так званої української націоналістичної організації «Молода генерація», що нібито мала на меті «насильницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу».

Одними з найперших у травні 1938 р. були заарештовані керуючий справами ЦК КП(б)У О.Власенко та керуючий справами Раднаркому УРСР П.Мілько. Після того, як з ними «попрацювали» начальник 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Казін, начальник 5-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Хаєт, помічник начальника 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР М.Хаєт та ін., вони дали свідчення, які від них вимагали.

20 серпня 1938 р. О.Успенський затвердив обвинувальний висновок у справі О.Власенка. 22 вересня 1938 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду СРСР присудила О.Власенка до розстрілу і в той же день його стратили. Розстріляний був також і П.Мілько.

Одним із тих, хто проходив у цій справі, був заступник зав. відділом науки ЦК КП(б)У М.Середенко. Йому вдалося вижити, про що ще йтиметься, і 27 грудня 1956 р., вже реабілітований, він свідчив: «На очну ставку зі мною привели П.Мілька, закритого і по-звірячому побитого. Після закінчення очної ставки П.Мілько, бачачи мій опір слідчим, заплакав і сказав: "Мишко, спасибі тобі за стійкість, може бути, ти нас, невинуватих врятуєш, вибач, що не витримав, у мене все відбито і мені вже все одно". Його терміново якісь люди відразу ж і увели, не давши договорити, а мене Хаєт і Казін з допомогою двох помічників почали у черговий раз бити за відмову підписати те, що вони хочуть написати від мого імені. Більше П.Мілька я не бачив».

Крім О.Власенка, П.Мілька, М.Середенка, у справі «української націоналістичної організації» проходили зав. особливим сектором ЦК КП(б)У К.Максимець, колишній співробітник особливого сектора ЦК КП(б)У О.Калінін, помічник секретаря ЦК КП(б)У П.Клушин, заступник зав. відділом ЦК КП(б)У А.Ващук, голова облплану і заступник голови Чернігівського облвиконкому В.Канов-Каневський, технічний секретар політбюро ЦК КП(б)У М.Рубашенко, технічний секретар оргбюро і секретаріату ЦК КП(б)У І.Зей, працівник ЦК КП(б)У Д.Новицький, помічник секретаря ЦК КП(б)У З.Коган, зав. обліково-економічним відділом наркомату місцевої промисловості УРСР П.Клубін, тимчасово виконуючий обов'язки директора Інституту економіки АН УРСР В.Теплицький, зав. відділом газети «Радянська Україна» А.Белаківський, науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР І.Панащенко, заступник начальника Управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР М.Гришко,

заступник зав. шкільним відділом ЦК КП(б)У Т.Шматлай, заступник наркома освіти УРСР І.Левшин, зав. сектором комунального господарства, транспорту і зв'язку Раднаркомом УРСР М.Мартинів, зав. сектором культури Раднаркомом УРСР О.Бородін, нарком місцевої промисловості УРСР Т.Чубар та ін. Практично всі вони отримали ту або іншу міру покарання.

Однак карали не лише представників партійно-державної номенклатури. 23 травня 1938 р. у Роттердамі за завданням НКВС вбито українського військового діяча, керівника Української військової організації (УВО), а згодом Організації українських націоналістів (ОУН) Євгена Коновальця.

Обставини цього терористичного акту докладно подає в своїй книзі спогадів його прямий виконавець П.Судоплатов. У НКВС він спеціалізувався з української еміграції і зміг увійти в довіру Є.Коновальця. В листопаді 1937 р., як згадує сам П.Судоплатов, М.Єжов влаштував йому аудієнцію у Сталіна, який докладно цікавився пропозиціями щодо подальших дій проти лідерів української еміграції. Після цього П.Судоплатов поїхав до Києва, де в кабінеті С.Косіора і у присутності Г.Петровського обговорювалися плани. «Рівно за тиждень, — згадував П.Судоплатов, — після мого повернення до Москви Єжов об одинадцятій вечора знов привів мене у кабінет до Сталіна. Цього разу там знаходився Петровський, що мене не здивувало. Всього за п'ять хвилин я виклав план оперативних заходів проти ОУН, підкресливши, що головна мета — проникнення у абвер через українські канали, оскільки абвер є нашим головним ворогом у майбутній війні.

Сталін попросив Петровського висловитись. Той урочисто оголосив, що на Україні Коновалець заочно засуджений до смертної кари за найтяжчі злочини проти українського пролетаріату: він віддав наказ і особисто керував стратою революційних робітників київського "Арсеналу" у січні 1918 року.

Сталін, перервавши його, промовив:

— Це не акт помсти... Наша мета — обезголовити рух українського фашизму напередодні війни і змусити цих бандитів знищувати одне одного у боротьбі за владу»²⁹².

Важко сказати, так це було насправді чи не так, оскільки, зрозуміло, П.Судоплатов прагне зняти с себе провину за прийняття рішення про знищення Є.Коновальця. Однак при цьому він не приховує, що виконувати це брудне завдання довелось саме йому.

Є. Коновалець.

Похорон голови провуду ОУН Є.Коновальця, забитого радянським агентом. Роттердам, травень 1938 р.

Було виготовлено вибуховий пристрій у вигляді коробки з шоколадними цукерками. З цими «цукерками» П.Судоплатов виїхав до Роттердама. «Прогулюючись по провулку біля ресторану “Атланта”, — згадує Судоплатов, — я побачив Коновальця, який сидів за столиком біля вікна і чекав на мою появу. Цього разу він був один. Я увійшов до ресторану, підсів до нього, і після недовгої розмови ми домовились знов зустрітись у центрі Роттердама о 17.00. Я передав йому подарунок, коробку шоколадних цукерок... Ми потиснули одне одному руки, і я вийшов, стримуючи своє інстинктивне бажання тут же кинутися бігти»²⁹³.

Вибуховий механізм спрацював, і Є.Коновалець загинув. Кардинальна зміна політичної ситуації у Східній Європі, визрівання нацистсько-більшовицького конфлікту, а також загибель Є.Коновальця та особисті амбіції керівників ОУН — все це зрештою призвело до розколу українських націоналістів на дві ворогуючі фракції — бандерівців і мельниківців.

13—18 червня 1938 р. відбувся XIV з'їзд КП(б)У. Виголошуючи звіт ЦК, М.Хрущов спинився на боротьбі проти «ворогів народу», яка розгорнулася у партійній організації після люгнево-березневого (1937 р.) пленуму ЦК ВКП(б): «Цей рік для Радянської країни був особливий. Знищуючи ворогів народу, очищаючи партійний і державний апарат, очищаючи лави Червоної армії, ми домоглися ще більшого зміцнення нашої держави, ще більшого зміцнення лав Комуністичної партії, підвищили боєздатність країни соціалізму і тим самим послабили сили наших ворогів. Знищуючи ворогів народу, ми завдали удару польській, німецькій, японській та іншим розвідкам, що дорівнює виграну великої війни»²⁹⁴.

За твердженням М.Хрушова, труднощі, які переживала Україна в період колективізації, «були організовані за завданням Пітсудського і німецьких фашистів». Всі наступні проблеми, що виникали після здійснення масової колективізації, було також віднесено на рахунок «шкідницької роботи». Висловлюючи впевненість у тому, що «ворогів народу» не так багато, що «ми ворогів в основному розбили», Хрушов разом з тим підкреслив необхідність і надалі підвищувати пильність, готовність «нешадно громи-ти шпигунів і зрадників. І ми їх розгромили і доб'ємо до кінця».

Особливо М.Хрушов підкреслив значення приїзду у лютому 1938 р. на Україну М.Єжова, а також приходу на посаду наркома внутрішніх справ УРСР О.Успенського, після чого «почався на Україні справжній розгром ворожих гнізд»²⁹⁵.

Наводив М.Хрушов, за його словами, «цікаві цифри про висунення на керівну роботу в обкоми КП(б)У». Всього з травня 1937 р. по лютий 1938 р. було висунуто 13 перших секретарів обкомів, з них 6 українців, «репресовано як ворогів народу — 9. Переміщені — 3. Залишився — 1»²⁹⁶. Якщо брати перших і других секретарів обкомів разом, то за період з лютого 1938 р. «з 31 працівника — 18 довелось заарештувати. Така сама картина і по наркоматах і облвиконкомах. Вороги народу розставляли свої кадри»²⁹⁷.

З великою промовою на з'їзді виступив О.Успенський, появу якого на трибуні делегати зустріли бурхливими оплесками і котрий підбив «попередні підсумки розгрому головних сил контрреволюції на Україні»²⁹⁸. Він обвинувачував у участі і керівництві «Польською організацією військовою» С.Косіора та його брата Казимира. Ряд керівників, а з-поміж них колишній секретар ЦК КП(б)У М.Попов, колишній нарком внутрішніх справ В.Балицький та ін., були звинувачені у створенні і керівництві «правотроцькістським центром» в Україні, який нібито мав «обласні центри». Йшлося про «викриття» також «воєнно-націоналістичної організації», «священної спілки партизанів», «організації молодого покоління українських націоналістів» та ін.²⁹⁹ О.Успенський стверджував також, що «апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько-бухарінським, буржуазно-націоналістичним, сіоністським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому і Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля»³⁰⁰.

У мемуарах М.Хрушов зазначає, що якимось йому зателефонував Сталін і, сказавши про те, що на Успенського є серйозний «компрокат», запропонував заарештувати останнього. Тільки-но Хрушов поклав телефонну трубку, як знов пролунав сигнал. І знову це був Сталін: «Ми ось порадилися і вирішили, щоб ви Успенського не заарештовували. Ми викличемо його у Москву і заарештуємо тут. Не втручайтесь у ці справи»³⁰¹.

Однак здійснити цей план (десять разів, до речі, вже перевірений на інших діячах) не вдалося. Після О.Успенського обов'язки наркома внутрішніх справ України з 7 грудня 1938 р. до 2 вересня 1939 р. виконував Амаяк Кобулов, а потім на цю посаду було призначено Івана Серова³⁰². У

Л. Берія. 1938 р.

ся, як тоді висловлювались, «виправлення помилок», що мали місце при виключенні комуністів із партії. «Пора зрозуміти, — зазначалося у постанові пленуму, — що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, що без розбору або «на всякий випадок» виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто попадеться під руку»³⁰⁴.

Ще одним сигналом стало те, що 8 квітня 1938 р. М. Єжова було призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом із посадою наркома внутрішніх справ СРСР³⁰⁵. Для комуністичних бюрократів, яких десятиріччями привчали читати «між рядками», це означало, що рано чи пізно хтось в черговий раз повинен відповісти за «перегини». Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзді КП(б)У, М. Хрущов наводив численні факти таких «перегинів» у житті парторганізацій. На цьому самому з'їзді йшлося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 осіб³⁰⁶.

Наївно на цій підставі вважати, що запанувала суцільна справедливість. Та й сам Хрущов у 1956 р., у доповіді на «закритому засіданні» XX з'їзду КПРС визнавав: «Певне оздоровлення у партійні організації внесли рішення січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1938 року. Але широкі репресії тривали і у 1938 році»³⁰⁷.

Разом з тим факти свідчили, що поступово Сталін взяв курс на відсторонення, а згодом і на усунення М. Єжова. Дедалі помітнішу роль почав відігравати Л. Берія. 22 серпня 1938 р. його призначили першим заступником наркома внутрішніх справ СРСР, а 29 вересня 1938 р. — начальником

1954—1958 рр. І. Серов очолював КДБ при Раді Міністрів СРСР і був одним із тих, хто допоміг М. Хрущову перемогти так звану антипартійну групу В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова, які добивалися зміщення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КПРС.

Цілий ряд списків із прізвищами діячів, приречених у роки терору на смерть, вже у період «відлиги» були вилучені з архівів І. Серовим. Робилося це за прямою вказівкою Хрущова, адже на них стояв і його підпис³⁰³.

Разом з тим слід відзначити, що поява М. Хрущова в Україні збіглася з певною зміною акцентів у політиці боротьби з «ворогами народу». У цей час негативні для країни наслідки від репресій виявилися настільки очевидними, що, згідно з постановою січневого (1938 р.) пленуму ЦК ВКП(б), почалося

ГУДБ НКВС СРСР³⁰⁸. 17 листопада 1938 р. Сталін і В.Молотов підписали спільну постанову Раднаркома СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», в якій було сказано про великі недоліки і перекручення в роботі органів НКВС. Тут, зокрема, критикувалося проведення «масових операцій», спрощений порядок ведення слідчих справ, надання «лімітів» для масових арештів, словом все те, що було надбанням «єжовщини».

23 листопада 1938 р. М.Єжов написав листа до політбюро ЦК ВКП(б), в якому містилося прохання звільнити його з посади наркома внутрішніх справ через те, що він припустився низки помилок. Наступного дня, 24 листопада, політбюро ухвалило таке рішення: беручи до уваги викладені у листі мотиви, а також «хворобливий стан» М.Єжова, залишити за ним посади секретаря ЦК ВКП(б), голови Комісії партійного контролю і наркома водного транспорту. Залишили Єжова на цих посадах, щоправда, ненадовго: у квітні 1939 р. його обвинуватили у керівництві «контрреволюційною організацією» в НКВС, а у лютому 1940 р. розстріляли.

25 листопада 1938 р. указом Президії Верховної Ради СРСР М.Єжов був звільнений з посади наркома внутрішніх справ СРСР. Тоді ж цю посаду зайняв Л.Берія. Розпочалася чергова «чистка» НКВС. Протягом 1939 р. з органів держбезпеки було звільнено 7 372 особи (22,9 % від загальної кількості оперативно-чекістських кадрів НКВС СРСР), з них 66,5 % за посадові злочини, контрреволюційну діяльність та за компрометуючими матеріалами³⁰⁹.

Це була крапля в морі у порівнянні з тим, скільки життів забрала або знівечила смертоносна хвиля «єжовщини». За даними, які було наведено ще в середині 50-х років, за 1937—1938 рр. було розстріляно понад 680 тис. осіб³¹⁰. Невідома точна кількість засуджених до заслання, а ці заходи, як відомо, широко застосовувались, особливо до родичів «ворогів народу».

Про масштаби і характерні ознаки «єжовщини» яскраво свідчив наказ, що його видав Л.Берія 27 грудня 1938 р. У цьому документі зазначалося, що мають місце випадки вербування агентів та інформаторів з числа керівних працівників партійного, державного і господарського апаратів, а також із складу працівників, які обслуговували апарати ЦК компартій тодішніх республік, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії. У зв'язку з цим новий нарком внутрішніх справ СРСР наказував:

«1. Припинити вербовки з числа відповідальних керівних працівників у партійних, радянських, господарських, професійних і громадських організаціях.

2. Припинити вербовки будь-яких працівників, які обслуговують апарати ЦК нацкомпартії, крайових, обласних, міських і районних комітетів партії.

3. Терміново розірвати зв'язок з усіма раніше завербованими працівниками перерахованих у пунктах 1 і 2 категорій, про що повідомити кожного завербованого агента чи інформатора шляхом виклику його і взяття відповідної підписки.

Особові та робочі справи агентів й інформаторів, вказаних вище категорій, знищити у присутності представника райкому, міськкому, обкому, крайкому або ЦК нацкомпартії, про що скласти відповідний акт»³¹¹.

Для деякого із засуджених (йдеться про тих, кого не розстріляли), критика «єжовщини» виявилась рятівною. Згідно із надрукованою статистикою з ГУЛАГу в 1939 р. звільнили 327 тис. осіб³¹².

Проілюструємо це конкретно. У листопаді 1940 р., наприклад, постановою слідчого слідчої частини УДБ НКВС УРСР Губенка (що постанову затвердив І.Серов) справу стосовно М.Середенка було припинено і він був звільнений. Тоді ж, у 1940 р., звільнили В.Теплицького й інших осіб, яких обвинувачували у приналежності до «української націоналістичної організації».

25—26 грудня 1938 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У. Серед інших розглядалось питання «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) “Про постановку партійної пропаганди у зв’язку з випуском Короткого курсу історії ВКП(б)”». Загалом розмова точилася навколо того, як пропагувати сталінський «короткий курс», який в Україні, як і у всій країні, був тоді своєрідною «біблією» більшовизму, основним підручником з історії партії для мільйонів людей.

Водночас на цьому пленумі із складу членів ЦК КП(б)У «як викриті вороги народу» були виведені Д.Гречухін, С.Усенко, О.Успенський, зі складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У — П.Олейников, зі складу Ревізійної комісії — І.Жабров³¹³.

«...Тисячі безневинних людей було в ті роки заарештовано...» — так характеризує події 1937—1938 рр. М.Хрущов у своїх мемуарах³¹⁴. Однак ні слова він не говорить про дуже важливий аспект своєї діяльності в Україні. Йдеться про подальше цілеспрямоване і послідовне згортання політики «коренізації». З його приїздом ця політика остаточно зійшла нанівець. Зокрема, постановою політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» утворення навчальних закладів, в яких навчання провадилося мовами національних меншостей, кваліфікувалось як «насадження особливих національних шкіл», які були вогнищами «буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей», а їх функціонування визнавалось «недоцільним і шкідливим». Такі школи та інші навчальні заклади ліквідувались, а учні переводились у школи з українською і російською мовами навчання³¹⁵.

Провина за «шкідництво» у сфері народної освіти була покладена насамперед на колишнього наркома освіти В.Затонського (його заарештували у листопаді 1937 р.) та апарат наркомату освіти УРСР. «Ворог народу Затонський, — зазначав М.Хрущов у доповіді на XIV з’їзді КП(б)У, — у своїх свідченнях говорить, як вони заплутували навчальні плани... Затонський говорить, що переатестація вчителів, яка здійснюється за рішенням уряду, проводилася так, щоб чесних вчителів скомпрометувати та вибити із школи з тим, щоб залишити петлюрівські, троцькістсько-бухарінські та буржуазно-націоналістичні шпигунські банди»³¹⁶. Згадавши про П.Любченка, М.Хрущов стверджував: «Любченко та інша сволота все зробила для того, щоб вибити російську мову з українських шкіл»³¹⁷.

Питання, пов’язані з колишньою лінією на «коренізацію», постійно перебували у сфері уваги М.Хрущова і взагалі керівних інстанцій КП(б)У. Так, 14 квітня 1938 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення про лік-

відацію польського театру в Києві³¹⁸, 20 квітня 1938 р. було ухвалено спільну постанову Раднаркому СРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України»³¹⁹. Ця постановка виникла як наслідок рішення Раднаркома СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». 8 травня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про складання нового українського правопису»³²⁰, а у жовтні 1938 р. розглядається питання про роботу реорганізованих національних шкіл. Було зазначено, що «багато шкіл не забезпечені вчителями, значно гірше за російські та українські школи забезпечені підручниками, не мають методичного керівництва і тому працюють незадовільно»³²¹.

У березні 1939 р. прийнято рішення «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сілрад»³²². У квітні 1940 р. спеціальною постановою «врегульовувалось» викладання російської мови у національних школах УРСР³²³. Характерно, що на черговому XV з'їзді КП(б)У у 1940 р. ні у доповіді М.Хрущова, ні у виступах делегатів не згадуватимуться навіть самі терміни «коренізація» та «українізація».

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4. — Арк. 52.
- ² Державний архів Служби безпеки України, далі — ДА СБУ. — Фонд друкованих видань, далі — ФДВ. — Арк. 2.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — Арк. 58–59.
- ⁵ Там само. — Арк. 59–60.
- ⁶ *Евдокимов Е. Г.* Выступление на февральско-мартовском пленуме ЦК ВКП(б) 1937 г. // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 6–7.
- ⁷ Хрестоматія по истории России 1917–1940. — М., 1995. — С. 279–280.
- ⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4. — Арк. 125.
- ⁹ ДА СБУ, Одеса. — Спр. 2151. — Арк. 19.
- ¹⁰ Там само. — Арк. 18–19.
- ¹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4. — Арк. 335.
- ¹² *Ченцов В. В.* Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — С. 172.
- ¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 4. — Арк. 316.
- ¹⁴ Державний архів Луганської області, далі — ДАЛО, Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 895. — Арк. 21.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 20.
- ¹⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 185, 186, 190.
- ¹⁷ *Снегірьов І.* Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. — К., 1990. — С. 110.
- ¹⁸ Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. — 1930. — № 5/6. — С. 9.
- ¹⁹ ДА СБУ, Київ. — Спр. 67 098 Ф11, т. 238. — Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья в связи с делами «СВУ». — Арк. 1.
- ²⁰ Региональное управление Федеральной Службы безопасности Российской Федерации, далі — РУ ФСБ РФ, по Архангельской области. — Дело П–14799. — Л. 6.
- ²¹ *Замятина Т.* Иосиф Сталин: «Виновных судить ускоренно. Приговор — расстрел». Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. — 1992. — 11 июня.

- ²² ДА СБУ, Київ. — Справа 67 098 — ФП. — Т. 238. — Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ». — Арк. 57.
- ²³ Там само. — Арк. 60.
- ²⁴ Там само. — Арк. 4.
- ²⁵ ДА СБУ, Київ. — Справа 67 098 — ФП. — Т. 238. — Докладная записка ГПУ УСРР В.А.Балишкому. — Арк. 8.
- ²⁶ *Зинкевич О.* Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Співки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // *Сучасність*. — 1988. — № 7—8. — С. 219.
- ²⁷ *Simon G.* Nationalismus und Nationalitätspolitik in der Sowjetunion. Von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft. — Baden-Baden, 1986. — 599.
- ²⁸ Цит. за: *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 430—431.
- ²⁹ Цит. за: *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — Київ, 1993. — С. 83—84.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ История советских органов государственной безопасности. Учебник / Ред. коллегия: В.М.Чебриков и др. — М., 1977. — С. 259.
- ³² За дверью без замка // *Рабочая газета*. — 1989. — 9 апреля; Украинский национальный центр: миф, обернувшийся трагедией // *Союз*. — 1999. — № 2; Реабілітована правда // *Радянська Україна*. — 1990. — 12 вересня.
- ³³ *Коровин В.В.* История отечественных органов безопасности. — М., 1998. — С. 32—33.
- ³⁴ *Гриневич Л.* Військове будівництво в Радянській Україні (1917 — початок 30-х років ХХ ст.) // *Історія українського війська (1917 — 1995)*. — Львів, 1996 — С. 284—285.
- ³⁵ *Рассказов Л.П.* ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917—1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора юридических наук. — СПб., 1994. — С. 28.
- ³⁶ *Гладков Т.* Награда за верность — казнь. — М., 2000. — С. 367.
- ³⁷ *Тимченко Я.* Ландскнехт без страху і докору: військова кар'єра та доля Миколи Какуріна // *З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ*. — 1999. — № 1—2. — С. 47.
- ³⁸ ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 100064. — Т. 2. — Арк. 10.
- ³⁹ ДА СБУ, Київ. — Спр. 72106 ФП. — Арк. 26.
- ⁴⁰ Там само. — Спр. 1309. — Арк. 17.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 1310. — Арк. 5.
- ⁴² *Махренко Ю.* Всему начало. — М., 1989. — С. 145.
- ⁴³ *Шрейдер М.П.* НКВД изнутри. Записки чекиста. — М., 1995. — С. 14.
- ⁴⁴ Державний архів Харківської області, далі — ДАХО. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 27. — Арк. 2—3.
- ⁴⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2994. — Арк. 193.
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 192.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 191.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 191.
- ⁴⁹ ДАХО. — Ф. 99. — Оп. 3. — Спр. 354. — Арк. 427.
- ⁵⁰ ДА СБУ, Вінниця. — Спр. 7544. — Арк. 32.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 27.
- ⁵² ДА СБУ, Харків. — Спр. 957771. — Арк. 9.
- ⁵³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 6. — Арк. 341.
- ⁵⁴ Там само. — Арк. 339.
- ⁵⁵ *Кокурин А., Петров Н.* ОГПУ (1929—1934) // *Свободная мысль*. — 1998. — № 7.
- ⁵⁶ *Гладков Т.К.* Награда за верность — казнь. — С. 501.

- ⁵⁷ *Кокурин А.И., Петров Н.В.* ОГПУ (1929—1934) // Свободная мысль. — 1998. — № 8. — С. 95; *Гладков Т. К.* Награда за верность — казнь. — С. 345—347.
- ⁵⁸ *Бережков В.И.* Питерские прокураторы. Руководители ВЧК-МГБ 1918—1954. — Санкт-Петербург, 1998. — С. 123.
- ⁵⁹ *Мерзляков В.* КРО ОГПУ: люди и судьбы двадцатых // Тайные операции российских спецслужб с XI по XXI век. — М., 2000. — С. 250.
- ⁶⁰ *Асулов И.А.* Выступление на Пленуме ЦК ВКП(б) 03. 03. 1937 // Вопросы истории. — 1995. — № 2.
- ⁶¹ *Шрейдер М.П.* НКВД изнутри. Записки чекиста. — С. 15.
- ⁶² *Кривицкий В.* Я был агентом Сталина. — С. 139.
- ⁶³ *Гладков Т.П.* Награда за верность — казнь. — С. 522.
- ⁶⁴ Там само. — 501—502.
- ⁶⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 263. — Оп. 1. — Спр. 44539 ФП. — Арк. 93.
- ⁶⁶ *Ежов Н.И.* Выступление на Пленуме ЦК ВКП(б) 03. 03. 1937 // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 19.
- ⁶⁷ *Старков Б.А.* Дело Рютина // Они не молчали. — М., 1991. — С. 166—167.
- ⁶⁸ *Васберг А.* Как живой с живыми // Реабилитирован посмертно. — М., 1989. — Вып. 1. — С. 34.
- ⁶⁹ *Старков Б.А.* Дело Рютина // Они не молчали. — С. 167.
- ⁷⁰ Там само. — С. 169.
- ⁷¹ Там само. — С. 170—171.
- ⁷² Расстрельные списки. Ваганьковское кладбище. 1926—1936. — М., 1995. — С. 280—281.
- ⁷³ *Кокурин А.И., Петров Н.В.* ОГПУ (1929—1934) // Свободная мысль. — 1998. — № 8. — С. 106.
- ⁷⁴ Изменение паспортной системы носят принципиально важный характер // Источник. — 1997. — № 6. — С. 104—105.
- ⁷⁵ Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. — С. 238.
- ⁷⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 535. — Арк. 109.
- ⁷⁷ Известия. — 1935. — 27 ноября.
- ⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 281. — Арк. 194.
- ⁷⁹ Постановление ЦК ВКП(б) з 24 січня 1933 р. та завдання більшовиків України // Більшовик України. — 1933. — № 3. — С. 3.
- ⁸⁰ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. : Стенографічний звіт. — Харків, 1934. — С. 3.
- ⁸¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 281. — Арк. 191.
- ⁸² *Пиріг Р., Шаповал Ю.* Микола Скрипник: хроніка загибелі // Політика і час. — 1991. — № 4. — С. 81.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Там само.
- ⁸⁵ Там само. — С. 80—81.
- ⁸⁶ Там само. — С. 81.
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ *Хвиля А.* Викоринити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті // Більшовик України. — 1933. — № 7—8. — С. 55.
- ⁸⁹ Нарала з питань національної політики партії // Вісті ВУЦВК. — 1933. — 1 травня.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р. : Стенографічний звіт. — С. 119.
- ⁹² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 429. — Арк. 156.
- ⁹³ Цит. за: *Шаповал Ю.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. — С. 37.
- ⁹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 413. — Арк. 34.
- ⁹⁵ Там само. — Арк. 2.
- ⁹⁶ Стан на мовному фронті. Доповідь тов. Хвилі // Комуніст. — 1933. — 29 червня.
- ⁹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 34.

- ⁹⁸ Цит. за: *Попов М.М.* Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації та про завдання боротьби з ними // Червоний шлях. — 1933. — № 7. — С. 119—120.
- ⁹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 284. — Арк. 46.
- ¹⁰⁰ Про націоналістичні ухили в лавах української парторганізації і про завдання боротьби з ними // Комуніст. — 1933. — 29 липня.
- ¹⁰¹ Володимир Винниченко про самогубство М.Хвильового і М. Скрипника. З неопублікованих записок В.Винниченка «Думки про себе на тім світі» // Сучасність. — 1971. — № 9. — С. 14.
- ¹⁰² Там само. — С. 16.
- ¹⁰³ Підсумки і найближчі завдання проведення національної політики на Україні. Резолюція об'єднаного Пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У на доповідь тов. С.В. Косіора, ухвалена 22 листопада 1933 р. // Червоний шлях. — 1933. — № 8—9. — С. 267—168.
- ¹⁰⁴ *Сталін Й.В.* Звітна доповідь XVIII з'їзду партії про роботу ЦК ВКП(б) 26 січня 1934 р. // Твори. — Т. 13. — С. 357.
- ¹⁰⁵ Цит. за: *Шаповал Ю.* Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. — С. 36.
- ¹⁰⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 49.
- ¹⁰⁷ *Скрипник М.О.* Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб напменшостей УСРР з 14.02. 1933 р. — Харків, 1933. — С. 31.
- ¹⁰⁸ Там само. — С. 34.
- ¹⁰⁹ *Скрипник М.О.* Статті і промови. — Харків, 1930. — Т. III. — С. 350—351.
- ¹¹⁰ *Любченко П.П.* Вогонь по націоналістичній контрреволюції та по націонал-ухильниках // Червоний шлях. — 1933. — № 10. — С. 198—199.
- ¹¹¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 420. — Арк. 141—142.
- ¹¹² *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-ті роки). — К., 1991. — С. 83—85.
- ¹¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 421. — Арк. 144.
- ¹¹⁴ Там само.
- ¹¹⁵ Там само. — Арк. 144—145.
- ¹¹⁶ Комуніст. — 1933. — 10 серпня.
- ¹¹⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 420. — Арк. 142.
- ¹¹⁸ *Касьянов Г.В., Даниленко В.М.* Сталінізм і українська інтелігенція. (20—30-ті роки). — С. 86.
- ¹¹⁹ *Таран Ф.* «Маклена Граса» в театрі «Березіль» // Комуніст. — 1933. — 3 жовтня.
- ¹²⁰ Підрахунок здійснено за виданням: 3 пороги смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій. — К., 1991.
- ¹²¹ *Дзюба И.* Пятьдесят лет спустя // Дружба народов. — 1989. — № 4. — С. 214.
- ¹²² Они вернутся из небытия // Литературная газета. — 1988. — № 52.
- ¹²³ Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 444.
- ¹²⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 422. — Арк. 13.
- ¹²⁵ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стенографічний звіт. — Харків, 1934. — С. 231.
- ¹²⁶ Там само. — С. 238.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ *Вайнов А.* Про реалізацію постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 квітня 1933 р. і дальші завдання партійної організації Донбасу по вугіллю // Більшовик України. — 1934. — № 1. — С. 114.
- ¹²⁹ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стенографічний звіт. — С. 401.
- ¹³⁰ Там само. — С. 230.
- ¹³¹ Там само. — С. 240.
- ¹³² Про чистку партії. Збірник. — Харків, 1933. — С. 7.
- ¹³³ *Бабко Ю.В.* Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр. — Львів, 1971. — С. 90.

- ¹³⁴ *Чувирін Ш.* Підсумки чистки Дніпропетровської парторганізації // *Більшовик України*. — 1934. — № 12. — С. 18.
- ¹³⁵ Там само.
- ¹³⁶ *Бабко Ю.В.* Партійне будівництво на Україні у 1933—1937 рр. — С. 120.
- ¹³⁷ Там само. — С. 124.
- ¹³⁸ Там само. — С. 125.
- ¹³⁹ Там само.
- ¹⁴⁰ *Власть и закон* // *Правда*. — 1988. — 7 октября; *Донков И., Тенцов Н.* Вершили судьбами людей // *Сельская жизнь*. — 1989. — 2 апреля; *Усенко Г.Б.* Позасудова репресія. Як це починалося // *Комуніст України*. — 1990. — № 2. — С. 53.
- ¹⁴¹ Цит. за: *Хлевтук О.В.* Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы. — М., 1996. — С. 109.
- ¹⁴² Там само. — С. 110.
- ¹⁴³ Про внесення змін до кримінально-процесуального кодексу УСРР. Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету // *Більшовик*. — 1934. — 10 грудня.
- ¹⁴⁴ *Конквест Р.* Большой террор // *Нева*. — 1989. — № 9. — С. 139.
- ¹⁴⁵ Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов / Под общ. ред. А.Н.Яковлева. — М., 1991. — С. 32.
- ¹⁴⁶ *Кириллина А.* Выстрел в спину. Жизнь и смерть С.М. Кирова: факты и версии // *Красная звезда*. — 1988. — 12 ноября; *Выстрел в Смольном* // *Советская культура*. — 1989. — 15 августа; *Лордкипанидзе В.* Убийство Кирова. Некоторые подробности // *Аргументы и факты*. — 1989. — № 6; *Целмс Г.* Убийство Кирова; последний свидетель // *Литературная газета*. — 1990. — 27 июня; *Вокруг убийства Кирова* // *Правда*. — 1990. — 5 ноября; *Медведев Р.А.* О Сталине и сталинизме. — М., 1990. — С. 298—308; *Кириллина А.* Рикошет. — С.-Петербург, 1993, и др.
- ¹⁴⁷ *Яковлев А.* О декабрьской трагедии 1934 года // *Правда*. — 1991. — 28 января.
- ¹⁴⁸ Цит. за: *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії. — С. 38.
- ¹⁴⁹ *Костюк Г.* Зустрічі і прощання. Спогади. — Едмонтон, 1987. — Кн. 1. — С. 465.
- ¹⁵⁰ Незабутній Кіров // *Більшовик України*. — 1934. — № 10—11. — С. 13.
- ¹⁵¹ Вироки військової колегії Найвишого суду Союзу РСР в м. Києві в справах про терористів-білгвардійців // *Більшовик*. — 1934. — 18 грудня.
- ¹⁵² Там само.
- ¹⁵³ *Конквест Р.* Большой террор // *Нева*. — 1989. — № 9. — С. 142.
- ¹⁵⁴ *Гак А.* (Мартин Задека). Від Гуляй-Поля до Нью-Йорка. Спогади. — *Новий Ульм*, 1973. — С. 196—197.
- ¹⁵⁵ *Льшенко І.* Боже! За віщо? // *Літературна Україна*. — 1991. — № 11.
- ¹⁵⁶ Там само.
- ¹⁵⁷ XII з'їзд КП(б)У. 18—23 січня 1934 р.: Стенографічний звіт. — С. 153.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 184.
- ¹⁵⁹ Там само. — С. 201.
- ¹⁶⁰ Там само.
- ¹⁶¹ Там само. — С. 186.
- ¹⁶² *Сенченко Ан.* Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України // *Більшовик України*. — 1934. — № 5—6. — С. 10.
- ¹⁶³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 341. — Арк. 190.
- ¹⁶⁴ Закрытое письмо ЦК ВКП(б). Уроки событий, связанных с злодейским убийством тов. Кирова // *Известия ЦК КПСС*. — 1989. — № 8. — С. 99.
- ¹⁶⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 456. — Арк. 155.
- ¹⁶⁶ *Постшиев П.* Шляхи української радянської літератури // *Червоний шлях*. — 1935. — № 5. — С. 10.
- ¹⁶⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 473. — Арк. 59.
- ¹⁶⁸ ДА СБУ, справа 48570 ФП. — Т. 7. — Арк. 357—358.

- ¹⁶⁹ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні (1920-ті — 1990-ті роки). — К., 1994. — С. 43.
- ¹⁷⁰ Архів Управління внутрішніх справ Харківської області. — Наказ ГПУ УСРР № 65 від 15.03.1931.
- ¹⁷¹ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації, далі — ЦА ФСБ РФ. — Спр. 11554. — Т. 2. — Арк. 401 зв.
- ¹⁷² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 101. — Спр. 1393. — Арк. 11.
- ¹⁷³ ДА СБУ, Дніпропетровськ. — Спр. 4904. — Арк. 13.
- ¹⁷⁴ *Євтух В.Б., Чирко Б.В.* Німці в Україні. — С. 60.
- ¹⁷⁵ ЦА ФСБ РФ. — Спр. 11554, т. 2. — Арк. 401 зв.
- ¹⁷⁶ Там само. — Арк. 402—403 зв.
- ¹⁷⁷ Там само. — Арк. 401—403.
- ¹⁷⁸ ДА СБУ, Київ. — Спр. 15282. — Арк. 75.
- ¹⁷⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 472. — Арк. 70.
- ¹⁸⁰ ЦА ФСБ РФ. — Спр. 11554. — Т. 2. — Арк. 401—402 зв.
- ¹⁸¹ ДА СБУ, Донецьк. — Спр. 108143. — Арк. 11—12.
- ¹⁸² Там само. — Спр. 4476. — Арк. 22—23.
- ¹⁸³ ДА СБУ, Київ. — Спр. 15282. — Арк. 75.
- ¹⁸⁴ ДА СБУ, Чернігів. — Спр. 1723. — Арк. 24.
- ¹⁸⁵ *Бондарчук Ю.П.* Масові депортації населення Поділля // З архівів ВУЧК-КПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № ? — С. 130.
- ¹⁸⁶ Сталинское Политбюро в 30-е годы. Сборник документов / Составители О.В. Хлевнюк, А.В. Квашонкин, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. — М., 1995. — С. 150.
- ¹⁸⁷ Tucker R. Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928—1941. — New York—London, 1990. — P. 377.
- ¹⁸⁸ Докладніше див. : О партийности лиц, проходивших по делу так называемого «Антисоветского правотроцкистского блока» // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 5. — С. 73.
- ¹⁸⁹ Сталинское Политбюро в 30-е годы. — С. 152.
- ¹⁹⁰ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1994. — № 2. — С. 21.
- ¹⁹¹ Материалы февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП(б) 1937 года // Вопросы истории. — 1995. — № 2. — С. 19.
- ¹⁹² Там само. — С. 16.
- ¹⁹³ Там само. — С. 26.
- ¹⁹⁴ Московские новости. — 1994. — № 5.
- ¹⁹⁵ Там само. — С. 23.
- ¹⁹⁶ ДА СБУ, Київ, справа 24. — Арк. 184.
- ¹⁹⁷ Там само. — Арк. 185.
- ¹⁹⁸ Там само. — Арк. 178.
- ¹⁹⁹ Там само. — Арк. 175.
- ²⁰⁰ Там само. — Арк. 132.
- ²⁰¹ Там само. — Арк. 133.
- ²⁰² Там само. — Арк. 122.
- ²⁰³ Там само. — Арк. 96.
- ²⁰⁴ Там само. — Арк. 90.
- ²⁰⁵ Там само. — Арк. 41.
- ²⁰⁶ Там само.
- ²⁰⁷ Там само. — Арк. 42.
- ²⁰⁸ Там само.
- ²⁰⁹ Там само. — Арк. 30.
- ²¹⁰ Там само. — Арк. 6.
- ²¹¹ Там само.
- ²¹² Там само. — Справа 9. — Т. 1. — Арк. 14.
- ²¹³ Там само. — Справа 9. — Т. 1. — Арк. 38—39.

- ²¹⁴ Судоплатов П.А. Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — М., 1996. — С. 29.
- ²¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 526. — Арк. 32.
- ²¹⁶ Волковинский В.Н. Павел Петрович Постышев. — К., 1987. — С. 182.
- ²¹⁷ Хрущов Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания. — М., 1999. — Т. 1. — С. 122—123.
- ²¹⁸ Сталин Й. Про хиби партійної роботи і заходи ліквідації троцькістських та інших дворушників. Доповідь і заключне слово на пленумі ЦК ВКП(б) 3—5 березня 1937 р. — К., 1945. — С. 36.
- ²¹⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 145. — Спр. 118. — Арк. 203.
- ²²⁰ Там само. — Арк. 204.
- ²²¹ Там само. — Спр. 526. — Арк. 10.
- ²²² Там само. — Арк. 25.
- ²²³ Там само.
- ²²⁴ Там само. — Спр. 488. — Арк. 80.
- ²²⁵ Там само. — Спр. 526. — Арк. 27.
- ²²⁶ Там само. — Арк. 34—35.
- ²²⁷ Там само. — Арк. 36.
- ²²⁸ Там само. — Арк. 17.
- ²²⁹ Там само. — Арк. 202.
- ²³⁰ Там само. — Спр. 527. — Арк. 151, 158, 159, 160, 164.
- ²³¹ Там само. — Арк. 173.
- ²³² Исаев В.Н. Соратник Сталина. — М., 1999. — С. 324, 328.
- ²³³ Там само. — С. 337.
- ²³⁴ Вексберг А.И. Царина доказательств. Вышинский и его жертвы. — М., 1992. — С. 333.
- ²³⁵ Любченко П.П. Вивести Радянську Україну на перше місце в СРСР. Промова на XIII з'їзді КП(б)У. — К., 1937. — С. 6—7.
- ²³⁶ Там само. — С. 9, 11.
- ²³⁷ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 488. — Арк. 141.
- ²³⁸ Див. докладніше: Ізраїль Лешелєвський // Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. К., 1997. — С. 143—186.
- ²³⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2909. — Арк. 10.
- ²⁴⁰ Там само.
- ²⁴¹ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущова Н.С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. — С. 40—41.
- ²⁴² ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 533. — Арк. 2.
- ²⁴³ Там само. — Арк. 3.
- ²⁴⁴ Там само.
- ²⁴⁵ Там само. — Арк. 4.
- ²⁴⁶ Там само. — Арк. 3.
- ²⁴⁷ Назвати поіменно // Комуніст України. — 1989. — № 5. — С. 58.
- ²⁴⁸ Там само. — С. 65.
- ²⁴⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 2909. — Арк. 147—148.
- ²⁵⁰ Там само. — Арк. 18.
- ²⁵¹ Там само. — Арк. 27.
- ²⁵² О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущова Н.М. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. — С. 34.
- ²⁵³ Там само. — С. 30.
- ²⁵⁴ Там само.
- ²⁵⁵ Яковлев А.Н. По мошам и елей. — Москва, 1995. — С. 180.
- ²⁵⁶ ДА СБУ, Київ. — Справа, 312. — Арк. 70.
- ²⁵⁷ Там само. — Справа 9. — Т. 1. — Арк. 2 зв.

- ²⁵⁸ Там само. — Справа 312. — Арк. 48.
²⁵⁹ Там само. — Арк. 91.
²⁶⁰ Там само. — Арк. 89, 92.
²⁶¹ Там само. — Арк. 38.
²⁶² ДА СБУ, Київ. — Справа 312. — Арк. 53.
²⁶³ *Викторов Б.* «Заговор» в Красной Армии // Правда. — 1988. — 29 апреля.
²⁶⁴ *Прокон М.* Молотов і Україна // Сучасність. — 1987. — № 3. — С. 77.
²⁶⁵ Донецький обласний державний архів. — Ф. 326. — Оп. 1. — Спр. 997. — Арк. 76.
²⁶⁶ Там само. — Арк. 77.
²⁶⁷ *Медведев Р., Хмелінський П.* Останній із сталінського оточення. Лазар Каганович на тлі епохи // Вітчизна. — 1990. — № 5. — С. 144.
²⁶⁸ Там само. — С. 145.
²⁶⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 539. — Арк. 41.
²⁷⁰ Региональное Управление ФСБ Российской Федерации по Архангельской области, далі — РУ ФСБ РФ по АО. — Дело П—13410. — Л. 6.
²⁷¹ РУ ФЧБ РФ по АО. — Дело П—1357. — Л. 11.
²⁷² ДА СБУ, Київ. — Справа 51692. — Т. 2. — Арк. 129.
²⁷³ Там само. — Арк. 117.
²⁷⁴ РУ ФСБ РФ по АО. — Дело П—9410. — Л. 24.
²⁷⁵ Цит. за: Лубянка, ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917—1960. — М., 1997. — С. 16.
²⁷⁶ *Хрущов Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания. — М., 1999. — Т. 1. — С. 146.
²⁷⁷ Там само. — С. 147.
²⁷⁸ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 80.
²⁷⁹ Там само.
²⁸⁰ *Хрущов Н.М.* Время. Люди. Власть: Воспоминания. — Т. 1. — С. 152.
²⁸¹ Докладніш див.: *Федосеев С.* Фаворит Ежова // Совершенно секретно. — 1996. — № 9; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934—1941. Справочник. — М., 1999. — С. 416—417; *Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 368.
²⁸² Дело прокурора Романовского // Правда Украины. — 1989. — 4 мая.
²⁸³ Там само.
²⁸⁴ Відкрита книга. Свідок // Прапор комунізму. — 1989. — 11 травня.
²⁸⁵ *Хрущов Н.М.* Время. Люди. Власть. — М., 1999. — С. 47.
²⁸⁶ На стороні безпеки Вітчизни // Радянська Україна. — 1988. — 9 серпня.
²⁸⁷ *Вологошинов Д.А.* Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. — Кн. 1. — С. 537.
²⁸⁸ ДА СБУ, Полтава. — Спр. 19533. — Т. 7. — Арк. 1—2.
²⁸⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 574. — Арк. 8.
²⁹⁰ Там само. — Арк. 9.
²⁹¹ Там само. — Спр. 582. — Арк. 3.
²⁹² *Судоплатов П.А.* Разведка и Кремль. Записки нежелательного свидетеля. — С. 30—31.
²⁹³ Там само. — С. 35.
²⁹⁴ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 2.
²⁹⁵ Там само. — Арк. 4.
²⁹⁶ Там само. — Арк. 90.
²⁹⁷ Там само.
²⁹⁸ Там само. — Спр. 544. — Арк. 454.
²⁹⁹ Там само. — Арк. 460—461, 464, 466—467, 469, 475, 481.
³⁰⁰ Там само. — Арк. 475.
³⁰¹ *Хрущов Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания. — К., 1989. — Т. 1. — С. 172.
³⁰² Див.: *Петров Н.В.* Первый Председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. — 1997. — № 5. — С. 23—43; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил

- НКВД, 1934–1941. Справочник. — М., 1999. — С. 381–382; *Чисніков В.* Керівники органів державної безпеки Радянської України // З архівів ВУЧК—ГПУ—НКВД—КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 369.
- ³⁰³ *Волкогонів Д.А.* Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В. Сталіна. — Кн. 1. — С. 502.
- ³⁰⁴ Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб // *Більшовик України.* — 1938. — № 1. — С. 9.
- ³⁰⁵ Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917–1960. Справочник. — С. 19.
- ³⁰⁶ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 78.
- ³⁰⁷ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30–50-х годов. — С. 39.
- ³⁰⁸ Лубянка. ВЧК—ОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ. 1917–1960. Справочник. — С. 20.
- ³⁰⁹ *Кокурин А., Петров П.* НКВД: структуры, функции, кадры. Статья вторая (1938) // Свободная мысль. — 1997. — № 7. — С. 110, 111.
- ³¹⁰ *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — М., 1992. — С. 156.
- ³¹¹ Державний архів Вінницької області. — Ф. П-136. — Оп. 3. — Спр. 384. — Арк. 3–3а.
- ³¹² *Хлевнюк О.В.* 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество. — С. 227.
- ³¹³ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 582. — Арк. 3.
- ³¹⁴ *Хрущов Н.С.* Время. Люди. Власть: Воспоминания. — М., 1999. — Т. 1. — С. 155.
- ³¹⁵ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 463. — Арк. 2–4.
- ³¹⁶ Там само. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 61.
- ³¹⁷ Там само. — Арк. 62.
- ³¹⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 463. — Арк. 51.
- ³¹⁹ Там само. — Арк. 77, 93–97.
- ³²⁰ Там само. — Арк. 117–118.
- ³²¹ Там само. — Спр. 467. — Арк. 19.
- ³²² Там само. — Спр. 509. — Арк. 18.
- ³²³ Там само. — Спр. 578. — Арк. 199.

УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМ ТЕРОРОМ

1. Реконструкція джерельної бази

Розвиток пізнання має свою логіку й послідовність. Очевидно, що по-справжньому із самою суттю більшовицької влади ми познайомимося, коли за матеріалами центральних московських архівів, де зберігаються справжні таємниці, номер за номером, вихідна за вихідною, буде видано весь корпус законоположень і циркулярних розпоряджень. Аналіз таких матеріалів дав би змогу визначити їхню суть, кредо їхніх авторів, з'ясувати реальну історію СРСР і України.

Досі подібного видання не було. Надій на те, що воно в Росії незабаром з'явиться, немає. У колишніх республіканських архівах повних комплектів документів нема й не може бути, бо вони справді вибухонебезпечні і тому влада й московські діячі вищого рівня зберігати особливо цікаві для сучасних дослідників документи їм не довіряли (і мали рацію). Так, В.Щербицький розписувався в тому, що ознайомлювався з закритими рішеннями політбюро ЦК КПРС, але самі тексти рішень у київських архівах не завжди відкладались.

Однак певні параметри і навіть певні документи реконструюються. Існує, наприклад, велика кількість мемуарних та інших джерел, які містять широкую фактографію про діяльність «чрезвычайок».

Звістка ленінських чрезвычайок могли бути стихійні, їх можна було б трактувати як відрухову реакцію якогось укому чи губкому на прикрі для червоних донесення з близького фронту, звістки про наступ армії УНР, добровольців абощо. Але наша оцінка катувань, що широко провадились в ЧК, буде інша, коли виявиться, що більшовики планомірно практикували погром людності і що винищення інтелігенції чи робітництва було систематичне й холоднокривне. На жаль, спогади людей, які перебували в чрезвычайках різних міст, вказують на існування спільних інструкцій, прийти яким було більше нізвідки, як тільки з центру. Ясна річ, — витворивши такого монстра, як чрезвычайку, самі більшовики повинні були боятися свого дітища й прагнути його хоч якось контролювати. Найбільшу небезпеку таїли в собі, природно, розстріли, які треба було не випускати з поля зору, з-під найпильнішого контролю. Можемо зробити висновок, що для проведення розстрілів існували прямі інструкції. Аби не пустити

розстріли, справді на самоплив, більшовики намагалися регламентувати передусім час їхнього проведення.

Не може не впасти в око, що в'язні різних міст називають ту саму кількість розстрільних ночей. У щоденнику полтавського лікаря О. Несвіцького читаємо: «Двічі на тиждень (вівторок і п'ятниця) відбуваються за вироками ЧК розстріли»¹. Є відомості про розпорядок роботи московської чрезвычайки (Луб'янки) 1921 р.: «Тих, кого судила "трійка" М.Ч.К., розстрілювали звичайно по середах і суботах»². Отже, в обох випадках — лише два дні на тиждень³. Керівництво, як бачимо, домагається розстрілів порціями, розміри яких повинні були доповідатися, аби вони не перетворились на перманентний процес. Але в'язень одеської чрезвычайки П. Гарві дає раціональніше пояснення цьому: «Двічі на тиждень відбувалися засідання "колегії губчека". Наступного дня засуджених до розстрілу під вечір переводили до цієї кімнати, звідки їх партіями по 4—5 душ виводили [...]»⁴.

До деталей продумувалось і саме здійснення акцій. Ось спогад Ю. Безсонова про діяльність петроградської ЧК: «Раптом, унизу в подвір'ї пролунав крик, але відразу ж загув і мотор автомобіля... Він працював, але з двору не вийшов. Мабуть, страта відбулася тут же таки у льосі, новим у світовій історії способом, — пострілом у потилицю смертникові, що йшов попереду»⁵. Про відсиджування влітку 1918 р. у московській ВЧК розповів Ник. Беглецов (псевдонім): «Розстрілювали тоді десь неподалік, у подвір'ї, заводячи для цієї операції автомобіль, щоб перехожі не чули пострілів»⁶. Н. Авербух повідомив про застосування транспорту в чрезвычайці одеській (1919): «Страта нещасних жертв відбувалась у "чрезвычайке" № 8, а гуркіт спеціально пристосованого автомобіля, якого заводили під час страти, оповіщав усіх, що ось відбувається велика інквізиторська справа над невинними...»⁷. Себто, автомобіль тут не приховував факт убивства, як хотілося чекістам, а, навпаки, сповіщав про нього. Як бачимо, в розстрілах простежується системність, нав'язувана регіонам, що перебували в різній воєнно-політичній ситуації. Пізнішого часу стосується спостереження О. Семененка: «Методи мучительства однакові в усьому Советському Союзі. Коли до тюрми потрапляли люди з Туркестану, з Сибіру, вони розповідали, що допити й там такі самі»⁸. Можна не мати інструкцій, що регламентували діяльність ЧК, але про їхнє існування свідчить оцей яскравий збіг.

Ті, хто розстрілював, одержували заохочення, — вони могли узяти щось із речей чи одягу розстріляного (золотий годинник, піджак, чоботи тощо). (Режим завжди дбав про тих, хто його свого часу завойовував і згодом боронив.) Київські сестри милосердя Червоного Хреста розповідали: «Один із помічників коменданта В.У.Ч.К. Іван Іванович Паранутць ходив, пишаючись, у шинелі на форменій червоній підкладці, що належала генералові Медеру, котрого він убив»⁹. В'язень катеринодарської чрезвычайки говорив: «Розстрілювали в нижній білизні, верхній одяг ставав здобиччю чекістів»¹⁰. А. Чумаков, один із ранніх в'язнів Луб'янки (початок 1921 р.), свідчив: «Смертників викликали з одиночок і наказали тут же таки роздягтися»¹¹. Г. Агабеков живописує: «На ранок комісари йдуть додому відпочивати після нічної роботи. Під пахвами в них вузлики. Це все, що вони

знайшли вартісного у вбитих селян»¹². Коли денікінці, узявши Київ, розпочали на Лук'янівському цвинтарі розкопки, усі трупи виявились голі¹³. Інакше кажучи, такий «порядок» було заведено по всій країні. Це теж, очевидно, обумовлювалось певними циркулярами.

Головною особливістю радянської пенітенціарної системи була її **плановість**. Загалом по Україні за держбюджетом на 1927/28 р. передбачалось утримування 29 500 в'язнів — із них 28 тис. за кошторисом НКВС і півтори тисячі хворих за рахунок кошторису Наркомату здоров'я. Бюджет передбачав навіть «природну» смертність — 3 %. У кошторисі витрат на Лук'янівську в'язницю на 1925/26 бюджетний рік, виходячи з «норми» 5 карбованців на поховання одного в'язня («викопування могили» тощо), відзначалося навіть, що у той чи інший спосіб помре 75 душ¹⁴. Планове господарство провадилося скрізь — на виробництві, в тюрмах і концтаборах.

Навіть не маючи одних вихідних циркулярів, що формували державну політику масового терору й увесь її механізм, все-таки певне уявлення про них ми можемо одержати уже тепер. Не маючи на руках циркулярів про здійснення етнічних чисток, знаємо, що на запит Київського міського товариства греків ЦДАГО України виявив справи на 30 репресованих. Важко не помітити, що 27 ув'язнень припадає на дуже вузький проміжок часу — між 15 грудня 1937 р. і 3 січня 1938 р. Далі, 23 особи розстріляли в один день — 25 лютого 1938 р. Погодьмося, що це те саме, що одержати від архівіста сам текст директиви. До речі, вона згадується у виписці з копії протоколу № 41 НКВС СРСР та прокурора СРСР від 5 лютого 1938 р. в справі Г.Мурузі: «Слухали: Матеріали на осіб, звинувачених у шпигунській, диверсійній, повстанчій та націоналістичній діяльності, надані Управлінням НКВС по Київській області, у порядку директиви НКВС № 50215 від 11-го грудня 1937 р.»¹⁵. Отже, маємо повну реконструкцію документа, навіть його номер, — що ще потрібно дослідникові?

Друга обставина. На щастя, діловодство радянських спецслужб було так жорстко регламентоване, справи формувались настільки «правильно», що основні засади досі закритих законоположень і циркулярів можна тепер реконструювати ще й за зразками їхнього практичного застосування.

По-третє, немає в світі нічого довершеного. То там, то тут навіть у таких маловартісних джерелах, як слідчі справи, трапляються подекуди окремі документи загальнішого значення, що відхиляють завісу над досі ще не розкритими. Таких, випадково не вилучених документів почастило виявити досить багато. Мені трапилась простенька довідка: «Повідомляємо, що за картотекою обліку відвідувачів німецького консульства в м.Києві Тарасевич В.[алентина] І.[ванівна] не проходить»¹⁶. Ця довідка дає уявлення про тотальну реєстрацію тих громадян, хто порушував «залізну завісу».

Отож, перед дослідниками стоїть питання, чи передбачали комуністичні вожді терор із самого початку свого панування, чи виник він якось сам по собі — стихійно й спонтанно, наприклад, як відповідь на білий терор. Коли ці питання з'ясуються, можна буде остаточно визначити міру злочинності самої комуністичної ідеології.

10. Що з того вийшло?

Треба констатувати, що основа сучасного українського суспільства маргінальна. Наше суспільство склалося із уламків знищених класів. За більшовиків ліквідовано всіх, причому всіх кращих із кожного суспільного прошарку, кожної соціальної верстви – національну аристократію, стару інтелігенцію (вчителі, кооператори, фельдшери), духівництво, нову інтелігенцію... Різні верстви нищили в різній пропорції. Що стосується селянства, а ще більшою мірою духівництва, то тут створюється враження прямого геноциду.

Виникає питання – хто ж залишився у цій країні? Якоюсь мірою єдиний радянський народ більшовики створили. Генетики пояснюють, що «агресивний тип» знищував інші типи і дав більшу кількість нащадків. У репродуктивному процесі брали участь далеко не всі члени популяції, переважала вибірка. Ця вибірка й дала зсув амплітуди з якісними відмінностями людського фактора.

Усі ці перетворення більшовики провадили цілком свідомо й цілеспрямовано. Вони говорили прямим текстом, що їхня мета – формування нового типу людини. Вони не приховували, що займаються селекцією нового типу населення і прагнуть витворити єдиний радянський народ. У книжці «Економіка перехідного періоду» такий «улюбленець партії», як М.Бухарін, писав дослівно таке: «Із ширшої точки зору, тобто з точки зору більшого за своїми розмірами історичного масштабу, пролетарський примус у всіх своїх формах, починаючи від розстрілів і кінчаючи трудовою повинністю, являє собою, хоч як парадоксально це звучить, метод вироблення комуністичної людності із людського матеріалу капіталістичної доби [...]. Диктатура пролетаріату, виявляючи на своїх початках найбільш кричущий розкол капіталістичного світу, після встановлення певної рівноваги починає знову збирати людство»¹⁵¹. 31 травня 1920 р. працю Бухаріна прочитав Ленін. Навпроти приведеного тексту, відкресливши його

Робітники заводу «Більшовик» голосують за резолюцію з вимогою розстрілу учасників «аупіраляйського троцькістського блоку». Київ, 1937 р.

декількома рисками, останній занотував: «саме так!», нижче — «чудово», а поруч приписав: «Оцей розділ блискучий!»¹⁵².

Не відставав від колег і Л. Троцький. Він запевняв, що «людський рід, застиглий homo sapiens, знову надійде у радикальну переробку і стане — під власними пальцями — об'єктом найскладніших методів штучного добору й психофізичного тренування»¹⁵³. Не дивно, що київський інститут, завданням якого було вивчення дитини і впливу на нього з боку біологічних, расових і соціальних чинників, видавав збірники «На шляхах до нової людини». У цьому напрямку мислили всі теоретики тоталітаризму. У лютому 1930 р. А. Розенберг писав дослівно те ж саме: «Задача нашого століття — з нового життєвого міфа створити новий тип людини»¹⁵⁴.

Протягом радянської доби простежуються конкретні організаційні заходи. У Києві на бульварі Шевченка, 8, свого часу існував Український державний інститут охорони здоров'я дітей та підлітків Наркомату охорони здоров'я УСРР¹⁵⁵. В інституті існував кабінет конституції та спадковості, а також антропометричний кабінет. Метою цих кабінетів і цього інституту, як прямо й писали, було вивчення дитини, впливів на неї з боку біологічних, расових та соціальних чинників. Інститут видав три збірники «На шляхах до нової людини» («На путях к новому человеку»). Безпосередньо зв'язані з перетворенням людини медики, у даному разі дирекція Всеукраїнського інституту експериментальної медицини ім. Мечнікова, приймали навіть формальні зобов'язання: «Ми, медично-наукові працівники столиці України, що працюємо в галузі всебічного вивчення людини і ставимо перед собою завдання — утворення здорової, гармонійно розвиненої людини — повноцінного члена безкласового соціалістичного суспільства, включаємося в цей похід. [...] Ми зобов'язуємося: розвивати нашу наукову робо-

ту, якнайщільніше пов'язуючи її з вимогами соціалістичного будівництва; розгорнути рішучу боротьбу за інтернаціональне виховання проти місцевого українського націоналізму, що є головною небезпекою в УСРР, та великодержавного російського шовінізму [...]»¹⁵⁶. Подібних прикладів безліч.

Усе це разом призвело до того, що у народів колишнього СРСР дійсно з'явилися якісь спільні риси — риси *homo sovieticus*. Після всього, що сталося, ймовірно, деяка подібність «єдиного совєцького народу» таки почала формуватися. Ментальність українців змінилася цілком очевидно. Цей процес призупинився, набувши іншого характеру, тільки внаслідок розвалу комуністичного режиму. На руїнах імперії розпаношилися варвари.

Найважливіше враження від історичного процесу ХХ ст. — злам або розрив історичної традиції. Зв'язок часів перервався, багато рис нашого часу не випливають з попередньої культури українського народу. Вони не однорідні, не гомогенні. Внаслідок соціальної революції у суспільстві відбулися незворотні процеси.

Большовизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установ і підприємств, взагалі жоден з представників вищого ешелону влади не ведуть свій рід від діячів української старшинсько-гетьманської державності XVII—XVIII століть, від гетьмана М.Ханенка, графа Г.Милорадовича, полковника М.Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей давніших, як дідусеві чи бабусині. Усе пограбували й понижили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його далші предки. Коріння обрубано, душу нації погвалтовано. Думку Маркса й Енгельса про скасування права спадковості¹⁵⁷ було проголошено в «Маніфесті Комуністичної партії» й закріплено в ленінському декреті від 27 квітня 1918 р. Цю божівільну ідею треба розглядати у широкому, філософському аспекті. Саме наприкінці 1917 р. почалось те, чого в нашій історії ніколи не бувало.

Пануючи протягом кількох десятиріч у такий спосіб, влада просіяла увесь людський склад кожного суспільного класу, кожної соціальної верстви, винищуючи найкращих. Це погіршило людську субстанцію народу, пошкодило генофонд. У цьому суть, головний результат здійсненої соціальної революції.

11. Морально-психологічний аспект державного терору

Державний терор, маючи на меті придушення у зародку будь-якої опозиційності й досягнення безумовної лояльності (чи, принаймні, демонстрації лояльності) режиму з боку широких верств населення, здійснювався не тільки у формі акцій масового фізичного, але й духовного насилля, що були тісно пов'язані між собою¹⁵⁸. Звернемося до аналізу проявів духовного терору в радянській Україні 30-х рр., сферою

застосування якого була масова свідомість на рівнях ідеології та суспільної психології. Йдеться, перш за все, про роздмухування владою атмосфери жаху в країні — психологічного стану, визначення якого, власне кажучи, дає назву самій дефініції «терор» (з латини — «жах»). Розглянемо також специфіку морально-психологічного клімату в республіці у цей період, зосередивши увагу на висвітленні деформацій суспільної свідомості як наслідку фізичного, ідеологічного та психологічного силювання.

Насамперед відзначимо, що масові арешти і ув'язнення, страти і заслання т. зв. ворогів народу вже самі по собі виступали уособленням психологічного терору, адже, з одного боку — вони супроводжувались морально-психологічними тортурами відносно безпосередніх об'єктів судового (позасудового) терору, а з іншого — виступали ефективним засобом залякування широких мас населення.

Численні наукові публікації останніх десяти років дають (звичайно далеко неповне) уявлення про ті методи психологічного тиску, що їх нерідко застосовували працівники слідчих органів до заарештованих — нескінченні очікування на допит у кабінеті слідчого, побой, залякування розстрілами, розправами над рідними й близькими, обман, у тому числі й обіцянки помилування в разі давання «потрібних» свідчень, використання підсаджених у камеру інформаторів для додаткового психологічного тиску на арештантів, брутальні образи, приниження etc., etc.¹⁵⁹ Службові положення ув'язнених, їх попередні, в тому числі й видатні революційні заслуги до уваги не брались: у приватній бесіді з близьким знайомим Г.Петровський розповідав про влаштовану йому спецорганами «показову зустріч» з С.Косіором у в'язниці: фізично і духовно зламаний, з паперовим ковпаком блазня на голові колишній перший секретар ЦК КП(б)У справив на Всеукраїнського старосту жажливе враження...¹⁶⁰

Почуття безвиході й безпомічності охоплювали рідню «ворога народу». Відсутність інформації про долю заарештованих (заборона на побачення, листування), стояння днями й ночами у колосальних чергах біля буцегарні з надією отримати будь-які звістки про них, передати одяг, їжу (певний зиск з цього мали безробітні, які за плату погоджувались «тримати» чергу), жорсткий адміністративний тиск (звільнення дружин «ворогів народу» з роботи, дітей — з навчальних закладів, виселення сімей з помешкань, вигучення особистих речей — передусім грошей, коштовностей тощо) на фоні гнітючої атмосфери повної ізоляції в суспільстві перетворювали їх у своєрідних ізгоїв¹⁶¹. Піддавалися остракізму і виключені в ході «чисток» з ВКП(б). «Я уже 2 роки вважаюсь виключеним, я повністю ізольований від громадського життя, всі мої колишні товариші й друзі відсахнулись від мене, уникають мене, як звичайно бояться і уникають прокаженого», — у відчаї писав до Й.Сталіна 1 лютого 1937 р. колишній редактор єврейської газети «Дер Штерн» і секретар парткому Держнацмен-видавництва у Харкові С.Гулько¹⁶².

Проте приреченими почували себе не тільки репресовані та їх близьке оточення. Під впливом нескінченних судових процесів, арештів та страт маси людей щодня й щохвилини очікували на переслідування з боку влади. «Арешти відбуваються переважно вночі біля четвертої години, — по-

відомляв з Києва у поточному зведенні від 15 січня 1938 р. генеральний консул Чехословацької республіки. — У багатьох сім'ях у зв'язку з цим спокійний сон — бажана річ. Дружини сплять вдень, а вночі пильнують, з острахом чекаючи, чи не зупиниться перед домом автомобіль і не почнеться грюкіт у двері...»¹⁶³. «Дійсно, коїлося щось жахливе, — відзначала вчителька київської середньої школи № 141 Гроховицька, набравшись сміливості після видання у січні 1938 р. постанови ЦК ВКП(б) про помилки парторганізацій, допущені при виключенні комуністів з партії. — Люди боялися самих себе. Я чула від деяких, що вони лягали спати не раніше 4—5 годин ранку, а до цього часу прислухалися до кожного шурхоту, побоюючись, що прийдуть їх заарештовувати...»¹⁶⁴.

Враховуючи те, що поняття «ворог народу» трактувалося сталінським режимом досить широко (у своїй доповіді про підсумки першої п'ятирічки Й.Сталін запропонував такий їх перелік: приватні промисловці та їх челядь, приватні торговці та їх прислужники, колишні дворяни й попи, кулаки й підкулачники, колишні білі офіцери й урядники, колишні поліцейські й жандарми, всякого роду буржуазні інтелігенти шовіністичного толку й усі інші антирадянські елементи)¹⁶⁵, потенційно ворогом міг стати будь-хто. Усвідомлення цієї простої істини на фоні загальної недовіри й взаємного стеження примушувало переважну більшість людей буквально «боятися власної тіні», приховуючи від сторонніх «небезпечні» відомості щодо їх соціального походження, національності (це стосувалося, перш за все, народів, які складали титульні нації країн — потенційних противників СРСР — поляків, німців та ін.), родинних зв'язків, знайомств і т.д. й т.п.

Навчені репресивною практикою радянської влади «тримати язика за зубами» більшість людей не наважувалась вголос широко висловлювати свої думки. Вказуючи на цей феномен, генеральний консул Чехословаччини зазначав у вищезгаданому повідомленні: «При жодному режимі не використовується так неправда як засіб для досягнення цілі, як це робиться тут... Також нема ніде стільки лицемірства й фарисейства, як тут: уста кажуть одне, а в душі інше...»¹⁶⁶. Втім, у колі рідних, близьких друзів, старих знайомих часто-густо люди не приховували своїх справжніх почуттів. За повідомленнями НКВС навесні 1938 р. під час процесу над «право-троцькістським блоком» серед різних категорій населення, зокрема у середовищі інтелігенції, поряд з гучними вимогами «розстріляти», «катувати», «душити» викритих «ворогів народу» були й такі розмови: «Навіть лячно робиться: скільки людей розстріляли і тепер знову процес» (старший інженер ділянки № 522 з експлуатації шляхів, Київська область)¹⁶⁷; «В країні панує терор, якого ще ніколи не знала історія...» (майстер цеху майстерні Харківського електротехнічного інституту)¹⁶⁸ і т. ін.

Надзвичайна нервова напруга, страх, почуття недовіри й підозри нерідко призводили до психологічної перевтоми, породжували настрої відчаю та розчарування. «Тепер слід чекати нової хвилі арештів, нових переживань, — схвильовано зазначала під час процесу над «право-троцькістським блоком» заступник головного бухгалтера газети «Пролетарська правда» Березницька. — Коли вже це все припиниться?»¹⁶⁹; «Я дізнався про судовий процес і чекаю нової хвилі терору проти української інтеліген-

ції, — говорив харків'янин, викладач української мови Соломоник. — Набридло таке життя. Весь час почувашся, як на вулкані...»¹⁷⁰; «Набридлі до смерті всі ці процеси, арешти й шпигуни, — вторила йому викладач сільськогосподарського інституту м. Харкова Пашкова, — і це в тій країні, де на всіх зборах, в усіх газетах говорять про щасливе, радісне життя»¹⁷¹.

В очікуванні на арешти, не витримуючи тиску атмосфери насилля, дехто зводив рахунки з життям. Відомо, що в 1933 р. наклали на себе руки лідер українських комуністів М.Скрипник, відомий письменник М.Хвильовий, у травні 1937 р. практично напередодні процесу у справі «воєнно-фашистської змови» застрелився начальник ПУ РСЧА Я.Гамарник. Перелік самогубств відомих партійних, державних функціонерів, діячів культури можна було б і продовжити. Проте показово, що до суїцидів на ґрунті боязні репресій вдавалися і рядові громадяни. 22 квітня 1930 р. покінчив життя самогубством командир відділення 151-го стрілецького полку 51-ї стрілецької дивізії Української військової округи Сизько (українець, кандидат в члени ВКП(б)). У передсмертному листі він писав: «... Прощайте назавжди, я повинен покінчити з собою. Я прихильник СВУ... Може це безглуздо, але інакше я не можу. Все-одно я можу бути викритий ДПУ. Ніж [бути висланим. — *Авт.*] на Соловки, краще я сам з собою покінчу...»¹⁷². 19 березня 1937 р. наклав на себе руки капітан П.Шевченко (ХВО), який дізнався про наміри парторганізації за «контрреволюційні висловлювання» виключити його з ВКП(б). «... Ніколи я не був гадом-троцькістом, і не збирався ним бути... — мотивував він своє фатальне рішення в передсмертній записці. — Мене ось-ось мають виключити з партії, а це для мене є рівнозначним втраті життя...»¹⁷³. 11 лютого 1939 р., розслабившись по дорозі на стрільбище, політкерівник військової частини № 6382 (ХВО) В.Чебаненко розповів «контрреволюційний» анекдот про Леніна, який викликав бурхливо-негативну реакцію у присутніх. Упродовж дня провинний політкерівник перебував у пригніченому стані, декілька разів запитував у старшого політрука: «Що мені тепер робити?» Надвечір того ж дня він повісився...¹⁷⁴.

Отже, психологічний стан жаху та відчаю в масі населення визначався насамперед безіосередніми враженнями від масових репресій. Однак чималу роль тут відігравала й система їх інформаційного забезпечення. Монополізована, цілком і повністю поставлена на службу правлячому режиму радянська пропагандистська машина маніпулювала суспільною свідомістю — в одних випадках, створюючи інформаційний вакуум навколо триваючих арештів, в інших — навпаки, вдаючись до організації показових судових процесів, перетворюючи їх на своєрідні політичні вистави, спрямовані на нагнітання політичної істерії, провокування настроїв підозрливості та ненависті в країні.

Так, в атмосфері повної секретності впродовж 1930—32 рр. спецорганами проводилась операція «Весна», жертвами якої стали тисячі військовослужбовців, у тому числі УВО. Те саме стосувалося й ліквідації в червні 1937 р. т. зв. воєнно-фашистської змови. Закритий суд над «ворогами народу» — відомими воєначальниками РСЧА відбувся менше ніж через два тижні після їх арешту. Про передачу справи над заарештованими преса

повідомила лише в день процесу, а вже наступного дня з'явилася інформація про вирок. Створювана навколо арештів таємність значно посилювала психологічну напругу в суспільстві, збуджуючи чутки, що обростали страхіливими подробицями. «З вуст в уста, — згадував про події 1937 р. в Україні колишній командир однієї з дивізій КВВ комбриг О.Горбатов, — пошепки передавалися чутки — одні безглуздіші за інші — про якісь змови та шпигунські злодіяння. Люди ходили похмурі, пригнічені, тримались відчужено...»¹⁷⁵.

Натомість «Шахтинська справа» в 1928, процеси «Промпартії» та «Стілки визволення України» в 1930, «Правотроцькістського блоку» в 1938 р. та деякі ін. були перетворені на грандіозні видовища, в яких найактивнішим чином були задіяні преса, радіо, кінематограф тощо. Показові суди у цих справах готувалися за сценаріями як справжні спектаклі. Фактично вони й мали вигляд добре режисованих спектаклів. На що обставину звернув увагу німецький письменник Л.Фейхтвангер, який у 1937 р. відвідав СРСР. «Коли б суд доручили інсценувати режисерові, — писав він, — то йому, очевидно, знадобилося б немало років і немало репетицій, щоб добитися від звинувачуваних такої зіграності... Коротко кажучи, гіпноізери, отруювачі й судові чиновники, які підготували звинувачених, попри всі свої приголомшливі якості повинні були бути видатними режисерами і психологами»¹⁷⁶.

Принципове значення у ході процесів мали визнання, що їх після тривалих репетицій озвучували «вороги народу» під тиском слідства — в одних випадках з надією будь-якого вижити, в інших — з бажанням припинити, нарешті, цей «жах без кінця» і скоріше померти. З дізнань підсудних ставало відомо, що підступні вороги діяли буквально скрізь: вони вбивали та отруювали (або готували отруєння) визначних діячів партії і держави, готували повстання з метою повалення радянської влади та відриву України від СРСР, навмисно газували шахти і вчиняли на них вибухи, псували техніку на підприємствах, у лютий ненависті до радянської влади в колгоспах вбивали тварин та псували посівний фонд, всіляко гальмували культурний розвиток мас і т. ін.

Спрямовані не на раціональне мислення, а на емоційно-чуттєву сферу сирійняття, абсурдні за своєю суттю визнання підсудних приголомшували непривичаєні до критичного мислення маси, виступали детонаторами вибуху ненависті в суспільстві. Це засвідчували перлюстрації кореспонденції та зведення НКВС про настрої населення під час процесів. «Я шойно слухав по радіо звинувачувальний висновок. Які ж вони підлі собаки, — писав у своєму листі 3 березня 1938 р. пересічний киянин, — це безумство — Горький, Куйбишев, Кіров... Сволота, таких людей убити! Кошмар. У мене вся кров кипить, і сльози на очах від безсилої злоби та обурення. Це жахливо, нема слів — тільки горе і злість. Нічого не хочеться робити, а взяти б гадам зубами горянку перегризти. Настрій через це просто страшний»¹⁷⁷; «Мене вражає, з яким спокоєм і цинізмом учасники правотроцькістської банди перелічують здійснені ними диверсійні акти... Прямо бандити», — в замішанні ділився своїми враженнями від дізнань учасників «право-троцькістської групи» на шахті № 18 тресту «Радянвугіль» завідувач шахти № 35 Даниленко в серпні 1938 р.¹⁷⁸

Обов'язковою складовою показових судових процесів були також багатолюдні мітинги трудящих, що проводились на підприємствах, в установах, у військових частинах, а нерідко й на вулицях — біля радіоустановок, газетних стендів і т. ін. Сценарій їх, як правило, був типовим: спочатку — офіційне повідомлення, потім — дихаючі злобою й презирством до «ворогів народу» виступи, які, «розігриваючи» натовп, доводили його до стану колективного психозу — цілком у дусі «Двох хвилинок ненависті», описаних Д.Оруелом: «... Пароксизм жаху і мстивості, бажання вбивати, катувати, бити по обличчю [ворога. — *Авт.*] кувалдою як електричний струм проходили крізь усіх присутніх, перетворюючи кожного попри його волі в безумця, який гримасує й репетує...»¹⁷⁹. В шаленстві учасники мітингів і зборів начебто змагались між собою, пропонуючи специфічно-садистські методи розправи над «ворогами народу», вимагаючи їх «різати», «душити», «рвати на куски» тощо. Наведені тут кілька прикладів належать до березня 1938 р., проте вони є характерними практично для всіх судових процесів 30-х рр.: «Бухарина, Рикова та інших зрадників мало розстріляти. Їх потрібно різати на куски...» (Соколова, робітниця 183 заводу м. Харкова); «... Дали б нам усіх звинувачених на стрільбище для пристрілки, ми б з ними швидко покінчили...» (Дементьєв, червоноармієць 67-го стрілецького полку)¹⁸⁰; «Стратити мало, треба їх рвати по частинах, четвертувати, щоб вони пищали, як іще ніколи ніхто не пищав» (робітниця заводу «Світ шахтаря»)¹⁸¹; «... Я би сам їх стратив, потрошечку різав би їх...» (начальник 43-ї авіабригади Сапожников); «Я б не став їх стріляти, а застосував би до них різні тортури...» (завідувач складу цієї ж авіабригади Безушкин) та ін.¹⁸²

Численні акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля доби Великого терору оберталися й іншими істотними деформаціями суспільної свідомості — зокрема постановням такої ситуації, коли висунуті режимом звинувачення проти «ворогів народу» не тільки безоглядно приймалися на віру, але й спонукали значні маси населення до єднання з організаторами та виконавцями державного терору. «Я схилиюсь перед Єжовим, котрий так тонко викрив цих мерзотників»; «Велика подяка тов. Єжову, який зумів так швидко розшукати зміїне кубло та посадити за ґрати злодіїв, які вмгло маскувались...»; «Наше червоноармійське спасибі Сталіну, наркому Єжову, який зумів розгромити цю банду. Ми повинні допомогти органам НКВС викорчувати всі залишки недобитих ворогів...»¹⁸³ — такі розмови серед різних категорій населення фіксували у своїх зведеннях спецоргани.

Характерними для цієї доби стали й прояви аморальної (в контексті загальнолюдських цінностей) поведінки. Зокрема, майже нормою життя радянського суспільства ставали доноси — на рідних, близьких, друзів, сусідів, знайомих, навіть на сторонніх людей. У своїй праці з соціальної історії радянського села 30-х рр. американська дослідниця Ш.Фіцпатрик цілком слушно вказує на такі мотиви написання доносів, як ідеологічна відданість режиму, пошуки правосуддя в країні з погано діючою правовою системою, особиста злоба і зведення рахунків¹⁸⁴. Однак до цього переліку варто було б зробити суттєве доповнення, зазначивши, що вагомою при-

чиною масових доносів був також фізіологічний страх людей, бажання врятуватися в такий спосіб від репресій. Власне, реальна можливість цього була закріплена низкою нормативних документів. Так, у наказі НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. передбачалось звільнення від арештів тих дружин засуджених, які «викрили своїх чоловіків, подавши про них органам влади відомості, що послужили підставою для розробки й арешту чоловіків»¹⁸⁵. Про те, що саме почуття страху диктувало багатьом потребу написання доносів, засвідчує й поширення в 30-ті рр. такого, здавалося б, парадоксального явища, як донос на самого себе (самодонос).

Теми доносів були найрізноманітнішими, як, утім, і об'єкти самого викриття, різними були й типи авторів доносів, були доноси письмові й усні, анонімі й підписані конкретними персонами — останні здебільшого переважали. У період судових процесів кількість доносів різко зростала. «В політоргани з'єднань і полігуправління округи, — відзначалося в одному з доносень ПУ ХВО у період ліквідації «воєнно-фашистської змови» в РСЧА, — поступає велика кількість листів від рядових і червоноармійців з інформацією про відомі їм факти антирадянських зв'язків окремих осіб з ворогами народу, про свої підозри стосовно ряду осіб»¹⁸⁶. За інформацією ПУ КВО, з 1 червня по 25 липня 1937 р. на адресу політorganів було направлено 1737 листів (956 — від комначскладу, 423 — молодшого комскладу і червоноармійців, 121 — сімей військовослужбовців, 191 — цивільних осіб, 46 — від інших), автори яких «розкривали факти шкідницької роботи ворогів, повідомляли викривальні факти про себе»¹⁸⁷. Які саме факти містили доноси, можна судити за такими прикладами. 11 червня 1937 р. під час зборів у харківській школі Червоних старшин один із курсантів заявив, що його знайома дівчина в Харкові входить до релігійної секти, дав її адресу та вказав на місце проведення релігійних зібрань; інший курсант вказав на сусіду, котрого підозрює в троцькізмі і т.д.¹⁸⁸ 19 липня 1937 р. військовий комісар 14-го стрілецького корпусу Усатенко доніс начальнику ПУ ХВО про факт загущування Якіром проявів антисемітизму з боку Шмідта (мовляв, перший говорив, що Шмідт сам єврей, відтак антисемітом не може бути)¹⁸⁹. 23 липня 1937 р. молодший командир однієї з частин ХВО І. Глушаков докладно поінформував політвідділ частини про контрреволюційні розмови свого друга дитинства¹⁹⁰ і т. ін. Поза сумнівів, ситуація з доносительством в армії була дзеркальним відображенням ситуації в усій країні. «Наклепи й самоствражування дійшли до таких розмірів, — відзначав на початку 1938 р. директор київської середньої школи № 30 Брановицький, — котрі не мали місця в жодній країні...»¹⁹¹.

Свідченням занепаду моралі, інших деформацій суспільної свідомості за умов тотального терору були також численні відмови рідних і близьких від засуджених «ворогів народу», абсолютизація культу насильства в суспільстві, подальша девальвація цінності людського життя — посилення тенденції «психологічного звикання» до масових репресій, своєрідне знеособлення жертв терору в масовій свідомості (як у парадоксі, сформульованому Е.Ремарком: смерть однієї людини — трагедія, смерть двох мільйонів — статистика), підміна раціонально осмисленої соціальної активності мимовільними рефлекторними проявами ентузіазму і т. ін.

Усвідомлюючи руйнівні наслідки триваючого в СРСР терору для психіки окремої особистості та й усього суспільства, академік І.Павлов наприкінці 1934 р. писав у листі на адресу радянського уряду: «... Ми жили і живемо під неослабним режимом терору й насилля... Треба пам'ятати, що людині, яка постала із звіра, легко падати, проте важко підійматись. Тим, котрі злобно засуджують до смерті маси собі подібних і з задоволенням приводять це до виконання, як і тим, насильно привченим брати участь у цьому, навряд чи можливо залишитись істотою, яка відчувається і думає як людина. І з іншого боку. Тим, котрі перетворені в затурканих тварин, навряд чи можливо зробитися істотами з почуттям власної людської гідності...»¹⁹². Це попередження всесвітньо відомого психіатра водночас було й опосередкованим визнанням того, що застосовувані сталінським режимом акції фізичного, ідеологічного та психологічного насилля до певної міри досягали своєї цілі, адже «затурканість» (зашяканість, ідеологічне зомбування) широких мас населення саме й засвідчувало придушення їх потенційної волі до супротиву, а отже, схиляння до потрібної поведінки (у даному разі, до лояльності режиму). Втім, «ефективність» терору все ж була позірною, адже змушене демонстрування лояльності різними верствами спільноти ще не означало існування такої лояльності в реальності. У всякому разі, численні архівні документи переконливо засвідчують те, що терор голодом 1933 р., масові репресії в Україні призводили не тільки до «затурканості», але й формували потенційну опозиційність спільноти режиму, зокрема готовність при зручних обставинах (скажімо, у разі війни) виступити проти нього. «Посягання на відокремлення УРСР, як трактується в судовому засіданні, це все абсурд, — зауважила в розмові з співбесідниками під час процесу над «право-троцькістським блоком» бібліотекар полтавської середньої школи Тарасюк С., — всередині країни і без інтервентів вже є поділ на табори — це ясно, і тепер ця обстановка розкладу досягла такого ступеню, що «якщо завтра війна», то вже важко сказати, де буде меншість і де більшість...»¹⁹³. Подібні настрої в середовищі українського населення відзначалися НКВС впродовж усіх 30-х рр., і події початкового періоду війни нацистської Німеччини проти СРСР значною мірою підтвердили, що ці розмови не були безпідставними.

2. Більшовицька теорія терору

У роки радянської влади в Україні було збудовано потужну індустрію, з'явилися великі міські споруди, де їх раніше не було. Тим часом український національний організм зазнав таких кількісних і якісних деформацій, що призвели до зміни його людського ества. Відбулося перетворення українського народу в єдиний радянський народ. Відомі тепер страшні події ХХ ст. не можна визначити інакше, як національну катастрофу. Одним із найважливіших засобів внутрішньої політики, що призвели до цього, був масовий терор.

Загалом терор трактується як найгостріша форма боротьби проти політичних та інших супротивників із застосуванням насильства аж до фізичного знищення. В СРСР масовий терор був одним з головних засобів державного управління протягом кількох десятиріч — від найпершого дня комуністичної влади. Більшовики широко варіювали різні його типи — ідеологічний, фінансовий, індивідуальний та ін. Говорячи про неоднорідність терору, треба нагадати також, що більшовицький терор і масові репресії пройшли кілька періодів розвитку. Відповідно змінювалися й форми та характер їхнього застосування, хоча головні цілі комуністичного терору лишались постійні й незмінні.

Оскільки офіційні історики містифікували це питання, занебрюючи, що існував лише «червоний терор» як відповідь на «терор білий», а потім молода робітничо-селянська влада вела законну боротьбу проти своїх природних ворогів, дослідження історичного процесу, яким він був насправді, з усіма його історичними реаліями, щойно починається. При цьому доцільно починати з теорії масового терору — безпосереднього застосування та фізичної ліквідації населення.

Принципове значення має деміфологізація історії, якої вимагає брехливість більшовицької теорії й пропаганди. Ще 18—28 березня 1875 р. Ф.Енгельс писав А.Бебелю: «Взагалі офіційна програма партії має менше значення, аніж те, що партія робить насправді»¹⁷. Нагадаємо першу програму комуністичної партії. Анітрохи не соромлячись, її автори проголосили, що РСДРП «ставити своїм найближчим завданням скинення царського самодержавства і заміну його на демократичну республіку, конституція якої забезпечила б:

- самодержавство народу;
- загальне, різне і пряме виборче право;
- широке місцеве самоврядування;
- недоторканість особистості і життя;
- необмежену свободу совісті, слова, друку, зборів, страйків і союзів;
- свободу пересування й промислів;
- знищення статів і повну рівноправність усіх громадян, незалежно від статі, релігії, раси й національності;
- повне скасування смертної кари;
- виборність судів народом»¹⁸.

Практика радянської держави не мала нічого спільного з проголошеною партійною програмою. Звідси немислиме висловлює висновок, що

більшовицька диктатура не мала нічого спільного з проголошуваними гаслами і являла собою звичайну змову.

У прокламації «До молодого покоління» (вересень 1861 р.) Н.Шелгунов та М.Михайлов писали дослівно: «Якщо для здійснення наших прагнень — для поділу землі серед селян — довелося б вирізати 100 тисяч поміщиків, ми б не злякались і цього. І це справді не так страшно»¹⁹. Їхній зразковий учень, ідеолог народництва П.Ткачов вважав за необхідне для успіху революції зрубати голови усім без винятку жителям Російської імперії, старшим 25 років. Ідея була не без логіки, оскільки старші люди вже сформовані, мають певні погляди, і їх важче переконати, аніж прищепити комуністичні ідеї молоді, що не виробила ще якогось ідеологічного імунітету. Ідея виявилася живуча. 28 листопада 1918 р. в Полтаві, яку щойно звільнили війська Директорії, відбувся мітинг. Лікар О.Несвіцький занотував у щоденнику: «На мітингу було зроблено пропозицію поділити місто на дільниці й перерізати всіх буржуїв з 10-річного віку, інакше з них виростуть знову буржуї»²⁰.

У січні 1919 р. голова Революційного військового трибуналу Республіки (РСФРР) К.Данішевський відверто заявляв: «Військові трибунали не керуються і не повинні керуватись жодними юридичними нормами. Це каральні органи, їх створено у процесі напруженої революційної боротьби, вони виносять свої вироки, керуючись принципом політичної доцільності та праворозумінням комуністів»²¹. Діяльність революційних трибуналів перебувала в цілковитій відповідності з настановами вождів. Як стверджував не менший прагматик Л.Троцький, якого турбувала лише доцільність чи недоцільність терору, «питання про те, кому панувати в країні, себто жити чи загинути буржуазії, буде вирішуватися з обох боків не посиланнями на параграфи конституції, але застосуванням усіх видів насильства. Скільки б Каутський не вивчав їжу антропоїтеків (див. стор. 85 і наступні його книжки) та інші близькі та дальші обставини для визначення причин людської жорстокості, він не знайде в історії інших засобів зламати класову волю ворога, окрім доцільного й енергійного застосування насильства. [...] Питання про форму репресії чи про її ступінь, ясна річ, не надто "принципове". Це питання доцільності»²². Безліч аналогій так само, сказати б, готентотського характеру можна знайти у творах В.Леніна.

Як твердили більшовики, у розв'язанні терору винні самі його жертви. Якби Ленінові ніхто не опирався, то й терору б не було. Насправді ж він розпочався ще до широкого опору. Був цей терор агресивний, а не захисний. Якби Ленін не хотів ні опору, ані терору, він ішов би до влади іншим шляхом — разом із радами, із соціалістами та Установчими зборами. «Але це, — писав Б.Пушкар'єв, — був би не Ленін»²³.

У жестах, розрахованих на найширшу популяризацію, в публічних виступах ця людина відкидала нібито саму ідею терору: «Юнкери спробували влаштувати повстання [...]. Та коли вже народ переміг, він зберіг ворогам не лише воїнську честь, а й зброю. [...] Нам закидають, що ми застосовуємо терор, але терор, який застосовували французькі революціонери, що гільйотинували беззбройних людей, ми не застосовуємо і, сподіваюсь, не будемо застосовувати»²⁴.

Публічно В.Ленін виступав проти терору, зате вже за кілька місяців, виходячи із засад тієї самої революційної доцільності, у вказівках, призначених найвужчому колу поплічників, вождь спокійно писав протилежне. Скажімо, 9 серпня 1918 р. він наставляв Є.Бош, що шаліла на той час у Пензі: «Необхідно провести нещадний масовий терор проти куркулів, полів та білогвардійців; сумнівних замкнути у концентраційний табір за місцем»²⁵. А.Пайкесу 22 серпня 1918 р. наказував: «Тимчасово раджу призначати своїх начальників і розстрілювати змовників і всіх, хто хитається, нікого не питаючи й не припускаючи ідіотської тяганини»²⁶. Відома його телеграма Троцькому, що встановлював радянську владу в Татарії: «Здивований і стривожений затримкою операції проти Казані, особливо коли кажуть правду, що ви маєте цілковиту можливість артилерією знищити супротивника. Як на мене, не можна жаліти міста і затримувати справу, оскільки необхідне безжальне винищення, коли тільки правда, що Казань у залізному кільці»²⁷. У лютому 1920 р. він дав телеграму членам Революційної військової ради (РВР) І.Смізі та Г.Орджонікідзе: «Нам до зарізу потрібна нафта, обдумайте маніфест до людності, що ми поріжемо усіх, якщо спалить нафту й нафтові промисли, і, навпаки, даруємо життя усім, якщо Майкоп і особливо Грозний передадуть у цілості»²⁸.

Усі ці розпорядження не випадкові для більшовицьких провідників, оскільки базувались на їхній людиноненависницькій ідеології, наріжним каменем якої була теза, яку Ленін виголосив на з'їзді комсомолу: «Для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату»²⁹. Добре знаючи свого поплічника, Л.Каменев сумирно відзначав, що той був готовий «прийняти діловий союз "з чортом та його бабусею", коли цього вимагав хід революційного руху»³⁰. На ленінських позиціях стояв і його колега Г.Зінов'єв, який після убивства керівника петроградської чревичайки М.Урицького й поранення Леніна кинув: «Ви, буржуазія, вбиваєте окремих осіб, а ми вбиваємо цілі класи»³¹. У вегетаріанстві важко запідозрити й Троцького, який проповідував: «Доки існує класове суспільство, засноване на найглибших антагонізмах, репресії лишаються необхідним засобом для підкорення волі супротивника. Революція вимагає від революційного класу, аби він досягнув своєї мети усіма засобами, які існують у його розпорядженні: коли потрібно – збройним повстанням, коли потрібно – тероризмом»³².

Маючи на руках страшні ленінські документи — як опубліковані, так і засекречені, Д.Волкогонов слушно побачив на ленінізмі «печатку антилюдськості»³³. До речі, капітулюючи перед Сталіним, Антонов-Овсієнко писав йому: «Впевнений, що Волод.[имир] Ілліч був би цілком із ЦК в його боротьбі з опозицією, тільки що він був рішучіший, коли йшлося про розправу»³⁴. Багато пізніше, коли Ф.Чуєв запитав Молотова, хто був суворіший — Ленін чи Сталін, той, очевидно, згадуючи роки «воєнного комунізму», відповів: «Звісна річ, Ленін. Суворий був. У дечому суворіший за Сталіна. Почитайте його записки до Дзержинського. Він часом застосовував найостанніші засоби, коли це було необхідно. Тамбовське повстання наказав задавити, спалить усе. Я якраз був на обговоренні. Він жодної

опозиції терміти не став би, коли б була така можливість. Пригадую, як він дорікав Сталінові за м'якотілість і лібералізм. «Яка у нас диктатура? У нас-бо кисільна влада, а не диктатура!»³⁵. Коли ж Молотова запитали, невже Ленін мав якесь відношення і до вбивства царської родини, той відповів навіть жорстко: «А тут і думати нічого. Це ж так ясно, що інакше й бути не може. Не будьте наївні»³⁶.

У знаменитому тепер листі Леніна до Молотова від 19 березня 1922 р., що в 70-х рр. широко ходив у самвидаві, був опублікований за кордоном, а потім уже і в пізньоперестроечному СРСР, є таке таємниче місце: «Один розумний письменник із державних питань справедливо сказав, що коли необхідно для здійснення певної політичної мети піти на деякі жорстокості, здійснювати їх треба найенергійнішим чином і в найкоротший строк, оскільки довгого застосування жорстокостей народні маси не витримують»³⁷. Готуючи цього листа до друку і спорядивши його 12-ма докладними примітками, коментатори не потрудилися чомусь розшифрувати, хто ж цей «розумний письменник» на ім'я (*письменник* чомусь, а не *вчений*, не *публіцист* чи ще якимсь по-теперішньому). Вони не знали, чи приховали його навмисне? Хто ж він, цей так старанно приховуваний автор? По відповідь зазирнем до книжки Нікколо Макіавеллі «Володар» у розділ «Про тих, що злочином дійшли до володарства». Цей явно *недурний* автор, справді, точніше сказати — *письменник*, аніж якимсь інакше, писав: «[...] коли владу захоплюють у несправедливий спосіб, кожен узурпатор повинен наважитись на необхідні для нього жорстокості за один раз, щоб йому не довелося повертатись до них знов і знов, і забезпечити за собою владу, не звертаючись до них постійно, а прив'язавши до себе підданих своїми доброчинствами. Усі необхідні жорстокості повинні бути застосовані зараз, аби їх було перенесено з меншим опором»³⁸. Чи треба якимсь коментувати цей збіг? Принаймні, очевидно, що коло вчителів у Леніна було багато ширше, ніж звикли вважати.

Більшовицький режим залобки називав терористичним М.Бухарін: «П.Н.[Сакулін] каже: навіщо згадувати про старий режим. Я з цим не погоджуюсь. Згадувати треба. Ми застосовуємо цілу низку старих засобів. Армія була й існує і тепер Червона армія; тюрми існували й тепер існують, державні установи існують, система примусу існує, терористичний режим теж існує — тільки спрямований на інші цілі. А ви питаєте, навіщо згадувати про колишнє? Ми лише перевернули поняття "свобода"»³⁹.

Сучасний російський дослідник радянського тоталітаризму А.Бакунін твердив, що на початку 1918 р. більшовицькі лідери розробили докладно обґрунтовану схему превентивного терору, що ліквідував одну частину населення й паралізував решту⁴⁰. За оцінками українського Червоного Хреста, у Києві в дні муравйовщини було вбито 5 тис. осіб⁴¹. Але із сказаного випливає, що Муравйов, видно, не «перевищив повноваження», як вважали офіційні історики часів Брежнєва—Черненка, а діяв чітко, відповідно до ленінського бажання потопити будь-яку протидію у крові, навести страх на народ, «зробити так, щоб на сотні верст довкола народ бачив, тремтів, знав, кричав»⁴². Це підтверджується і тим, що навесні того самого 1918 р., опинившись у ЧК під слідством, Муравйов був виправданий. Як

пояснює сучасна дослідниця Л.Гриневич, судити його за розпалювання у військах класової ненависті до населення більшовики аж ніяк не могли. Не могли судити його й за відверто виявлену протиукраїнську позицію (централізм чи великодержавний шовінізм), ані за ігнорування принципів демократизму у військах⁴³. Оpubліковано копію з відношення Я.Свердлова як голови ВЦВК від 14 червня 1918 р.: «Т.Розмирович: негайно з кур'єром. До слідчої комісії у справі М.А.Муравйова. Повідомляємо, що на підставі ухвали Президії Центрального Виконавчого Комітету від 9-го цього червня, справу М.А.Муравйова, за браком складу злочину (!), слідство припинило, і справу належить передати до архіву Револуційного Трибуналу при Центральному Виконавчому Комітеті»⁴⁴. Всі вони були заодно.

Про культурний рівень чекістів ленінського призову нічого й говорити. Доповідь ЦК російського Червоного Хреста констатувала: «Величезна більшість слідчих, комендантів та інших співробітників Ч.К. складалась із людей малоосвічених, часто майже неписьмених. Інтелігентні люди були винятком»⁴⁵. Задумуючись над тим, що становили собою вони як людський тип, Ю.Безсонов писав: «Дехто схожий на робітників, кілька інтелігентних облич, але здебільшого це типово чекістські фізіономії. Важко визначити цей тип. Тут покидьки всього: націй — єврейської, латиської, російської; робітничого класу — нездатні піднятися, але хвалькуваті й задрісні учні й підмайстри; інтелігенції — невдахи-адвокати, чиновники. Кримінальні злочинці тощо. За зовнішнім виглядом вони наближаються до одного типу: маленька голова, дуже скошене і без опуклостей чоло, маленькі, гострі, заглиблені й близько одне до одного поставлені, трохи скошені всередину очі. Вигляд кретина. Ніколи не можна вгадати, чим чекіст був до революції. Самі вони про це не кажуть, а коли й кажуть, то брешуть, а здогадатись важко. І здається, що він так і народився чекістом»⁴⁶. Треба думати, писання Безсонова мають літературне джерело, оскільки книжок про більшовицький терор за кордоном було ще небагато, а з берлінським виданням 1922 р. він міг ознайомитися. Отож, кількома роками раніше невідомий автор у нотатках про кубанську чрезвычайку писав буквально те саме: «Іскритські, Святогори й tutti quanti — покидьки російської, латиської, єврейської та інших інтелігенцій, це душа й мозок чрезвычайок»⁴⁷. Навряд щоб це був випадковий збіг. Потрапивши ненароком на кілька місяців у штат прилуцької ЧК, І.Козуб потім згадував, що ЧК «непомітно спотворювала психіку кожного, хто там працював. Більшість із них вважала, що мало не з усією країною треба боротися, і чим обмеженіший розумом та культурою був чекіст, тим певніший своєї правоти, не терпів жодних заперечень»⁴⁸.

Діяльність чрезвычайок у Києві 1919 р. розслідували спершу судові слідчі Київського окружного суду С.Міляш[к]евич та В.Пучковський⁴⁹ (згодом утворилась окрема комісія під керівництвом генерал-лейтенанта Рерберга⁵⁰). Ті, хто йшов по свіжих слідах і опитував безпосередніх очевидців, дійшли такого висновку: «Що стосується окремих осіб, слідство безумовно натрапляє на викривлення психічні, себто на людей хворих і навіть божевільних. Мабуть, таким божевільним був відомий Михайлов[-Фаерман], якого большевики розстріляли навесні, коли з'ясувалося,

що, вбиваючи без розбору маси своїх жертв, Михайлов не цікавився ні їхньою провинною, ані належністю до “буржуїв”, а вбивав виключно з метою садистичного мордування»⁵¹.

Превентивний терор призначався, в першу чергу, для того, щоб приголомшити людей, зламати їх назавжди, як писав Ленін, «щоб вони не забули цього протягом кількох десятиріч»⁵². У кінохроніці можна побачити, як люди сміються, пританцьовуючи кругом багаття з ікон, як вони одноставно кличуть смерть на голови ворогів. Покоління втратило волю, стало нездатне для самостійного думання, розлюднялося. На історичну арену вийшла радянська людина — нова порода людей.

Німецькі окупанти могли оточити квартал, вивести звідти всіх людей і розстріляти, скажімо, кожного десятого. Такий підхід був примітивний, поверховий. Більшовицький терор нібито спирався на глибоко наукову основу. Так могло здатися, оскільки існувало його теоретичне обґрунтування й системне організаційне забезпечення. Однак, з урахуванням загальної хибності теорії та її ціннісних орієнтирів, точніше буде сказати про наявність хіба що формальних ознак науковості, тобто тільки про наукоподібність тієї основи, на якій терор виник.

Особливістю комуністичного світогляду завжди була й лишається ідея соціальної нерівності й класовий шовінізм у його крайніх, екстремальних формах. Його оцінки суспільного розвитку не реалістичні, а парадоксальні, революційні, руйнівні. Марксистсько-ленінська теорія неминуче містить у собі принцип класової сегрегації. Вона ділить суспільства на принципово не рівноцінні класи, протиставляючи одні іншим. Влада відділяла з відома позитивних від з відома негативних, своїх від чужих, тих, що перебувають у системі, від позасистемних, прямим продовженням чого стали, природно, репресії.

Боротьбу між класами комуністи постійно заохочували, роздмухували і, де тільки могли, провокували, оголосивши її рушійною силою історії. Можна припустити, що всі розмови про історичну роль пролетаріату були передусім обґрунтуванням його фактичної ролі в захопленні влади як ударної сили.

Максимально узагальнюючи все досі оприлюднене про внутрішню політику більшовиків, її можна звести до двох головних напрямків:

- формування людини нового типу, себто такої людини, що була б придатна на роль «будівника комунізму», а відповідно —
- відбраковка й ліквідація тієї частини населення, яка для цього не підходила. (Для майбутнього суспільства ці люди вважалися шкідливими, і теорія прирікала їх на ліквідацію.)

У сучасній історіографії визначилася тенденція локалізувати злочини більшовизму, зв'язавши їх з особою одним однієї людини, — Й.Сталіна. Тим часом, якщо, навпаки, розгашувати епізоди терору у хронологічній послідовності, виявиться, що прямим його попередником був усе-таки В.Ленін.

Ревізіоністи говорили виключно про Великий терор 1937—1938 рр., а причину його бачили передусім у *поганій вдачі* Сталіна. Вважалося, якби

повноту влади отримав хто-будь інший з тодішніх більшовицьких лідерів — той же Бухарін, наприклад, чи навіть аби Ленін жив довше, то нічого подібного не сталося б. Говорять про видові форми — «сталінські репресії», «сталінська система». Інакше, виходить, протистояли, у свою чергу, «брежневській системі», «андроповській системі» тощо. Це приблизно те саме, що замість «нацистські фабрики смерті» говорити лише про кохівські чи розенбергівські. Бо чомусь багато хто уникає говорити про явище родове — «комуністичні репресії», «комуністичний терор», «комуністична система». Пройнявшись протиприродним страхом перед сталінізмом, страхом, що ледве чи контролюється і межує либонь чи не з параноєю, останнім часом дехто побачив демократичну альтернативу йому, смішно сказати, в Троцькому. Насправді, ставлення більшовицької влади до окремо взятої людини чи всього суспільства — що наприкінці 1917-го р., що на початку 1941-го, що за Брежнєва, — було однакове. Терор і тероризм лежали в самій природі комунізму. Як говорив Бухарін, «невміле управління прекрасною машиною зовсім не свідчить про вади самої машини. Безглуздо розбивати цю машину, аби тільки прибрати водія»⁵³.

Пригадаймо спостереження Б. Бажанова: «Для обох груп, що представляли сучасне й майбутнє партії і влади, питання про благо народу ніяк не стояло, і його якось навіть ніяково було ставити. Спостерігаючи їх цілий день у повсякденній роботі, я повинен був з гіркотою переконатися, що благо народу — остання їхня турбота»⁵⁴. На відкритих політичних процесах 30-х рр. бійці ленінської гвардії не виступали проти існуючого ладу, тому що останній був головним їхнім дітищем.

3. Ленін як попередник Сталіна

На те, що інформаційну базу терору почали складати ще за Леніна, маємо численні докази. Саме тоді почалось стеження за людиною. Пригадаймо, як з'явилися справи-формуляри (у побуті їх називають енергійним словом «досьє»). Як відомчий, так і народний термін означає те саме — збірку документів, що компрометують ту чи іншу особу. Уже 1921 р. М.Лацис відверто попереджав: «Усіх підозрілих, які можуть узяти участь в активній боротьбі, безпартійних офіцерів або осіб правоесерівського, махновського або тому подібного характеру треба *тримати на обліку, з'ясувати, перевірити*. Це гігантська інформаційна робота, яка повинна виступити на перший план [...]»⁵⁵. Ленін підняв цю справу на високий теоретичний щабель.

Під керівництвом В.Леніна чекісти почали формувати такі справи-формуляри. 4 вересня 1922 р. в Горках у Леніна побував Ф.Дзержинський. Наступного дня він розвинув і конкретизував для свого заступника Й.Ун-шліхта директиви свого шефа щодо висилки значної кількості представників нелояльної інтелігенції за кордон: «Необхідно виробити план, постійно корегуючи його й доповнюючи. Треба всю інтелігенцію розбити за групами. Десь так: 1) белетристи, 2) публіцисти й політики, 3) економісти (тут необхідні підручні): а) фінансисти; б) паливники; в) транспортни-

ки; г) торгівля; д) кооперація і т.ін., 4) техніки (тут також підгрупи): а) інженери; б) агрономи; в) лікарі; г) генштабісти тощо, 5) професори й викладачі і т.ін., і т.ін. Відомості повинні збиратись у всіх наших відділах і стікатись у відділ з інтелігенції. *На кожного інтелігента повинна бути справа*; кожну групу й підгрупу компетентні товариші повинні висвітлювати всебічно [...]. Відомості повинні перевірятися з різних боків, щоб наш висновок був безпомилковий, чого досі не було через поспіх і односторонність висвітлення. Треба в плані далі накреслити почерговість завдань і висвітлення груп. Треба пам'ятати, що завданням нашого відділу повинна бути не лише висилка. Ми повинні сприяти випростанню лінії по відношенню до спеців, себто внесенню у їхні ряди розкладу й висуванню тих, хто [нашаки,] готовий безумовно підтримати Радянську владу»⁵⁶. *Отже, одвічне поділля і владарюй*. Немає сумнівів, що цих настанов, «розвиваючи й збагачуючи їх», органи держбезпеки «неухильно» дотримувались протягом всієї своєї історії.

Яке місце займали справи-формуляри в тотальному стеженні за населенням, видно із службової записки Ф.Дзержинського до начальника Секретно-оперативного управління ДПУ В.Менжинського від 31 січня 1923 р.: «При цьому “Дни” від 23/І. Прочитайте передову статтю. Чогось паскуднішого важко уявити. Необхідно за цими “Днями” встановити неухильний нагляд, з'ясувати, хто автори цих статей і всіх співробітників, скласти їхні списки з їхніми біографіями, з'ясувати, з ким вони пов'язані в Росії, їхніх родичів і друзів, хто передплачує ці “Дни”, і почати проти них нещадні гоніння — виганяючи їх за кордон. “Дни” повинні відчувати, що ДПУ ще існує. Я гадаю, що необхідно було б і у пресі нашій схарактеризувати ці “Дни”, щоб поставити їхніх послідовників поза законом»^{56-а}.

З ленінських часів простежується діяльність трійок. 9 серпня 1918 р. В.Ленін писав голові Нижегородського «губсовдепа» Г.Федорову: «У Нижньому, явно, готується білогвардійське повстання. Треба напружити всі сили, скласти трійку диктаторів (Вас, Маркіна та ін.), провести негайно масовий терор, *розстріляти й вивезти сотні* повій, що спюють солдатів, колишніх офіцерів тощо»⁵⁷. 26 серпня 1919 р. датується «Протокол № 18 засідання комісії «ТРЪОХ» при К.[иївській] Г.[убернській] ЧК у складі голови В.Вітлицького, членів: Чугайова та Мача, за секретаря Барташевича»⁵⁸. Того самого дня ті самі особи підписали ще декілька протоколів, серед них № 25⁵⁹.

287 офіцерів прирєкла на смерть 4 грудня 1920 р. у Феодосії «надзвичайна трійка при управлінні “Начособотдарма” 13 і уповноваженого Кримської ударної групи “Особотдела” “Южюгзапфронтов”»⁶⁰. В'язень катеринодарської чрезвычайки (кінець 1920 — початок 1921 р.) застав у камері членів революційних трійок Нестерова, Бахарєва і Рибалкіна⁶¹. У документі, що датується березнем 1921 р., фігурує «окрема трійка Окремого відділу 4 Армії» (голова Міхельсон, члени Довгер і Бабкевич)⁶².

Що ж до трійок, утворених згідно з рішенням ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антисовецькі елементи», їхню структуру розкривають витяги із протоколів засідань трійки УНКВС Київської області від 14 квітня 1938 р.⁶³, 21 квітня⁶⁴ і 28 квітня⁶⁵ та ін. Головував на них заступник началь-

ника обласного УНКВС, членами були секретар Київського обкому КП(б)У та військовий прокурор.

Подібно до ідеї трійок, у суто «ленінську» пору історії виникла й ідея **лімітів**. 10 серпня 1918 р. Ленін писав Цюрупі: «Я пропоную “заложенників” не *взяти*, а *призначити* поіменно за *волостями*»⁶⁶. У розгорнутому вигляді зустрічаємо цю ідею в історії з висилкою недовірливих вчених і літераторів. Від тієї «славної» чекістської операції в колишньому Центральному партійному архіві збереглися списки «кандидатів на висилку» з Москви, Петрограда та України. Довідки («всилається, на свободі», «утримується під вартою», «заслання відмінено», «збуджено справу» тощо) зроблено тут, як видно з доповідної Г.Ягоди, за вказівкою Леніна. Підписали списки Л.Каменєв, Д.Курський та Й.Уншіліхт⁶⁷. Перший список А.Латишев опублікував, хоч, на жаль, у переказі:

Список активної антирадянської інтелігенції (професура)

Москва

Професори 1-го Московського університету	— 2 особи
Професори Московського вищого технічного училища	— 4 особи
Професори Петровсько-Розумовської сільськогосподарської академії	— 2 особи
Професори Інституту шляхів сполучення	— 1 особа
Професори різних навчальних закладів	— 6 осіб
Список антисовєтських професорів Археологічного інституту	— 4 особи
Список осіб, що проходять у справі № 813 (групи Абрикосова)	— 4 особи
Список антисовєтських агрономів і кооператорів	— 12 осіб
Список літераторів	— 12 осіб

За ініціативи Леніна таку ефективну форму масового терору проти населення, як розкладка, було запроваджено для рекрутування заложників і викачування хліба.

Оповідуючи про великомасштабну операцію 1921 р., начальник секретно-оперативної частини Ю.Перцов згадував: «Разом належало арештувати в Києві понад 200 осіб, на периферії – понад 400. [...] Цієї ночі, внаслідок виконаної операції, було арештовано понад 600 петлюрівських агентів, вилучено 10 кулеметів, маса рушниць та револьверів різних систем»⁶⁸.

Відомі записи із сталінського блокнота, зроблені 3 травня 1933 р. на нараді постійного представництва ОДПУ. Там розглядалося питання про «додаткове виселення» т.зв. куркулів на Північ і до Сибіру. Як видно з цих записів, ідея лімітів застосовувалась у системі державного управління СРСР задовго до Великого терору 1937–38 рр. і навіть до 1 грудня 1934 р.:

«Укр.[аїна] 145 тис.
Півн.[ічний] К.[авказ] 71 тис.
Моск.[овська] обл.[асть] 58 тис.
Ленінгр.[адська] обл.[асть] 44 тис.
Зах.[ідна] обл.[асть] 23 тис.
Урал 50 тис.
ЦЧО 34 тис.
Закавказзя 23 тис.»⁶⁹

Репресіями керували так, як промисловістю або взагалі народним господарством. Там і тут більшовики здійснювали планове господарство. Оповідючи, як окремим республікам і областям доводилося виконувати «ліміти», Є.Гінзбург стверджувала: «Як у будь-якій кампанії, як, скажімо, при хлібозаготівлях або постачанні молока»⁷⁰. І це було так дослівно. У протоколі засідання президії Київської міськради від 20 березня 1937 р. сусіднують такі питання:

«39. Слухали: Про відвод та відмежування землі для спецпотреб. Ухвалили: Проект постанови затвердити (у Таємній частині)». Це — про Биківню. І зразу за цим — наступне питання:

«40. Слухали: Про затвердження плану молокопоставок на 1937 рік по Київ.[ській] прим.[ській] смузі на підставі суцільної перевірки вручення молокозобов'язань (Акт комісії)»⁷¹.

Прямим витвором Леніна і його близьких соратників були й концентраційні табори. Їхній початок датується найпершими роками існування радянської влади. Ще 15 квітня 1919 р. ВЦВК за підписом М.Калініна видав декрет «Про табори примусових робіт», що узаконив впровадження табірної системи й примусової праці. Того року було створено концтабір у Києві. «Соловецький табір примусових робіт особливого призначення» (СЛОН ОДПУ) утворено за постановою РНК СРСР від 13 жовтня 1923 р.

Як свідчив П.Судоплатов, 1921 р. було створено й сумнозвісну токсикологічну лабораторію, яку в документах називали «спеціальним кабінетом» і «лабораторією-Х». Саме тут виробляли отрути, які широко використовували у всіляких терактах. Вважається, що Ленін просив Сталіна дістати йому отрути теж із цього кабінету. У 30-ті рр. його начальником був професор І.Казаков, розстріляний у справі правотроцькістського блоку. Науково-дослідні роботи за тематикою лабораторії провадили фахівці Інституту біохімії (очолював його А.Бах, колишній член київської групи «Народної волі»). 1937 р. з Інституту біохімії цю страхітливую лабораторію було передано до НКВС разом із дослідницькою групою полковника медичної служби професора Майрановського, який вивчав вплив смертоносних газів і отрут на злоякісні пухлини. Перебуваючи при наркоматі, вона підлягала виконавцеві — комендантові НКВС СРСР генералові-майору Блохіну та начальникові спецвідділу оперативної техніки при комендаатурі, яка відповідала за охорону будівлі НКВС, підтримання режиму секретності й безпеки та за виконання смертних вироків⁷².

Таким чином, ніхто інший, як саме Ленін разом зі своїми соратниками Бухарінін, Зінов'євим, Каменєвим, Троцьким та ін., створив цю страшну машину масового знищення, яку Сталін отримав уже на повному ходу, вдосконалену й вироблену на практиці.

4. Механізм масового терору

Почався терор відразу, як більшовики опанували територію – епізодично й рвучко в 1918–19 рр., розмірено й послідовно – в 1920–21 рр. Вражає те, що докладно обґрунтовані схеми державного терору, його моделі, що змінювались відповідно до історичних періодів, більшовицькі лідери мали уже з перших днів свого панування. При цьому вони розглядали масовий терор як засіб державного управління.

Об'єкт терору більшовицька пропаганда визначила задовго до Першої світової війни. Закликали до знищення великих фабрикантів, заводчиків, поміщиків, служителів культури – реально терор у місті був спрямований проти інтелігенції. У зв'язку з боротьбою за хліб боролись проти горішніх прошарків людної сільської. Ліквідовуючи при цьому якусь невелику частину населення, імпульсивний червоний терор, що мав вибуховий характер, використовувався, щоб паралізувати решту населення для дальшого зміцнення влади в руках комуністів. Згодом, коли настали мирні часи, соціальна політика й напрямок державного терору лишалися ті самі, зазнали змін лише його методи.

Хоч як це може здатися дивним, але чи не найпершою і найголовнішою функцією більшовицьких спецслужб була інформаційна – збирання й систематизація відомостей про населення. Принаймні, ця функція передувала всім іншим. На її основі було здійснено соціальну революцію в СРСР. Починаючи з найперших днів радянської влади і протягом кількох десятиріч держава створила інформаційну основу своєї внутрішньої політики, зокрема масового терору, а саме: докладно продуману систему обліків, анкетування, паспортизації й переписів населення. Ідучи цим шляхом, влада заклала в загальнодержавних масштабах всеохопну й доволі точну інформаційну управлінську базу, яка відзеркалювала кількісний і якісний склад населення, головним чином міського, передусім чоловічого. Загалом держава отримала досить повну характеристику населення. Арешти проводилися на основі саме тієї інформації, яку збирали невтомні «бійці невидимого фронту».

Коли дитина семи років поступала до середньої школи, на неї заводили першу в її житті справу. Згодом громадянинові СРСР доводилося заповнювати безліч найрізноманітніших анкет, що становили собою самообмови. Під загрозою покарання за неправдиві відповіді від кожної людини вимагали відомостей, «чи є родичі за кордоном», «чи був репресований хто-небудь із родичів», «чи перебували на тимчасово окупованій території» тощо. Спочатку найнебезпечніше питання стосувалося «соціального походження», що визначало всю подальшу долю людини. Після війни цікавились перебуванням на окупованій території. А взагалі даним «об'єктивки» надавали великої ваги завжди.

Цікавлячись наявною популяцією, влада провадила (здебільшого методами анкетування) сутнісне соціологічне дослідження великих масивів населення. Крім того, шляхом індивідуального вивчення підходила до окремих осіб. Разом це давало досить об'єктивне уявлення про внутрішню ситуацію в країні.

Як приклад, нещодавно опубліковано дві анкети. Їхнє побутування, як і у випадках з іншими докладно розробленими запитниками, призвело до одержання величезної інформації. Склала ці анкети не надто письменна людина, хоч вони добре продумані. Питання перемішані, — місце народження (пункт 14-й першої анкети), дата народження (пункт 6-й) перенесені з відповідних місць, щоб заплутати людину, не дати їй розібратися, які питання тут важливі, які другорядні. Тим часом анкета виявляє серйозну теоретичну основу. Інтерес до того, чому дорівнювала вартість нерухомості родини (пункт 15-й), виразно перегукується з тезою: буття визначає свідомість. Разом з тим далеко поза рамки марксистсько-ленінської теорії виходить інтерес до національності дружини (пункт 2-й першої анкети). Цікавість до «настроїв» (пункти 11-й і особливо 22-й другої анкети) дає змогу серйозно ставитись до звинувачень у шпигунстві, що їх висували «органи» перед людьми, які листувались із закордоном і мимоволі характеризували при цьому ці самі «настрої» всередині країни. Не можна не припустити, що чистка, проведена невдовзі в армії, могла базуватись на серйозних інформаційних підставах. Складається враження, що така виробленість питань утворилася внаслідок багаторічних теоретико-методичних зусиль сталінських «особистів». Насправді ж зазначена анкета зберігається в груповій справі тютюниківців К.Ковеля та Г.Немоловського, ув'язнених уже в листопаді 1921 р.⁷³

Відповідні органи не шкодували мільйони людино-годин на вивчення всього цього матеріалу. Сліди їхніх студій можна знайти в анкетах делегатів партійних з'їздів. Наприклад, делегат XII з'їзду КП(б)У В.Кузьменко, з 1933 р. нарком Робітничо-селянської інспекції, у передз'їздовській ейфорії розбалакався занадто широко. Він написав в анкеті, що 1917 р. належав до соціалістів-революціонерів, а з 1918 — до ВКП(б). Хтось невідомий зловісно занотував олівцем: «в особовому листку пише: в ін.[ших] партіях не перебував»⁷⁴. Цікава анкета начальника п/о [політвідділу] МТС Сватівського р-ну Донецької обл. І.Комарницького. У її нижньому правому кутку знаходимо нотатку: «розроб.[ляється]»⁷⁵, себто на основі вивчення документації його почали готувати до арешту. Така сама нотатка і теж у нижньому правому кутку — на анкеті колишнього есера, директора заводу «Арсенал» з 1928 р. Ф.Чернишова⁷⁶. Б.Бажанов цинічно коментує цю практику: «Пока триває з'їзд, мандатна комісія провадить статистичну роботу аналізу анкет і наприкінці з'їзду робить доповідь: у з'їзді брало участь стільки-то делегатів, стільки-то чоловіків, стільки-то жінок; за соціальним походженням делегати поділяються так і так; за віком; за партійним стажем; і так далі, і так далі. Усі делегати розуміють необхідність докладних анкет, які вони заповнювали»⁷⁷. А тим часом з анкетами проводяться дуже цікаві маніпуляції. Наприклад, хтось із делегатів, викреслюючи ім'я Сталіна, дописував якогось свого кандидата. Спеціальний чекістський графолог вишукував за анкетами, кому персонально належить цей почерк.

У першу чергу здійснювався облік неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за забарвленням («Укр. КР», «укр. громадськість», «російська інтелігенція», «ПСР») і категорією (напр., «актив»). Такий облік

проводився в різних відділах ДПУ—НКВС, а відомості про людей збиралися в УСВ (обліково-статистичний відділ). Маємо відомості про реєстрацію в Окремому відділі УВО та ДПУ, Київському окружному відділі ДПУ УСРР тощо. Коли на підставі оперативного обліку приймалось рішення про ліквідацію агентурної розробки, це означало завести слідчу справу або, на професійному арго, «зняти» відповідну кількість контрреволюційного елемента. Приймаючи постанову про заведення справи-формуляра на колишнього голову Центральної Ради, академіка М.Грушевського, помічник уповноваженого I-ї групи контррозвідувального відділення Київського губвідділу ДПУ Г.Еймонтов 20 березня 1924 р. писав: «[...] узяти гр. Грушевського М.С. на облік неблагонадійних, віднісши його до групи української контрреволюції, забарвлення лівого, і завести на нього справу-формуляр для подальшої розробки наявних відомостей»⁷⁸.

Характеристика людини набирала при цьому такого вигляду: «З матеріалів ОСВ випливає, що громад.[янин] Шраг Микола Ілліч проходить за формулярним обліком СПВ ДПУ УСРР за забарвленням “укр. громадськість”. Перебуває на формулярному обліку ЕКУ ДПУ УСРР за забарвленням “інші злочини”. 6/V 31 р.»⁷⁹.

За Марксом, людина — це лише продукт свого середовища. Тому й карати її треба, не чекаючи на певні дії, а вже за саму приналежність до небажаного соціального середовища — нехай навіть такого невизначеного, як «буржуї» та «куркулі». У країні винищували провідний прошарок, місце якого повинні були зайняти декласовані представники суспільних низів.

Орієнтовані на марксистсько-ленінське вчення про класову боротьбу, чекісти «дбали» передусім про відповідні категорії населення («куркулі, кол. білі, кол. поліцейські чини, священнослужителі, кол. есери»). Їх обліковували, а потім, за командою згори, арештовували. Оскільки вважалося, що дрібнобуржуазні верстви міста й села, стара інтелігенція, «нова буржуазія» втілюють дрібнобуржуазну ідеологію, соціальні інтереси відповідних прошарків повинні були адекватно відбивати політичні партії. Отже, від самого формування тоталітарного режиму простежується боротьба проти членів цих партій. 14 квітня 1938 р. нарком внутрішніх справ О.Успенський затвердив довідку на арешт чекіста А.Гуревича 1897 року народження: «За довідкою 8 відділу УДБ НКВС УСРР — 1921 року Кременчуцький міськвідділ ДПУ звинувачував Гуревича Абрама як підозрюваного у контрреволюції. За обліковими матеріалами Харківського ОВ ДПУ Гуревич Абрам Наумович 1920—21 рр. проходив за обліком меншовиків та бундівців. [...] Гуревич підлягає арешту»⁸⁰. Як бачимо, один і той самий механізм діяв у 1920—21 рр., коли більшовицькі спецслужби здійснили реєстрацію членів буржуазних і дрібнобуржуазних партій. І він же спрацював 1938 р., коли членів цих партій підібрали. Людина протягом 18 років жила собі, одружувалася, розлучалася, народжувала дітей, а камера на нього чекала. Чекісти вміли чекати.

Еміграційний публіцист В.Гришко не міг збагнути, чому його батькові ставили в провину, що він був петлюрівським офіцером. Адже «був він таким аж у 1918 р., а знищили його за те, промучивши все життя, аж через

двадцять років». За тієї культурної традиції, в якій перебував Гришко, це було неможливо. Під час арешту (1931) академік С.Платонов запитав: «Якщо ми злочинці, чому ж ви нас тринадцять років не арештовували?» Слідчий ОДПУ А.Стромін пояснив вченому: «Тоді ще вам зміна не виросла»⁸¹. Цю модель бачили різні люди. Інший чекіст відповів на питання співрозмовниці: «Поки нам були потрібні в армії фахівці – ми їх тримали. Тепер вони не потрібні – ми підготували своїх. Старі ж офіцери – чужий елемент, якого слід позбутися»⁸².

Маємо чимало свідчень про колишніх українських есерів, есдеків, представників інших партій, що на середину 30-х рр. уже давно відійшли від політичної діяльності. Вилучення цих людей відбувалось без жодного зв'язку з фактичною поведінкою окремих осіб у поточний момент, що належали до запланованої до вилучення категорії. Мемуарист Г.Костюк, колишній в'язень, назвав конкретних людей, чия провина полягала в тому, що десь у 1923–27 рр. вони підписали якусь заяву. «І тільки. Але тепер вони всі тут»⁸³. Мемуарист далі продовжує: «Студент останнього курсу Київського політехнічного інституту Григорій Китайнер підтвердив мені цілковито цю версію. Він сам ще 1926 року належав до комсомольської троцькістської групи, але пізніше відійшов. Працював. З 1930 року вчився. Не мав жодних зауважень чи попереджень. І все ж таки, на початку лютого його арештували як... троцькіста»⁸⁴.

Виходить, проводили кампанію з вилучення троцькістів. Ми не маємо на руках наказу чи циркуляра ОДПУ, що розпочинав і регулював дану акцію, його ретельно приховують від дослідників. Але ми можемо певно стверджувати, що такий наказ чи циркуляр існував, оскільки простежується його практичне застосування.

Згодом облік неблагонадійних поширювався, причому бралися до уваги найрізноманітніші компрометаційні ознаки. Чекісти, скажімо, чітко відрізняли санкціоновані контакти громадян з іноземцями від контактів несанкціонованих, тому наприкінці 20-х рр. почала формуватись «залізна завіса». Чекісти ретельно реєстрували стихійних відвідувачів іноземних консульств. Ясна річ, люди, що з якоїсь речі відвідували консульства, були для них дуже небезпечні. Відомий документ від 15 січня 1958 р.: «За матеріалами архівної справи «О», що перебуває на зберіганні в УАО КДБ при РМ УРСР, т. 16, арк. спр. 23 у списку виявлених зв'язків німецького консульства за період з 1928 по 1933 р. значиться Ернст Федір Людвігович 1891 р.н., професор-археолог (sic), що мешкає по вул. Крутлоуніверситетській 4/4»⁸⁵. Як бачимо, уже перед 1928 р. стосунки з закордоном, зокрема з догітлерівською Німеччиною, активно обмежувались. А самі стеження за зв'язками іноземних консульств, фіксація громадян провадилися, таким чином, уже в перші роки радянської влади.

Відповідна картотека широко використовувалась в оперативній роботі. Так, на підставі її відомостей з'явився такий пасаж в обвинувальному висновку проти Станіслави Сороки: «У 1934 році Сорока двічі відвідала польське консульство у м. Києві, нібито з метою одержання дозволу на в'їзд у Польщу, гостювати до своєї сестри, в чому їй, начебто, було відмовлено»⁸⁶. В. Швагер служив у польській армії. Бажаючи виїхати за кордон,

він відвідував консула. Влада звинуватила його в тому, що під час зустрічей він «повідомляв брехливі відомості про СРСР». У листопаді 1937 р. Швагера засудили до страти. Було ув'язнено і його дружину Прасков'ю Пилипівну⁸⁷. У Києві мешкала дочка генерал-майора царської армії Є. Максимович. Сестра її матері Феліція Ігнатович та кузина, виїхавши до Варшави, клопотались про її виїзд з СРСР. Вона дістала візу, але не мала дозволу на виїзд, через що з червня 1935 р. по липень 1937 р. шість разів відвідала польське консульство. 26 серпня її заарештували, а 23 вересня — розстріляли⁸⁸.

Зареєстрованих у цій картотеці людей було ліквідовано за наказом Єжова № 00698 від 28 жовтня 1937 р.: «З метою припинення всієї контрреволюційної, шпигунської, терористичної, диверсійної діяльності на території СРСР особовим складом посольств і консульств Німеччини, Японії, Італії та Польщі — наказую: [...] 2. Застосуванням широких репресій припинити всі зв'язки посольств і консульств цих країн з радянськими громадянами, піддаючи негайному арешту всіх радянських громадян, зв'язаних з особистим складом цих диппредставництв. [...] 7. [...] Одночасно посилити нагляд за іншими диппредставництвами, через окремих представників яких японська, німецька, італійська та польська розвідки також ведуть контрреволюційну роботу на території СРСР (фінських, австрійських, балканських, скандинавських та інших країн)»⁸⁹.

Загалом обліки такого роду відігравали ключову роль в управлінні. Під час евакуації Москви в жовтні 1941 р. на запасному шляху казанського вокзалу в одному й тому самому вагоні виявилися: православні патріарший місцеблюститель митрополит Сергій (Страгородський) і митрополит Київський і Галицький Миколай (Ярушевич), Олександр Іванович Введенський і митрополит Віталій (також Введенський), що керував тоді Оновленською церквою, старообрядчий архієпископ Московський і всієї Русі Іринарх і, нарешті, керівники московської баптистської громади⁹⁰. Таким чином, більшовики створили механізм, схожий на те, як із картотек (до впровадження комп'ютерів) виймалися списками перфокарти.

5. Місце паспортизації в інформаційно-управлінській системі державного терору

Переписи населення призначались в СРСР передусім для дальшого планування народного господарства, чим їхнє значення, зрештою, й обмежувалось. Переписи були одномоментні. На відміну від особових справ набір відомостей про людину не тривав у часі, не розвивався. Ще гірше було те, що він не рухався далі слідом за самою людиною. Гнучкішу реєстрацію підвладного населення більшовики провели в два етапи (1932 та 1974) у вигляді паспортизації. На першому етапі, щоправда, вона не охоплювала селян⁹¹. Повну паспортизацію здійснено поетапно,

вона розтяглась на кілька десятиліть. Паспорт перекрив собою добірку довідок, якими оперувала людина раніше.

Паспортизації влада потребувала для диференційованого обліку населення. Є.Олицька свідчила: «Наприкінці 1931 року країна була буквально переповнена нелегальними, що тікали із сіл, жили за липою чи зовсім без документів. Ішли із сіл розкуркулені чи ті, хто сподівався розкуркулення, тікали заслани й переселенці. [...] Згодом мені траплялось бачити цілий колгосп, що склався з “куркулів”, які тікали з України. Утікши, вони могли працювати на залізничному будівництві. Разом з дорогою рухалися уперед, жили в бараках»⁹².

Запровадивши 27 грудня 1932 р. по СРСР єдину паспортну систему й обов'язкову прописку паспортів, влада ставила перед собою одверто репресивну мету. ЦВК і РНК щиро й одверто оголосили про це вже на початку відповідної постанови: «Задля кращого обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов і розвантаження цих населених місць від осіб, не зв'язаних з виробництвом і роботою в установах чи школах і не зайнятих громадсько-корисною працею (за винятком інвалідів та пенсіонерів), а також з метою очищення цих населених місць від куркульських, кримінальних та інших антигромадських елементів, Центральний виконавчий комітет і Рада народних комісарів Союзу РСР ухвалила: 1. Встановити по Союзу РСР єдину паспортну систему на підставі положення про паспорти»⁹³.

Для проведення паспортизації територію держави було поділено на кілька категорій:

- а) особлива категорія: прикордонна 100-кілометрова смуга;
- б) 1-ша категорія: Москва, Ленінград і 100-кілометрова смуга довкола цих міст;
- в) 2-га категорія: міста — центри промислових районів: Київ, Харків, Мінськ, Баку, Дніпропетровськ та ін.;
- г) 3-тя категорія: обласні центри: Орел, Курськ, Вороніж, Полтава, Вінниця та ін.;
- д) робітничі поселення: Донбас, Кузбас, Урал і т. ін. Ці поселення дорівнювались до режиму 3-ї категорії;
- е) 4-та категорія: районні центри⁹⁴.

Паспорти мали одержати чоловіки й жінки, починаючи від 16-літнього віку, а також працівники міліції та демобілізовані червоноармійці, що прибували до режимних місцевостей. Селяни⁹⁵, а також червоноармійці та працівники НКВС паспортів не отримували. Це дало змогу прикріпити селян до певного місця, до їхніх колгоспів залежністю справді кріпацькою, оскільки одержати працю в місті без паспорта вони вже не могли. Зв'язок паспортної системи з утисками населення був такий міцний, що мемуаристи іноді навіть помиляються у датах: «Року 1933, — запевняв П.Судоплатов, — у зв'язку з колективізацією було введено паспортну систему для суворого контролю мешкання у містах та спрощення обліку руху населення»⁹⁶. Після проведення паспортизації, коли всі підозрілі особи були взяті на спеціальний облік, вийшла таємна постанова РНК: «Всім особам, узятим на таємний облік, як куркулі, в тимчасових посвідченнях, в графі останній — “На основі яких документів видано паспорт” — стави-

ти: «Паспорт видано на основі довідки ч. 1 і постанови РНК ч. 861»». Це означало «соціально-небезпечний» або «соціально-шкідливий» елемент⁹⁷. На березень 1937 р., вважалось, охоплено паспортизацією не менше 40 % всього населення СРСР⁹⁸.

Під час масових репресій, що розпочалися невдовзі, інститут прописки відіграв величезну роль. Якщо влада приймала рішення про арешт тієї чи іншої людини, енкаведист, прийшовши по неї вночі, раз чи другий її не заставав за місцем її паспортної прописки, — влада сприймала це як «перехід на нелегальне становище» — з усім, що звідси випливало.

Але у великих містах паспорти одержали далеко не всі. Р.Медведєв пояснював, що міліція не видавала паспортів тисячам колишніх капіталістів, дворян та іншим «лишенцям», себто людям, позбавленим виборчих прав. Вони були вимушені виїздити у менші міста, де ставали здебільшого дрібними службовцями у місцевих установах, або за приміську смугу⁹⁹. 23 березня 1935 р. начальникові обласної міліції НКВС надіслано постанову СПВ «про застосування до [букініста] Мазаракі Б.В. та його родини [...] паспортного режиму»¹⁰⁰. 8 жовтня начальника СПВ сповіщали, що в Мазаракі «[...] відібрано паспорт і [Мазаракі з родиною] висланий [на] 100 кіл[ометрів] від Києва»¹⁰¹. Вони разом виїхали до Житомира, де, здається, на щастя, й загубились. Але було багато й таких випадків, коли видалення людини з міста (скажімо, з Києва) було лише початком репресій проти неї, за яким ішли репресії дальші, що могли скінчитись її загибеллю.

1930 р. киево-печерські лаврські ієромонахи Іуліан (Бондарук) та Іустин (Ташенко) одержали патенти кустарів, що давали їм можливість виробляти ручним способом різноманітні предмети культу, зокрема диктові хрестики. Вони друкували дозвільні молитви, вінчики, поминальники, покривала для покійників, поширюючи їх оптом і вроздріб. Улітку 1933 р. їм обом було відмовлено в одержанні паспорта, через що вони виїхали до Ірпеня. У квітні 1934 р. там їх заарештували. 23 квітня Окрема нарада при колегії ДПУ ухвалила вислати їх до ВТТ строком на три роки. 21 вересня 1936 р. з'явився циркуляр НКВС СРСР і Прокурора СРСР № 89 «про порядок розгляду справ про умовно-дострокове звільнення хворих, інвалідів та старих». 9 жовтня 1936 р. Управління Свірського ВТТ (м. Лодейне Поле Ленінградської області, Учраспредотдел) надіслало запит щодо одного з ченців, о. Іуліана, до УАО УДБ УНКВС по УСРР, зажадавши «мотивований висновок про доцільність застосування дострокового звільнення в порядку ст. 458 УПК». Оперуповноважений Тантлевський відповів: «Дострокове звільнення Бондарука Івана Івановича з ВТТ вважати небажаним». Капітан ДБ С.Брук¹⁰² таку відповідь затвердив¹⁰³.

Подібним чином у ті самі місяці було виселено з Києва й інших ченців. Так, було відмовлено у видачі паспорта іншому лаврському ченцеві о.Савві (Кравчуку). Як безпаспортному йому довелося виїхати до Будаївки. Там 7 квітня 1934 р. його арештували (зникнення неприбулого не так помітно). Окрема нарада при колегії ДПУ ухвалила вислати його у Північний край на три роки¹⁰⁴. Дальша його доля невідома. Отже, паспортизацію можна розглядати як одну з початкових форм репресій.

Слабким місцем тоталітарної держави було прагнення тисяч людей, не охоплених системою, зберегти свободу чи й життя. У міланській «Il Corriere della sera» італійський журналіст Беоніо Брокьєрі ділився спостереженнями над атмосферою того самого 1934 р.: «Починаєте відчувати близькість арешту? Зникайте! На фабриці ваші приятелі пропишуть вас за мертвого. А тим часом мертвий блукає, з револьвером у кишені, п'ять чи шість місяців десь по лісах та степах, вночі на буферах залізничних вагонів, вдень в чергах, коло крамниць, де можна знайти трохи грошей. Треба лише мати пронизливе око та швидку руку. Спати під відкритим небом і завжди мати зброю під рукою. Підроблений паспорт дістати легко»¹⁰⁵. Коли, провадячи свою паспортизацію, влада зайнялась ідентифікацією й фіксацією кожного громадянина зосібна, населення інтуїтивно відчуло всю агресивність цього заходу й намагалось його уникнути. Під час проведення Всесоюзного перепису 1937 р. начальник Центрального управління народно-господарчого обліку Держплану СРСР І.Краваль, невдовзі розстріляний, у доповідній записці на ім'я Сталіна й Молотова стверджував: «[...] можна вважати, що не менше 300 тис. осіб мешкає в Москві без прописки. Таке саме становище у багатьох великих містах»¹⁰⁶. Інститут прописки уможлилював арешт будь-якого громадянина.

З точки зору НКВС, найбільшим злочином щодо паспортної системи могло бути передусім ігнорування цієї системи. Доказ тому знаходимо в протоколі допиту поета М.Вороного від 3 листопада 1935 р.:

«Наприкінці 1934 р. до Вас від Митькевича, що мешкав тоді у Москві, з'явився Буринов Всеволод, що мав до Вас доручення від Митькевича. Вам було відомо про те, що Митькевич тоді перебував у Москві на нелегальному становищі?

— Буринов мені оповідав про те, що Митькевич відбув строк свого ув'язнення, тепер перебуває у Москві, там його не прописують, але він підшукує собі роботу за допомогою своїх людей і сподівається добитись можливості залишення у Москві. Для мене було ясно, що мешкати в Москві не приписаним значить перебувати на нелегальному положенні»¹⁰⁷.

6. Як діяла державна машина репресій

Отже, було одержано вичерпну картину суспільства. Спираючись на наявні обліки неблагонадійних, матеріали суспільного облікування, політбюро ЦК ВКП(б) у Москві приймало чергові політичні рішення, спрямовані проти кожної соціальної групи. Відповідно до марксистсько-ленінської теорії боротьби класів, партія добирала населення, з яким мала намір співіснувати. Решту — руками НКВС — ліквідували.

До дивовижно близького висновку прийшла на своєму матеріалі уральська дослідниця В.Гусєва. Студіюючи долю репатріантів 1935 р. з району Китайсько-Східної залізниці («харбінців»), вона виявила оперативний наказ НКВС від 20 вересня 1937 р. «За своєю суттю, — пише Гусєва, — він являє собою продуманий і чіткий план репресій та винищення рееміг-

рантів. Цей наказ підбивав підсумок дворічної роботи з виявлення та реєстрації 25 тис. «харбінців», а також обліку уже репресованих 4500 осіб. На виконання планів з арешту людей, розслідування та розгляду справ і приведення вироків у виконання відводилось дуже мало часу — з 20 вересня по 25 грудня 1937 р. Як показує найзагальніший аналіз категорій «харбінців», яких згадувано по документах і належало арештувати, органам НКВС пропонували репресувати всіх російських репатріантів з Китаю, а тим, хто вже перебував в ув'язненні, — продовжити строки»¹⁰⁸.

Ключові рішення приймало політбюро ЦК ВКП(б). Їх конкретизували у рішеннях Раднаркому чи ВЦВК, після чого вони проходили всією вертикаллю. Їх дублювали у Політбюро (Україна мала політбюро) або ЦК інших союзних республік, потім відповідні рішення приймали у ВУЦВК та Раднаркомі, тоді в окрвиконкомах. Далі певні імпульси розходились відповідними мережами, зокрема через систему НКВС. Засобами масової інформації та іншими каналами провадилася серйозна політична кампанія. Це стосується всіх заходів щодо змін у складі населення.

Мережею державного шпигунства було обплутано всю територію СРСР і, до певної міри, увесь світ. Не обмежуючись кадрами спецслужб, для гарантії влада утворювала деякі допоміжні мережі. Методами страхання й підкупу населенню нав'язувалося донощицтво. Допоміжними мережами були члени творчих союзів, співробітники ідеологічних інститутів. Стоячи на своєму посту, кожен з них робив свій внесок у спільну справу.

На селі однією з гілок реальної влади були сількори. При редакціях, як-от при всеукраїнській селянській газеті «Радянське село», організовувалися спеціальні «Бюро розслідувань», куди перетікали доноси з місць. Там їх переадресовували для перевірки, що відбувалась в обстановці суворої таємниці. Найнижчою інстанцією пересилки допису могла бути тільки районна установа. Низова установа повинна була передрукувати текст доносу, не зазначаючи прізвища дописувача. Заборонялось розголошувати самий зміст листа, що викликало на винного кару за арт. арт. 104-2 та 117 КК. Співробітник, що проводив розслідування, не мав права показувати дописа, хоч би і без підпису. Розслідування проводились не за дописом, а за даними, що їх давав допис. Самого сількора на допит не викликали.

Скромну, але необхідну в соціалістичному суспільстві роль виконували двірники. Вони здійснювали зовнішній нагляд за пожиттями, стежили за їхньою явкою на облік. Під час трусів присутність двірників чи «управдомів» як понятих була майже обов'язкова.

Як діяла управлінська вертикаль, легко простежити за ліквідацією поміщицтва як класу. Деякі класи підлягали ліквідації за одне те, що існували. Передусім ідеться про національну аристократію. Більшовики-ленінці були твердо переконані, що національну аристократію необхідно ліквідувати як таку. Напередодні лютневої революції, нагадуючи, що восени 1905 р. селяни спалили близько 2 тис. садиб, Ленін твердив: «На жаль, селяни знищили тоді лише п'ятнадцяту частину загальної кількості дворянських садиб, тільки п'ятнадцяту частину того, що вони повинні були знищити, аби до кінця стерти з лиця російської землі ганьбу феодального великого землеволодіння»¹⁰⁹.

Культурно-родинне середовище Котляревського й Гоголя, Квітки-Основ'яненка й Максимовича, Віктора Забіли й Гребінки, Олекси Стороженка й Марка Вовчка, Щоголева й Кониського, Драгоманова й Старицького, Кропивницького й Карпенка-Карого, Панаса Мирного й Лесі Українки, Коцюбинського й М.Лисенка, М.Заньковецької й Г.Нарбута, багатьох і багатьох інших поміщицьких родин входило у невблаганний вир революції. Опинившись поза законом, поміщики стали однією з перших жертв більшовизму. Їх громила вміло скеровувана стихія. Очевидці свідчили, що вже у перші місяці революції вони були пограбовані та здебільшого повбивані.

Крім стихійного погрому, було застосовано засоби систематичної боротьби. Як заведено, перше рішення було прийняте у московському політбюро. 20 березня 1925 р. Президія ЦВК СРСР (підписи голови ЦВК М.Калініна, секретаря ЦВК А.Єнукідзе та голови Раднаркому СРСР О.Рикова) прийняла відповідну постанову «Про позбавлення колишніх поміщиків права на землекористування й проживання у господарствах, що належали їм до Жовтневої революції». Її автоматично продублювали республіканські структури — ВУЦВК та РНК УСРР, видавши спеціальну постанову й інструкцію про здійснення тієї, що надійшла з Москви. Харківську постанову «Про позбавлення колишніх дідачів, великих землеволоділців і нетрудових орендарів права на землекористування й проживання в господарствах, що належали їм перед установами на Україні радянської влади» 9 вересня 1925 р. підписали т.в.о. голови ВУЦВК А.Буценко, т.в.о. секретаря ВУЦВК М.Лобанов та заступник голови РНК УСРР І.Булат.

Дальші рішення приймали по черзі все нижчі й нижчі ланки. Наприклад, на своєму рівні ухвалив утворити відповідну комісію виконавчий комітет рад Київщини. Цю комісію — у складі представників ДПУ та прокуратури (Кривенко й Гражуль) — повинен був очолити «завокремууправління» Кулініченко. «Пролетарська правда» перевела документи у міфологічний понятійний апарат, легкий для введення у масову суспільну свідомість: «[...] цей декрет треба використати для того, щоби остаточно викорчувати всі поміщицькі пеньки (!), що ще залишилися на нашій радянській землі». Як оголосили, було створено комісію, що має «закінчити всю цю справу» до 1 січня 1926 р. й «звертається за допомогою до районних виконавчих комітетів, сільрад та всіх громадських організацій, а також до окремих осіб (!), щоби вони допомогли виявити всіх колишніх поміщиків-дворян, що ще залишилися по селах».

Тут, ясна річ, не йшлося про індивідуальні якості того чи іншого колишнього поміщика, — більшовики прагнули ліквідувати клас. Цю кампанію доповнювала спрямована проти дворян практика: їхні діти, як правило, не могли одержати вищу освіту. Викинуті зі своїх гнізд люди, крапці люди своєї доби, не маючи громадянських прав, за більшовиків опинялись на маргінесі соціального життя. Індивідуальні трагедії, що супроводили їх надалі, були зовсім не випадкові і не стихійні.

1917 р. Ю.Бутовичу минуло сім років. Його батько ¹¹⁰ мав 300 десятин землі і ферми у с. Троянівці Зіньківського повіту. Того самого 1917 р. еко-

номію розібрали, батька, матір і двох старших братів убили. З Юрієм залишилося двоє молодших братів: один помер у дитячому будинку, другий десь загубився. Спершу юнак поневірявся, крав на залізниці, по базарах, потрапляв у дитячі будинки. Якимось чудом 1935 р. він все-таки закінчив Харківський сільськогосподарський інститут, став агрономом-економістом, працював у Ставищах на Київщині. Одружився. Його дружині Тамарі було 23 роки, дочці Людмилі — 9 місяців, коли 27 вересня по нього прийшли. 20 листопада його примусили підписати зізнання: «[...] винним себе визнаю в тому, що я, будучи вороже настроєний до радянської влади, висловлював своє незадоволення, поширював провокаційні чутки про швидку війну Німеччини з Радянським Союзом. [...] поширював к-р анекдоти, спрямовані на дискредитацію Вожда народів та керівників уряду»¹¹¹. 22 грудня 1937 р. його розстріляли. Таких животрепетних прикладів можна навести багато.

Поділ колишніх військових відбувся природним шляхом. З одного боку, більшовики їх явно потребували для створення боєздатної армії, що могла б пронести прапор світової революції через країни Західної Європи. А хто інший міг організувати таку армію, коли не військові професіонали? Колишніх офіцерів всіх без винятку взяли на облік. Тих, хто намагався пристосуватись, ні на що не реагуючи і не поспішаючи вступати до армій Колчака, Денікіна чи Врангеля, було відібрано й відправлено у діючу Червону армію — 559 кол. офіцерів, серед яких 123 особи мали військові звання від капітана й вище. 225 осіб було призначено на командні посади¹¹². Одержавши статус воєнспеців, вони й створили сучасну могутню армію. Потім цих людей безоглядно ліквідували в ході сумнозвісної чекістської операції «Весна» кінця 1930 — початку 1931 р. Як згадувала дружина командира артилерійського полку, що служив і був заарештований у Миколаєві, «кожен день приносив усе нові й нові жертви. З усього видно було, що це не випадкові арешти, а добре розроблений план знищення старої інтелігенції та вилучення з червоної армії колишніх офіцерів імператорської ще служби»¹¹³.

Тим часом доля тих офіцерів старої царської армії, кого радянські реєстрації застали поза РСФРР, склалась трагічно з самого початку. Червоних не влаштувало саме їхнє існування, адже вони могли очолити збройну боротьбу. Це був яскраво виявлений геноцид. З українських генералів у страшні дні муравйовщини загинули начальник Генерального штабу генерал-майор Б.Бобровський, генерал-майор О.Розгін, генерал-майор Я.Гандзюк, генерал-майор Я.Сафонів та генерал-майор М. Іванів. Трохи пізніше, 1919 р., більшовики розстріляли: у Києві генерал-майора О.Гречка, в Одесі військового міністра Української держави генерала О.Рогозу, у Чернігові генерал-майора О.Дорошкевича. Правдоподібно, був розстріляний 1920 р., потрапивши до полону, і генерал-майор О.Ревішин.

Півднем хвиля убивств прокотилася після розгрому врангелівців у листопаді 1920 р. Військових, що з якихось причин не емігрували, відразу після захоплення Криму все одно вилучили й винищили. Збереглися справи, що містять по сто, двісті й більше анкет на військовослужбовців —

від корнетів і поручиків до полковників. Ті, хто заповнив ці анкети, були убиті всі до одного.

Вирок був відомий більшовикам уже наперед. Приклад — розстрільна справа на 287 офіцерів, засуджених у Феодосії на засіданні надзвичайної трійки 4 грудня 1920 р. Ухвала формулювалась так: «Беручи до уваги доведеність (sic!) звинувачення усіх перелічених у кількості двохсот вісімдесяти семи осіб як явних (sic!) ворогів трудового народу й контрреволюціонерів — розстріляти, їхнє майно конфіскувати»¹¹⁴. Ця справа, яку навіть важко назвати слідчою, склалась із заповнених анкет чотирьох типів: «Анкета для реєстрації колишніх офіцерів та учасників білих армій» (арк. 4: 40 питань); «Опитувальний лист окремої фронтової комісії» (арк. 8: 33 питання); «Анкета для реєстрації колишніх учасників білих армій» (арк. 15: 15 питань); «Анкета-протокол для колишніх офіцерів» (арк. 55: 20 питань). Так загинуло 287 осіб, ліквідованих незалежно від їхніх відповідей.

Інша справа зветься «Справа № 5 на 122 особи за постанов.[ою] трійки [...] 8/ХІІ — 20 р.», де знаходимо постанову надзвичайної трійки про розстріл усіх перелічених у справі офіцерів (дата: 8 грудня 1920 р., Херсон). До постанови додано 122 анкети, на кожній із яких — знову ж один і той самий стереотипний напис: «В інтересах оборони та зміцнення РСФРР [...] розстріляти»¹¹⁵. У нагородному списку начальника Окремого відділу Південного фронту Є.Євдокимова, представленого до ордену Бойового Червоного Прапора, відзначалось (як його заслугу) ліквідацію 30 губернаторів, 50 генералів, понад 300 полковників, стільки ж контррозвідників, разом до 12 000 «білого елемента». Своїми героїчними діями, зазначалось у документі, Євдокимов «попередив можливість появи в Криму білих банд»¹¹⁶. Л.Каменєв називав це «революційним звільненням людства від усієї гнилі, мерзоти й хляму, які воно в собі накопичило»¹¹⁷.

Кримський погром викликав спеціальну ревізію ВЦВК, під час якої було допитано комендантів окремих міст. На своє виправдання вони пред'являли телеграму Б.Куна¹¹⁸ і секретарки кримської організації РКП(б) Р.Землячки (Залкінд) з наказом негайно розстріляти всіх зареєстрованих офіцерів та військових чиновників¹¹⁹. Це підтвердив 26 липня 1921 р. власний кореспондент паризьких «Последних новостей» із Константинополя¹²⁰.

Зареєстрованих у 1920—21 рр. членів дрібнобуржуазних партій брали у 1937—38 рр.

Так провели через м'ясорубку всі соціальні класи, включаючи пролетаріат, усі соціальні групи, винищуючи кращих із кращих.

Час від часу йшло перетрушування персонального складу установ. Вирішальну роль відігравали партійні чистки. 30 квітня 1924 р. через ВУЦВК і РНК УСРР було проведено постанову «Про тимчасові комісії при ЧК РСІ для перевірки персонального складу співробітників установ, підприємств і організацій». Такі перевірки були глобальні, — їм піддавали «співробітники державних установ і підприємств, як центральних, так і місцевих, у тому числі переведених на господарський розрахунок, усіх видів кооперації, а так само установ і організацій, субсидованих державою». Метою операції було визначено цілком одверто, це було «усунення тих, яких перебування шкідливо відбивається на діяльності установи, підприємства або організації, а також тих, яких залишення на посаді не відпо-

Розкуркулення селянина П.Масюка в с. Удачне на Донеччині. 1934 р.

відає інтересам пролетаріату»¹²¹. А кому ж було краще знати, в чому полягають їхні інтереси, коли не політбюро ЦК? За певний час влада проголосила нову мету: «Радянський апарат повинен бути очищений від чужих елементів. Третина всіх службовців по Україні — колишні царські чиновники»¹²². Так формували нову верству радянських службовців.

Серед таких політичних рішень політбюро ЦК ВКП(б) була «чистка» окремих місцевостей і прикордонної смуги, яким було надано статус частково закритих зон. Ясна річ, це робилося «для захисту правового ладу від соціально-небезпечних осіб». Іншим разом, 1935 р. значну частину київського населення було усунуто «у порядку очистки столиці Києва від укр.[аїнського] к/р націоналістичного елементу»¹²³. 25 березня того самого 1935 р. датується розпорядження НКВС СРСР «Про очищення прикордонної зони Ленінградської області та Карелії від куркулів та антирадянських елементів у порядку репресій»¹²⁴. Із таких операцій, яким, здавалося, не буде ні кінця ні краю, складалось внутрішнє життя країни.

Що стосується селян, то більшовики ставилися до них як споживачі харчових продуктів, і тільки. Загальновідома Марксова думка про «ідіотизм сільського життя»: він його не знав, не розумів і зневажав. Сприймаючи селян як просто людський матеріал, на них не заводили ні обліків, ані анкет.

Улітку 1933 р. в мого прадіда Семена Денисовича Білоконя від голоду спухли ноги. (Він мешкав у с. Кожанці за Фастовом.) Сусіди порадили вигріти їх на сонці. Він зробив невеличкий курінь, де міг захватитись до пояса, прогріваючи ноги. Але вони потекли. Коли він встав і пішов, то залишав мокрі сліди. Пробирав носити галоші, але зарадити собі вже нічим не міг. За кілька днів помер. Подібні спогоди збереглись у мільйонах українських родин.

Голодомор 1932—33 рр. був свідомо запланованим масовим людиновбивством: він готувався заздалегідь і фактично впливав із стратегічного курсу, визначеного в лютому 1932 р. XVII Всесоюзною партійною конференцією ВКП(б), що проголосила побудову безкласового соціалістичного суспільства переважно в межах другої п'ятирічки (1933—37 рр.). Суть цього курсу була закріплена в знаменитому гаслі знищення класів — його чудово затишло все населення країни, але мало хто розумів, що воно означає.

Простежуючи перебіг радянських репресій, ми переконуємося в глибокій точності того формулювання, яке московські чутки, за свідченням М.Восленського, приписали персонально Л.Кагановичу: «Ми знімаємо людей шарами»¹²⁵.

7. Кубанська операція

За відомостями колишнього співробітника УДБ ОДПУ В.Денисова, в історії органів НКВС було кілька визначних масових операцій, коли влада очищала від «потенційно небезпечних елементів» цілі краї, області й союзні республіки. Можна вказати на такі операції: Кубанська операція (1932–33), Тамбовсько-Воронезька (1934), Московська й Ленінградська (1936), Приморська (Далекосхідна; 1937–38), операції з чистки Естонії, Латвії, Литви, Західної України, Західної Білорусії.

В основу цілковито таємної спеціальної інструкції, якою завжди користувались під час підготовки оперчекістського складу перед проведенням будь-яких масових «очисних» операцій, було покладено досвід першої з них — Кубанської операції 1932–1933 рр. Вона була спрямована головним чином проти кубанського козацтва, серед якого, на думку органів ОДПУ, нараховувалося не менше 90 % нелояльних до влади осіб. Операцію було проведено за планом, розробленим в УДБ ОДПУ під керівництвом третього заступника голови ОДПУ й начальника Головного управління Робітничо-селянської міліції Г.Прокоф'єва¹²⁶. На місці нею керувала виїзна окрема оперативна інспекція ОДПУ, що складалась із вищих чинів УДБ. Проводили операцію силами Північно-Кавказького крайового управління ОДПУ, підсиленого спеціальними оперативними загонами, сформованими в інших місцевостях Європейської частини СРСР із внутрішніх військ ОДПУ. Для проведення кубанської операції до місцевих сил ОДПУ на території краю додатково підтягли ще 22 спецоперзагони по 300–400 осіб, себто близько 8 тис. відбірних і добре озброєних солдатів ОДПУ. В енкаведистських колах вважали, що разом із оперчекістським складом і місцевими силами ОДПУ в Кубанській операції взяло участь близько 12 тис. осіб.

Наводжу дальшу розповідь В.Денисова:

«Операція поділялась на дві частини — оперативно-підготовчу та оперативно-виконавчу. Оперативно-підготовча частина містила поділ усього корінного (не приїжджого) населення на 4 категорії.

Категорія А — активні учасники білого руху й активні вороги колективізації. Ця категорія підлягала знищенню.

Категорія 1-ша — учасники білого руху й пасивні вороги колективізації. Віднесені до неї не підлягали розстрілу на місці, а призначались до довгострокового замкнення у таборах 3-го розряду, себто практично теж знищувалась.

Категорія 2-га — до неї увійшли поголовно всі, не віднесені до категорій А й 1-ї, і ті, хто раніше чимось особливим не довів свою особливу лояльність радянському режиму. 2-га категорія підлягала короткостроковому (до 5 років) замкненню у виправно-трудових таборах з подальшим адміністративним поселенням на північних околицях СРСР. Невелика частина 2-ї категорії, головним чином великі працездатні родини (з 8 душ, з яких 6—7 працездатних), відправлялись прямо на адміністративне поселення на нижню течію р. Єнісею, на північ від Туруханська.

Категорія 3-тя включала в себе ту частину корінного населення, що колись чимось особливим довела свою лояльність до більшовизму і хто через це поки що не підлягав знищенню, ув'язненню чи засланням. Хоча треба зауважити, що до категорій А, 1-ї та 2-ї потрапило чимало й таких осіб, хто в період громадянської війни й революції був на боці червоних¹²⁷.

Технічно Кубанська операція провадилась таким чином: у станицю чи районний центр приїздила посилена оперативна чекістська група в супроводі спецоперзагону, котрий разом з місцевими працівниками ОДПУ й міліції провадила розбивку людності на вказані вище категорії і складала списки на кожну категорію окремо. Робилось це все цілком довільно, без жодної перевірки й розслідування. Наприклад, для того, щоб ввести людину до категорії А, вистачало усного доносу якого-будь місцевого довіреного комуніста, що 1918 р. ця особа не мешкала в станиці. Її не питали, де вона була і що робила 1918 р., а просто записували до категорії «А», нотуючи: «1918 року служив у білій армії».

Один старий чекіст, що брав участь у Кубанській операції, оповідав, що діяв так: «Беру список колгоспу, викреслюю вже внесених у списки категорій А й 1, потім остачу ділю навпіл і другу половину (тих, хто записавсь у колгосп не перший) відношу до категорії 2 як пасивних ворогів колективізації. Якщо виходило мало, додавав до другої половини ще половину від першої половини».

Після підготовки списків до станиці або району викликалися додаткові спецоперзагони, кількістю за потребою. Якщо передбачалась небезпека, що буде вчинений опір, викликалося по 3 й 4 спецоперзагони. Усі дороги перерізалися заставами, і людей, згідно з складеними списками, починали арештовувати. Як правило, спершу арештовували категорію А. Тут, залежно від обставин, арештованих під виглядом відправки до в'язниці для слідства відвозили на декілька кілометрів у степ, примушували вирити собі могилу й розстрілювали. А в оперативну виїзну інспекцію УДБ ОДПУ, що сиділа в Краснодарі, відправляли акт розстрілу з оригіналом списку розстріляних. У тих випадках, якщо розстріл на місці був

чомусь небажаний, арештованих, що підлягали знищенню, відправляли до Краснодару або Ростова й розстрілювали там, у внутрішніх в'язницях ОДПУ.

Категорію 1-шу й 2-гу з дозволом захопити мінімум необхідних речей і небагато продовольства етапом відправляли на найближчі залізничні станції, вантажили у задалегідь замовлені ешелони й відправляли на північ в етапно-сортувальні пункти. Тих, кого висилали до табору, розташованого на півночі Європейської частини СРСР (головним чином 2-га категорія), спрямовували звичайно у Грязовець і Кіров (В'ятка). Ті, кого відправляли до Північного Сибіру, всі проходили через Новий Орськ на південному Уралі.

Крім випадків, коли людей цілими сім'ями висилали на спецпоселення, родини не зберігалися. Діти від 10 до 16 років приписувалися до одного з батьків, що висилалися. Діти, старші 16 років, вносилися до етапних списків часто окремо від обох батьків, їм ставився мінімальний термін, і вони окремо від сім'ї їхали до табору. Діти, молодші 10 років, тимчасово здавалися в сім'ї, що не підлягали висилці. Потім їх розсилали по дитячих будинках різних міст Радянського Союзу.

За припущенням багатьох обізнаних осіб з кіл НКВС, Кубанська операція ОДПУ зачепила близько 2 млн душ. При цьому близько однієї чверті цієї кількості було розстріляно, а решту вислано з Кубані на північ Європейської частини СРСР і в Північно-Західний Сибір.

Важливо відзначити, що під час проведення таких масових операцій, як правило, не провадилося жодної документації, і в архівах місцевих органів НКВС ніколи слідів не залишалося. Склалися тільки списки на категорію А, завжди в одному примірнику, який разом з актом про розстріл або разом з арештованими (якщо вони не розстріляні на місці) передавався у виїзну оперативну інспекцію ГУДБ. На дві інші категорії списки склалися у двох примірниках. Перший з них ішов у виїзну оперінспекцію, а другий лишався у справі опергрупи. На основі його потім робилися списки ешелонів.

З відправленими у табори або на поселення жодних справ, окрім списку ешелону, не надсилали. У списку ешелону вказувалося: прізвище, ім'я, дата й місце народження, а також термін ув'язнення в таборі. Ніяких інших даних — навіть причин, чому висилається та чи інша особа, у випадках таких масових акцій не давалося.

У Кубанській операції безпосередньо брав участь старший лейтенант ДБ С.Перевозников, що працював перед війною в Ленінградському управлінні НКВС. Він розповідав, що після їхньої роботи у станиці Ново-Олександрівській, що нараховувала близько двох з половиною тисяч мешканців, залишилося усього 300 душ, і це, за його словами, ще багато; були станиці, де залишалося по три-п'ять родин, а то й зовсім нікого¹²⁸.

8. Доля членів Центральної Ради

Заслугує на спеціальний, системний розгляд доля такої виразної соціальної групи, як члени ЦР. Таке дослідження повинне дати відповідь на питання — чи можна було вижити в СРСР людині, яка була членом демократичного українського парламенту, чи така людина була приречена.

В українській історичній науці загальну кількість членів ЦР не встановлено. За даними мандатної комісії шостих Загальних зборів, склад УЦР становив 798 осіб. П.Христюк говорить про 822 мандати, І.Нагаєвський — про 848. У довіднику В.Верстюка—Т.Осташко (1998) подано 126 персональних довідок¹²⁹. Зараз це найповніше зведення біографічних даних про цих людей, тому в подальшому його можна взяти за основу. Переверено також відомості останньої праці, що підсумовує набутки еміграції, — це фундаментальне п'ятитомне видання «The Encyclopedia of Ukraine» (Vol. I—V), що вийшло в Торонто¹³⁰.

На жаль, у біографіях «київського» довідника чимало нез'ясованого, деякі статті закінчуються фразою: «Подальша доля невідома». Це стосується З.Висоцького, О.Жуковського (EU. IV, 855: 1925), Й.Маєвського (EU. III, 271: ?), П.Понятенка (EU. IV, 140: ?) та В.Пошлавка. Вважається, що вони померли в СРСР, але не ясно, за яких обставин. Упорядники мали відомості, що були репресовані М.Авдієнко (EU. I, 147: ?), В.Бойко (EU. I, 261: 1938), С.Веселовський (EU. V, 592: ?), А.Драгомирецький (EU. I, 756: ?) та Г.Одинець.

З падінням української державності персональний склад ЦР розпався на дві частини — одні залишились на Батьківщині, інші вийшли на еміграцію, причому дехто з останніх згодом повернувся. Нас цікавитимуть тут, природно, лише ті з них, хто перебував на території, яку контролювали більшовики.

За Муравйова, починаючи з 9 лютого 1918 р., в Києві загинули члени ЦР Л.Бочковський, О.-Б.Зарудний (EU. V, 823: лютий 1918, Київ) та І.Путач (редактор «Народної волі»). Жертвою одного з таємничих убивств тих років став генеральний секретар освіти І.Стешенко (EU. V, 51: 30 липня 1918, Полтава). Лікар з Одеси, член ЦК партії соціалістів-самостійників І.Луценко (EU. III, 211) загинув, за одними відомостями, 1918, за іншими — 1919 р. Невдовзі «в порядку червоного терору» пішов у кращий світ В.Науменко (EU. III, 566: 8 липня 1919).

Перегляд дальших біографій показує, що більш-менш усі члени ЦР, які мали нещастя лишитись на території СРСР, були систематично й послідовно ліквідовані. Перебуваючи під домашнім арештом більшовиків, 11 квітня 1919 р. у Чернігові помер І.Шраг (EU. IV, 673: 11 квітня 1919, Чернігів). У серпні 1919 року в Києві був розстріляний ЧК К.Корж (EU. II, 620: 1919, Київ) як «один з головних керівників петлюрівської змови».

Дуже характерно склалась доля В.Голубовича (EU. II, 212: ?). Лише 1919 р. більшовики забирали його двічі, а у серпні 1920 р. його арештувала кам'янець-подільська ЧК. Засуджено його на п'ять років примусової праці в концтаборах, але у зв'язку з амністією ВУЦВК 6 жовтня 1921 р.

звільнили, зобов'язавши щотижня приходити на реєстрацію до міліції. Якийсь час він поневірявся, не мав роботи. Нарешті, став завідувачим відділу капітального будівництва ВРНГ, але був ув'язнений знову у справі «Українського національного центру». 2 січня 1932 р. Голубович був засуджений на десять років позбавлення волі у концтаборах. 7 лютого 1932 р. колегія ОДПУ СРСР зменшила строк покарання до шести років. З урахуванням попереднього ув'язнення влітку 1937 р. строк закінчився. 2 червня НКВС порушило клопотання перед Президією ЦВК СРСР про продовження ув'язнення — йому додали ще п'ять років. 16 травня 1939 р. він загинув у ярославській тюрмі. Пустити його на свободу більшовики не могли.

1924 р. у справі «Центру дій»¹³¹ проходили двоє членів ЦР — брати Костянтин Прокопович та академік УАН Микола Прокопович Василенки (EU. V, 560: 3 жовтня 1935). Обоє Василенків було засуджено до 10 років позбавлення волі. 24 листопада М.Василенка звільнили, і він помер 3 жовтня 1935 р. своєю смертю. Його молодшого брата 1937 р. заарештували вдруге у Вінниці й розстріляли як політичного, коли почалась війна.

Справа «Спілки визволення України» захопила сімох членів ЦР — С.Єфремова (EU. V, 764: 10 березня 1939), В.Чехівського (EU. I, 407: ?), А.Ніковського (EU. III, 600: 1942), Й.Гермайзе (EU. II, 141: ?), Г.Голоскевича (EU. II, 207: осінь 1934, Тобольськ), В.Отамановського (EU. III, 738: 1964, Харків) і Л.Старицьку-Черняхівську (EU. V, 19: 1941). Ніковський, переказували, помер на початку блокади. Г.Голоскевич повісився у Тобольську восени 1934 р.

За справою «УНЦ» було заарештовано 50 осіб. Вона забрала найбільше членів ЦР: В.Голубовича (EU. II, 212: ?), В.Мазуренка (EU. III, 356: ?), П.Христюка (EU. II, 496: ?), М.Чечеля (EU. I, 406: ?), правника Миколу Григоровича Левитського (EU. III, 102: 1935; не плутати з кооператором Миколою Васильовичем Левитським), А.Степаненка (EU. V, 45: ?), Д.Коліуха (EU. II, 587: бл. 1937), М.Любінського (EU. III, 173: 1930-ті), М.Стасюка (EU. V, 21: ?) й М.Шрага (EU. IV, 674: 1 лютого 1970), сина згаданого вище І.Шрага. Строк ув'язнення давали всім невеликий — від трьох до шести років.

Відгалуженням справи «УНЦ» стала справа УВО, за якою 1934 р. розстріляли члена ЦР А.Пісоцького (Андрія Річицького; EU. IV, 367: 1934, с.Баштанка Миколаївської обл.). Тепер стало відомо, що М.Левитський 1935 р. помер в одному з концтаборів Красноярського краю, М.Чечеля розстріляли 9 вересня 1937 р. в Суздалі, В.Мазуренка 21 листопада 1937 р. в Алма-Аті, Аркадія Степаненка 5 вересня 1938 р. в Києві, Всеволод Голубович, як уже сказано, 16 травня 1939 р. помер у Ярославській тюрмі, а Павло Христюк — 19 вересня 1941 р. — в одному з концтаборів «Севвостлагу»¹³².

Поза цими великими групами багато хто загинув поодиночі. Член Центральної й Малої Рад, міністр внутрішніх справ УНР М.Ткаченко (EU. V, 227: 1920, Москва) був інтернований у Росії, перебував у московському таборі, де 1920 р. й загинув. Після коротких років еміграції 1922 р. вернувся до України О.Степаненко (EU. V, 45: 1924, Сибір). 1924 р. його

вислано до РСФРР, де 1924 року він помер. По-різному оповідають про обставини загибелі М.Міхновського (ЕУ. III, 406: 3 березня 1924). Так чи інакше, він був арештований, а потім загинув.

Трагічно скінчив свої дні генерал-хорунжий УНР Ю.Тютюнник (ЕУ. V, 226: 1929, Москва). Спровокованого ДПУ до повернення в Україну, 1929 р. його було заарештовано й розстріляно у Москві. 1930 р. ув'язнено Ф.Крижанівського. Відбувши три роки, він вернувся 1933 р. до Києва. 1938 р. був заарештований вдруге й розстріляний. Повернувшись з еміграції, під час голодомору 1932 р. на Кубані помер авіатор, генерал-хорунжий В.Павленко. Неподалік, у Сухумі, вночі проти 14 квітня 1933 р. помер С.Ерастов¹³³. У 1933–34 рр. були ув'язнені С.Вікул, М.Полоз (ЕУ. IV, 124: 3 листопада 1937, Соловки), О.Шумський (ЕУ. IV, 686: 18 вересня 1946) та М.Вороний (ЕУ. V, 654: 7 червня 1938, Одеса). 1937 р. загинули Є.Касьяненко (ЕУ. II, 429: ?) та О.Янко.

Усі, хто пише про обставини смерті академіка М.Грушевського (ЕУ. V), базуються на спогадах його учениці О.Степанишиної. Вона оповіла, що 15 жовтня 1934 р. Грушевський з дружиною й дочкою приїхав до Кисловодська, де вони зупинились у санаторії Комітету сприяння ученим. Тут на початку листопада в нього раптом від інфекції з'явився на спині карбункул. Після оперативного втручання 25 листопада (О.Степанишина пише 24) М.Грушевський помер¹³⁴. В українській некомуністичній історіографії ustalidaся однозначна думка, що таким способом його штучно усунуто з життя¹³⁵. Нещодавно опубліковано історію його останньої хвороби, з якої випливає, що він помер «правильно». Тим часом не може не вражати, що «історія хвороби» виявилась не в архіві, скажімо, Міністерства охорони здоров'я, а в діловодстві... НКВС. Це виявляє, хто конкретно заклав її на збереження.

Те, що дехто з членів ЦР лишався за кордоном, непокоїло більшовиків. Від кулі терориста загинув у Парижі С.Петлора (ЕУ. III, 856: 25 травня 1926, Париж). Після війни чотирьох діячів було за кордоном викрадено — вони загинули в СРСР в ув'язненні. І.Фещенко-Чопівський (ЕУ. I, 878: 2 вересня 1952) загинув у Абезі Кожвинського району Комі АРСР 2 вересня 1952 р. У травні 1945 р. радянська контррозвідка вивезла з Праги до Києва М.Галагана (ЕУ. II, 115: ?). Його доля неясна. Член ЦР економіст В.Саловський (ЕУ. IV, 492: 24 листопада 1947, Київ) загинув у київській Лук'янівській тюрмі 24 листопада 1947 р. Старенький М.Славінський (ЕУ. IV, 746: листопад 1945, Київ) помер у тюрмі № 1 УНКВС Київської області 23 листопада 1945 р.

Отже, із тих членів ЦР, що лишались на території СРСР, з усіма розправилися ще до війни. З новоприбулих — четвірки викрадених — найдовше прожив (до 2 вересня 1952 р.) Фещенко-Чопівський. Подивимось, хто був живий за кордоном на момент його смерті.

Наприкінці 1953 р. на еміграції віднайшлося 12 колишніх членів українського парламенту, що підтримували між собою стосунки й спромоглися на спільну акцію. Н.Григоріїв-Наш (ЕУ. II, 254: 5 серпня 1953) склав від їхнього імені спільну «Декларацію», яку вони підписали, підсумувавши свою державотворчу діяльність із 35-річної дистанції та з позиції

набутого досвіду¹³⁶. Насправді за кордоном жило їх більше, тільки вони, певно, розгубилися. Отже, йдеться про таких осіб — М.Єремійв (ЕУ. V, 769: 16 вересня 1975, Женева), П.Зайцев (ЕУ. V, 800: 2 вересня 1965, Мюнхен), В.Кедровський (ЕУ. II, 434: 13 березня 1970, Нью-Йорк), 18 серпня 1957 року (ЕУ. II, 641: 18 серпня 1957), А.Лівицький (ЕУ. III, 176: 17 січня 1954, Карлсруе), Б.Мартос (ЕУ. III, 322: 19 вересня 1977, Юніон, Нью-Джерсі), Д.Чижевський (ЕУ. I, 496: 18 квітня 1977, Гайдельберг), Є.Онацький (ЕУ. III, 694: 27 жовтня 1979, Буенос-Айрес), О.Сливинський (ЕУ. IV, 770: 1953, Канада), Л.Чикаленко (ЕУ. I, 494: 7 березня 1965: Нью-Йорк), О.Шульгин (ЕУ. IV, 683: 4 березня 1960, Париж), А.Яковлів (ЕУ. V, 737: 14 травня 1955: Нью-Йорк). Стільки членів ЦР лишилося ще на чужині, коли в СРСР «це питання» було вже давно вичерпане. Але це навіть не повний список. Крім перелічених, за кордоном померли відсутні у словнику В.Верстюка—Т.Осташко С.Гольдельман (ЕУ. II, 65: 3 січня 1974, Єрусалим), А.Ліхнякевич, К. (Корній) Ніщепенко (помер наприкінці червня 1966 р. в Детройті), Т.Олесюк (ЕУ. III, 683: 14 вересня 1978), В.Приходько (ЕУ. IV, 260: 6 лютого 1982, Нью-Йорк), К.Туркало (ЕУ. V, 318: 17 жовтня 1979, Нью-Йорк), П.Феденко (ЕУ. I, 865: 10 вересня 1981, Мюнхен). Останнім помер А.Постоловський — 12 серпня 1990 р. (ЕУ. IV, 166: 1990)¹³⁷. Виходить, фізичною межею покоління можна вважати 70-ті рр. Як бачимо, за кордоном члени ЦР до 70-х рр. дожили доволі масово. Навпаки, перегляд численних біограм переконує, що в умовах більшовизму визначним українським діячам жити не випадало. Їх зводили зі світу безжално, і процес ліквідації відбувався планово й систематично.

Існує невеличка група членів ЦР, доля яких начебто ставить під сумнів цей розклад. Склалося так, що дев'ятеро членів ЦР померли своєю смертю в Україні. Розглянемо ці випадки. Так, 1923 р. помер від голоду П.Стебницький (ЕУ. V, 36: 14 березня 1923, Київ), а 1926 р. — академік М.Біляшівський (ЕУ. I, 227: 21 квітня 1926, Київ). О.Волошин та В.Шемер (ЕУ. IV, 637: 14 травня 1933) — обидва померли 1933 р., а кооператор Микола Васильович Левитський (ЕУ. III, 102: 1 грудня 1936) — року 1934. Вони встигли відійти до початку Великого терору. Як казала А.Ахматова, це були ще вегетаріанські часи. Той вир, що засмоктавав на смерть, пощастило обминути географічно Д.Ісаєвичу. У найгостріші роки він жив на Волині, себто поза УРСР, а тоді це була Польща (помер він у Стрию 17 січня 1973 р.).

19 листопада 1948 р. померла М.С.Грушевська (ЕУ. II, 250: 1953). Після загибелі чоловіка НКВС заарештувало їхню дочку Катерину Михайлівну (ЕУ. II, 249: 1953), чоловікового брата О.Грушевського (ЕУ. II, 253: ?), сина чоловікової сестри Ганни Сергіївни С.Шамрая й чоловіка сестри останнього — Ольги Вікторівни.

1 лютого 1970 р. помер у Львові товариш голови ЦР М.Шраг, котрий, як пригадаємо, проходив у справі «УНЦ». Художник-бойчукіст С.Колос перебував в ув'язненні у Полтаві 1934 р. Коли його випустили, він виїхав у добровільне заслання — до Середньої Азії. 2 вересня 1941 р. його заслали на Урал. Від 1953 р. мешкав у Києві. Помер 19 грудня 1969 р.¹³⁸

Отже, перегляд і цих персоналій лише в силі головний висновок. У Радянському Союзі члени ЦР підлягали ліквідації. Частково вони загинули під час воєнних дій. Решту вбито в мирні часи, причому багатьох було арештовано ще до початку Великого терору. Вони одержували тоді порівняно невеликі строки ув'язнення, але, як правило, на волю їх уже не пускали.

9. Великий терор

Не раз траплялось читати (як правило, автори таких заяв з документами не працювали), що Великий терор відбувся відносно стихійно. Стихійно — значить, винних немає. Тим часом московський історик О.Хлевнюк твердив, що з особливо таємних постанов політбюро ЦК ВКП(б), що проходили під грифом «окрема папка», випливає однозначний висновок: «[...] так званий «1937 рік» був зовсім не серією стихійних і непродуманих арештів і розстрілів (як здавалось раніше), але в основному єдиною, організованою у всесоюзному масштабі операцією»¹³⁹.

Звичайно ж, терор проводився не лише на догоду догмі, він мав також і велике практичне значення. Масові арешти й систематичний терор були, здавалося б, невмотивовані, коли говорити про конкретних людей, які нічим не завинили навіть з погляду офіціозу. Але якщо розглянути терор на тлі економічного життя країни, з'ясується, що здійснення репресій було безпосередньо пов'язане з завданнями й потребами планового народного господарства. У 1930—32 рр. Політбюро ЦК КП(б)У давало у ЦК ВКП(б) кількісні заявки на заслання розкуркулених. У центрі ці показники зіставляли з даними про «місткість» трудових резервів у північних регіонах, необхідних для «будов комунізму». Як ствердив російський емігрант В.Жирмонт (1949), арешти були нічим іншим, як ловлею рабів для господарського використання майже безкоштовної робочої сили: «Якщо зіставити криву піднесення індустрії з кривою масових арештів, вони зійшлися б у всіх своїх точках: кожний новий “-буд”, кожний новий “комбінат”, кожна нова “магістраль” — породжували нові арешти й заслання»¹⁴⁰.

У порівнянні зі Східним Сибіром, де механічний приріст населення на 1939 рік склав 14 % відносно чисельності всього населення 1926 р., на Далекому Сході він дорівнював 68,8 %. Механічний приріст міського населення переважав природний у 7,7 рази¹⁴¹.

Стрижнем масових репресій стало рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи»¹⁴². Телеграма, розіслана секретарям обкомів, крайкомів та ЦК нацкомпартій, наказувала: «[...] узяти на облік усіх куркулів, що повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланням»¹⁴³. Інформація з місць про кількість «антирадянських елементів» надходила протягом кількох тижнів. Виходя-

чи з якогось середнього рівня, московський центр (політбюро) виробив ліміти, що визначали масштаб операції. Відповідальним за її проведення було призначено заступника Єжова М.Фриновського. В історії України цей кат уже був відомий тим, що підписав смертний вирок 359 воякам, узятим 1921 р. в полон під час бою під Базаром.

30 липня Фриновський направив на затвердження Політбюро ЦК ВКП(б) оперативний наказ Єжова № 00447 «Про операцію із репресування колишніх куркулів, карних злочинців та ін. антирадянських елементів», прийнятий до розвитку цього рішення. Він містив ліміти на розстріл і термін заслання для кожної республіки, краю та області:

	1-ша кат.	2-га кат.	Разом
Харківська обл.	1500	4000	5500
Донецька обл.	1000	3500	4500
Одеська обл.	1000	2000	3000
Дніпропетровська обл.	1000	2000	3000
Чернігівська обл.	300	1300	1600 ¹⁴⁴

Що це означало? Усіх репресованих поділяли на дві категорії. Перша підлягала негайному арештові й розстрілу, друга — ув'язненню в таборах чи тюрмах на різні строки. Протягом чотирьох місяців повинні були бути репресовані 259 450 душ, із них убиті відразу 72 950. Але місцеві керівники одержували право діставати від Москви додаткові ліміти на репресії. Крім того, ув'язненню чи заслання могли піддаватися родини репресованих.

Якщо «згори» було встановлено «план із ворогів народу», то на місцях виступали із зустрічними пропозиціями. У чотири місяці машина терору не вклалася: операція розгорталась далі. 5 вересня, 29 вересня й 11 грудня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І.Леплевський тричі звертався до НКВС СРСР з проханням про додаткові ліміти¹⁴⁵. Оpubліковано одну з вересневих доповідних Леплевського: «За моїм клопотанням від 5 вересня ц.р. ліміт 1-ї категорії був Вами збільшений на 4 тис. 200 чоловік. З початку операції до 27 вересня ц.р. обласними трійками по Україні в цілому вже засуджено 23 158 чол., по 1-й категорії — 5458, по 2-й категорії — 13 700 чол. Таким чином, у межах затвердженого ліміту трійки найближчими днями розглянуть справи на решту 9842 чоловіка (по 1-й категорії — на 2742 чол., по 2-й категорії — на 7100). На 28 вересня на Україні є ще 13 764 заарештованих по куркульській операції, справи на яких не розглянуті трійками, крім того, в обласних трійках НКВС УРСР є матеріали, на основі яких можна ще репресувати понад 15 тис. чоловік. Тим більше, що з організацією на Україні чотирьох нових областей (Полтавської, Миколаївської, Житомирської, Кам'янець-Подільської) і наближенням тим самим керівництва з обласних центрів до районів посилюється оперативний натиск на куркульські та інші контрреволюційні елементи. Прошу затвердити додаткові ліміти для України по 1-й категорії — 4500 чол., по 2-й категорії — 15 200 чоловік».

Союзний наркомат підтримав це клопотання. Ліміти були збільшені: за першою категорією до 26 150 осіб, за другою — до 37 800, разом — до 63 950¹⁴⁶, тобто втричі більше, ніж передбачалося спочатку.

Траурний мітинг у Рівному під час поховання жертв радянських репресій. Листопад 1941 р.

Колишній начальник ГПУ України (1932 — лютий 1933) С. (Стах) Реденс, одружений із сестрою дружини Сталіна Анною Сергіївною, тобто людина, яка брала участь у розробці стратегії репресій і в мисленні якої відбулась логіка командарма, а не «окопна правда», розповідав: «Потім почалась операція з вилучення кримінальних, що продовжували злочинну діяльність, куркулів, кол. білих, кол. поліцейських чинів, священнослужителів, кол. есерів, що повтікали з заслання, та іншого антирадянського елементу [...]. Перед початком цієї операції було скликано нараду наркомів, начальників обласних і крайових управлінь НКВС, що відбулась у липні 1937 року [...]. Були встановлені ліміти для кожної області [...]. Для Московської області на першу категорію було визначено 6000 і другу 30 000 (тоді ще не були виділені Рязанська й Тульська області). Щодо інших областей визначав числа Фріновський [...]»¹⁴⁷.

Навпаки, облік за національною ознакою не провадився зовсім, і коли на черговому повороті державної політики розпочали етнічні чистки, енкаведистам довелося підбирати прізвища за їхнім співзвуччям. 14 квітня 1939 р. колишній нарком С. Реденс на допиті пригадав: «Після мого від'їзду до Казахстану Заковський [...] за 2 місяці арештував 12 500 чоловік, причому арешти проводилися за телефонною книжкою, аби лишень прізвище було схоже на польське, латиське, болгарське тощо»¹⁴⁸. Готових картотек на «латвійців», «болгар» чи «поляків» у НКВС не було.

Уявлення про здійснення терору на місцях можна отримати із свідчень репресованих згодом чекістів. Є. Крупников оповідав: «У Славутському районі я також пропрацював два роки. За цей час були заведені аг.[ентурні] розробки, справи-форм.[уляри], створено й накопичено значний оперативний облік, який дозволив протягом лише перших опера-

цій, влітку 1937 року, зняти біля двохсот душ шпигунського й контр-рев.[олюційного] елементу»¹⁴⁹.

Те, що наведено вище, хтось міг би назвати інсинуацією. Річ у тім, що запропоновану реконструкцію збудовано здебільшого на емпіричному матеріалі та спогадах. Відомі ж накази та циркуляри майже не відомі. Та один факт цю модель підтверджує. Щойно вийшла книжка дисидента В.Марченка «Творчість і життя», де наведено розповідь одного з найстаріших тоді радянських політ'язнів В. Підгородецького (на той час мав в'язничний стаж – 27 років): «Нашій боївці ОУН було доручено захопити прокурора в місті Дрогобичі». Після короткої дискусії вояки порадили прокуророві «захонити не тільки теку, а й папери з сейфу. Так от, ні розповіді про катування під час допитів, ні сваволя на судових процесах, ні зізнання про особисті покривання порушень законности не були такими кричущо викривальними, як рознарядка на те, скільки в'язнів має постачити область за місяць, квартал, рік!»¹⁵⁰.

¹ *Несвіцький О.О.* Полтава у дні революції. — Полтава, 1995. — С.110. Запис від 29 червня 1919 року.

² *Чумаков А.* «Корабль смерти» // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 33.

³ 1931 року у Бутирках розстрілювали у вівторок, четвер і суботу (*Альбрехт К.И.* В подвалах ГПУ. — Б.в.д. — С. 14).

⁴ *Гарви П.* Дни красного террора в Одессе: Из воспоминаний // Социалистический вестник. — Нью-Йорк; Париж, 1960. — № 1 (737). — С. 21.

⁵ *Безсонов [Ю.Д.]*. Двадцать шесть тюрем и побег с Соловков. — Paris: Imprimerie de Navarre, 1928. — С. 21. Це оповідання можна датувати вереснем 1918 року, оскільки мемуарист потрапив до чрезвычайки після убивства Урицького.

⁶ *Беглецов Ник.* В дни «красного» террора // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 72.

⁷ *Авербух (Авенариус) Н.И.* Одесская «чрезвычайка» — большевистский застенок: Факты и наблюдения. Ч. 1. — Кишинев: Импримерия Статулуй, 1920. — С. 7.

⁸ *Семененко Ол.* Харків, Харків... Вид. 2. — Б.м.: Сучасність, 1977. — С. 155.

⁹ Доклад Центрального комитета Российского Красного Креста о деятельности Чрезвычайной комиссии в Киеве // Архив Русской революции, издаваемый Г.В.Гессе-

- ном, [том] VI. — Берлин, 1922. — С. 346, 351. Парашуць, молодий латвієць, шлемінник Лапіса (С. 355).
- ¹⁰ *Лосьмарин Г.* Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 235. Події кінця 1920 — початку 1921 року.
- ¹¹ *Чумаков А.* «Корабль смерти» // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 33. Пор. с. 31, 35.
- ¹² *Агабеков Г.С.* ЧК за работой. — М.: Книга-Провещение-Милосердие, 1992. — С. 44.
- ¹³ Раскопки на Лукьяновском кладбище // Вечерние огни. — К., 1919. 2/15 сентября. № 13. — С. 2.
- ¹⁴ ДАКО. — Ф. р-112. — Оп. 2. — № 8078. — Арк. 35.
- ¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 49883 ФП / кор. 974. — Том 1. — Арк. 33.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 58840 ФП / кор. 1495. — Том 1. — Арк. 115.
- ¹⁷ *Маркс К. и Энгельс Ф.* Сочинения. Изд. 2. — Том 34. — М., 1964. — С. 105.
- ¹⁸ Программа Российской социал-демократической рабочей партии. — К.: И.И.Чоколов, 1917. — С. 3.
- ¹⁹ Народническая экономическая литература: Избранные произведения. — М.: Изд-во соц.-экон. лит-ры, 1958. — С. 89.
- ²⁰ *Несвицкий О.О.* Полтава у дні революції та в період смуги. — С. 73.
- ²¹ Известия ВЦИК. — 1919. — 3 января. № 2.
- ²² *Троцкий Лев.* Терроризм и коммунизм. — Пб.: Гос. изд-во, 1920. — С. 53, 56.
- ²³ Коммунистический режим и народное сопротивление в России. — М.: Посев, 1998. — С. 10.
- ²⁴ *Ленин В.И.* Речь на заседании Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов 4/17 ноября 1917 г. // Ленин В.И. ПСС. — Т. 35. — М., 1962. — С. 63. Д.А.Волкогонов, якому був доступний комплект лєнінських творів із сталінської книгозбірні, звернув увагу на те, що попри численні позначки й нотатки, саме на цю популярну заяву, добре розуміючи її вартість, Сталін не звернув анінайменшої уваги (Волкогонов Дм. Триумф и трагедия: Политич. портрет И.В.Сталина: В 2-х кн. — Кн. 1, ч. 2. — М.: Новости, 1989. — С. 54).
- ²⁵ *Ленин В.И.* Телеграмма пензенскому губисполкому, 9 августа 1918 г. // Ленин В.И. ПСС. — Т. 50. — М., 1965. — С. 143—144.
- ²⁶ *Ленин В.И.* Телеграммы А.К.Пайкесу // Ленин В.И. ПСС. — Т. 50. — М., 1965. — С. 165.
- ²⁷ *Ленин В.И.* Телеграмма Л.Д.Троцкому, 10 сентября 1918 г. // Там само. — С. 178. «Шифром (оригинал мне вернуть)».
- ²⁸ РЦХИДНИ. Ф. 2. Оп. 1. № 13067. Л. 1. Цит. за: *Волкогонов Дм.* Семь вождей: Галерея лидеров СССР: В 2-х кн. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 156.
- ²⁹ *Ленин В.И.* Задачи союзов молодежи, 2 октября 1920 г. // Ленин В.И. ПСС. — Т. 41. — М., 1963. — С. 310.
- ³⁰ Ленинский сборник, изд. 3. [Т.] 1 / Под ред. Л.Б.Каменева. — М.; Л., СМХХV. — С. 87.
- ³¹ Архив русской революции. — Т. 3. — М., 1991. — С. 150.
- ³² *Троцкий Л.* Терроризм и коммунизм. — С. 53, 56.
- ³³ *Волкогонов Дм.* Семь вождей. — Кн. 1. — С. 156.
- ³⁴ Разрыв гг. Антонова-Овсеевко и Крестинского с троцкистской оппозицией // Правда. — 1928. — 8 апреля. № 84 (3916). — С. 2. Лист від 4 квітня 1928 р.
- ³⁵ Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф.Чуева. — М.: Терра, 1991. — С. 184.
- ³⁶ Там само. — С. 185.
- ³⁷ ЦПА ИМЛ. — Ф. 2. — Оп. 1. — № 22947. Цит. за: Новые документы В.И.Ленина // Известия ЦК КПСС. — 1990. — Апрель. — № 4 (303). — С. 191—192.
- ³⁸ *Макиавелли Николай.* Госуляр / Пер. с ит. под ред. Н.Курочкина. — СПб.: Русская книжная торговля, 1869. — С. 40.
- ³⁹ *Бухарин Н.И.* Судьбы русской интеллигенции // Печать и революция. — 1925. — № 3. — С. 1—10. Цит. за: *Бухарин Н.И.* Избранные произведения: Путь к социализму. — Новосибирск: Наука, СО, 1990. — С. 113.

- ⁴⁰ Бакунин А. В. Генезис советского тоталитаризма // Уральский исторический вестник. — № 1. — Екатеринбург, 1994. — С. 103.
- ⁴¹ Книга скорби // Малая Русь. — Вып. 2. — К., 1918. — С. 231.
- ⁴² Латышев А. В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комсомольская правда. 1992. — 12 февраля. № 34 (20334). — С. 2. Лист від 11 серпня 1918 року.
- ⁴³ Гришечин Людмила. Следственное дело главкома красных войск в Украине М. Муравьева // Зеркало недели. — 2000. — 15—21 апреля. № 15 (288). — С. 17.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Доклад Красного Креста. — С. 345.
- ⁴⁶ Безсонов [Ю. Д.]. Двадцать шесть порем и побег с Соловков. — С. 16—17.
- ⁴⁷ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 240.
- ⁴⁸ Козуб Иван. Доба і доля: Спогади. — К.; Торонто; Едмонтон: КІУС, 1996. — С. 218. І. Козуб служив короткий час командиром каральної роти, слідчим Губревтрибуналу, уповноваженим губчека (ЦДАГО України. № 43928 ФП / кор. 638. Т. 5. Арк. 35).
- ⁴⁹ Следствие об ужасах чрезвычайки // Русь. — К., 1919. — 22 августа / 4 сентября. № 10. — С. 2. Пор.: Предварительное следствие о «Чрезвычайке» // Вечерние огни. — 1919. 24 августа / 6 сентября. № 12. — С. 4.
- ⁵⁰ Расследование деятельности чрезвычайки // Вечерние огни. — 1919. — 6/19 сентября. № 17. — С. 2.
- ⁵¹ Кровавое прошлое // Вечерние огни. — 1919. — 10/23 сентября. № 20. — С. 3.
- ⁵² Новые документы В. И. Ленина. — С. 192 (лист Молотову для членів Політбюро, 19 березня 1922 року).
- ⁵³ Авторханов А. Технология власти. — М., 1991. — С. 180—181.
- ⁵⁴ Бажанов Б. Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — Париж; Нью-Йорк: Третья волна, 1983. — С. 118.
- ⁵⁵ Лацис (Судрабе) М. Я. Чрезвычайные комиссии по борьбе с контрреволюцией. — [М.]: Гос. изд-во, 1921. — С. 20. Виділено в оригіналі.
- ⁵⁶ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. — М.: МАРТ, 1996. — С. 216—217.
- ^{56а} Там само. — С. 225—226.
- ⁵⁷ Ленин В. И. Г. Ф. Федорову, 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. ПСС. — Т. 50. — М., 1965. — С. 142. Розрядка й курсив оригіналу.
- ⁵⁸ ЦДАГО України. — № 70629 ФП / кор. 2040. — Арк. 54.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. — № 38817 ФП / кор. 428. — Арк. 42.
- ⁶⁰ ЦДАГО України. — № 4933 ФП / кор. 44.
- ⁶¹ Люсьмарин Г. Кубанская чрезвычайка // Че-Ка. — Берлин, 1922. — С. 217.
- ⁶² ЦДАГО України. — № 52419 ФП / кор. 1148. — Арк. 2.
- ⁶³ ЦДАГО України. — № 60058 ФП / кор. 1549. — Арк. 112.
- ⁶⁴ ЦДАГО України. — № 61888 ФП / кор. 1634. — Арк. 47.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. — № 58747 ФП / кор. 1490. — Арк. 23; № 58748 ФП / кор. 1490. — Арк. 14.
- ⁶⁶ Ленин В. И. — А. Д. Цюруне, 10 августа 1918 // Ленин В. И. ПСС. — Т. 50. — М., 1965. — С. 145.
- ⁶⁷ Латышев А. Г. Рассекреченный Ленин. — С. 218.
- ⁶⁸ Перцов [Ю. М.]. Из истории борьбы с контрреволюцией // Пролетарская правда. — 1923. — 11 февраля. № 33 (448). — С. 1.
- ⁶⁹ Волкогонов Дм. Семь вождей. — Кн. 1. — М.: Новости, 1995. — С. 262.
- ⁷⁰ Гинзбург Е. Крутой маршрут. — М.: Сов. писатель, 1990. — С. 19.
- ⁷¹ ДАМК. Ф. р-І. Оп. 2. № 9686. Арк. 15.
- ⁷² Судоплатов Павел. Спецоперации: Лубянка и Кремль, 1930—1950 годы. — М.: Олма-Пресс, 1997. — С. 440, 455—456; Судоплатов Андрей. Тайная жизнь генерала Судоплатова: Правда и вымыслы о моем отце. — Кн. 2. — М.: Современник, ОЛМА-пресс, 1998. — С. 275, 524.
- ⁷³ Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. — С. 184—186.
- ⁷⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — № 441. — Арк. 103.
- ⁷⁵ Там само. — Арк. 50.

- ⁷⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — № 442. — Арк. 221.
- ⁷⁷ *Бажанов Б.* Воспоминания бывшего секретаря Сталина. — С. 127—128.
- ⁷⁸ *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ—НКВД. — К.: Україна, 1996. — С. 133.
- ⁷⁹ ДА СБУ. — № 59881 ФП. — Т. 6. — Арк. 238.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. № 31081 ФП / кор. 177. Контрольное дело. — Арк. 3.
- ⁸¹ *Брачев В.С.* Сергей Федорович Платонов // Отечественная история. — 1993. — № 1. — С. 123.
- ⁸² *Грачева Т.* Арест мужа // Воля. — [Munche], 1953. — Март. № 3. — С. 10.
- ⁸³ *Костюк Григорій.* Зустрічі і прощання: Спогади. — Кн. I. — Едмонтон: КІУС, 1987. — С. 510. Підкреслення моє.
- ⁸⁴ Там само. — С. 510—511.
- ⁸⁵ ЦДАГО України. — № 62089 ФП / кор. 1650. — Т. 2. — Арк. 66.
- ⁸⁶ ЦДАГО України. — № 47984 ФП / кор. 861. — Арк. 17.
- ⁸⁷ ЦДАГО України. — № 32214 ФП / кор. 226. — Арк. 8.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. — № 63574 ФП / кор. 1744. — Арк. 18—22, 32.
- ⁸⁹ *Дойков Юрий.* «Шпионы» на конвейере // Посев. — 1997. — № 5. — С. 39.
- ⁹⁰ *Левитин Анатолий, Шавров Вадим.* Очерки по истории [русской] церковной смуты. — Т. III. — Kusnacht, Schweiz, 1977. — С. 383—386.
- ⁹¹ Селяни почали одержувати паспорти поїною внаслідок введення нового положення про паспортну систему в СРСР за постановою Ради Міністрів СРСР від 28 серпня 1974 р., яку підписав Косигін (Собрание постановлений правительства Союза Советских Социалистических Республик. — 1974. — № 19. — С. 387—396).
- ⁹² *Олишкая Е.* Мои воспоминания. — [Кн.] II. — [Frankfurt/Main:] Посев, [1971]. — С. 95.
- ⁹³ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Союза советских социалистических республик. — 1932. — 31 декабря. № 84. — Отдел первый. — С. 821.
- ⁹⁴ *Перепелица I.* Советська паспортизація як засіб московського поневолення і терору // Визвольний шлях. — Лондон, 1953. — № 11 (73). — С. 17.
- ⁹⁵ Після 1974 року без загальногромадянських паспортів лишилися тільки військовослужбовці, а також ті радянські громадяни, що постійно мешкали за кордоном, а до СРСР прибували тимчасово.
- ⁹⁶ *Судоплатов П.* Спецоперації. — С. 461—462.
- ⁹⁷ *Перепелица I.* Советська паспортизація. — С. 17.
- ⁹⁸ *Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н.* Полвека молчания: Всесоюзная перепись населения 1937 г. // Социологические исследования. — 1990. — № 6. — С. 12.
- ⁹⁹ *Медведев Рой.* О Сталине и сталинизме. — М.: Прогресс, 1990. — С. 218.
- ¹⁰⁰ ЦДАГО України. — № 33889 ФП / кор. 515. — Арк. 28.
- ¹⁰¹ Там само. — Арк. 31 — зв.
- ¹⁰² Заповнюючи 1925 року анкету, Брук повідомив, що має лише нижчу освіту (ЦДАГО України. — Ф. 22. — Оп. 6. — № 91. — Арк. 34—35). Див. про нього: Наппе минуле. — 1993. — Ч. 1 (6). — С. 56, 75, 80—81, 84, 120—133, 137, 140—142, 144, 147.
- ¹⁰³ ЦДАГО України. — № 30493 ФП / кор. 154. — Арк. 6 — зв., 13 — зв., 21—22, 26, 29.
- ¹⁰⁴ ЦДАГО України. — № 30482 ФП / кор. 154. — Арк. 10 зв., 16. Цікавий випадок — 7 квітня датуються постанова «про обрання запобіжного засобу», допит, допит свідка о. Феофіла Юзвика, постанова «про пред'явлення звинувачення», розписка про невиїзд і навіть протокол Окремої наради!
- ¹⁰⁵ Цит. за: *Онацкий Евгений.* У Вічному місті: Записки укр. журналіста. — Т. IV: 1934 рік. — Торонто: Новий пляж, 1989. — С. 325. Запис від 2 листопада 1934 року.
- ¹⁰⁶ *Поляков Ю.А., Жиромская В.Б., Киселев И.Н.* Полвека молчания. — № 6. — С. 12.
- ¹⁰⁷ ДА СБУ. — № 48570 ФП. — Т. 6. — Арк. 118.
- ¹⁰⁸ *Гусева В.В.* Механизм проведения репрессий среди русских репатриантов 1935 года из Китая // Политический сыск в России: История и современность. [СПб.] 1997. — С. 212—214.

- ¹⁰⁹ *Ленин В.И.* Доклад о революции 1905 года, ранее 9/22 января 1917 г. // Ленин В.И. ПСС. — Т. 30. — М., 1962. — С. 322.
- ¹¹⁰ Можливо, Андрій Олексійович Бутович (* 18 червня 1872 року), син Костянтин-ноградського повітового маршалка (*Модзалевский В.Л.* Малороссийский родословник. — Т. 1. — К., 1908. — С. 138).
- ¹¹¹ ЦДАГО України. — № 63882 ФП / кор. 1761. — Арк. 10, 16.
- ¹¹² *Кавтарадзе А.Г.* Военные специалисты на службе Республики Советов 1917—1920 гг. — М.: Наука, 1988. — С. 137—138.
- ¹¹³ *Грачева Т.* Арест мужа // Воля. — [Мюнхен], 1953. — Март. № 3. — С. 10.
- ¹¹⁴ ЦДАГО України. — № 4933 ФП / кор. 44. — Арк. 3.
- ¹¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 263. — Оп. 1. — № 4933 ФП / кор. 44; № 70262 ФП / кор. 2033.
- ¹¹⁶ *Литвин А.Л.* Красный и белый террор. — С. 55—56.
- ¹¹⁷ Ленинский сборник, изд. 3. [Т.] I / Под ред. Л.Б.Каменева. — М.; Л., МСМХХV. — С. 85.
- ¹¹⁸ Приїхав до Советської Росії 11 серпня 1920 року. На початку жовтня Реввійськрада РСФРР призначила його на члена військової ради Південного фронту, яким командував М.В.Фрунзе. Після зайняття Криму Кун лишився у Сімферополі як член, а тоді голова Кримревкому (*Желицьки Б.Й.* Бела Кун // Вопросы истории. — 1989. — № 1. — С. 74). Як відзначив Желицькі, на цих посадах Кун «брав активну участь у наведенні революційного порядку, налагодженні мирного життя й благоустрою краю». До Москви він виїхав у середині січня 1921 року.
- ¹¹⁹ Рувь. 1921. 3 августа; *Мельгунов С.П.* Красный террор в России, 1918—1923. — М.: СП «РУССО», «Р.С.», 1990. — С. 66. У березні 1921 року «за особливі трудно» Землячка одержала орден Червоного Прапора.
- ¹²⁰ Винувник ноябрьских расстрелов // Последние новости. — Париж, 1921. — 28 июля, № 392. — С. 3.
- ¹²¹ Збірник узаконень та розпоряджень. 1924. Відділ перший. 20 травня. Ч. 10. С. 228—229. Арт. 99.
- ¹²² Вечерний Киев. — 1929. — 31 янв. № 25 (599). — С. 1.
- ¹²³ ЦДАГО України. № 34019 ФП / кор. 518. Арк. 35. Звинувачувальний висновок у справі секретаря Музичного товариства ім. Леонтовича Олександра Чапківського, затверджений 8 червня 1935 р. Характерне формулювання: не сказано, що провадилася «чистка» нової столиці України, — «чистили» Київ від українського елементу! Це був аргумент для розгляду справи в Окремій нараді НКВС СРСР.
- ¹²⁴ *Киуру Э.* Российские финны до сих пор не реабилитированы // Известия. — 1992. — 26 сентября. № 214 (23788). — С. 3.
- ¹²⁵ *Восленский М.* Номенклатура — господствующий класс Советского Союза. — М.: Октябрь, Сов. Россия, 1991. — С. 95.
- ¹²⁶ Лубянка, ВЧКОГПУ—НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ, 1917—1960: Справочник / Сост. А.И.Кокурин, Н.В.Петров. — М.: Демократия, 1997. — С. 153.
- ¹²⁷ Мемуаристка свідчить: «Особливо жахлива недоля спіткала станицю Полтавську, що мала коло 28 тис. населення. Після невдачі з СОЗом і виселенням мужчин, цю станицю піду вивезли за Урал, крім 48 червоно-партизанських родин. Виселяти приїхав сам Лазар Каганович. Людей напихали до вагонів, не зважаючи на якісь там норми. Вагони замикалися й у такому стані везлися аж за Урал. А за Уралом усіх їх зігнали у дику тайгу та обгородили колючими дротами. Там жінки, діти й старі почали пухнути з голоду та мерзнути з холоду. За півроку за них і чутка зникла. А там, на Кубані замість Полтавського куреня повстала Червоноармійська станиця — заселена зайдами з Московщини. Така ж недоля спіткала станиці: Уманську, Новомалоросійську, Іванівську й інші» (*Кубанська Г.* Тернистими пляхами. — С. 51).
- ¹²⁸ *Денисов Вадим.* Массовые акции КРУ и СПУ НКВД // Народная правда. Paris, 1950. — Septembre. № 9—10. — С. 29—30.
- ¹²⁹ *Верстюк В., Остапко Т.* Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 13.
- ¹³⁰ Для контролю наводжу дати смерті, подані в енциклопедії Кубійовича-Струка. Посилання на це видання подаються скорочено: ЕУ. Римські цифри означають том (I —

1984/1985, II — 1988, III—V — 1993 роки видання), арабські — сторінку. Після цього вказується наведена в енциклопедії дата смерті. Знак питання означає, що дата смерті тієї чи іншої особи видавцями енциклопедії лишилась невідома.

¹³¹ Дело Киевского областного «Центра действия». К., 1927. XII, 820 с.; *Полонська-Василенко Н.* Процес «Центру дій» 1924 р. — Мюнхен, 1956.

¹³² *Суровцова Надія.* Спогади. — К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. — С. 375—424.

¹³³ Лист П. Понятенка до Біографічної комісії УАН (Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського. Інститут рукописів. X, 5429).

¹³⁴ *Степанюшина О.* Останні роки життя Михайла Грушевського // *Наші дні.* — Львів, 1943. — Ч. 3. — С. 5. Підп.: О.М.

¹³⁵ Див., напр.: *Лавриченко Юрій.* Розстріляне відродження: Антологія 1917—1933. [Paris:] Instytut literacki, 1959. — С. 916—917; *Костюк Григорій.* Таємниця смерті академіка М.С.Грушевського // *Костюк Гр.* На магістралях доби: Статті на суспільно-політичні теми. — Торонто; Балтімор: Смолоосип, 1983. — С. 30.

¹³⁶ *Білокінь С.* Українська Центральна Рада // *Мета.* — Філадельфія, 1992. — Лютий-березень. № 2 (312) & 3 (313) — С. 1.

¹³⁷ *Білокінь С.* Пам'яті останнього члена Центральної Ради // *Вісті з України.* — 1991. — Травень. № 19 (1673). — С. 6; Пам'яті секретаря Центральної Ради // *Літ. Україна.* — 1991. — 16 травня. № 20 (4429). — С. 7.

¹³⁸ Роки проживання за вказаними адресами уточнила дочка мистця — Ганна Сергіївна.

¹³⁹ *Хлевнюк О.* Управление государственным террором // *Свободная мысль.* — 1994. — Май. — № 7—8. — С. 125.

¹⁴⁰ *Жирмонт В.* Экономическая функция террора // *Социалистический вестник.* — 1949. — № 6. — С. 117.

¹⁴¹ *Платунов Н.И.* Влияние миграций на численный рост населения северных и восточных районов СССР в 20—30-е гг. // *Проблемы исторической демографии СССР: период социализма.* — Кишинев: Штиинца, 1985. — С. 48.

¹⁴² *Хлевнюк О.* Управление государственным террором // *Свободная мысль.* — 1994. — Май. № 7—8. — С. 125.

¹⁴³ *Расстрел по разнарядке* // *Труд.* — 1992. — 4 июня. № 88 (21612). — С. 1, 4.

¹⁴⁴ Там само. — С. 4.

¹⁴⁵ *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК—ГПУ—НКВД в Україні. — К., 1997. — С. 167—168.

¹⁴⁶ ДА СБУ. — № 312. — Л. 28. См.: *Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З.* Масові незаконні репресії 20-х — початку 50-х років на Полтавщині. — Полтава, 1992. — С. 22.

¹⁴⁷ Документи з історії НКВС УРСР // *Наше минуле.* — 1993. — Ч. 1 (6). — С. 41. Реденс оперував пією статистикою тому, що після Києва перейшов працювати до УНКВС Московської області, а потім був наркомом внутрішніх справ Казахської РСР.

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ ЦДАГО України. — № 31137 ФП / кор. 180. — Т. 2. — Арк. 38.

¹⁵⁰ *Марченко Валерій.* Межи жорен пекельних // *Марченко В.* Творчість і життя. — К., 2001. — С. 334.

¹⁵¹ Цит. по изд.: Ленинский сборник. [Т.] XL. — М.: Изд-во полит. лит-ры, 1985. — С. 424. Розділ X — «Внеэкономическое принуждение в переходный период». Підкреслення Леніна.

¹⁵² Там само.

¹⁵³ *Троцкий Л.* Искусство революции и социалистическое искусство // *Правда.* — 1923. — 30 сентября. № 221. — С. 2.

¹⁵⁴ *Розенберг Альфред.* Миф XX века. — Tallinn: Shildex, 1998. — С. 4.

¹⁵⁵ Див.: *Писарева Л.В.* Обзор структуры и деятельности Института в целом // *На путях к новому человеку.* — Сб. 1. — К., 1926. — С. 7—11. Заснований 6 лютого 1924 р. як Інститут гігієни виховання.

¹⁵⁶ За гармонійно розвинену здорову людину — людину безкласового соціалістичного суспільства // *Вісті ВУЦВК.* — 1933. — 12 грудня. № 281 (3972). — С. 2.

- ¹⁵⁷ Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Маркс К., Энгельс Ф. — Твори. — Т. 4. — К., 1959. — С. 414.
- ¹⁵⁸ Розмежування державного терору на фізичний і духовний пропонують і сучасні правознавці. Див.: *Замковой В.И., Ильчиков М.З.* Терроризм — глобальная проблема современности. — М., 1996. — С. 16; *Емельянов В.П.* Злочини терористичної спрямованості. — Харків, 1997. — С. 8.
- ¹⁵⁹ Див.: *Волкопопов Д.А.* Триумф і трагедія. Політичний портрет Й.В.Сталіна. — К., 1989; *Сувениров О.Ф.* Трагедія РККА 1937—1938. — М., 1998; *Шаповал Ю.І.* Україна 20—50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К., 1993; *Його ж.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001 та ін.
- ¹⁶⁰ Інтерв'ю з Гриневичем А.А. (1922 р. н.), 10.12.2001. Наведений епізод повідомив колись інтерв'юєру його сусіда, старий більшовик, який особисто знав Г.І.Петровського.
- ¹⁶¹ Державний архів СБУ (далі ДАСБУ). — Ф.16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 337—339.
- ¹⁶² Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф.1. — Оп. 16. — Спр. 5. — Арк. 270. Тут цит.: *Шаповал Ю.* Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. — К., 2001. — С. 171.
- ¹⁶³ ДАСБУ. — Ф.16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 335.
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 25.
- ¹⁶⁵ *Сталин И.* Вопросы ленинизма. 11-е изд. — М.; Л., 1952. — С. 426.
- ¹⁶⁶ ДАСБУ. — Ф.16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 343.
- ¹⁶⁷ Там само. — Арк. 96.
- ¹⁶⁸ Там само. — Арк. 108.
- ¹⁶⁹ Там само. — Арк. 84.
- ¹⁷⁰ Там само. — Арк. 126.
- ¹⁷¹ Там само.
- ¹⁷² Російський державний військовий архів. — Ф.9. — Оп. 28. — Спр. 155. — Арк. 146.
- ¹⁷³ Там само. — Ф.9. — Оп. 36. — Спр. 2530. — Арк. 51.
- ¹⁷⁴ ДАСБУ. — Ф.16. — Оп. 32. — Спр. 12. — Арк. 204—205.
- ¹⁷⁵ *Горбатов А.В.* Школа Якира // Командарм Якир. Воспоминания друзей и соратников. — М., 1969. — С. 176.
- ¹⁷⁶ *Фейхтвангер Л.* Москва, 1937: Отчет о поездке для моих друзей. — М., 1937. — С. 98.
- ¹⁷⁷ ДАСБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 130—131.
- ¹⁷⁸ Там само. — Спр. 78. — Арк. 205—206.
- ¹⁷⁹ *Оруэлл Дж.* 1984. — Пермь, 1992. — С. 16.
- ¹⁸⁰ ДАСБУ. — 16. — Оп. 31. — Спр. 78. — Арк. 276—277.
- ¹⁸¹ Там само. — Спр. 80. — 51-а.
- ¹⁸² Там само. — Арк. 108.
- ¹⁸³ Там само. — Арк. 158, 170, 238.
- ¹⁸⁴ *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. — М., 2001. — С.284—285.
- ¹⁸⁵ Центральний архів Федеральної служби безпеки Російської федерації. Тут цит.: *Сувениров О.Ф.* Трагедія РККА 1937—1938. — С. 101.
- ¹⁸⁶ РДВА. — Ф. 9. — Оп. 36. — Спр. 2530. — Арк. 208.
- ¹⁸⁷ Там само. — Спр. 2611. — Арк. 42.
- ¹⁸⁸ Там само. — Ф. 25899. — Оп. 6. — Спр. 140. — Арк. 100.
- ¹⁸⁹ Там само. — Спр. 130. — Арк. 171.
- ¹⁹⁰ Там само. — Арк. 227.
- ¹⁹¹ ДАСБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 26.
- ¹⁹² Цит. за *Сувениров О.Ф.* Трагедія РККА 1937—1938... — С. 39.
- ¹⁹³ ДАСБУ. — Ф. 16. — Оп. 31. — Спр. 80. — Арк. 252—253.

ТЕРОР І ТЕРОРИЗМ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

1. Польський терор на українських землях

Масштаби та амплітуда державного терору в Західній Україні залежали від глобальної мети уряду II Речі Посполитої в галузі національної політики, що традиційно була спрямована на колонізацію українців.

Після ліквідації Західноукраїнської Народної Республіки (1919 р.) (ЗУНР) і завершення радянсько-польської війни (1920 р.) східногалицькі та західноволинські землі ввійшли до складу II Речі Посполитої. Першим кроком польської влади на окупованих територіях стало залякування українського населення. Варшаві потрібно було витравити з українських голів згадки про їхню тільки що загиблу державність. Для цього використовувались грабунки, моральні й фізичні знущання.

Так, у парохі с. Будзанова о. Я. Чемеринського від серпня 1919 до березня 1920 р. польська жандармерія провела 18 реквізицій і, врешті, конфіскувала з церкви скриньку з австрійськими срібними коронами. На с. Кобиліволоки польський військовий відділ наклав контрибуцію розміром 100 000 австрійських корон. 2 липня 1920 р. жовніри напали на ярмарок в містечку Делятині і відібрали у селян худобу й свині. Восени 1920 р. жандармерія розпочала масові вилучення продуктів і худоби в містечку Микуличині¹.

23 вересня 1920 р. у с. Рожанка Нижня було заарештовано селянина С. Михалевича. Поліцаї його по-звірячому побили, а потім на ланцюгу, як собаку, ввели до селу². Арештованих, коли гнали до тюрми в Коломиї, били колючим дротом, нагайками, прикладами гвинтівки. Ю.Цвілінюка польські жандарми роздягли догола, побили нагаями, загнали до собачої будки й наказали гавкати. Він ночував у будці, на другий день ввели його на посміховисько голого по селу³. В деяких селах Гуцульщини карателі відрізали людям язика, вуха й носи⁴.

У липні 1920 р. було вбито М.Шекерика (с. Голови Косівський повіт), М.Стиха (с. Чернів Рогатинський повіт), 9 вересня 1920 р. — І.Нестерюка із м. Станіслава, П.Зюбюка із с. Жаб'є; 22 серпня 1921 р. А.Марчишинця з м. Славська. В с. Грушка Товмаського повіту жовніри застрелили 17-річного хлопця Т.Кузіва, котрий пас худобу під селом⁵. Одночасно йшло спалення осель. В с. Жаб'є знищили понад 50 селянсь-

ких господарств, в с. Головах — 16, в с. Зеленим — 6, а на цілій Гуцульщині близько 400⁶.

Нелюдські умови для існування були створені у таборах для полонених та інтернованих вояків Української галицької армії та Війська УНР. Так, у таборі Ялівець біля Львова українські військовополонені піддавались систематичному побиттю, були позбавлені елементарної медичної допомоги. На 400 чол. припадало 150 хворих на тиф. Загалом у концтаборах загинуло кілька тисяч українців⁷.

Польські політичні кола повинні були демонструвати інтегральну єдність окупованих територій. Таке завдання мали виконати перепис населення 1921 р. і парламентські вибори в 1922 р.

Рішення уряду про проведення перепису викликало рішучий протест. У багатьох місцевостях придушення опору, за свідченням поліції, вимагало серйозних заходів «військового впливу»⁸. У Станіславському воєводстві військова сила застосовувалась для ліквідації антипереписного опору. Те ж саме відбувалось у Тернопільському воєводстві: Заліщицьке староство скаржилось, що «перепис населення... без інтервенції збройної сили не може бути проведений». З метою примусу населення до перепису збройна сила застосовувалась до мешканців багатьох гмін Кам'янка-Бузького повіту. Радехівський староста отримав у своє розпорядження кавалерійський ескадрон чисельністю 60 шабель. Були введені війська і в Бережанський повіт⁹.

Більшість українського населення ухилялась від виборів до польського сейму й сенату, що були призначені на 5 листопада 1922 р. Саме тому 22 жовтня польський уряд прийняв рішення «про розширення компетенції військово-польових судів», а 29 жовтня керівник усіх військових сил на території округів Львова й Перемишля генерал Ю.Галлер віддав наказ про розквартирування військових частин у повітах і підпорядкування їх старостам. 5 листопада у Галичині власті провели масові превентивні арешти. За даними преси, було заарештовано кілька тисяч чоловік, у тому числі редакторів популярних українських газет¹⁰.

Проведені таким чином перепис і вибори суттєво суперечили істині. Проте їхні результати почали використовуватись як вихідні при плануванні наступної низки державних, політичних та ідеологічних заходів.

14 березня 1923 р. за ініціативи фашистського уряду Італії Рада послів Франції, Італії, Англії і Японії, розтоптавши право українського народу на самовизначення, прийняла рішення про передачу Галичини Польщі¹¹. Тепер будь-який протестаційний вияв українців польські власті могли кваліфікувати як державну зраду. Українські політичні в'язні, як правило, піддавались жорстким тортурам. Показовою у цьому плані є справа О.Басараб, яка свідчить про глибоке провалля, що існувало між законодавством Польщі й реальною практикою судочинства відносно арештантів-українців.

9 лютого 1924 р. у Львові польська поліція затримала члена Української військової організації (УВО) Ольгу Басараб. До заарештованої застосували фізичні методи дізнання. В'язні львівської тюрми «Бригідки» чули слова Ольги: «Пане, та не мучте мене» і стогін. Одна із свідків Є.Дидов

стверджувала, що у в'язниці є камера для спеціальних допитів, з якої вночі і над ранок доносилися крики й стогони жінки¹². Інший свідок заявив, що з допитів Ольга «не могла йти на власних ногах»¹³. У Львові також говорили, що нещасній вводили у ніздрі електричний струм. У ніч з 12 на 13 лютого 1924 р. її знайшли повішеною на ґратах вікна в'язничної камери № 7. Громадська думка була одноставною в тому, що поліція інсценувала самогубство¹⁴. 12 лютого 1924 р. у львівській в'язниці по вул. Яховича повісилась член Комуністичної партії Західної України Ю.Барська¹⁵. Загалом у польських тюрмах дуже часто траплялись випадки самогубства в'язнів, котрі не змогли перенести важкі тюремні умови життя.

Кричущим терористичним актом властей відносно українського населення Галичини стала кампанія «пацифікації». Приводом для неї послужили дії українських екстремістських груп.

Рішення про проведення «пацифікації» було прийняте Ю.Пілсудським, який 24 серпня 1930 р. очолив уряд Польщі. Метою було «умиротворення» Галичини, послаблення українських політичних сил та їх неприхильного ставлення до Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому таборі на наступних (у листопаді 1930 р.) парламентських виборах. Пілсудчики розглядали «умиротворення» українського населення в контексті своїх ширших планів придушення політичної опозиції. Для проведення каральної операції уряд використав спеціальні відділи поліції (17 груп — понад тисячу осіб) і війська (10 ескадронів кавалерії), а також місцеві (повітові та волосні) поліцейські підрозділи.

Репресивні заходи польського уряду тривали від 14 вересня до кінця листопада 1930 р. На першому етапі «пацифікації» (до кінця вересня 1930 р.) каральні дії чинила переважно поліція, на другому етапі (до кінця листопада) — головню військові відділи.

В ході «пацифікації» до українців застосовано колективну відповідальність. Польська сторона відмовилась від виявлення винуватців антиурядових дій, а обмежилась проведенням військово-поліцейських репресій. Додаймо, що каральною кампанією також охоплювались місцевості, де не було антипольських акцій. Передплата українських газет, посилення дітей в українські школи, заповнення офіційних документів українською мовою, навіть носіння вишиваної сорочки — трактувалося польськими урядовцями, як вияв нелояльності щодо держави¹⁶.

За офіційними даними, польські власті «втихомирили» 450 сіл 16 повітів Галичини¹⁷. Міністр внутрішніх справ Польщі так описував дії військових підрозділів щодо «заспокоєння» селян: «Загін після прибуття у вказану місцевість оточував село або гміну заставами. Командир відділу викликав вїта до гмінної ради, пояснював ціль прибуття, вимагав здати зброю і вибухові матеріали. Із села нікого не випускали. Після цього військо розпочинало ревізії, які проводились дуже уважно. У підозрілих осіб зривали підлогу і обшивку дахів. У випадках, коли власник не хотів віддавати ключів або сам переховувався, тоді виламували двері й замки»¹⁸. Мешканцям віддавався наказ протягом 2—3 годин скласти контрибуцію. Якщо у призначений час село не виконало визначеної сплати, її збільшували вдвічі¹⁹.

В результаті такої «операції» тисячі людей були піддані важким фізичним знущанням. Одних роздягали догола і били до втрати свідомості, іншим ламали ребра, руки, розбивали голови і т.д.²⁰ Українські джерела говорять навіть про гвалтування дівчат²¹. Особливо широко здійснювалась «пацифікація» у Тернопільському воєводстві, де 53 села були піддані повторному «умиротворенню»²². Загалом було заарештовано близько двох тисяч українців, із них 1143 віддано до суду. Від кривавих розправ померло сім чоловік, сотні тяжко поранено²³. Використовуючи сприятливу ситуацію, польська поліція організувала політичне вбивство крайового провідника Організації українських націоналістів (ОУН) на Західній Україні. Ю.Головінського. Його було вивезено до с. Бібрки біля Львова на «слідчий експеримент». Тут, у місцевому лісі, його, прив'язаного до дерева, холоднокрівно розстріляв агент поліції. За офіційною версією польських властей, Головінський був убитий «при спробі втечі»²⁴.

Під час «пацифікації» у багатьох місцевостях було ліквідовано українські громадські організації та установи — осередки української молодіжної організації «Пласт», фізкультурно-спортивні товариства «Луг» і «Сокіл», філії «Просвіти», кооперативи. Значна кількість відділень цих організацій під тиском властей була змушена оголосити про свій саморозпуск. Розпочалось планомірне згорання українського шкільництва, закрито українські гімназії в Тернополі, Рогатині, Станіславі.

Складовою частиною «пацифікації» були погромницькі дії супроти українців польських шовіністичних угруповань. Так, бойовики воєнізованої організації «Стшелец» чинили напади на українські кооперативи, співпрацювали з поліцією при переслідуванні активістів українського суспільно-політичного життя²⁵.

Українські партії засудили репресивну акцію щодо населення Галичини. Центральний комітет Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) апелював до уряду та місцевих властей з вимогою припинити політичний терор проти українського населення. Невдачею завершилась спроба митрополита греко-католицької церкви А.Шептицького досягти порозуміння з урядовими колами Варшави з метою припинення операції втихомирення. Було сконфісковано його лист до уряду. Не обмежившись цим, будучи тяжко хворим, Шептицький поїхав до Варшави. Проте в особистій зустрічі з Ю.Пілсудським йому було відмовлено²⁶.

Хвиля репресій, тиск властей на українське громадянство, викликані «пацифікацією», спричинилися до зменшення українського представництва у вищих законодавчих органах Польщі. Українців примушували віддавати голоси на виборах (16—23 листопада 1930 р.) за список Безпартійного блоку співпраці з урядом²⁷. Українці Галичини здобули у сеймі лише 20 місць та в сенаті — 4. У січні 1931 р. новий сейм схвалив «пацифікацію»²⁸.

Українські політичні кола намагалися повідомити світову громадськість про хід «пацифікації». В німецькій, італійській та англійській пресі появилася низка статей про події у Галичині. Українською, а потім французькою, англійською, німецькою та іспанською мовами надруковано «Чорну книгу» із фотографіями, документами тощо, які мали засвідчувати польський злочин над українським населенням. Українські еміграцій-

ні осередки вимагали від Ліги Націй скерувати міжнародну комісію для проведення слідства, а українські послы в польському сеймі направили до неї скаргу на польську владу²⁹. Однак Ліга Націй обвинуватила самих українців, стверджуючи, що польська акція була реакцією-відповіддю на їхні дії³⁰.

Після вбивства членами ОУН міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького за розпорядженням президента І.Мосціцького від 17 червня 1934 р. було утворено концентраційний табір для політичних в'язнів. Безпосередньо за організацію концтабору відповідав польський воєвода К.Бернацький, якого сучасники характеризували як «страшного садиста, розумово не зовсім нормального»³¹. Осідком концтабору стало містечко Береза Картузька у Білорусі. Воно лежало посередині заїзничної лінії Брест-Барановичі, над р. Ясельдою, що впадає в Прип'ять. До Варшави — 324 км, до Бреста — 92. Назва походила від монастиря чину картузіанів, котрі осіли у містечку ще 1648 р. У 2-й половині XVIII ст. тут були споруджені російські військові казарми. Влітку 1934 р. їх і було перетворено в концтабір: оточено гострим частоколом, ровом та колючим дротом. Бараки також оперізував колючий дріт. Кути цієї високої — близько 7 м — огорожі увінчали дерев'яні сторожові вежі з кулеметами. Поліція містилася в окремому будинку.

«Відкрили» табір 17 червня 1934 р. видні діячі ОУН — Р.Шухевич, Д.Грицай, В.Янів. Можна говорити про дві фази в існуванні табору. Перша — від червня 1934 до кінця 1937 р. Тоді в'язнів нараховувалось 250–300 осіб (плюс 200 поліцаїв). Українців було найбільше — 176, ендеків (члени Національно-демократичної партії Польщі) — 28, комуністів — 48. В останній групі переважали євреї — 27; поляків налічувалось — 4, білорусів — 3, українців — 9. На початку 1938 р. розпочалась друга фаза. Кількість в'язнів зросла до 7112 осіб, серед яких українців нараховувалося 4500³².

Першим комендантом концтабору був Грефнер, а з січня 1935 р. — Ю.Кемаля. Обстановка в Березі Картузькій панувала нестерпна. Побой, примусова фізична праця — щоб зламати волю, і все бігом, безнастанні причинки, строгі карцери, заборона розмовляти один з одним і наближатись до поліцая ближче, як на 4 метри. У камері в середньому тиснилося 40 осіб. Не було ні лавки, ні столів. Підлога бетонна. Аби в'язні не сідали, її раз у раз поливали водою³³. Не дивно, що після відбуття терміну покарання вони виходили на волю з підірваним здоров'ям. Так, М.Боровець (майбутній отаман Т.Бульба-Боровець) «заробив» у Березі Картузькій епілепсію³⁴.

В середині 30-х рр. домінуючою силою в суспільно-політичному житті II Речі Посполитої стала армія. Військові взяли рішучий курс на колонізацію української національної меншини. Певною мірою вона повинна була здійснюватись шляхом «ревіндикації», тобто наверненням до католицизму українського населення Волині (православних і сектантів).

Так, наприклад, війт містечка Ланівці Волинського воєводства Стадницький робив усе можливе, щоб не допустити українську мову в богослужіння місцевої православної церкви. Коли всі аргументи вичерпались, він

пригрозив українцям військовим каральним загonom і намірами повісити кількох місцевих православних активістів³⁵.

Для окатоличення волиняків застосовувалась сила. Показовою жертвою збройного насильства стало с. Гриньки Кременецького повіту Волинського воєводства. Акцію провадив Корпус охорони кордону (КОП) за участю низки польських шовіністичних громадських організацій і католицького кліру. При цьому зміна віросповідання ототожнювалась зі зміною української національності на польську. Безпосереднім приводом до проведення «ревіндикації» у Гриньках стало те, що в день прикордонника, який відзначався у жовтні 1937 р., в селі були повимазувані калом польський державний герб, портрети президента І. Мосціцького, маршала Е. Ридз-Сміглого і командувача КОП генерала Токаржевського³⁶.

Польські прикордонники створили нестерпну атмосферу для українських селян. Серед форм переслідування можна назвати вилучення паспортів, без яких не можна було пересуватися у прикордонній смузі, забрану виходити ввечері з дому і запалювати світло. Православного священика позбавили можливості вільно відвідувати своїх парафіян, йому перешкоджали виконувати душпастирські обов'язки. Водночас поширювалися чутки, що лише католики залишаться в прикордонній смузі, лише вони отримають банківську землю і будуть звільнені від шарварку, а православні українці (при ліквідації черезсмужжя в майбутньому) або ж повністю будуть позбавлені землі і виселені, або ж отримають гірші ділянки і т.д.

У такій ситуації серед православного населення с. Гриньки поширилося переконання, що єдиним виходом із становища є добровільний перехід в католицизм. Усвідомлення приреченості підсилювалося ще й тим, що голова волинського парламентського представництва С. Тимошенко, який приїхав у село, під тиском прикордонників мусив невдовзі його залишити. Коли в нього брутально відбирали перепустку в погранзону, один із місцевих селян сказав: «Тепер Ви бачите, пане депутате, як нам тут живеться, якщо навіть депутату не можна з нами поговорити...»³⁷. Перша група з 129 осіб перейшла в католицизм 19 грудня 1937 р., 22 грудня це зробили 159 осіб; 23 грудня — 154 особи, а 24 і 26 грудня ще 32 українці прийняли іншу віру³⁸.

Випадок із мешканцями с. Гриньки не був винятком. Ось який вигляд мала подібна акція в с. Молоткове Кременецького повіту Волинського воєводства: «...Тих, хто чинив опір, погрожували вислати в СРСР чи внутрішні райони Польщі з одночасною конфіскацією землі»³⁹.

Морально-терористичні зусилля військових, духовенства, адміністрації і польських громадських організацій не могли не дати результатів. За офіційними даними, у Волинському воєводстві 1937 р. з православ'я у римо-католицизм перейшло 1189 осіб, наступного року ця цифра зроста майже у шість разів і становила 6630 осіб⁴⁰. Найбільше «бажаючих» змінити віросповідання виявилось у Кременецькому повіті: у 1937 — 275 осіб, у 1938 — 2266; найнижчі показники зафіксовано у Любомльському повіті — відповідно 21 та 53⁴¹.

Значно ширших масштабів набула акція т. зв. ревіндикації серед православного населення Холмщини. Заходи поступової колонізації право-

славних на практиці були замінені неприхованими репресіями. Дії військових при підтримці польських робітників і молоді розпочалися у червні 1938 р. і тривали близько двох місяців. За цей час було ліквідовано 127 православних об'єктів, у тому числі 91 церква, 10 каплиць, 26 домів молитви, і передано католицькій церкві православні святині⁴². З метою приховати участь збройних сил Польщі в окатоличенні репресивно-адміністративними методами керівництво акцією наприкінці 1938 р. було передано Товариству розвитку східних земель⁴³.

У 1938–39 рр. відбулась епопея Карпатської України. Закарпатські події найшли жвавий відгомін у Галичині. Вже 11 жовтня 1938 р., у день офіційного проголошення Карпато-Української автономії, у Львові в соборі св. Юра відбувся урочистий молебень, після якого розпочалася спонтанна маніфестація біля угорського консульства. Демонстранти були розігнані поліцією, а окремі з них заарештовані. Відразу після цього польські студенти, поділившись на дві групи, вибивали вікна в різних українських установах, крамницях і навіть у приватних будинках міста⁴⁴.

Падіння Карпатської України спричинило низку жалобних богослужінь по всій Західній Україні. 18 березня 1939 р. у львівському соборі св. Юра відбувся молебень, на який прийшло 400 чол. Після закінчення молебня відбувся мітинг, а потім демонстрація під гаслами «Геть із мадярами!», «Геть з ляхами!». Демонстрантів силою, використовуючи зброю, розігнала поліція⁴⁵. Також під командуванням генерала Г.Пашкевича військові відділи провели на території Тернопільського воєводства армійські маневри на зразок другої «пацифікації»⁴⁶.

Багато галичан нелегально перетнули польсько-чеський кордон і вступили до лав «Карпатської Січі» — збройних сил Карпато-Української Держави. Після поразки Карпатської України чимало вояків потрапило в угорський полон, було видано полякам і страчено⁴⁷. Так, очевидно і активний учасник оборони Карпатської України М.Чирський писав про розстріл 44 галичан: їх «викликали надвір, наказали забрати речі та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля. Значна частина полонених галичан уже в перші дні трагедії Карпатської України була передана полякам на Борецькому перевалі (18–19 березня 1939 р.) і на Яблонецькому (24–25 березня), де більшість із них розстріляли на місці»⁴⁸.

Крім українців, національно-терористичним утискам в II Речі Посполитій піддавалось єврейське населення, якого нараховувалось 800 тис. у Галичині і на Волині⁴⁹. Польські політики вимагали ліквідації великої земельної власності євреїв. Ідеолог ендеків, професор Львівського університету С.Грабський писав у 1939 р., що належні євреям земельні поміщицькі масиви необхідно парцелювати доценту та поселити на них польських осадників. З боку ендецької молоді та інших антисемітських громадських політичних кіл неодноразово влаштовувались погроми єврейських установ, магазинів, жител.

У Львівській політехніці євреям відводились окремі гетто-парти в аудиторіях, регулювались години роботи єврейських торгових крамниць,

вони позбавлялись праці на великих державних підприємствах. 21 січня 1939 р. прем'єр-міністр Ф.Славой-Складковський запевнив сейм, що польський уряд вживатиме всіх можливих засобів для збільшення еміграції євреїв і зменшення їх кількості в Польщі, бо «нинішній стан еміграції» зовсім не відповідає інтересам держави народу. Прем'єр обіцяв, що уряд буде шукати нових «еміграційних територій», бо Палестина вже не може вирішити існуючої проблеми⁵⁰.

Українсько-польські відносини надзвичайно загострилися в переддень Другої світової війни. Наслідком цього було складання польською військовою й поліцейською службами безпеки списків українських найвідоміших і найактивніших, а отже, найнебезпечніших діячів, що постійно поновлювалися. Ці реєстри були використані при підготовці плану знешкодження на випадок війни т. зв. антидержавних елементів.

Окремі факти вказують на те, що арешти осіб, підозрюваних у антипольській і антидержавній діяльності, почалися із середини серпня 1939 р. Кількість арештованих протягом наступних днів значно збільшилась.

Знешкодження т. зв. антидержавних елементів у загальнопольському масштабі почалося лише в ніч з 1 на 2 вересня⁵¹. Загалом було ув'язнено близько 20 тис. українців⁵². Сотні українських діячів, у тому числі багатьох священників, вивезено до концтабору в Березі Картузькій⁵³.

Священик Й.Кладочний так згадує про своє перебування у Березі Картузькій: «Кожен день знущання, різні вправи: то встань, то впадь, то рачкуй, то біжи і т.п. Не встигнеш — побой... Їсти дали тільки на третій день — о 10-й рано і о 4-й пополудні: мисочка рідесенької зупки і 100–200 грамів хліба (усього). По воду їздили польським возом з бочкою. Я був «конем», і мене запрягали так, як запрягається до воза коня, а чотирьох в'язнів мало попихати віз, взявшись за люшні. Були й інші способи збиткування. Не раз вишиковували під стінами камери і тримали так декілька годин. Розмовляти чи змінювати місце стояння — заборонено; хто погляне у вікно — постріл без попередження. Парашу з камери вдень не виносили, вночі нечистоти спливали на підлогу...» У таборі також кожного дня проводились розстріли ув'язнених⁵⁴.

Хід воєнних дій сприяв все більшому поглибленню антагонізму між українським та польським населенням. «... Польське військо й польське населення, — згадував пізніше о. Г.Костельник, — ставились до нас щораз гірше... Щораз частіше кружляли чутки, мовляв, поляки хочуть вистріляти всіх українців»⁵⁵.

Жертвами таких підозрін стали кілька десятків осіб української національності, серед них відомий публіцист, послідовний противник німецького нацизму І.Витвицький, який був заарештований і розстріляний без суду. Власті продовжували переслідувати українські установи. Об'єктом поліцейського погрому у ніч з 16 на 17 вересня стали центр товариства «Просвіта» і редакція газети «Діло»⁵⁶. У деяких сільських місцевостях (напр., в с. Жукотині Турківського повіту) відступаючі польські частини вдалися до насильств-погромів, спалювання житлових будинків, господарських приміщень і кривавих вбивств — здебільшого до українського населення⁵⁷.

Результатом державного терору стало відчуження українців від II Речі Посполитої. Замість того, щоб прихилити українців до себе, переконливо демонструючи їм демократичні переваги, польський уряд застосовував постійні репресії. Мав цілковиту рацію відомий український історик і політолог І.Лисяк-Рудницький, коли охарактеризував політику міжвоєнної Польщі щодо українців словами Талейрана: «Це гірше, ніж злочин, це дурість»⁵⁸. Українці на власному гіркому досвіді переконались, що Польська держава є їм чужою, ворожою силою.

2. Місце тероризму у визвольній боротьбі УВО—ОУН

Польська політика національного гноблення викликала серед населення Західної України серйозний спротив. Найрадикальнішим противником існуючого режиму виступила Українська військова організація (УВО) на чолі з Є.Коновальцем, що була утворена влітку 1920 р. У першому офіційному документі організації лунав запальний клич: «Ми не переможені! Війна не скінчена! Ми, Українська Військова Організація, продовжуємо її. Програна в Києві й Львові — це ще не кінець, це тільки епізод, лише одна з невдач на шляху Української Національної Революції. Перемога перед нами»⁵⁹. Діяльність УВО зводилась переважно до чотирьох форм: актів саботажу (підпали, руйнування телеграфних і телефонних сполучень), підкладення бомб, експропріації майна державних установ та політичних вбивств⁶⁰.

Першим терористичним актом УВО був замах С.Федака на життя Ю.Піلسудського та львівського воєводи К.Грабовського. У листопаді 1921 р. начальник Польської держави прибув до Львова. Стріляти у Ю.Піلسудського виявило бажання 5 бойовиків УВО. Вони тягнули «льоси» (жеребки). Доля випала на С.Федака («Смока»). Він походив із званої галицької родини, служив в Українській галицькій армії, його сестри Ольга та Софія вийшли заміж відповідно за Є.Коновальця та А.Мельника. 25 листопада біля приміщення львівської ратуші С.Федак кілька разів із револьвера вистрелив у Ю.Піلسудського та К.Грабовського. Проте колишній бойовий старшина УГА виявився поганим стрільцем: постріли не влучили у Піلسудського і тільки поранили Грабовського⁶¹. На судовому процесі маршал Піلسудський, якого було залучено як свідка, зауважив: «Виключаю, що син Федака стріляв у мене». Можливо, це пояснювалось вдячністю за пропольську позицію С.Федака-батька під час листопадових подій 1918 р.⁶² Замах на Ю.Піلسудського і К.Грабовського отримав голосний резонанс не тільки по всій Польщі, але й поза її межами.

УВО була застрільником у протестах українського населення проти польських кампаній перепису, сплати державної данини, призову чоловічого населення до польського війська, виборів до сейму і сенату в 1921—22 рр. Так, восени 1921 р. стрийський староста зазначав: «Зростаюча з кожним днем агітація проти польської держави знайшла свій вираз у сильній протидії перепису населення. У більшості гмін українське населення вся-

кими способами ухилялось від перепису. Селяни у гмінах Підгірці і Татарське напали на війтів і відібрали від них гмінні печатки за підтримки списових комісарів. У гміні Комарно селяни напали на вартового й побили його». У с. Верні Калуського повіту селяни вбили урядового комісара, у Долині було спалено документи перепису. Активний опір селян стався в Рогатинському повіті. Староста повідомляв, що «населення більше 30 гмін повіту під впливом ворожої агітації і греко-католицького духовенства чинить активний опір. Для втихомирення прибув ескадрон уланів, але це лише частково приносить результати. Виявилось, що духовенство вже провело перепис українців, поляків і жидів, прикриваючись потребами шематизму, зате активно веде збір підписів під протестом, за що арештовано священника Соловія. Селяни відмовляються подавати відомості, прикриваючись станом фактичної окупації, а списовим комісарам заявляють: «немає царя, не знаємо, кому маємо сі писати». Тернопільський воєвода інформував Варшаву: «Українські селяни не платять данини, сподіваючись, що або українське військо скоро вторгнеться з Чехословаччини, або ж Женевська конференція їх увільнить від данини. Незадоволення виявляє і польське населення. Є цілі гміни, які заявили, що данини не заплатять. У той же час українці створили спеціальні тайні комітети з метою збору національного податку серед населення»⁶³.

Впродовж 1922 р. на західноукраїнських землях здійснено низку саботажно-диверсійних актів, зокрема 38 на залізничному транспорті. Поряд з цим були спалені військові склади і магазини біля Перемишля; на шляху Львів—Бібрка пошкоджено системи телеграфно-телефонного зв'язку, порушено залізничні станції, їхні окремі об'єкти в Сопотіві, біля Кутів і в Городку, здійснено 8 спроб підризу залізничних рейок, спалено приміщення поліції у Яворові, Городку, Угневі, Судовій Вишні. Сталося також 2300 підпалів польських поміщицьких господарств, фільварків, інших об'єктів польської власності⁶⁴. Широке відлуння мав рейд загону бойовиків УВО на Тернопільщину з метою руйнування господарств польських колоністів. «Дня 15 жовтня появилася у Зборівському повіті повстанська група, зложена з 50 людей, — писала газета «Український скиталець». — Вона, руйнуючи і паличи по дорозі фільварки польських дідичів та оселі польських колоністів, вбиваючи та проганяючи польську поліцію й жандармерію, перейшла досі повіти Зборів, Бережани, Підгайці, Бучач, Перемишляни, Борщів і Чортків. Рівночасно появилася така група в Сокальщині і перейшла до Тернопільщини, третя група виринула в Брідщині та Збарашчині. Дідичі та польські жандарми втікають до міст. Відділи польської піхоти, кінноти й змобілізовані жандарми рушили проти повстанців». Спіймані керівники загону С.Мельничук, П.Шеремета та ін. бойовики були розстріляні за вироком військово-польового суду⁶⁵. У 1922 р. також виконано 20 замахів на польських посібників, 10 — на поліцейських та їхніх агентів, 7 — на польських військових⁶⁶. Найголоснішим терористичним актом цього року стало вбивство українського поета (члена літературного об'єднання початку ХХ ст. «Молода муза». — *Авт.*) та журналіста С.Твердохліба⁶⁷. Він був лідером «Української хліборобської партії», яка виступала за співпрацю з поляками. У народі «хліборобів» іронічно назива-

вали «хлібоїдами». 15 жовтня 1922 р. бойовики УВО І.Пасіка і Садовський застрелили С.Твердохліба у містечку Кам'янці-Струмилівій⁶⁸.

На виступи УВО поляки відповідали відплатними акціями. У 1922 р. польська поліція затримала близько 20 тис. українців. Було заарештовано весь актив УВО. На думку багатьох дослідників, 1922 р. підвів негативну риску під «революційно-військовим» періодом діяльності УВО (1920—22 рр.). Загального антипольського повстання не вийшло⁶⁹.

Відмова від масових антиокупаційних виступів не означала відмови від терору. У вересні 1924 р. до Львова приїхав президент Польщі С.Войцеховський. Тодішній крайовий комендант УВО Ю.Головінський і бойовий референт крайової команди організації О.Сеник підготували замах на польського лідера. 5 вересня бойовик Т.Ольшанський на Марійській площі кинув саморобну бомбу під колеса карети президента. Войцеховський залишився живим завдяки неймовірному випадку — заготовлена до теракту меленітова бомба натягнула вогкості і не вибухнула, спрацювали лише капсули⁷⁰.

Але політичний наслідок теракту був досягнутий. Телеграфні драти рознесли вістку про нього по цілому світу, черговий раз доказуючи наявність антипольського руху Опору. Сам же Войцеховський тихцем і безславно виїхав зі Львова і вернувся до Варшави. Від того часу аж до катастрофи Польської держави у вересні 1939 р. ні один із польських президентів не наважився з'явитися в Галичині. Коли випадало котрому з них переїздити через Галичину до Румунії, робив він це таємно, поляки й українці довідувалися про те з газет лише тоді, коли він уже безпечно перебував у місті.

У 1924—25 рр. широких розмірів набрали експропріаційні акти УВО. Головним завданням «ексів» було підірвати авторитет окупаційної влади, створювати стан непевності, морально підтримати українське громадянство. А крім того, через експропріацію УВО здобувала гроші на бойову діяльність.

Для здійснення експропріацій крайовий комендант УВО Ю.Головінський створив спеціальну «Летючу бригаду» із добре вишколених бойовиків. Вони вчинили напади на поштовий диліжанс під Калушем 30 травня 1924 р.; на поштовий диліжанс під Калушем 28 листопада 1924 р.; на головну пошту у Львові 28 березня 1925 р.; на поштову карету під Богородчанами влітку 1925 р.; на державний банк у Долині влітку 1925 р.⁷¹

Із них найвдалішим був львівський наліт на головну пошту, яким особисто керував Ю.Головінський і в якому брали участь В.Атаманчук, О.Сеник, брати Ярослав і Роман Барановські та інші бойовики. Коли великий автомобіль із грошима в'їхав на подвір'я пошти, терористи швидко роззброїли охорону і вивантажили мішки з грошима на землю. Але мішків було так багато і були вони такі важкі, що годі було їх всіх зібрати, довелося велику їх частку залишити на місці. Уся акція тривала не більше 5 хв. Завантажені грошима бойовики вибігли, один залишився ще на короткий час, щоб охорона не підняла тривогу і дала змогу віднести гроші в безпечне місце. Потім спокійно вийшов, зачинивши за собою браму. Тим часом решта бойовиків перейшла кілька вулиць. По дорозі довелося кинути ще

один мішок. В умовному місці на терористів чекав фіакр. Цей з надзвичайною сміливістю і холонокровністю проведений бойовий акт був одним з найвдаліших в історії УВО. Піднята по тривозі і впродовж кількох хвилин поставлена на ноги вся львівська поліція не швидко вийшла на слід. Підозрювали всіх — але не приходило ще тоді польській поліції на думку, що УВО відважиться на такий до відчайдушності сміливий напад. Частково дезорієнтувало поліцію те, що злочинці розмовляли польською мовою. Було заарештовано весь «цвіт» львівського кримінального світу, але позитивних наслідків слідство не досягло. Загалом бойовики захопили 100 тис. польських злотих, купівельна вартість яких дорівнювала 25 тис. американських доларів. На тодішні часи це була колосальна сума⁷². Польська поліція розгромила «Легючу бригаду» лише наприкінці 1925 р.

19 жовтня 1926 р. у Львові було застрелено польського шкільного куратора Я.Собінського, який особливо завзято переслідував українське шкільництво. Це був самозрозумілий для широких кіл української громадськості протест проти жорстокої колонізації. Акт виконав тодішній бойовий референт УВО у краї Р.Шухевич — «Дзвін» (саме він стріляв) разом із Б.Підгайним. Польська поліція так і не спромоглася знайти справжніх убивць Я.Собінського. Для того, щоб «зберегти лице», поліцаї затримали членів УВО І.Вербицького та В.Атаманчука і звинуватили їх у вбивстві. Р.Шухевич виявив бажання златись польському правосуддю і врятувати невинних, але Крайова команда УВО заборонила йому це зробити. У січні 1928 р. польський суд засудив І.Вербицького та В.Атаманчука до смертної кари, замінивши її згодом довічним ув'язненням, а пізніше — Атаманчукові на 10, а Вербицькому на 15 років тюрми⁷³.

Знаменитою акцією УВО стали події 1 листопада 1928 р. у Львові. У цей день святкувалась 10-та річниця проголошення ЗУНР. О 5.30 ранку розпочалась панахида в соборі св. Юра. Зібралось близько 10 тис. людей. Службу відправляли тридцять священників. Ще до кінця панахиди зібраний на площі перед собором натовп побачив, як над його головами залопотів на церкві великий жовто-блакитний прапор із вишитими на ньому чорними літерами «УВО». Вивісив його бойовик М.Колодзінський. Після завершення служби на балконі церкви з'явився оратор і виступив із налівою антипольською промовою. Людська маса немов закам'яніла, стало тихо, кожне слово чітко відлунувало й доносилося до найдаліших рядів. Багато людей впади навколішки й шепотіли слова молитви. Промовець закликав до маніфестації. Ряди демонстрантів вирушили до центра міста. Серед них були озброєні бойовики УВО. Коли польська поліція спробувала розігнати демонстрацію, то, за спогадами сучасників, «бойовики перші відкрили по неї вогонь з револьверів». Тільки прибуття підрозділів кінної поліції врятувало ситуацію, бо наелектризовані демонстранти були готові роззброїти піших поліцейських, а то й захопити владу у місті. На думку А.Кенія, керівництво УВО виявилось не готовим до такого розвитку подій⁷⁴. Увечері в місті польські шовіністи розпочали погроми. Юрба вчинила бешкет у будинках українських установ «Просвіти», «Старопогії» та «Дністра». Крізь вікна поляки дістались до великої ротатійної машини в друкарні газ. «Діло» і дощенту її зруйнували. Знищили також стереотип-

ний станок та інші друкарські машини. Після цього натовп хлинув до українського студентського Академічного дому. П'ять членів УВО забарикадувалися в ньому й обороняли майже дві години перед натиском 1000 польських студентів, так що ті не змогли здобути його, заволодівши тільки нижнім поверхом. Поліція навмисно затягувала час. Лише переконавшись, що студенти-поляки не зможуть захопити приміщення, з'явилась на місце пригоди і заарештувала оборонців⁷⁵. В ніч з 1 на 2 листопада бойовики УВО підклали бомбу під польський пам'ятник «оборонців Львова» у львівському передмісті — Персенківці. Вибух наніс незначні пошкодження монументу⁷⁶. Відгомін листопадових подій знайшов своє продовження у грудні 1928 р.

Польська шовіністична преса розпочала галасливу українофобську кампанію. Перед вела газ. «Слово польське». 6 грудня, в день польського св. Миколая в редакцію часопису посланець, якого найняла елегантна жінка (це була член УВО О.Волощук), приніс чепурно запакований пакет з написом «нечемному редакторові — св. Миколай». Всередині була бомба і коли пакет відкрили — в редакції пролунав вибух. Редактор залишився живий, йому лише поранило обличчя і зламало руку. Він врятувався тому, що конструктор бомби Ф.Яцура вирішив змайструвати механізм таким чином, щоб вибух запізнився на секунду-півтори. Він розраховував на те, що пакет, може, принесе член УВО і давав йому шанс для втечі. Редактор відкрив пакет і почув шипіння. Здогадався, що за дарунок приніс йому св. Миколай і мав ще час вискочити за двері. Вибух наздогнав його, вирвав двері разом з одвірками, які привалили та потрошили редактора, але не вбили⁷⁷.

28 січня — 3 лютого 1929 р. на базі УВО та низки націоналістичних організацій утворилась Організація українських націоналістів. Є.Коновалець спочатку планував, що ОУН буде своєрідною легальною парасолькою для УВО, на зразок того як Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання (Сельроб) для Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). Проте в умовах польського режиму ОУН не мала умов для легального існування. Тому організація не була класичною партією парламентського типу. Вона виникла як своєрідний політичний рух із власною оригінальною ідеологією. ОУН не переоцінювала і не абсолютизувала індивідуальний терор і стверджувала, що шлях до самостійної України прокладуть тільки загальні дії мас, українська національна революція. Тим вона різнилася від УВО, тим вона без всякого порівняння вище стояла від таких революційних організацій інших народів, як група «Народної волі» чи навіть партії есерів у царській Росії. Але зовсім відкидати бойових актів вона і не могла, і не хотіла. Крім того, УВО не відразу розчинилась в ОУН. До середини 30-х рр. вона зберігала певну самостійність і виступала в ролі бойової фракції останньої⁷⁸.

6 березня 1929 р. у Львові вперше після розгрому «Летючої бригади» Ю.Головінського відбувся експропріаційний акт. Юний бойовик УВО—ОУН Я.Любович вирішив відібрати гроші у листоноші. В сутичку втрутилася поліція, і все завершилось загибеллю терориста⁷⁹.

У 2-й пол. 1929 р. польський уряд організував у Львові торговельно-господарську виставку, на яку з'їжджалися купці, промисловці та журна-

лісти з усього світу. Вона отримала назву «Таргі всходне». Львів був обраний навмисно, щоб при такій нагоді всім іноземцям карбувалося в пам'яті, що столиця Галичини — це польське місто. Оунівці вважали, що ця виставка є і для українців корисним моментом, щоб продемонструвати світовій громадськості, що Львів — це споконвічне українське місто, насильно загарбане Польщею. Було вирішено влаштувати терористичний акт.

7 вересня 1929 р. в будинку дирекції виставки на площі Східних Торгів вибухнула бомба. Вибух зруйнував увесь будинок і поранив двох службовців. Того самого дня запальна бомба спричинила пожежу в камері зберігання головного залізничного вокзалу міста, а третя вибухнула недалеко від павільйону «виставки» у Стрийському парку. Головного виконавця терактів Р.Біду польський суд засудив до смертної кари, яку пізніше президент Польщі замінив на довічне ув'язнення⁸⁰.

Молоде покоління українців, яке прийшло в націоналістичний рух після 1929 р., прагнуло перетворити ОУН у розширену версію УВО. У кожній легальній дії воно вбачало ознаки національної зради. Тому в системі виховання членства ОУН першорядне місце став займати бойовий вишкіл.

Вишкіл проводився систематично, індивідуально й колективно. Інструктори знайомили членів, що не відбували військової служби, як орудувати зброєю, здебільшого короткоствольною, найбільше вживаною в революційній організації, та з вибуховими матеріалами і з основами хімії. В міру можливостей ці теоретичні відомості доповнювалися практичними вправами з стрільби й метання ручних гранат. Значне місце при цьому займали наука конспірації й захисту від провокації, техніка слідства, вміння вести себе в поліції і в суді. Для вибраного кола людей влаштовувалися спеціальні курси, переважно десь далеко у Карпатах, окремо для чоловіків та окремо для жінок. Завданням інструкторів та референтів було не тільки давати членам ОУН знання, але й спостерігати за ними під час вишколу та оцінювати, до якої практичної роботи вони за своєю натурою і за своїми здібностями найкраще будуть підходити. На підставі таких спостережень окремих членів зараховували до бойових відділів ОУН. Пізніше в кожній низовій одиниці організації була створена боївка для виконання військових рішень локального проводу чи здійснювання якоїсь наміченої акції в крайовому масштабі⁸¹.

У 2-й пол. 1930 р. розпочалась антипольська саботажна акція. По селах Галичини прокотилася хвиля нападів на державні інституції й пожеж у господарствах польських поміщиків та колоністів. За проведення саботажної акції офіційно обвинувачено УВО, яка взяла на себе відповідальність за це. Однак зараз частина дослідників вважає, що УВО—ОУН не була ініціатором цих дій. На їх думку, вони були започатковані без відома і дозволу Проводу українських націоналістів (ПУН), а також Крайової ексекутиви ОУН, хоча ініціатором міг бути голова ПУН Є.Коновалець. Логіка подій вказує, що саботажі розпочала молодь, яка мала дозвіл від підреферента ОУН у справах юнацтва І.Габрусевича користуватись на канікулах запалювальними матеріалами й вибухівкою. Акція цієї невеликої групи

переросла в стихійний рух, який охопив майже всю Галичину. Поляки відновили сумнозвісною кампанією «нацифікації»⁸².

На початку 1930-х рр. у Галичині прокотилась нова хвиля експропріацій та політичних вбивств, організованих ОУН. До найвідоміших експропріаційних акцій належали: а) напад на поштовий віз під Бібркою в липні 1930 р.; б) напад на поштовий диліжанс під Бірчею коло Перемишля 31 липня 1931 р.; в) напад на поштовий віз під містечком Печеніжином коло Коломиї 31 липня 1931 р.; г) наліт на пошту в Трускавці та польський «Банк Людови» у Бориславі 31 липня 1931 р.⁸³

У Трускавці 29 серпня 1931 р. було забито колишнього начальника східного відділу МЗС Польщі, посла сейму Т.Голувка. У нього шість разів вистрелили з револьвера, а потім для гарантії завдали удару кинджалом у серце. Серед підсудчиків Голувко вважався політичною зіркою першої величини. Він народився в Семипалатинську, у родині політичного засланиця. Навчався на природничому факультеті Петербурзького університету. В 1909 р. вступив до ППС і виїхав у Польщу. Під час Першої світової війни брав участь у формуванні Польської військової організації (ПОВ). Після проголошення незалежності Польщі виступив трубадуром концепції Ю.Пілсудського про польсько-українську федерацію, і свої погляди на неї виклав у праці «Питання національностей у Польщі». У 1925 р. виїхав до Парижа. Там містилась політична еміграція з усіх країн Європи, і Т.Голувко ввійшов з нею у близький контакт, особливо з українцями і грузинами. Повернувшись до Варшави, став директором Інституту дослідження справ національностей. Тоді видав дві книжки: «Президент Габріель Нарутович, його життя й діяльність» і «За зміну конституції, зауваження з приводу урядового проекту зміцнення виконавчої влади», обороняючи в них програму Пілсудського, чийм прихильником був завжди.

Після травневого перевороту 1926 р. Т.Голувко залишив ППС і став належати до найближчого оточення Ю.Пілсудського. В березні 1927 р. він обійняв посаду начальника східного відділу МЗС, а в 1930 р. був обраний послом до сейму. Брав постійну участь у всіляких переговорах пілсудчиків із національними меншинами. Т.Голувко виступив одним із батьків ідеї про доцільність припинення польсько-української ворожнечі. Він не заперечував права українців на самостійне державне життя, але тільки за Збручем, стояв на засаді невід'ємної приналежності Західної України до Польщі і одночасно шукав «модус вівенді» між Польською державою та українськими національними аспіраціями. Голувко вважав, що для того, щоб перетворити українську меншину в лояльних польських громадян, треба надати їй певні національні, культурні й громадські права. Його позиція імпонувала деяким по-угодовськи налаштованим автономістським колам українських політиків у Галичині. Оунівці вважали його хитрим і тому дуже небезпечним ворогом. Видний член організації З.Книш писав: «... цьому польському Лисові Микиті слід... відповісти словами з тої ж самої поеми Івана Франка:

Хоч язик твій медом капле,
Але зуб твій люто хапде.
Злоби повна голова»⁸⁴.

Справжніх убивць Т.Голувка польська поліція не спромоглася відшукати. Теракт приписали бойовикам ОУН В.Біласу і Д.Данилишину, хоча останні і під час слідства, і на судовому процесі заперечували свою причетність до нього. Істинну правду про вбивство вони забрали із собою в могилу. Тепер, у світлі нових історичних фактів, можна вважати, що атентат над Голувком виконав Р.Шухевич⁸⁵.

Особливу ненависть серед оунівського підпілля викликала фігура комісара львівської політичної поліції Е.Чеховського, який був причетний до арештів багатьох українських націоналістів і відзначався середньовічною жорстокістю та «фантазією» при допитах політв'язнів. 22 березня 1932 р. бойовик Ю.Березинський на вул. Стрийській розстріляв Е.Чеховського. В черговий раз поліція залишилася з носом. Незважаючи на всі заходи, не вдалося виявити ані виконавця, ані бодай натрапити на його слід, ані організаторів замаху⁸⁶.

Найбільшого розголосу у 1932 р. набув напад бойовиків ОУН на пошту в Городку наприкінці листопада. Наліт закінчився невдало. В.Старик загинув під час перестрілки, а Ю.Березинський був поранений і сам застрелився. В.Старика і Ю.Березинського поховали у братській могилі, на краю Городоцького цвинтаря. Але бойовики не мали слокою навіть після смерті: польські шовіністи розрили могили і викинули домовини з тілами. Двох інших терористів — В.Біласа та Д.Данилишина було заарештовано і засуджено до страти через повішення. Їхня героїчна поведінка на суді і по дорозі на шибеницю справила великий моральний вплив на українське суспільство в Галичині⁸⁷.

Невдача з нападом у Городку призвела до усунення тодішнього провідника крайової ОУН. Його пост зайняв енергійний і рішучий С.Бандера.

Перш за все, новий керівник відмовився від практики експропріацій, вважаючи їх марною тратою сил і тим, що польська поліція отримує непогані шанси для дискредитації ОУН, звинувачуючи її у бандитизмі. Натомість С.Бандера намагався вивести ОУН із вузької терористичної стежки боротьби на широкий шлях масової бойової та протестаційної діяльності. Цьому, наприклад, послугувала шкільна акція вересня 1933 р.

Бойовики ОУН розліпили по всіх парканах та підкинули до хат майже в усіх українських селах десятки тисяч летючок, в яких ОУН пояснювала причини та цілі шкільної боротьби й закликала все українське населення до активної участі. Зі шкільних класів викидали польські державні герби, що були символом панування на українських землях, та прив'язували їх собакам та коровам до хвостів, щоб ті волочили символ польського панування по вуличному смітті й болоті. Проінструктовані діти відмовлялися відповідати учителям на запитання польською мовою, домагалися навчання українською мовою і закликали польських педагогів забиратися з українських земель до Польщі. Батьки солідаризувалися зі своїми дітьми й активно обороняли їх перед поліцією⁸⁸.

Шкільна акція супроводжувалась значними арештами серед членства ОУН. Політичні реалії переконали С.Бандеру у неможливості масової політичної праці ОУН в умовах державного ладу Польщі. Логіка боротьби

знову штовхала його в обійми терору. Але тепер його, на думку Бандери, потрібно було добре продумати й підготувати.

У зв'язку з цим помітно посилилась робота військової референтури. У Данцігу було організовано спеціальний однотижневий курс для інструкторів військового вишколу членства ОУН, на якому взяло участь 13 військовиків, членів організації із Західної України. Безпосередньо після того в Берліні відбувся військовий курс для радіотелеграфістів, учасниками якого були члени ОУН із західноукраїнських земель. Повернувшись додому, військовики ОУН зорганізували в різних місцевостях Західної України вишколи військових інструкторів, у тому числі 10 у самому Львові по 9 слухачів у кожному. Завданням тих інструкторів було проводити систематичний військовий вишкіл всього членства ОУН на місцях.

У 1934 р. Крайова екзекутива ОУН розглянула на своєму засіданні можливість і потребу організувати т.зв. зелені кадри. На випадок посилення польських репресій, всі розконспіровані члени ОУН повинні були, згідно з планом, перейти на нелегальне становище і створити збройні партизанські загони, щоб таким способом повести організовану боротьбу проти польського окупаційного режиму, концентруючи всю увагу польських властей на партизанських загонах ОУН⁸⁹.

Перш за все, з іменем С.Бандери в сфері індивідуального терору пов'язано кілька замахів супроти провокаторів та їх поліцейських покровителів. 23 березня 1934 р. біля с. Вибранівка Бібрського повіту було вбито коменданта польської поліції Т.Врубля. Поліцейський собака привів поліцію до хати 28-річного С.Корпана, якого арештували за підозрою у вбивстві. Арештант на першому допиті заявив, що є членом ОУН і вбив Врубля: «... бо він ворог українського народу...». Пізніше виявилось, що Врубль намагався зробити Корпана своїм агентом серед місцевих оунівців. С.Корпана повісили 28 липня 1934 р. у львівській в'язниці «Бригідки». Смертник тримався мужньо, на ешафоті не дозволив зав'язати собі очей і поцілував шнур.

Смертю поліцейського закінчилась також спроба тернопільської поліції намовити члена ОУН О.Литвина стати поліцейським донощиком. Литвин погодився, а коли поліцай Ю.Гловик прийшов на умовлену з ним таємну зустріч, заколов того шилом. Литвина спіймали і в червні 1934 р. засудили до смертної кари. Президент Польської держави замінив її довічним ув'язненням.

Жертвами боротьби ОУН проти провокації ставали не тільки поляки, а й українці. Так, революційний трибунал ОУН засудив на смерть студента Я.Бачинського, запідозреного у співпраці з поліцією. 31 березня 1934 р. бойовики Р.Мигаль і Р.Сеньків застрелили Я.Бачинського у Стрийському парку⁹⁰.

С.Бандера спрямував терористичну діяльність ОУН також проти комуністичних та радянськочинських елементів галицького політичного бондону, радянських дипломатів. Навесні 1933 р. голова ОУН Є.Коновалець чимало зробив у Женеві, щоб привернути увагу Ліги Націй до голодомору в Україні. Створений у Львові «Громадський комітет рятунку України» організував широкі протестаційні акції. Водночас під керівництвом С.Бан-

дери готувався терористичний акт проти радянського консула. Технічною підготовкою замаху займався бойовий референт Р.Шухевич. До боївок ОУН у Львові було вислано заклик, щоб зголосився доброволець для виконання атентату, в якому терорист може загинути або буде спійманий і засуджений на смерть чи довічну тюрму. Після оглядин добровольців виконати замах було доручено 18-річному студентові М.Леміку. Бандера віддав бойовику наказ після вбивства консула не чинити опору і здатися польській поліції, щоб на суді в'яснити мотиви даного теракту. 21 жовтня 1933 р. М.Лемик зайшов до радянського консульства і, прийнявши працівника О.Майлова за консула, двічі вистрілив у нього, поранив охоронця Джугая й одразу здався поліції. Суд, який розпочався 1 листопада, тривав лише один день. Але він набув широкого розголосу. М.Лемик заявив, що його акція була спрямована «проти московської совітської влади, яка силою загарбала Україну та нищить її політично, культурно і господарсько». Суд оголосив юнакові смертний вирок, який потім було замінено у зв'язку з неповноліттям терориста на довічне ув'язнення⁹¹.

Майже одночасно з акцією в радянському консульстві ОУН запланувала вбити відомого громадського діяча А.Крушельницького — видавця й редактора комунофільського ж. «Нові шляхи» у Львові. Атентат не вдався, бо родина Крушельницьких емігрувала до СРСР⁹².

В аспекті антикомуністичної боротьби було здійснено 12 травня 1934 р. терористичний акт в редакції прокомуністичної газ. «Праця», що розташовувалась в друкарні Яськова у Львові. Молода українська студентка, член бойвки ОУН, занесла того дня до друкарні пакунок з годинниковою бомбою, яка вибухнула через кілька хвилин після її відходу і знищила приміщення редакції. На щастя там не було нікого з людей, так що обійшлося все без жертв. Мету того заходу С.Бандера у своїх зізнаннях перед польським судом у Львові пояснив так: це був демонстративний і застерігаючий крок, скерований проти політичних сил, що перебували на службі більшовицької Москви. Цей акт мав звернути увагу на рішення ОУН боротися з «наймитами й розпідниками комунізму» теж фізичними засобами⁹³.

Одночасно з акцією проти радянофільства на верхах ОУН повела тоготною кампанію на низах. 19 червня 1934 р. в с. Колпець Дрогобицького повіту оунівці обстріляли будинок місцевого комуніста І.Божика і при цьому поранили його дружину⁹⁴. 8 липня 1934 р. при нападі на колишнього політв'язня — сільробівця Ю.Шкалубину у Львові бойовики ОУН вбили його брата⁹⁵. В цьому ж році у с. Тисовець оунівці смертельно поранили комуніста, в с. Опорець Сколівського повіту — вбили одного комуніста та двох поранили⁹⁶. Комуністи платили членам ОУН тим же. Так, під час сутички у с. Стопці загинув націоналіст П.Білявка⁹⁷.

Найпомітнішим з-поміж актів індивідуального терору, скерованих проти одіозних представників польської адміністрації, було вбивство міністра внутрішніх справ Польщі Б.Перацького, якого ОУН вважала відповідальним за «нацифікацію» 1930 р.

15 червня 1934 р. у Варшаві о 15 год. 40 хв. міністр внутрішніх справ Перацький приїхав автомобілем на обід у приміщення «Товариського клубу» по вул. Фоксаль, 3. Швейцар клубу, помітивши через вікно, що міністр

вийшов з авто, пішов йому назустріч. В ту хвилину він зауважив, що ззаду до Перацького підбіг якийсь молодий чоловік і вистрілив у нього кілька разів із револьвера. Поцілений кулями, Перацький упав обличчям до землі. Переляканий швейцар підняв на ноги присутніх у будинку криком «міністра Перацького вбито!», а тоді вибіг на подвір'я й крізь огорожу помітив убивцю. Той ішов спокійно вулицею, насвистуючи, з пакунком під рукою, а коли швейцар заволав: «То він!», почав тікати, а юрба з обслуги й відвідувачів «Клубу» кинулася в погоню за ним.

Сторож будинку японського посольства спробував затримати таємничого втікача, але той вистрілив і сторож, хоч і не був поранений, упав зі страху, а агентатник побіг далі, загубивши капелюх і пакунок. Черговий поліцей, який стояв на розі вул. Коперника, був вражений подією, і втікач без перешкоди пробіг повз нього. Зате з протилежного боку вулиці кинувся в погоню за ним інший поліцей, вистрілив кілька разів, але не влучив; втікач зупинився, відповів пострілами зі свого револьвера й поранив поліцейського, внаслідок чого той залишив його в спокої. Убивцю спробував спіймати ще один перехожий, що надійшов із протилежного боку й бачив погоню, але коли агентатник спрямував на нього револьвер, злякався й дав утікачеві вільну дорогу.

Тим часом у погоню пустився автомобілем шофер убитого міністра. Під охороною автомобіля став наблизитися ще один поліцейський. Запримітивши це, втікач завернув у бічну вуличку і вбіг до одного з будинків. Поліція оточила дім і почала обшукувати його, розпитуючи про чоловіка в зеленому плащі. Під час того ніхто не звернув увагу на молодого чоловіка, який без плаща вийшов із сусідньої брами й хвилину разом з юрбою інших зівак спостерігав за розшуками поліції й, зовсім не поспішаючи, звернув у бічну вулицю та зник з очей глядачів. Його помітило двоє з натовпу: сторожика будинку та брат одного з поліцаїв. Але спокійна поведінка втікача не викликала в них найменшої підозри й тому вони не звернули уваги на нього. Коли шойно поліцаї ввійшли на найвищий поверх будинку і тут у кутку коридору знайшли зелений плащ, а коли переконались, що з будинку можна ще вийти сусідньою брамою, вони зрозуміли, що той мужчина без шапки й плаща і був агентатник. Але вже було пізно, бо за ним пронав усякий слід. Дальші розшуки не дали жодного результату. Було лише констатовано, що в загубленому терористом пакунку була саморобна бомба, яка не вибухнула⁹⁸.

Терористичний акт вчинив бойовик ОУН Г.Мацейко. Польська поліція повела енергійне слідство, масово арештовуючи всіх підозрілих. Під час допитів частина оунівців не виявила стійкості й розкрила таємниці організації.

Склалося так, що у тому самому році хорватські усташі вбили в Марселі короля Югославії Олександра і французького міністра іноземних справ Луї Барту. Це дало змогу Польщі виступити на форумі Ліги Націй у Женеві з пропозицією міжнародних санкцій проти тероризму, головно у відмові права політичного притулку емігрантам⁹⁹. У такій ситуації Є.Коновалець заборонив терористичні акти на території Польщі¹⁰⁰. Однак зупинити машину терору не вдалося. Накази вже заарештованого С.Бандери ще продовжували діяти.

Оунівці давно висловлювали незадоволення діяльністю директора української гімназії у Львові І.Бабія. Він був колишнім старшиною української армії, мав репутацію доброго педагога і користувався великим авторитетом серед громади. ОУН не влаштувало те, що Бабій був противником радикальних форм і методів діяльності організації. Крім того, він намовляв гімназистів виявляти для польської поліції членів ОУН. Спочатку Бабія для остороги серйозно побили. Це не вплинуло. Директор піймав одного учня, який розкидав антипольські листівки і передав його в руки поліції, а потім із власної ініціативи згодився на прокурорського свідка проти Лемика. С.Бандера видав на І.Бабія смертний присуд*.

А.Шептицький.

25 липня 1934 р. І.Бабій був убитий на Личаківській вул. о 7.15 ранку. Лише за другим пострілом терорист поціпив Бабія у висок і той зразу помер. Як виявилось тоді, Бабія охороняли два таємних агенти польської поліції, які кинулися ловити атентатника. Опинившись у безвихідній ситуації, бойовик вистрілив собі в рот, але тільки важко поранився і його відправили до тюремної лікарні. При ньому знайшли документи на прізвище П.Савчука і тому преса оголосила, що так називається убивця Бабія. Прийшовши до свідомості, терорист зізнався, що він убив директора гімназії з наказу ОУН і що його справжнє ім'я М.Цар. 17 серпня 1934 р. М.Цар помер від рани¹⁰¹.

Убивство І.Бабія стало актом, який спричинився до значної втрати популярності націоналістів серед українського населення і викликав одностайний осуд з боку легальних організацій. Католицька газета «Мета» назвала це вбивство актом звичайного бандитизму¹⁰². Різко засудив оунівський терор духовний лідер українців глава УГКЦ А.Шептицький. «Нема ні одного батька, ані матері, які не проклинали б провідників, які ведуть молодь на бездоріжжя злочинів», — говорив він. — Гідний учень провідників (М.Цар, вбивця І.Бабія. — *Авт.*), терористів українських, які безпечно сидять за кордонами краю, використовуючи наших дітей до вбивства їх батьків, а самі в безіменній ауреолі героїства радіють із вигідного життя»¹⁰³. У статті «Дві любові — два патріотизми» митрополит писав: «...Аморальний патріотизм ... це є патріотизм zdegradovaniy... Кровожадність, емоціональний гнів і вражливність ненависти — це пориви сліпі, які можуть з хвилини на хвилину обернутися проти своїх... Так званий гуррапатріотизм, що полягає тільки на зовнішніх окликах, демонстраціях і письмах, є найнебезпечнішою загрозою для правдивого патріотизму. Бо з

*Автор використовує в цій розповіді джерела оунівського походження (*Ред.*).

правдивого патріотизму вибирає тільки зовнішній смак, солодкий чи гіркий — а суть патріотизму відкидає, та часом і тогче»¹⁰⁴. Шептицький розумів, що терор не стільки підриває Польську державу, скільки накликає на українське суспільство репресії.

Певна частина оунівських підпільників в багнети зустріла політичні ініціативи А.Шептицького. Перший крайовий провідник ОУН на західноукраїнських землях, водночас літературний співробітник багатьох видань, у тому числі й популярного двотижневика «Дажбог», Б.Кравців 15 квітня 1935 р. опублікував рецензію на книжку Д.Варнака «Кардинал Мерсіє», яка називалася «На службі і в обороні нації». У ній Кравців різко критикував українське католицьке духовенство та його ієрарха А.Шептицького, звинувативши їх у національній зраді. Прихильники одного з популярних ватажків крайової ОУН З.Коссака (т. зв. коссаківці) йшли ще далі. Вони ставили авторитет волі, вольової дії, боротьби за Українську державу вище від Церкви, християнської релігії, а навіть Бога. Це, безумовно, не додавало політичного авторитету ОУН¹⁰⁵.

Ідейні засади й тактику українських націоналістів також принципово критикували лідери українських центристських партій — націонал-демократи С.Баран, В.Мудрий, М.Рудницька, соціал-демократ В.Старосольський.

Романтично-героїчному образу ОУН, так старанно створюваному націоналістичним підпіллям, було завдано сильного удару. Престиж організації значною мірою врятувала мужня поведінка С.Бандери та інших, причетних до вбивства Перацького, — М.Лебеда, Я.Карпинця, М.Климишина (всього 12 осіб) під час судового процесу у Варшаві в листопаді 1935 — січні 1936 р. Бандеру, Лебеда, Карпинця засудили до смертної кари, котру на підставі амністії замінили на довічне ув'язнення¹⁰⁶.

Після масових арештів 1934–35 рр. майже все керівництво крайової ОУН перебувало в тюрмах, багато низових організацій припинило своє існування. Р.Шухевич порівнював стан тодішньої ОУН із ситуацією в більшовицькій партії в часи столипінської реакції (1907–10 рр.)¹⁰⁷.

На початку 1935 р. Крайову езекутиву ОУН на західноукраїнських землях очолив Л.Ребет. Він започаткував т. зв. новий курс, який полягав у тому, що бойові акції були припинені, а діяльність організації зосереджено на відбудові структурної мережі й зв'язків та вишколі членів. На практиці все часто зводилось до звичайнісінької культурно-освітньої роботи¹⁰⁸. З цією тактикою не погоджувалися Р.Шухевич і деякі інші провідні діячі підпілля. Вони вимагали від ПУН усунення крайового провідника, але безуспішно¹⁰⁹.

Тоді найрадикальніші крайовики пішли на спробу відвертого дворцевого перевороту. Провідник ОУН Львівського повіту М.Копач і референт жіночої групи ОУН М.Ковалюківна видали друкований бюлетень «ЗОВ», де закликали продовжувати терористичну діяльність. Усно Копач говорив: «...що «панічки» з ОУН лякаються вести будь-яку революційну роботу, навіть на пропагандивну роботу жалують людей»¹¹⁰. М.Копач мав нахил до анархізму чи романтичного авантюризму. У 1931 р. він створив анархістську організацію «Чорна рука», що була близька до львівського злочинного світу. Члени групи бавились у благородних розбійників на зразок

Робін Гуда й Рінальдо Рінальдіні. М.Копач і М.Ковалюківна об'єктивно виражали настрої тих членів організації, які вважали, що припинення терору на руку польській владі — вселяє в українців занепадницькі настрої зневіри й поразки. Через деякий час М.Копач відмовився визнати повноваження Л.Ребета й оголосив, що саме його Є.Коновалець призначив провідником крайової ОУН. М.Копач і М.Ковалюківна запланували провести такі заходи: організувати табір для бойового вишколу, висадити в повітря пам'ятник А.Міцкевичу у Львові під час якого-небудь польського державного свята, виконати кілька замахів на високопоставлених державних чиновників, зокрема суддів, що будуть брати участь у процесі над убивцями Перацького, провести кілька «ексів», щоб злобути гроші.

Після консультацій з Є.Коновальцем крайовий провід ОУН кваліфікував діяльність опозиції як політичне самозванство й провокацію поліції. М.Копачу і його прихильникам було оголошено ультиматум: протягом трьох днів згорнути свою роботу. Після ігнорування пропозиції М.Копача і М.Ковалюківну засудили до смертної кари. 22 квітня 1935 р. бойовики ОУН розстріляли їх у полі, за 300 м від підльвівського с. Білгородца¹¹¹.

Ліквідація опозиційної групи М.Копача і М.Ковалюківни не означала ліквідації проблеми. Радикалів було важко тримати на ланцюгу офіційної політики і тому рецидиви тероризму виявлялися й надалі.

6 травня 1937 р. відбувся напад на власників польського фільварку в містечку Белзці Золочівського повіту Мечислава та Марію Ясінських. Господарів було вбито, нападники забрали 4000 злотих, 600 доларів та різні дорогі цінності. В результаті слідчих заходів поліція довідалась, що напад на польських землевласників вчинили члени ОУН на власний розсуд і всупереч забороні організації проводити експропріації приватного майна. Незабаром терористів було заарештовано і віддано під суд. На підставі судового вироку головного організатора пограбування І.Кука повісили 25 серпня 1938 р. на подвір'ї львівської тюрми «Бригідки». Справа Ясінських зашкодила моральній репутації ОУН, бо раніше організація принципово проводила експропріаційні напади лише на установи польського державного апарату. Ще прикрішою ілюстрацією неконтрольованого вияву бойового запалу була справа Тутька на Тернопільщині. Тутько, здобувши довір'я в членів однієї з сільських груп ОУН, бо відрекомендувався керівником боївки ОУН в районі, дав їм доручення виконати напад на селянку, котра поверталася з ярмарку, й відібрати в неї гроші нібито для потреби організації. Учасників нападу спіймано й засуджено. Кращої нагоди для дискредитації оунівського руху годі було шукати.

Загалом, незважаючи на непопулярність, «новий курс» Л.Ребета приніс позитивні результати. Повільна відбудова керівництва та відновлення зв'язку центру з низами закінчились для організації успішно. Через три роки внутрішня ситуація крайової ОУН нічим уже не нагадувала періоду 1934–35 рр.

У 1938 р. сприятливі для діяльності ОУН умови принесла загальна активізація західноукраїнського суспільства, пов'язана з проголошенням

Карпато-Української Держави. На той час у рядах організації різко дали чути про себе домагання відновлення бойової діяльності. В ході внутрішньої дискусії, восени 1938 р., вирішено усунути від керівництва Крайової езекутиви ОУН Л.Ребета. У листопаді—грудні 1938 р. крайовий провід очолив М.Тураш, але офіційно цю зміну затверджено лише на початку 1939 р.¹¹²

Удосконалюється система бойової підготовки членства ОУН. Ставиться питання про навчання українців у вищих військових навчальних закладах Італії та Німеччини. Р.Шухевич, наприклад, у 1938 р. пройшов курс підготовки у військовій академії у Мюнхені¹¹³. Деякі члени організації проходять військовий вишкіл у таборах хорватських усташів¹¹⁴. У Берліні та Данцігу постійно діють військові курси радіотелеграфістів та інструкторів. Створюється план організації тилів на випадок війни, складів амуніції та медикаментів, у Кракові діє хімічна лабораторія для виготовлення вибухових пристроїв, іде активна закупівля зброї¹¹⁵. ОУН проводить агітацію, щоб українська молодь не ухилялася від служби у польському війську, навчаючись там дисципліни й військової техніки, а також щоб українці трималися разом у польській армії¹¹⁶. У 1937 р. військовий референт північно-західних земель Західної України В.Сидор видав інструкцію творити військові відділи. Перший такий відділ — «Вовки» був створений під командою В.Макара у складі 25 чол. Керівники езекутиви північно-західних земель І.Скол'юк та А.Закошгүй організовують повстанський загін під назвою «Поліське дозове козацтво»¹¹⁷.

Антипольськість ОУН стає не лише безкомпромісною, а навіть фатально обумовленою. Ідея оунівського націоналізму проголошувала націю найвищою цінністю людини, яка відносить себе до тої нації. Цим схвалювалися й героїзувалися самопожертви українців в ім'я нації і будь-які вчинки в ім'я перемоги над ворогом. Ворог же повинен постати перед борцями за волю України в образі, що заслуговує найбільшої ненависті. В інструктивному листі підреферентури юнацтва крайової езекутиви ОУН був вміщений вірш «Проклін» на адресу Польщі, який починався:

«Польщо! Одвічний демоне України!
Вампіре лотий ненаситний!
Що вже століттями ціними
Сливає кров з своїх офір!
... Польщо! Ти пощесь і проказа
Що точить народ наш одвіку
І не дає йому рости...
Ти струп плюгавий, що обсів
Народ-дитину — струп гадкий!»¹¹⁸

ОУН переходить до посиленої бойової акції. Від осені 1938 р. на Західній Україні відбувався польський терор у зв'язку з подіями на Карпатській Україні. Тому оунівці вирішили скерувати свій антитерор на польську поліцію і шовіністичні воєнізовані організації. Великого розголосу набула справа бойовика Д.Пукала. В червні 1939 р. у с. Вимислівка Бережанського повіту було застрелено поліцейського М.Федоровського. Під час розшуків убивць поліцейський патруль зустрів 2 липня на полях поміж се-

лами Вимислівкою і Будиновим трьох чоловіків, які на наказ підняти руки вгору відповіли пострілами. Один поліцейський загинув, інші відступили. На допомогу прийшов посилений відділ поліції, оточив хату, в якій ховався один із бойовиків ОУН.

Після кількох годин стрілянини прибула нова підмога для поліції, а з нею головний комендант польської поліції генерал Кордіян-Заморський, який тоді перебував у Бережанах із службовою інспекцією. Поліцейський Пержхаля, якому здавалося, що бойовик уже не має набоїв, увійшов до хати, де й загинув. Бойовик забрав у нього зброю й амуніцію і далі відстрілювався. Врешті, поліція запалювальними кулями запалила хату й під час спроби бойовика вирватися з вогню його було застрелено. Виявилося, що це 22-річний Д.Пукало з Вимислівки, якого поліція шукала як підозрілого за вбивство поліцейського Федоровського. Двох його товаришів спіймати не вдалося.

20 квітня 1939 р. в с. Дичкові Тернопільського повіту було застрелено коменданта поліцейського відділку в с. Бірках Великих — А.Слабого. У ході слідства арештовано О.Зварича, якого поранив А.Слабий під час перестрілки. 26 червня 1939 р. 12 бойовиків ОУН запалили польську колонію в с. Плетиничах Перемишлянського повіту, де була сильна організація «Стшельци». При тому підстрелено сторожа. Коли ж колоністам прибула допомога, терористи відстрілюючись зникли в темряві ночі¹¹⁹.

За даними МВС Польщі, члени ОУН від початку січня до середини квітня 1939 р. були відповідальні за 8 убивств та одну невдалу спробу вбивства. Поряд з убивствами на рахунок ОУН занесено влаштування демонстрацій, які кінчались збройними сутичками з поліцією. Від січня до травня 1939 р. на території Галичини зафіксовано 11 демонстраційних виступів, в яких брало участь від 100 до 2000 осіб. Вісім з них завершилися боротьбою між українськими маніфестантами і польською поліцією. Інші офіційні підрахунки стверджували, що на цій самій території, від 15 вересня 1938 р. до 15 березня 1939 р., з боку українського населення зафіксовано проведення 397 демонстрацій, 47 саботажів та 34 акти терору. Після падіння Карпатської України від 15 березня до 12 квітня 1939 р. відзначено 59 демонстрацій, 5 саботажів та 21 акт терору. Інколи зустрічались випадки боротьби українських селян, які намагалися відбити заарештованих за приналежність до ОУН. До такої сутички дійшло, наприклад, 27 березня 1939 р. у с. Божиків Підгаєцького повіту¹²⁰.

Антипольська позиція підпільної ОУН у переддень війни ставала небезпечною для польської адміністрації не лише через її гасла й терористичну тактику, а й через її вплив серед населення. У різного роду донесеннях органів поліції та служб безпеки відчувалося серйозне занепокоєння розростанням українського підпільного руху. В страху перед тим рухом у Польщу тікало багато польських колоністів, українці саботували польські державні установи, загострювалися і до того напружені стосунки в польсько-українських сільських громадах, польський елемент все більше тяжів до ізольованого проживання на терені переважного українського заселення, вимагав поділу гмін і т. ін.¹²¹

ОУН величезні надії покладала на нову війну. Українські націоналісти сподівались з допомогою А.Гітлера відновити українську державність. Однак Берлін розігрував «українську карту» лише у своїх інтересах, для дестабілізації внутрішньополітичного становища Польщі. У Східній Галичині потрібно було підготувати українське населення до виступу проти Польської держави й у відповідний момент штовхнути його на повстання, яке б одразу підтримали німецькою зброєю та добре вишколеними на території Третього рейху українськими військовими загонами. Вогнище нестабільності в українських районах дало б Німеччині привід для воєнного втручання у великих масштабах.

Для підготовки повстання були задіяні різні відомства. Найінтенсивнішу діяльність розгорнув абвер. Головне завдання, що ставив перед собою його 2-й відділ («диверсії і психологічна війна») — знищення на території майбутнього противника важливих сировинних і промислових об'єктів, організація терористичних актів, нагнітання атмосфери нестабільності, інсценізація повстань. В обов'язки цього відділу входила також організація «п'ятої колони», яка мала політично розколоти зсередини майбутню жертву агресії. Підготовку українського повстання вів за директивою абверу начальник 2-го відділу 8-ї резидентури у м. Бреслау. ОУН активно включилась в роботу німецьких спецслужб. Улітку 1939 р. новий керівник ОУН А.Мельник (Є.Коновалець загинув у травні 1938 р.) зустрівся в Відні з шефом абверу адміралом Канарісом. На цій зустрічі обговорювались питання майбутнього повстання в Галичині. Деякі націоналісти вважали: «Зближається німецько-польська війна і ми, українці, маємо підготуватися до партизанської війни з поляками». В листівках ОУН закликала західноукраїнське громадянство до всенародних революційних актів. Позиції українських націоналістів були такими сильними, що польська поліція змушена була визнати: «Людина тут непевна свого життя ані години»¹²².

Проте через деякий час ідея українського повстання в Східній Галичині була покладена під сукно. Після зближення з Москвою й підписання пакту Молотова-Ріббентропа українські націоналісти були потрібні нацистам лише в ролі збирачів розвідувальної інформації, диверсантів у тилу польської армії.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, розпочалась Друга світова війна. ОУН схвально зустріла гітлерівську армію. Її бойовики надавали значну допомогу німецькій авіації. Використовувались фарбування дахів будинків у певний колір, скошування ділянок сіна у відповідних геометричних формах, подача світових і радіосигналів. Невдалою була спроба націоналістів переконати абсолютну більшість українців, щоб ті не з'являлися в мобілізаційних призовних пунктах, не стріляли у німців на фронті та при першій нагоді дезертирували й переходили на бік вермахту¹²³. Відбувались напади на відступаючі польські частини. В окремих місцевостях траплялися відкриті збройні виступи боївок ОУН. 10 вересня вибухнуло невелике повстання на Миколаївщині. За ініціативи членів ОУН В.Демюра з с. Демні та Д.Гаджери із с. Лівчиць (який протягом одного року пе-

реховувався у миколаївських лісах) роззброєно польську поліцію та встановлено українську владу в селах Демня, Усте, Надітичі, Веринь, Крупсько, Розділ, Ілів, Стільсько, Березина й Наддністрянська-Дем'янка. Всіх чоловіків віком від 18 до 35 років мобілізовано на службу у т.зв. громадянську варту. Її члени носили жовто-сині пов'язки на лівій руці. Польську охорону залізничного моста на Дністрі коло с. Розвадова ліквідовано й роззброєно кілька груп польських жовнірів. Однак у сусідньому містечку Жидачеві були скупчені відділи польської поліції, евакуйовані з Дрогобича і Самбора, чисельністю 600 чол., які 14 вересня 1939 р. вирушили в каральний похід. На оборону українських сіл стали приблизно 500 погано озброєних українських повстанців. Бої тривали 3 дні. Перший вогневий контакт відбувся біля с. Волуцнева, в якому загинуло 3 повстанці і 7 польських поліцейських. Завзяті бої відбулися потім в селах Дем'янці та Надітичах, де загинуло 42 поліцаї. Поляки знущалися над селянами й запалили атаковані ними села.

В ніч з 11 на 12 вересня розпочалося повстання на Щиреччині у Львівському воєводстві. Озброєні боївки ОУН під проводом братів Івасиків, Бордуна та Л.Шанковського роззброїли приблизно 500 польських воїків, що розташовувались у селах Ставчани й Оброшино. Роззброєних поляків замкнули в селянських клунях, а після проведення допиту й слідства затримано тільки офіцерів, а рядових жовнірів випущено на волю з попередженням, що за всякі спроби збиткуватись над мирним українським населенням їх зустріне з боку ОУН сувора кара. 14 вересня польський військовий відділ напав на повстале с. Бартатів. Але спільними зусиллями українські повстанці з Оброшина, Ставчан і Бартатова зупинили напасників¹²⁴.

11 вересня боївкарі ОУН прогнали польську поліцію із м. Стрия. Їм не чинив опору місцевий польський військовий відділ, що, переляканий появою німецьких танків, панічно тікав до Угорщини. Проте німецькі війська пішли із Самбірщини на Львів, а в регіон Стрийщини прийшли через Дрогобич нові польські військові відділи, що відступали перед німцями із Самбірщини. Дізнавшись про це, повернувся також той польський військовий загін, який утік раніше зі Стрия. Місто від польських карателів обороняло приблизно 500—700 українських бійців. Поляки влаштували криваву розправу.

Крім сутичок із військом і поліцією, траплялися також випадки вбивств мирних поляків українськими націоналістами. 13 таких мордувань зафіксовано на Волині¹²⁵.

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон. Польська держава припинила своє існування. Прихід більшовиків застав ОУН зненацька. Оунівці не були готові до такого розвитку подій. Це свідчило про необізнаність і погану поінформованість їх лідерів у міжнародних справах. Бойовики ОУН не були спроможні вчинити збройний опір червоноармійським загонам, адже місцеве населення прихильно зустріло радянську владу.

3. Радянський терор 1939—1941 рр.

В результаті подій 17 вересня 1939 р. Західна Україна опинилася у сфері радянського впливу. Одразу виявилось, що метою комуністичного режиму було знищити існуючі в Західній Україні соціальні структури, всі організації та заклади, провести швидку радянізацію. Новоприєдані землі мали у всіх відношеннях інтегрувати в СРСР. Для цього використовувались різноманітні форми й методи терору.

Л.Берія (в рамках підготовки військової агресії проти Польщі) ще 8 вересня 1939 р. видав наказ № 001064, згідно з яким народний комісар НКВС УРСР І.Серов повинен був організувати оперативні групи НКВС, завданням яких, між іншим, мали бути й арешти «найбільш реакційних» представників землевласників та капіталістів, польської адміністрації, польських та українських політичних угруповань, працівників та агентів польського 2-го відділу Головного штабу, а також офіцерів дійсної служби й запасу. До складу груп увійшли оперативні працівники НКВС України, а також із Москви й Ленінграда й оперативно-політичні працівники прикордонних військ. Крім того, у розпорядження начальників оперативно-чекістських груп з метою виконання спеціальних завдань із складу Київського особливого військового округу (КОВО) виділялося по одному батальйону, чисельністю в 300 чол. кожен.

За даними І.Льюшина, вже на третій день від початку військової агресії СРСР проти Польщі І.Серов у звіті № 0036 про ситуацію при зайнятті Тернополя доповідав Берії про необхідність створення нових і більш значних за чисельністю оперчекістських груп, ніж передбачалося раніше. Наявні структури не встигали оволодівати ситуацією.

В ході подальших військових дій, зокрема щодо захоплення Львова, діяльність опергрупи НКВС викликала критику з боку першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова. На слова начальника Особливого відділу Українського фронту А.Міхеєва, що робота йде успішно, М.Хрущов заперечив (за І.Льюшином) буквально наступним чином: «Що це за робота, коли немає жодного розстріляного». На це зауваження Міхеєв відповів: «У Золочеві розстріляно 12 чоловік, а без діла ми не стріляємо»¹²⁶.

Незважаючи на нарікання керівників радянської України, опергрупи НКВС провели значну каральну роботу. До кінця жовтня 1939 р. вони арештували 1057 офіцерів, багатьох працівників адміністрації та поліції. Так, всупереч наданим радянською стороною гарантіям, 24 вересня у Львові було заарештовано президента міста, професора-дерматолога С.Островського, а згодом й усіх членів міської управи разом із віце-президентами В.Хайесом і Ф.Їжиком. Після кількох днів ув'язнення у Львові С.Островського перевели до Москви у сумнозвісну в'язницю НКВС — Луб'янку, де впродовж 19 місяців він зазнав 90 допитів. У травні 1941 р. його засудили до 8 років таборів¹²⁷.

Репресії кінця вересня — початку жовтня 1939 р. зачепили представників усіх українських партій. Провідні діячі галицьких легальних організацій одразу після вступу радянських військ до Львова утворили делегацію на чолі з старійшиною українських політиків Галичини 80-річним

К.Левицьким, яка 24 вересня 1939 р. під час зустрічі з радянськими військовими й цивільними високопоставленими чиновниками запевнила у своїй лояльності й готовності до співпраці з новою владою. Натомість делегація просила забезпечити можливості для діяльності українських культурно-освітніх інституцій. Щоб підтвердити лояльну позицію, керівництво УНДО ще 21 вересня вирішило припинити свою діяльність. Через кілька днів подібні рішення прийняли політичні проводи й інших легальних політичних партій¹²⁸. Проте це не врятувало їх від переслідувань з боку сталінського режиму.

Було заарештовано й вивезено на схід національних демократів К. і Д.Левицьких, соціалістів-радикалів І.Новодворського й А.Гривняка, соціал-демократа Володимира Старосольського та багатьох інших. Одночасно проводилися арешти повітових і сільських українських активістів. Тоді під репресії потрапили: редактори І.Квасниця та М.Голінатий, адвокат А.Говикович, професор А.Березовський, інженер Б.Цісик, суддя К.Білинський, священники В.Цебровський, Т.Ковалюк, З.Ковалик. Органи НКВС мали списки, заздалегідь виготовлені радянським консульством у Львові, а також ними було використано матеріали з архівів польської поліції у Львові і поліцейських відділів у всьому краї. Газета «Краківські вісті» у 1942 р. помістила на своїх сторінках понад 250 прізвищ заарештованих і вбитих органами НКВС або вивезених у Сибір у вересні—жовтні 1939 р. галицьких інтелігентів¹²⁹.

Серед потерпілих виявилися і місцеві комуністи, які після необґрунтованого розпуску виконкомом Комінтерну в 1938 р. компартії Польщі, комуністичних партій Західної України і Західної Білорусі були залямовані політичною недовірою. На початку жовтня 1939 р. відділ кадрів виконкомом Комінтерну скерував до НКВС списки майже 500 осіб — членів КПЗУ й КПЗБ, яких звинувачували в провокаціях і дворушництві. Навіть тих, хто сидів у польських в'язницях і був звільнений у вересні 1939 р., розглядали на рівні з іншими «класово ворожими елементами». Більше половини західноукраїнських комуністів були виселені у північні й східні райони СРСР¹³⁰.

Чекістські опергрупи також проводили фільтрацію українців — вояків польської армії, що потрапили в радянський полон. Наприкінці вересня більшість із них була звільнена і відпущена додому. Затримані ж особи загинули в застінках НКВС. Серед них був, зокрема, головний православний капелан Війська Польського, полковник С.Федоренко¹³¹.

Оволодівши західноукраїнськими землями мілітарно, радянське керівництво, не гаючи, почало оформляти новий державно-політичний і територіальний статус Західної України. Щоб увести в оману людей, радянський режим намагався надати цьому процесові демократичного характеру. З цією метою 22 жовтня 1939 р. були організовані вибори до Народних зборів Західної України, на яких населення змусили голосувати за єдиний безальтернативний список кандидатів¹³². Спосіб, у який відбувалося скликання цих зборів, виключав можливість легальної передвиборчої боротьби різних політичних сил. Тому опозиційні настрої могли проявитись лише у формі поодиноких «контрреволюційних виступів». Найчас-

тіше вони зводились до спроб агітації проти окремих кандидатів або виборів взагалі.

У Городоцькому повіті на Львівщині місцевий житель відмовився дати згоду на висунення його кандидатури в депутати. У містечку Яворів жителька також не дала згоди на балотування її у депутати, залишивши письмову відмову, в протилежному разі вона повіситься¹³³. Відчувалась діяльність ОУН. Націоналісти поширювали антирадянські листівки, вивішували національні прапори, розганяли в деяких місцях виборчі комісії. Були зафіксовані факти вбивства агітаторів, підпали будівель кандидатів у депутати. В Дубнівському повіті на Рівненщині спалили хату кандидата в депутати Смоленського. В Луцьку виявили листівки, які закликали не голосувати за висунутого кандидата, а віддати свої голоси за «... Батьківщину». В с. Добротові Жидачівського повіту з'явилася озброєна група з 7 чол., яка вбила червоноармійця. В с. Камінному Городоцького повіту розігнано дільничу виборчу комісію. В с. Топорові в ніч з 21 на 22 жовтня вчинено замах на голову окружної виборчої комісії¹³⁴.

У виборах, за офіційними даними, взяло участь 92,8 % усіх виборців, із них за кандидатів у депутати до Народних зборів Західної України проголосувало 90,4 %. Історичним фактом є те, що більшість виборців проголосувала за запропоновані їм кандидатури, але це сталося в умовах відвертого тиску, непоодиноких випадків терору з боку сталінського режиму, підтасовки голосів при їх підрахунку. Народні збори, що відбулися 26—28 жовтня 1939 р. у Львові, одностайно прийняли декларації про встановлення радянської влади по всій території Західної України та її возз'єднання з радянською Україною, про націоналізацію банків і важкої промисловості, конфіскацію поміщицьких і церковних земель¹³⁵.

Створивши для свого режиму видимість легітимності, більшовики різко прискорили «радянизацію» західноукраїнських земель. Швидкими темпами формується карально-репресивний апарат. В листопаді 1939 р. Л. Берія видає накази «Про організацію НКВС Західної України» та «Про організацію територіальної й залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами». На території західноукраїнського регіону було створено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції¹³⁶. Керівний склад органів НКВС комплектувався переважно з росіян. В Західну Україну на роботу було скеровано 400 осіб начальницького складу за рахунок випускників училищ НКВС: Ленінградського — 60 осіб, Саратовського — 40, Смоленського — 50, Рязанського — 30, Горьківського — 35, Новочеркаського — 35, Воронежського — 40, інших закладів — 110. Але цієї кількості для розгалуженої мережі репресивних органів виявилось замало, тому додатково в Західну Україну було направлено 100 кадрових професійних працівників з наркоматів внутрішніх справ інших республік, управлінь НКВС країв та областей; 250 працівників з особливих відділів НКВС КОВО; 100 працівників з прикордонних округів, а також 150 випускників оперативно-чекістських шкіл. За цим же принципом було укомплектовано колективи народних судів, районних і обласних прокуратур¹³⁷. Водночас створювалася мережа в'язниць, зокрема, у Волинській обл. діяла в'язниця у

Луцьку із штатом 105 осіб і лімітом в'язнів 640 осіб, у Володимирі-Волинському — 44/114, в Ковелі — 68/237¹³⁸.

Каральні органи приступили до ліквідації основних осередків суспільно-політичного та економічного життя українців. Так, про ліквідацію головної ідейно-організаційної і контрольної установи західноукраїнського кооперативного руху — Ревізійного союзу українських кооперативів — просто оголосили на зборах її працівників 12 грудня 1939 р., не скликаючи представників кооперативів. Організаційно-технічний та торговий центр української сільськогосподарської кооперації «Маслосоюз» 1 січня 1940 р. був реорганізований, а в 1941 р. на його базі створено Маслопром — класичне радянське підприємство. Було ліквідоване діюче у Польщі Наукове товариство ім. Т.Шевченка, яке мало великі заслуги в розвитку української науки і яке, незважаючи на старання його провідних діячів, не було введено до складу Академії наук УРСР. Внаслідок вимушеного саморозпуску 14 січня 1940 р. НТШ перестало існувати. Його майно перейшло до АН УРСР¹³⁹.

Із книгарень і бібліотек була вилучена майже вся українська друкована після 1917 р. продукція: белетристика, публіцистика, мемуарна література, наукові публікації з історії України, преса. Частково ця література потрапила до спецфондів, а більшість її було знищено. В багатьох районах Львівщини працівники НКВС спалили всі видання «Просвіти»¹⁴⁰.

Реорганізація музеїв і бібліотек, що велась «стахановськими» темпами, завершилася закриттям переважної більшості з них, тоді як новостворені функціонували часто погано. У Львові було прикрито як націоналістичні «Музей українського війська», «Музей молоді громади», а їх фонди передано до Центрального архівного управління НКВС. З музею художнього промислу забрано військові цінності (срібло) і передано на зберігання Держбанку. Всього у Львівській обл. з 22 різних музеїв, що існували навесні 1940 р., залишилися 8, із них лише 2 розпочали свою роботу¹⁴¹.

Маючи величезний досвід боротьби з «ворогами народу», відомство Берії в буквальному розумінні почало вишукувати таких у Західній Україні. Нагніталась атмосфера масової недовіри. У постанові Дрогобицького обкому партії, прийнятій у квітні 1940 р., зазначалося, що в області понад три тисячі ворожих елементів пробралось на відповідальні посади у промислові підприємства, кооперативи, торговельні та ін. організації. Перед партійними організаціями та відділами НКВС на місцях ставилося завдання вести з ними рішучу боротьбу. На першій обласній партконференції Львівщини наводились дані, що обком КП(б)У, маючи факти про «засміченість» установ і підприємств класово ворожими елементами, розробив заходи щодо проведення їх чистки. За неповними даними, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і підприємств Львова та області було звільнено 13 847 осіб, із навчальних закладів — 1820. Подібна «чистка», тобто звільнення з роботи і наступні арешти, відбувалася в усіх західних областях УРСР¹⁴².

Зі створених наспричкінці 1939 р. сільських органів радянської влади — сільрад — уже в лютому 1940 р. виганялися та піддавалися репресіям ті голови й депутати, які за польських часів були членами

КПЗУ, Сельробу, «Просвіти», ППС та ін. громадських чи культурних об'єднань. Тільки в сільрадах Львівської обл. таких було виявлено 110 чол., у них 59 перебували раніше в КПЗУ, 24 — у Сельробі, 10 — у ППС, 6 — у «Просвіті», 3 — були «січовиками», 2 — членами громадських рад. Наприклад, у Великомоствіському р-ні в Туринківській сільраді зняли голову, колишнього члена КПЗУ В.Сирожка, у Боровецькій — голову, колишнього члена КПЗУ М.Андрушка, у Стриминській — заступника голови, колишнього сільробівця М.Яцюка та секретаря, колишнього сільробівця Ф.Пенюка, у Двирецькій — голову, колишнього члена КПЗУ І.Бабляка та секретаря сільради, колишнього члена КПЗУ М.Равлика, у Реклинецькій — голову, колишнього члена КПЗУ Д.Власка та секретаря, колишнього члена КПЗУ М.Петюка, у Великомоствіській — голову, колишнього члена КПЗУ І.Олексина¹⁴³.

Націоналізація промислових і торговельних підприємств, приватної власності, будинків привели до страждань сотень сімей колишніх польських урядовців, офіцерів, підприємців, лікарів, адвокатів, вчителів. Вони втратили свої квартири, чесно зароблене або успадковане майно, нерідко речі першої необхідності. Фізичні муки при цьому посилювались моральним приниженням, цинічним розтоптуванням людської та національної гідності. Так, відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 14 грудня 1939 р. «Про виплату пенсій пенсіонерам бувшої Західної України» відмовили в одержанні пенсій колишнім польським державним урядовцям, зокрема воеводам, високим чиновникам міністерств та інших відомств, директорам, які призначались польським урядом, а також генералам, офіцерам, жандармам, прокурорам, головам і членам окружних судів, наприклад, у Львові — 4,3 тис. особам¹⁴⁴.

Найскладнішою проблемою радянської влади було завдання перебування аграрного сектора — домінуючого в західноукраїнській економіці. Згідно з більшовицькою класичною доктриною та радянською практикою аграрної реформи, до колективізації можна було приступати лише після ліквідації поміщицького землеволодіння. Тому на першому етапі понад мільйон гектарів землі, значну кількість худоби, насіннєвого матеріалу, різного реманенту було конфісковано в поміщиків, осадників, монастирів та великих державних чиновників і передано безземельним та малоземельним селянським господарствам. Створювалися машинно-тракторні станції, різні обласні та районні установи й організації, які взялися допомагати селянам.

На початку 1940 р. розпочався другий етап аграрної реформи — колективізація сільського господарства. Було оголошено, що землі, експропрійовані у польських землевласників і «віддані» селянам, тепер підлягають колективізації. Основна маса сільського населення не виявила бажання вступати в колгоспи. Для форсування колективізації принцип добровільності широко підмінявся адміністративними заходами, грубим тиском. Представники влади виступали з неприхованими погрозами: хто не вступить до колгоспу, того вивезуть, заарештують. Вночі кликали селянина до сільради і «пропонували» занекупатись до колгоспу. Дуже часто людей ви-

ганяли взимку на мороз (жінок, чоловіків, дітей) та залякували: «Підписуй заяву в колгосп, тоді пустимо в хату, а ні, то вивеземо в Сибір».

Внаслідок терору по селах траплялися самогубства. Наприклад, у с. Коцюбинцях (Копичинський р-н Тернопільської обл.) селянин-бідняк Чемерис повісився з розпуки. У с. Васильківцях (Копичинський р-н) один селянин після «добровільного» підписання заяви на очах голови сільради косою розпоров собі живіт¹⁴⁵.

У людей насильницьки відбирали не тільки землю, яку вони одержали рік тому, а й прабатьківську. Для селянина ж власність на землю традиційно була основою його життя.

У такий спосіб на кінець 1940 р. у Волинській обл. було створено 187 колективних господарств, які об'єднували 9 тис. 239 дворів або 5 %. Особливо прискореними темпами колективізація проходила восени 1940 та навесні 1941 р. На початку червня у Волинській обл. функціонувало 663 колгоспи¹⁴⁶. Загалом до червня 1941 р. в західних областях було організовано 2589 колгоспів, у яких об'єднувалося 13,5 % господарств. Технічне оснащення колгоспів істотно відставало від темпів колективізації, їх господарського зміцнення. Внаслідок цього вони не змогли продемонструвати будь-яких переваг колективної праці. Було зафіксовано чимало випадків масового виходу селян із поспішно створених колгоспів. Основним виробником сільськогосподарської продукції були і далі одноосібні господарства, а не економічно слабкі колгоспи¹⁴⁷.

Особливу увагу нова влада приділяла антицерковній діяльності. Перший удар був спрямований проти римо-католицької церкви, оскільки костели вважались одними з головних осередків антирадянської агітації. Ксьондзи потрапили до перших хвиль репресій, проведених НКВС. Було заарештовано 57 священнослужителів, 19 із них розстріляно¹⁴⁸. 20 жовтня 1939 р. радянська адміністрація закрила теологічний факультет Львівського університету, ще через кілька днів — римо-католицьку семінарію. Загалом римо-католицька церква Польщі, залишившись без свого лідера кардинала Хлонда, який опинився у Ватикані, а згодом у Лурді (Франція), перебувала у стані повної деморалізації¹⁴⁹.

Поступово набрав обертів планомірний наступ на греко-католицьку церкву. Восени 1939 р. припинено діяльність Богословської академії у Львові, перемишльської, львівської й станіславської духовних семінарій. Заборонено видання церковних газет і журналів¹⁵⁰. Священикам не дозволялось відвідувати хворих у лікарнях із метою сповіді, причастя або поховального обряду. Держава трактувала це як кримінальний злочин, що карався шістьма місяцями ув'язнення¹⁵¹.

Радянська влада націоналізувала всі церковні землі. Тільки Львівська архієпархія втратила 36 003 га землі¹⁵². У багатьох місцевостях забирали церковні приміщення, будинки священників, де влаштували канцелярії сількомів, клуби тощо.

Священики зазнавали соціальної дискримінації. Їм видавали паспорти спеціальної серії, їхні будинки та церковні споруди офіційно розглядалися як «нетрудові заклади». Священнослужителі як «нетрудові елементи» сплачували більше, ніж інші громадяни, податки за електроенергію, воду та житлову площу¹⁵³.

У квітні 1940 р. Президія Верховної Ради УРСР видала указ «Про реєстрацію актів громадського стану у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській та Тернопільській областях УРСР», згідно з яким від релігійних установ вимагалось негайне передання державним органам усіх церковних актових книг. З цією метою у всіх західних областях були утворені спеціальні комісії. Під приводом вилучення церковних метричних книг знищувалась канонічна література, зміст якої трактувався як націоналістичний, проводилися обшуки у церквах, відбувались арешти духовенства¹⁵⁴.

Ув'язнені служителі культу піддавались жорстоким методам слідчого дізнання. Так, закриману ігуменю монастиря студиток у Львові О. Вігер допитували 47 разів, били гумовими палицями, пропускали через тіло електричний струм, інсценували фальшивий розстріл¹⁵⁵. Лише у Львівській архієпархії працівниками НКВС було вбито 40 священнослужителів, а 80 священників було вивезено у віддалені райони Радянського Союзу¹⁵⁶.

Зусилля органів державної безпеки були також спрямовані на те, щоб заснувати паралельну українську греко-католицьку церкву, яка б розірвала зв'язки з Ватиканом. Її центр мав знаходитись у м. Галичі. Ця спроба виявилась невдалою¹⁵⁷.

Щодо української автокефальної православної церкви на Волині, то радянське керівництво вирішило підпорядкувати її юрисдикції московського патріархату. Наприкінці 1940 р. в Луцьк прибув з Москви архієпископ М.Ярушевич з титулом «екзарха — місцеблжостителя патріаршої столиці» та широкими ієрархічними повноваженнями. Екзархат відразу набрав виразних ознак патронованої радянською владою церковної організації. В канцелярії екзарха у ролі секретаря постійно перебував співробітник НКВС. Священники, що за часів Польщі одержали право від своєї духовної влади відправляти богослужіння українською мовою, отримали від більшовицької влади наказ перейти на мову старослов'янську. Непокірні негайно заарештовувались. Ієрархів православної церкви примусили в січні 1941 р. приїхати до Москви на з'їзд архієреїв і скласти там присягу вірності РПЦ. На греко-католицьку Галичину було призначено двох православних єпископів. У Львові 19 січня 1941 р. М.Ярушевич на проповіді закликав слухачів до праці над «возз'єднанням греко-католиків із православною церквою»¹⁵⁸.

Процес радянизації краю супроводжувався загостренням політичної боротьби. Її повели підпільні польські та українські організації.

Ще з осені 1939 р. почав створювати проблеми властям польський нелегальний рух Опору. Зв'язаний з емігрантським урядом Сікорського, він опирався на ті кола польського населення, які підтримували цей уряд та ідею відродження Польщі в довоєнних кордонах. Основу для формування перших антирадянських організацій у Львові склали польські офіцери, яких не вдалося арештувати НКВС. У вересні 1939 р. за їх активної участі в місті був створений штаб для організації військового підпілля, очолюваний генералом М.Янушайтисом. Восени того ж року на західноукраїнських землях, як і на терені Польщі, окупованої Німеччиною, постала

широко розгалужена підпільна військова організація «Спілка збройної боротьби», яка користувалася підтримкою польського населення Львова. Крім військових, у місті виникли конспіративні організації, що представляли різні політичні партії та напрями в польському суспільстві, зокрема Демократичної партії, Польської соціалістичної партії, Селянської партії. Серед них значний вплив мала «Рада народова», створена в січні 1940 р. Ця організація, очолювана колишнім послом польського сейму лікарем-нейрохірургом О.Дамашевичем, виступала проти будь-яких спроб польсько-радянського зближення, співпрацю з більшовицькою владою розцінювала як зраду¹⁵⁹. У Волинській обл. діяли Польська військова організація, організація «Ридз-Смігли», яка нараховувала майже 600 осіб, Служба польської перемоги, «Стшельци».

Польські підпільні угруповання намагались збирати зброю, влаштувати нелегальний перехід кордону, закладати конспіративну мережу, вести підривну й пропагандистську діяльність проти радянського режиму. Проте досвід існування багатьох із них виявився невдалим. НКВС досить швидко й оперативно спрацював у справі ліквідації організованого польського підпілля, внаслідок чого воно істотно ослабло. Зокрема, 23 листопада 1939 р. НКВС викрив і заарештував 6 жителів Ковеля — членів «Стшельців». Їм пред'явили звинувачення в тому, що вони намагались скинути радянську владу й відновити польську державу і засудили на 8 років таборів. Були репресовані також члени інших польських конспіративних організацій. Багатьох із них було розстріляно або засуджено на великі терміни ув'язнення¹⁶⁰.

Активну боротьбу з новим режимом повела ОУН. Цілеспрямовані зусилля керівників організації, насамперед прибічників її бандерівської частини, призвели до поступової активізації українського підпілля. Так, на Волині за відновлення організаційної структури ОУН взявся І.Скоп'юк. З'явилися нові осередки (станіці), районні, повітові, окружні проводи ОУН. Лише у Луцькому окружному проводі робота велась приблизно у 100 селах. Загальна кількість членів тут становила 250—300 чол.

Оунівці провели низку терористичних актів щодо громадян і радянських службовців, які загрожували ОУН. Як таємні співробітники НКВС були вбиті в с. Піддубці Луцького р-ну Л.Дарницька та голова Бойвської сільради на Волині Я.Левчук¹⁶¹. Член ОУН Кушніриха у с. Золотниках Тернопільської обл. розстріляв трьох працівників НКВС¹⁶².

Органи радянської державної безпеки, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих, змогли повною мірою локалізувати український конспіративний рух, захопити частину його членів. Методом підступу та шантажу їм вдалося заарештувати понад 30 активних членів ОУН Волині, були вбиті районний провідник М.Микитюк, підрайонні провідники Ю.Харченко та І.Гайдюк. Особливо відчутного удару націоналістичному підпіллю було завдано в 2-й половині 1940 р. — чекісти ліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід, заарештували майже весь провід Устилузького р-ну. Втрат зазнала ціла низка районних і станичних організацій ОУН західноукраїнських земель¹⁶³.

Окремі структури ОУН змушені були перейти в глибоке підпілля і звідси вести боротьбу. Проводився розшук майже тисячі нелегалів організації. Чекісти давали їм таку характеристику: «Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством»¹⁶⁴.

У лютому 1941 р. оунівський нелегал Я.Кляштофорський ночував у жителя с. Ягольниця Тернопільської обл. А.Яремка. Чекісти оточили хату і намагалися взяти їх живцем. Після занеклого опору боївки загинули. Трупів відвезли до м. Чорткова і закопали в безіменних могилах¹⁶⁵. Навесні цього ж року в с. Скородинцях Тернопільської обл. у перестрілці був убитий підпільник А.Шевців. Тіло сім днів лежало у Чортківському моргу, а потім було захоронено на місцевому цвинтарі¹⁶⁶. 10 квітня 1941 р. близько 70 чекістів обложили хату у с. Струсівська Слобідка Тернопільської обл., де переховувався місцевий конспіратор М.Прусак («Сава») із дружиною Стефанією. Бій тривав дві доби. Було вбито 13 співробітників НКВС. Чекісти знищили подружжя лише з допомогою отруйних газових гранат. Трупів покійників чекісти жадливо понівечили¹⁶⁷. 21 квітня 1941 р. група енкавеєсівців оточила будинок К.Новосада на полях між селами Буків Луцького та Іваничі Рожищанського районів Волинської обл., в приміщенні якого переховувався районний провідник ОУН О.Степаненко, члени ОУН Л.Степаненко, Л.Рак, О.Королюк та В.Королюк. Жорстокий бій тривав з 10 год. ранку до 12 год. ночі. Оунівці знищили гранатою кулемет, поранили й вбили кількох чекістів. У бою загинув Л.Рак, іншим вдалося через потаємний вихід вирватися з оточення¹⁶⁸.

Своєрідним терористичним методом залякування населення Західної України служили політичні судові розправи над членами ОУН. Так, великий розголос у краї одержав «Процес-59», що відбувався 15—19 січня 1941 р. у Львові. 42 чол. засудили до розстрілу, 17 — на 10 років важких робіт у концентраційному таборі і 5 років заслання. Після прохання голови Народних зборів Західної України, депутата ВР СРСР академіка К.Студинського Президія ВР СРСР змінила жінкам смертну кару на тривалий термін ув'язнення¹⁶⁹.

7 травня 1941 р. розпочалось судилище над 62 оунівцями Дрогобицького, Добромиського, Стрийського і Турківського р-нів. Розправа проходила у тодішньому обласному центрі Дрогобичі. 30 учасників цього процесу засуджено до розстрілу, 24 — на 10 років тюремного ув'язнення, а стосовно 8-ми вирішено провести нове слідство. ВР СРСР змінила вирок: 20 — на розстріл (між ними 3 жінки), 13 — на 10 років, 19 — по 7—8,5 роки тюремного ув'язнення. Решті відновлено слідство і тільки В.Марчишина звільнили з-під варті¹⁷⁰.

Згодом там же, у Дрогобичі, наприкінці травня 1941 р. НКВС організував ще одне судилище над 39 українськими націоналістами. Судив їх Київський військовий трибунал під головуванням генерала Константинова. Підсудних піддали жорстоким тортурам: на допитах хапали за волосся, товкли головою об стіл, вбивали під нігті грамофонні голки, електризували, вибивали зуби, били по хребту, виводили на лжерозстріл. 22 чол. при-

судили до розстрілу, 8 — до 10 років каторжної тюрми, 4 — до 5 років, 5 чол. вивезено на заслання в Казахстан¹⁷¹.

Безумовно, рух українських націоналістів носив переважно екстремістський характер, проте він об'єктивно відображав негативне ставлення населення до радянської влади та прагнення до незалежної Української держави. Значна частина жителів Західної України симпатизувала оунівцям. Не випадково генерал НКВС П.Мешик вважав, що ОУН готується до відвертого збройного виступу¹⁷².

Своєрідну панацею для придушення будь-якого антикомуністичного опору радянська влада вбачала у масовому насильницькому виселенні населення. Депортація мешканців Західної України проходила кількома етапами.

Початок першій фазі було покладено постановою РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. «Про виселення із західних областей України польських осадників у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Івановську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську й Омську області та Комі АРСР». Невелика група українців, яка потрапила у середовище тих, кого вивозили, складалася з лісників — влада боялась перетворення лісів на місце антирадянської партизанщини.

Постанова передбачала переселення 21 тис. сімей. Ішлося щонайменше про депортацію 100 тис. осіб. Відомо, наприклад, що у складі 4029 сімей, що підлягали депортації з Львівської обл., налічувалось 20 966 осіб, у 2057 сім'ях із Дрогобицької обл. — 11 355 осіб. Для перевезення такої кількості людей у глибинні райони СРСР на залізничних станціях заздалегідь було виділено 3537 непристосованих для цього вагонів.

Процесом депортації керували заступник наркома внутрішніх справ СРСР В.Меркулов і нарком внутрішніх справ УРСР І.Серов. Безпосередніми організаторами депортації виступали заступник наркома внутрішніх справ України М.Годинський, начальники дорожньо-транспортних відділів НКВС Львівської й Ковельської залізниць Клепов і Уткін. В областях були створені спеціальні «трійки» для проведення депортаційних акцій. Області були поділені на «оперативні дільниці» з своїми «трійками» на чолі. Характерною особливістю «трійок» було те, що переважну більшість їхніх членів складали особи з російськими чи «інтернаціональними» прізвищами. Наприклад, у бібрську «трійку» входили Чернаков, Малишев, Леонов, у брідську — Євграфов, Саркісов, Нусімович, у городоцьку — Матвеев, Уфланд, Чуніхін, у любачівську — Кононов, Петров, Пишкін, у львівську — № 9 — Хомутов, Алафердов, Хохряков. Траплялися й прізвища на зразок Кононенко, Губаренко, Громовенко, але переважну масу виконавців сталінської національної політики становили явно не українці¹⁷³.

Депортаційна акція здійснювалась упродовж 10—13 лютого 1940 р., причому вона охоплювала значно ширші верстви громадян, аніж тільки осадників, про яких зазначалося в постанові. Депортованим дозволяли брати з собою майно і дрібний господарський інвентар: 1) одяг; 2) білизну; 3) взуття; 4) постільні принадлежності; 5) столовий посуд (ложки, ножі, виделки), чайний і кухонний, відра; 6) продовольство з розрахунку місяч-

ного запасу на сім'ю; 7) дрібний господарський та побутовий інструмент (сокира, шилка, лопата, мотика, коса, граблі, вила, молоток, зубила і т.п.); 8) гроші (сума не обмежувалася) й побутові цінності (обручки, годинники, сережки, браслети, портсигари і т. п.); 9) скриня або ящик для запакування речей. Проте вказувалося, що загальна вага вказаних речей не повинна перевищувати 500 кг на сім'ю¹⁷⁴.

Виселення проводилося грубими методами. Житель с. Яблунівка Буського р-ну Львівської обл. згадував: «...В ніч на 10-те лютого 1940 р. в моє село, вночі, наїхало багато енкаведистів і наказали десятникам зігнати до сільради 60 підвід. У селі почалась паніка і багато селян у поспіху приготувались в далеку дорогу, на Сибір. Та доля того разу лише пожартувала з українців. Біля другої години ночі цілий транспорт саней рушив у напрямі польської колонії. До сходу сонця в колонії не залишилося жодної душі. Біля шістдесяти польських родин були брутально вигнані зі своїх хат та насильно вивезені на станцію Красне, а далі на Сибір. Не пожаліли ані старих, ані хворих, ані немічних, ані дітей... Надворі була сувора зима... Це потрясло все населення»¹⁷⁵. Не раз виселення супроводжувалося людськими трагедіями — осадник Слуйський із с. Майдан Старий перерізав собі горло¹⁷⁶.

З усіх областей безперервно доповідалось у Львів, де містився штаб депортації, про хід цієї акції. Зокрема, о 2-й год. 50 хв. начальник управління НКВС Станіславської обл. телеграфував, що на станції Рогатин швидко зменшується кількість вагонів для завантаження переселенців. О 5-й год. 10 хв. надійшло повідомлення із Дрогобича, що всі оперативні групи виїхали на місце проведення операцій, на станцію подані вагони, але зовсім відсутні дрова для опалення ешелонів. А надворі стояв тридцятиградусний мороз. О 15-й год. 45 хв. надійшов рапорт із Станіславської обл., що на станції Бурштин завершили завантаження 13 вагонів, у які помістили 395 чол., із них — 170 дітей¹⁷⁷.

Другий етап депортації розпочався прийняттям спеціальної постанови РНК СРСР (№ 289—127 сс) від 2 березня 1940 р. Вона повинна була охопити декілька груп населення. Одну становили польські чиновники, поміщики, офіцери, жандарми, що були заарештовані й відправлені у табори зразу після радянського вторгнення. Інша, серед якої було дуже багато українців, об'єднувала громадських і політичних діячів, українських націоналістів і членів колишньої КПЗУ. До ще однієї групи увійшли підприємці, купці й заможні селяни, котрі володіли землею понад встановлені норми (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості). Вивозилися також родини, в яких не було годувальника (вважалося, що вони були або заарештовані, або втекли у німецьку зону окупації — і в одному, і в другому випадку це були сім'ї ворогів народу)¹⁷⁸.

Примусове виселення, за згаданою постановою, розпочалось 13 квітня 1940 р. і тривало до червня. Житель м. Львова так описує хід акції: «...Вночі облягали хату висланці «чрезвычайки» й наказували присутнім одягатись. Перед хатою чекали авта: особові й вантажні, залежно від того, скільки людей треба було взяти й які «машини» були під рукою. Залякані люди питались: куди їх забирають і за віщо? Відповіді були різні. Це зале-

жало від урядовців, від їх серця, настрою, звички. Якоїсь точно означеної методи чи офіційльних вказівок, що саме треба казати призначеним на заслання, тут не було. І так одних енкаведисти заспокоювали, що беруть тільки на допит і зараз їх випустять. Для підтвердження своїх слів не дозволяли їм брати із собою навіть необхідних речей, мовляв, це зайве. Люди не мали з собою білизни для зміни ні плаща. Іншим дозволяли спакувати в куфри і клунки, що завгодно: постелю, теплий одяг, білизну, кухонний посуд... Попали теж між депортованих такі, які зовсім випадково опинились у гостях у даної родини; їх брали «через помилку», а, може, для помсти, що, мовляв, у таких контрреволюціонерів бувають дома»¹⁷⁹.

Третя хвиля депортацій відбулась 29 червня 1940 р. На цей раз у глиб Радянського Союзу вивозили втікачів із Центральної й Західної Польщі (значну частину у цій групі становили євреї, що втікали від нацистського голокосту), які не захотіли прийняти радянське громадянство. У це число потрапили не тільки біженці — поляки та євреї, але й українські студенти, вчителі, представники інших категорій місцевої інтелігенції. Так, з Волинської обл. тоді було депортовано 11 771 біженця, із них за національністю: українців — 1017 чол., поляків — 1837, євреїв — 8924. Цю операцію було проведено без будь-якого попередження. Під час брутальних акцій траплялися випадки самогубства, втеч і тоді міліція розстрілювала нещасних¹⁸⁰.

16 травня 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР прийняли постанову «Про виселення ворожого елементу з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії», згідно з якою у червні 1941 р. була проведена четверта депортація населення¹⁸¹.

Усього за 1939—41 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств було вивезено мало не 550 тис. осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятій житель Західної України¹⁸².

У проскрипційні списки для депортації також потрапили емігранти з Закарпаття, що було в той час під окупацією Угорщини. Цілими родинами, повіривши радянській пропаганді, переходили вони нелегально кордон, щоб врятуватись від мадярських переслідувань. В Галичині зустрічала їх прикра несподіванка. Емігрантів негайно по переході кордону арештувало НКВС та засуджувало кожного за факт нелегального перетинання границі на 3—5 років виправно-трудових таборів. Так, з архівів Дрогобицького обласного управління НКВС можна довідатись про 28 покараних у такий спосіб закарпатських українців. Засуджені майже виключно селяни, здебільшого бідняки, наймити і чорнороби з різних місцевостей Закарпатської України. Між покараними було 18 членів Комуністичної партії і 7 «москвофілів»¹⁸³. Загалом 60 тис. закарпатських біженців були розташовані у таборах для перемішених осіб у прикордонних районах містечок Лосєва і Сколе. Частина з них, які викликали підозру, там же розстріляли, решту було відправлено у табори «Печорлагу»¹⁸⁴.

Дорога депортованих на сибірську голгофу була важкою й нестерпною. Ось уривки спогадів очевидців: «... В квітні, саме перед Великодніми святами, всадили нас до вагону у Львові, разом 32 душі: 4 чоловіки, 20

жінок, 3 підростки, 5 дітей (з них одно — 5-тижневе) і так ми їхали 17 днів. Можеш собі уявити, яка це була подорож в духоті і тісноті. По дорозі давали нам тільки воду і хліб, часом цукор і три рази юшку на обід...; ... Наша подорож тривала 16 днів. За весь цей час ми дістали чотири рази пісну кашу, завжди вночі під час постою на станціях. Води майже не давали, хоч була жахлива спека. Природні потреби ми полагоджували у вагоні через діру в підлозі. Найгірше було з немовлятами, для яких не було ні молока, ні води...»¹⁸⁵. Не дивно, що примара смерті постійно витала над залізничними ешелонами. Згідно з архівами НКВС, померло 32 733 особи, яких транспортували до місць призначення.

Важке каторжне життя чекало тих, кому «пощастило» добратися до місця заслання. Вони були піддані режиму спецпоселення, позбавлені елементарних економічних і політичних прав. До цього також долучались незвичні, суворі, кліматичні умови. Засланці розпачливо описували свій побут у листах до рідних, яким чудом пощастило прорватись через рогатки чекістської цензури: «... Тато й Оля працюють землекопами при будові греблі. Вертаються ввечері, обліплени шкаралупою засохлої глини. Я з Юрком у лісі при обробці дерев. Віддаль до ліса 10 км — треба вставати о 4-й вранці, встигнути на час на роботу. В лісі страшна комашня. Мама і Гануся звільнені з праці. Ті, що працюють, мають право купити півтора кілограма хліба денно. Крім хліба нічого більше в робітничій крамниці дістати не можна. Хліб і вода, вода і хліб. Голодуємо страшно. Як довго можна так жити? ...; «... Після тритижневої дантеїської подорожі ми опинилися в киргизьких степах. На сотні кілометрів не видно деревини ні трави. Живемо в розваленій землянці. Коли надуть дощі, води в ній вище кісток. Спимо й сидимо на долівці, бо немає ні ліжок, ні крісел. Нема тут лікаря, ні аптеки. До міста далеко, їхати туди нам заборонено. Поводяться з нами гірше як з худобою. Працюємо від досвіту до пізнього вечора, а вночі мільйони хробацтва не дають нам спати. Місимо руками гній, з якого роблять паливо. За місяць важкої праці ми обидві дістали 13 рублів, а пуд муки коштує 100 рублів. Як не дістанемо від вас помочі, згинемо з голоду...»; «...Дорожнеча страшна. Картоплі доходять до 40 рублів за пуд (себто майже три рублі за 1 кг). Пуд разової муки від 100—150 рублів, літр молока 5 рублів, масло невидальщина, солонина 40—50 рублів. За гроші нічого не можна дістати, лише на заміну, а ціна на одяг упала дуже низько і виселенці найліпший свій одяг міняють, щоб не згинуть з голоду...»¹⁸⁶. Навіть в актах перевірок, які проводилися санітарними станціями органів НКВС, відзначалось, що умови життя спецпоселенців жахливі: «У спецселищі Сухона (Архангельська обл.) спецпоселенці розташовані в сушарнях, комірчинах, бараках, непристосованих до зими. Звідси — антисанітарія, вошиність, ріст захворювань... Серед спецпоселенців мають місце масові захворювання екземою, коростою, різноманітними наривами. Епідемії спалахують у Комі АРСР, Свердловській, Іркутській та інших областях»¹⁸⁷. Як результат смертність серед осадників-засланців у IV кварталі 1940 р. сягала 1,2 %, а в II кварталі 1941 р. — 1,7 %. У випадку зі спецпоселеннями біженців картина була теж жахлива: у I кварталі 1941 р. (згідно з інформацією НКВС) померло їх 0,7 % від загальної кількості, а в II кварталі того ж року — 0,8 %¹⁸⁸.

Поряд із депортаціями радянська влада також практикувала відселення мешканців із певних регіонів. У січні 1940 р. постановою політбюро ЦК ВКП(б) було визначено 800-метрову смугу уздовж західної та південно-західної ділянки державного кордону СРСР. На виконання цієї постанови 3 квітня 1940 р. РНК України своєю ухвалою конкретизувала заходи, які необхідно було здійснити у вказаному районі. З 229 населених пунктів передбачалося відселити 21 212 родин, що становило 102 800 осіб. За даними С.Макарчука, у прикордонній смузі Львівської обл. відселенню підлягали села Салаші, Лобра, Рядова, Монастир, Пічани, Вилева, В'язивниця Синявського р-ну, Воля Велика, Лівча, Старі Гораї, Хлівисько разом з багатьма присілками та урочищами Горинецького р-ну, десятки господарств із сіл Ляшки, Висоцьке, Маковисько, Лази Ляшківського р-ну та Олещиші Старі Любачівського р-ну, Білоколонія, присілки Краснянка й Бірки Магерівського р-ну, с. Кути та окремі господарства с. Вербляни Немирівського р-ну, с. Журавлі Рава-Руського р-ну та ін. поселення. Усього з районів Львівської обл. — Янівського, Синявського, Любачівського, Угнівського, Рава-Руського, Немирівського, Магерівського, Горинецького, Великомоствіського й Ляшківського — відселялося 2500 господарств або 11 995 осіб. Для цих відселенців за місцем постійного проживання були визначені колонії в Аккерманській (Ізмайльській) обл. — Кацбах, Клястиця, Малий Ярослав, Амаря, Ановна, Фуратова, Березина, Париж, Бородіно, Лунга, Круджики та ін. Для перевезення переселенців, їх майна та худоби виділялася необхідна кількість вагонів.

13 лютого 1940 р. РНК УРСР прийняла постанову про відселення населених пунктів, відведених під Львівський арtpолігон. Відселялися с. Михалейки, Березяки, Заязд Янівського району, Пащиця, Шкурханка, Шабельня, Юрки (Южки), Провала, Пасіка, Голубці, Горбовці, Гутисько, Хитрейки Жовківського району, Басюки, Тишики, Полине, Рикі, Тістечки, Гери, хутори Мельники, Шинки, Юнини, Хуки, Кравці, Клепарів, Порцієв, Вербляни Немирівського району¹⁸⁹. Крім того, окремі села, околиці яких були багаті на ліс, відселялись, тому що їхні угіддя передавались у власність Воєнного лісового господарства (Воєнлісгоспу). Така доля спіткала села Велика і Мала Вишеньки, Верещиця, Курники, Майдан на Львівщині¹⁹⁰.

Завершальну терористичну сторінку у хроніку взаємовідносин з населенням Західної України окресленого періоду сталінський режим вписав у перші дні німецько-радянської війни. У тюрмах західного регіону перебувала велика кількість в'язнів. З початком воєнних дій органи державної безпеки УРСР намагалися вивезти їх у глиб території.

Так, 23 грудня 1941 р. начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіпшов направив командиру 13-ї дивізії військ НКВС полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів, де зазначив: «На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка із в'язниць західних областей України необхідно евакуювати в'язнів у тиллові області». Передбачалося вивезення 23 394 чол., для чого необхідно було понад 700 залізничних вагонів.

В.Сергієнко декілька разів звертався з телеграмами в НКВС СРСР за інструкціями щодо евакуації в'язнів, але ствердної відповіді з Москви не надійшло. Невдовзі в НКВС УРСР все ж прибула телеграма, в якій зазначалося, що «згідно з розпорядженням Л.Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебували під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах»¹⁹¹. Певною мірою дане рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля. Наприклад, бандерівські відділи з метою відбиття арештованих вчинили атаки на в'язниці у Львові та Бережанах¹⁹².

Збереглися численні свідчення, особливо мемуарного характеру, про способи нищення людей. В'язнів розстрілювали в тюремних камерах, подвір'ях тюрем, у різних урочищах за межами міст, над шурфами шахт і т. ін. Пізніше, відразу після вступу німців, для західних українців відкрились жахливі картини.

...Львівські «Бригідки». З розкритих навстіж брам доноситься трупний запах. На подвір'ї, в коридорах, у підвалах — стося трупів. Усі вони з слідами тортур. Проломлені черепи, відрубані ноги, руки, скручені колючим дротом тулуби, спотворені обличчя. Тюрма на Замарстиніві у Львові також завалена трупами, їх — близько шестисот. Лежать вони у підвалах у кілька рядів висотою до двох метрів. Декілька десятків понівечених останків — у камерах, коридорах¹⁹³. У в'язниці на вул. Лонцького така ж картина. Серед замучених чоловіків, жінок видніються і дитячі трупи. В тюрмі на вул. Яховича, що розташована поблизу «Бригідок», у загородженій частині подвір'я була широка в (5—6 м) ледь присипана землею братська могила із застромленою у землю лопатою. З могили стирчав лікоть руки в синій сорочці. Серед трупів — відомі громадські діячі М.Струтинський і О.Радловський¹⁹⁴.

У дрогобицькій в'язниці жертви лежали у могилі безладно. Руки вбитих заломлені назад та зв'язані дротом або мотузками. Тіла до невпізнання знівечені. Деякі голови були обмотані ганчірками і зверху перев'язані шнурками. Серед закатованих можна було побачити лица без носів, із повідрізуваними губами, без вух тощо. На всіх трупах виднілися червоно-сині плями від сильних побоїв¹⁹⁵.

Страшне видовище побачили люди у Стрийській тюрмі. На подвір'ї — сотні трупів із повідрізуваними вухами, носами, пальцями, повиколуюваними очима. Біля стіни стояли чотири казани, в яких готували для в'язнів страву. Коли підняли покришку одного з них, то з жахом побачили, що в котлі є зварені людські тіла. Те ж саме було і в інших казанах. У кожному з них, залежно від величини, було по 2—3 трупи. Хтось із людей відкрив головний отвір каналу на подвір'я тюрми і всі побачили, що канал забитий трупами. На подвір'ї під стіною тюрми стояла залізна кабіна з двома перегородками висотою приблизно 2 м й шириною півтора метра. Вона мала у верхній частині 3—4 гаки, а долівка її була покрита залізною решіткою, під якою горів газ. В одній перегородці ще висів труп в'язня головою вниз, а в другій лежало на підлозі цілковито спечене тіло іншого¹⁹⁶.

У Золочівській тюрмі трупи вбитих були облиті бензином й спалені, тому лише частину замордованих можна було розпізнати¹⁹⁷.

У містечку Ширець на Львівщині перед втечею чекісти загнали в'язнів до стодоли й стайні місцевого польського священика і помордували їх. Трупи були з відрубаними ногами й руками, із здертою шкірою, відрізаними носами, язиками й вухами¹⁹⁸.

У Самбірській тюрмі знайдено багато трупів, помордованих у жахливий спосіб. Деякі з них мали в устах ганчірки й пісок, інші попідрізувані нігті на пальцях рук, пошматовані й повирізувані пояси шкіри з обличчя, повиколовані очі, повідрізувані носи, повибивані зуби і т.д. У жінок були відрізані груди, порозпорювані животи, повиривані жмути волосся, перед страгою їх усіх звальтували¹⁹⁹.

В'язень Луцької тюрми М.Куделя, що чудом залишився живий, пригадує: «... як тільки вранці 23 червня 1941 р. всіх в'язнів вивели на тюремне подвір'я, по натовпу вдарили кулемети, пролунали вибухи гранат, роздался жахливий людський крики. Люди бігали, неначе загнані олені, збиваючи з ніг один одного. Поранені благали різними голосами: добийте мене людоїди. Щоб замести свій злочин, трупи полили гасом і спалили»²⁰⁰.

У в'язниці м. Кременця Тернопільської обл. мученицькою смертю загинуло кілька православних священиків і владика Симон. Особливо страшну смерть заповдіяно владичі. Карателі осмалили єпископові бороду, відрізали п'яти, ніс та язик і викололи очі²⁰¹.

Загалом було страчено близько 10 000 в'язнів: так, у в'язницях Львівської обл. було розстріляно 2464, у двох в'язницях Дрогобицької обл., у містах Самборі і Стрию — 1101; у тюрмах Станіславської обл. — 1000; м. Луцька — 2000, Дубно — 200, Ковеля — 194, Володимира-Волинського — лише засуджених до вищої міри покарання. Із Чорткова Тернопільської обл. було евакуйовано 954 в'язні, із яких по дорозі розстріляно 123, а в м. Умані — 767. У Перемишльській тюрмі страчено 267 в'язнів²⁰².

Після початку німецько-радянської війни розпочався призов населення західних областей УРСР до Червоної армії. Проте не всі призовники потрапили до війська. Є свідчення про розстріли мобілізованих українців²⁰³.

Під час відступу із західного регіону органи НКВС намагались евакуювати представників елітарних верств населення — державних чиновників, фахових робітників, інтелігенцію. У випадку з інтелігенцією радянській владі йшлося не лише про те, щоб схоронити її перед наступом німецьких військ, а й про те, щоб усунути можливість її перетворення на антирадянську політичну силу в тилу ворога. Відправлення на Схід найвідоміших представників місцевої інтелігенції витворило у Західній Україні вакуум еліти. Евакуація супроводжувалась людськими втратами. Зокрема, безслідно зникли (найімовірніше, були знищені НКВС) академік К.Студинський, син І.Франка Петро та ін.

Підрахунки депортованих, ув'язнених та вбитих мешканців Західної України виявили, що радянська влада репресувала у 3—4 рази більше людей, ніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації. Ці дані дають найкраще уявлення про істинний характер ста-

лінського режиму як безпрецедентного розтратника людського матеріалу й держави-вбивці. Слід зауважити, що карально-репресивна радянська машина у 1939—41 рр. ще не працювала на повну силу²⁰⁴.

- ¹Кривава книга. Передрук видань 1919 та 1921 років. / Упорядник Я. Радевич-Виницький. — Дрогобич, 1994. — С. 186—187.
- ²Там само. — С. 204—205.
- ³Там само. — С. 208—209.
- ⁴Там само. — С. 213.
- ⁵Там само. — С. 199—200.
- ⁶Там само. — С. 213.
- ⁷Там само. — С. 241.
- ⁸Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО) — Ф. 1. — Оп. 52. — Спр. 7. — Арк. 2—5, 13—15, 26.
- ⁹Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. — Львов, Вища школа, 1983. — С. 121.
- ¹⁰Кузутак М. Галицькі українці в боротьбі за незалежність у 1920—1923 роках // Галичина. — Івано-Франківськ. — 1998. — № 1. — С. 62—63; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие... — С. 122.
- ¹¹Муссоліні — ініціатор підчинення Східної Галичини Польщі // Діло. — Львів. — 1925. — 25 серпня. — С. 2.
- ¹²Дядюк М. Ольга Басараб-Левицька: трагедія 1924 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 36. на пошану професора Юрія Сливки. — Львів. — 2000. — № 7. — С. 324.
- ¹³Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі — ЦДА України у Львові). — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 920. — Арк. 30 зв.
- ¹⁴Дядюк М. Ольга Басараб-Левицька... // Україна... — 2000. — № 7. — С. 324.
- ¹⁵Самовбивство у львівських в'язницях // Діло. — 1924. — 20 лютого. — С. 3.
- ¹⁶Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX—XX століття. — Київ, 1996. — С. 191.
- ¹⁷Кузутак М. Українське національно-демократичне об'єднання: активізація діяльності, посилення громадсько-політичних впливів (1928—1930 рр.) // Галичина. — 2000. — № 4. — С. 93.
- ¹⁸Макарчук С.А. Этносоциальное развитие... — С. 159.
- ¹⁹Дрозд Р. Пацифікація Східної Галичини в 1930 році // Український альманах. — Варшава, Об'єднання українців у Польщі, 2000. — С. 175.
- ²⁰Бараба Гр. Західноукраїнське працююче селянство в боротьбі з окупацією // Наша правда. Орган ЦК КПЗУ. — Нелегальне видання // 1930. — Ч. 5—6. — С. 28—32.
- ²¹Дрозд Р. Пацифікація... // Український альманах. — С. 175.
- ²²Макарчук С.А. Этносоциальное развитие... — С. 159.
- ²³Державний архів Івано-Франківської області (далі — ДАІФО). — Ф. 68. — Оп. 2. — С. 155. — Арк. 41, 45, 49, 53, 59, 76, 77.
- ²⁴Довідник з історії України. — К., 2001. — С. 166.
- ²⁵Там само. — С. 559.
- ²⁶Гладка Г., Кузутак М., Москалюк М., Хруслев Б. У боротьбі за церкву, націю й державу // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 69.
- ²⁷Дрозд Р. Пацифікація... // Український альманах. — С. 176.
- ²⁸UkrainZey // Sprawy narodowosciowe. — Warszawa. — 1931. — № 1. — S. 97.
- ²⁹Будзіньська В. Польська «пацифікаційна» акція в Галичині та українська громадськість зарубіжжя // Наукові зони історичного факультету. — Львів, 1999. — Вип. 2. — С. 163—168.
- ³⁰Pob™ d-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. — Gdańsk, 1990. — Tom drugi. 1914—1939. — S. 727—728.
- ³¹Шухевич С. Мое життя. Спогади. — Лондон, 1991. — С. 416.

- ³² Шкраб'юк П. Виноградник господній. — Львів, 1995. — С. 90.
- ³³ Там само. — С. 91.
- ³⁴ Киричук Ю. Тарас Бульба-Боровець: його друзі і вороги. — Львів, 1997. — С. 9.
- ³⁵ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО), ф. 60, оп. 1, спр. 9, арк. 57.
- ³⁶ Матвеев Г., Федевич К. Акція навернення українського населення Волині до католицтва в 1937—1939 роках // Вісник Львівського університету. Сер. істор. — Львів, 1998. — Вип. 33. — С. 172.
- ³⁷ Там само. — С. 173.
- ³⁸ Там само. — С. 172.
- ³⁹ Там само. — С. 174.
- ⁴⁰ ДАВО. — Ф. 57 с / 46. — Оп. 9. — Спр. 627. — Арк. 3—39.
- ⁴¹ Борщевич В. Політика Другої Речі Посполитої щодо Української православної церкви на Волині // Україна... — 2000. — № 7. — С. 370.
- ⁴² Комар В. Польське військо і національна політика в Західній Україні напередодні 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали Міжнародної наукової конференції 23—24 вересня 1999 р. — Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — С. 59.
- ⁴³ Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935—1939 рр.) // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 104.
- ⁴⁴ Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938—1939 роках // Україна... — 2000. — № 7. — С. 430.
- ⁴⁵ ЦДІА у Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 499. — Арк. 99.
- ⁴⁶ Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польською владою напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині // 1939 рік... — С. 83.
- ⁴⁷ Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади. — Львів, Просвіта, 1993. — Кн. 1. — С. 348.
- ⁴⁸ Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина... // Україна... — 2000. — № 7. — С. 442.
- ⁴⁹ Макарчук С. Євреї західноукраїнських земель XIX — першої третини XX ст. у світлі офіційних статистичних джерел. Осягнення історії // 36. наукових праць на пошану професора М.П.Ковальського з нагоди 70-річчя. — Острог; Нью-Йорк. Б/ вид., 1999. — С. 353—360.
- ⁵⁰ Макарчук С. Міжнародний антагонізм в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 року // 1939 рік... — С. 16—18.
- ⁵¹ Резмер В. Позиція і участь українців у польській кампанії 1939 р. // Україна—Польща: важкі питання. — Варшава, 1999. — Т. 4. — С. 27.
- ⁵² Шкраб'юк П. Виноградник... — С. 135.
- ⁵³ Швагуляк М. Позиція і участь українців у німецько-польській війні 1939 р. // Україна—Польща... — Т. 4. — С. 46.
- ⁵⁴ Шкраб'юк П. Виноградник... — С. 136—138.
- ⁵⁵ Швагуляк М. Позиція... // Україна—Польща... — Т. 4. — С. 51.
- ⁵⁶ Там само. — С. 51.
- ⁵⁷ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 211; Пурут А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік... — С. 138—139; Резмер В. Позиція... // Україна—Польща... — Т. 4. — С. 29.
- ⁵⁸ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. — Київ, 1994. — Т. 1. — С. 105.
- ⁵⁹ Капустякський М. Військова підготовка ОУН // ОУН 1929—1954. — На чужині, Б/вид., 1955. — С. 116.
- ⁶⁰ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 197.
- ⁶¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. — Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. — Т. 1. — С. 27.
- ⁶² Баран З. Степан Федак: штрихи до образу львівського «неполітика» // Львів: місто, суспільство, культура. Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. — Львів, 1999. — Т. 3. — С. 555—561.
- ⁶³ Кугутак М. Галицькі українці... // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 60—61.
- ⁶⁴ Кенітій А.В. Українська Військова Організація (УВО) в 1920—1928 рр. Короткий нарис. — К., 1998. — С. 32.

- ⁶⁵ Кукутяк М. Галицькі українці... // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 62.
- ⁶⁶ Кендій А.В. Українська... — С. 32.
- ⁶⁷ Молода муза. Антологія західноукраїнської поезії початку XX століття. — К., Молодь, 1989. — С. 191.
- ⁶⁸ Срібна сурма. Спогади й матеріали до діяння Української Військової Організації. Збірку підготував і зредагував Зиновій Книш. — Торонто, б/р. — С. 24—25.
- ⁶⁹ Кендій А.В. Українська... — С. 33, 47.
- ⁷⁰ Книш З. Бойові дії на ЗУЗ у першому десятилітті її існування // ОУН. 1929—1954. — С. 98; Срібна сурма. — С. 35, 43.
- ⁷¹ Мірчук П. Нарис історії... — Т. 1. — С. 31.
- ⁷² Книш З. Дух, що тіло рве до бою... Вінніпег, 1951. — С. 65.
- ⁷³ Матла О. Історичні нотатки. — Торонто, накладом автора, 1985. — С. 127; Книш З. Далекий приціл. — Торонто, 1967. — С. 15; Мірчук П. Нарис історії... — Т. 1. — С. 27—28.
- ⁷⁴ Кендій А.В. Українська... — С. 35; Книш З. Далекий... — С. 228—240.
- ⁷⁵ Книш З. Дрижить підземний гук. — Вінніпег, б/в., 1953. — С. 86.
- ⁷⁶ Книш З. Далекий... — С. 246.
- ⁷⁷ Книш З. Дрижить... — С. 232; його ж. Далекий... — С. 324—325.
- ⁷⁸ Кульчицький С.В. Проміжний звіт робочої групи для підготовки історичного висновку про діяльність ОУН—УПА. Історичний висновок про діяльність ОУН—УПА (попередній варіант). — К., Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 17; його ж. Ідеологія і практика українського праворадикального руху у довоєнній Польщі (1920—1939 рр.) // Проблема ОУН—УПА. Попередня історична довідка. — К., Інститут історії України НАН України, 2000. — С. 15.
- ⁷⁹ Книш З. Далекий... — С. 354—355.
- ⁸⁰ Мірчук П. Нарис історії... — Т. 1. — С. 141—142; Книш З. Дрижить... — С. 15.
- ⁸¹ Книш З. Бойові дії... // ОУН. 1929—1954. — С. 92—93.
- ⁸² Дрозд Р. Патифікація... // Український альманах. — 2000. — С. 174—175.
- ⁸³ Книш З. Бойові дії... // ОУН. 1929—1954. — С. 101.
- ⁸⁴ Книш З. В сутінках зради. — Торонто, 1975. — С. 7—93.
- ⁸⁵ Власний архів автора. Розповідь Ю. Шухевича, записана 5 листопада 1997 р. — С. 8.
- ⁸⁶ Матла О. Історичні... — С. 126, 135, 137, 143.
- ⁸⁷ Грицак Я. Нарис історії України... — С. 198—199; Матла О. Історичні... — С. 146—147.
- ⁸⁸ Мірчук П. Степан Бандера — символ революційної безкомпромісовости. — Нью-Йорк; Торонто, ЛВУ, 1961. — С. 21.
- ⁸⁹ Там само. — С. 31.
- ⁹⁰ Мірчук П. Нарис історії... — С. 364—368.
- ⁹¹ Науменко К. Генеральне консульство СРСР у Львові // Україна... — 2000. — № 7. — С. 397—398.
- ⁹² Матла О. Історичні... — С. 298.
- ⁹³ Мірчук П. Степан Бандера... — С. 33.
- ⁹⁴ Макаруч С.А. Етносоціальне развитие... — С. 199.
- ⁹⁵ ДАВО, ф. 1, оп. 2, спр. 5076, арк. 22.
- ⁹⁶ Макаруч С.А. Етносоціальне развитие... — С. 199.
- ⁹⁷ Мірчук П. Нарис історії... — Т. 1. — С. 350.
- ⁹⁸ Там само. — С. 373—374.
- ⁹⁹ Книш З. Бойові дії... — С. 92.
- ¹⁰⁰ Науменко К. Генеральне консульство... // Україна... — 2000. — № 7. — С. 400.
- ¹⁰¹ Мірчук С. Степан Бандера... — С. 20; його ж. Нарис історії... — Т. 1. — С. 370.
- ¹⁰² Мета. — Львів. — 1934. — 5 серпня.
- ¹⁰³ Макаруч С. Міжнародні антагонізми... // 1939 рік... — С. 15.
- ¹⁰⁴ Шенцицький А. Дві любові — два патріотизми // Галичина. — 1998. — № 1. — С. 79.

- ¹⁰⁵ Шкраб'юк П. Виноградник... — С. 75, 109—110.
- ¹⁰⁶ Гришак Я. Нарис історії України... — С. 199.
- ¹⁰⁷ Власний архів автора. Розповідь Ю.Шухевича, записана 5 листопада 1997. — С. 9.
- ¹⁰⁸ Висоцький Р. Спроба ліквідації ОУН польськими властями напередодні Другої світової війни на території Галичини та Волині // 1939 рік... — С. 82; Ребет Л. Свігла і тіні ОУН. — Мюнхен. Видавня ОУН(з), 1964. — С. 66—67.
- ¹⁰⁹ Кульчицький С.В. Ідеологія і практика... // Проблема ОУН—УПА... — С. 17.
- ¹¹⁰ Новий час. — Львів. — 1937. — 16. 6. — С. 4.
- ¹¹¹ Мірчук П. Нарис історії... Т. 1. — С. 443—450.
- ¹¹² Гайвас Я. Воля ціни не має. — Торонто: Українське видавництво, 1971. — С. 61.
- ¹¹³ Ганушевський М. Роман Шухевич у моїх споминах // Визвольний шлях. — Мюнхен. — 1984. — Ч. 3. — С. 268.
- ¹¹⁴ Гавриліва І. Військова та політична діяльність ОУН напередодні Другої світової війни // 1939 рік... — С. 78.
- ¹¹⁵ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 498. — Арк. 1.
- ¹¹⁶ Бедрий А. ОУН і УПА // Визвольний шлях. — 1983. — Ч. 1. — С. 28.
- ¹¹⁷ Макаруч С. А. Міжнаціональні антагонізми... // 1939 рік... — С. 15.
- ¹¹⁸ Мірчук П. Нарис історії... Т. 1. — С. 569.
- ¹¹⁹ Висоцький Р. Спроба ліквідації... // 1939 рік... — С. 83.
- ¹²⁰ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 1069. — Арк. 10.
- ¹²¹ ДАЛО. — Ф. 1. — Оп. 51. — Спр. 1162. — Арк. 3. — 5зв, 21, 24; ДАІФО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 615. — Арк. 1, 2, 11—12.
- ¹²² Сергеев Ф. Тайные операции нацистской разведки. — М., Мысль, 1991. — С. 83; Безыменский Л. Тайное и явное // Новое время. — Москва. — 1979. — № 3. — С. 26; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — Львів, НТШ, 1993. — С. 72; Макар В. Береза Каргузька. — Торонто: Червона Калина, 1956. — С. 113.
- ¹²³ Пурут А. Українці у вересневій кампанії // 1939 рік... — С. 138.
- ¹²⁴ Мірчук П. Нарис історії... Т. 1. — С. 586—587.
- ¹²⁵ Пурут А. Українці ... // 1939 рік... — С. 138.
- ¹²⁶ Гьоншин І. Оперативно-чекістські групи НКВС в західних областях України у вересні-жовтні 1939 року (за матеріалами Державного архіву Служби безпеки України) // 1939 рік... — С. 178, 179—181.
- ¹²⁷ Луцький О. Інтелігенція Львова (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Львів: місто... Т. 3. — С. 578.
- ¹²⁸ Кондратюк К., Лучаківська І. Західно-українська інтелігенція у перші роки Радянської влади (вересень 1939 — червень 1941) // Вісник Львівського університету. — Вип. 33. — С. 179.
- ¹²⁹ Кондратюк К. Втрати населення Західної України у 1939 — 1941 рр. // Україна—Польща: важкі питання. — Варшава, TYRSA, 2001. — Т. 5. — С. 153.
- ¹³⁰ Лебедев Н. Коминтерн и Польша. 1939—1943 годы // Международная жизнь. — Москва. — 1993. — № 8. — С. 150.
- ¹³¹ Руккас А. Участь українців-воєнків польської армії у вересневій кампанії 1939 року // 1939 рік... — С. 145.
- ¹³² Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939 — 1941 рр.: суть і наслідки // Україна—Польща... Т. 4. — С. 73.
- ¹³³ ЦДДА України у м. Львові. — Ф. 859. — Оп. 1 — Спр. 7. — Арк. 3—9.
- ¹³⁴ Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей УРСР в перші роки радянської влади (1939—1941 рр.). — Дрогобич. 1999. — С. 27.
- ¹³⁵ Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянзації» західних областей України у 1939—1941 роках // 1939 рік... — С. 21—22.
- ¹³⁶ Білає І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — Київ, Либідь, 1994. — Кн. 1. — С. 114, 119.
- ¹³⁷ Кондратюк С. Встановлення сталінського тоталітарного режиму в Західній Україні (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // 1939 рік... — С. 157—158.

- ¹³⁸ ДАВО. — Ф. Р.—18 — Оп.1/2с. — Спр. 1. — Арк. 1—16.
- ¹³⁹ *Мазур Г.* Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939—1941 рр.: суть і наслідки // Україна—Польща... — Т. 4. — С. 95.
- ¹⁴⁰ ДАЛО. — Ф. П—3. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 146.
- ¹⁴¹ *Кондратюк К., Луцківська І.* Західноукраїнська інтелігенція ... // Вісник Львівського університету. — Вип. 33. — С. 184—185.
- ¹⁴² *Кондратюк К., Кондратюк С.* Репресії органів НКВС проти населення західних областей України (1939—1941) // Наукові зошити історичного факультету. — Львів, 2000. — Вип. 3. — С. 147.
- ¹⁴³ *Макаруч С.* Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939—1945) // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, 2000. — Вип. 35—36. — С. 325.
- ¹⁴⁴ *Луцький О.* Інтелігенція Львова ... // Львів: місто... Т. 3. — С. 580—581.
- ¹⁴⁵ Західна Україна під більшовиками. IX. 1939 — VI. 1941. — Збірник за редакцією Мілени Рупицької. — Нью-Йорк, 1958. — С. 321—322.
- ¹⁴⁶ *Кучерена М., Вісн В.* Радянський режим на Волині (1939—1941 рр.) // 1939 рік... — С. 164.
- ¹⁴⁷ *Кондратюк К.* Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти ... // 1939 рік... — С. 25.
- ¹⁴⁸ *Парсаданова В. С.* Депортація населення із Західної України і Західної Білорусії в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история. — Москва. — 1989. — № 2. — С. 29.
- ¹⁴⁹ *Луцківська І.* Українська інтелігенція... — С. 44.
- ¹⁵⁰ *Кондратюк К., Луцківська І.* Становище церкви і духовенства Західної України в умовах радянського режиму (вересень 1939 — червень 1941 рр.) // Наукові зошити історичного факультету. — Вип. 2. — С. 178.
- ¹⁵¹ *Сурмач О.* Державно-церковні відносини на західноукраїнських землях (1939—1941) // 1939 рік... — С. 174.
- ¹⁵² Там само. — С. 172.
- ¹⁵³ *Боднарчук І.* У 40-річчя насильництва більшовиків над УГКЦ // Жіночий світ. — Торонто. — 1985. — Ч. 3. — С. 6—7.
- ¹⁵⁴ *Білас І.* Репресивно-каральна система ... Кн. 1. — С. 124—126.
- ¹⁵⁵ Західна Україна... — С. 399—403.
- ¹⁵⁶ *Сурмач О.* Державно-церковні відносини ... // 1939 рік... — С. 176.
- ¹⁵⁷ Західна Україна... — С. 123.
- ¹⁵⁸ Там само. — С. 133—135.
- ¹⁵⁹ *Луцький О.* Інтелігенція Львова ... // Львів: місто... Т. 3. — С. 589—590.
- ¹⁶⁰ *Вісн В. В.* Радянський режим у Волинській області (вересень 1939—червень 1941 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Львів, 1997. — С. 22.
- ¹⁶¹ *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Польща... Т. 4. — С. 82.
- ¹⁶² Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 70.
- ¹⁶³ *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Польща... Т. 4. — С. 82.
- ¹⁶⁴ *Кульчицький С. В.* Акт 30 червня 1941 року // Проблема ОУН—УПА... — С. 20.
- ¹⁶⁵ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 176.
- ¹⁶⁶ Там само. — С. 184.
- ¹⁶⁷ Там само. — С. 64.
- ¹⁶⁸ *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Польща... Т. 4. — С. 82.
- ¹⁶⁹ Західна Україна... — С. 426—429.
- ¹⁷⁰ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 81—82.
- ¹⁷¹ Там само. — С. 99—100.

- ¹⁷² *Мазур Г.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Польща: Т. 4. — С. 103.
- ¹⁷³ *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України у 1939—1941 рр. // Україна—Польща: ... Т. 5. — С. 158; *Макарчук С.* Втрати населення ... // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — Вип. 35—36. — С. 323—324; *Paczkowski A.* Represje sowieckie wobec polakow i obywateli polskich. — Warszawa, Karta, 2000. — S. 13—17.
- ¹⁷⁴ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 27.
- ¹⁷⁵ *Куп'як Д.* Спогади нерозстріляного. — Торонто; Нью-Йорк, Червона Калина, 1991. — Кн. 1. — С. 104.
- ¹⁷⁶ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. — Львів, Про-світа, 1997. — Кн. 2. — С. 57—58.
- ¹⁷⁷ *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Поль-ща... Т. 4. — С. 83.
- ¹⁷⁸ Депортації: Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Львів, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1996. — Т. 1. — С. 110.
- ¹⁷⁹ Західня Україна... — С. 454—455.
- ¹⁸⁰ *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України у 1939 — 1941 рр. // Украї-на—Польща: ... Т. 5. — С. 159.
- ¹⁸¹ Там само.
- ¹⁸² *Грицак Я.* Нарис історії України... — С. 214.
- ¹⁸³ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 66.
- ¹⁸⁴ *Дялька Я., Бачинський Р.* Передмова // Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 11.
- ¹⁸⁵ Західня Україна... — С. 459.
- ¹⁸⁶ Там само. — С. 460—462.
- ¹⁸⁷ *Дялька Я., Бачинський Р.* Передмова // Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 11.
- ¹⁸⁸ *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України у 1939 — 1941 рр. // Украї-на—Польща: ... Т. 5. — С. 160.
- ¹⁸⁹ *Макарчук С.* Втрати населення ... // Вісник Львівського університету. Серія іс-торична. — Вип. 35—36. — С. 324.
- ¹⁹⁰ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 95.
- ¹⁹¹ *Кондратюк К.* Втрати населення Західної України у 1939 — 1941 рр. // Украї-на—Польща: ... Т. 5. — С. 160.
- ¹⁹² *Мазур Г.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Польща: Т. 4. — С. 104.
- ¹⁹³ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 35, 42.
- ¹⁹⁴ Там само. — С. 35, 42, 45—46, 47.
- ¹⁹⁵ Там само. — С. 48—49, 66, 75, 82.
- ¹⁹⁶ Там само. — С. 46—47, 57—58, 84—85, 91—95.
- ¹⁹⁷ Там само. — С. 58—59.
- ¹⁹⁸ Там само. — С. 159.
- ¹⁹⁹ Західня Україна... — С. 484.
- ²⁰⁰ *Дмитрук В.* Політика радянської влади щодо населення ... // Україна—Поль-ща... Т. 4. — С. 85—86.
- ²⁰¹ Літопис нескореної України. — Кн. 1. — С. 101.
- ²⁰² *Лучаківська І.* Українська інтелігенція... — С. 66; *Кучерена М., Вісун В.* Радянсь-кий режим ... // 1939 рік... — С. 169.
- ²⁰³ *Макарчук С.* Втрати населення ... // Вісник Львівського університету. Серія іс-торична. — Вип. 35—36. — С. 327.
- ²⁰⁴ *Грицак Я.* Нарис історії України... — С. 220, 214.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА ЯК НОВИЙ ВИМІР ТЕРОРУ І ТЕРОРИЗМУ

1. Терор і тероризм у світлі міждержавного збройного конфлікту: історичний та правовий аспекти

Міжнародне право інтерпретує багато явищ не так, як це роблять історики. Наприклад, деякі події, що розгорталися на полях битв Другої світової війни у тилу німецьких військ, з точки зору міжнародного права багато в чому не відповідали законам ведення війни і були з огляду на це «неправомірними». Міжнародне гуманітарне право категорично забороняє дії, котрі вважаються актами терору і тероризму. Проте в реальних історичних подіях військового конфлікту конкретна людина, котра чинить дії, що можуть бути названі терористичними, для одних — дійсно, терорист, а для інших — борець за свободу.

Разом з тим некоректною та помилковою за своєю сутністю є позиція деяких вчених, котрі намагаються виправдати державний терор в СРСР, посиляючись на ті чи інші історичні абстракції. Наприклад, таким є висновок: «...якщо в СРСР акції внутрішнього державного терору ініціювалися прагненням владної верхівки зміцнити інтернаціональну за своєю сутністю соціалістичну єдність народів і переслідували мету покращання життя звичайних трудящих, то фашистські диктатури в Європі споконвічно були расистськими, не приховували своїх експансіоністських планів у зовнішній політиці і спирались на підтримку буржуазії, воєнної аристократії, банкірів і промисловців, інтереси котрих вони і обстоювали»¹.

Терор і тероризм широко практикувалися у роки Другої світової війни. Всі відомі ознаки цих явищ — від фізичного насильства і знищення матеріальних об'єктів (підпали, руйнування) до морально-психологічного тиску (погрози, шантаж, ультиматуми, взяття заручників) — були реаліями того лихоліття.

І СРСР, і Німеччина вступили у війну, маючи неабиякий досвід та «здобутки» у впровадженні державного терору протягом тривалого часу і не відмовлялися від цього ефективного методу протягом війни, лише корегували його залежно від тих чи тих факторів соціально-політичної обстановки.

Розглядаючи терор та тероризм у досліджуваній період, варто розрізняти: терор окупантів проти мирного населення, диверсійно-терористичні акти партизанів проти окупаційних військ та їхніх поплічників з цивільного населення, терористичні акти проти більшовицьких військових

угруповань (ОУН, УПА) проти радянської влади (як політичного ворога та опонента) і проти її симпатиків — цивільного населення (мобілізованого на роботу із Східних областей СРСР), а також терористичні акції підпільних польських збройних формувань проти українського народу. І, нарешті, державний терор проти власного народу «рідної влади» після важких років окупації.

Варто нагадати (докладно про це йшлося у 1-му розділі книги), що межа між терором та тероризмом досить умовна, хоча й має певні критерії (ознаки, риси). По-перше, тероризм має не тотальний, а локальний характер. По-друге, суб'єкти тероризму (на відміну від суб'єктів терору) не мають будь-якої легітимної влади над соціальним контингентом, в якому вони оперують. По-третє, терористичні акції мають на меті домогтися певних результатів опосередковано, тобто примусити об'єкт тероризму прийняти певне рішення. В цьому випадку насильство не є самоціллю, а засобом досягнення мети. Особливого значення набуває створення атмосфери непевності, страху, залякування, погроз новими терористичними акціями.

Деякі науковці схильні вважати відмінною ознакою тероризму те, що він є акцією не воєнної чи політичної, а кримінального насильства і «навіть наявність політичної мотивації в діяннях терористів не перетворює їх у політичну силу, оскільки будь-яка організація лише тоді може вважатися політичною, коли у своїй діяльності спирається на широкі верстви населення»². Таке твердження не варто абсолютизувати. Наприклад, у певні періоди ОУН і УПА знаходили широку підтримку населення, а в інші — ні, проте вони завжди являли собою військово-політичний фактор, з яким не можна було не рахуватися. Хоча з точки зору довоєнної польської влади, а потім гітлерівської окупаційної адміністрації і радянських органів влади, це були «бандити», «кримінальний елемент». Де-факто вони діяли як політична опозиція, зброєю якої були терористичні акти. І хоча судили їх у 1944—1945 рр. за Кримінальним кодексом УРСР, але — і на цьому варто наголосити — за «політичними» статтями. Подібним чином нацисти ставилися до українського і польського націоналістичного та радянського підпілля і партизанів, називаючи їх «бандитами» й «терористами», хоча це був не кримінальний, а політичний за своєю суттю і спрямованістю рух Опору, який діяв іманентними методами.

Багатьом діям польських, українських і радянських партизанів та підпільників були притаманні риси, які з точки зору права мають ознаки терористичних актів. Особливо це стосується спроб залякати противника та співчуваюче йому населення. Наприклад, так було під час українсько-польського протистояння 1942—1945 рр., коли засобом досягнення політичної мети стали масові вбивства цивільного населення на національному та конфесійному ґрунті.

За сукупністю багатьох ознак можна провести паралелі між тероризмом і диверсією. Під останнє поняття підпадають підпали, вибухи, організація катастроф на транспорті, обвалів, загоплень, масове отруєння людей і тварин, розповсюдження епідемій, епізоотій, епіфітотій тощо, коли

такі дії переслідують опосередковану мету, містять загрозу і мають на меті залякування, а також підштовхують до прийняття певних рішень чи відмову від таких. Різниця, на думку правознавців, полягає в тому, що диверсанти діють приховано, а терористи відкрито, демонстративно, висувуючи свої вимоги. Якщо мета диверсії досягається в рамках акту насильства, то насильство через теракт є лише однією з важливих умов формування волі та рішення потерпілого чи потерпілих. Втім і в цьому випадку грань між актом терористичного спрямування й диверсією досить тонка і в багатьох випадках стирається, оскільки чимало явищ і подій воєнної доби мають спільні риси.

З позиції юриспруденції навмисне вбивство за низкою зовнішніх ознак також має спільні риси з тероризмом, але тільки в тому випадку, коли воно є засобом залякування чи впливу на будь-кого з метою коригування і спрямування поведінки певної групи людей чи владної інституції в потрібному для організаторів убивства руслі.

Виникає питання: як можна класифікувати дії радянських, польських партизанів і підпільників, оунівців та упівців, спрямовані проти гітлерівських окупантів?

Очевидно, що безпосередні сутички з ворогом мали характер бойових дій і тому підпадають під дефініцію «війна» або «військові дії». Такими ж можна вважати бої оунівських підрозділів проти радянських партизанів, відділів АК, інших польських формувань, а також військ НКВС на завершальному етапі війни та в повоєнний період.

Разом з тим, окремі дії партизанів та підпільників мають окремі риси дій терористичного спрямування. Теракти проти представників німецько-румунської адміністрації та їх поплічників з місцевого населення мали на меті звичайно ж не лише зменшити число окупантів і завдати їм втрат, а й посіяти зерно страху і послабити «новий порядок».

Дії терористичної спрямованості характеризують українсько-польське протистояння в період війни, коли польське підпілля, маючи за мету відновити польську державу в довоєнних кордонах і «поставити українців на місце», тероризували українське населення, а українські збройні формування задля стратегічних цілей — витіснення поляків з західноукраїнських земель, — діяли аналогічно.

Елементи тероризму були характерними для дій членів ОУН і вояків УПА на території західних областей УРСР після вигнання гітлерівських військ. Засоби, які вживалися щодо радянського партактиву, фахівців, котрі прибували з інших регіонів республіки, і цивільного населення, яке підтримувало заходи радянської влади, також можна кваліфікувати як терористичні. Радянська влада застосовувала терор, прагнучи зменшити не лише кількість безпосередніх учасників націоналістичного підпілля, а й їхні родини і потенційну опозицію в особі УГКЦ.

Ознаки тероризму чітко простежуються у діях радикальних польських та українських сил в ході переселення польського та українського населення згідно з угодою 1944 р. між урядами Польщі та УРСР. Операція «Вісла» дає підстави говорити про вияв державного терору польської влади стосовно українського населення.

Характер діяльності ОУН та УПА в роки війни вимагає чіткого визначення їх статусу і класифікації засобів, за допомогою яких вони прагнули досягти поставленої мети. Відмежовуючи національно-визвольний рух від міжнародного тероризму, дослідник проблем терору та тероризму Є.Ляхов наголошує: «Вирішувати питання про те, відносити ту чи іншу організацію до визвольної чи терористичної, слід, спираючись, з одного боку, на поняття права нації (народу), яка бореться за своє визволення, а з іншого — на поняття й ознаки міжнародного тероризму. ...Міжнародні права нації (народу), що бореться за своє визволення, визначається правом на самовизначення. Нація в особі відповідної організації може... застосовувати в будь-якій формі примус проти держави-колонізатора й агресора, користуватися в процесі боротьби міжнародною допомогою і захистом... Акти міжнародного тероризму є міжнародним злочином, тобто, заборонені міжнародним правом. Таким чином, групи, що їх здійснюють, не можуть претендувати на назву визвольної організації»³.

Останнє положення, коли його формально скалькувати на діяльність ОУН і УПА, може дати парадоксальні результати. Як відомо, ОУН виникла і формувалася поза межами УРСР. І хоча довоєнний період пов'язаний з етнічними українськими анклавами у складі Польщі, що в період з вересня 1939 до червня 1941 р. були «возз'єднані» з Великою Україною, похідні групи ОУН, вже розколотої на ОУН (м) та ОУН (б), вирушили через німецько-радянський кордон саме з території Третього рейху. Та й більшість керівників оунівців були громадянами інших країн. Це означає, що за формальними ознаками їх можна вважати міжнародними терористичними групами, які знищували радянсько-партійний актив, ар'єргарди регулярних військ, захоплюючи владу в залишених населених пунктах. Уряди Польщі й Радянського Союзу відмовляли ОУН у легітимності, гітлерівці ж до певного часу захоплювали її діяльність у руслі власних геополітичних інтересів. Коли ж ОУН заявила претензії на право репрезентувати державницькі прагнення й ідеали українського народу, нацисти вдалися до терору проти націоналістів. Отже, сприймаючи ОУН та УПА поза сферою правового поля, всі вказані режими вдалися до терору щодо учасників національно-визвольних змагань в Україні. У відповідь ОУН та УПА діяли терористичними методами задля досягнення поставленої мети — відродження Української Держави.

Отже, з формально-правової точки зору радянська влада може вважати оунівців міжнародними терористами, а з позиції україноцентризму ОУН і УПА посіли місце національно-визвольних інституцій в роки Другої світової війни і повоєнний період.

Ця й подібні їй метаморфози трапляються щоразу, коли дослідник займає позицію однієї сторони. З цього випливає принциповий висновок про відсутність універсальних критеріїв правової оцінки таких складних явищ, про які йдеться. Адже з точки зору окупантів, злочинцями були всі, хто в тилу протидіяв німецькій та румунській адміністрації (тобто радянські, польські та українські партизани й підпілляники); з точки зору радянської влади, такими ж порушниками закону були оунівці й упівці; нарешті, представники не лише праворадикального, а й центристського спектра укра-

їнського національного табору вважали дії сталінського режиму (депортації, насадження колгоспів, насильницька радянизація, переслідування УГКЦ) й окупаційних властей (терор, геноцид, розстріл заручників) злочинними.

Відтак переконуємося, що формально-правові підходи «пробуксовують», коли необхідно дати аналіз таких динамічних, суперечливих і неоднозначних процесів, які відбувалися в період Другої світової війни. Адекватний результат можна отримати лише тоді, коли проектувати ці події на матрицю конкретно-історичної ситуації і висвітлення того чи іншого явища в певному, окремо взятому юридичному спектрі.

2. Терор на окупованих українських землях

Нацизм і фашизм як суспільний феномен у всіх своїх виявах пронизаний насильством. Ця іманентна властивість наці-фашистських режимів супроводжувала вирішення внутрішньо- і зовнішньополітичних питань людства. Німецький нацизм підніс насильство, терор, агресію до основоположних засад життєдіяльності держави протягом тривалого часового відтинка.

Закріплюючи у свідомості народу постулат про необхідність завоювання «життєвого простору», Гітлер і його однодумці висунули расистську в своїй основі теорію про вищість «арійців» над усіма іншими етносами і

Гітлерівська тактика випаленої землі. Дніпропетровськ, 1943 р.

Реєстрація на біржі чоловіків, які будуть відправлені на примусові роботи до Німеччини. Київ, 1942 р.

народами. На цьому ґрунтувалося переконання про відсутність моральних перешкод на шляху до перетворення німців у панівну націю. Відповідно стверджувалося, що здійснення цієї мети виправдовує застосування будь-яких засобів.

Наступним етапом після завоювання нових територій мало стати їх звільнення від зайвої маси населення і колонізація німецьким етнічним елементом. Гітлер прямо вказував спосіб, у який мала бути розв'язана дана проблема: «Перед нами стоїть обов'язок обезлюднювати в тій самій мірі, в якій ми зобов'язані турбуватися про німецьке населення. Нам доведеться розробити техніку обезлюдження. Ви запитаєте, що означає обезлюднювати? Чи маю я намір знищувати цілі народи? Так точно, саме до цього все і зведеться. Природа жорстока, тому і ми зобов'язані бути такими ж»⁴.

Східний вектор експансії обумовлювався необхідністю боротьби зі «світовою загрозою єврейського більшовизму». Така ідейна «обгортка» мала забезпечити підтримку тієї частини німецького суспільства, яка з пересторогою ставилася до засобів подолання «перенаселення» країни, а також розширити коло майбутніх союзників і створити сприятливу світову громадську думку перед «походом на Схід».

Настанови Гітлера були деталізовані в численних документах вищих цивільних та військових чинників та різних установ. Особливе місце серед них посідає генеральний план «Ост», в якому викладені основні засади і напрями «східної політики» нацистів. Не торкаючись їх усіх, зауважимо лише, що згідно з вказаним планом передбачалося переселити і знищити 31 млн мешканців західної частини СРСР і Польщі і серед них — 65 %

Відправлення на примусові роботи до Німеччини жінок з Київського залізничного вокзалу. 1942 р.

українців, 75 % білорусів, 80—85 % поляків. Існували пропозиції збільшити загальну цифру до 51 млн осіб і скоротити термін колонізації з 30 до 10 років⁵.

У зауваженнях та пропозиціях «Східного міністерства» за генеральним планом «Ост» (квітень 1942 р.) пропонувалися такі методи підризу біологічної сили українського народу: «Засобами пропаганди, особливо через пресу, радіо, кіно, листівки, короткі брошури, доповіді і т. п. ми повинні постійно навіювати населенню думку про те, що шкідливо мати багато дітей. Потрібно показувати, яких великих засобів коштує виховання дітей і що можна було б придбати за ці кошти. Потрібно говорити про велику небезпеку для здоров'я жінки, на яку вона наражається, народжуючи дітей, тощо». А далі йдуть ще більш цинічні поради, що цілком підпадають під визначення демографічного терору: «Поряд з цим повинна бути розгорнута щонайширша пропаганда протизавідних засобів. Необхідно налагодити широке виробництво цих засобів. Розповсюдження цих засобів і абортів жодним чином не мають обмежуватися. Слід всіляко сприяти поширенню мережі абортаріїв. Можливо, наприклад, організувати спеціальну перепідготовку акушерок і фельдшерниць і навчати їх здійснювати аборти. Чим якісніше будуть проводитися аборти, тим з більшою довірою до них буде ставитися населення. Цілком зрозуміло, що лікарі також повинні мати дозвіл робити аборти. І це не повинно вважатися порушенням лікарської етики. Слід пропагувати також добровільну стерилізацію, не допускати боротьби за зниження смертності немовлят, не дозволяти навчання

Кияни перед відправленням на примусові роботи до Німеччини. 1942 р.

матерів по догляду за грудними дітьми та профілактичним заходам проти дитячих хвороб. Слід звести до мінімуму підготовку російських лікарів за цими спеціальностями, не надавати жодної підтримки дитячим садкам та іншим подібним установам. Поряд з проведенням цих заходів у галузі охорони здоров'я не повинно чинитися перешкод для розлучень. Не повинна надаватися допомога позашлюбним дітям. Не слід припускати будь-яких привілеїв для багатодітних, не надавати їм грошової допомоги у вигляді надбавок до заробітної плати...»⁶.

У листі Бормана Розенбергу від 23 липня 1942 р. рекомендувалося «ні за яких умов не здійснювати щеплення та інші оздоровчі заходи для не-німецького населення»⁷.

У плануванні заходів, покликаних прискорити освоєння майбутніх завойованих територій, особливе місце займали ті, які мали зламати волю радянських військовослужбовців та цивільного населення до спротиву, залякати людей, примусити їх покійно виконувати волю завойовників. Для цього необхідно було, в першу чергу, ліквідувати прошарок т. зв. V-осіб: державних і партійних керівників усіх ланок, професійних революціонерів, діячів Комінтерну, політкомісарів Червоної армії, радянську інтелігенцію, євреїв, усіх осіб, які будуть визнані підбурювачами або комуністами-фанатиками.

6 червня 1941 р. з'явилася «Директива про поведження з політичними комісарами», яка надавала польовим командирам вермахту право санкціонувати знищення військових командирів і цивільних партійних функціонерів за позасудовим порядком.

Таку ж спрямованість мало розпорядження начальника штабу головного командування збройними силами Кейтеля від 13 травня 1941 р. «Про військову підсудність в районі «Барбаросса» та про особливі повноваження військ». Цей наказ відміняв поширення військової підсудності на цивільне населення, передаючи карні повноваження щодо партизанів та підозрюваних у скоєнні злочинів проти вермахту і німецької влади молодшим офіцерам. В документі наголошувалося, що офіцери зобов'язувалися вдаватися до «масових насильницьких засобів» проти населених пунктів у кожному випадку, коли не існувало можливості швидко встановити безпосередніх винуватців різних порушень та інцидентів. При цьому військово-вслужбовці звільнялися від кримінального переслідування навіть тоді, коли їх дії проти місцевого населення кваліфікувалися як військовий злочин чи проступок. Лише у місцевостях «достатньо замирених» (!) головнокомандуючі армійськими групами могли після узгодження з відповідними командуючими військово-морськими та військово-повітряними силами встановлювати підсудність цивільних осіб військовими судами⁸.

Плануючи війну проти СРСР, Гітлер під час наради вишого генералітету (30 березня 1941 р.) підкреслював: «Війна буде різко відрізнитися від війни на заході. На Сході жорстокість є благом для майбутнього»⁹.

Виходячи з даної аксіоми, верховоди III рейху поряд з суто військовими діями планували тотальний фізичний, духовний, адміністративний терор проти цивільного населення та військовополонених. Користуючись юридичною термінологією, можна сказати, що гітлерівці готувалися до впровадження внутрішнього державного терору (судового і позасудового) на окупованих землях. Судовий терор виявлявся у кримінальному переслідуванні військово-політичних супротивників і застосуванні смертної кари стосовно осіб, які порушували встановлений німцями правопорядок. Позасудовий терор — а саме він мав домінувати на зайнятих територіях — супроводжував придушення будь-якої збройної опозиції, каральні операції як проти переможених та полонених змовників і заколотників, так і проти співчуваючих їм. Позасудовий терор нацистського режиму доповнювався тотальним ідеологічним і поліцейським терором. Нацистський терор поряд з безпосереднім насильством містив також ненасильницькі дії: ущемлення прав і законних інтересів особи, вилучення майна в ході депортації, примусового виселення в гетто під час бойових дій та здійснення економічних акцій тощо.

Війна Німеччини проти Радянського Союзу супроводжувалася терором, геноцидом, спустошенням, руйнуванням і пограбуванням матеріальних цінностей. Та хоча поняття «війна», «агресія», «терор», «геноцид» однорідні за своїм значенням, вони відбивають не тотожні за своєю суттю суспільні явища. Так, геноцид є найбільш крайнім виявом терору, який полягає у знищенні великих груп населення за расовими, національними, релігійними, політичними мотивами. Разом з тим цілі, які ставлять ініціатори терору й геноциду, повністю не співпадають. При геноциді винищення населення є самоціллю, тобто наперед визначеним кінцевим результатом насильства. Терор, що характеризується масовим насильством,

Колона молоді, яку відправляють на примусові роботи до Німеччини. Київ, 1942 р.

винищенням ідейних супротивників, є не самоцільною метою, а засобом досягнення іншого, важливішого завдання — примусити підкоритися решту політичних опонентів та всіх інших громадян. Геноцид може набувати прихованих форм, за яких цілеспрямовано створюються такі життєві умови, які спричиняють певне або часткове фізичне винищення великих груп населення (голод на окупованій території, викликаний грабіжницькою політикою загарбників, вилучення необхідного мінімуму сільськогосподарської продукції, заборона вільного товарного обміну, відсутність системи охорони здоров'я і належних санітарно-гігієнічних заходів).

Дещо інша ситуація виникає при співставленні понять «терор» і «репресії». Правознавці вважають, що вони перебувають на різних щаблях в ієрархії суспільних подій і тягнуть за собою абсолютно неспівставні наслідки. При цьому термін «репресії» має подвійний зміст: з одного боку, під ними розуміють призначувані покарання за конкретні протиправні діяння, з іншого, — посилення каральної політики держави на певному часовому проміжку. В останньому випадку вони мають зовнішню схожість з політикою терору. В той же час від терору їх відрізняють: по-перше, масштаби каральних заходів, по-друге, репресії мають конкретного адресата й персоніфіковані залежно від форми й міри провини тих, хто їм підлягав; по-третє, репресії реально обмежені рамками діючого законодавства чи волею керівника держави¹⁰. В конкретних історичних умовах грань між цими двома явищами може стиратися або ставати формально-умовною. На думку «російського вченого» В.Рогова, репресія є більш широке поняття порівняно з кримінальним покаранням. «Вона виходить за норма-

Група громадян під охороною на станції Ковель перед відправленням на примусові роботи до Німеччини. 1942 р.

тивні рамки закону і може базуватися на адміністративній сваволі влади, виправдовуватися винятковістю становища, виходити просто від владних повноважень..., не зв'язаних жодними законами. Коли репресії набувають масового характеру і кількість жертв стає значною, мова може йти про політику терору»¹¹.

16 липня, після початкового етапу «блискавичної війни», Гітлер викликав у свою ставку в Східній Пруссії Герінга, Кейтеля, Розенберга, Бормана і начальника рейхсканцелярії Ламмерса, щоб акцентувати їх увагу на планах щодо завойованих земель. З таємного меморандуму Бормана, складеного після цієї наради й оприлюдненого на Нюрнберзькому процесі, видно, що фіорер торжествував у зв'язку з реалізацією своєї заповітної мрії, викладеної в «Майн кампф» — завоювання життєвого простору на Сході. Тепер він прагнув уточнити принципи й деталі використання потенціалу цих територій. Для остаточного вирішення проблем Гітлер рекомендував застосовувати всі необхідні засоби: розстріл, переміщення осіб.

Німецько-румунська окупаційна адміністрація, військове командування керувалися певними нормативними актами, які поширювали свою дію на завойовані землі. Однак до місцевого населення застосовувалися настільки жорстокі приписи, що люди постійно балансували на межі життя і смерті. Більшість розпоряджень і наказів «нових господарів» містили два види покарання: каторжну в'язницю і смертний вирок.

Запроваджуючи «новий порядок» на завойованих землях, гітлерівці створювали тут власну систему судочинства. 4 серпня 1941 р. Розенберг санкціонував поширення на територію рейхскомісаріату «Україна» компетенції верховного суду («обергеріхту»). В місцях осілості генеральних комісарів діяли німецькі суди («дойчегеріхти»), по одному в кожному з 6

Відправлення на примусові роботи до Німеччини групи громадян. Київ, 1942 р.

генеральних округів рейхскомісаріату. При кожному з них знаходився суд для розгляду особливо важливих для безпеки окупаційного режиму справ — «зондергеріхти». Німецькі суди («дойчегеріхти») склалися з судді — німця і брали до провадження всі кримінальні, а також цивільні справи, в яких однією з сторін значився німець чи фольксдойче. Справи «обергеріхту» вели троє суддів «зондергеріхту» — суддя і двоє засідателів з німців.

Нацисти з серпня 1944 р. запровадили на «східних територіях» німецьке кримінальне право. Однак на ділі військова влада керувалася підзаконними актами, що мали надзвичайний характер. Їх спрямованість розкриває доповнення Кейтеля до директиви верховного головнокомандування збройних сил Німеччини від 19 липня 1941 р. «Про продовження військових операцій на Сході». У пункті 6 документа зазначалося: «Нааявні для організації безпеки в підкорених східних областях війська внаслідок обширності цього простору будуть достатні лише в тому випадку, коли будь-який спротив буде зломлено не шляхом юридичного покарання винних, а якщо окупаційні власті будуть навіювати той страх, який буде здатний відбити у населення будь-яке бажання спротиву.

... Не у використанні додаткових охоронних частин, а в застосуванні відповідних драконівських засобів для дотримання порядку у своїх районах безпеки»¹².

Рівно через місяць, 23 серпня 1942 р., рейхсміністр «східних територій» Розенберг підписав указ про винесення спеціальними судами вироків про смертну кару особам, що не підкорялися окупаційній владі. До цієї категорії підсудних належали: всі, хто здійснив акт насильства щодо органів, військовослужбовців та влади, німецьких громадян, навмисно руйну-

Група молоді, яку відправляють на примусові роботи до Німеччини. 1942 р.

Група остарбайтерів з України. Гамбург, 1942 р.

вав об'єкти промислового, адміністративного й житлового призначення, розповсюджував ворожі німцям чутки шляхом підбурюючої пропаганди, здійснював підпали й завдавав шкоди німецькому майну, а також ті, хто опосередковано брав участь чи сприяв підготовці вказаних дій, а також особи, що знали про ці наміри, але не повідомили відповідні німецькі

Група оstarбайтерів з України на сільськогосподарських роботах. 1942 р.

установи. У § 4 вказувалося, що у випадках, коли спеціальний суд не в змозі терміново зібратися для прийняття рішення, командир поліцейського полку чи полку СС «Мертва голова» або ж керівник оперативного загону поліції та охорони безпеки можуть наказати прийняти справу до розгляду військово-польовому суду. Останній створювався у складі голови (у званні щонайменше командира батальйону), або начальника оперативного загону поліції з створення умов безпеки, а також двох офіцерів, службовців поліції чи військ СС¹³. Насправді ж гітлерівці здебільшого не дотримувалися даної процедури і спрощували спосіб і форму покарання. Лише у тих випадках, коли ставилося завдання залякати місцеве населення, відбувалася інсценізація військово-польового чи спеціального суду з оголошенням вироку і публічною стратою винних.

В дусі політики терору складено й інший документ — наказ командувача 6-ю армією генерал-фельдмаршала фон Рейхенау про поведінку військ на Сході: «У випадку застосування зброї в тилу армії, з боку окремих партизанів, — наголошував генерал, — застосовувати щодо них рішучі й жорстокі заходи. Ці заходи розповсюджуються також і на чоловіче населення з метою попередження можливих з його боку замахів. ... Страх перед німецькими акціями має бути сильнішим від загрози з боку бродячих більшовицьких залишків»¹⁴.

Спеціальним наказом головнокомандувача німецькими військами (літо 1941 р.)* німецьким військовослужбовцям дозволялося відкривати

* Точна дата не встановлена.

вогонь без попередження по тих, хто порушує комендантську годину, уникає реєстрації, приймає на проживання немісцевих людей, не доносить на «більшовиків і бандитів», переховує зброю, наближається ближче, ніж на 100 м до залізничного полотна тощо¹⁵.

Своєрідним акордом політики терору в початковій фазі війни став циркулярний лист Кейтеля про посилення боротьби з повстанським рухом на окупованих територіях. Констатуючи загрозу, яку несли для німців «комуністичний повстанський рух» і «націоналістичні та інші кола», автор документа вказував на «небезпеку для німецького військового керівництва, яка виявляється перш за все в обстановці загальної стурбованості для окупаційних військ, а також веде до відволікання сил, необхідних для придушення головних вогнищ заколоту». Оскільки засоби придушення комуністичного повстанського руху, які застосовувалися до того, відчутних результатів не дали, пропонувалося вдаватися до найбільш дієвих, радикальних методів. «Щоб у корені придушити незадоволення, необхідно з першого ж приводу негайно вжити найбільш жорстких заходів, щоб утвердити авторитет окупаційних властей і запобігти дальшому поширенню руху. При цьому слід мати на увазі, що людське життя в країнах, яких це стосується, абсолютно нічого не варте і що залякуючий вплив можливий лише шляхом застосування надзвичайної жорстокості. Спокутою за життя німецького солдата в цих випадках, як правило, повинно служити покарання смертю 50—100 комуністів. Спосіб страти повинен збільшувати ступінь залякуючого впливу.

... Дійовим засобом залякування може при цьому бути лише смертна кара. Особливо повинні каратися, переважно смертю, шпигунство, акти саботажу і спроби вступити в чужоземні армії. Смертю, як правило, повинно також каратися незаконне зберігання зброї»¹⁶.

Щоб «освоїти» загарбані землі, нацисти створили унікальний механізм терору й геноциду. Його особливістю було багатопланове поєднання цивільних та військових судово-каральних органів. Складається враження, що переплетіння й паралелізм їхніх функцій свідомо програмувалися з тим, щоб через це «сито» не могли просіюватися навіть найменш помітні вияви опозиції чи спротиву режимові.

Ще у травні 1941 р. представник головного командування сухопутних військ (ОКХ) генерал Вайнер і начальник поліції безпеки та СД Гейдріх уклали угоду про створення й діяльність у складі вермахту спеціальних оперативних груп поліції безпеки та СД («айнзатцгруп»). З чотирьох «айнзатцгруп» — «А», «В», «С» і «Д» — дві останні діяли на українській території. Оперативні групи при арміях і групах армій склалися з оперативних команд («айнзатцкоманд»), ті — з особливих команд («зондеркоманд»), а ці останні — з окремих команд («тайлькоманд»). В районі бойових дій оперативні групи й команди підпорядковувалися в оперативному й адміністративному порядку польовим командирам, в районі армійського тилу: в оперативному порядку — імперському управлінню безпеки (РСХА), адміністративному — командуванню вермахту¹⁷. Особовий склад опергруп рекрутувався за рахунок кадрів СД, СС, гестапо, кримінальної поліції, а в польових умовах — з військовослужбовців вермахту. У кожній оперативній групі налічувалося від 800 до 1200 чол.

Повішені гітлерівцями мирні жителі. 1941 р.

«Айнзатцгрупа» — «С» (командири: Раш, а згодом Томас) складалася з «айнзатцкоманд» «5» і «6», «зондеркоманд» «4-а» і «4-б» і діяла на території майже всієї України. «Айнзатцгрупа» — «Д» (командири: Оллендорф, пізніше Біркамп) мала у своєму складі «айнзатцкоманди» «11-а», «11-б», «12» та «зондеркоманди» «10-а» і «10-б» й охоплювала південні райони України, Крим та Північний Кавказ¹⁸. Ще до початку агресії Німеччини проти СРСР перед оперативними групами ставилося цілком конкретне завдання: «умиротворення» населення завойованих земель шляхом фізичної ліквідації всіх потенційно небезпечних для Третього рейху осіб (комуністів, радянський і господарський актив, євреїв, циганів, «неповноцінних азіатів», інвалідів, психічно хворих тощо).

Безпосередньо причетними до терору на окупованих територіях були таємна польова поліція (ГФП), польова жандармерія, в компетенції якої перебувала система перепусток, облік та реєстрація населення, контроль за місцевою допоміжною поліцією, розслідування справ за вказівками комендантів місцевих комендатур.

Важливим елементом людиножерського механізму стала охоронна поліція, що підпорядковувалася міським і польовим комендатурам і контролювала в'язниці й табори. Охоронна поліція разом з

«айзатцкомандами» проводила фільтрацію радянських військовополонених, сепарувала «політично неблагонадійні та ворожі елементи», євреїв, циган, а також виконувала суто каральні функції.

Для ізоляції, етапування, майбутнього використання на різних роботах або знищення людей фашисти створили розгалужену систему таборів. Вітчизняна дослідниця цієї проблеми М.Дубик наводить таку типологію таборів: концентраційні, виправно-трудова, табори примусової праці для євреїв, пересильні й трудові. Про те, що це були найбрутальніші форми вияву окупаційного терору, свідчать критерії, за якими здійснювалася подібна класифікація. Для концтаборів такими ознаками є превентивне ув'язнення за рішенням державної таємної поліції — гестапо переважно за політичними мотивами, без суду й слідства, встановлення терміну ув'язнення, підпорядкованість табору інспекції таборів Німеччини, найсуворіший режим утримання з повною ізоляцією, охорона військами СС, використання примусової праці ув'язнених. Такими на міжнародному рівні визнано Сирецький у Києві та Янівський у Львові. Насправді ж концтаборів на території України було більше, але відсутність німецьких документів на Заході не дала можливості кваліфікувати їх таким чином.

За суворістю режиму утримання до концтаборів наближались виправно-трудова табори і табори примусової праці для євреїв, кількість яких в Україні сягала 78. Частина з них розміщувалася безпосередньо в гетто (їх налічувалося 304). Крім того, на українських землях діяло 200 пересильних і 15 трудових таборів¹⁹. Попри істотні відмінності в призначенні й специфіці функціонування всі види таборів стали ланками єдиного ланцюга, що рухав безупинний конвеєр смерті.

Гітлерівці зуміли поставити собі на службу також українську допоміжну поліцію, яка в ряді випадків залучалася до каральних операцій на території України та Білорусії.

Хвороблива уява Гітлера і його найближчого оточення реалізувалась у формі потворного апарату терору проти всіх, хто, на їх думку, перешкоджав втіленню німецьких ідеалів та інтересів. Він запрацював на повну потужність з перших днів Другої світової війни і торкнувся спочатку мешканців тих українських анклавів, які увійшли до складу Генерального губернаторства (Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, а з липня 1941 р. — Галичина).

Діючи за принципом «поділяй і володарюй», гітлерівці, щоб утвердити протипагу полякам, зробили декілька кроків назустріч домаганням українців у релігійній та культурно-освітній сферах. Нібито на розв'язання проблеми аграрного переселення спрямовувалося переміщення українців та польської маєтності на територію, яку німці почали колонізувати. Це викликало невдоволення польського населення краю і стало ще однією причиною міжнаціонального протистояння в роки війни між поляками й українцями.

Населення Західної України, спізнавши радянизації та колективізації, здебільшого зустрічало німецьку армію доброзичливо. Однак дуже швидко фашисти дали зрозуміти, для чого вони прийшли і як ставляться до

державницьких устремлінь українців. До того ж, розгубленість і сум'яття викликали методи, за допомогою яких «носії зрйської цивілізації» вирішували свої військово-політичні та економічні завдання. Вакханалія терору, що охопила Галичину, не залишала сумніву в тому, для чого Німеччина розв'язала війну. В листі до папи Пія XII митрополит Греко-католицької церкви А.Шептицький з болем писав: «Найпершими жертвами стають євреї. Число замордованих в нашому краї євреїв напевно вже перевищило двісті тисяч. По мірі просування армії на схід число жертв зростає. В Києві протягом кількох днів закатували до ста тридцяти тисяч чоловіків, жінок та дітей. Всі малі містечка України були свідками подібних масакр *... Спочатку... влада старалася заслонити свої дії документами, які б свідчили, що авторами цих вбивств є місцеві люди чи поліція. З часом почали вбивати євреїв на вулицях, на очах населення і без тіні сорому»²⁰.

Нацисти, маніпулюючи свідомістю людей, використовуючи напруження у взаєминах між різними національними групами населення регіону, втягувало і їх у вир терору й геноциду. Як це не прикро усвідомлювати, і українці, і поляки, і євреї у той чи інший спосіб були причетні до масових вбивств не лише іноплеменників, але й братів по крові та вірі. У червні 1942 р. в одному з анонімних листів до першоієрарха УГКЦ повідомлялося про дії української поліції, яка за найменші провини, а то й без них затримувала людей і передавала їх німцям. Автор наводив факт, коли тільки одного вечора у Львові було розстріляно близько 300 українців, 270 поляків і певну кількість євреїв. Багато смертників стали жертвами зведень побутових рахунків, національної ворожнечі²¹. До загибелі своїх одноплемінників долучилися також колаборанти єврейської і польської національностей. Та все ж ініціаторами та головними організаторами масового терору на окупованих землях були нацисти. Першими його жертвами стали радянські військовослужбовці, які потрапляли в полон до ворога. На західноєвропейському та північноамериканському театрах бойових дій німці намагалися дотримуватися Женевської конвенції щодо поводження з військовополоненими. Для Східного фронту вони відразу обумовили цілу низку винятків: скасували можливість викупу полонених, безповоротно відбирали особисті речі та гроші, обмежували зовнішні контакти полонених, запроваджували покарання, що виходили далеко за межі передбачених конвенцією. Та з середини липня 1941 р. німецька сторона відмовилася від дотримання будь-яких міжнародних угод, що стосувалися правил ведення війни²².

Відповідно до наведених вище документів оперативні відділи Сіпо і СД здійснювали фільтрацію військовополонених і масово знищували політпрацівників, військовослужбовців єврейської національності та ін. «небезпечні» категорії.

8 вересня 1941 р. генштаб збройних сил (ОКВ) і створене ним спеціальне бюро у справах військовополонених (АВА) розробили спільний

* Масахра (діалектизм) — вбивство людей, терор, знущання.

документ, який давав підстави для ще більш жорстокого поводження з полоненим противником. У постанові вказувалося, що політично заангажований проти націонал-соціалізму більшовицький солдат здатний чинити опір усіма можливими засобами, в тому числі й такими, як саботаж, підризна діяльність, убивство. Тому він «втратив право, щоб з ним поводилися як із чесним солдатом згідно з Женевською конвенцією»²³. Цим гітлерівці розв'язували собі руки і знімали з себе моральні зобов'язання не лише перед противником, й світовою громадською думкою.

Неприхований терор щодо беззахисних військовополонених починався відразу після того, як ополченці складали зброю і потрапляли в розпорядження польових командирів вермахту. З 22 червня до 6 грудня 1941 р. бранцями стали 3 млн 800 тис. червоноармійців. В умовах швидкого просування і безперервних бойових дій німецьке командування виявилось нездатним вирішити питання, пов'язані з утриманням, харчуванням, забезпеченням одягом, лікуванням, транспортуванням такої маси полонених. Тому на початковому етапі війни домінувала така лінія поведінки: «Чим більше військовополонених помре, тим краще для Німеччини».

Відразу після захоплення певної території спеціально призначені для цього частини здійснювали її «зачистку», виловлюючи оточенців і всіх підозрілих цивільних. В результаті подібної акції, проведеної у липні 1941 р. 1-ю бригадою дивізії СС «Герман Герінг» та поліцейським полком «Південь» було розстріляно 1896 осіб, з них 73 — радянських військовослужбовців²⁴. Близько 500 затриманих на шляхах червоноармійців каральний загін утримував у шкільному приміщенні с. Аджамки (Кіровоградщина). Після допитів, які супроводжувалися тортурами, бранців розстрілювали²⁵.

Часто виявлених комісарів та жінок у військовій формі відразу відокремлювали від інших полонених і відразу знищували. Цими «превентивними» заходами нацисти прагнули зліквідувати прошарок найбільш стійких, ідейних своїх супротивників, здатних організувати й очолити спротив. Паралельно досягалася й інша мета — залякування й паралізування волі тих, кого залишали в живих.

Таке ставлення до полонених закріплювалося на підсвідомому рівні солдатів та офіцерів усіх родів військ й існувало до кінця війни. Про це свідчать факти звірячих розправ над беззбройним противником. На сьомий день війни на хлібному полі поблизу Дубна німецькі солдати багнетами добивали поранених червоноармійців²⁶.

У березні 1942 р. на Кримському фронті в районі висоти 66.3 і с. Джантора виявлено дев'ять трупів військовополонених. Гітлерівці викололи їм очі, повиривали нігті з пальців, порізували і понекли тіла вогнем. Десятки замордованих радянських бійців було знайдено у Феодосії. Кати повикручували їм руки, викололи очі, відрізали вуха, завдали численних різаних і колотих ран. Сліди садистських тортур нацисти залишили на тілах полонених червоноармійців на о. Хортиця (Запоріжжя)²⁷. Після визволення від гітлерівців Жашківського району виявлено трупи закатованих 35 червоноармійців. У с. Вотилівка Лисянського району в льоху одного з будинків у групі забитих солдатів та офіцерів Червоної армії були проло-

млені черепи, відрізані язика, залишилися сліди від опіків залізом²⁸. У січні 1944 р. гітлерівці у с. Миронівка на Кіровоградщині спалили 44 радянських військовополонених²⁹.

Уже на стадії етапування в тил десятки тисяч бранців гинули від голоду, знущань, тортур, холоду і хвороб. Шеф гестапо Мюллер з цього приводу зазначав: «Начальники концтаборів скаржилися, що від 5 до 10 відсотків радянських громадян... прибували у табори напівмертвими або померлими... При цьому підкреслювалося, що, наприклад, під час пересування від залізничної станції до табору значна кількість їх втрачала свідомість від виснаження, помирала чи була при смерті і їх доводилося кидати на машини, які слідували за колоною. Інколи очевидцями подібних сцен ставали представники місцевого німецького населення».

Те, що випадково могло вразити сентиментального бюргера, стало типовою картиною на початкових етапах транспортування полонених територією СРСР. Неймовірно за відстанню й тривалістю маршрути (50–60 км на добу) слугували «вибракуванню» найменш витривалих, поранених і хворих. Їх залишали помирати або пристрілювали у придорожніх канавах. Лише під час одного такого етапу від с. Миколаївка до с. Степанівка на Ворошиловградщині (45 км) колона з 5 тис. полонених втратила 150 чол., вбитих охороною³⁰.

Гітлерівці перетворили переміщення великих контингентів військовополонених на одну з проміжних ланок терору. Холодної зими 1941–1942 рр. їх етапували без верхнього одягу, босоніж у люті морози. Теплі речі і взуття німецькі солдати відбирали собі. Навіть командування 11-ї армії у січні 1942 р. відзначало невимовно важкі умови переміщення 11 тис. полонених з Криму в херсонський «дулаг» № 120³¹. У 30-градусний мороз пішим способом пересувалися в «офлаг» Володимира-Волинського 800 червоноармійців узимку 1943 р.³²

Десятки тисяч військовополонених гинули під час перевезень залізничним транспортом: влітку — від спеки, взимку — від холоду. Не отримуючи води, їжі, медичної допомоги, не маючи можливості ні на мить залишити вагони, ці люди були приречені на повільну смерть. Взимку 1941–1942 рр. з ешелонів, що прибували у «Гросс-лазарет» Славуги, вивантажували по 800–900 замерзлих трупів. Улітку 1942 р. з 2 тис. бранців, яких переправляли з Харкова у Сталіно, від виснаження і спеки померло 500 чол., ще стільки ж не могли пересуватися без сторонньої допомоги³³.

Не витримуючи знущань, полонені часто вдавалися до втечі. Але й у цьому випадку вони мали дуже мало шансів на успіх. Взимку 1942 р. німецька охорона розстріляла близько 100 втікачів з транспорту, який прямував у польське м. Торунь. У жовтні того ж року під час перевезення 1,5 тис. полонених до Харкова втечею намагалося врятуватися 75 чол. Усі вони були піймані й розстріляні як наочний урок і попередження іншим³⁴.

Транспортуючи полонених, гітлерівці не дозволяли місцевому населенню передавати нещасним харчі, одяг, взуття, при цьому карали бранців і тих, хто виявляв до них співчуття, вбиваючи навіть жінок і дітей. Уже пізніше, щоб скинути з себе тягар витрат на утримання військовополоне-

них, було дозволено збирати продукти харчування і передавати їх до місць перебування. Однак без санкції начальства робити це було заборонено під страхом смерті. Коли в січні 1943 р. полонені, яких тримали на шахті № 30—85 «Михайлівка» в Донбасі, взяли харчі від місцевих жителів, 117 з них були розстріляні за порушення встановленого режиму.

На справжні «фабрики смерті» перетворювали табори військовополонених і найбільші концтабори, розкидані по всій Європі. Тут на повну потужність працювали спецслужби, які виявляли контингент, що підлягав першочерговому знищенню. В одному з документів шефа гестапо Мюллера міститься інформація, що до 5 грудня 1941 р. вдалося відсепарувати 22 тис. «небажаних елементів», з яких 16 тис. уже було ліквідовано³⁵.

На практиці критерії відбору тих, хто підпадав під дію розпоряджень «про комісарів» і «неповноцінний расовий елемент», були досить розмиті. Керівники «айнзатцкоманд» чинили розправи на свій розсуд. Так, у «дулазі» № 160 в Хоролі на Полтавщині відокремлення відбувалося на підставі складеного списку «підозрілих». Ті, хто потрапив до нього, проходили повз штурмфюрера СС і він візуально визначав приречених на смерть, ставлячи відповідні позначки навпроти їх прізвищ. 15 травня 1942 р. близько 500 полонених (серед них і євреї, яких не піддавали додатковій «ідентифікації») були розстріляні³⁶. Від 5 до 15 липня 1942 р. знищено 5,5 тис. «небажаних елементів» у таборі м. Бахчисарая³⁷.

Дуже часто підставою для фізичної ліквідації ставали «расові ознаки», коли жертвами були євреї й «неповноцінні азіати». У жовтні 1941 р. під час перемаршу групи радянських військовополонених з с. Богданівка на Київщині у Дарницький табір за цим критерієм було відібрано і вбито близько 2 тис. червоноармійців³⁸.

Серед тих, хто не мав жодних шансів вижити — поранені та хворі червоноармійці. Їх знищували не лише на початку війни, але й тоді, коли німці почали під ударами радянських військ відступати. У березні 1943 р. гітлерівці безжалюдно вбивали поранених, що перебували у 1-му армійському госпіталі. У сортувальному госпіталі Харкова було розстріляно 400 поранених, а ще близько 300 — спалені живцем разом з приміщеннями³⁹.

Однією з форм терору проти військовополонених стало поширення інфекційних хвороб, а також бузувірські медичні експерименти над ними. Так, під час епідемії дизентерії у «Гросс-лазареті» м. Славути з табору у Равні-Руській було зведено 385 хворих на тиф. Їх розмістили по 10 чол. у казармах. В результаті з листопада 1941 до березня 1942 р. тиф «скосив» понад 5 тис. чол. Нелюди у формі військових медиків інфікували бранцям віруси смертельних хвороб, оперували без знеболюючих засобів, заморожували, ампутували кінцівки, здійснювали досліді на головному мозку⁴⁰. Наприкінці 1942 р. усіх тифозних хворих табору у Староконстантинові (800 чол.) охорона спалила живцем. Лікарі лазарету «Люфтваффе» у Сімферополі Кюнттер і Шульц здійснювали експерименти на військовополонених, видаляючи у них нирки й судинно-нервові пучки, які потім переправлялися для подальшого дослідження у медичних наукових центрах Німеччини⁴¹.

Головною причиною смертності військовополонених став голод і пов'язані з ним хвороби. Часто бранців тривалий час не годували взагалі.

Аби сяк-так підтримувати життя тим, кого використовували на певних роботах, спеціальним наказом від 8 жовтня 1941 р. встановлювався такий раціон на 28 днів: 9 кг хліба, 80 г м'яса*, 250 г жирів*, 900 г цукру. Зайнятим на другорядних роботах мали видавати 6 кг хліба, 440 г жирів, 600 г цукру на місяць. На розсуд лазаретного лікаря для відновлення працездатності й попередження епідемій на 6 тижнів можна було видавати з розрахунку на одного полоненого до 50 г тріски, 100 г штучного меду, а також до 3,5 кг картоплі на тиждень. Насправді нічого подібного полонені не отримували. Наприклад, раціон денного харчування в'язня Янівського табору складався з двох склянок ерзац-кави, 100 г хліба з домішками тирси, тарілки «бурди» з картопляного лушпиння. У Хорольській «Ямі» та «дулазі» № 160 в'язням давали пересолену «баланду» з цукрового буряка та мізерної жменьки крупи. Полонені стаціонарних таборів 346-А і 346-Б у Кременчуці отримували півлітра суміші борошна з водою, а пізніше — з горілого жита і 150—200 г хліба. Голод змушував людей їсти все, що потрапляло під руку: листя, траву, шурів. Траплялися випадки трупощства. Таке харчування викликало масові шлунково-кишкові та інфекційні захворювання, які ще більше підвищували смертність.

Коли стало зрозумілим, що без додаткових робочих рук «освоїти» загарбані землі не вдасться, керівництво Третього рейху дозволило відпустити по домівках частину військовополонених з Прибалтики й України. Після цієї разової акції німці вже не поверталися до подібної практики: всіх полонених, здатних працювати, вони розподіляли на роботи; при цьому примусова праця перетворювалася на різновид тортур і знущань.

Деякі вищі урядові кола Німеччини розуміли, що економіка країни у такій масштабній війні не може обійтися без додаткових трудових ресурсів. Військовополонені ідеально підходили на цю роль, однак різнобій у ставленні до них ускладнив виконання даного завдання. Запрограмована на тотальний терор військова машина діяла за інерцією на знищення й зупинити її було неможливо. І все ж частину полонених вдалося використати як безплатну робочу силу на ремонті й будівництві шляхів, аеродромів, залізниць, лісорозробках, рудниках, каменоломнях, у сільському господарстві, вугільних шахтах. Тривалість робочого часу встановлювалася довільно. Так, у таборі № 325 у Раві-Руській робочий день тривав з 5 ранку до 10 год. вечора. Вихід на роботу й повернення супроводжувалися побоями і вбивствами кволих і хворих.

Близько 60 тис. радянських військовополонених були зайняті на відбудові шахт Донбасу, 3,5 тис. — на вугільних шахтах дистрикту «Галичина»⁴².

Уже в 2-й половині 1941 р. полонених червоноармійців переправляли на різні промислові об'єкти Німеччини, Генгубернаторства, Франції та ін. країн. У липні 1941 р. до «шталагу» № 326 у Штукенброкзені прибула перша партія бранців з України в кількості 7 тис. чол. Через три тижні тут налічувалося уже 123 тис. в'язнів⁴³. І після цього потік полонених, яких перетворювали на безправних рабів, не припинявся. Вижити вдалося неба-

* 50 % норми, встановленої для перадяєцьких військовополонених.

гатьом. «Винищення працею» стало одним із принципів використання праці військовополонених.

Хоча полонених намагалися якомога швидше відвести з прифронтової смуги в тил, командування вермахту і військ СС досить часто використовувало їх для виявлення безпечних напрямів просування військ, замінованих ділянок. Спеціальні команди приречених «тралили» мінні поля, розмінювали їх ціною власного життя.

Нацисти створили довкола радянських військовополонених замкнуте коло жаху й неминучої смерті. На це спрямовувалися всі розпорядження керівників III рейху та військового командування. 25 липня 1941 р. видано наказ ОКВ «Поводження з ворожим цивільним населенням і російськими військовополоненими у завойованих областях», який визначав таку лінію: «Будь-який жаль, людяність по відношенню до військовополонених суворо переслідується. Німецький солдат завжди повинен давати полоненому відчувати свою зверхність. Будь-яке порушення з боку полоненого приховує небезпеку і вимагає застосування зброї. По полонених відкривати вогонь без попередження»⁴⁴.

У вересні 1941 р. генерал Рейнеке видав «Розпорядження про поведження з радянськими військовополоненими у всіх таборах військовополонених», в якому пропонувалося «безумовне й енергійне втручання за найменших ознак непослуху, а особливо стосовно більшовицьких підбурювачів. Непокора, активний чи пасивний опір повинні бути негайно й повністю усунуті за допомогою зброї (багнети, приклади і вогнепальна зброя). Щодо радянських військовополонених навіть з дисциплінарних міркувань слід досить різко вдаватися до зброї; підлягає покаранню кожен, хто для примусу до виконання даного наказу не застосовує зброю»⁴⁵.

Наведені документи не лише спрямовувалися на зміцнення порядку й дисципліни на етапах транспортування, місцях утримання й праці полонених, вони розв'язували руки різного роду садистам, збоченцям у військовій формі, що давали волю своїм найпотаємнішим рефлексам. Охорона таборів полонених влаштовувала багатогодинні «переклички», «фізичну зарядку», коли в'язні протягом кількох годин стояли на холоді чи під пекучим сонцем або робили виснажливі, безглузді вправи, спеціально розраховані на знесилення. Тих, хто не витримував, падав, втрачав свідомість, — добивали. Типовими для стаціонарних таборів стали різні «розваги» тих, на кого покладался нагляд за бранцями. Так, заступник коменданта «офлагу» № 365 «Норд» у м. Володимирі-Волинському фельдфебель Йордан власноруч розстрілював обрані жертви в присутності інших полонених⁴⁶. Часто на полонених нацьковували натренованих собак і спостерігали ці садистські сцени. На екзекуції і страти спеціально приїздили представники військового командування та окупаційної адміністрації, які не лише фотографували, а й брали особисту участь в розправах. Організація життя й побуту більшості місць утримання полонених спрямовувалася на послідовне фізичне знищення їх мешканців. Таку ж мету переслідували й «медичні» установи таборів: лазарети, шпиталі, фельдшерські пункти, які лише прискорювали смерть хворих і поранених в'язнів.

Нестерпні умови таборів штовхали бранців на колочий дріт і це за тих умов здавалося порятунком від нелюдьських страждань. Але ті, хто мали моральні й фізичні сили, намагалися тікати з етапів і самих таборів. На цей випадок передбачалася низка заходів превентивного й карального характеру. У директиві ОКВ від 8 вересня 1941 р. і додатку до неї наказувалося попереджати спроби втечі пострілами на враження. За втікачами обов'язково влаштовувалося справжнє полювання: для гітлерівців було принципово важливо довести безперспективність подібних спроб. Зловлених втікачів піддавали страхітливим тортурам на очах у решти полонених і завершували екзекуції стратою, щоб залякати живих. Інколи пійманих в'язнів переправляли у «табори смерті», зокрема Маутхаузен, де знищували. Траплялися вдачі втечі, і тоді це мало жахливі наслідки для тих, хто залишився. Після знущань над всіма мешканцями табору влаштовувалися страти частини бранців, які ставали заручниками.

«Конвеєр смерті» безперервно працював протягом усієї війни. Уявлення про динаміку геноциду дають німецькі документи, представлені як докази на Міжнародному трибуналі в Нюрнберзі. Ось уривок з одного такого свідчення: смертність військовополонених складала:

- Дулаг 160: в середньому 10 померлих за день на 12959 полонених — 28,92 відсотки на рік.
- Дулаг 182: в середньому 18 померлих за день на 7507 військовополонених — 87,05 % на рік.
- Дулаг 205: в середньому 21 померлий за день на 9271 військовополоненого — 82,06 % на рік.
- Шталаг 346: в середньому 50 померлих за день на 22776 військовополонених — 80,01 % на рік.

Надалі рівень смертності сягав ще вищих позначок. За даними начальника тилового району групи армій «Південь» на 31 січня 1942 р., у трьох таборах, де утримувалося 30 тис. військовополонених, річний відсоток смертності дорівнював відповідно 106, 262, 106⁴⁷.

Нацисти створили на окупованій території Радянського Союзу відрегульовану смертоносну систему, легалізовану численними інструкціями і наказами, що перетворювали тотальний терор на звичайну справу. За неповними підрахунками вона включала 6 концентраційних таборів і таборів знищення, 40 їхніх філіалів, 19 транспортних і переселенських таборів, 64 великих гетто і в'язниць, велику кількість таборів для військовополонених — всього 659 пунктів примусу, торгур і невідворотної смерті⁴⁸. Близько 230 з них розміщувалися на українських землях. Серед найбільших — «Цитадель» у Львові, «Гросс-лазарет» у Славуті, Дарницький і Сирецький у Києві, «Богунія» на Житомирщині, «Уманська яма» на Черкащині, Рава-Руська на Львівщині, «Хорольська яма» і табори в Кременчуці на Полтавщині. Загалом жертвами нацистського терору стали: на території Вінницької обл. — 46 тис. полонених радянських військовослужбовців, Волинської — 79 тис., Дніпропетровської — 37,2 тис., Житомирської — 101,9 тис., Запорізької — 10,9 тис., Кам'янець-Подільської — 255,9 тис., Київської — 69 тис., Кіровоградської — 54 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) — 182, 1 тис., Миколаївської — 30,7 тис., Одеської (разом з Із-

майлської) — 1,6 тис., Полтавської — 109 тис., Ровенської — 68 тис., Сумської — 67 тис., Сталінської — 150 тис., Тернопільської — 22,7 тис., Харківської — 22,7 тис., Херсонської — 44,3 тис., Чернігівської — 24,2 тис., Чернівецької — 0,35 тис. — всього 1 млн 366 тис. чол. (без даних по Ворошиловградській і Станіславській обл.)⁴⁹. Більш повними видаються дані, наведені в книзі «Безсмертя. Книга Пам'яті України» — 1 млн 571 тис. загиблих на території України. А загалом з 5,8 млн полонених червоноармійців від рук нацистських катів, голоду й хвороб загинуло близько 4 млн чол., значна частина яких — наші співвітчизники.

Апробовані нацистами у країнах Західної Європи методи терору набули в Україні тотального характеру. При цьому найбільших втрат зазнало цивільне населення, яке не брало безпосередньої участі у збройній боротьбі. Це стало головною ознакою окупаційного терористичного за своєю суттю режиму. Масштаби терору проти мирних людей були такими, що для його здійснення спеціальних формувань («айнзатцкоманд», жандармерії, поліції, СС, СД) було замало. Частина цієї «брудної роботи» покладалася на вермахт.

Першими сутність «нового порядку» зазнали мешканці українських земель — українці, поляки, євреї, цигани, які увійшли до складу Генгубернаторства. Вже 1 жовтня 1939 р. генерал Мюллер від імені головного командування вермахту підписав розпорядження про переслідування ініціаторів каральних дій, вчинених у польських областях до цього часу німецькими судами. 31 жовтня 1939 р. генерал-губернатор Франк видав розпорядження про боротьбу з насильницькими діями на підвладній території*, яке передбачало смертну кару за насильницькі дії щодо представників німецької влади, навмисне пошкодження майна й будівель, підпал, насильство проти німця «з приводу його приналежності до німецької нації», а також тих, хто пропонував свої послуги для означених дій чи не повідомив владу про злочинні наміри⁵⁰. 21 січня 1940 р. оприлюднено розпорядження генерал-губернатора про боротьбу з підвищенням цін. В «особливо негідних випадках» спекуляція каралася смертю. Така ж міра покарання за обтяжливих обставин чекала на тих, хто вчинив крадіжку лісу чи браконьєрство (розпорядження від 13 квітня 1940 р.). 26 листопада 1941 р. під страхом смерті було заборонено всім ненімцям тримати вогнепальну зброю, ручні гранати або вибухові пристрої⁵¹.

Вища міра покарання застосовувалася гітлерівцями навіть у тому випадку, коли, з погляду нормальної людини, для цього не було вагомих підстав. 22 квітня 1941 р. Франк опублікував розпорядження про «Будівельну службу», яким усі німецькі мешканці Генгубернаторства (окрім «чужинців, жидів і циган») зобов'язувалися виконувати «загальнокорисні або важливі з державно-політичного погляду роботи і подавати допомогу при катастрофах». На тих, хто ухилявся від робіт, чекала в'язниця, а в тяжких випадках — смертна кара⁵².

* 26 листопада 1941 р. документ з'явився у новій редакції з незначними змінами.

Окупаційний режим в Генгубернаторстві вважається дещо м'яким і поміркованим, ніж у інших адміністративно-територіальних одиницях, що існували на території України. Однак «лібералізм» Франка і його оточення стосувався лише обмежених можливостей для національних культурно-освітніх, релігійних і харитативних форм діяльності української спільноти. У всьому іншому окупаційний режим у цьому регіоні нічим не поступався тому, який запровадив інший кат — Кох у рейхскомісаріаті «Україна» чи румунська влада у «Трансністрії». Для прикладу, у Генгубернаторстві масового характеру набула акція допомоги військовополоненим у вигляді збору коштів, харчів, одягу. Знімаючи з себе тягар відповідальності за долю полонених, влада санкціонувала збір і передачу харчів у місяці їх утримання. Водночас розпорядження Франка від 23 жовтня 1941 р. суворо забороняло будь-які зносини з бранцями, коли вони не були «необхідною умовою виконання службового чи професійного обов'язку, або ставлення до праці військовополонених». Порушення цих приписів, а особливо сприяння втечі полоненого чи його переховування каралося тривалим тюремним ув'язненням⁵³.

Саме з західноукраїнського регіону почалися «зачистки», «особливе поводження» та «відбір» за політичними та національними ознаками. Вістря терору спрямовувалося щонайперше проти партійної, радянської, комсомольської номенклатури, активістів, радянської інтелігенції, а також євреїв і циган. Пошук ворога «айнзатцгрупи» здійснювали за допомогою «Особливої розшукової книги СРСР», «Списків з виявлення місцезнаходження», «Німецької розшукової книги». Певне сприяння у цьому надавали ті, хто був невдоволений чи особисто ображений сталінським режимом, колаборанти, серед яких було чимало людей, здатних за «тридцять срібняків» продати ближнього.

Гітлерівці вміло використовували прошарки польського та українського населення, враженого ксенофобією, для виявлення євреїв, комуністів, а дещо пізніше — знешкодження польського й українського націоналістичного підпілля. В комбінації з антибільшовицькими настроями це давало певний ефект. Відомий дослідник В.Косик цитує один з інструктивних матеріалів, що ілюструє політику нацистів у краї: «Що стосується польської та ін. інтелігенції, останнє слово можна буде сказати пізніше, хіба що в окремому випадку виникне необхідність зробити це раніше». До того ж часу передбачалося використати поляків як «ініціативний елемент» не тільки для погромів, а й для нагромадження інформації⁵⁴.

Уже через кілька днів після вступу німецьких військ до Львова тут почалися масові вбивства: серед перших жертв агресора — 400 представників радянських установ і профспілкових органів⁵⁵. Восени від рук окупантів загинуло 24 депутати міської та обласної рад⁵⁶. Полювання на функціонерів партійно-господарського апарату продовжувалося фактично до їх повного винищення.

«Акції чистки», як вони називалися в німецьких документах, здійснювали «айнзатцгрупи» та ін. особливі формування. У Львові особливі команди «4-А» і «4-Б» вдалися до погромів і арештів у перший день після вступу до міста. Нацисти вдавалися до інсинуацій і провокацій. Звинувачу-

тивши в загибелі в'язнів радянських тюрем «комуністів і жидів», вони викликали сплеск юдофобії у певної частини населення міста. Протягом тижня у Львові вбили 6 тис. мешканців єврейської національності. На початку липня було арештовано й розстріляно понад 70 польських і єврейських вчених з місцевих вузів⁵⁷.

З приєднанням дистрикту «Галичина» до Генгубернаторства відбувся «перехід від тотальних убивств у районах, де господарювали військові, до планомерного знищення за директивами, розробленими відомством Гімлера»⁵⁸. В цей час, окрім гетто, тут для євреїв створено 9 таборів примусової праці, а восени — ще 6 концтаборів, у тому числі сумнозвісний Янівський у Львові. До речі, в охороні гетто (а точніше — в його ізоляції) брала участь єврейська поліція — «*judische Ordnungspolizei*».

Львівських євреїв знищували у польському таборі смерті Белжець, львівських в'язників, Янівському та ін. таборах протягом 1941—1943 рр. «Остаточне вирішення» єврейського питання відбувалося також у таборах і гетто Дрогобича, Борислава, Тернополя, Болехіва, Сколе, Стрию, Камінки, Винників, Острова, Зборова, Куровичах, Яктрові, Ляцках, Плутові, Козаках та ін. населених пунктах. На совісті гітлерівських головорізів — 610 тис. євреїв Галичини, з яких 550 тис. знайшли свою смерть у різних таборах, 40 тис. загинуло у в'язницях від голоду й тортур, понад 20 тис. — звели рахунки з життям, не витримавши знущань і мук⁵⁹.

Об'єктом терору на національному ґрунті стало українське і польське населення Генгубернаторства. 22 лютого 1943 р. В.Кубійович від імені Українського центрального комітету (УЦК) адресував Г.Франку листа, в якому виклав стан українського населення в краї. В документі відзначалось, що українці «не є певні свого становища, ні майна», а нелюдська поведінка окупантів, дикий набір людей до праці, безпідставні арешти, масові розстріли населення стали непоодинокими фактами. Разом з листом подавалися списки розстріляних без слідства і суду людей. Більшість з них загинула у південній Холмщині, де активізувалося польське націоналістичне підпілля (з наближенням німецьких каральних загонів польські селяни втікали до лісу, а українські залишалися в селах, де й ставали жертвою розправ німецької поліції). Особливо лютував шеф поліції Люблінської обл. О.Глобочнік.

Жорстокість гітлерівських каральних акцій змусила представників організованого українства звернутися до вищих нацистських сановників: В.Кубійович особисто вручив у Берліні шефу гестапо Г.Мюллеру текст меморіалу, в якому наводилися факти невмотивованого терору з боку німецьких військових підрозділів та поліції. Наслідком цього подання стало припинення на деякий час розстрілів українців на Холмщині.

Але трохи згодом гітлерівці вдалися до примусового переселення українців на Білгорайщині, Грубешівщині та Томашівщині, яке супроводжувалося знущаннями. З цього приводу керівництво УЦК знову заявило протест Г.Франку. Той 3 серпня 1943 р. викликав люблінського губернатора і наказав йому вжити заходів до охорони майна і життя українців. Та, за словами В.Кубійовича, «в добу анархії, яка тоді щораз більше посилювалося, — це не помагало»⁶⁰. Те, що голова УЦК назвав «анархією», насп-

равді було добре спланованою системою заходів, спрямованих на відвоювання «життєвого простору» у тих, хто довічно проживав на цих землях.

Терор не минав не лише українського й єврейського, але й польського населення Генгубернаторства, яке не могло примиритися із втратою державності й долею, яку йому готували колишні західні сусіди. Саме на території колишньої Польщі нацисти створили найбільші «фабрики смерті» — Освенцім, Треблінку, Майданек і сотні ін. таборів, де загинули мільйони європейців з різних країн. Польський рух Опору став помітним чинником війни, з яким гітлерівці вступили в рішучу боротьбу всіма наявними методами: від агентурної розробки національного підпілля до масових страт цивільного населення в ході каральних операцій. Спосіб, в який це робилося, обов'язково мав залякати поляків, примусити їх покійно опустити руки і підкоритися «новому порядку». Однак реакція населення Генгубернаторства викликала певну розгубленість у керівних німецьких колах. У грудні 1943 р. Франк провів у Кракові нараду, під час якої пропонувалося «обговорити, чи є доцільним проводити страту по можливості там, де було вчинено замах на будь-якого німця», а також «чи не слід організувати особливі місця для страти, оскільки встановлено, що польське населення стікається до доступних місць страти, набирає в посуд просочену кров'ю землю і несе до церкви». Відповідно до «Постанови щодо придушення опору німецькому будівництву в Генеральному губернаторстві» гітлерівці здійснювали масові страти польських патріотів. На нараді з цього приводу зазначалося: «Польське населення одразу ж вкривало квітами шлями, залишені кров'ю на землі, ставило запалені свічки на те місце, де раніше лежали тіла розстріляних, і вивішувало на стінах хрести та ікони»⁶¹.

Засобами терору утверджували владу у губернаторствах «Бессарабія», «Буковина» і «Трансністрія» румунські окупанти. «Трансністрія» стала місцем зосередження таборів (у Березівці, Вапнярці, Гросулові та ін. місцях), де перебувало в ув'язненні 1 млн 600 тис. осіб. Саме «щоб залякати місцеве населення», командир 10-ї румунської дивізії генерал Трестіоряну розстріляв тут понад 20 тис. чол.⁶² Територія радгоспу «Богданівка» (Доманівський р-н Одещини) стала братською могилою для 52 тис. в'язнів концетраку, ще 2 тис. було спалено живцем у бараках. Актом помсти за героїчну оборону Одеси стало спалення у приміщенні порохових складів 25 тис. чол.⁶³ 800 пацієнтів одеської психіатричної лікарні окупанти заморили голодом⁶⁴. 18 листопада 1943 р. румунські карателі спалили с. Бандурове Гайворонського р-ну (тепер — Кіровоградської обл.).

Однією з найбільш поширених і широко застосовуваних форм окупаційного терору стала система заручництва. Після того, як у жовтні 1941 р. стався вибух в одеській комендатурі, окупанти розстріляли по 200 чол. за кожного офіцера та цивільного німецького і румунського службовця, а також по 100 за кожного солдата. В листопаді співвідношення зросло до 500 заручників за кожен випадок нападу на німецьких і румунських військовослужбовців⁶⁵. Всього ж за період окупації на Одещині загинуло понад 200 тис. людей.

Ще страхітливим був режим, встановлений одним із катів нашого народу Е.Кохом на території рейхскомісаріату «Україна». Не було таких

Розстріл гітлерівцями мирного жителя на Рівненщині. 1942 р.

методів терору, які нацисти не випробували б на окупованих землях. Американський вчений О.Бартов, характеризує перехід нацистів до найбрутальніших форм розправ з військовополоненими та цивільним населенням, увів термін «варваризація способів ведення війни»⁶⁶. На нашу думку, гітлерівці з самого початку агресії проти СРСР застосовували саме такі методи, а готувалися до них задовго до нападу на Радянський Союз.

Першими акціями, спрямованими проти цивільного населення, були «зачистки» зайнятої території. Німецький історик Х.Геєр на підставі архівних джерел вказує, що за тодішнім формулюванням під цим терміном розумілося вбивство цивільних осіб, у тому числі за ідеологічними й національними ознаками⁶⁷. Дослідник дійшов висновку, що у 1941—1942 рр. під прикриттям превентивних заходів стосовно знешкодження комуністів та ін. «ненадійних» категорій, «дії проти партизанів», «каральних акцій проти бандитів», чи «ліквідації партизанських таборів і баз» відбувалися масові, чітко сплановані вбивства десятків тисяч мирних громадян, спалення цілих сіл⁶⁸. За оцінкою Геєра, «антипартизанські експедиції» вермахту були «фікцією війни», яка давала максимум можливостей убивати та

мінімум можливостей бути вбитими⁶⁹. Таким чином, антитеза «злочинні СС» і «добропорядний вермахт» розсихається під тиском неспростовних фактів, які засвідчують участь армії у терорі проти «ворожих груп» на окупованій території.

Саме за підписом командувача військами вермахту в Україні 10 жовтня 1941 р. вийшло розпорядження про впровадження системи заручників за пошкодження ліній і засобів зв'язку і встановлення кількості смертників у такому співвідношенні: 50 % євреїв, 50 % росіян, поляків, українців у рівних пропорціях⁷⁰. А 1 жовтня 1941 р. начальник тилового району групи армій «Південь» Рок отримав наказ командування арештовувати й вішати заручників-чоловіків уздовж залізничної траси Козятин — Фастів — Сміла — Кременчук — Олександрія — Дніпропетровськ, де почастишали диверсії. У тому випадку, коли диверсії триватимуть, наказувалося «повністю евакуювати смугу завширшки 1—2 кілометра по обидва боки залізничі й стріляти по всіх цивільних особах, які наблизяться до полотна»⁷¹. Рок пунктуально виконував розпорядження.

Система заручництва як важливий інструмент завойовницької політики й терору за головну мету ставила не покарання дійсних винуватців, а залякування якомога більшої кількості населення. Відповідно до цього завдання окупаційні власті широко оприлюднювали свої дії через газети й листівки, що розклеювалися в публічних місцях. При цьому заручництво стало універсальним каральним засобом за будь-які спроби спротиву, а часто й превентивною мірою.

Трупи замучених гітлерівцями мирних жителів Краматорська. 1942 р.

За наказом київського коменданта 22 жовтня 1941 р. за саботаж було розстріляно 100 мешканців міста, 2 листопада — 300⁷². В середині листопада в Харкові від вибухів мін загинуло кілька німецьких військовослужбовців. Комендант міста наказав стратити 50 «членів комуністичної партії» й арештувати 1000 осіб як заручників з тим, щоб розстріляти 200 з них у разі продовження терактів проти німців⁷³. Замах на німецького офіцера у Дніпропетровську забрав життя 100 заручників 6 грудня 1941 р.⁷⁴ Того ж дня за постріли по жандармському посту в Житомирі вбито трьох з 31 заручників. Надалі житомирський генерал-комісар наказав розстрілювати за кожен постріл у рейхснімця 10, а за кожне покарання або вбивство рейхснімця — 100 чоловіків та жінок з місцевого населення⁷⁵. За розпорядженням командування вермахту в Україні у лютому 1942 р. «ліквідували» 10 заручників у м. Кам'янець-Подільському. Приводом до цього став перерізаний кабель фельдкомендатури.

У серпні 1942 р. у трьох колгоспах Олександрійського р-ну Кіровоградщини було пошкоджено кілька комбайнів (вийнято магнето, знищено запаси пального). Цього разу жертвами окупантів стали 3 заручники з колгоспів № 20, 21 і 29⁷⁶. Як запобіжні заходи ортскомендатура і гебітскомісар м. Миргорода розпорядилися відібрати 300 заручників з місцевого населення, що мали стати гарантією безпеки військових частин і загального порядку. Час від часу склад заручників мали змінювати. У березні 1943 р. при спробі втечі з ровенської тюрми в'язні вбили одного тюремного начальника і вартового. Того ж дня німецька поліція безпеки і СД знищили всіх в'язнів тюрми. За вбивство німецького обласного судді у тій же в'язниці розстріляли 350 бранців⁷⁷.

Гітлерівці вважали заручництво дійовим засобом у боротьбі з радянськими підпільниками й партизанами.

Слід наголосити, що історія війн не знає жодної аналогії, коли рух Опору відіграв би таку помітну роль, як це було в період Другої світової війни. За масштабами, формами й методами боротьби це стало новим явищем у військовому мистецтві. За тим колосальним впливом, який він здійснював на війська агресора, окупаційну адміністрацію, процес постачання рейхом Східного фронту, рух Опору став складовою частиною поняття «тотальна війна».

«Війна з-за рогу» виявилася доволі несподіваною для загарбників, які змушені були вже в ході наступу й окупації вивчати її особливості. Аналізуючи вже у повоєнний час свої прорахунки, німецькі стратеги шукали пояснень феномену широкомасштабного партизанського руху і разом з тим намагалися обґрунтувати власну жорстокість у ставленні до населення, яке підтримувало народну боротьбу в тилу ворога, вишукуючи у міжнародному праві підстави на це, мовляв, партизанський рух «був поза законом».

Так, посилаючись на Гаагську конвенцію (1907 р.) про закони та звичаї війни на суходолі, окремі положення котрої мали відношення до партизанської війни та руху Опору, «переможені» наголошували:

«1. Відповідно до положення конвенції, спротив населення країни або її частини військам противника допускається лише до того, як країна

Повішені гітлерівцями селяни. Харківська обл., 1941 р.

окупована військами противника, і ніяк не після окупації. Що стосується другої світової війни, то тепер встановлено, що всі європейські країни у момент виникнення в них партизанського руху вже були тривко зайняті німецькими військами і що у більшості з них воно розпочалося після ... окупації... Вже з цієї однієї причини партизанська боротьба суперечила міжнародному праву.

...
6. Нарешті, міжнародне воєнне право вимагає дотримання партизанами загальних правил збройної боротьби. Воно вимагає, щоб партизани носили яку-небудь форму або помітні здалеку розпізнавальні знаки і не ховали своєї зброї. З цим останнім положенням несумісна ніяка підступність. Російські та італійські партизани, проте, взагалі не визнавали і не носили єдиної форми...

...
Таким чином, кожна з наведених вище причин свідчить про те, що боротьба партизанів суперечила нормам міжнародного права. Не рахуючи російських та італійських партизанів, діями котрих керували суверенні уряди, всі партизани інших театрів воєнних дій не дотримувались жодного параграфу положень міжнародного права про ведення легальної боротьби. Тому партизани були поставлені поза законом. Саме таку правову ситуацію треба брати за основу, оцінюючи партизанську війну на будь-якому театрі воєнних дій...»

Нацисти поставили поза законом і радянський, і український націоналістичний, і польський рух Опору, хоча лише ОУН та УПА не репрезентували суверенну державу. Виправдовуючи засоби антипартизанської боротьби, Рендуліч пише:

«...Метод боротьби радянських партизанів характеризувався такою жорстокістю, яка не відзначалася на жодному іншому театрі воєнних дій. Вони не рахувалися ні з якими правилами ведення війни і знищували полонених...»

І насамкінець Рендуліч зазначає: «...безсумнівним є те, що партизани ніколи не будуть дотримуватися норм міжнародного права, тому що це суперечить сутності партизанської боротьби. Тому цілком необхідно забезпечити солдату більш широкі повноваження і не обмежувати їх, як це передбачає 4-та Женевська конвенція 1949 р. Однак і таким шляхом не можна знайти задовільного вирішення цього питання»⁷⁸.

Наприклад, у підконтрольних «начальнику військовополонених» групи армій «Б» таборах в окремих бараках утримувалося близько 20 тис. цивільних осіб, які стали заручниками⁷⁹. Режим, встановлений у цих таборах, гарантував бранцям лише одне: смерть від голоду, хвороб, знущань чи розстрілу.

Амплітуда заручництва була настільки широкою, що під неї потрапляли практично всі категорії населення. В деяких випадках армійське командування визначало тих, хто мусить нести відповідальність за «злочини партизанів». Так, у наказі генерала Зальмута (30-й армійський корпус, 11-та армія), виданому в листопаді 1941 р., такими числилися: родичі партизанів; особи, підозрювані у зв'язках з партизанами; колишні та дійсні члени партії, комсомольці й кандидати в члени партії; особи, що до приходу німецьких та румунських військових посідали керівні пости; особи, затримані поблизу заборонених зон без спеціального пропуску. Утримуваних у концтаборах заручників мало забезпечувати продуктами харчування населення їхніх сіл. Пропонувалося за кожного німецького й румунського військовослужбовця розстрілювати 10 бранців, за пораненого — 1, причому страги слід було, по можливості, проводити поблизу місця замаху, а трупи — не прибирати три дні⁸⁰.

Не менш жорстоко діяло командування 6-ї армії (генерал Рейхенау), досвід якого головнокомандувач групою армій «Південь» генерал Рундштедт пропонував застосовувати в інших з'єднаннях. Останній при цьому наголошував, що успіх боротьби з партизанами у смузі 6-ї армії безпосередньо пов'язаний з привселюдними стратами кількох тисяч чоловік та осіб без документів. При цьому він підкреслював переваги страт через повішання, оскільки вони давали більший залякуючий ефект порівняно з розстрілом.

Командування 11-ї армії пішло у цьому напрямі ще далі, створивши спеціальний штаб по боротьбі з рухом Опору. Спеціальна пам'ятка зобов'язувала кожного військовослужбовця у боротьбі з партизанами «виявляти крайню жорстокість»⁸¹.

Щоб хоч якимось чином легітимізувати свої дії, нацистський окупаційний режим «обгородився» цілим частоколом заборон і пересторог, про які оповіщалося населення зайнятих територій. Практично будь-яке порушення тягло за собою ув'язнення у каторжній тюрмі, концтаборі або ж смертну кару.

Повішені гітлерівцями мирні жителі. Клів, 1942 р.

Одним із найбільших злочинів вважалося переховування осіб, що не мали документів, бійців Червоної армії, комуністів, євреїв, військовополонених, що втекли з таборів, радянських розвідників і диверсантів, а також зберігання зброї без особливої на те санкції окупаційної влади. У наказі коменданта Чорнухинського р-ну (Полтавщина) від 6 листопада 1941 р. населення ставилося до відома, що захоплені радянські солдати й сторонні цивільні особи будуть розглядатися як шпигуни і негайно розстрілюватися, а населення підлягатиме суворим репресіям із взяттям і розстрілом заручників. Окружний комісар м. Луцька Ліднер оголосив, що підтримка позамісцевих осіб буде каратися смертю, а коли ті, хто надавав сприяння таким людям, залишаться невідомими, покарання впаде на заручників. Щоб полегшити виявлення чужинців, комендатура м. Новий Донбас (Сніжнянський р-н) наказала старостам оголосити, що всі мешканці міста віком від 10 років повинні носити нарукавну пов'язку з визначеним номером⁸². У випадку порушення цього припису з 20 травня 1943 р. такі особи підлягали розстрілу. Комендант м. Бердичева 9 січня 1942 р. через місцеву пресу повідомляв, що за пошкодження військового телефонного кабелю взято 10 заручників, яких розстріляють, коли не виявлять справжніх винуватців. У майбутньому аналогічні заходи передбачалося вживати при всіх актах саботажу⁸³. Посилаючись на непоодинокі випадки диверсійних актів щодо обладнання зв'язку німецького командування та мереж електропостачання, польовий комендант м. Юзівки застерігав, що в разі повторення подібних

фактів будуть брати 5 заручників і, коли за дві доби винні не будуть знайдені, їх розстрілюватимуть. Якщо й після цього диверсії триватимуть, власті розстріляють набагато більше мешканців міста⁸⁴.

Населенню окупованих «східних територій» заборонялося тримати поштових голубів, які могли використовуватися для зв'язку «диверсантами й шпигунами», а також радіоприймачі й радіодеталі. В оголошенні Літинського гебітскомісаріату наголошувалося, що непослух каратиметься смертю. Фельдкомендант Старобільська 23 грудня 1942 р. попереджав про страту громадян, які не здадуть більшовицьку пропагандистську літературу та будь-яку зброю, військове майно й спорядження. Подібне оголошення 4 березня 1943 р. зробив гебітскомісар Василькова⁸⁵.

Поряд з фізичним терором нацисти вдавалися до адміністративного й економічного терору. Встановивши непосильний тягар поставок сільськогосподарської продукції та інших поборів, окупанти педантично затягували зашморг на шиї українського селянина й прирікали на голод міста. Для прикладу наведемо кілька документів, які розкривають методи визиску села. 15 травня 1942 р. сільськогосподарський комендант Вищедубечанського р-ну на Київщині, нагадавши, що населення не виконує у необхідному обсязі зобов'язання щодо здачі худоби, молока, яєць і картоплі, попередив, що надалі в кожному селі, яке не справляється з виконанням планів, буде повішено 5 осіб. Житомирський генерал-комісар в оголошенні у травні 1942 р. підкреслював, що невиконання економічних директив розглядається як саботаж і підрив могутності німецької армії й підлягає покаранню смертю чи в'язницею. 20 травня 1942 р. рейхскомісар України Кох підписав розпорядження про конфіскацію зернових культур у сільськогосподарських підприємств і населення. В документі зазначалося, що конфіскації не підлягали 10 кг зерна на кожну особу, що належить до підприємства, і кожного члена родини, а також посівний матеріал. Насправді ж власті відбирали навіть цей обумовлений мінімум, залишаючи населення без засобів існування у найтяжчий весняний період. При цьому рейхскомісар попереджав про невідворотність покарання тих, хто не здасть належних обсягів збіжжя. Виконуючи ці вказівки, місцева адміністрація вдавалася до тотального пограбування селян. Уже 22 травня 1942 р. шеф Димерського р-ну наказав сільським старостам ретельно перевірити кожне господарство щодо виконання зобов'язання й наявності сільськогосподарської продукції. Будь-які виявлені порушення суворо каралися. Окупанти взяли під контроль усі промисли й інші джерела постачання населення. 8 жовтня Бориспільський гебітскомісар заборонив полювання на полях, в лісах, на озерах і річках під загрозою смерті чи тюремного ув'язнення⁸⁶. Будь-які традиційні промисли обкладалися податками або ж заборонялися. Несанкціонований забій худоби карався в'язницею або смертю⁸⁷.

Однією з форм економічного терору став спосіб, у який нацистське керівництво вирішувало проблему трудових ресурсів. У розпорядженні рейхсміністра Розенберга від 19 грудня 1941 р. визначалися види робіт, до яких у формі «громадської працезобов'язаності» залучалося цивільне населення. Ухилення від «громадських» робіт підлягало різним видам покарання: від штрафів до ув'язнення в тюрму чи табір примусових робіт. На підставі роз-

Жителі біля трунів розстріляних гітлерівцями громадян. 1943 р.

порядження місцева адміністрація в будь-який момент могла довільно визначати обсяги й тривалість робіт, не рахуючись з інтересами людей, станом їх здоров'я. Голова міжрайонної управи Чернігівщини у січні 1943 р. наказав підлеглим райуправам створити концтабори для тих, хто ухилявся від труповинності. Фельдкомендант м. Запоріжжя генерал Гауль попередив, що неявка в управління праці до 28 квітня 1942 р. осіб, що не стали до роботи чи самовільно залишити робочі місця, розцінюватиметься як саботаж і спричинить покарання смертю. Міський комісар Запоріжжя у вересні 1943 р. поставив вимогу щоденної реєстрації на біржі праці всіх безробітних і працездатних осіб віком від 16 до 55 років. Неявка загрожувала стратою. Щоб не бути голослівною, окупаційна влада влаштувала показовий суд над 7 громадянами, що відмовилися працювати. Прокурор вимагав для підсудних смертного вироку, а суд, врахувавши їх молодий вік, обмежився різними термінами ув'язнення. При цьому попереджалося, що даний суд є останньою пересторогою для саботажників, а надалі злісні порушники трудової дисципліни будуть каратися смертю.

На початку липня Миколаївський окружний комісар оприлюднив повідомлення про страту 10 юнаків та дівчат 18–19 років за те, що вони «ухилилися від виконання обов'язкової праці» і «втекли з місця роботи». Військовий суд Запоріжжя 10 вересня 1943 р. засудив П.Авоніна і С.Борисова з Токмака та Ф.Горшкова з Мелітополя, які залишили свої робочі місця на «Запоріжсталі», а також підривали порядок і дисципліну шляхом розповсюдження інформації більшовицького спрямування⁸⁸.

Економіка рейху з початком війни стала задихатися від дефіциту робочих рук. Дану проблему керівництво країни вирішувало за рахунок при-

Мати біля трупа вбитого гітлерівцями сина. Київ, 1943 р.

Трупи розстріляних гітлерівцями киян у дворі на Михайлівській вулиці. 1943 р.

мусової праці робітників, депортованих з різних країн Європи. З України протягом війни на роботу до Німеччини було вивезено близько 2,4 млн чол. Сотні тисяч наших співгромадян загинули на чужині від голоду, хвороб, тортур «працедавців». Проблема українських «остарбайтерів» ще чекає глибокого й всебічного дослідження, ми ж звернемо увагу лише на один її аспект: методи і форми залучення населення України до роботи в Німеччині. Розпропагувавши «принади» працевлаштування в рейху, гітлерівці домоглися того, що досить велика кількість українців, повіривши їх обіцянкам, добровільно виїхала до Німеччини. Проте дуже швидко їх родичі й близькі дізналися про справжню ціну, яку платили «остарбайтери» за очікувану можливість побачити квітучий край, отримати чудові умови праці, високу платню. Після того, як спав потік добровольців, відомство генерального уповноваженого з використання робочої сили Заукеля стало вдатися до примусового вербування окремих категорій та вікових груп

населення (переважно молоді). Перебіг подій на Східному фронті змусив нацистських вождів запровадити в країні тотальну мобілізацію, що до краю загострило проблему робочих рук. Щоб замінити німецьких робітників протягом перших чотирьох місяців 1943 р., передбачалося щоденно вивозити з України до рейху не менше 4 тис. чол. (у березні), а потім і 8 тис. (у квітні). Розуміючи, що виконати ці плани буде важко, Берлін надав окупаційній адміністрації найширші повноваження і дозволив використання будь-яких засобів для досягнення мети.

Гітлерівські людолови влаштували справжнє полювання на тих, хто вважався потенційним «остарбайтером». Влітку 1942 р. за відмову їхати до Німеччини було затримано 150 робітників паровозних майстерень у Дніпропетровську. Протягом тижня їм не давали їжі, а потім розстріляли⁸⁹. Коли населення с. Яринівки (Рівненщина) не виконало розпорядження про виїзд на роботу до Німеччини, каральний загін розстріляв 375 осіб, в тому числі дітей і старих. 70 мобілізованих молодих людей з с. Білокоровичі (Житомирщина), яких привели в райцентр Олевськ для наступного транспортування, висловили протест і небажання їхати на чужину. Інцидент закінчився розстрілом усіх «заколотників». В с. Коноплянка на Кіровоградщині гітлерівські работоргівці задушили газами 60 чол., що переховувалися від мобілізації у старих шахтах. За невиконання наказів окупаційних властей щодо виїзду на роботу до рейху застосовувалися такі терористичні акти, як спалювання будинків, конфіскація майна, тюремне ув'язнення всіх членів родини, примусове виселення⁹⁰.

Весною 1943 р. нацисти перейшли від вибіркового вербування до тотальної мобілізації працездатного населення. Про поголовне вивезення до Німеччини молоді 1922—1926 років народження оголосили власті Києва, Харкова, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, ін. міст і сіл. Кременчуцький гебітскомісар у лютому 1943 р. розпорядився, щоб усі чоловіки від 15 до 65 років та жінки від 15 до 45 років під загрозою покарання за законами воєнного стану з'явилися на вербувальний пункт. На Вінниччині тих, хто підлягав мобілізації на роботу, змушували давати розписки, де як застава вказувалося все майно⁹¹. Штабс-комісар Дніпропетровська 2 вересня 1943 р. вказував, що вербування осіб 1926—1927 р. н., незважаючи на попередження про суворі покарання, фактично було зірване. Тому повторне оголошення містило погрозу конфіскації всього майна родини, член якої ухилявся від явки на вербувальний пункт⁹². Дійшло до того, що Кейтель видав спеціальне розпорядження від 8 липня 1943 р., яким наказувалося вважати військовополоненими (!) всіх чоловіків 16—55 років під час каральних операцій проти партизанів та відправляти їх через відповідні табори на роботу до Німеччини⁹³.

Один із вищих чинів СС в Україні вимагав від підлеглих повного сприяння відомству генерального уповноваженого Заукеля: «Діяльність міністерства праці... має бути підтримана якнайширше. При необхідності — не утримуватися від застосування сили. Під час обшуку сіл, особливо в тих випадках, коли виникне потреба, спалити все село, місцеве населення необхідно примусово передавати у розпорядження уповноваженого. Як правило, дітей розстрілювати більше не слід»⁹⁴. Таким чином визнавало-

Група остарбайтерів, вивезена до Німеччини з Лубенського району Полтавської області. 1943 р.

ся, що в ході подібних мобілізаційних акцій широко практикувалися методи терору. Засоби, з допомогою яких вожді рейху розв'язували завдання забезпечення економіки країни трудовими ресурсами, фізично й морально калічили мільйони людей. Ті, хто навідріз відмовлявся підкоритися, завдавали собі різні каліцтва (інфікуючись шкіряними та іншими хворобами, пошкоджуючи кінцівки, обливаючись кислотою тощо). І по сьогодні доля «рабів ХХ століття» залишається незагойною психологічною ранною багатьох наших сучасників, які пройшли всі кола пекла й зуміли вижити.

І все ж найпоширенішою формою терору у рейхскомісаріаті «Україна» стало фізичне знищення людей за будь-які порушення встановлених приписів, нелояльність до влади, а то і без вказаних причин та підстав. Так, 17 січня 1942 р. гебітскомісар Великої Олександрівки (Миколаївщина) Шульце підписав смертний вирок О.Сосоновському та його батькам за те, що той слухав радіопередачі, розповсюджував ворожу інформацію і провадив підривну роботу. У квітні 1942 р. до смерті засудили 8 мешканців Лебедина «за агітацію проти німецьких збройних сил (утворення партизанської групи, вислуховування та розповсюдження ворожих повідомлень)». 22 травня 1942 р. шполянський окружний комендант (Черкащина) повідомив про розстріл 19 осіб з державних господарств сіл Георгіївки та Рушківки, а також с. Іскреного «за саботаж при весняних завданнях, агітацію проти німецьких військ і керівництва, розповсюдження неправдивих відомостей і спробу організації комуністичних банд»⁹⁵. У березні за вироком військового суду в Сумах страчено 10 осіб, яким інкримінувалася участь у партизанських загонах, радіозв'язок з партизанським центром та «підготовку до шпіонажу»⁹⁶. 15 січня 1942 р. гітлерівці розстріляли К.Баранчикову (23 р.), К.Кострикіну (22 р.), М.Носкову (29 р.), З.Полончук (23 р.), О.Васильєву (21 р.) за те, що вони «допомагали і сприяли втечі військовополонених»⁹⁷.

У низці злочинів нацистів на території України найстрахітливішими є цілком свідомі, сплановані вбивства дітей. Ця найменш захищена від незгод воєнної доби категорія населення виявилася абсолютно беззахисною перед людожерною політикою загарбників.

Уже перший тиждень після початку агресії довів, що «носії західної цивілізації» насправді не мають в душі нічого святого і поводять себе, як сліпі знаряддя в руках своїх напівбожевільних правителів. До кінця червня 1941 р. зафіксовано безліч випадків дітовбивства. Так, уздовж залізниці Рівне—Житомир гітлерівці розстрілювали схоплених на станціях людей. «Немовлят виривали з рук матерів, кидали в яму... Ще напівживих людей присинали землею», — визнавав німецький військовополонений К. Блейель⁹⁸.

Відразу після вступу німецьких військ до м. Керчі (листопад 1941 р.) за наказом начальника ортскомендатури майора Гафена було організовано знищення неповнолітніх дітей. 245 школярів, які прийшли на заняття з підручниками, були вивезені за місто у приміщення заводської школи. Там їх напоїли кавою з отруєними пиріжками. Тих, кому не вистачило «їжі», викликали в амбулаторію, де німецький фельдшер змазав їм губи сильнодіючою отрутою. Через кілька хвилин усі діти були мертві. Старших учнів вивезли машинами за місто й розстріляли з кулеметів. На те саме місце привезли і трупи отруєних дітей⁹⁹.

У березні 1942 р. комендант Томаківського гарнізону Кайзер і заступник начальника Михайлівського відділу поліції Могда керували операцією щодо знищення мешканців дитбудинку в с. Михайлівці на Дніпропетровщині. Перевівши дітей до протитанкового рову, гітлерівці вбили 128 дітей віком від 2,5 до 10 років. Така ж доля спіткала вихованців дитбудинку у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині. 6 червня 1942 р. карателі по-звірячому закатували 62 жінок і дітей у с. Велика Березка на Сумщині. Жертвами загарбників стали 50 мешканців Житомирського, 37 — Липівського (м. Голованівськ) дитбудинків¹⁰⁰. Від голоду й хвороб померло 1175 вихованців дитбудинку № 1 та 170 малюків з дитбудинку по вул. Артема м. Харкова, 60 дітей-інвалідів дитбудинку на хуторі Кріпаки на Луганщині¹⁰¹. Невмотивовані вбивства дітей відбувалися у всіх регіонах України. У Янівському таборі (Львів) лише за два місяці знищено 8 тис. дітей різного віку¹⁰². Близько 500 дітей віком від 4 до 8 років були заживо похоронені у величезній могилі на міському цвинтарі Кам'яця-Подільського¹⁰³. В с. Цибулів на Вінниччині карателі відібрали 105 дітей у працюючих жінок, вбили їх і не дозволили поховати¹⁰⁴. 250 дітей було безвинно розстріляно у селищі Народичі на Житомирщині. У 25 неповнолітніх з с. Рудня-Озерянська тієї ж області лікарі взяли значні дози крові для поранених німецького шпиталю, після чого виснажені діти померли¹⁰⁵. Під час каральної акції в с. Копиці (Житомирщина) кати вивели на вулицю 20 малолітніх дітей і на очах у батьків затоптали їх кінями¹⁰⁶. У Боярці на Київщині солдати згвалтували у приміщенні школи 15 дівчаток-підлітків, після чого повісили їх на телеграфних стовпах¹⁰⁷.

Цинізм і психопатичні нахили варварів у військовій формі дійшли до того, що вони вишукували незвичайних методів знищення дітей. У квітні

Діти в концентраційному таборі. Німеччина, липень 1944 р.

1943 р. у м. Попасній на Луганщині гітлерівці під виглядом колективної прогулянки повели 71 учня віком від 12 до 15 років до Рубищанського лісу, де примусили шукати міни. Внаслідок вибухів 13 підлітків загинуло, 35 важко поранено і скалічено, 23 отримали легкі поранення¹⁰⁸.

Неповнолітні та діти з батьками масово вивозилися на примусові роботи до Німеччини. Відомство Заукеля у 1943 р. вдалося до примусової мобілізації хлопців, старших 10 років. За період окупації було вивезено до рейху 700 дітей віком від 10 до 14 років з Макіївки¹⁰⁹, близько 1000 — з Житомирської обл.¹¹⁰, понад 9 тис. з території Ворошиловградської обл.¹¹¹ Виснажлива праця, вкрай погане харчування, несприятливі санітарно-побутові умови, знущання власників та адміністрації підприємств і бауєрів стали причиною загибелі багатьох юних «остарбайтерів», завдали тяжких морально-психологічних травм тим, хто зумів вижити на німецькій каторзі.

Один із найважливіших напрямів терору в роки війни визначався расистською теорією нацистів. Винищення «неповноцінних» народів та етнічних груп стали магістральною лінією політики Берліна на Сході. Україна поряд з іншими європейськими державами стала жакливим полігоном, на якому випробовувалися пекельні конвеєри смерті.

Маніпулюючи свідомістю німецького бюргера, нацистська пропаганда-дистська машина всіляко експлуатувала жупел «загрози жидо-комунізму». Навіювання обивателю страху перед «іудео-більшовизмом» супроводжувалося утвердженням думки про відсутність альтернативи: або переможе націонал-соціалізм, або «привид комунізму», який, блукаючи по Європі, стане жакливою реальністю, що матиме жакливі наслідки для німців. Долю цього протистояння могли вирішити найрішучіші й найжорсткіші заходи. В одній з директив ОКВ (вересень 1941 р.) ця думка звучала так: «Боротьба проти більшовизму вимагає нещадних та енергійних дій насамперед проти євреїв, котрі є головними носіями більшовизму»¹¹².

Слід сказати, що нацистський терор проти українців, поляків, євреїв, росіян, циган та ін. народів супроводжувався розпалюванням міжнаціо-

нальної ворожнечі, ескалацією напруги у відносинах між етнічними групами, що віками проживали на одній території. Заради справедливості треба нагадати, що підвалини для цього закладалися в попередні періоди історії, зокрема, в Польській державі і Радянському Союзі. Гітлерівці вміло скористалися цією обставиною, щоб полегшити винищення всіх «неповноцінних» народів. Протягом усієї окупації маріонеткова прорімецька українська преса була переповнена матеріалами антисемітського змісту, що, на думку нацистів, мало створити сприятливий морально-психологічний фон для тотального винищення євреїв. І слід визнати, що у гітлерівців з'явилося чимало підручних з українців, поляків, росіян і навіть самих євреїв, які взяли участь у цій огидній справі. Дехто з них видавав «айнзатштрунам» своїх сусідів єврейської національності, інші брали безпосередню участь у облавах, конвоюванні й екзекуціях. Пам'ять про це страшним прокляттям лежить на всіх тих відомих і невідомих співучасниках і винуватцях голокосту, які порушили заповідь «Не вбий!»

Одним із перших актів катастрофи стала «Бердичівська трагедія». У цьому старовинному містечку протягом серпня—листопада 1941 р. було розстріляно, закопано живими і напівживими близько 30 тис. місцевих євреїв¹¹³.

Один місяць знадобився німецьким спецкомандам, щоб «ліквідувати» 3,5 тис. євреїв у Вінницькій і 22,5 тис. — у Кам'янець-Подільській областях, причому це були як місцеві жителі, так і привезені з території Угорщини, Польщі, Чехословаччини єврейські родини¹¹⁴. В гетто Вінниці, Кам'янець-Подільського, Хмільника, Калинівки, Літина, Липовця, Гайсина, Немирова, Межибожу, Шепетівки та ін. (всього 35 пунктів) утримувалося понад 106 тис. євреїв¹¹⁵. Носії «арійської ідеї» методично знищували всіх «расових ворогів». Місцем масових страт у квітні 1942 р. став П'яничанський Ліс під Вінницею, де після облав на вінницькому стадіоні було зібрано і знищено близько 10 тис. осіб єврейського походження¹¹⁶. Всього на Вінниччині окупанти замордували понад 105,3 тис. євреїв, у т.ч. етапованих з Бессарабії й Буковини, а на Кам'янець-Подільщині — 13,1 тис.¹¹⁷

На території Західної Волині німецькому терору передували єврейські погроми, вчинені місцевим населенням у Кременці, Тучині, Тарговиці, Вишневиці, Людвиполі, Межиріччі. У великих містах такі ексцеси якщо і траплялися, то в поодиноких випадках. Перша хвиля німецьких антиєврейських акцій (літо 1941 р.) забрала життя 6 % єврейського населення регіону (15 тис. осіб з Острога, Луцька, Дубна, Ровно). Восени поряд зі створенням гетто у містах гітлерівці продовжували «екзекуції», в результаті яких лише у Ровно в листопаді 1941 р. було вбито близько 21—23 тис. євреїв. Основна маса євреїв Волині знищена в ході ліквідації гетто (весна — літо 1942 р.). До кінця цього періоду скорботний мартиролог поповнився 150 тис. імен жертв нацистського терору, що становило 3/5 єврейського населення краю¹¹⁸.

Як правило, стратам євреїв передувала зловісна процедура проведення «реєстрації», про необхідність якої повідомлялося спеціальними оголошеннями в публічних місцях і газетах. Реєстрація була рівноцінною під-

писанню вироку: концтабори і гетто ставали проміжними пунктами на шляху до газових камер і ровів, у яких розстрілювали нещасних. Для прикладу, у Черкасах на реєстрацію у поліції вказаним категоріям населення відводилося 5 днів. До 12 жовтня 1942 р. єврейське населення міста мало залишити власні квартири та будинки й осісти в одному районі (колишні вул. Шолом Алейхема, Пожежний узвіз, вул. Куйбишева). В цьому ж наказі повідомлялося, що «за кожного вбитого робітника нової влади» розстрілу підлягатиме 50 жидів і 20 комуністів, а за кожний спалений будинок — 100 жидів і 20 комуністів. Переховування євреїв, як і зв'язок з партизанами, карався «розстрілом на місці без суду»¹¹⁹.

Величезною братською могилою представників різних народів став Бабин Яр у Києві, де з 29 вересня до 3 жовтня 1941 р. спеціально навчені вбивці позбавили життя 52 тис. українців, євреїв, циган, росіян, поляків, білорусів. Нацисти офіційно заявили, що приводом до цієї безпрецедентної акції стали вибухи на Хрещатику, провину за яких поклали на євреїв. Масові страти цивільних та військовополонених у Бабиному Яру продовжувались і надалі. За час окупації це місце стало некрополем (за різними оцінками) для 100 — 150 тис. чол.

Дещо менше відомо про голокост на Лівобережній Україні, що перебувала в зоні військової адміністрації. Нині відомо, що у Запорізькій обл. до березня 1942 р. було вбито 8,5 тис. чол. Крім того, за наказом командування СС спеціальні загони СД у жовтні 1942 р. у рові під Данилівкою розстріляли близько 3000 дітей від змішаних шлюбів євреїв Мелітополя¹²⁰. На території Сталінської обл. у 1939 р. проживало 65,5 тис. євреїв. За час 1941—1942 рр. тут було знищено 16 тис. осіб, на лівобережній частині Дніпропетровської обл. — 18 тис., Київської — 4 тис. осіб єврейської національності. У 2-й половині 1942 р. гітлерівці розстріляли майже 2 тис. євреїв на території Ворошиловградської обл., близько 1 тис. — на Сумщині, з вересня 1941 р. до червня 1942 р. — близько 14 тис. на Полтавщині, з кінця 1941 до кінця 1942 р. — 12 тис. на Харківщині, 3,5 тис. — на Херсонщині, близько 3 тис. — на Чернігівщині. У Криму жертвами катастрофи стали 30 тис. євреїв і караїмів. Загалом на Лівобережжі і в Криму нацисти вбили 112 тис. осіб єврейської національності¹²¹.

Після евакуації в Одесі залишилося близько 120 тис. євреїв, які з різних причин не виїхали на схід або свідомо залишилися в місті. Інколи в літературі можна зустріти твердження, що на території «Трансністрії» румунська влада здійснювала більш помірковану лінію, аніж Кох у рейхскомісаріаті «Україна». Насправді різниця полягала тільки у масштабах терору, який став основним інструментом політики румунських окупантів на українських землях. Стосовно євреїв вживалися заходи, аналогічні тим, що практикувалися німецьким командуванням та окупаційною адміністрацією на інших зайнятих землях. Так, першим заходом румунських окупантів стала реєстрація чоловіків віком від 18 до 50 років, відокремлення євреїв та їх наступне перепровадження до в'язниць і таборів. Але це була лише прелюдія до масового терору, який розгорнувся на повну силу після того, як 22 жовтня 1941 р. стався вибух в румунській комендатурі, внаслідок чого загинуло 60 осіб, в тому числі комендант Одеси Глугояну. Того

Розкопки могили мирних громадян, розстріляних гітлерівцями у 1941 р. у Бабиному яру. Київ, 1944 р.

Ж дня новий комендант міста генерал Тресторіану заявив: «Я вжив заходів, щоб на площах Одеси повісити євреїв і комуністів». І дійсно, на вулицях і майданах міста було повішено і вбито близько 5 тис. чол. різної національності. Після цього масові розстріли євреїв наприкінці жовтня здійснювалися у с. Дальник неподалік від Одеси. Частина людей була розстріляна, а частина спалена живцем у 4 бараках. Для того, щоб помститися і залякати населення міста, карателі висадили в повітря один з бараків рівно о 18 год. 35 хв. (саме в такий час за три дні до того вибухнув заряд в одеській комендатурі)...

Щоб конвеєр смерті працював швидше, румунські офіцери запропонували «прискорений метод». 28 тис. євреїв були заживо спалені в попередньо облитих палим артилерійських складах на Люстдорфській дорозі. «Трансністрійським Майданеком» прозвали с. Богданівку Доманівського р-ну, де було створене єврейське гетто на 55 тис. чол. Лише 1 тис. з них залишилася живим свідком страхітливого злочину. Ще 20 тис. чол. загинули в таборах смерті, розташованих у селах Маренівка, Маренбург, Новоселівка, Володимирівка, Молдавка. Спорадичні розстріли тривали й надалі. Значна кількість «евакуйованих» перед відступом румунських військ євреїв загинула в дорозі.

Жахливий каток терору проти євреїв практично знищив їх як етно- і соціокультурну спільноту в Україні. Насильницька смерть близько 1 млн євреїв України залишила незагойну рану не лише в душі кожного єврея, а й усіх громадян України, котрі сповідують загальнолюдські цінності¹²².

Було б несправедливим не згадати тих, хто попри реальну загрозу для власного життя допомагав єврейським родинам матеріально й морально, переховував їх, сприяв утечам з гетто і таборів, лікував поранених і хворих. Ось лише кілька фактів та імен. Варвара і Яків Мельничук з с. Шпиченці переховували родину Розенбергів з Бердичева¹²³. З.Сивохіна переховувала протягом півроку 12-річного Н.Епельфельда, одного з небагатьох бердичівських євреїв, які пережили окупацію¹²⁴. В.Підлубний, який дивом уцілів під час розстрілу, вибрався з могили й дістався с. Кам'яногірка Вінницького р-ну, розповів, що місцевий селянин П.Кашнірук протягом трьох місяців його переховував, одягав і годував. Потім він зв'язався з партизанами і в лавах народних месників бився з ворогом¹²⁵. Два роки подружжя Бондаренків переховувало у себе Р.Дашкевич, що вночі вилізла з однієї могили Бабиного Яру¹²⁶. Разом зі своїми друзями київський священник о. Олександр Глаголев рятував євреїв від знищення. Близько 300 єврейських дітей переховувалося в різний час у митрополичій бібліотеці А.Шептицького; майже 1200 євреїв були потай вивезені зі Львова і рятувалися в лісах з допомогою українських лісників; в Одесі румунська влада засудила до 3 років ув'язнення О.Капишенко та О.Євицьку, які переховували єврейські родини¹²⁷. Ніхто не знає навіть приблизно, скільки «праведників миру» було в Україні, але незаперечним є одне: нацистський терор не зміг витравити в людських душах співчуття, прагнення прийти на допомогу ближньому, розділити його горе і, зрештою, вистояти.

Коли радянсько-німецький фронт почав неухильно відкочуватися на Захід, гітлерівці вдалися до ще одного засобу знелюднення українських земель — примусової евакуації населення з території, які залишали. Юридичною підставою для цього вважався наказ Гімmlера від 7 вересня 1943 р. на адресу начальника військ СС і поліції в Україні генералу Прюцману, зміст якого зводився до проведення тотального спустошення районів, з яких відступали німецькі війська. До цих заходів залучалися також регулярні з'єднання вермахту. Так, у наказі штабу 6-ї німецької армії від 2 грудня 1943 р. наголошувалося, що «на території евакуаційної зони мають право перебувати тільки цивільні особи, об'єднані у військові робочі формування на казарменому становищі під постійною охороною. Інші цивільні особи розстрілюються на місці без попередження»¹²⁸.

«Евакуація» супроводжувалася знищенням тих категорій населення, які з різних причин не могли чи не повинні були згідно з німецькими планами відходити на Захід: хворі, в'язні тюрем, таборів смерті, непрацездатні тощо. Здійснення цих акцій набувало справді потворних форм. Так, у ворошиловградській в'язниці охорона облила бензином і живцем спалила 8 ув'язнених, біля Севастополя втопила понад 5 тис. бранців гестапівських тюрем¹²⁹. У вересні 1943 р. командир тилу 6-ї армії генерал Бургхардт дав вказівку окружному комісару м. Мелітополя оберштурмбанфіуреру СС Хейнішу щодо евакуації населення протягом одного дня — 20 вересня. Всі, хто не підкорився наказу, підлягали ліквідації. Це стало підставою для численних убивств не лише мешканців міста, а й навколишніх сіл Вознесенки й Константинівки. Евакуацію Артемівська здійснено за рекордний час — від 14 до 18 години. Керував нею командир роти польової жандар-

Трупи розстріляних гітлерівцями мирних жителів в районі Сколівських хуторів Кіровоградської області. 1944 р.

мерії Йогшат. Протягом кількох годин на вулицях міста і в будинках було вбито понад 3000 чол. Багато «евакуйованих» скупчилося біля мосту і на самому переході через Дніпро, де їх, за визнанням Йогшата, давили німецькі танки¹³⁰. На Полтавщині есесівці розстріляли і спалили 370 мешканців с. Лешняги, в тому числі 125 дітей, зігнали 80 жителів Чернобайва в сарай і закидали їх гранатами. 182 чоловіки було вбито при відступі з с. Дворічне на Харківщині. Не встигаючи вивозити населення під ударами радянських військ, нацистські нелюди вдавалися до масового знищення цивільних людей на території Кам'янець-Подільської обл. Жертвами окупантів стали мешканці с. Вороб'ївки, яких розстріляли на місцевому цвинтарі. 2 поїзди з людьми, підготовлені до евакуації на станції Чотирбоки, німці пустили під укіс, ще два облили бензином і підпалили. Передові частини Червоної армії зуміли відбити 90 вагонів з приреченими на загибель людьми і врятувати їх від смерті¹³¹.

Ми вже згадували про нацистський терор проти цивільного населення під приводом боротьби з партизанами та підпільниками. Однак поряд з цими заходами гітлерівці досить ретельно відстежували і «знешкоджували» самих учасників руху Опору. Як правило, покарання тих, хто попав до пазурів гестапо чи військових спецслужб, відбувалося у такий спосіб, щоб це мало якомога ширший розголос і залякуючий вплив.

У всіх німецьких документах, що торкалися питань боротьби з партизанами, рекомендувалося застосовувати будь-які засоби проти тих, хто «підриває могутність вермахту» і порушує встановлений правопорядок.

Оскільки сил охоронної та допоміжної поліції, жандармерії було недостатньо, Берлін санкціонував використання армії для знешкодження учасників руху Опору.

7 грудня 1941 р. Кейтель підписав директиву Ставки верховного головнокомандування збройних сил*, в якій викладалися вказівки щодо засобів боротьби зі зростаючими виступами «комуністичних елементів» проти німецької східної політики: «Масштаби та небезпека цих виступів змушують з міркувань залякування до найбільш крайніх заходів проти зачинщиків. Відповідно з цим слід керуватися наступними основними принципами:

1. В окупованих областях шкідливі особи ненімецької національності, які виступали проти імперії або окупаційних властей і ставили під загрозу їх безпеку чи бойову готовність, підлягають принципово смертній карі.

2. Карні дії, згадані в п. 1, підлягають принципово судовому процесу в окупованих областях лише в тих випадках, коли цілком очевидно, що злочинці, а саме головні злочинці, підлягають смертній карі, і коли судовий процес та виконання смертних вироків можуть бути приведені в найстиліший термін. У протилежному разі злочинці, головні злочинці, підлягають відправленню до Німеччини»¹³².

У супровідному листі до директиви Кейтель наголошував, що вона продиктована волею Гітлера, який вважав покарання підривної діяльності довічною каторгою виявом слабкості. «Дійсне і послідовне залякування, — додавав він, — може бути досягнуте тільки стравами або ж заходами, які залишають членів родини злочинця і населення в невідомості стосовно його долі. Цій меті слугує переведення злочинців до Німеччини»¹³³. У лютому 1942 р. Кейтель повернувся до цього питання, ще раз пояснюючи спрямування наказу «Ніч і туман»: «У випадку, коли смертний вирок не було винесено протягом восьми днів після арешту злочинця, арештованих слід таємно доставляти до Німеччини... Такі заходи будуть мати залякуючий ефект тому, що:

- а) арештовані будуть зникати без сліду;
- б) не буде видаватися жодної інформації про їх місцезнаходження і долю»¹³⁴.

Основні засади деталізувалися у штабах груп та армій, що дислокувалися в Україні. При штабі 11-ї армії діяв спеціальний штаб щодо боротьби з партизанами, який наприкінці 1941 р. виробив «Пам'ятку про використання військ проти партизанів». Документ передбачав такий порядок дій: а) партизанів, захоплених в бою, перш за все слід допитати, а потім розстріляти (колишніх військовослужбовців Червоної армії) чи повісити (шкідливих осіб); б) захоплені партизани всі без винятку повинні бути повішені. До повішених слід прикріплювати табличку: «Цей партизан не здався»¹³⁵.

Директива командуючим військами в Україні від 28 червня 1942 р. націлювала армійських командирів на співпрацю з окупаційною адміністрацією та поліційними інстанціями у справі «умиротворення», «знешкодження» комуністів і партизанів. По своїй суті документ розкривав тоталь-

* Ця сумнозвісна директива стала відомою пізніше під назвою «Ніч і туман».

Труни розстріляних гітлерівцями жителів м. Золотоноші Полтавської області. 1944 р.

ний характер терору проти учасників руху Опору і тих, хто активно чи пасивно їх підтримував¹³⁶.

Уже наприкінці 1941 р. армійське командування звітувало про перші результати діяльності в цьому напрямі і робило певні узагальнення. 16 грудня 1941 р. начальник штабу групи німецьких військ в Україні фон Крузе відправив до Берліна спеціальне донесення, в якому, зокрема, зазначалося: «Боротьба проти партизанів увінчається успіхом тільки тоді, коли населення побачить, що партизани і ті, які їм симпатизують, будуть рано чи пізно приречені на смерть...»

В ході боротьби з партизанами тисячі їх були публічно повішені чи розстріляні. Смерть від задушення викликає особливий страх. Таким способом також було знищено багато елементів, що блукали по країні без документів, серед яких були виявлені агенти і розвідники партизан. Відтоді саботажі припинено. Цей досвід учить, що успіх можуть принести тільки такі заходи, яких населення боїться більше, ніж терору партизанів.

Група армій рекомендує при потребі вдаватися до таких заходів»¹³⁷.

Нацистські вожді спеціально широко трактували поняття «партизан», аби підвести під нього не лише безпосередніх учасників руху Опору, а й посібників та співчуваючих. Під час однієї з нарад начальників органів юстиції та офіцерів контррозвідки армії, що відбулася напередодні агресії проти СРСР, генерал Мюллер дав таке визначення цього терміна: «Під поняття «Партизан» підпадає кожен, хто, будучи цивільною особою, перешкоджає сам чи підбурює інших ускладнювати дії німецьких збройних сил (наприклад, підбурювачі, розповсюджувачі листівок, особи, що не ви-

конують розпоряджень німецьких властей, підпалювачі, особи, які знищують пляхові знаки, запаси та ін.).

«Право населення добровільно братися за зброю не визнається»¹³⁸.

Такий підхід визначав тактику й стратегію боротьби з рухом Опору у будь-яких його виявах, які зводилися до безоглядного терору і проти підпільників та партизан і проти цивільного населення, що перебувало в зоні їхньої дії.

Однією з перших операцій такого типу стала каральна акція гітлерівців, здійснена наприкінці 1941 р. в с. Велика Обухівка на Полтавщині. Зазнавши відчутних втрат під час першої сутички з місцевими партизанами, німці викликали підкріплення і примусили партизанів та мешканців села, що до них приєдналися, відступити. Тих, хто залишився, карателі методично вбивали, спалюючи в будинках, розстрілюючи всіх, хто намагався втекти. Нацисти залишили після себе на попелищі 269 трупів селян¹³⁹.

Для того, щоб ліквідувати небезпеку, яка надходила від дій партизанів, німецьке командування влаштувало «прочищення» окремих районів, у яких вони дислокувалися. Протягом листопада 1941 р. під час таких акцій в болотистій зоні р. Прип'ять було вбито 250 партизанів. У березні 1942 р. в цьому ж регіоні, що охоплював понад 3 тис. км², загинуло ще 650 народних месників та 2,5 тис. «підозрілих осіб»¹⁴⁰. Значних втрат зазнали партизани Криму, де з листопада 1941 р. до грудня 1942 р. загинуло в боях понад 900 чол., від голоду й ран — 700, пропало безвісти або дезертирувало 400¹⁴¹.

Дії карателів спрямовувалися на тотальне викорінення руху Опору і його соціальної бази. Протягом жовтня—грудня 1941 р. лише одна група таємної поліції в районі оперативного тилу «Південь» кількістю близько 1 тис. чол., згідно з німецькими документами, розстріляла 2388 осіб, причетних до «підривної діяльності», і понад 6,5 тис. відправила у табори військовополонених¹⁴².

У 2-й половині 1941 р. жертвами досвідчених спецслужб окупантів ставали молодосвідчені й погано законспіровані члени партійно-комсомольського підпілля. Після жорстоких катувань загинули схоплені румунською сингуранцією керівники Чернівецького підпільного обкому партії О.Боярко та З.Глеб. Гітлерівці замордували секретарів Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У М.Сташкова, Житомирського — Т.Гришана, Харківського — І.Яковенка, секретарів підпільних райкомів партії Донбасу О.Василенка, П.Губина, М.Жарова, М.Келиша, підпільників Ю.Безкровного, В.Єфремова, О.Зубарева, Я.Кравченко, Г.Нікітіна, О.Щербака¹⁴³.

На початку війни кількість залишених і надісланих для роботи в тилу окупанта становила понад 30 тис. чол. Багато з них були викриті, щойно прибувши в район дислокації, або ж у результаті оперативних дій гестапо й таємної поліції. У 1941 р. змогли розгорнути діяльність лише 13 підпільних обкомів, близько 110 міськкомів і райкомів, 280 партійних осередків, 4 обкоми ЛКСМУ, 100 міських і районних комітети комсомолу. Діючи у ворожому середовищі, підпільники постійно наражали себе на небезпеку. У жовтні 1941 р. гестапо вислідило 36 керівників київського підпілля. А впродовж 1941—1943 рр. у Києві гітлерівці знищили 617 членів підпільних

Повішені гітлерівцями партизани. Дрогобич, 1944 р.

осередків. Влітку 1942 р. окупанти стратили 300 вінницьких підпільників. У лютому того ж року німецькі спецслужби арештували 100 комуністів у Сімферополі, 105 — у Дніпропетровську, 350 — у Краматорську (60 з них замордовано)¹⁴⁴.

Коли стало зрозумілим, що залишена мережа партійного підпілля в основній своїй масі викрита і знищена, партійні органи разом з відповідними структурами НКВС перейшли до засилання за лінію фронту невеликих груп підпільників, перед якими ставилися конкретні завдання диверсійно-розвідувального й терористичного спрямування. Та німецька контррозвідка і таємна поліція виявилися до цього готовими. Більшість груп (2,5 тис. чол.), які вирушили в райони правобережних областей, Волині й Полісся, не вернулася назад. Протягом 1942 р. 4-ге управління НКВС переправило у ворожий тил 2027 розвідників-одинаків та 595 розвідувально-диверсійних груп. З них зуміли вернутися неушкодженими лише 400 розвідників і 34 групи, а інші загинули чи пропали безвісти¹⁴⁵.

Узимку 1942 р. карателі розстріляли 40 партизанів у с. Василівка на Дніпропетровщині. Загін СС під командуванням Валлізера поблизу с. Кодри (Київщина) зумів оточити і взяти в полон понад 300 народних месників, після чого їх розстріляли, а село спалили¹⁴⁶.

Активізація радянського підпілля й партизанів улітку 1942 р., викликана наступом Червоної армії на Кавказі і Волзі, спричинила протидію окупаційних властей. Особливо відчутної шкоди завдавали гітлерівцям великі партизанські з'єднання, що робили рейди й наскоки з лісових масивів межуючих з Україною областей РРФСР та БРСР. Вони завдавали окупантам значних втрат в живій силі, а також матеріальних збитків. Однак реакція гітлерівців, як правило, була значно масштабнішою й трагічнішою за своїми наслідками. Після того, як з'єднання під командуванням О.Сабурова у червні 1942 р. відступило з відбитого у німців Ямполя (по-

близу Шостки на Сумщині), спеціальні загони поліції та СД «просіяли» через сито перевірок усіх підозрілих. До 9 липня із 808 осіб, перевірених у районі Конотоп — Кролевець, 318 було страчено, 215 з 568 у районі Ямпіль — Середина — Буда розстріляли 16 липня. В результаті операцій з «очищення» північних районів Сумщини й Чернігівщини (Середино-Будського і Новгород-Сіверського) 3624 особи були арештовані, з них знищено 1508 чол.¹⁴⁷ Підрозділи таємної польової поліції, підпорядкованої військам оперативного тилового району групи армій «Південь» генералові Фрідеріцу, з жовтня 1941 р. до серпня 1942 р. перевірили 300 тис. осіб, арештували 32 тис., кинули в табори 18,9 тис., розстріляли 7634 чол. Зазнавали втрат особового складу і малі партизанські загони, і великі з'єднання. Так, у з'єднанні під командуванням С.Ковцака загинуло від рук окупантів 1128 бійців та командирів¹⁴⁸.

Терор проти учасників руху Опору і співчуваючих їм здійснювався у варварський спосіб. Арештованих і схоплених підпільників та партизанів допитували з застосуванням середньовічних знарядь тортур і цим гітлерівці також прагнули залякати інших бранців та місцеве населення. Такими ж були і страти «ворогів імперії», які проводилися здебільшого в публічних місцях в присутності великої кількості людей. Щоправда, інколи нацисти робили свою справу вночі, подалі від сторонніх очей, і смертники зникали безслідно. Саме так стратили членів «Молодої гвардії»: щоб ніхто не чув криків приречених, дівчатам під час страти зав'язували плаття над головою. Частина молодих підпільників кидали до 80-метрового шурфу шахти живими, а потім добивали камінням.

У містах і селах України німими символами терору стали шибениці й балкони, на яких вішали «підривних елементів і бандитів». В інформації політуправління Південно-Західного фронту до ЦШПР 9 серпня 1942 р. повідомлялося, що тільки в Есманському р-ні партизани з'єднання О.Сабурова знищили 15 шибениць.

Під час нападу на с. Журавель Суземського р-ну німці й угорці відступили, наказавши тримати оборону українській поліції, яка також розбіглася. За невиконання наказу відділі поліцаї були німцями розстріляні.

В с. Голубівка Есманського р-ну в сутичці з карателями загинув один партизан з'єднання. Там його з почестями поховали. Повернувшись у село, гітлерівці розкопали могилу, порубали тіло на шматки на очах у людей, потім знущалися над дівчатами й вагітними жінками.

У травні по містечку Ямполью карателі носили відрубані голови двох чоловіків, заявляючи людям, що це голови партизанського командира Гнибіди і його комісара Красняка, і що партизани знищені разом з командуванням загону. Насправді, Гнибіда і Красняк продовжували боротьбу з ворогом в тилу¹⁴⁹.

Нацисти не обмежували себе у виборі засобів «знешкодження» і «нейтралізації» руху Опору. У «Директивах по проведенню «умиротворення» в Україні» від 28 червня 1942 р. командуючий військами в Україні розпорядився створити спеціальні каральні команди, навчені й підготовлені для боротьби з партизанами. «Вони повинні з'являтися то тут, то там і своїми діями, наприклад, відкриттям вогню навіть без противника турбу-

вати район. Завдяки діям цих команд не партизани повинні непокоїти нас, а ми повинні непокоїти партизанів». Для боротьби з партизанами пропонувалося використати авіацію, бронепотяги, танки, бойові розвідгрупи, українські допоміжні охоронні команди і навіть місцеве населення. «Воно душою і тілом цілими сім'ями несе відповідальність за безпеку об'єктів, що охороняються»¹⁵⁰. Боячись підпільників і партизанів, гітлерівці здійснювали галасливу пропагандистську кампанію проти народних месників і водночас погрожували всім, хто наслідиться будь-яким чином сприяти їм. У червні 1942 р. рейхскомісар України Кох оголосив, що смерть очікуватиме на кожного, хто опосередковано підтримує чи переховує «члена банди, саботажників, бродягу, полоненого, що втік, чи дасть будь-кому з них харчі чи поміч». Щоб заохотити населення, встановлювалася грошова винагорода в 1000 крб. за повідомлення, яке допоможе виймати або знищити «небажаний» елемент¹⁵¹. 15 серпня 1942 р. комендант гестапо і СС Житомира оприлюднив повідомлення про невідворотність покарання для тих, хто бере участь у «бандах», або сприяє їм. Старости і мешканці всіх населених пунктів зобов'язувалися протягом 14 днів повідомити найближчу поліцейську станицю про тих, хто причетний до підричних дій проти існуючого ладу. В разі виявлення зброї чи «бандитів» населений пункт буде спалено та зрівняно з землею, а його мешканці — розстріляні¹⁵².

Симптоматичним є той факт, що з літа 1942 р. рейхсфюрер СС Гімлер заборонив уживати слово «партизани» для означення учасників руху Опору на східних територіях і наказав застосовувати назви «банда», «бандитська група» або «банда розбійників». Цей, на перший погляд, суто пропагандистський, ідеологічний крок мав набагато глибший сенс. Підміна понять переслідувала мету вилучити політичний підтекст боротьби радянських партизанів, що репрезентували радянську державу, і проти українських націоналістів, які були носіями ідеї незалежної національної державності. Переведення цього протистояння в суто кримінальну площину розв'язувало руки нацистським вождям при здійсненні геноциду, вказуючи при цьому на одну з його причин — «бандитизм». Як не ігнорували офіційний Берлін міжнародну громадську думку і настрої самого німецького суспільства, він не міг зовсім звільнитися від певних «моральних принципів», які вимагали відповідного юридичного та пропагандистського оформлення. Отже, суть проблеми полягала не в термінології, що додатково аргументувалася «понятійною корекцією». Боротьба з «бандитизмом» давала можливість застосовувати найбрутальніші форми терору з метою звільнення «життєвого простору на Сході». Це твердження базується на свідченнях безпосередніх керівників та виконавців «східної політики» III рейху. Генерал Хойзінгер відверто визнавав: «Моїм особистим переконанням завжди було те, що ставлення до місцевого населення в оперативній зоні і методи боротьби з бандитами... дають верховному політичному та військовому командуванню сприятливу можливість для здійснення власної мети, а саме систематичного скорочення слов'янського і єврейського населення»¹⁵³. А один з тих, хто на практиці втілював антипартизанську лінію, обергрупенфюрер СС Бах-Зелевський наголошував, що

вся діяльність окупаційних властей, спрямована проти партизан, підпорядковувалася головній меті — знищенню 30 млн слов'ян¹⁵⁴.

Навіть там, де не було зафіксовано конкретних дій партизанів та підпільників проти окупаційних військ і представників адміністрації, гітлерівці вживали «профілактичних» заходів. Превентивному ув'язненню піддавалося населення потенційно небезпечних для німців районів.

Попри всі зусилля гітлерівці не могли ліквідувати рух Опору. Якщо радянське підпілля в містах вдалося значною мірою нейтралізувати шляхом масових арештів, то партизани, які діяли переважно у лісовій місцевості, залишалися важкодоступною ціллю. Тому в німецьких документах порівняно мало повідомлень про знищення власне партизанських формувань, зате аж надто багато — про «доблесні перемоги» у боротьбі з беззбройним цивільним населенням.

На совісті Валлізера, який був ортскомендантом Бородянки, загинуть багатьох тисяч мирних громадян, яким інкримінувалася участь в русі Опору. Від лютого до жовтня 1943 р. за наказом Валлізера і генерала Шеєра, який командував поліцією і жандармерією, було по-звірячому вбито і розстріляно близько 2000 чол. Затримуваних піддавали тортурам, натравлювали на них собак, викопували очі, палили тіло розпеченим залізом, викручували й ламали кінцівки. У березні 1943 р. на підставі повідомлень про зростаючу активність партизанів Валлізер разом з генералом Клейном розробив план каральної операції у с. Раски. Всі мешканці села (понад 600 чол., в тому числі 120 дітей) були знищені.

За наказом начальника охоронної поліції і жандармерії Київського округу генерала Шеєра в районі гирла р. Десни після сутички з партизанами карателі знищили 3 села, а все населення (понад 400 чол.) розстріляли¹⁵⁵.

У серпні 1942 р. Гітлер спеціальною директивою № 46 призначив Гімлера відповідальним за ліквідацію партизанського руху на території створених рейхскомісаріатів. Фюрер надав рейхсфюреру СС повноваження, які давали змогу об'єднувати дії СС і вермахту в боротьбі з рухом Опору. На командування армій покладалося вирішення всіх питань, пов'язаних з подоланням «бандитизму», а на оперативний відділ генштабу на чолі з Хойзінгером — загальне керівництво цими заходами. Безпосередніми виконавцями волі командування стали спеціальні штурмові групи, сформовані при військових частинах оперативного й тилового районів. Про важливість українського «театру» бойових дій проти партизанів і цивільного населення свідчить призначення генерала Бах-Зелевського начальником з'єднань по боротьбі з партизанами. Цей крок сприяв централізації керівництва усіма протипартизанськими заходами німецького командування. З цього часу починається новий виток терору на окупованих українських землях.

Особливими масштабами відрізнявся терор окупантів у відомих партизанських краях на Поліссі й Волині. Одна з найбільших трагедій сталася у волинському с. Кортеліси. Наприкінці вересня 1942 р. в результаті операції «Трикутник» гітлерівці знищили тут 2875 чол., з них 1620 дітей, спалили 715 будинків, зрівнявши село з землею¹⁵⁶. Долю Кортелісів розділи-

ли села Дорошів, Запоківно, Косиці, Сніжки, Соснівка, Тарасово, Тепець, Хомут, Ягідково та ін.

Під час березневих каральних операцій 1942 р. у північній частині Житомирщини гітлерівці вбили 3,5 тис. мирних жителів. Наприкінці того ж року в Олевському і Словечанському р-нах півторатисячний загін поліції й жандармерії спалив села Бігунь, Верхня Рудня, Городець, Кам'янка, Нижня Рудня, Середня Рудня, Тхорих, Хочине, Юрове. У Словечанському р-ні жертвами операції впало понад 5 тис. чол.¹⁵⁷ На Волині у вересні 1942 р. німецькі каги спалили село Вишнівка і стратили 930 його мешканців (серед них — 348 жінок і 277 дітей), а також с. Кубочин, де загинуло 137 чол. 331 населений пункт Ровенщини зазнав руйнувань. В Березнівському р-ні спалено с. Березне і хутір Верба, у Вербському — с. Білогородку і хутір Глибоку Долину, в Олександрійському — Олександрію, Волошки, Глазову і Нову Любомирку. У Млинівському р-ні живцем згоріло 1113 селян. У грудні 1942 р. есесівці увірвалися в Старе Село на Ровенщині, зігнали всіх селян у приміщення церкви і підпалили її. У вогні загинуло понад 700 чол. На Полтавщині каральний загін спалив 215 дворів у с. Велика Обухівка (Миргородський р-н) і розстріляв 376 жителів. На попелища було перетворено також села Олефіровка, Панасівка, Сокалівка цього ж р-ну і Баранівка Шишацького р-ну. На Вінниччині в грудні 1942 р. гітлерівці зігнали в один будинок близько 300 жителів селища Іллінці і запалили його. У березні 1943 р. жертвами окупантів стало 1300 громадян Хмельника, у квітні — 2400 селян Тернівки (Джулинський р-н).

Справжню війну проти цивільного населення окупанти повели у північних областях України. В с. Піски на Чернігівщині 28 грудня 1942 р. гітлерівці спалювали людей у власних помешканнях і церкві, розстрілювали на колгоспному дворі. Того дня не стало 861 жителя села. Натреновані команди вбивць позбавили життя 289 громадян с. Мочалише, 175 — хутора Новоселиця, 177 — с. Нова Басань, 107 — с. Вороньки, 148 — с. Яблівка¹⁵⁸. Розлючені невдачами у боротьбі з партизанами гітлерівці вчинили жакливу різню у райцентрі Корюківка. За два перших дні березня 1943 р. тут було вбито 7 тис. чол., спалено 1200 житлових приміщень¹⁵⁹. Також акцією помсти стала звіряча розправа карателів над жителями с. Козари. Методично обстежуючи будинок за будинком, вони палили хати, кидали гранати в погреби і господарські будівлі, де переховувалися люди. 270 віруючих перевели з церкви до клубу, де їх живцем спалили, ще 150 чол. спалили в колгоспному сараї. З 4800 мешканців села врятувалося лише 432 чол.¹⁶⁰

Засобами тотального терору нацисти прагнули придушити партизанський рух на Сумщині. Не досягнувши відчутних успіхів у боротьбі з партизанами, нацисти зосередили свої удари на цивільному населенні. Внаслідок каральних акцій, покликаних підірвати соціальну базу руху Опору, населення Хільчицького р-ну скоротилося з 25,7 тис. до 15,4 тис. чол., а Середино-Будського — з 27,4 тис. до 14,3 тис., у Хільчицькому р-ні знищено 3090 дворів з 6 тис., у Середино-Будському — 5630 з 6,5 тис.¹⁶¹

У пориві відчаю після невдалої сутички біля с. Стара Гута Шумського р-ну Тернопільщини з партизанами з'єднання під командуванням А.Оду-

хи каральний загін, отримавши підкріплення з Кременця, зігнав злість на місцевому населенні. У Старій Гуті, Кордишневі і Стіжку була спалена частина будинків, а кілька сот їх мешканців знищені. Під приводом боротьби з партизанами гітлерівці вбили 73 мешканця сіл Глинське і Брижовки на Харківщині. 2 січня 1944 р. карателі спалили с. Бовдури на Львівщині й відкрили вогонь по селянських хатах з усіх видів зброї. 38 вбитих і 49 важкопоранених — такі підсумки кривавої оргії, вчиненої окупантами.

Кількість партизанів, що загинули в боях з ворогом, від ран, хвороб, голоду тощо, становить, за деякими оцінками, близько 50 тис. чол. при загальній кількості 180 тис.¹⁶² Точне число членів комуністичного підпілля, які стали жертвами окупаційних спецслужб, донині невідоме.

Слід наголосити, що ці жахливі злочини не досягли мети: природний спротив загарбнику не припинявся з першого до останнього дня війни.

Об'єктом нацистського терору стало також націоналістичне підпілля у формі ОУН та УПА, а також ті українські кола, які сповідували державницьку ідею.

Після проголошення Акту 30 червня 1941 р. Берлін вдався до жорстоких заходів щодо ініціаторів акції. Арешт та інтернування С.Бандери і Я.Стецька супроводжувалися «ізоляцією» інших діячів ОУН, що легалізувалися.

Арешти середини вересня сколихнули національно свідомі сили українського суспільства. У відповідь на заходи німців в кількох населених пунктах Галичини й Волині було вчинено теракти. Після того, як 19 вересня націоналісти вбили офіцера поліції та СД М.Сендегу, гітлерівці поновили арешти і стратили близько 100 заручників, серед яких перебував і член Українського державного правління А.П'ясецький.

Восени 1941 р. по всіх містах України проведено операції щодо виявлення й затримання активістів українського самостійницького руху. Наприкінці жовтня — початку листопада «айзатцкоманда»-6 провела арешт заступника голови і шести начальників відділів Дніпропетровської територіальної адміністрації¹⁶³.

Перша масова протиукраїнська акція сталася на Поліссі, де відзначалося 20-річчя розстрілу більшовиками 359 українських повстанців під с. Базар. Німецькі спецслужби арештували 721 особу, а 30 листопада без суду й слідства розстріляли 120 українських активістів у передмісті Житомира. Відбулися розстріли також у Базарі, Коростені, Радомиші¹⁶⁴.

У жовтні 1941 р. гестапо повісило у Миргороді провідника середньої похідної групи ОУН(б) М.Лемика разом з 5 його соратниками. У Миколаєві тоді ж затримали 16 членів похідної групи, у яких виявили документи про структуру, завдання, паролі організацій. Одного з них (Мацішинського) повісили, а Ю.Войтовича, брата і сестру Лехітського публічно розстріляли¹⁶⁵. У листопаді в Миколаєві падають жертвами терору 7 буковинців на чолі з Сірецьким, а також члени похідних груп у Кам'янці-Подільському, Чернігові, Полтаві¹⁶⁶. У Києві серед перших арештованих — члени української поліції та її керівники Р.Біда-Гордон і Р.Захвалінський, розстріляні в лютому 1942 р. 12 грудня настала черга редактора «Українського слова» І.Рогача і співробітників О.Чемеринського-Оршана, П.Олій-

ника, проф. І.Яковенка і багатьох киян, не причетних до діяльності ОУН і розстріляних у січні 1942 р. Пік терору проти українських кил в Києві припав на лютий 1942 р. В цей час жертвами нацистів стало кілька сотень учасників націоналістичного підпілля та відомих громадських діячів: О.Теліга, М.Теліга, В.Кобрик, І.Рошко-Ірлявський, Ю.Ігнатко, проф. К.Гупало, сестри Суховерські, Є.Суховерський, голова київської міської управи В.Багазій, його заступник Пінячевський, голова всеукраїнської спілки Перевертун, проф. Політехнічного інституту Т.Чередниченко та ін. Всі вони були замордовані, а їх тіла кинуті в урочище Бабин Яр¹⁶⁷.

У лютому 1942 р. німецька поліція в Кременчуці арештувала групу націоналістів та перекладачів, які працювали за дорученням ОУН і розстріляли їх. Пораненому кур'єру для зв'язку між Києвом і Харковом О.Бабію вдалося вибратися з братської могили. У травні 1942 р. удар гестапо припадає на осередок ОУН в Лубнах, очолюваний Вегешем.

Згідно з німецькими документами, в квітні 1942 р. румунська сигуранца у Чернівцях натрапила на слід розгалуженої бандерівської організації, внаслідок чого проведено численні арешти. На підставі виявлених документів спецслужби встановили, що націоналісти готували замах на чернівецького ортскоменданта капітана Е.Райтцештейна. Теракт мав викликати погіршення німецько-румунських стосунків. Увагу авторів інформації привернула відозва, в якій, між іншим, наголошувалося: «Адольф Гітлер ніколи не створить самостійної України, оскільки він втрачає свою могутність у Південно-Східній Європі. Де тільки можливо, всадіть німцям меч у спину». Документ закликав український народ до загальних диверсійних актів проти війни на Сході¹⁶⁸.

Через рік після арешту С.Бандери і його прибічників та широкомасштабної операції проти націоналістичних осередків, організованих членами похідних груп, німецькі спецслужби зафіксували активність бандерівських нелегальних груп, які діяли не лише на українських теренах, а й у межах III рейху. Спочатку в Брауншвейзі та Дрездені у вересні 1942 р. гестапо арештувало відповідно 48 і 10 функціонерів ОУН, а потім настала черга ще 210 членів організації у Берліні, Ганновері, Гамбурзі, Гельдесхаймі та Потсдамі. Операція охопила ще 24 міста, серед яких Відень, Прага, Данциг, Познань і найбільші німецькі міста. Подібні заходи тривали і на окупованих українських землях¹⁶⁹. У серпні 1942 р. в Лубнах арештовано 23 особи за підозрою в належності до націоналістичного підпілля. Для ведення слідства їх переправили до Кременчука¹⁷⁰.

У червні гітлерівці знищили десятки українських діячів у Миколаєві, Первомайську, Корсуні. В донесенні начальника поліції безпеки і служби безпеки імперському комісару безпеки від 20 листопада 1942 р. повідомлялося, що у Харкові в ніч на 17 жовтня проведені облави, які супроводжувалися перестрілками. Результатом операції стало виявлення підпільної типографії та арешт 11 «бандерівських агентів»¹⁷¹. В результаті планомірної «зачистки» Харкова від українського самостійницького елемента була знищена ціла група національно свідомої інтелігенції Слобожанщини, а також оунівців. Серед них — М.Кононенко (провідник ОУН Харківщини), М.Горбань, В.Світличний, К.Захарченко, І.Пізо,

Л.Христенко. У в'язниці від тифу померла М.Недужа, яка започаткувала «Союз українок Слобожанщини», працювала у «Просвіті», надавала притулок членам ОУН. Її чоловіка Тодося і доньку Олену гітлерівці розстріляли у січні 1943. У серпні гестапо провело арешти в Маріуполі, вислідивши підпільний осередок під керівництвом окружного провідника С.Держка. До грудня 1942 р. в місцеву в'язницю переправлено близько 50 осіб, запідозрених у приналежності до українського визвольного руху. У Херсоні гітлерівці за 4 місяці розстріляли 102 українця, повісили 125, відправили до таборів 150.

Географія нацистського терору і в 1943 р. охоплювала всю Україну: Рівне й Мелітополь, Олександрію й Чигирин, Полтаву й Херсон, багато менших містечок, де діяли осередки українських націоналістів. У концтаборі Тернова Балка на Кіровоградщині 30 січня 1943 р. німці розстріляли 120 чол., 85 з яких належали до національного підпілля. 24 квітня 1943 р. німецькі спецслужби затримали у Краматорську 10 активістів «Просвіти» за звинуваченням у самостійницькій діяльності. За доносом провокатора у Кривому Розі в застінки гестапо потрапили голова міської управи С.Шерстюк, редактор часопису «Дзвін» М.Пронченко, Г.Максимець, І.Потапенко та ін.

Як і в попередні роки, новий сплеск терору в 1943 р. розпочався з території III рейху. У січні гестапо і СД схопили двох членів ОУН(б) у Відні, 10 — в Опшльні, 55 — у Ганновері, 136 — у Берліні. Слідом за цим настали арешти в Україні, де на початку року в лабети спецслужб потрапило 38 членів ОУН, у тому числі у Львові — Д.Гришай, А.Кузьмінський, В.Ковальський, О.Гасин. Щоб залякати населення, страти здійснювалися привселюдно: у Здолбунові — на ринковій площі, у Рівному — на вул. Білій, у Дрогобичі — поблизу ратуші, в базарний день. Про всі екзекуції повідомлялося в окупаційній пресі, що сіяло справжню паніку серед населення і прагнення сховатися будь-куди від всюдисущого гестапо¹⁷². 22 жовтня 1943 р. на шахті «Валявка» гітлерівці розстріляли українських самостійників Р.Антонюка, К.Федораю, Л.Крука, Л.Костюка, І.Кутька, П.Юрчика і багато їхніх товаришів. У квітні гестапо вистежило і знищило керівників інспекторату «Поділля» з центром у Вінниці на чолі з В.Стасівим. Тоді ж за доносом поляків покарано смертю як партизанів Йосипа, Петра і Михайла Панасюків разом з матір'ю і родичем І.Цималюком; перший з них був провідником ОУН на Дубенщині (Волинь). Чимало членів похідних груп трагічно скінчили своє життя в Криму. Так, провідника кримської групи І.Осадчука схопили у Євпаторії, переправили у Львів, де і знищили. У лютому 1942 р. в Джанкої гітлерівці розстріляли 14 оунівців, у т. ч. Р.Бардахівського, С.Ванкевича, М.Любака, Наконечного.

Тотальний терор нацистів проти носіїв української державницької ідеї був настільки цільним, що виривав цілі групи й осередки з їх лав. Наприклад, з 30 пропагандистів, що в складі похідної групи М.Сціборського вирушили в глиб України, до завершення війни не дожив жоден¹⁷³.

Переслідування українців з політичних мотивів набуло широкого розмаху і в Генгубернаторстві. Характеризуючи методи, до яких вдавалися нацисти в цьому регіоні, відомий дослідник М.Марунчак відзначав: «Роз-

початий терор масовими арештами в вересні 1941 р. продовжувався безперервно, а в 1942 р. він став ступенуватися. Із в'язниць доходили інформації про тайні розстріли. Щойно в листопаді 1942 р. розстрілювання набрало більш публічного характеру»¹⁷⁴. У цей час від рук німецьких катів загинув шеф розвідки ОУН(б) І.Равлик. Тоді ж у гестапівських застінках Львова замордовано члена проводу ОУН(б) І.Климів («Легенду»), волинського провідника організації А.Марченка та відомого організатора українського робітництва Ю.Петречка. В лютому до рук гестапо потрапило 15 учасників підпілля на чолі з окружним провідником ОУН(б) В.Мельничуком. Десять з них у листопаді 1942 р. було вивезено до м. Ягольниці і розстріляно разом з 52 іншими бранцями, яким інкримінувалася належність до ОУН.

Багато націоналістів і простих симпатиків ідеї незалежної Української держави стали жертвами відплатних німецьких акцій. Коли в листопаді 1942 р. гестапівці «накрили» збори членів ОУН (б) у Львові, їх учасники відкрили вогонь. В результаті перестрілки з обох сторін було вбито по 2 чол. Після цього почалися масові облави й арешти, а потім і названий розстріл у Ягольниці, а також у Львові (28 осіб), Тернополі й ін. містах. 30 листопада 1943 р. один з відділів УПА вів бій з німцями поблизу с. Недільна (Дрогобиччина), в якому загинув сумнозвісний гестапівець Ляйфман. Щоб помститися, гітлерівці повісили в Дрогобичі 3 полонених упівців і 8 симпатиків ОУН. У січні 1943 р. повстанська сотня під командуванням Білого («Арійця») вчинила напад на в'язницю в Дубно, де утримувалися політичні в'язні, подібну акцію здійснила бандерівська боївка і в Крем'янці. Окупанти не залишили ці зухвалі дії без відповіді. Але вони не йшли в порівняння з тим, що сталося в Лубнах на Полтавщині. Тут 3 березня 1943 р. оунівці напали на місцеву в'язницю і звільнили кількох бранців. Тоді карателі знищили близько 600 в'язнів, серед яких перебували і члени організації. 25 родин з Березного, в т. ч. жінок з дітьми, страчено 28 лютого 1943 р. за те, що під час арешту один з оунівців у перестрілці вбив кількох службовців СД¹⁷⁵.

Нацисти спеціально пов'язували каральні акції з діяльністю самостійницьких сил. Так, після спроби домовитися з Т.Бульбою-Боровцем про співучасть у боротьбі з більшовизмом та «умиротворення району Костопіль—Сарни, штурмбанфюрер СС Пютц 11 грудня 1942 р. повідомив Берлін про вироблені ним заходи нейтралізації та ізоляції командира «Поліської Січі». У ньому були такі рядки: «За допомогою пропаганди серед населення має бути вирішена [думка], що Боровець як безвольний інструмент анонімних підбурювачів йде зовсім неправильним шляхом і приносить безмірні нещастя своїм близьким та всьому населенню. Повинно мати місце наступне правило: «Всі страждання і важкі удари, пережиті населенням, — є провина Боровця»»¹⁷⁶.

Історик В.Верига засуджує провокаційну діяльність командира загону особливого призначення НКДБ «Переможець» Д.Медведева та відомого радянського підпілля М.Кузнецова, внаслідок якої репресивна машина гітлерівців карала оунівців і безвинне цивільне населення. Справді, після невдалого замаху М.Кузнецова 8 жовтня 1943 р. на П.Драгеля, коли

було «загублено» документ, який виводив гестапо на слід ОУН, німці схопили і розстріляли близько 500 українців. Щоправда, В.Верига визнає, що каральні акції нацистів були наслідком також «нерозважливих дій патріотів, що вбивали німців». Якщо відкинути емоції та політичні симпатії, слід визнати, що насправді радянські партизани, оунівці та упівці, вдаючись до терактів та диверсій, не завжди обтяжували себе прогнозуванням наслідків і подальшого розвитку подій. В результаті шкода, заподіяна окупантам, практично завжди була меншою від жахливих за масштабами і жорстокістю акцій гітлерівців у відповідь. Такими були незмінні «правила гри», встановлені чужоземними зайдами на окупованих українських землях. Навіть усвідомлюючи, що війна програна, нацистські керівники не зменшили оберти карально-репресивного механізму. 24 січня 1944 р. у Стрию були засуджені на смерть 16 українських патріотів. Першими на розстріл пішли М.Завидович, М.Макар, Д.Андрусенко, І.Мошинський, Д.Лаганяк, А.Левицька, а решту розстріляли в середині лютого. Весною 1944 р. гестапо розстріляло у Дрогобичі підпільника з Донбасу І.Клима, а угорці повісили у Коломиї референта преси й пропаганди Крайової ексекутиви ОУН Б.Войтківа. У Львові на конспіративній квартирі гестапівці взяли заступника голови ПУН О.Кандибу (Ольжича). Його переправили до концтабору Заксенхаузен, де закатували 9 червня 1944 р.¹⁷⁷

Під час окупації України 1941—1944 рр., за даними В.Вериги, загинуло 4756 членів ОУН, у т. ч. 197 членів вищого керівного складу. 95 % жертв припадає на рейхскомісаріат «Україна». Серед українських міст трагічне чільне місце посідає Київ: тут віддав своє життя в боротьбі за національну державність 621 член організації¹⁷⁸. Українських політичних в'язнів утримували у 26 концтаборах на території Німеччини й Польщі, багатьох таборах, що всіяли українську землю. 132 з них не вийшли живими. Кожен в'язень щонайменше тричі переїздив з одного табору до іншого: нацисти ніби пропонували їм ще на землі пройти «всі кола пекла» і назавжди відректися від бажання бачити свою батьківщину вільною й незалежною¹⁷⁹.

Ще одним виявом терору проти самостійницьких сил стало жорстоке придушення будь-яких спроб з їх боку утвердити свої претензії і присутність на території окупованої України за допомогою збройних формувань. Гітлер послідовно виступав проти озброєння та військового навчання навіть тих представників населення, які виявили готовність «проливати кров» за імперські інтереси III рейху. Лише завдяки Гімлеру та його одностайним після відчутних поразок на Східному фронті почалося формування колаборантських частин з військовополонених-червоноармійців та цивільного населення. Зброю отримала також допоміжна українська поліція, чим скористалася ОУН, взявши під контроль значну частину її особового складу (особливо на Правобережжі). Всі інші озброєні підрозділи німці вважали протизаконними і вели з ними рішучу боротьбу.

До весни 1943 р. значними силами оперувала здебільшого тільки УПА «Поліська Січ» Т.Бульби-Боровця, що уникала прямих сутичок з окупантами і практично не мала від них втрат. Мельниківські й бандерівські військові підрозділи до того часу були нечисленими, тому легко втікали від

карателів. Після того, як ОУН(б) взяла курс на підготовку загального повстання, лави збройних формувань стали стрімко зростати, втрачаючи необхідну маневреність і стаючи більш помітною мішенню для охоронної поліції та жандармерії. У сутичках з останніми оунівські боївки зазнавали найбільших втрат. В літературі це питання висвітлено досить детально, тому наведемо лише кілька фактів. Про одну з найбільших операцій з «умиротворення» під командуванням обергрупенфюрера СС Бах-Зелевськи ми вже згадували. Поряд з тероризуванням місцевого населення широкомасштабна акція у червні—серпні 1943 р. переслідувала також ще одну мету — знищити радянських партизанів та УПА, що діяли на Волині і в Поліссі. Провівши понад 70 збройних сутичок з карателями, оунівські боївки та УПА втратили 1237 вояків і старшин¹⁸⁰.

За даними командира з'єднання партизанських загонів В.Бегми на 29 листопада 1943 р., в липні українські націоналісти вбили районних господарських керівників («ландвіртів») Демидівського і Вербського р-нів. У відповідь на це німці повністю спалили райцентри Демидівку (за 35 км від Луцька) і Верби (за 60 км від Рівного) і в кількох селах знищили поліцейські дільниці. Авіанальотами й бомбардуваннями з повітря було знищено села Уженець (за 42 км від Рівного) і Малин (за 24 км від Луцька). Згідно з розвіддонесенням, отриманим УШПР від Бегми 11 листопада 1943 р., гітлерівці в останні дні жовтня здійснили низку операцій проти українських націоналістів під Луцьком в р-ні Колки і деяких районах Ровенщини. У зв'язку з цим у Добровицькому р-ні кілька загонів було демобілізовано¹⁸¹.

Окупаційна влада вживала рішучих заходів для побороення українських партизанських формувань і в ін. регіонах України. В дистрикті «Галичина», де нацисти ввели з 10 жовтня 1943 р. надзвичайний стан і надзвичайні суди, до середини 1944 р. засуджено на смерть 15780 осіб, найбільшого страчених привселюдно. У списках жертв терору досить часто зазначалася як головна провина приналежність до ОУН, УПА чи «українських банд».

Члени оунівських боївок та вояки УПА гинули від рук окупантів у ході каральних операцій гітлерівців і власних нападів на ворога. Наприклад, 26 червня 1944 р. під час сутички з підрозділом повстанців поблизу Миколаєва на Львівщині німці вбили 29 вояків і полонили 250, а також захопили 2 гармати, 5 вантажних авто, вози, коней. Багато бійців впадо на полі бою 11 липня 1944 р., коли підрозділ УПА здійснив напад на пошукову команду поліції безпеки й СД неподалік від Грубешова¹⁸².

Однак гітлерівський тотальний геноцид не зміг витравити в українського народу почуття гідності й самоповаги. В різних формах (і в радянських, і в націоналістичних збройних та підпільних формуваннях) він боровся проти чужоземного іга. Споеляючий терор не поставив народ України на коліна, лише завдав йому численних незагойних ран, які проросли у серцях прийдешніх поколінь трагічною скорботою і пошаною до тих, хто склав голови тієї воєнної доби.

4. Терор проти власного народу

Вдала форма звернення Й.Сталіна до народу Радянського Союзу 3 липня 1941 р. «Брати й сестри!», котра мала б символізувати єднання владної верхівки з громадянами країни перед обличчям загро-

зи поневолення підступним окупантом, залишилися декларативною; прірва між народом та тоталітарним режимом не зменшилася.

Задля об'єктивності треба констатувати, що саме суспільство, у своїй більшості, усвідомлюючи явну небезпеку, згуртувалося, а державні інтереси в роки Великої Вітчизняної війни навіть частково трансформували пануючу ідеологію. Ідеї світової революції були відкинуті, а поняття «батьківщина», «вітчизна» стали визначальними не лише у свідомості народу. На них тепер спиралася й система, керманічі якої усвідомлювали, що у цьому є порятунок. У тих умовах інтереси народу, країни й системи на певний час виявилися тотожними.

На час бойових дій на території Радянського Союзу державний терор взяв своєрідний «перепочинок». Репресії проти «соціально чужих елементів» пішли на спад. Однак до повної «розрядки» в політиці державного терору проти власного народу справа не дійшла. Згортання репресій було лише частковим — центр ваги державного терору змістився у бік інших категорій громадян, котрі й стали його жертвами.

Розмірковуючи над проблемою терору та тероризму в роки Великої Вітчизняної війни, треба зважено підходити до її аналізу, враховуючи як специфіку воєнного часу, так і об'єктивні та суб'єктивні реалії, зумовлені ним.

Добре відомо, що війна зумовлює підвищений рівень відповідальності всіх і кожного перед законом. Здійснені у воєнний час злочини, а тим більше співпраця з ворогом (як найтяжчий злочин воєнної доби), розглядаються як скоєні за «обтяжливих обставин» і передбачають максимальне покарання аж до застосування смертної кари. СРСР був не єдиною державою, де воєнний стан став домінуючою доктриною життя суспільства на час ведення бойових дій. Історія свідчить, що всі країни світу вдаються до обмежувально-репресивних заходів щодо цивільного населення з метою дотримання порядку, концентрації всіх зусиль та ресурсів для воєнних потреб. Надзвичайний стан, знешкодження небезпечних осіб, суворий контроль за сумнівними категоріями громадян, дотримання норм законів воєнної доби стають реаліями навіть у країнах із традиційними формами демократичного правління. Але всі ці заходи здійснюються залежно від укорінених традицій та рівня демократії. З демократією в СРСР, м'яко кажучи, не склалося з моменту його створення. І тому поруч із дійсною вкрай необхідними у воєнний час заходами влада (за усталеними традиціями) продовжувала більш суворо, ніж того вимагали час та обставини, поводитись із своїми громадянами. Вона чинила так, що до обвальних бідувань народу, призведених віроломною агресією нацистської Німеччини, додавалось непримиренне, інколи відверто жорстоке ставлення «рідної влади», котра випробовувала як суспільство, так і кожну людину на моральну витривалість. «З фронту – фашисти, з тилу – особісти» — цей вислів, наведений в одній з останніх праць знаного українського вченого, дослідника історії України періоду Другої світової війни проф. М.Коваля, образно визначав тогочасну ситуацію.

Репресії як складова насильства у досліджуваній період (як, до речі, і в попередні часи) були результатом певною мірою хибних політичних та ідеологічних рішень, підкріплених сприяттям добре організованої, розга-

луженої політико-юридичної системи країни (інструментарію державного терору): органами державної безпеки, внутрішніх справ, війсьними трибуналами, загальними судами, прокуратурою. І діяли всі ці органи та заклади переважно на підставі нормативних актів (або всупереч їм), тобто здійснювали правозастосовну діяльність, приймали юридично значущі рішення. Фактично функціонувала відокремлена, замкнута, досить налагоджена структура (на зразок середньовічної інквізиції) з тією лише різницею, що жертв у радянський час було значно більше.

Нищівний карально-репресивний механізм, озброєний відповідною законодавчою базою, яка регламентувала його діяльність, скалічив у роки Другої світової війни багато людських доль, затаврував безліч цивільних громадян безпідставними звинуваченнями у нескоеених злочинах, вселив почуття страху при очікуванні неминучої кари.

Втім, критично оцінюючи каральну діяльність органів держбезпеки, прокуратури, суду, ми не ставимо під сумнів ту корисну, подекуди воістину героїчну працю чесних співробітників цих установ у боротьбі з іноземними розвідниками, із злочинністю всередині країни, проти порушень законності. Необхідно чітко розмежовувати правовий порядок та беззаконня, самовідданість та авантюризм, відповідальність та свавілля. Усі ці поняття трагічним чином перепліталися у функціонуванні радянської правової системи в добу Великої Вітчизняної війни, але без їх розмежування неможливо відновити істину.

Певним феноменом у контексті досліджуваного питання можна вважати і той факт, що переважна більшість населення у тих неймовірно важких умовах «із розумінням» ставилась до жорстких заходів влади щодо підвищення режиму суворості, навіть і до тих, котрі межували з терором. Це, на нашу думку, пояснюється тим, що ідеологія, вкорінена у суспільстві роками, призвела до трансформації свідомості людей і, відповідно, до адекватного сприйняття оточуючого світу. Насильство породжувалось не лише державою, а й передавалося з покоління в покоління образами ворога, реально існуючими соціальними конфліктами та штучно розпалюваними агресивними намірами. Іншими словами, готовність та звичка до насильства поступово руйнували у переважної більшості населення не лише здатність до опору, а й навіть ґрунт для народження думок такого «антидержавного» гатунку. Вкорінена у суспільстві ідея щодо реального існування ворогів народу, саботажників, диверсантів, шпигунів тощо була непохитною. Пошук глибинних мотивів всепроникаючої покори радянського народу вимагає серйозного дослідження. У нашому випадку треба підкреслити лише те, що така атмосфера була сприятливим ґрунтом для проростання зерен державного терору.

Ще на початку Другої світової війни були проведені масові акції щодо знищення різних категорій осіб, котрі вважались небезпечними для режиму. Одним із найтяжчих злочинів радянської влади, котрий поклав початок подальшим аналогічним акціям, стало санкціоноване політбюро ВКП(б) вбивство військовополонених польських офіцерів в Катині та ін. таборам і тюрмах НКВС.

Швидке просування німецьких військ в глиб території СРСР у перші дні Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, кризове становище Червоної армії, досить ефективна робота ворожої агентури у прифронтових районах створили реальні підстави для того, щоб приділяти безпеці тилів діючої армії пильну увагу. Оголошені вже в перший день війни Президією ВР СРСР укази «Про воєнний стан» та «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану» за один день змінили звичний ритм життя. Всю повноту влади, право приймати найважливіші рішення було надано новоствореному Державному комітету оборони (ДКО). Військова влада на місцях отримала надзвичайні повноваження. Вона відповідно до указу Президії ВР від 22 червня 1941 р. мала право приймати рішення про виселення осіб, визнаних соціально небезпечними і перебування котрих у прифронтових територіях буде визнане небажаним*. Підготовча робота (взяття на облік всіх осіб, разом з їх родинами) та практичне виконання таких рішень (відбирання підписки та виселення протягом 48 годин) покладалося на НКВС та НКДБ. До речі, органи внутрішніх справ та державної безпеки у хаосі перших днів війни виявились чи не єдиними радянськими відомствами, здатними до ефективних дій.

Проте старанність виконавців поруч із здійсненнями ними вкрай необхідної, корисної й небезпечної роботи, перевершила всі очікування. Вкотре вона примусила згадати криваві репресії «Великого терору». У директиві органам НКДБ наркома держбезпеки В.Меркулова від 23 червня 1941 р. ** містилася вказівка щодо вирішення питання вивозу переважної більшості арештованих, котрі числяться за НКДБ, НКВС, судом та прокуратурою, до центральних та східних районів СРСР. Приписувалося також розглянути справи арештованих органами НКДБ та скласти списки на тих, котрих «доцільно розстріляти»²⁶⁹.

І дійсно, коли радянські війська відступали, під впливом паніки або за браком засобів транспортування замість евакуації, як належало, ув'язнених більш як на три роки, тобто «політичних», розстрілювали. Мабуть, в НКВС побоювались, що ув'язнені перейдуть до німців і стануть небезпечними ворогами Червоної армії. Втім, мова йшла головним чином про дідусів-опозиціонерів, арештованих ще у 20-30-ті рр. Вони навряд чи становили загрозу режиму. Так загинула, наприклад, лідер партії есерів М.Спиридонова, котра майже все життя просиділа у тюрмах – спочатку царських, а потім радянських. У вересні 1941 р. був розстріляний в Орловській в'язниці Х.Раковський, засуджений у 1938 р. до 20 років ув'язнення.

У таємній записці від 4 липня 1941 р. на ім'я наркома внутрішніх справ підлеглі Берії, посилаючись на неможливість повного вивозу ув'язнених з тюрм прифронтової смуги, пропонували звільнити лише жінок з

* Виняток становили непрацездатні чоловіки й жінки віком понад 60 років та хворі (до одужання).

** Згаданий документ став наслідком директиви народного комісара внутрішніх справ СРСР та прокурора СРСР № 221 від 22 червня 1941 р., котра наказувала: «Припинити звільнення з таборів, тюрм та колоній контрреволюціонерів, бандитів, рецидивістів та інших небезпечних злочинців».

дітьми, вагітних та неповнолітніх, а також засуджених за побутові, службові та інші менш важливі злочини. Евакуації підлягали лише ті особи, котрі перебували під слідством, «у відношенні яких подальше слідство необхідне для розкриття диверсійних, шпигунських і терористичних організацій та агентури ворога». До всіх інших ув'язнених (у тому числі диверсантів, шпигунів, бандитів та дезертирів) застосовувати вищу міру покарання (ВМП) – розстріл»²⁷⁰. Ця пропозиція офіційно не була санкціонована ані політичними, ані державними рішеннями, але практично впроваджувалась у життя*.

«Уманську яму», в якій німецькі загарбники утримували та знищували військовополонених і розстрілювали цивільних мешканців Умані, почала «виконувати» радянська влада. Незадовго до приходу німців уманські правоохоронці розстріляли 800 в'язнів місцевої тюрми. Серед них були люди похилого віку, жінки та підлітки. Цим злочином скористалися згодом фашисти. Вони примусили місцевих жителів витягти всіх розстріляних до внутрішнього двору тюрми на загальний огляд. Глядіть, що вчинили жида-комісари, мовляв, усі біди — від євреїв»²⁷¹.

Більшість громадян, які утримувалися в тюрмах України, були засуджені до ВМП після закінчення «слідства» у їхніх справах. Так, по Львівській обл. підлягав розстрілу 3161 чол., у містах: Києві – 524, Тернополі – 444, Чорткові – 768, Чернівцях – 222, Ізмаїлі – 13, Кіровограді – 15 чол. Щодо цих 5147, а також ін. осіб рішення про розстріл були прийняті наркомом держбезпеки України Мешиком, прокурором республіки, начальниками управлінь НКВС і прокурорами областей за відповідними списками на підставі вищезгаданої директиви наркома держбезпеки СРСР В.Меркулова²⁷². У Луцькій в'язниці в такий спосіб було «знешкоджено» 3 тис. у Кіровоградській – 12 тис., Дрогобицькій – 1101, Станіславській – 1000, Дубно-Рівненській обл. – 230 засуджених²⁷³. Начальник тюремного управління НКВС УРСР А.Філіпов, доповідаючи 12 липня 1941 р. союзному начальству про евакуацію ув'язнених із тюрем України, звітував про розстріли: «вибуття ув'язнених за 1-ю категорією»²⁷⁴. У ці дні загинули відомі діячі української інтелігенції – артисти М.Донець, І.Юхименко, поет В.Свідзінський, професор К.Студинський, священник А.Бандера і багато ін. Одночасно спеціальним указом ВР СРСР від 12 липня 1941 р. звільнялися з місць ув'язнення в районах, де оголошувався воєнний стан, особи, засуджені до трьох років за т. зв. побутові злочини. Таким чином створювався своєрідний кадровий резерв для майбутньої окупаційної влади.

Кілька перших тижнів війни тривали арешти сумнівних осіб за поперед заготовленими списками у районах, що могли стати ареною бойових дій. Органи держбезпеки піднімали справи раніше репресованих, нашвидкуруч фабрикували нові звинувачення. Військові трибунали влаштовували у дворах тюрем «суд» і відразу оголошували вироки, переважно смертні. Про виконання їх повідомляли у місцевій пресі.

* Постановою ДКО від 17 листопада 1941 р. за підписом Сталіна Особливій нараді при НКВС СРСР було надано право приводити у виконання вироки щодо засуджених до ВМП, не очікуючи підтвердження вищих судових інстанцій.

Уже згодом з таборів ГУЛАГу (за клопотанням самих ув'язнених) їх почали випускати з подальшим зарахуванням у штрафні батальйони. 11 квітня 1942 р. ДКО прийняв рішення, відповідно до якого колишніх куркулів дозволялось призивати на військову службу. Характерно, що призов до армії спочатку не знімав трудпоселенця з обліку НКВС, що, звичайно, не стимулювало патріотичних почуттів. (У жовтні того ж року це правило було скасовано.) Всього з початку війни до Червоної армії було призвано 60747 трудпоселенців²⁷⁵. Але ці «підльги», на жаль, не торкнулися осіб, засуджених за політичними статтями. Побоювання влади (у більшості випадків безпідставні), що ця категорія колишніх в'язнів може перейти на бік ворога, були дискримінаційними і позбавляли людей хоча б у такий спосіб опинитися поза ґратами і на передовій боронити рідну землю.

У перший рік війни центральними адміністративними органами була прийнята низка законодавчих актів, підпорядкованих вимогам війни. Вони спрямовувалися на беззастережне дотримання суворих норм, передбачених військовим станом. Серед них були й такі, що в черговий раз «закручували гайки» в механізмі придушення прав пересічного громадянина і насаджували страх у суспільстві. Зокрема, це укази Президії ВР СРСР від 6 липня 1941 р. та від 15 листопада 1941 р. про відповідальність громадян за поширення у воєнний час неправдивих і брехливих чуток та панічних настроїв*. (Покаранням у цих випадках було ув'язнення від двох до п'яти років.)

Цілком усвідомлюючи справжню загрозу панічних чуток, що могли породити невпевненість або розпач серед населення, а також цільове використання ворогом цього досить дієвого пропагандистського засобу впливу на маси (особливо у прифронтових районах), важко сприймати ті факти огульного притягнення до кримінальної відповідальності пересічних громадян, які, переймаючись страхом близької окупації, обмінювались думками із сусідами з цього приводу.

У цьому ж логічному ряду стоїть і вакханалія на місцях, у котру подекуди перетворювався заклик воєнної влади повсюдно виявляти шпигунів. Те, що агентура абверу працювала на початку війни досить ефективно і чисельність її (особливо у прифронтових районах) була значною, є фактом незаперечним. Втім, поруч із вкрай необхідними заходами військової контррозвідки та органів НКДБ з виявлення ворожої агентури у тилкових районах шпигуноманія набула небачених розмірів. Викриття «сумнівних» осіб здійснювалось у багатьох випадках безпідставно, і розправа з ними була швидкою. Цьому сприяла посилена в роки війни позасудова практика. 15 листопада 1941 р. Л.Берія зробив Сталіну наступну пропозицію: «Надати Особливій нараді НКВС СРСР право за участю прокурора СРСР за виникаючими в органах НКВС справами щодо контрреволюційних злочинів і особливо небезпечних злочинів, проти порядку управління...

* Лише за перше півріччя війни загалом вишло шість аналогічних директив та відомчих наказів, котрі передбачали посилення боротьби із розповсюджувачами «провокаційних чуток» та панікерами.

вносити відповідні міри покарання аж до розстрілу. Рішення Особливої наради вважати остаточним»²⁷⁶. Сталін погодився з цією пропозицією.

У той же час до числа репресивних органів, котрі мали право застосовувати вищу міру покарання без суду та слідства, додалися також Особливі відділи військової контррозвідки «Смерш». Їм надавалось право арешту шпигунів, зрадників та дезертирів, «а у випадках необхідності і розстрілу на місці»²⁷⁷.

На сьомий день війни, 28 червня 1941 р., з'явився наказ НКДБ, НКВС і Прокуратури СРСР* про порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини та членів їх родин (останні несли покарання не за провину, а за родинні зв'язки)²⁷⁸. Притягнення до кримінальної відповідальності членів родини здійснювалось у будь-якому випадку, навіть якщо вони не лише не сприяли здійсненню конкретного факту такого злочину, а й навіть не знали про підготовку й здійснення його.

Порушення законності, закладені у даному наказі, полягають у тому, що він орієнтував слідчі органи керуватися під час розслідування справ даної категорії не кримінально-процесуальним законом, а інструкцією НКВС СРСР.

У п.4 підкреслювалося: якщо воєнний трибунал не визнає провину обвинуваченого «зрадника», то у такому випадку органи НКВС СРСР можуть клопотатися перед Особливою нарадою про повернення із заслання членів сімей таких осіб. Таким чином, члени сімей, притягнених до кримінальної відповідальності, каралися ще до того, як встановлювалася провина основної особи.

Безглуздість та жорстокість таких дій важко оцінювати, адже назвати їх грубим порушенням законності було б надто м'яким визначенням. У перші дні війни шок від таких «викрутасів» суду був надзвичайно глибоким.

Трохи згодом до відома місцевих партійних та радянських органів влади був доведений наказ Ставки Верховного Головнокомандування № 270 від 16 серпня 1941 р. Перший пункт цього документа, що передбачав репресування родин дезертирів або тих, хто добровільно здався в полон, разом із положеннями п.4 наведеного вище документа НКВС—НКДБ, повертає нас до інституту «політичного», «родинного», «територіального» заручництва, котрий існував у 20—30-ті рр.

Виданий в суворий час поразок Червоної армії, цей наказ своїм вістрям був направлений проти дезертирів. Проте ані юридичного, ані морального виправдання не мають ті його положення, котрі надавали необмежені права відповідним органам у встановленні відповідальності (аж до кримінальної) для родин осіб, котрі потрапили до полону.

Логічним продовженням сумнозвісного наказу № 270 стала постанова ДКО від 24 червня 1942 р. Сама назва цього документа «Про членів

* Наказ був адресований: народним комісарам держбезпеки та внутрішніх справ союзних та автономних республік, начальникам УНКДБ та УНКВС країв та областей, начальникам прикордонних округів, прокурорам союзних і автономних республік.

сімей зрадників батьківщини» (далі у тексті російськомовна абревіатура ЧСИР) автоматично створювала вакуум навколо таких громадян.

Продовжуючи «санітарну» роботу, розпочату на початку війни щодо «вилучення» із суспільства членів родин зрадників та дезертирів, постановва ДКО вже більш ґрунтовно підійшла до визначення другого ешелону «злочинців» та їх відповідальності за законами військового часу. Це жорстоке ставлення до жінок і дітей, людей похилого віку в роки війни переймало страшну естафету репресій 1937 р.

Документ містив окремі досить серйозні деталі, які «позитивно» відрізняли його від аналогічного єзуїтського оперативного наказу НКВС СРСР від 15 серпня 1937 р. щодо ЧСИР та ЖИР (російськомовна абревіатура — жена изменника Родины). Він не містив вказівки щодо репресій «соціально небезпечних» дітей, хоча вони так чи інакше потрапили до жорна карального механізму. За постановою ДКО СРСР ЧСИРами вважалися: батько, мати, чоловік, дружина, сини, дочки, брати й сестри, якщо вони проживали разом із зрадником або перебували на його утриманні на момент здійснення злочину або на момент мобілізації в армію у зв'язку з початком війни.

Підлягали арешту й засланням родичі військовослужбовців і громадян, засуджених судовими органами або Особливою нарадою при НКВС СРСР до ВМП за ст.58-1 «а», тобто за шпигунство, перехід на бік ворога, за сприяння німецьким окупантам, службу в каральних або адміністративних органах окупантів, навіть «за спробу зради» батьківщини чи зрадницькі настрої. Цей перелік поповнювався і родичами заочно засуджених осіб, які відступили разом з окупантами.

Вилучення з суспільства згаданих категорій осіб, відповідно до згаданої постанови, тривало недовго. Вже 13 вересня того ж року їхню «натхненну» працю дещо загальмували відповідні тлумачення з цього питання головного військового прокурора і начальника головного управління військових трибуналів. Це трапилось тому, що маховик репресивного механізму набрав величезних обертів. І важко навіть уявити, скільки людей поглинула б ця страшна постанова, якби згаданий документ не звузив коло потенційних жертв.

«Гуманізм» нововведень полягав у тому, що до поля зору каральних органів мали потрапляти лише повнолітні родичі осіб, засуджених до ВМП. Тобто військовослужбовці й громадяни, вироком для яких було ув'язнення, не тягли вже за собою до репресивної нищівної машини своїх родичів. Хоча останні позбавлялися пенсій, інших видів матеріальних допомог, ставилися на відповідний облік і ставали пасинками своєї Батьківщини. Разом з тим, цей документ звільняв від репресій ЧСИР у тому випадку, коли в сім'ї зрадників були інші військовослужбовці, партизани, а також нагороджені орденами і медалями Радянського Союзу.

Вирок у випадку скоєння зазначених вище злочинів виносився протягом 48 годин. Доля цивільних громадян у разі їх репресії теж вирішувалася без зволікання, незважаючи на те, що йшлося про життя та подальшу долю людей. І все це пояснювалося війною: мовляв, немає часу розбира-

тися. Та все ж і ті швидкі темпи не задовольняли найвище керівництво судової влади.

Невдоволення помірними темпами репресій членів родин зрадників і дезертирів відчувалося в директиві начальника Головного управління військових трибуналів, який 26 жовтня 1942 р. запропонував прискорити й відповідно документувати цей процес. Можна лише собі уявити, яких зусиль вимагала ця діяльність від працівників органів НКВС. За тієї дійсно великої й важливої роботи, яку здійснювали чекісти на щойно визволеній території в боротьбі проти справжніх ворогів, вони мали арештовувати жінок та людей похилого віку.

Не залишаючи остаточно тему репресій в роки війни членів родин зрадників та інших зазначених вище категорій, звернемося до такого вкрай важливого й доленосного питання, як кваліфікація злочинів, здійснених цивільним населенням на окупованій території, а також процесу викривання цих осіб. Треба наголосити, що це складне питання у багатьох випадках вирішувалося за сумнозвісним принципом «ліс рублять – тріски летять». На жаль, про помилки адміністративних органів, які коштували людям життя, чомусь не згадують у своїх працях вітчизняні дослідники, зазвичай пояснюючи все особливими, надзвичайними умовами воєнного часу, або ж діями «катів-чекістів», котрі, керуючись своїми глибокими нахилами, чинили жорстокі вчинки щодо цивільного населення. Втім, належні оцінки мають отримати всі учасники та виконавці трагічних подій тієї доби. Не кажучи вже про головних ідеологів та замовників.

Зрадниками Батьківщини із числа військовослужбовців, диверсантами, дезертирами, а також тими, хто був у німецькому полоні або в оточенні, займалась військова контррозвідка – Особливі відділи (від 14 квітня 1943 р. «Смерш»). Цивільним населенням, яке на окупованій території змушено (чи свідомо) пішло на такий крок, як співпраця з ворогом, займалися територіальні органи НКВС. Для контррозвідувальної роботи територіальних органів у визволених від німецьких загарбників областях СРСР у складі НКВС було створено спеціальне відділення. У випадках, коли виявлення означених вище категорій громадян відбувалося вже в перші дні після визволення, ця діяльність якийсь час (в умовах прифронтової смуги) знаходилась у спільній компетенції армійської військової контррозвідки і територіальних органів НКВС.

Слід зауважити, що в той час, коли приймалися згадані нормативно-правові акти і проводилися перші заходи з «вилучення» із суспільства осіб, котрі тим або іншим чином співпрацювали з ворогом, більша частина території України була ще окупована ворогом і її громадяни ще не зазнали відчутних втрат від тотального терору. В міру того, як Червона армія почала визволяти українську землю, дії «караючого меча» поширилися й на громадян України.

Мотивація такого кроку, як співпраця з окупаційною владою у різних формах, була не для всіх однаковою. Осіб, що співпрацювали з німцями, варто поділити на кілька груп. До однієї з них можна зарахувати громадян, що цілком свідомо, за своїми переконаннями перейшли в табір ворога з метою реалізувати свої політичні погляди, помститися режиму, який сво-

го часу покарав їх, позбавив майна, пільг та соціального статусу і т.ін. До іншої групи належать кримінальні, люмпенізовані елементи, яким через відсутність будь-яких переконань байдуже було, кому служити, аби отримувати платню. Ще одну групу громадян з числа цивільного населення склали ті, які за об'єктивних обставин, таких як: нестатки, голод, відсутність житла, та й, зрештою, багатьох інших, спричинених війною, факторів, змушені були проти свого бажання йти на «змову з совістю». Були й такі, хто співпрацював з окупантами за завданням НКВС, розвідувальних армійських органів, підпільників, партизанських загонів. Але останні, звичайно, не повинні були потрапляти до поля зору відповідних служб (хоча було багато випадків, коли прикрі «помилки» траплялися).

До перших практичних кроків щодо виявлення громадян, які на окупованій території співпрацювали з загарбниками, належала підготовча робота, здійснювана спеціальними оперативно-чекістськими групами, які в ході відступу німців захоплювали архіви окупаційної влади. Другою ланкою інформаційного характеру були відомості, що їх надавали підпільники та партизани. Третьою і, на наш погляд, найхиткішою були свідчення очевидців та мешканців населених пунктів.

У багатьох випадках викриття пособників відбувалося на зборах, куди скликали всіх мешканців села. Такі «народні трибунали» (без додаткового розслідування) могли стати, та й, зрештою, ставали, фатальними для тих громадян, які співпрацювали з окупаційною владою (старостами, поліцейськими і т.ін.) за завданням підпільників. Ці ж заходи ставали приводом для зведення елементарних особистих рахунків між односельчанами, коли одне-два свідчення вирішувало долю людини.

Ведучи ретельну роботу з виявлення тих категорій цивільного населення, які за певних обставин допомагали німецькій окупаційній владі запроваджувати «новий порядок», з метою кваліфікації й визначення міри вчиненого злочину або дій, які тоді такими визнавалися, а також для того, щоб встановити непричетність до тяжких злочинів, ще 15 травня 1942 р. з'явився документ, що регламентував цю діяльність. Це був наказ прокурора СРСР № 46 сс «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом». Його поява зумовлена не лише початком визволення території СРСР, а й тим, що існуючі до цього часу відповідні документи ДКО, адміністративних органів, військових судових інституцій по-різному тлумачили і відповідно виносили вироки у деяких конкретних справах.

Поряд із задекларованим на папері бажанням «усунути недоліки» при визначенні рівня вчиненого злочину прокурор СРСР дав вказівку застосовувати до певних категорій осіб (ст.58.1 «а» – зрада Батьківщини) більш суворе покарання – розстріл (згодом повішення). Даний наказ, з одного боку, передбачав більш жорстоке покарання для тих, хто був визнаний справжнім зрадником або дезертиром, з іншого – намагався встановити справедливість у ставленні до тих, до кого було вжито надмірно суворі заходи. Преамбула була досить лояльною і виголошувала більш гуманістичні наміри, ніж це було в реальному переліку та визначенні конкретних діянь, за якими передбачалось аж надто суворе (навіть з урахуванням реалій доби) покарання.

Отже, засудженню за ст.58.1 «а» підлягали: «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збиранню продовольства, фуражу та речей для потреб німецької армії, по відбудові промислових і комунальних підприємств..., шпигуни, провокатори, донощики, які були викриті за видачу партизанів, комуністів, комсомольців, радянських працівників та їх родин; ті, що брали участь у розвідці і бойових діях проти партизанських загонів і частин Червоної Армії; ті, що брали участь у роботі каральних німецьких органів»²⁷⁹.

Цей же наказ прокурора передбачав не притягати до кримінальної відповідальності радянських громадян, котрі працювали на адміністративних посадах у тому випадку, коли слідством буде встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам і частинам Червоної армії; саботували вимоги німецької влади; допомагали населенню у приховуванні продовольчих запасів та майна чи іншими засобами сприяли боротьбі проти німецько-фашистських окупантів. Робітники й службовці, що займалися своєю фаховою роботою (лікарі, вчителі і т.ін.) за окупантів, також не згадувалися в останньому переліку. І, продовжуючи лояльну спрямованість преамбули, на завершення рекомендувалося «... не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу»²⁸⁰.

Майже рік уже визволені райони країни органи НКВС «очищали» від зазначених категорій цивільного населення, керуючись наведеними вище директивними документами. Це був справжній терор проти багатьох людей, котрі не завинили перед Батьківщиною, а змушено пішли працювати в установи та організації окупаційної влади. Хіба можна не обурюватись, навіть з урахуванням реалій воєнної доби, тим, що цивільних людей, які не з власної волі (іноді під дулом автомата, або ж перед загрозою голодної смерті) займалися збиранням фуражу, продовольства та ін. речей для окупаційної влади, притягали до кримінальної відповідальності нарівні з тими, хто дійсно вчинив злочини проти свого народу, активно, свідомо сприяючи утвердженню «нового порядку» в Україні.

19 квітня 1943 р. Президія ВР СРСР ухвалила Указ «Про міри покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення і полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян і їх підсобників», згідно з яким на зазначені категорії осіб чекала вища міра покарання — повішення. Уперше за роки війни було вирішено застосовувати таку міру покарання.

Обґрунтовуючи таке рішення (про заміну розстрілу повішенням), в указі наголошувалося: «Маючи на увазі, що розправа та насильство над беззахисними радянськими громадянами і полоненими червоноармійцями та зрада Батьківщини є найбільш ганебними і тяжкими злочинами, найбільш мерзотними злодіяннями, Президія Верховної Ради СРСР постановляє... ввести смертну кару через повішення для всіх військових іноземних злочинців, а також для шпигунів та зрадників з числа радянських громадян»²⁸¹. Поплічники з місцевого населення, які надавали всіляке

сприяння окупаційній владі у здійсненні розправ та насилля над цивільними й військовополоненими, засуджувались до заслання на каторжні роботи на строки від 15 до 20 років.

Розгляд справ в зазначених злочинах покладался на військово-польові суди, що створювалися у діючій армії. Вироки після їх винесення виконувались негайно. 8 вересня 1943 р. ВР СРСР дозволила розглядати такі справи і військовим трибуналам. У травні наступного року було зроблено уточнення, за яким військові трибунали могли виносити вирoki, замінюючи при цьому повішення на розстріл. Таким чином, паралельно застосовувались два види ВМП: повішення, до якого засуджували військово-польові суди, і розстріл, який був прерогативою військових трибуналів.

І нарешті, 25 листопада 1943 р. була прийнята постанова пленуму Верховного Суду СРСР № 22/М/16/У/сс «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками».

Свого роду каяття за вчинені хиби та збочення у важливій роботі з визначення провини та покарання громадян, що тим або іншим чином співпрацювали з ворогом, містилося вже в перших рядках цієї постанови: «Судова практика військових трибуналів показує, що військові трибунали кваліфікують як зраду Батьківщини будь-яке сприяння, надане радянськими громадянами німецьким загарбникам у період тимчасової окупації тієї або іншої місцевості, незалежно від характеру цього сприяння. Така кваліфікація у цілому ряді випадків є неправильною і не відповідає Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який наводить відмінність між зрадниками Батьківщини та помічниками ворога»²⁸². Але, на нашу думку, таке посилення на квітневий указ недоречне, тому що наведені там кваліфікація й розмежування певних категорій громадян настільки нечіткі, що трактувати їх можна було як кому заманеться.

Деталізоване розмежування у цьому документі всіх категорій цивільного населення, яке співпрацювало з ворогом, свідчило про прагнення уникати помилок при визначенні рівня провини тієї чи іншої особи. За цією постановою підлягали відповідальності за зраду Батьківщини радянські громадяни, «які в період тимчасової окупації служили у німців в органах гестапо або на відповідальних адміністративних посадах (бургомістри, начальники поліції, коменданти і т.ін.); надавали ворогу відомості, що становили військово або державну таємницю; видавали або переслідували партизанів, військовослужбовців Червоної Армії, радянських активістів та членів їх родин; брали безпосередню участь у вбивствах та насильствах над населенням, пограбуваннях та знищенні майна громадян та майна держави, колгоспів, кооперативних та громадських організацій, а також військовослужбовці, що перейшли на бік ворога».

За сприяння ворогові, як і в попередньому Указі, підлягали покаранню ті громадяни, які допомагали окупантам на відбудові промислових підприємств, транспорту, збиранні продовольства та фуражу. І вже пункт 3-й у головних рисах дублював перелік осіб, що не підлягали кримінальній відповідальності за співпрацю з ворогом, наведений у квітневому указі ВР СРСР.

Задекларовані на папері головні критерії, за якими мала вирішуватися доля громадян, що свідомо перейшли на бік ворога, або ж співпрацювали з окупаційною владою через різні обставини, повинні були виконуватися неухильно. Але ж у реальному житті все було не так, як на папері. Самосуди та свавілля, жертвами яких часто-густо ставали ні в чому не винні громадяни, були характерними для того часу. Вони були виявами якщо не державного терору, то вже, напевне, позасудового терору, коли від імені держави та закону люди або організації дозволяли собі діяти без усяких на те прав і повноважень.

Відомо багато прикладів самосуду, а ще більше упереджених несправедливих «вироків», винесених колишніми партизанами громадянам, котрі за тих чи інших обставин пішли на співпрацю з окупаційною владою. Недаремно на це звернув увагу нарком НКВС УРСР Сергієнко, котрий 18 квітня 1943 р. доповів про такі факти секретарю ЦК КП(б)У М.Хрущову.

Після звільнення Червоною армією Вовчанська і Вовчанського р-ну Харківської обл. партизанський загін, що діяв у цьому районі, очолюваний інструктором місцевого райкому КП(б)У І.Шепелем, прибув до м.Вовчанська і взяв на себе ініціативу відновлення Радянської влади й наведення революційного порядку в місті та районі. З першого дня партизанами, за розпорядженням Шепеля, здійснювались масові арешти жителів Вовчанська, які служили у німецьких окупантів в адміністративних установах. Деякі арештовані без суду й слідства розстрілювались.

Так, 10 лютого 1943 р. було розстріляно кілька громадян, котрі під час тимчасової окупації служили у німців. Агроном, заступник начальника земельної управи, інспектор райпросвіти, шофер маслозаводу – такі посади обіймали «колаборанти», котрі за переконанням партизанів заслугоували на смертну кару. Вирок виконали самі ж партизани. Згодом вони конфіскували все майно розстріляних (у тому числі й дитячу білизну) і розподілили його серед партизанів.

Від імені радянської влади у с.Вікторово Шалигінського р-ну Чернігівської обл. вночі були розстріляні колишніми партизанами громадянка К.Цуй та її 14-річний син за те, що деякі члени її сім'ї працювали у німецькій поліції.

Колишній партизанський командир Шепель, уже працюючи на посаді першого секретаря Вовчанського райкому партії, у розмовах з керівниками районного масштабу продовжував виконувати обов'язки непризначеного «верховного судді», видаючи вказівки: «Сволоту розстрілювати». За свавілля та порушення «радянської законності» Шепель та 10 його прибічників були арештовані НКВС. «Слідство проводилось під кутом виявлення можливої причетності групи Шепеля до органів німецької розвідки», — доповідав Хрущову нарком НКВС України²⁸³.

Інакше, як діями німецьких спецслужб, пояснити це не можна. Десятиріччями насаджувана серед радянських людей звичка до насилля, котра виходила від тих, хто так чи інакше опинявся на різних високих щаблях державного апарату, адантувалася в суспільстві й практично не викликала спротиву. А презумпція «безпомилковості й непогрішимості» партійних структур та органів безпеки навіть подумки не сприймалась як фактор ін-

кубації подібних потворних явищ. Широка практика розправ без суду і слідства, або ж із формально-демонстраційним афішуванням процесуальної завершеності деформувала світосприйняття людей, спотворила споконвічну шкалу цінностей. Тому пошук винуватця-стрілочника на стороні видається щонайменше блюзнірським.

7 грудня 1944 р. при проведенні операції з ліквідації банди в с.Бородіно Острогітського р-ну за підозрою у зв'язках з націоналістичним підпіллям була затримана М.Усимчук — мати 11 дітей, троє з яких були в Червоній армії, а чоловік працював в оборонній промисловості. Усимчук була доставлена в районний відділ НКВС. Начальник райвідділу Кіканов у нетверезому стані наказав вивести затриману в лощину поблизу пошти (в центрі містечка Остроженець) і розстріляти її, що й було виконано. В ході розслідування виявилось, що Усимчук та її родичі до ОУН та УПА ніякого відношення не мали. Кіканова арештували²⁸⁴.

Приклади по Чернігівській та Ровенській областях засвідчують, що ця кривава вендета велась від імені радянської влади. Хоча з нею намагались боротись (досить мляво), у роки війни зупинити її було важко. Винні у проявах анархії та позасудових розправ, користуючись своїм героїчним минулим (належність до партизанських загонів і т.ін.) каралися, принаймні, у роки війни, досить рідко. Правоохоронні органи й суди ставились до них із певним «розумінням». Чого не можна було сказати про ставлення до тих, хто перебував на окупованій території.

Аналізуючи нормативні документи тієї доби, ми свідомі того, що час, коли вони приймались, обумовлював рівень їхньої суворості відносно осіб, що пішли на співпрацю з ворогом. Велика частина території країни ще була під «чоботом» окупантів. Ситуація, цілком зрозуміло, не сприяла лояльності з боку центральних органів та й судових інституцій. Поняття «ворог» та «зрадник» сприймалися однозначно і на репресії проти цих осіб, у більшості випадків, реагували адекватно.

Законодавство будь-якої країни передбачає суворі покарання за зраду чи шкоду, заподіяну державі й суспільству у вигляді колаборації. Покарання осіб, які підпадають під дію усталеного законодавства, є правомірним. Коли на підставі підзаконних, надзвичайних актів (наказів, інструкцій, постанов, директив) кара падає на рідних і близьких засуджених, мова йде про репресії. Якщо ж до орбіти розкрученого маховика репресій потрапляють безвинні люди, а каральний механізм працює на залякування суспільства і діє вже як самодостатня, погано контрольована сила, є підстави говорити про державний терор щодо власного народу.

Розглядаючи діяльність радянської судової системи і спецслужб в цей період, слід постійно мати на увазі, що тонка грань між адекватною судовою відповідальністю за скоєні дії, репресіями і прямим терором постійно порушувалася, одне явище перетікало в інше.

У визволених містах та селах колишні поліцейські, учасники каральних формувань, двірники, кербуди та деякі ін. з числа цивільного населення, які не відступили разом з німецькими військами і залишились на території України, виявлялися територіальними органами НКВС шляхом

відповідних заходів, а також під час обліку чи перереєстрації населення. Неабияку допомогу в цьому надавали їм контррозвідники діючої армії.

23 квітня 1943 р. у визволені райони України були надіслані директиви щодо вирішення долі колишніх поліцейських та членів їхніх родин, зокрема, про порядок взяття на облік зрадників Батьківщини і складання на підставі таких документів списків членів їх сімей для наступного порушення клопотання перед НКВС СРСР «про виселення цих родин із прифронтової смуги»²⁸⁵. Як бачимо, мова про самих зрадників не йде, через те, що ці питання, як уже підкреслювалося, були в компетенції не місцевих органів НКВС, а певний час ними займався «Смерш», а згодом НКДБ.

За наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л.Берії від 3 січня 1943 р., «оформлення облікових справ на членів родин зрадників Батьківщини, що підлягали заслання, може відбуватися лише за умов вступу у законну силу вироку суду, або рішення Особливої наради при НКВС СРСР про засудження зрадників Батьківщини до ВМП»²⁸⁶.

Як бачимо, у січневому наказі та квітневій директиві НКВС СРСР щодо вирішення долі родин зрадників мова йде про різні речі. В одному випадку про «заслання», в другому — «виселення». Виселення з прифронтової смуги не обов'язково передбачало істотної «географічної зміни» місця проживання, а от заслання — це більш конкретне поняття, яке передбачає зміну місця проживання, що вимірялося тисячами кілометрів.

Діяльність щодо вирішення долі колишніх поліцаїв, якою займалися місцеві органи, наштотувалася на «непорозуміння», пов'язані з невизначеністю при встановленні рівня причетності кожного із звинувачених до злочинних дій окупаційної влади.

До центральних органів НКВС один за одним ішли запити щодо способу розв'язання цього питання. Відповіддю стало роз'яснення, яке 6 грудня 1943 р. надійшло начальникам управлінь НКВС. У ньому, зокрема, зазначалося: «на розгляд військових трибуналів справи на поліцаїв направляти лише у випадках, коли за складом злочину необхідно застосування ВМП або каторжні роботи. У всіх інших випадках справи надсилати на розгляд Особливої Наради НКВС СРСР відповідно директиви № 478/89 від 1 жовтня 1943 р.»²⁸⁷

І як продовження вищенаведеного документа, 15 грудня того ж року у місцеві управління НКВС надсилається деталізоване ґрунтовне роз'яснення, відповідно до якого проведення слідства і право ухвалення попереднього вироку покладалися на місцеві (обласні) управління НКВС і тому відповідальність, в першу чергу, лягала теж на ці підрозділи. Були визначені певні терміни ведення слідства (5–7 днів), дотримання яких було обов'язкове (коли аналогічні справи розглядалися військово-польовими судами або військовими трибуналами, термін слідства був 48 годин). За цей час необхідно було провести велику роботу: опитати свідків, встановити реальну картину вчинення або невчинення злочинів, інші обставини, які мали доленосне значення для конкретної особи, як, зрештою, і для його родини.

Але що таке 5–7 днів для ведення глибокого, серйозного слідства? Тим більше в умовах війни. Звичайно, що екстремальні умови не давали

можливості провести слідство з усіма необхідними вимогами. Разом з тим, тиск на місцеві органи згори вимагав від них активізації роботи. Не можна забувати і про вкорінену згубну практику влаштовувати у будь-яких сферах життя соціалістичне змагання. Відомі приклади, коли у практичній роботі карально-репресивних органів практикувалося складання т.зв. зустрічних списків. Під час війни в справі викривання осіб, що перейшли на бік ворога, непоодинокими були випадки, коли основним показником доблесної праці ставали високі цифрові показники.

Наслідками проведеної у цьому напрямку роботи за станом на 1 грудня 1943 р. стало виявлення та арешт НКВС України 2 339 поліцаїв²⁸⁸. Ця цифра може здатися, на перший погляд, досить незначною. Разом з тим, треба враховувати, що зазначена робота лише набирала своїх обертів і, зрештою, проводилась в умовах війни, коли і сили, залучені до неї, були неадекватні, і територія України була визволена не повністю.

Місцевим органам НКВС ставилося за провини зволікання та затягування термінів ведення слідства у справах поліцаїв і необ'єктивність у вирішенні їхньої долі. Виникала парадоксальна ситуація. З одного боку, вимагалися темпи, з іншого – об'єктивність. Але іноді перше переважало друге, що призводило до сумних наслідків для конкретної особи. Для поліпшення та «правильного розуміння» цієї роботи на місця 11 жовтня 1943 р. була розіслана чергова спільна директива наркома внутрішніх справ Берії та наркома держбезпеки Меркулова № 494/94, якою наказувалося «надалі арештовувати лише керівництво та командний склад органів поліції, "Народної варті", "Народної міліції", "поліцейських легіонів" та інших подібних організацій, створених німецькими загарбниками на окупованій території».

Що стосується рядових поліцейських або інших учасників перерахованих вище організацій, то арештовувати передбачалося лише тих, хто брав безпосередню участь у каральних експедиціях проти партизанів та радянських патріотів, або тих, хто проявив активність під час виконання покладених на них окупантами обов'язків²⁸⁹.

Пункт 3-й цієї постанови пропонував рядових поліцаїв, старост та рядових учасників перерахованих організацій, якщо відносно них відсутні документи та свідчення про зраду, направляти до перевірко-фільтраційних таборів (ПФТ). Це означало, що вирішенню їхньої долі повинна була передувати ретельна перевірка і лише після підтвердження їх активної діяльності проти радянських людей проводився арешт.

Нарком внутрішніх справ УРСР В.Рясний (призначений замість В.Сергієнка), враховуючи розпорядження свого союзного керівництва, 15 та 22 грудня 1943 р., в свою чергу, надіслав детальні роз'яснення до обласних управлінь НКВС.

Посилаючись на вже наведену нами цифру заарештованих поліцаїв (2339 чол.), Рясний відзначав, що під час перегляду їхніх справ, окремі з них були з-під варті звільнені, але направлені до ПФТ для з'ясування їхньої подальшої долі (але їм уже не загрожували крайні вироки). За звітами УНКВС звільнено було лише 78 чол., засуджено 18 чол., і рахувалося за прокуратурою 312 і за судами касаційних справ 85 чол.²⁹⁰ Встановити по-

дальшу долю інших (1931) колишніх поліцаїв та учасників перерахованих формувань за звітами того часу було неможливо.

Іншим листом на ту ж адресу доручалось «терміново взяти на облік всіх колишніх дільничних виконавців – і шляхом оперативної перевірки кожного з них виявити їхню практичну зрадницьку діяльність...»²⁹¹

До областей були надіслані інструкції та циркуляри, інші документи, що мали на меті допомогти провести роботу з перевірки двірників та кербудів, які співпрацювали з німцями або підозрювалися у цих діях.

Така ретельна перевірка проводилася спільно органами НКВС та НКДБ з перших днів визволення території України. За даними на березень 1944 р. було встановлено, що «на Україні серед кербудів 17,5 відсотків та серед двірників 13,6 відсотків громадян практично виявили себе як зрадники, підсобники та мародери, що розкрадали майно евакуйованих»²⁹².

Ці цифри, звичайно, не можна вважати остаточними, робота в цьому напрямку продовжувалась ще тривалий час. Не всі, хто стояв за цими відсотками, притягалися до відповідальності. Деякі з них змогли довести свою непричетність до злочинів окупаційної влади. Але це було справою складною. Принагідно слід зазначити, що й кваліфікація співпраці цих категорій громадян з окупантами часто-густо перебувала на далекій відстані від справедливості. Як бачимо, презумпція невинності як основоположний принцип судочинства в цьому та інших випадках до уваги не бралися.

Робота з виявлення осіб, що пішли на співпрацю з ворогом, проводилась під час перереєстрації населення в межах паспортної роботи у визволених місцевостях. Перепрописка, за задумом НКВС, мала на меті відновити облік населення, «надати сприяння судово-слідчим і адміністративним органам у розшуку необхідних їм осіб»²⁹³. Результати спецперевірок населення фіксувались в адресних листках. Усі розшукані компрометуючі дані на громадян заносились до спеціальних списків архівів адресних бюро згідно з особливою формою. Тим, хто пройшов «чистилище», у паспорті ставився штамп «прописаний». Для відновлення паспортного режиму, окрім міліції, залучались місцеві органи НКВС та Особливі відділи Червоної армії. За даними паспортного відділу Головного управління міліції НКВС СРСР за 1943 р., в ході перепрописки населення у визволених місцевостях органи міліції виявили 66,5 тис. чол., що «працювали по обслуговуванню німецьких армій і в німецьких установах», 12,8 тис. чол., чий найближчі родичі відступили з німцями. У 1944 р. цифри були такими – 66,1 тис. чол., які «працювали у німецьких установах», 34,3 тис. «ставленників і підсобників німецьких військ», 419 зрадників і членів їх родин²⁹⁴.

Архівна інформаційна база на кожного, хто перебував на окупованій території або мав репресованих родичів, стала приводом для подальшого державного терору, а також своєрідним баластом, моральним тягарем на довгі повоєнні роки. У недалекому минулому в анкетах існували питання «Чи були ви, або ваші родичі на окупованій території?» і «Чи були ви, або ваші найближчі родичі у полоні або інтерновані у період Вітчизняної війни. Де, коли, за яких обставин звільнені?»

Ці записи в анкетах, які відповідним чином перевірялися у вже згаданих вище архівах ЦАБ і місцевих відповідних установах, позбавляли людей права влаштуватися на пристойну роботу, або поступити до вузу. Це був яскравий вияв адміністративного терору.

У повсякденному житті непоодинокими були випадки, коли людина, прийшовши з фронту і навіть уже влаштувавшись на роботу, раптом отримувала в міліції відмову на отримання паспорта й прописки. Вирок виносився остаточний – «у видачі паспорта відмовлено, належить за 10 днів залишити місто». Ані сумлінна праця, ані героїчний бойовий шлях не могли вплинути на остаточне рішення адмінорганів. Затавровані ЧСИРи та ЖИРи залишали великі міста України і оселялися за 51-м кілометром.

У спогадах сина відомого діяча Комінтерну, розстріляного у 1938 р., В.П'ятницького наводиться саме такий випадок: «Жив я по своїх дитбудівських документах, де було вказано, що батьків своїх не пам'ятаю. Але від пильного ока НКВС заховатися було неможливо навіть під козацькою буркою. Я пройшов з боями від Сталінграда до Відня, визволяючи Європу від фашизму. А коли закінчилася війна, знов почалися поневіряння, яких у той час зазнавав кожен, хто вважався членом родини зрадника Батьківщини: ніде і нема на що жити, на роботу нікуди не приймають»²⁹⁵.

Ці масові поневіряння великої кількості людей, які нічим не завинили перед Батьківщиною, ставали наслідком роботи гігантського механізму репресивної машини тієї доби, котра була невід'ємною складовою політики державного терору. Її нищівні оберти перетворювали навіть найдоляльніших до режиму громадян у табірний пил.

«Недоліки» в роботі правоохоронних органів дорого обійшлися людинності України. У відносинах цих чинників незмінно був присутній звинувачувальний ухил, а порушення навіть умовної законності стали нормою. Особливо яскраво це виявилось на західноукраїнських землях, де свавілля органів НКВС-НКДБ набуло небачених розмірів.

Карально-репресивні органи не обмежилися діями проти озброєних формувань ОУН та УПА. До орбіти їх специфічного інтересу потрапили і цивільні громадяни західного регіону УРСР, котрі співчували або ж просто були запідозрені у цьому.

Заключний акт боротьби радянського уряду проти українського націоналізму в роки Другої світової війни супроводжувався державним терором проти цивільного населення західного регіону республіки. Методи розв'язання «українського питання» не полишали сумнівів у тому, що йдеться про тотальний наступ на ідеологію і практику самостійницького руху, навіть на ментальному рівні. Тому сталінський режим діяв «широкою сапою», намагаючись викоринити саму думку про українську суверенну державність, ізолювати її носіїв, відірвати їх від природного етносоціального середовища.

Уже 5 квітня 1944 р. НКВС УРСР виробив «Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР». У серпні того ж року перший секретар Львівського обкому партії І.Грушецький звернувся до першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з пропозицією вжити репресій до сімей керівників та активних учас-

ників банд – висилку до Сибіру. Організувати показові суди й засуджених головних злочинців покарати на смерть привселюдно». Тоді ж на нараді у Рівному з питань боротьби проти ОУН та УПА було висунуто вимогу не проявляти «неймовірного гуманізму»: «Ми боїмося іноді хату спалити, коли її треба спалити негайно»²⁹⁶.

Інакше як кривавим терором не можна назвати неподські розправи, котрі чинилися над окремими цивільними, мешканцями західних областей України. 31 жовтня 1944 р., проїжджаючи дорогою в Залісовському р-ні Тернопільської обл., четверо нетверезих адміністративників, троє з яких працювали у райвідділі НКВС, затримали працюючих у полі трьох жінок з с.Костельники і на місці розстріляли їх. У одній з жінок чоловік служив на той час у Червоній армії.

Дільничий інспектор Білобожицького райвідділу НКВС тієї ж області у с.Звинич підпалив чотири будинки, три з яких належали червоноармійцям. У с.Кривеньки його «колеги» спалили 45 будинків та розстріляли 10 громадян віком від 60 до 80 років. У Волинській обл. поблизу Сетяських хуторів Жацького р-ну під час чергового рейду НКВС було затримано й розстріляно 10 мирних жителів, серед них 3 дітей віком від 5 до 7 років²⁹⁷.

Ці поодинокі приклади є лише епізодами в загальній низці протиправних, антигуманних дій, котрі були розповсюджені на той час в західному регіоні УРСР. Приблизне уявлення про кількість злочинів та порушень навіть дуже умовної тодішньої законності може дати така статистика: за 11 місяців 1945 р. військовими трибуналами західних областей УРСР було розглянуто 237 справ про «порушення революційної законності» й покарано 326 працівників органів НКДБ-НКВС²⁹⁸.

Але не лише політика влади, помилки та невизначеність судових органів з багатьох питань, пов'язаних з вирішенням долі цивільних людей, а також надмірна жорстокість безпосередніх виконавців політики репресій були причинами розгулу терору у роки війни.

Кадрова проблема в самих виконавських структурах (органах внутрішніх справ, держбезпеки та військової прокуратури) часто-густо призводила до сумних наслідків, зокрема й у Західній Україні. При цьому рельєфно виявлялась закономірність: чим менший апарат НКВС-НКДБ, тим більше порушень законності, формального ставлення до людей в його роботі. Незважаючи на це, військкомати, що формували на тільки що визволеній території України контингент призовників, намагались мобілізувати до лав Червоної армії навіть досвідчених співробітників згаданих структур. А це означало, що замість мобілізованих до діючої армії на їх місце прийдуть недосвідчені люди.

Призначення на роботу в правоохоронних органах та органах держбезпеки західних областей УРСР осіб, котрі взагалі не володіли українською мовою, було досить розповсюдженим явищем, що, в свою чергу, негативно відбилося на роботі відповідних структур. Так, у Волинській обл. некомплект особового складу правоохоронних органів становив 34 %, українців серед працюючих було 23 %, а росіян – 76 %. В УНКДБ Ровенської обл. працювало 243 росіянина, 59 українців і 4 білоруса, у Тернопільській спостерігалась така сама картина²⁹⁹.

Секретар ЦК КП(б)У О.Кириченко на одній з нарад з цієї проблеми у липні 1944 р. наголошував: «Хибна лінія – направляти на роботу в західну Україну російськомовних чекістів, бо це використовують націоналісти» і навів цифри, котрі ілюстрували його заяву: у Станіславській обл. в УНКДБ – всього 27 співробітників володіють українською мовою, у Волинській – 52, а в Сталінській натомість – 141, Харківській – 261, Ворошиловградській – 208. В цілому ж по Україні в органах держбезпеки працювало лише 25 % українців. «Не змогли у Москві врахувати специфіки України», — жалівся один із учасників наради керівних працівників органів НКДБ УРСР (20-21 липня 1944 р.) у Києві. Заперечити йому важко³⁰⁰.

Недокомплект органів держбезпеки в окремих областях України в середині 1944 р. коливався від 30 до 50 відсотків. Великі обсяги роботи доводилось долати й надолужувати не завдяки ретельній, сумлінній праці, якої вимагає така делікатна й відповідальна, практично завжди пов'язана із вирішенням людських доль спеціальність, а у багатьох випадках кавалерійським наскоком, маршовими акціями, кампанійщиною.

Така ж ситуація з кадрами (дефіцит досвідчених працівників, переважна кількість російськомовних у Західній Україні) була і в органах військової прокуратури.

Пильна увага, котра приверталася до збочень у кадровій роботі як в органах НКВС і НКДБ, так і військових трибуналах, на перший погляд, давала змогу сподіватися, що викривлення будуть виправлені. Але рішення рішеннями, а життя йшло своєю чергою. І на черзі були вже нові, більш ефективні заходи боротьби із симпатиками національно-визвольної боротьби у західному регіоні України: масові депортації.

Якщо в СРСР протягом перших десятиріч його існування спочатку практикувалися головню два різновиди насильства: фізичне знищення та позбавлення волі, котрі застосовувалися до «ворогів народу», або ж до «колишніх», «зайвих» людей, то вже в другій половині 30-х рр. укорінюється новий різновид – депортації за національною ознакою. Таким чином згадані категорії осіб об'єднували в одну загальну – «соціально замічене оточення», належність до якої визначало місце проживання.

Недовіра до зовнішнього світу, мотивована ідеологічними причинами, та начебто існуючими загрозливими для режиму етнічними зв'язками поза кордонами держави у передвоєнні роки, обумовила особливу увагу до т.зв. діаспорних націй (поляків, німців, фінів, корейців). У роки війни ця проблема, трансформована вже в хронічну форму, призвела до терору проти цілих груп населення у складі корінних радянських етносів, котрі проживали в СРСР. Планомірна депортація в роки війни кричить суперечила десятиріччями сповідуваній в СРСР теорії та принципам марксистсько-ленінського інтернаціоналізму. Вона була тією формою радянського терору, котра важче за інші підлягала поясненню. Інша річ – націоналізм (а тим більше буржуазний), боротьбою з яким поруч із боротьбою з бандитизмом (ОУН та УПА) обґрунтовувались депортації з Західної України, звідки за офіційними даними було виселено до Сибіру понад 200 тис. чол.

Цікавим видається і той незаперечний факт, що самі масові депортації відбувалися без звичного галасливого пропагандистського супроводу,

або ж явної і зрозумілої політичної аргументації. Це може свідчити на користь того, що режим добре усвідомлював, яким несправедливим (за суттю) та непопулярним у народі (за реакцією) є це рішення.

Державний терор проти окремих націй в СРСР мав попереджувальний характер, тобто такий, котрий давав змогу, з точки зору влади, запобігти можливим виявам певних політичних або кримінальних злочинів. Географічна ізоляція від столичних і промислових центрів, відповідний нагляд за «сумнівними» та «небезпечними» націями позбавляв головного болю можновладців.

Депортації стали логічним продовженням «гребінцевого прочісування» великих міст України та інших режимних територій, започаткованих після введення паспортної системи в СРСР у 1932 р. Ще відтоді в далекий географічний «мінус» стали висилати певні категорії осіб, котрі загрожували владі, або ж могли стати потенційними опонентами існуючому режиму.

Здобутий у передвоєнні роки досвід, коли насильницьких переселень зазнали представники вже згадуваних національностей, знадобився під час масової депортації в Криму у травні 1944 р. Тоді звідти поголовно виселили 165 тис. татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар, 8,5 тис. вірменів. Це був яскравий епізод застосування широкомасштабного насильства над цілими народами і як наслідок морального гатунку – демонстрація слабкості влади.

Серед центральних об'єктів тривкого державного терору у дні війни та й після неї опинилися громадяни, котрі мали нещастя потрапити до ворожого полону. Беззахисні в'язні таборів смерті й на рідній землі ставали заручниками режиму, який зовсім не співчував своїм синам, котрі опинилися у великій біді. СРСР був чи не єдиною країною, котра демонструвала таке непримиренне ставлення до своїх громадян.

Неймовірними стражданнями довгими роками спокутували колишній полон навіть ті, кому вдалося втекти з німецьких таборів і закінчити війну в лавах Червоної армії або ж партизанському загоні.

Ще в 1941 р. було створено 10 фільтраційних таборів для колишніх військовослужбовців, на кінець війни їх кількість збільшилась утричі. Просіюванню в них були піддані сотні тисяч громадян.

Об'єктами т.зв. фільтраційної перевірки стали: 1) військовослужбовці, котрі перебували в німецькому полоні і визволені радянськими військами в ході бойових дій; 2) військовослужбовці, котрі повідомили про себе, що втекли з полону, а також ті, що приєдналися до бойових частин та різноманітних обставин; 3) військовослужбовці, що вийшли з оточення дрібними групами та поодинокі за сумнівних обставин; 4) особи, що перейшли з ворожої сторони на територію, котра зайнята радянськими військами, в тому числі переміщені особи (реемігранти, репатріанти); 5) підозрілі особи, затримані в розташуванні радянських військ, ті, що порушують режим перебування на даній території або не мають документів, що засвідчують особу; 6) інтерновані противником та визволені в ході або після завершення бойових дій радянські громадяни³⁰¹.

За дослідженнями російських учених, з німецького полону повернулося понад 4 млн 200 тис. радянських громадян: 1 млн 545 тис. тих, що вжили в німецьких таборах військовополонених (з 5 млн, захоплених ворогом) і 2 млн 655 тис. цивільних осіб, котрі були вивезені на роботу до Німеччини та переміщених на Захід у ході воєнних дій. Майже всі вони пройшли через фільтраційні пункти. 57,8 % репатрійованих, переважно жінки та діти, повернулися додому; 19 % були направлені до армії, переважно в штрафні батальйони; 14,5 % відправлені в будівельні батальйони (як правило, на 2 роки); 8,6 %, тобто близько 360 тис. чол., відправлені до таборів як «зрадники Батьківщини» на терміни від 10 до 20 років або на спецпоселення³⁰².

На превеликий жаль, держава замість того, щоб підтримати своїх громадян, які потрапили до пекла воєнного лихоліття, застосовувала в багатьох випадках стосовно них репресивні заходи. Це стосувалося, в першу чергу, родин репресованих, які були позбавлені на ту пору не лише громадянських прав, а й матеріальної підтримки (пенсій, допомог і т.ін.). В черговий раз в історії радянської держави діти в повному обсязі відповідали за своїх батьків: деякі з них обмежувалися у праві обирати собі місце проживання, інші — у праві влаштуватися на роботу та навчання, і взагалі були приреченими на безпросвітну смугу принижень і страждань.

За деякими необгрунтовано засудженими і згодом амністованими громадянами тягнувся через все життя своєрідний шлейф. І вже дійсно всеосяжною була тінь, яка падала на кожного, хто мав родичів, які «були на окупованій території» або «інтернованих під час війни».

Добре відомо, що результат будь-якої війни зрештою завжди визначають люди. І страждають від насильства, породженого нею, в першу чергу, також люди. Минула війна довела це з особливою грізотю.